THE

CHAMPÛ-BHÂRATA

OI

ANANTA KAVI

With the Commentary of Ramachandra Budhendra

EDITED

BY

KÂS'INÂTH PÂNDURANG PARAB

AND

WASUDEV LAXMAN SHASTRÎ PANSÎKAR.

SECOND EDITION

PUBLISHED BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA SÂGAR" PRESS,

23, KOLBHAT LANE, KALBADEVI ROAD,

Bombay.

1911

Price 2½ Rupees

BOMBAY

PRINTED BY B R GHÂNEKAR, AT THE "NIRNAYA SÂGAR" PRESS,
KOLBHAT LANE, HOUSE NO 23, FOR THE PUBLISHER.

॥ श्रीः ॥

श्रीमदनन्तकविविरचितं

चम्पूभारतम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

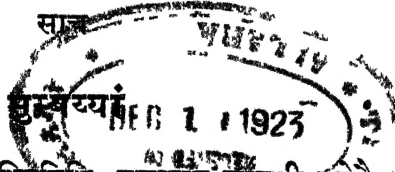

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब इत्यनेन संस्कृतम् ।

(द्वितीयावृत्तिः)

वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर इत्यनेन शोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां

निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालयाधिपतिभिः तुकाराम जावजी इत्येतैः
स्वीये मुद्रायन्त्रे बा रा घाणेकरद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाश्य
नीता कोलभाटवीथ्या न० २३

शाके १८३३, सन १९१

मूल्य सार्ध रूप्यकद्वयम् ।

श्रीः ।

श्रीमदनन्तभट्टविरचितं

चम्पूभारतम् ।

श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम्

प्रथमः स्तबकः ।

कल्याण वो विधत्ता करटमदधुनीलोलकल्लोलमाला-
खेलल्लोलम्बकोलाहलमुखरितदिक्चक्रवालान्तरालम् ।
प्रत्न वेतण्डरत्न सततपरिचलत्कर्णतालप्ररोह-
द्वाताङ्कूराजिहीर्षादरविवृतफणाशृङ्गभूषाभुजङ्गम् ॥ १ ॥

लास्यम् ।

भावार्द्रान्योन्यालोकननमदानङ्गसारसर्वस्वम् ।
तेज पर शिवाख्य चिरमवतान्मा पुराणदाम्पत्यम् ॥
काव्यप्रकाशिकादिमलक्षणशास्त्रार्थभावनोदार ।
कुरुते लास्य चम्पूभारतमधिकुरविरामकवि ॥
निन्दतु नन्दतु वा सन्नसूयुरनसूयुरत्र कि तेन ।
यत्सन्मानसगमनायैवेद मम तु पाथेयम् ॥
'अदूषयत्काव्यमिद नृसिंह कश्चिन्निजाख्यानुगुणै श्ववादै ।
सिंहो नृषु श्वा हि सुनिर्मलाना स्पर्शाद्यतो दूषणमातनोति ॥
अपमूलमनन्वितमतिदुरहयुभिरत्र कलिपतान्पाठान् ।
अपि विदुषो मोहयितु व्याचख्यौ बत स पण्डितमन्य ॥
ते च स्फुटीकरिष्यन्ते तत्र तत्र मयाधुना ।
विदाकुर्वन्तु सुधियो विना मत्सरमुत्सुका ॥

अथ तत्रभवान्महाकविरनन्तभट्ट 'काव्य यशसेऽर्थकृते–' इत्याद्यालकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेय साधनताम्, 'काव्यालापाश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयता च पश्यन् चम्पूभारताख्य काव्य चिकीर्षु 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तदिशा प्रबन्धमुखलक्षण चिकीर्षिताविघ्नपरिसमाप्तिसाधनमिष्टदेवताप्रार्थनात्मक मङ्गलमादौ निबध्नाति—**कल्याणमिति**। करटयो कुम्भयो सबन्धिन्या मदधुन्या दानजलनद्या लोलाना कल्लोलाना पृथुल

---

१ एतदनन्तरम् 'नवनीतसुगन्धयो नखाङ्का नवनीपाङ्कुरनन्दनीयशोभा । कुशल करवन्तु गोपिकानां कुचवास्तव्यकुटुम्बिताधुरीणा ॥' इति क्षेपक. क्वचित्

तुहिनकिरणवशस्थूलमुक्ताफलाना
विपुलभुजविराजद्वीरलक्ष्मीविभून्नाम्।

रङ्गाणा मालासु पङ्क्तिषु खेलता क्रीडता लोलम्बानामलीना कोलाहलैर्झंकार कलकलैर्मुखरित शब्दायमान दिशा गजाना चक्रवालस्य मण्डलस्यान्तरालो मध्यदेशो यस्य तथोक्तम्। 'काकेभगण्डौ करटौ', 'महत्सूल्लोलकल्लोलौ', 'लोलम्बो बम्भरश्च स', 'अभ्यन्तर त्वन्तराल चक्रवाल तु मण्डलम्' इति सर्वत्र क्रमेणामर। सतत परिचलद्भ्याम्। ताड्येते वीज्येते इति तालौ। डलयोरभेद। कर्णौ तालौ व्यजने इव ताभ्या प्ररोहतामुत्पत्तिमता वाताङ्कूराणा मन्दमारुतानाम्। आहर्तु भोक्तुमिच्छा आजिहीर्षा। आङ्पूर्वाद्धरते सन्नन्तादुप्रत्यय। 'अङ्कूरस्त्वङ्कुरस्तुल्यौ' इति द्विरूपकोश। तया दरमीषद्विवृतानि विकसितानि फणाना शृङ्गाणि अग्राणि यैस्तादृशा भूषाभुजङ्गा आभरणसर्पा यस्य तथोक्तम्। भूषाणा भुजङ्गा इति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया अश्वघासादिवत्समास। प्रत्न पुरातनम्। 'पुराणप्रतनप्रत्नपुरातनचिरतना' इत्यमर। वेतण्डरत्न गजश्रेष्ठ। विघ्नराज इति यावत्। 'वेतण्ड करटी गज' इति त्रिकाण्डशेष। व युष्माक कल्याण शुभ विधत्ता करोत्वित्याशी। विपूर्वाद्दधातेराशीरर्थे लोट्। विघ्नराजस्याकण्ठ पुरुषत्वेऽपि 'सर्वस्य गात्रस्य शिर प्रधानम्' इति, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति च न्यायाभ्या तत्त्वेन निर्देश। अत्र लोलेत्यादौ व्यञ्जनावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासो नाम शब्दालकार। विघ्नराजाश्रिताना मधुपव्यालानामपि क्रमेण दिक्चक्रव्यापिकोलाहलतत्कर्णतालानिलकृताहारवर्णनेन तदाश्रिताना सता अखिलदिग्व्यापिविख्यातिमत्त्वान्यानपेक्षकाङ्क्षितार्थसिद्धिमत्त्वादिक कैमुतिकन्यायसिद्धमित्यर्थापत्त्यलकारप्रतीतेर्वस्तुनालकारध्वनि। अत्रादौ ह्रस्वस्य ककारस्य कल्याणमिति त्रिगुरुकस्य मगणस्य प्रयोगाच्च वर्णगणशुद्धिरभ्यर्हिततमा। तदुक्त कविकण्ठपाशे—'अकचटतपयशा अमृता विषाणि दीर्घाणि' इति, 'मस्त्रिगुर्भूमिदैवत्यो दिव्यान्नरसदायक' इति च। वस्तुतस्त्वत्र कल्याणमिति भद्रवाचकप्रयोगादविचार्यैव सा। तदुक्तम्—'देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका। ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा॥' इति। स्रग्धरावृत्तमेतत्—'म्रभ्नैर्याना त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात्। यत्तु 'ग्रन्थसमाप्त्यर्थ विघ्नराजप्रार्थन कृतमित्यर्थ' इति नृसिंह, तदेवास्य व्याख्यानकरणकौशल्यमपहसति। वाच्येऽर्थे लक्ष्यार्थतासूचकस्य 'इत्यर्थ' इति लेखनस्य व्याख्यातृसप्रदायविरुद्धत्वादिति॥ १॥

इष्टदेवताप्रार्थनानन्तर कथा प्रारभमाण 'नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनै' इत्यादिना परिगणिताना महाकाव्यताप्रसाधकानामष्टादशानामभ्यर्हितत्वेनादिम नगरवर्णन तावत्प्रस्तौति—**तुहिनेति**। तुहिनकिरणस्य चन्द्रस्य वश एव वश इति श्लिष्टरूपकम्। तस्य स्थूलमुक्ताफलानामिति परम्परितरूपकम्। 'वशो वेणौ कुले

हसितसुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनाख्या
रिपुजनदुरवापा राजधानी कुरूणाम् ॥ २ ॥

यस्यामुदग्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-
वातायने गतिवशाद्वपुषि प्रसक्ताम् ।
दीपाग्रधूममषिका शिशिरांशुबिम्बे
मोहात्कुरङ्ग इति मुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेषु शीतकरकान्तकृतोदरासु
यद्गोपुराग्रिमदरीषु पथागतस्य ।
विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेषु
चिह्नं तदीयदिनसततिदीर्घभाव ॥ ४ ॥

वर्गे' इति विश्व । वेणुषु मौक्तिकोत्पत्तिर्लोकप्रसिद्धा । विपुलयोर्दीर्घयोर्भुजयोवि राजन्वीरलक्ष्म्या विभूमातिशयो येषा तेषा कुरूणा नाम राज्ञा सबन्धिनी 'हसिता तिरस्कृता सुरपुरश्री सुरपुरस्य स्वर्गस्य श्री शोभा यया सा । रिपुजनेन प्राप्तु मशक्या दुरवापा हस्तिनेत्याख्या यस्या सा राजधानी प्रधाननगरी । 'प्रधाननगरी राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति शब्दार्णवे । अस्ति । मालिनीवृत्तम्—'ननमयय-युतेय मालिनी भोगिलोकै ' इति लक्षणात् ॥ २ ॥

तामेव नवभिर्वसन्ततिलकाभिर्गद्येनैकेन च विशिनष्टि—**यस्यामिति ।** यस्या हस्तिननगर्यामुदग्राया उन्नताया नृपमन्दिराणा राजगृहाणा चन्द्रशालाया शिरोगृहस्य वातायने गवाक्षे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्', 'वातायन गवाक्ष स्यात्' इत्युभयत्राप्यमर । गतेर्गमनस्य वशात् अधीनत्वाद्धेतो । 'वश प्रभुस्पृहायत्तेष्वायत्तत्वप्रभुत्वयो ' इति विश्व । वपुषि शरीरे मध्यात्मके प्रकर्षेण सक्ता लग्नाम् । दीपाग्राणा सबन्धिनो धूमस्य मषिका मषिम् । दृष्ट्वेति शेष । मुग्धा मूढा जना मोहादज्ञानाच्छिशिरांशोश्चन्द्रस्य बिम्बे कुरङ्ग हरिणोऽस्तीति वदन्ति । अत्र चन्द्रस्य तादृशमष्यसबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तदनु-प्राणितश्च नाय कुरङ्ग , किंतु तादृशमष्येवेति कुरङ्गे कुरङ्गत्व निषिध्य मषीत्वारो परूपोऽपह्नवालकार । तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर —'शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नव ' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग ' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेष्विति । शीतकरकान्तैश्चन्द्रकान्तरत्नै कृतो निर्मित उदरो मध्य-देशो यासा तासु । यस्या हस्तिनपुर्या गोपुरस्य पुरद्वारस्याग्रिमदरीषूर्ध्वद्वारेषु य पन्थाश्चन्द्रनिर्गमनमार्गस्तेन ग्रीष्मेषु निदाघवासरेष्वागतस्य अतएव विश्रा-म्यतो विश्राम कुर्वतो हरिहयस्य सूर्याश्वस्य । तस्यैकस्यैव सप्तत्वेन व्यवहार 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' इति श्रुतिसिद्ध । विलम्बनेषु कालक्षेपेषु तदीयाया ग्रीष्म-

यत्राङ्गनावदनयामवतीशहृष्य-
चन्द्राश्मसौधगलितः सलिलप्रवाहः ।
वृन्दारकेन्द्रनगरीबृहदुत्सवाय
मन्दाकिनीति लभते महतीमभिख्याम् ॥ ५ ॥

दीप्रैरगारमणिभिर्दिवसायमाना
निश्चिन्वते मनसि यत्र निशां युवानः ।
कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय
घण्टामणेरभिहितस्य[1] घनारवेण ॥ ६ ॥

सबन्धिन्या दिनसततेर्दिवससमूहस्य दीर्घभावो दीर्घत्वं चिह्नं लिङ्गं भवति । अत्र निदाघदिनदैर्घ्यस्य नैसर्गिकस्य सूर्याश्वकालक्षेपहेतुकत्वोक्तेर्हेतूत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तथा तादृशदिनदैर्घ्येण रव्यश्वविश्रमानुमानादनुमानालंकारश्च । तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ४ ॥

यत्रेति । यत्र नगर्यामङ्गनानां वदनेनैव यामवतीशेन चन्द्रेण हृष्यन्त्यः स्रवन्त्यश्चन्द्राश्मनां चन्द्रकान्तानां सौधेभ्यो राजगृहेभ्यो गलितः सलिलप्रवाहः । वृन्दारकेन्द्रनगर्याः स्वर्गस्य । तत्रत्यजनस्येति यावत् । बृहते उत्सवाय सलिलक्रीडादिरूपायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । मन्दाकिनीत्याकाशगङ्गेति महतीं श्लाघ्यामभिख्यां नाम लभते । 'अभिख्या नामशोभयोः' इति विश्वः । अत्र मन्दाकिन्या मन्दाकिनीत्वं निषिध्य तादृशसलिलप्रवाहारोपत्वादपह्नवः । स च वदनयामवतीशेति रूपकानुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ५ ॥

दीप्रैरिति । यत्र नगर्यां युवानस्तरुण्यस्तरुणाश्च । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । बालानां वृद्धानां च रात्रौ प्रयोजनाभावाद्युवान इत्युक्तम् । दीप्रैर्विराजमानैरगारमणिभिर्गृहखचितरत्नप्रभाभिर्दिवस इवाचरन्तीं दिवसायमानाम् । निस्तमस्कामिति यावत् । निशां रात्रिम् । कृतान्तं ज्योतिषसिद्धान्तप्रतिपादकग्रन्थं विदुरिति कार्तान्तिकैर्ज्योतिःशास्त्रविद्भिः । 'तद्वेद' इत्यधिकारे वेदित्रर्थे उक्थादित्वाट्ठक् । 'स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि' इत्यमरः । अखिलस्याहोरात्ररूपस्य कालस्य निवेदनाय विज्ञापनायाभिहितस्य प्रमाणीकृतस्य घण्टामणेः कांस्ययन्त्रस्य घनेन दीर्घेण आरवेण ध्वनिना निश्चिन्वते । इदानीं रात्रिरिति विशिष्य जानन्तीत्यर्थः । रात्रावेव घण्टानिनादादीनां महत्त्वेन श्रूयमाणत्वादिति भावः । अत्र गृहमणीनां दिवसकरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तदनुप्राणितश्चायं घण्टारवेण रात्र्यनुमानादनुमानालंकार इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । यत्तु 'अपि हतस्य' इति पाठं मत्वा 'ताडितस्य' इति व्याख्याय 'यामचतुष्टयद्योतनाय घण्टामणौ ताडिते सति इदानीं रात्रिरिति निश्चिन्वते' इति

1 'अभिहतस्य' 'अपि हतस्य' इति च पाठः

वक्त्रं विलासमणिदर्पणधार्यमाणं
वामा हिमांशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।
आदर्शबिम्बधृतिरश्रुतदृष्टपूर्वा
तस्येति तादृशधियं विनिवर्तयन्ति[1] ॥ ७ ॥

आलापकालसमपल्लविताङ्कवीणा-
सौरभ्यपातिमधुपारवसंकुलस्य ।
तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वरस्य
जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥

नृसिंह , तत्र । तथापि गतयामचतुष्टयद्योतकघण्टामणिताडनाना रात्रिसंबन्धिता संदेहे बाधकाभावेन पुनर्दिवसभ्रमस्य दुर्वारत्वात् । एवं सिद्धान्तिना घण्टाधिकारस्य प्रसिद्धिविरुद्धत्वाद्व्रीडाकरत्वाच्च प्रसिद्धिविरुद्धत्वाश्लीलाख्यदोषद्वयापत्तिश्चेति ॥ ६ ॥

वक्त्रमिति । यस्या वामा सुन्दर्यो विलास प्रकाशस्तद्युक्तेन मणिदर्पणेन धार्यमाणम् । प्रतिबिम्बतयेति भाव । वक्त्रं निजमुखम् । दृष्ट्वेति शेष । अय पुरोवर्ती विशेष्यापेक्षी पुंस्त्वनिर्देश । हिमांशुश्चन्द्र इत्युक्तप्रकारेण अवधार्य । भ्रमित्वेत्यर्थ । तस्य हिमांशोरादर्शे दर्पणे बिम्बस्य धृतिर्धारणं आदर्शम् अमावास्यापर्यन्तं बिम्बधृतिरिति च अश्रुतपूर्वादृष्टपूर्वा चेति । आलोच्येति शेष । उभयत्र गम्यमानार्थत्वादप्रयोग । तत्प्रयोगे पुन पौनरुक्त्यमित्यालंकारिका । तादृशीं धियं दर्पणगतोऽयं चन्द्र इत्याकारकज्ञानं विनिवर्तयन्ति त्यजन्ति । नायं चन्द्र किंतु निजमुखप्रतिबिम्ब एवेति निश्चिन्वत इति यावत् । विशेषदर्शनजन्य-भ्रमोत्तरप्रत्यक्षालंकार ॥ ७ ॥

आलापेति । यत्र नगर्यामालापस्य भाषणस्य रागविस्तारीकरणस्वरसंदोहस्य संगीतशास्त्रप्रसिद्धस्य वा य कालस्तेन समम् । तत्काल एवेत्यर्थ । पल्लविताया । कुसुमिताया इति यावत् । अन्यथा सौरभ्यानुपपत्तेरिति भाव । अङ्के उत्सङ्गे वीणाया सौरभ्येन पातिना प्रविशता मधुपाना भृङ्गाणामारवेण संकुलस्य मिश्रस्येत्युभयत्र विशेषणम् । तन्त्रीस्वनस्य तरुणीना स्वरस्य गानात्मकस्य च द्वयो समितौ [साम्ये] सत्याम् । 'समिति सगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्व । तारतम्यं न्यूनाधिक्यं चतुरो निपुणोऽपि न जानाति । अत्रालिरवसवलनमाधुर्य-द्वयस्य तन्त्रीतरुणीस्वनतारतम्याज्ञानहेतुत्वादनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्— 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

---

१ 'विनिवारयन्ति' इति पाठ

शालीनतामविगणय्य सखीसमाजे
पश्चात्कृतस्य कमितु प्रणयप्रकोपात् ।
मुग्धा समीक्ष्य मुकुरायितरत्नभित्तौ
छाया क्षणानुतपन शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥

चित्र दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्या
मध्य विनैव विधिना महिलाजनस्य ।
अङ्ग नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-
स्तुङ्ग कुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥

पङ्केरुहाणि परिखामवतीर्य यस्या
प्राकारभित्तिमभित परिवेष्टयन्ति ।

शालीनतामिति । यस्या मुग्धा नवोढा प्रणयेन प्रेम्णा य प्रकोपस्तस्मा त्सखीना समाजे सभायाम् । तत्समक्षमिति कोपस्य दु सहत्वोक्ति । शालीनताम धाष्टर्यम् । लज्जाद्युचितमार्दवमिति यावत् । 'स्यादधृष्टे तु शालीन' इत्यमर । अविगणय्य अनादृत्य पश्चात्कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य, न तु यातस्य । इत्यनेन त्यक्त्वागमनासहतया प्रेमातिशयो ध्वन्यते । कमितु प्रियस्य च्छाया प्रतिबिम्ब मुकुरो दर्पण तदिवाचरन्त्या मुकुरायितायाम् । तद्बिम्बग्राहिण्यामिति यावत् । रत्नमय्या भित्तौ कुड्ये समीक्ष्य क्षणमनुतपन पश्चात्ताप शमयन्ति वारयन्ति । तत्राभिमुख्येन दृश्यमानत्वादिति भाव । अत्र प्रतिबिम्बदर्शनस्य पश्चात्तापवा रणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । एव पश्चात्तापस्य विषादाख्यसचारिभावस्य निवृत्तिवर्णनाद्भावशान्तिरलकार । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकर । तेन च नवो ढाना पत्यु पराङ्मुखत्वमात्रासहत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ९ ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्य दर्शयितुमिच्छुना दिदर्शयिषुणा । ण्यन्ताद्दृशे सन्नन्तादुप्रत्यय । अत एव विधिना विधात्रा मध्य विनैव जनितस्य यस्या महिलाजनस्य स्त्रीलोकस्य नितम्ब कटिपश्चाद्भाग, जघन तत्पुरो भाग, तावादी यस्य तथोक्तम् । 'पश्चान्नितम्ब स्त्रीकट्या क्लीबे तु जघन पुर' इत्यमर । अङ्गमधो यतो यतो यत्र यत्र याति गच्छति, ततस्तत्र तत्रो पर्यूर्ध्व कुचावादी यस्य तथोक्त तुङ्गमङ्गमूर्ध्वकायोऽनुकूलमध कायानुगुण याति । विधिवैभवादिति भाव । अत्र विधेराश्चर्यदिदर्शयिषया मध्य विना कृतस्त्रीजनन हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तदनुप्राणिता चेय स्त्रीणा मध्य विना जनना- सबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्ति । तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तेन च तासा लोकोत्तरसौन्दर्यप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ १० ॥

पङ्केरुहाणीति । अस्या पङ्केरुहाणि कमलानि । परिखादौ तानि कर्तॄणि ।

१ 'परिघाम्' इति पाठ

अन्तं स्थिति विद्धतामबलाजनाना-
मास्यानि जेतुमखिलानि किलात्मभासा ॥ ११ ॥

या खलु पुरा कुरुधराधिपापराधसमेधितक्रोधेन हलधरेण निजायुधेन हठात्कर्षणशिक्षया समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा तदीय-भुवनभूषणायमाना भोगवतीमात्मना विजेतु किल भागीरथीपाथ-थेनावतीर्य कृतप्रस्थानेवाद्यापि परिदृश्यते ।

उपेत्य ता पाण्डुरुदारविक्रम प्रजामन पल्लवयन्प्रशासनात् ।
यश प्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय लोक निजनामवाच्यताम् ॥१२॥

आत्मभासा निजसौन्दर्येण (करणेन) अन्त स्थिति प्राकारान्तर्वास विदधता कुर्वता तत्र वर्तमानानामबलाजनाना स्त्रीजनानामखिलान्यास्यानि मुखानि जेतुम् । किलेति सभावनायाम् । परिखा वलयीभूतजलदुर्गमवतीर्य तीर्त्वा प्राकारभित्तिमभित सालस्य सर्वप्रदेशेषु । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । परिवेष्टयन्ति व्याप्नुवन्ति । अत्र पङ्कजप्राकारपरिवेष्टनस्यान्त स्थिताङ्गनावदनजयफलकत्वोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

येति । या पुरी पुरा पूर्व कुरुधराधिपस्य दुर्योधनस्यापराधेन निजपुत्रीहरणसाम्बबन्धनात्मकेन समेधित प्रवृद्ध क्रोधो यस्य तेन हलधरेण बलरामेण (कर्त्रा) निजायुधेन हलेन (करणेन) हठाद्बलात्कर्षणात्मिकया शिक्षया समुत्क्षिप्त उद्धृतो दक्षिण क्षितेर्भूमेर्भागो यस्यास्तथोक्ता सती । अतएव तस्य बलरामस्येद तदीय भुवन पाताललोक । तस्य शेषावतारत्वादिति भाव । तस्य भूषणमिवाचरन्तीं भूषणायमाना भोगवतीं नाम पुरीमात्मना निजस्वरूपेण विजेतु किल जेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । भागीरथ्या गङ्गाया उत्तरभागस्थिताया पाथ पथेन जलमार्गेणावतीर्य कृतप्रस्थाना स्वीकृतप्रयाणेवेत्युत्प्रेक्षा । अद्यापि परिदृश्यते खलु । लोकैरिति शेष । अत्र बलरामपरिभूतायास्त जेतुमशक्तायास्तत्पक्षजयोद्योगकथनात्प्रत्यनीकालकार । तस्य चाङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णाभ्यामुत्प्रेक्षाभ्या ससृष्टि । तस्याश्च वृत्त्यनुप्रासेनैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥

उपेत्येति । ता उक्तविशेषणविशिष्टा हस्तिनापुरीमुदारो महान्विक्रमो यस्य तथोक्त पाण्डुर्नाम राजा कुरुवश्य उपेत्य प्राप्य प्रजाना मन प्रशासनात्प्रकृतिपरिपालनाद्धेतो पल्लवयन् । रञ्जयन्नित्यर्थ । यमुनासख्या गङ्गाया सखाय सदृशास्तै । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' । तद्वद्धवलैरिति यावत् । यशस कीर्ते

१ 'अन्तस्थितिम्' इति पाठ २ 'शिक्षया' इत्यनन्तर 'क्षणेन' 'तत्क्षण' च त्यधिक क्वचित् ३ 'भागतया' इति पाठ ४ 'भोगावतीम्' इति पाठ ५ 'किल' इति नास्ति क्वचित् ६ 'दृश्यते' इति पाठ

यं किल[1] पराशरसुतो निखिलावनी[2]देशावनाय निजजननीनिदे[3]शावनम्रमना मनागितराश्चर्यतपश्चर्यालकर्मीणं समानोदर्यस्य विचित्रवीर्यस्य कुटुम्बिन्यामम्बालिकायां संपादयामास ।

चित्रं चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामास नरेषु को वा ।
स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तेः ।
खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृषायमब्धेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

प्रकाशैर्लोकं निजस्य नाम्नः पाण्डुरिति शब्दस्य वाच्यतामर्थत्वम् । धावल्यमिति यावत् । निनाय प्रापितवान् । दुहादित्वान्नयतिर्द्विकर्मकः । श्लेषसंकीर्णस्तद्गुणालंकारः—'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः' इति लक्षणात् । वंशस्थवृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

यमिति । इतरेषामाश्चर्यकारिण्यां तपश्चर्यायामनुष्ठानेऽलंकर्मीणं समर्थं । 'कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः' इत्यमरः । पराशरसुतो व्यासो निखिलानामशेषाणामवन्यां भुवि देशानां विषयाणामवनाय पालनार्थं मनाक्स्वल्पं निजजनन्याः सत्यवत्या निदेशेन प्रेरणयावनम्रं नियोजितकरणाभिमुखं मनो यस्य तथोक्तः सन् । अत्र जननीनिदेशे मनाक्त्वोक्त्यात्यन्ताकरणीयेऽपि प्रवृत्तेर्महत्वस्य मातरि भक्तिरिति सूच्यते । समानोदर्यस्य सहजस्य । 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः' इत्यमरः । विचित्रवीर्यस्य शान्तनवस्य राज्ञः कुटुम्बिन्यां भार्यायां अम्बालिकायां यं पाण्डुं संपादयामास जनयामास । किलेति वार्तायाम् । स पाण्डुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यकरमस्य पाण्डोश्चरित्रं जगतीतले लोके नरेषु इति को वा नरः न श्लाघयामास न स्तुतवान् । सर्वोऽपि श्लाघयामासैवेत्यर्थः । यद्यस्मात्स राजा स्वयं पाण्डुर्धवलोऽपि तन्नामकोऽपीति च स्वकेन स्वीयेन गुणेन धावल्येन प्रकृतिरञ्जनात्मकेन च समस्ताञ्जनान्रक्तानरुणाननुरक्तांश्चाकरोत् । अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासस्तदनुप्राणितस्तद्गुण इति श्लेषविरोधाभाससंकरतद्गुणयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । उपजातिवृत्तमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणात् । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः,' 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ,' 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ १३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्मध्ये भवन्वर्तमानः कृष्णमृगस्य संबन्धि अजिनं पापं तद्वधजन्यं तदेवाङ्कः कलङ्को येषां तैः । 'अजिनं पापमुच्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । सुनिर्मलैरमुष्य पाण्डोः संबन्धिन्याः षोडशदानेभ्यो या कीर्तिस्तस्याः खण्डैः प्रत्येकमेकैकशः आहृत्य षोडशभिः किरणैर्धात्रा (कर्त्रा) इन्दुश्चन्द्रोऽकारि निर्मितः । करोतेः कर्मणि लुङ् । अयं चन्द्रोऽब्धेः समुद्रादजनि जात इति वार्ता

---

१ 'किल' इति नास्ति क्वचित् २ 'अवनि' इति पाठः ३ 'निदेशवशमनाः' इति पाठः.

जग्राह निग्राहपर परश्रिया करैं कराग्रेण करेणुचङ्क्रम ।
कुन्तीं शकुन्तीशरथो यथा रमा समुद्रकाञ्चीं च स मद्रकन्यकाम् १५

अथ कदाचिन्मृगयोपलालितहृदयो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिश्वेतरोचिषि विश्वातिशायिनि विजितमातरिश्वनि कृताधिरोह पार्श्वधृतविश्वकद्रुभिरनेकवागुराद्युपकरणैर्योधैरनुद्रुतो मृदुभद्रविनया-

प्रवादो मृषा मिथ्यैव । जने कर्तरि लुङ् । अत्र इन्दुन समुद्राज्जात किंतु पाण्डो कीर्तिखण्डेभ्य इति चन्द्रस्य समुद्रजन्यत्व निषिध्य कीर्तें खण्डजन्यत्वारोपाद पह्नवभेद । यत्त्वत्र 'तिलास्तीर्णकृष्णाजिनेन सह दानकरणादन्तर्भवदित्यादिविशेषण चन्द्रे कलङ्कार्थम्' इति नृसिंह , तत्तुच्छम् । कृष्णाजिनदानकीर्तें कृष्णत्वे पीतहरितगारुत्मतादिदानकीतिखण्डाना तत्तद्वर्णतापत्त्या महती प्रकृतहानि स्या दिति । पुरा किल पाण्डुर्मृगया गच्छन्वने क्रीडतोर्मृगरूपयोर्मुनिदम्पत्यो पुमास निघ्नन्ननर्थमविन्दत–इति भारतकथात्रानुसधेया ॥ १४ ॥

जग्राहेति । करै राजग्राह्यधनै परश्रिया शत्रुसपदा निग्राहो नितरा स्वीकारस्तस्मिन्पर आसक्त । करेणोर्गजस्येव चङ्क्रमो गमन यस्य तथोक्त । मत्तगजमन्दगामीत्यर्थ । स पाण्डु कुन्ती मद्रकन्यका माद्री च उभे शकुन्ताना पक्षिणामीशो गरुडो रथो यस्य तथोक्तो विष्णु रमा लक्ष्मी समुद्रकाञ्ची भुव च यथा ते उभे इव कराग्रेण जग्राह । उपयेम इत्यर्थ । गृह्णाते कर्तरि लिट् । उपमालकार । तस्य च वृत्त्यनुप्रासेन सहैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १५ ॥

अथेति । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयानन्तर कदाचिज्जातुचित् अय नराणामीश्वर पाण्डुर्मृगययोपलालितमनुरञ्जित हृदय यस्य तथोक्त सन् । 'मृगव्य स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमर । विश्व समस्तवस्तुजातमतिशेत इति विश्वातिशायिनि। ताच्छील्ये णिनि । विजितो मातरिश्वा वायुर्येन तस्मिन् । वेगेनेति भाव । शशिनश्चन्द्रस्येव श्वेत रोचि कान्तिर्यस्य तस्मिन् अश्वे कृतोऽधिरोह आरोहण येन तथोक्त सन् पार्श्वयो सव्यदक्षिणयोर्धृता गृहीता विश्वकद्रव शुनका यैस्तै । अनेकानि वागुरा मृगबन्धनजाल आदिर्येषा तान्युपकरणानि मृगयासाधनानि येषा तैर्योधैराटविकैरनुद्रुत परिवृतश्च सन् मृदुर्भद्रो मङ्गलकरश्च विनयो ययोस्ताभ्या यदोर्मद्रस्य च तनयाभ्या कुन्तीमाद्रीभ्यामनुविद्धोऽन्वित सन् सिद्धाना योगिना गणेन गणनीयो महिमा प्रभावोऽस्यास्तीति तद्वतो हिमवतो हिमगिरेर्महती विस्तीर्णामटवीतटस्य वीथिका जगाहे प्रविष्टवान् । अत्र गद्येषु प्रायश एव वृत्त्यनुप्रासादय । 'इति नेति शङ्किता'(?) इति । 'अनेकवागुरिकोपकरणानुरोधै ' इति च पाठ ॥

१ 'करे' इति पाठ   २ 'शकु तेश' इति पाठ   ३ 'कदाचन' इति पाठ
४ 'तेजसि' इति पाठ   ५ 'रयविजित' इति पाठ   ६ 'वागुरोपकरणानुरोधैर्योधै' इति पाठ

भ्या यदुमद्रतनयाभ्यामनुविद्ध सिद्धगणगणनीयमहिमवतो हिमवतो जगाहे महतीमटवीतटवीथिकाम् ।

तत्र स तावदतिक्षुल्लकवनमल्लिकामतल्लिकोद्वेल्लितधम्मिल्लोऽवलग्नदृढलग्नकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निषङ्गानुषङ्गमांसलिततमांसललित परनिरासनपर शरासनवर करे कुर्वाणो गीर्वाणचक्रवर्तिविक्रम क्रमेण विविधमृगवध विधातुमुपचक्रमे ।

भूभुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्भोजमर्द्रसुतयोर्दृशि शोभाम् ।
जेतुकाममिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

क्षोणीपतौ यदकल प्रति कृष्णसार
तूणीमुखे पतितपाणिनखाङ्कुरेऽस्मिन् ।

तत्रेति। तत्र हिमशैलारण्ये। तावदिति वाक्यालकारे। अतिक्षुल्लकाभि स्वल्पाभि ।मृदुलाभिरिति यावत्। वनमल्लिकामतल्लिकाभि प्रशस्तारण्यमल्लिकालताभि । 'मतल्लिका मचर्चिका' इति प्रशस्तवाचकेष्वमर । उद्वेल्लित ऊर्ध्व बद्धो धम्मिल्ल कचभारो यस्य स ।'धम्मिल्ल सयता कचा' इत्यमर । अवलग्ने मध्यदेशे दृढ लग्ने बद्धे कच्छपुटे मध्यबन्धनपट्टान्तरे विच्छुरिता प्रविष्टा छुरिका स्वल्पखड्गविशेषो यस्य तथोक्त । 'कच्छो जलप्रायदेशे मध्यबन्धनपट्टके' इति विश्व । निषङ्गयोस्तूणीरयोरनुषङ्गेण सयोगेन । धारणेनेति यावत् । मासलिततमाभ्या पूरिताभ्यामसाभ्या भुजाग्राभ्या ललितो रमणीयो गीर्वाणाना देवाना चक्रवर्तिना इन्द्रेण समो विक्रमो यस्य तथोक्त स पाण्डु परेषा शत्रूणा निरासने पर प्रवण शरासनवर श्रेष्ठ धनु करे कुर्वाणो दधान सन् क्रमेण विविधाना मृगाणा वध हिंसा विधातु कर्तुमुपचक्रम आरब्धवान् ॥

भूभुज इति। मृगाणा यूथ कुरङ्गकुलम्। अस्य भूभुज पाण्डो सविधे समीपे विचरन्त्योर्भोजमद्रसुतयो कुन्तीमाद्र्योर्दृशि चक्षुषि या शोभा वैपुल्यनैल्यचाञ्चल्यकृतसौन्दर्य ता सर्वेषा समष्ट्या मेलनेन। सर्वेऽपि सभूयेत्यर्थ । जेतु कामो यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा। 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । प्रत्येक तादृशकामस्य गगनकुसुमप्रायत्वात् । 'बहूनामप्यसाराणा सयोग कार्यसाधक' इति न्यायाच्चेति भाव । पुरतोऽग्रे प्रादुरास आविर्बभूव। अत्र सर्वसमष्ट्या जेतुकाममिवेत्युत्प्रेक्षया कुन्तीमाद्रीनयनसौन्दर्यं लोकोत्तरमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ १६ ॥

क्षोणीपताविति। क्षोणीपतौ भूनायकेऽस्मिन्पाण्डौ मदकल म... कृष्णसारं प्रति। कृष्णमृगमुद्दिश्येत्यर्थ । यत्तु 'मदेन कल अव्यक्तमधुर...

---

१ 'अवजगाहे' इति पाठ २ 'मासलतमा', 'मांसलितमा' इति च ३ 'निरासपर' इति पाठ ४ 'गीर्वाणगणचक्र' इति पाठ ५ 'मृगचक्र' इति पाठ ६ 'भद्रतनयो' इति पाठ

पाण्ड स्या कारि वार्ता पाठ.

एणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलाना
वेणीमिवाक्षिवलनैर्विपिने वितेनु ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूना कुरुते स्म भीति गुरो कुलस्यामृतदीधितेर्न ।
सजातिरेषा तनुते कलङ्कमितीव रोषादिषुभि स पाण्डु ॥१८॥

प्रजव हय गमयते ततस्तत
पतिता नृपाय शललीशलाकिका ।
गहने वनेऽपि पिशुनत्वमाचर-
न्ग्रहणे वराहकुलवर्तनीभुवाम् ॥ १९ ॥

वेशन्तपङ्कविहृतेर्विनिवृत्य सद्य
प्रत्युद्यता ध्वनिषु मत्सरिणा हयस्य ।

नृसिह , 'मदोत्कटो मदकल ' इति कोशानभिज्ञताविलसितम् । तूण्या मुखे अग्रे पतिता लग्ना पाणेर्हस्तस्य नखा अङ्कुरा इव यस्य तस्मिंस्तथोक्ते सति । बाणानादायेति शेष । एणीकुलानि मृगीवृन्दानि तरलैश्चकितचकितैरक्षिवलनै कटाक्षैर्विपिनेऽरण्ये यमुनाजलाना वेणी प्रवाह वितेनु विस्तारयामासुरिवेत्युत्प्रेक्षा । चकित चकित प्रतिदिशमवलोकयन्नित्यर्थ । अतिनैल्यात्कटाक्षाणा यामुनजलपूरत्वोत्प्रेक्षणम् ॥ १७ ॥

कुरङ्गेति । एषा कुरङ्गयूना समाना अभिन्ना जाति कुरङ्गत्व यस्य स सजाति । एतज्जातीय इति यावत् । 'समानस्य' इति सूत्रे समानस्येति योगविभागात्समानशब्दस्य सभाव । कश्चिन्मृगो नोऽस्माक सबन्धिन कुलस्य गुरोरमृतदीधितेश्चन्द्रस्य कलङ्क तनुते करोति इत्युक्तप्रकाराद्रोषात् । कोपादिवेत्युत्प्रेक्षा । स पाण्डुरिषुभिर्बाणै कुरङ्गयूना तरुणमृगाणा भीति वचक्रता कुरुते स्म चक्रे । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ १८ ॥

प्रजवमिति । प्रकृष्टो जवो वेगो यस्य तम् । गमनक्रियाविशेषण वा । हय अश्व गमयते यापयते नृपाय पाण्डवे ततस्तत । तत्रतत्रेति सार्वविभक्तिकस्तसि । पतिता शलल्य शलाकिका इव शललीशलाकिका शल्यमृगरोमाणि । 'श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शलल शलम्' इत्यमर । गहने दुरवगाहेऽपि वने वराहाणा कुलस्य यूथस्य या वर्तनीभुवो मार्गदेशास्तासा ग्रहणे विज्ञाने विषये पिशुनत्व सूचकत्वमाचरन् चक्रु । आङ्पूर्वाच्चरते कर्तरि लङ् । अत्रेमा वराहकुलवर्तन्य शललीमत्त्वादिति शललीभिर्वराहमार्गानुमानादनुमानालंकार । नृपायेत्यत्र 'क्रियाग्रहण कर्तव्यम्' इति सप्रदानत्वम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम्—'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

वेशन्तेति । भूर्दारा यस्य स एष पाण्डुर्हयस्य ध्वनिषु हेषारवेषु मत्सरिणा

शलालिका ' इति पाठ

भूदार एष वनपोत्रवतामतानी-
द्भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥ २० ॥
तूर्णं प्रधाव्य तुरगं स्वयमन्यतोऽसौ
पाण्डुः कुलं परिववार लुलाययूनाम् ।
अग्रे विशालकरधूननदुर्विधत्वा-
त्सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् ॥ २१ ॥
आकर्ण्य क्षितिपहयारवानसह्या-
नामूलं कुपितधियस्तिरो विषाणम् ।
व्याधूयान्तिकतरुषु क्षणान्निचख्नु-
र्व्याक्रष्टुं पुनरथ तच्चिरान्न शेकुः ॥ २२ ॥
कुरुतेति ततः सहैव वासं कुलकूटस्थकृतान्तवाहनेन ।

द्वेषिणाम् । अतएव सद्यो हेषारवश्रवणक्षण एव वेशन्तानां पल्वलानां पङ्के विहृते क्रीडाते विनिवृत्य । त्यक्त्वेत्यर्थः । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना अपादानत्वम् । प्रत्युद्यतामभिमुखमागच्छतां वने पोत्रवतां वराहाणां भुवं दारयतीति भूदार शब्दः संज्ञामसहिष्णुरसहमान इवेत्युत्प्रेक्षा । 'अलङ्कृञ्-' इत्यादिना इष्णुच् । एषां वनवराहाणामन्तं नाशमतानीत्कृतवान् । तनोतेः कर्तरि लुङ् । मानिनः स्वसाम्य नाममात्रेणापि न सहन्त इति भावः । अत्रासहनोत्प्रेक्षाया भूदारशब्दश्लेषोत्था पितत्वाद्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ २० ॥

तूर्णमिति । असौ पाण्डुः स्वयं तुरगमश्वमन्यतोऽन्यस्मिन्देशे प्रधाव्य धावयित्वाग्रे मुखभागे विशालस्य दीर्घस्य करस्य शुण्डाया धूननेन चालनेन दुर्विधत्वाद्दरिद्रत्वात् । शुण्डाशून्यत्वाद्धेतोरिति यावत् । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रः' इत्यमरः । सत्यापितो याथार्थ्येन ज्ञापितो द्विरदभावस्य गजत्वस्य विपर्ययो वैपरीत्यं येषां तेषां लुलाययूनां तरुणवनमहिषाणां कुलं परिववार निरुद्धवान् । वृणोतेः कर्तरि लिट् ॥ २१ ॥

आकर्ण्येति । असह्यान्सोढुमशक्यान् । प्रकृतिवैरादिति भावः । क्षितिपस्य पाण्डोर्हयस्यारवानाकर्ण्य कुपिता धीर्येषां ते वनमहिषाः । विषाणं शृङ्गमिति जात्येकवचनम् । तिरस्तिर्यग्व्याधूय अन्तिके समीपे ये तरवस्तेषु आमूलं शृङ्गादिभाग पर्यन्तं क्षणान्निचख्नुर्निखातवन्तः । निपूर्वात्खनतेः कर्तरि लिट् । अथ तन्निखातं विषाणं पुनर्व्याक्रष्टुमुद्धर्तुं चिरादपि न शेकुर्न शक्तवन्तः । शक्नोतेः कर्तरि लिट् । 'नैवात्मनीनमथवा क्रियते मदान्धैः' इति न्यायादिति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

कुरुत इति । ततो हे वनमहिषाः, यूयं कुले युष्मद्वंशे कूटस्थेनादिमेन

१ 'विषाणकरं' इति पाठः. २ 'अपि तच्चिरं न' इति पाठः.

मद्धूतविषाणमण्डलाग्रे महिषौघे निचखान[1] मण्डलाग्रम् ॥ २३ ॥

तन्न चित्रमवनीपतेस्ततश्चन्द्रहासपतन चकार यत् ।

पोषितेषु वनमध्यचर्यया पुण्डरीकनिवहेषु मीलनम् ॥ २४ ॥

गहनमस्तशरारुमृगव्रज कृतवताप्यमुना जविवाजिना ।

कृतान्तवाहनेन यममहिषेण सहैव वास कुरुत विदद्धम् । इत्युक्तप्रकारेण । आज्ञाप्येवेति शेष । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । मदेन धूत कम्पित विषाणमण्डलस्याग्र यस्य तस्मिन्महिषाणा ओघे समूहे मण्डलाग्र करवाल निचखान । महिषानवधीदित्यर्थ । वृत्त वैतालीयभेदमौपच्छन्दसिकम्—'पर्यन्ते यौं तथैव शेषमौपच्छन्दसिक सुधीभिरुक्तम्' इति लक्षणम् । शेषमुक्तादन्यल्लक्षण तथा वैतालीयवदेवेत्यर्थ ॥ २३ ॥

तदिति । तत अवनीपते पाण्डोश्चन्द्रहासस्य खड्गस्य पतन प्रवेश (कर्तृ) चन्द्रहासश्चन्द्रिका तत्पतनमिति च । वनस्यारण्यस्य जलस्य च मध्ये चर्यया जीवनेन पोषितेषु वर्धितेषु पुण्डरीकाणा व्याघ्राणा श्वेताम्बुजाना च निवहेषु । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना सितच्छत्रे सिताम्बुजे' इत्यमर । मीलन मृति मुकुलन च । 'मृति सस्था निमीलनम्' इत्यमर । चकारेति यत्, तन्न चित्रम् । सर्वस्य स्वाभाविक चेष्टित न चित्रायेति भाव । अत्र चन्द्रहासवनपुण्डरीकमीलनशब्दवाच्याना खड्गारण्यव्याघ्रमृतीना चन्द्रिकाजलकमलमुकुलनाना च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या राज्ञो व्याघ्रवधस्यापि किंचित्करत्वेन लोकोत्तरमस्य शौर्यमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । यत्तु 'वनान्यासु सन्तीति वन्यो नद्यस्तासा पति समुद्रस्तत्सबन्धिनश्चन्द्रस्य हासश्चन्द्रिका' इति व्याख्याय 'वनीपतिव्यतिरिक्तराजसबन्धिचन्द्रहासपतनस्य पुण्डरीकमीलनकरण चित्रम्' इति मूलाद्बहि चित्र लिखितवान्नृसिह, तत्तस्यानाघ्रातव्याकरणगन्धस्य न शोभाय । यत 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुबर्थे 'अत इनिठनौ' इतीनिप्रत्यये 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि च सति वनिनीत्येवरूपापत्त्या प्रकृतानुपपत्तिर्हतवृत्तत्वाख्यदोषापत्तिश्च स्यात् । किंच अवनीपतेरिति व्यस्तस्य समस्तचन्द्रविशेषणत्वे 'ऋद्धस्य राजमातङ्ग' इत्यादिवदप्रयोगतापत्तिरिति । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

गहनमिति । गहनमरण्यम् । अस्ता निरस्ता शरारूणा घातुकाना मृगाणा व्याघ्रादीना व्रजा समूहा यस्मिंस्तत्तथोक्त कृतवतापि जवेन युक्तो वाजी अश्वो यस्य तेनामुना पाण्डुना गिरीशस्य हिमवतो दरीषु शेरत इति तथोक्ता हरय सिंहा ममृगिरेऽन्विष्टा । मृगे कर्मणि लिट् । अत्र 'दरीशया ममृगिरे' इत्युक्त्या सिंहा अप्यस्माद्भीता क्वचिल्लीना इति शौर्योत्कर्ष । अत्र जववाजीव जववाजी

---

१ 'निजघान' इति पाठ

मम्गृगिरे हरयो मदशालिनो मनुजपेन गिरीशदरीशया ॥ २५ ॥

विष्फारघोषमवकर्ण्य विनिर्गताना
हुकुर्वता तरुणकेसरिणा गुहाभ्य ।
या केवल प्रथममानन एव भल्लै-
स्ता पञ्चता स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

एवमश्रान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकितफालमूलमातेनिरे तमाश्यान तुहिनगिरिदेश्यानन्दनीयमन्दिमानो मानससरोरविन्दमकरन्दसौरभपारदृश्वानो मातरिश्वान ।

विवेक । तेन गहनमिव गहन कामादिभिर्दुर्गममन्त करण कृतवता अमुनापि मनोर्मन्त्रस्य योगात्मकस्य जपेनाभ्यासेन दर्या दहराकाशे शया हरयोऽश्वो नीलपीतादय मम्गृगिर इत्यर्थान्तरप्रतीतेस्तु अभिधाया प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणाल्लक्षणाया प्रसक्त्यभावाद्ध्वनिरेव नार्थश्लेष । द्रुतविलम्बितवृत्तम्—'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥ २५ ॥

विष्फारेति । विष्फारघोष धनुष्टकारमवकर्ण्य श्रुत्वा अतएव गुहाभ्यो विनिर्गताना हुनाम शब्द कुर्वता तरुणाना केसरिणा सिंहाना या पञ्चता विशालता मृतिश्च केवल प्राधान्येन प्रथम पूर्व आनने मुख एव आसीत् ता पञ्चता सकलेऽपि देहे भल्लैर्बाणविशेषै स पाण्डुर्विदधे चकार । सिंहानवधीदित्यर्थ । दधाते कर्तरि लिट् । 'सख्याभेदे विशालत्वे पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्व । अत्र श्लेषभित्तिकया एकस्या एव पञ्चताया अनेकाश्रयकथनादतिशयोक्त्यनुप्राणित पर्यायालकार ॥ २६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण अश्रान्तया निरन्तरया मृगयया मृगव्येन परिश्रान्त अधिकश्रमयुक्त अतएव अपरिमितै स्वेदस्य शीकराणा बिन्दूना निकरै समूहै कोरकितम् । व्याप्तमित्यर्थ । तारकादित्वादितच् । फालमूल निटिलभागो यस्य तथोक्त त पाण्डु तुहिनगिरेर्हिमवत । देशे भवा देश्या । 'तत्र भव' इति यत् । नन्दनीय श्लाघनीयो मन्दिमा मान्द्य येषा ते । पृथ्वादित्वादिमनिच् । मानसाख्ये सरसि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषु मकरन्दसौरभस्य पारमन्त पश्यन्तीति पारदृश्वान मातरिश्वानो वायव तमाश्यान निर्द्रवम् । निरस्तश्रमजलमिति यावत् । आतेनिरे कृतवन्त । तनोते कर्तरि लिट् । यत्तु 'तुहिनगिरिदेश्यैर्हिमवद्वासिभिरानन्दनीयो मन्दिमा येषा ते' इति नृसिंह , तदबोधात्पाण्डोर तुहिनगिरिदेश्यत्वात् , तेन तन्मान्द्यस्यानन्दनीयत्वानापत्ते विशेषणद्वयेन मान्द्यसौरभ्ययोरेव प्रतीतौ शैत्यद्योतनविशेषणाभावप्रयुक्तन्यूनपदत्वाख्यदोषापत्तेश्चेति ॥

---

१ 'विस्फार' इति पाठ २ 'मानससरोरविन्दबिन्दुसदोहसौरभपारदृश्वानो' इति पाठ ३ 'सौरभी', 'सौरभ्य' इति पाठ

तदनन्तरमसौ परतप समन्तत शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तरादखिलमृगकुलशरण्यादरण्यादुत्प्लवमानस्य कस्यचिदनुप्लवनमन्दीभूतजवचमूरोश्चमूरो सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूरुहचित्रबिन्दुनिकरैरिव गगनमुत्पतद्भि खुररजोभिरनुमीयमानतुरगगति सुदूरमनुपपात।

तत्र तावत्कस्मिंश्चिल्लतागुल्मपरिसरे स नरनाथ परिकथिततरुणिमप्रथितकलेवरमशिथिलरतिसुखसनाथ हरिणमिथुन नयनपथस्यातिथीचकार।

तिग्मेन बाणेन जघान तस्मिन्युग्मे नराणामविप पुमासम्।

तदिति। तस्माच्छ्रमापनोदादनन्तरं पर शत्रु तपतीति परतप । 'द्विषत्परयोस्तापे' इति खित्वात्खशि नुम्। असौ पाण्डु शकुन्ताना पक्षिणा रवैर्निरन्तराणि सान्द्राणि दिशामन्तराणि यस्मिंस्तस्मात् । 'शकुन्तपक्षिशकुनि' इत्यमर । अखिलाना मृगाणा कुलस्य शरण्यात् निवासजीवनदानादिना रक्षकात् । 'तत्र साधु' इति यत्। अरण्यात् हिमवद्वनादुत्प्लवमानस्य धावतोऽनुप्लवनेन । अनुधावनश्रमेणेत्यर्थ । मन्दीभूतौ स्तम्भितौ जवचम्वा सेनाया ऊरू यस्य तस्य कस्यचिच्चमूरोर्हरिणविशेषस्य सरणिं मार्गमनुसरमाण सन्। तस्येमानि तदीयानि यानि तनूरुहाणि लोमानि तत्सबन्धिना चित्रबिन्दूना शबलवर्णलोमसस्थानविशेषाणा निकरै पुञ्जैरिव स्थितैर्गगनमुत्पतद्भि खुराणा शफाना सबन्धिभी रजोभि पार्वतीयधातुधूलिभिरनुमीयमाना तर्क्यमाणा तुरगस्य गतिर्गमन यस्य तथोक्त सन् सुदूरमनुपपात गतवान्। अनुपूर्वात्पतते कर्तरि लिट् ॥

तत्रेति। तत्र सुदूरदेशे। तावदिति वाक्यालकारे। कस्मिंश्चित् लतागुल्मस्य निकुञ्जस्य परिसरे समीपे स नरनाथ पाण्डु परिकथितेन परिदृश्यमानेन तरुणिम्ना यौवनेन प्रथित प्रसिद्ध कलेवर यस्य तथोक्तम्। अशिथिलेन सान्द्रेण रतिसुखेन सनाथ सगत हरिणी च हरिणश्च तयोर्मिथुन द्वन्द्व नयनपथस्य नेत्रमार्गस्य अतिथीचकार विषयीकृतवान्। हरिणद्वन्द्व दृष्टवानित्यर्थ ॥

तिग्मेनेति। नराणामविप पाण्डु तस्मिन्युग्मे हरिणमिथुने पुमास मृग तिग्मेन तीक्ष्णेन बाणेन जघान हतवान्। असौ बाणनिहतो वातायुर्मृग । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणा' इत्यमर । जात आयुषो जीवितकालस्य अन्त समाप्ति यस्य तथोक्त सन् महर्षे किंदमनामधेयस्याकार तत्स्वरूप सहसा तत्क्षणमेव

---

१ 'तत्' इति नास्ति क्वचित् २ 'मन्दितजवि' इति पाठ ३ 'रुचिरैर्गगन समुत्पतद्भि' इति पाठ ४ 'दूरम्' इति पाठ ५ 'अतिपपात' इति पाठ ६ 'कचन' इति पाठ ७ 'प्रथिम' इति पाठ

वातायुराकारमसौ महर्षेर्जातायुरन्त सहसाललम्बे ॥ २७ ॥

तत कृपामन्दमना किदमनामधेय सदारिततनुस्यन्दमानरुधिरेण महारुषा कल्परविकल्पमहा रुषा तस्मिन्महीभृति सभोगसभेदक्रमम्भोजदृशा दम्भोलिमिव सहस्राक्ष शापमुदस्राक्षीत्।

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्तापेन तेन भूपेन चतुरङ्गबलमिव सप्ताङ्गराज्यमपि व्यसृज्यत।

अष्टाङ्गयोगानवतोऽस्य राज्ञो मिष्टान्नमासीन्मृदुकन्दमूलम्।
गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनता जगाहे ॥२८॥

आललम्बे स्वीकृतवान्। यत्तु 'जातारुरन्तम्' इति पाठान्तरम्, तन्मूलकृदभिमतलाटानुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ २७ ॥

तत इति। तत ऋष्याकारस्वीकरणानन्तर किदम इति नामधेय यस्य स ऋषि कृपया कारुण्येन मन्द शून्य मनो यस्य तथोक्त सन् सम्यग्दारिताया बाणविपाटितायास्तनो शरीरात्स्यन्दमान रुधिर रक्त यस्मिस्तेन महतारुषा व्रणेन। 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु' इत्यमर। रुषा कोपेन च कल्परविकल्प प्रलयार्कतुल्य महस्तेजो यस्य तथोक्त सन् तस्मिन्महीभृति पाण्डौ पर्वते च अम्भोजदृशा स्त्रीणा सभोगस्य सुरतस्य सम्यग्भोगस्य सुखस्य च सभेदक नाशक शापम्। सहस्राक्षो दम्भोलिं वज्रमिव। उदस्राक्षीत्पातितवान्। सृजते कर्तरि लुङ्। 'यथा मिथुनीभूय क्रीडस्त्वया मारितोऽहम्, तथा त्वमपि निधुवनाय वधूमुपगच्छन्मरिष्यसि' इति शप्तवानित्यर्थ ॥

तदन्विति। तदन्वनन्तर तापसस्य किदमस्य शापेन विरचितो मनसि तापो यस्य तेन भूपेन पाण्डुना चत्वार्यङ्गानि हस्त्यश्वरथपादातरूपाणि यस्य तथोक्त बलमिव सप्त अङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलरूपाणि यस्य तथोक्त राज्यमपि व्यसृज्यत। तदुभयमपि त्यक्तवानित्यर्थं। सृजते कर्मणि लङ्। भोगमूल राज्यम्, राज्यमूल बलम्, भोगप्रतिबन्धे ताभ्या प्रयोजनाभावादिति भाव। अत्र बलराज्ययो केवलप्रकृतयोस्त्यागक्रियान्वयित्वेन केवलप्रकृतास्पदतुल्ययोगिताभेद। 'वर्ण्यानामितरेषा वा धर्मैक्य तुल्ययोगिता' इति लक्षणात्। एवमुत्तरत्रापि। प्रायेणात्रायमलङ्कार ॥

अष्टेति। अष्टावङ्गैरन्त करणादिभिर्ये योगास्तत्साध्या यमानेयमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणसमाधयो योगशास्त्रप्रसिद्धास्तानवतो रक्षतोऽस्य राज्ञ पाण्डोर्मृदु कोमल कन्दमूल मिष्ट षड्रसोपेतमन्नमासीत्। वनस्य गर्भो मध्यदेश केलिसौधोऽजनि जात। जने कर्तरि लुङ्। दर्भोऽपि सिंहासनता जगाहे प्राप

---

१ 'सदानित' इति पाठ २ 'धरणीपतिना' इति पाठ ३ 'चतुरङ्गम्' इति पाठ ४ 'सप्ताङ्गम्' इति पाठ ५ 'व्यसृजत्त' इति पाठ

अहो नरपतितापसयोः समानरूपफलमिदमाचरितम् । तथाहि ।

बाणशापप्रयोगाभ्यां बाधितौ तावुभावपि ।
तपस्विता यतः सद्यस्तादृशीमुपजग्मतुः ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूजनानुरोधगुणदात्रे गणरात्रे—

अपाकरिष्यन्ननपत्यभावमपत्यभावं भुवनं करिष्यन् ।
उवाच देवीमुचितं स पाण्डुरुपह्वरे जातुचिदूहदक्षः ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गते ।
प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रथते हि श्रुतिवर्णपद्धतिः ॥ ३१ ॥

सिंहासनमभूदित्यर्थः । गाहते कर्तरि लिट् । दुर्लभससारसारेण किं राज्येनेति जुगुप्सया तापसत्वं स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अहो इति । नरपतितापसयोः पाण्डुकिंदमयोः फलं बाणशापप्रयोगजन्यं समानरूपविभिन्नाकृति सत् आचरितमाविर्भूतम् । भावे क्तः । अहो इत्याश्चर्ये । इदमुत्तरेणैकवाक्यम्—तथाहीति ॥

बाणेति । तथा तावुभौ पाण्डुकिंदमौ बाणप्रयोगेण शापप्रयोगेण च । ताभ्यां क्रमोऽत्र विवक्षितः । बाधितावपि विभिन्नदुःखकारणावपि यतः कारणात्सद्यस्तत्क्षण एव तादृशीं राज्यमृगरूपत्यागपूर्विकां तपस्वितां मुनिभावं शोच्यत्वं च । 'तपस्वी तापसे शोच्ये' इति विश्वः । उपजग्मतुः प्राप्तवन्तौ । अतः आश्चर्यमिति पूर्वेणान्वयः । कारणभेदेऽपि कार्यैक्यादाश्चर्यमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । वृत्तमानुष्टुभभेदः ॥ २९ ॥

क्रमादिति । किं चेति चार्थः । अवरोधवधूजनस्यान्तःपुरस्त्रीजनस्यानुरोधोऽनुसरणं स एव गुणस्तस्य दात्रे शस्त्रभेदे लवित्राख्ये । 'दात्रं लवित्रम्' इत्यमरः । संभोगरहित इति यावत् । गणरात्रे रात्रिसमूहे क्रमादतिपतितेऽतिक्रान्ते सतीत्युत्तरेणैकवाक्यम् । 'गणरात्रं निशा बह्व्यः' इत्यमरः ॥

अपाकरिष्यन्निति । जातुचित् कदाचित् ऊहदक्षः उपायचिन्तने दक्षः समर्थः स पाण्डुः । न विद्यतेऽपत्यं यस्य सोऽनपत्यस्तस्य भावस्तमपुत्रत्वमपाकरिष्यन्निरसितुमिच्छन्सन् । आत्मन इति शेषः । भुवनं मर्त्यलोकं च । न विद्यते पत्यभावो यस्य तथोक्तं करिष्यन् । सपतिकं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । उपह्वरे एकान्ते देवीं कुन्तीमुचितमुवाच । पुत्रसंपादनाय देव्या सहालोचितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

सप्तभिः श्लोकैरुक्तिप्रकारमेवाह—**परिपालयत इति** । महीं परिपालयतोऽपि मे मम तनूजदुर्गतेः पुत्रदारिद्र्याद्धेतोः परिपूर्तिः मनोरथपरिपूर्णत्वं नास्ति । हि यस्मात् । मनुष्यः प्रजया संतत्या पूर्णो हीत्युक्तार्थिका असौ श्रुतिवर्णानां वेदाक्षराणां पद्धतिः पङ्क्तिः 'प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः' इत्येवंरूपा प्रथते प्रसिद्धत्वेन वर्तते । निरपत्यस्य निष्फलं सर्व-

निन्द्यते पितृभिस्तप्तैर्निरपत्यधन पुमान् ।
अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवकेशीव पादप ॥ ३५ ॥

कदापि तातशब्दस्य कल्पभूमिरुहामिव ।
नार्थीभवितुमर्हामि नरवाहनसन्निभ ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवयश क्षितिजीविताद्यै-
रम्भोरुहाक्षि नियमैरनघैस्त्वमेव ।
शापातिरेकदवपावकशायिनो मे
तापापनोदविधये तनय प्रसुष्व[1] ॥ ३७ ॥

इत्यसकोचत शोचत पत्युरग्रभुवि समग्रमन्दाक्षरमणीय मन्दाक्षरमणीयश्रितमिद वचन पृथापि कथयामास ।

निन्द्यत इति । निर्गतमपत्यमेव धन यस्य सोऽपुत्र पुमान् तप्तैर्लुप्तपिण्डोदकक्रियैस्तया दु खितै पितृभि पूर्वै अवकेशी निष्फल पादपो वृक्षोऽतिश्रान्तैरध्वनीनै पथिकैरिव निन्द्यते। निन्दते कर्मणि लट्। 'एष वा अनृणो य पुत्री' इति श्रुते । अपुत्रस्य पितृऋणापाकरणायोगादिति भाव । युग्मविपुलानामानुष्टुभ वृत्तम्—'यस्या ल सप्त युग्मे स्यात्सा युग्मविपुला मता' इति लक्षणात्। अस्य च वक्त्रविशेषत्वात्—'वक्त्र नाद्यान्नसो स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्' इतीतरत्र तल्लक्षण बोध्यम् ॥ ३५ ॥

कदेति । नरवाहनेन कुबेरेण सन्निभस्तुल्य अह तातेतिशब्दस्य जनकवाचकस्य कल्पभूमिरुहा कल्पवृक्षाणामिवार्थीभवितु वाच्यीभवितुम् अर्थी याचको भवितु च कदापि नार्हामि । अतो धनाढ्यस्य याञ्चाया इवापुत्रस्य तातेति व्यवहारस्याप्ययोगादित्यर्थ । यत्तु 'अपुत्रस्य स्वर्गाभावेन तत्रत्यकल्पवृक्षप्रार्थना दुर्लभा' इति, यदपि 'कुबेरवद्विद्यमानमैश्वर्य पुत्राभावान्निष्फलम्' इति नृसिंह, तदुभयमप्यनादरणीयम् । नरवाहनसन्निभ इति सादृश्योपयोगिनो वैयर्थ्यापत्तेरुत्तरश्लोके पौनरुक्त्यापत्तेश्चेति ॥ ३६ ॥

किमिति । भोग स्रक्चन्दनवनिताद्यनुभव, वैभवमैश्वर्यम्, यशो दानपालनक्षात्रजन्या कीर्ति, क्षिति भू । राज्यमिति यावत्। जीवित प्राणधारणम्, एतान्याद्यानि येषा तैरर्थै शापस्य किदमदत्तस्यातिरेकोऽतिशय स एव दवपावको दवाग्निस्तस्मिञ्शेते इति शायिन । ताच्छीलिको णिनि । मे मम किम्। कार्यमिति शेष । तादृग्विधस्य मे तापस्यापनोदनविधये निरासाय हे अम्भोरुहाक्षि, त्वमेवानघैर्भर्त्रनुज्ञातत्वेन निर्दोषैर्नियमैस्तनय प्रसुष्व जनये । सुवते प्रार्थनाया लोट्। पुत्रसपादकभोगस्य शापेनापेतत्वादिति भाव ॥ ३७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणासकोच निर्लज्ज यथा तथा शोचतो दु खायमा-

---

१ 'प्रसूष्व' इति पाठ

राजन्, खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिवसत कृशा तनुलता तपसा वहतोऽपि दिशा ततिषु निशान्तरविकान्तिभृशान्तरङ्गाङ्गरुचा तरगपरपरा तरलयतोऽशान्तमनसो मुनेरुपान्तपरिचरणाय मामनुशासितशैशवराज्यामपि नियोज्यामकरोत् ।

ततो नियोगान्समयेषु लब्धु मया महायत्नजुषा महर्षे ।
आरामवल्लीरपहाय तस्य भ्रूवल्लिमेव प्रतिपाल्य तस्थे ॥ ३८ ॥
यथा यथा सेवनयत्नजन्मना निदाघतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।
तथा तथावर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवल्लरी ॥ ३९ ॥

नस्य पत्युरग्रभुवि समग्रेण महता मन्दाक्षेण लज्जया रमणीया मनोज्ञा मन्दा परिमिता अक्षराणि मणय इव तैर्यन्त्रित सघटितमिद वक्ष्यमाण वचन पृथा कुन्त्यपि कथयामासोक्तवती । कथयतेर्लिड्यामादेशेऽस्तेरनुप्रयोग ॥

राजन्निति । हे राजन्, खलु । 'निषेधवाक्यालकारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमर । पुरा कन्यात्वदशाया मम पिता कुन्तिभोजो निशान्तमधिवसत स्वगृहे वर्तमानस्य । 'उपान्वध्याड्वस' इति कर्मत्वम् । पितामहेन ब्रह्मणा समानस्य तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना कृशा तनुर्लतेव ता वहतोऽपि । तप कृशस्यापीत्यर्थ । दिशा प्राच्यादीना ततिषु समूहेषु निशान्तरवेर्बालसूर्यस्य कान्तीना भृशमन्तरङ्गाणामाप्तानाम् । तत्तुल्यानामित्यर्थ । अङ्गरुचा देहप्रभाणा तरंगपरंपरा तरलयत प्रसारकस्याशान्त शान्तिरहितम् । क्रुद्धमिति यावत् । मनो यस्य मुनेर्दुर्वाससः उपान्ते समीपे परिचरणाय शुश्रूषणायानुशासित पालित शैशव बाल्यमेव राज्य यया ता तथोक्ताम् । बाल्यात्परिचरणाशक्तामपीत्यर्थ । मा नियोज्या परिचारिकामकरोत् । महता सेवाया दुर्लभत्वादविचार्य कुलवय शीलादिकमवश्य तेषा सेवनीयत्वादिति भाव ॥

तत इति । तत समयेषु स्नानाद्यवसरेषु नियोगाज्जलानयनाद्याज्ञाप्याल्लब्धु प्राप्तु महान्त यत्न जुषत इति तथोक्तया मया आरामे वल्ली पुष्पलता विहाय तस्य महर्षेर्दुर्वाससो भ्रूरेव वल्ली ता प्रतिपाल्य निरीक्ष्य तस्थे स्थितम् । तिष्ठतेर्भावे लिट् । बाल्योचितपुष्पावचय विहाय तन्नियोगानुदपादयमित्यर्थ । यत्तु 'नियोगात्' इति पञ्चम्यन्तपाठे भ्रमेण नियोगादनुज्ञावाक्यात्' इति नृसिंह, तत्तुच्छम् । 'लब्धुम्' इति तुमुनन्तस्य कर्माकाङ्क्षया साकाङ्क्षत्वदोषापत्तेश्च ॥ ३८ ॥

यथेति । ममाङ्गमेवाङ्गक शरीर सेवनयत्नान्मुनिसेवानुकूलव्यापाराज्जन्म यस्य तेन निदाघतोयेन श्रमजलेन यथा यथा निषिक्तमभिषिक्तम्, तथा तथा

---

१ 'पुरा खलु पिता मम' इति पाठ २ 'रविकान्त' इति पाठ ३ 'अ तरङ्गरुचाम्' इति पाठ ४ 'तरलयितु' इति पाठ ५ 'यौवराज्याम्' इति पाठ ६ 'निदेशात्' इति पाठ ७ 'प्रतिहाय' इति पाठ

तपस्विनस्तस्य तप कृशस्य सरूपतामाप्तुमिवाश्रयद्भि ।
दिने दिने मे दयनीयरूपैरङ्गैरशेषैरतिकार्श्यमापे ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिषेकवारा-
मभ्यर्चनासुमनसामपि तापसेन्द्र ।
मय्येव शिष्यजनताममिता वितन्व-
न्नन्ते वसन्तमपि कोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

एका समा तत्र वसन्कदाचिदेका स मा पार्श्वगतामवेक्ष्य ।
समाधिवृत्त्या सह मौनमुद्रा समापयामास तपोधनेन्द्र ॥ ४२ ॥

'वत्से, भवत्सेवासप्रदायेन सप्रति भृश प्रसीदामि' इति व्याहृत्य स मुनिरनुकम्पितचेता मह्यमत्यर्थमभीप्सितार्थसमर्थापनपरतत्र कमपि मन्त्रमुपादिक्षत् ।

महान्विकासो वृद्धिर्यस्या सा मम भक्तिरेव वल्लरी पुष्पलता तापसस्य दुर्वास सोऽन्तिके सनिधाववर्धत प्रवृद्धाभूत् । रूपकालकार ॥ ३९ ॥

तपस्विन इति । तपसा कृशस्य तपस्विनो दुर्वासस सरूपता सारूप्यमाप्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । आश्रयद्भि सेव्यमानैर्दयनीय कारुण्यास्पद रूपमाकृतिर्येषा तै । कृशीभूतैरिति यावत् । अशेषैरङ्गैरवयवैरतिकार्श्यमापे प्राप्तम् । आप्नोतेर्भावे लिट् ॥ ४० ॥

आपादनेनेति । तापसेन्द्रो दुर्वासा समिधामिन्धनानामभिषेकस्य वारा जलानामभ्यर्चनासुमनसा देवपूजाकुसुमानामपि त्रयाणामापादनेन सपादनेन हेतुनाऽमितामनेका शिष्यजनता शिष्यभाव मय्येव वितन्वन्विस्तारयन्सन् । एकयैव शिष्यत्रयकृत्यसपादनादिति भाव । अन्ते समीपे । मनसीति यावत् । वसन्त वर्तमानमपि शिष्यसपीति च । कोपमपाचकार दूरीकृतवान् । प्रसन्नोऽभूदित्यर्थ । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर ॥ ४१ ॥

तत किमित्यत आह—**एकामिति ।** स तपोधनेन्द्रो दुर्वासास्तत्र गृहाराम एका समा सवत्सरम् । 'हायनोऽस्त्री शरत्समा ' इत्यमर । वसन्सन् । कदाचित्पार्श्वगता निकटस्थितामेका परिजनरहिता मा अवेक्ष्य समीक्ष्य समाधेर्योगस्य वृत्त्याभ्यासेन सह मौनमुद्रा वाचयमत्व समापयामासावसितवान् । द्वयमपि त्यक्त्वा मामुवाचेत्यर्थ ॥ ४२ ॥

वत्स इति । हे वत्से कुन्ति, भवत्या सेवासप्रदायेन शुश्रूषाविधिना सप्रतीदानीं भृश प्रसीदामि प्रसन्नोऽस्मि । इत्युक्तप्रकारेण व्याहृत्योक्त्वानुकम्पित कृपान्वित चेतो मनो यस्य तथोक्त स मुनिर्दुर्वासा मह्यमत्यर्थं भृशमभीप्सितार्थस्य

---

१ 'श्रयद्भि' इति पाठ २ 'ममता' इति पाठ ३ 'उपादिशत्' इति पाठ.

अपि क्रुधामावसतेरमुष्मान्मत्वा गुरुत्व वरमन्त्रलाभे ।
अपष्पुवत्यामपि मे दशायामामोदभारोऽधिकमाविरासीत् ॥४३॥

अधुना तस्य प्रभावेन शतमखमुखासु निखिलासु लेखारेखासु ये ये पराध्यास्ते ते रहसि कृतसानिध्या स्वानुगुणगुणगणविभवानात्मभवान्मयि विकसदनुकम्पा सपादयिष्यन्ति ।

इति नृपाय कृपायतचेतसो यदुसुता मुनिनेतुरनुग्रहम् ।
अदशनव्रणपीडमहर्पतेरभिदधे रतसगमन विना ॥ ४४ ॥

कामितार्थस्य समर्थापने सघटने परतन्त्र आयत्तम् । समर्थमिति यावत् । कमप्यनिर्वाच्यम् । 'गुरु प्रकाशयेद्धीमान्न तु मन्त्र प्रकाशयेत्' इति मन्त्रनामाप्रकाशस्मरणात् । मन्त्रमुपादिक्षदुपदिष्टवान् । दिशते कर्तरि लुङ् ॥

अपीति । क्रुधा कोपानामावसतेर्निवासभूतादप्यमुष्माद्दुर्वाससो वरभूतस्य मन्त्रस्य लाभे सति गुरुत्वमाचार्यत्व मत्वा ज्ञात्वा । क्रुद्धस्य गुरुत्वास्मरणात्क्रुद्धेऽपि शुश्रूषातिशयेन प्रसादसपादनादात्मनि गुरुत्व श्रैष्ठ्य वा मत्वा । मे ममापुष्पवत्या पुष्परहितायामपि अरजोवत्यामपीति च । दशायामवस्थाया बाल्ये । च अत एव विरोधाभासोऽलकार । आमोदभार परिमलातिशय सतोषातिशयश्चाधिकमाविरासीत् । 'आमोदो गन्धहर्षयो ' इति विश्व ॥ ४३ ॥

अधुनेति । अधुनेदानी शतमख इन्द्रो मुखमादिर्यासा तासु निखिलास्वखिलासु लेखाना देवाना रेखासु पङ्क्तिषु ये ये पराध्या गुणवत्तरास्ते ते वक्ष्यमाणा इन्द्रादयस्तस्य मुन्युपदिष्टमन्त्रस्य प्रभावेन सामर्थ्येन रहसि कृत कारित सानिध्य समीपस्थितिर्यैषा ते तथोक्ता । 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्या ' इति पाठान्तरम् । विकसन्त्यनुकम्पा येषा ते तथोक्ताश्च सन्त स्वस्य प्रत्येकमात्मनोऽनुगुणोऽनुरूपो गुणाना शौर्यधैर्यादीना गणस्य सघस्य विभव समृद्धिर्येषा तानात्मभवान्पुत्रान्मयि सपादयिष्यन्ति जनयिष्यन्ति ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण कृपयायत सान्द्र चेतो यस्य तस्य मुनीना नेतुर्नायकस्य दुर्वाससोऽनुग्रह वरमन्त्रदानरूप प्रसाद यदुसुता कुन्ती नृपाय पाण्डवे । अहर्पते सूर्यस्य सबन्धि न विद्यते दशनव्रणाना दन्तक्षताना पीडा दु ख यस्मिंस्तत् । चौर्यरतत्वादिति भाव । रतस्य सुरतस्य सगमन प्रापण विनाभिदधे कथयामास । तदितरत्सर्वमुवाचेत्यर्थ । तस्य लोकद्वयनिन्द्यत्वादिति भाव । कुन्ती मन्त्रपरीक्षणाय सूर्यमाहूय बाल्ये तेनोपभुक्तेति भारतकथात्रानुसधेया । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ४४ ॥

---

१ 'लेखलेखासु' इति पाठ २ 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्या ' इति पाठ ३ स्वस्वानुरूपगुणविभवान्' इति पाठ ४ 'रति ' इति पाठ

इति वचनमयीं सुधां किरन्तीं यदुनृपतेस्तनया प्रशंसमानम् ।
पतिरनुमनुते स्म पौरवाणां प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्[1]—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिरं पवनतो भीमं च भीमं द्विषां
जिष्णोर्जिष्णुमतीव धृष्णुमनघा कुन्ती मुनेर्विद्यया ।
अन्या सापि तयैव तत्र नकुलं रूपास्पदं गीष्पते
सच्छात्रं सहदेवमप्यजनयन्नासत्ययोरन्तिकात् ॥ ४६ ॥

तदनु वासवनन्दनसंभृता सपटुगीतिरवप्रमदालयः ।
सुमनसस्तु यथोचितमाचरन्निपतनं भुवि नृत्यविधिं दिवि ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारां वचनमयीं वाग्रूपां सुधाममृतं किरन्तीं सेचन्तीं यदुनृपतेस्तनयां कुन्तीं प्रशंसमानं श्लाघमानं पौरवाणां पतिः पाण्डुः प्रकृतस्य महोत्सवस्य वरमन्त्रलाभरूपस्य यत्पारमन्तः पुत्रसंपादनरूपस्तस्य दर्शनायानुमनुते स्म । 'पुत्रानुत्पादय देवेभ्यः' इत्यनुज्ञातवानित्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

तदनन्तरमिति । धर्मादिति । तदनन्तरमित्युत्तरेण संबध्यते । तदनन्तरं पाण्ड्वनुमत्यनन्तरम् । अनघा भर्त्रनुज्ञानान्निर्दोषा कुन्ती मुनेर्विद्यया । तदुपदिष्टमन्त्रप्रभावेनेत्यर्थः । धर्माद्यमाद्युधिष्ठिरं धर्मराजं प्राप । जनयामासेत्यर्थः । पवनतो वायोर्द्विषां शत्रूणां भीमं भयंकरं भीमं प्राप । जिष्णोरिन्द्रादतीव धृष्णुमत्यन्तधीरं जिष्णुमर्जुनं प्राप । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जैत्रे' इति विश्वः । अन्या सा द्वितीया माद्र्यपि तया कुन्त्युपदिष्टया विद्ययैव तत्र तस्मिन्नेव काले । काकाक्षिन्यायेनैवकारस्यात्रापि संबन्धः । नासत्ययोरश्विनोः । 'नासत्यावश्विनौ दस्रौ' इत्यमरः । अन्तिकात्समीपात् । तत्सङ्गादिति यावत् । रूपस्य सौन्दर्यस्यास्पदं स्थानं नकुलं गीष्पतेर्बृहस्पतेः सच्छात्रं तुल्यम् । बुद्ध्येति शेषः । सहदेवमप्यजनयत् । यत्तु 'मुनेः कुन्ती मन्त्रचतुष्टयं लेभे, तत्र मन्त्रत्रयेण स्वयं पुत्रत्रयं प्राप, माद्री च तदुपदिष्टेन चतुर्थेन मन्त्रेण पुत्रद्वयं प्राप इति नृसिंहः, तत्तु दुष्पाण्डित्यविजृम्भितमेव । महाभारतविरुद्धत्वात् । मुनेर्विद्यया तयैवेति मूलसंगतेः वररूपस्य मन्त्रस्येति स्वलेखनविरुद्धत्वाच्च । किं च बाल्ये एकेन कर्णोत्पादनात्प्रकृतन्यूनताया दुर्वारतापत्तेश्चेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

तदन्विति । तदनु युधिष्ठिरादिजन्मानन्तरं वासवस्येन्द्रस्य नन्दने हर्षणे विषये नन्दनवने च संभृता नियुक्ताः संपादिताश्च । पटुगीतिरवेण मनोहरगानेन सहितानां प्रमदानामप्सरसामालयः पङ्क्तयो येषां ते पटुगीतिसदृशझङ्कारसहितप्रकृष्टमदभृङ्गाश्च सुमनसो देवाः पुष्पाणि च यथोचितं स्वस्वार्हं क्रमेण दिवि

१ 'तदनन्तरम्' इति नास्ति क्वचित्

जन्मोत्सवो महानेषा जलमत्यच्छमावहन् ।
विद्यामनन्यसामान्या व्रीडा कुम्भभुवोऽनयत् ॥ ४८ ॥

स्वस्य चक्रगति सख्यु स्वयमप्याश्रिता इव ।
जवात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्यज्वपावका ॥ ४९ ॥

सामोदो भीमसभूतिसभूताशौचवत्तया ।
सकुचन्निव सस्पर्शे समीरो मन्दमाववौ ॥ ५० ॥

कन्यकात्वेऽपि मय्येषा कामुकीति स्मरन्निव ।
प्रसूतिदिवस कुन्त्या प्राद्युतदहस्कर ॥ ५१ ॥

पुष्पात्प्रागेव सुषुवे पुत्रमेषेति वीरुध ।

स्वर्गे तु नृत्यविधि नाट्यमाचरन्कृतवन्त । भुवि तु निपतनमाचरन् । 'सुमना मालती पुष्पपण्डितेषु सुरेऽपि च' इति विश्व । 'स्त्रिय सुमनस पुष्पम्' इति पुष्पवाचित्वे स्त्रीलिङ्गता । अत्र केवलप्रकृतास्पद श्लेषालकार । पारक्रमानुसरणे यथासख्यालकारश्च । द्वयो ससृष्टि ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सव इति । एषा युधिष्ठिरादीना महाञ्जन्मोत्सव जलमत्यच्छमावहन्कुर्वन्सन् अन्येषामसामान्यामसाधारणीमनन्यसामान्या कुम्भभुवोऽगस्त्यस्य विद्या स्वोदयेन जलनिर्मलीकरणात्मिका व्रीडा लज्जामनयद्गमयामास । अनन्यसाधारण्यभङ्गादिति भाव । नयतेर्दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ४८ ॥

स्वस्येति । यज्वना यागवता पावकास्त्रेताग्नय स्वस्य सख्युर्वायोश्चक्रगति वर्तुलगमन स्वयमप्याश्रिता इवेत्युत्प्रेक्षा । जवाद्वेगात्प्रदक्षिणज्वाला सव्यशिखा सन्तो जज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । ज्वलते कर्तरि लिट् ॥ ४९ ॥

सामोद इति । सामोद सहर्ष सगन्धश्च समीरो वायुर्भीमस्य पुत्रस्य सभूत्योत्पत्त्या सभूत जातमशौचमस्यास्तीति तद्वान् तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना सस्पर्शे परेषा स्पर्शनविषये सकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्द शनैराववौ वाति स्म । वाते कर्तरि लिट् ॥ ५० ॥

कन्यकात्व इति । एषा कुन्ती कन्यकालेऽनूढत्वदशायामपि मयि विषये कामुक्यभूत् । इत्युक्तप्रकारस्य वृत्तान्तस्येति शेष । स्मरन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अहस्कर सूर्य कुन्त्या प्रसूतिदिवस प्रसवदिन प्रकर्षेण प्राद्युतत्प्रकाशयामास । रविरपि प्रकृष्टप्रकाशोऽभूदित्यर्थ । ण्यन्तात् द्युतेर्लुङ् । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' इति चङि 'द्युतिस्वाप्यो सप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य सप्रसारणम् ॥ ५१ ॥

पुष्पादिति । एषा कुन्ती पुष्पात् ऋतो कुसुमाच्च प्राक्पूर्वमेव पुत्र कर्ण सुषुवे जनयामास । इति मत्वेवेति शेष । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । पृथया वने कुन्त्या वासारण्ये वीरुधो लता प्रसूनात्प्राक्पुष्पोत्पत्ते पूर्वमेव पुष्पपृष्ठभाग एवेतिच । फलेग्र

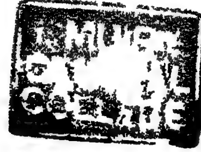
१ 'व्रीलाम्' इति पाठ २ 'सभूत' इति पाठ

फलेग्रह्य एवासन्प्रसूनात्प्राक्पृथावने ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरभङ्गुरशुभयुताविकाससमये[1] समये-
प्रजाधिपोऽसौ प्रथम युधिष्ठिरे सुतेषु तेजस्विषु तेषु पञ्चसु ।
प्रभाकरे पञ्चतपा इवोन्नते प्रपातयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥

तपस्विनीना स्तनपायिनस्ते दरकणत्कीचकदत्तकर्णा ।
वने दिनान्ते वसुधेन्द्रपुत्रा वल्केषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

क्षुत्पीडया स्तनरसे कलह शिशूना
कुन्ती तदा शमयितु कुचकुम्भयुग्मे ।
एक युधिष्ठिरधनजययोश्च भाग-
मेक समीरणसुतस्य च सविभेजे ॥ ५५ ॥

ह्य फलधारिण्य आसन् । फलानामग्रत पुष्प धृत्वा जायमानत्वादिति भाव 'स्याद्रज पुष्पमार्तवम्', 'स्यादवन्ध्य फलेग्रहि' इत्युभयत्राप्यमर । 'जन्मोत्सव' इत्यादिभि पञ्चश्लोकैर्जलनिर्मलीभवनादिवस्तुना तेषा लोकोत्तरमाहात्म्यप्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु गुणगणैश्चन्द्रताराबलादिभिरभङ्गुराया अक्षीणाया शुभयुताया शुभयोगस्य विकाससमये वृद्धिजननकालाभिन्ने समये लग्नविशेषे इत्युत्तरेणान्वय । 'घटो नीलघट इत्यादिवद्विधेयकोटावधिकावगाहिताया न पौनरुक्त्यम्' इति साप्रदायिका । 'शुभयुस्तु शुभान्वित' इत्यमर ॥

प्रजाधिप इति । असौ प्रजाधिप पाण्डुस्तेजस्विषु तेषु पञ्चसु सुतेषु । तन्मध्य इत्यर्थ । उन्नते महति युधिष्ठिरे पञ्चतपा पञ्चाग्निमध्ये तपस्वी प्रभाकरे सूर्ये इव । सूर्यस्याग्नीना पञ्चसख्यापूरकत्वस्मरणादिति भाव । विलोचनद्वय प्रथम प्रपातयामास प्रवेशितवान् । ज्येष्ठस्यैव पुत्राणामभ्यर्हितत्वादिति भाव ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनामिति । ते वसुधेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयो वने तपस्विनीना ऋषिपत्नीना स्तनपायिन स्तन्यरस पिबन्त सन्तो दर ईषत्कणत्सु शब्दायमानेषु कीचकेषु वेणुविशेषेषु दत्तावासक्तौ कर्णौ येषा ते तथोक्ताश्च सन्त । 'वेणव कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता' इत्यमर । दिनान्ते सायकाले वल्केषु वल्कलेषु । 'वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । निद्रासुखमन्वभूवन्ननुभूतवन्त । वने धात्रीस्तन्यतद्गानडोलाद्यभावसभवादिति भाव ॥ ५४ ॥

क्षुदिति । कुन्ती शिशूना क्षुत्पीडया बुभुक्षादुःखेन हेतुना स्तनरसे विषये कलह शमयितु वारयितु तदा कुचौ कुम्भाविव तयोर्युग्मे एक कुचकुम्भ युधिष्ठिरधनजययोश्च भाग एक समीरणसुतस्य भीमस्य भाग सविभेजे विभागमकरोत् ।

---

१ 'विकासमये' इति पाठ

निशाचरै सम बाल्ये नियोद्धुमिव कौतुकी ।
उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रा मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

तत क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु

पद्भिरात्मपितृयोषिति भूमौ स्पर्शन परिहरन्त इवैते ।
जानुभि करसरोजसहायैश्चक्रम चमदकुर्वत बाला ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमासलमुत्तमाङ्गे-
ऽप्याघ्राय जानुकृतचङ्क्रममाश्रमान्ते ।
बाहालतैव वहनाद्विरराम शश्व-
त्कौतूहल न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

वृद्धतापसपुर प्रसारित वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।
भावयन्निव गदापरिग्रह भाविन पवनभूश्चचार स ॥ ५९ ॥

सविपूर्वाद्रजते कर्तरि लिट् । भीमस्य बह्वाशिलादिति भाव ॥ ५५ ॥

निशाचरैरिति । मारुतस्य वायोरपत्य मारुतिर्भीम । 'अत इञ्' इतीञ् । बाल्य एव निशाचरै सम राक्षसै सह नियोद्धु बाहुयुद्ध कर्तु कौतुकी कुतूहलवानित्युत्प्रेक्षा । उत्तान ऊर्ध्वमुखे शयने निद्रायाम् । तदवसर इति यावत् । 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप ' इत्यमर । उदग्रामुन्नता मुष्टि मुकुलिताङ्गुलीकरविन्यास दधौ धृतवान् ॥ ५६ ॥

तत इति । तत क्रमेण कतिपयेषु केषुचिद्वासरेषु दिनेषु गतेषु सत्स्वित्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

पद्भिरिति । एते बाला युधिष्ठिरादय आत्मन पितु पाण्डोर्योषिति भार्यायाम् । मातृस्थानायामिति यावत् । भूमौ पद्भि पादै स्पर्शन स्पर्श परिहरन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । करौ सरोजे कमले इव तौ सहायौ येषा तैर्जानुभिश्चक्रम गमन चमदकुर्वत चमत्कृतवन्त । जानुचार चक्रुरित्यर्थ । स्वागतावृत्तम् ॥५७॥

आदायेति । आश्रमाणामन्ते समीपे जानुभ्या कृतश्चक्रमो येन तमतिमासल बहुबलम् । 'बलवान्मासलोऽसल ' इत्यमर । भीममादाय गृहीत्वा उत्तमाङ्गे शिरस्याघ्रायापि तापसीना मुनिपत्नीना बाहालता भुजलतैव वहनाद्धारणाद्विरराम । विश्रान्ताभूदित्यर्थ । रमते कर्तरि लिट् । तापसीना शश्वत्पुन पुन कौतूहल तद्वहनकौतुक तु कदाचन न विरराम । अतिरमणीयत्वादिति भाव । अत्र पूर्ववाक्यार्थे वहनविरमणस्यातिमासलताहेतुकत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥५८॥

वृद्धेति । स पवनभूर्भीम शैशवे बाल्ये वृद्धेन स्थविरेण तापसेन पुरोऽग्रे प्रसारित वेणुदण्डमवलम्ब्य भाविन भविष्यन्त गदाया परिग्रह स्वीकार भावयन्नभ्यसन्निवेत्युत्प्रेक्षा । चचारागच्छत् । चरते कर्तरि लिट् ॥ ५९ ॥

मुनिसुतैरविशेषजुषो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिषु ।
मलिनतामनयन्त कलेवर मदकला कलभा इव धूलिभि ॥ ६० ॥

तत्र तत्र मृदुपासुषु पाण्डो पुत्रपादतलविन्यसनेन ।
छत्रकेतुकुलिशै स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमि ॥ ६१ ॥

लीलास्मितै सृ[1]क्कियुगाद्गलद्भिर्लालाजलाना पृ[2]षतैर्बृहद्भि ।
बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकाना माला धुतोल्लेखनरन्ध्रसूत्रा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तबाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्धोक्तिभिराह्वयत्सु ।
स भीमसेनोऽजनि पा[3]ण्डुपुत्रेष्वर्धोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

मुनिसुतैरिति । अमी युधिष्ठिरादयो मुनीना सुतैर्बालकैरविशेष तारतम्य राहित्य जुषन्त इति तथोक्ता । तत्तुल्या सन्त । नवासु शैशवकेलिषु बाल्योचितक्रीडासु वने मदकला मदोत्कटा कलभा इव गजशावका इव धूलिभि पासुभि कलेवरं शरीरं मलिनता मालिन्य मुहुरनयन्त प्रापितवन्त । पासुक्रीडयेति भाव । नयतेर्दुह्यादित्वाद्द्विकर्मकलम् । उपमालकार ॥ ६० ॥

तत्रेति । आश्रमभूमि । मृदव पासव सूक्ष्मरजासि येषु तेषु तत्र तत्र देशेषु पाण्डो पुत्राणा पादयोस्तलानामध प्रदेशाना विन्यसनेन क्षेपणेन हेतुना स्फुटा रेखा लेखाकारा येषा तैश्छत्रकेतुकुलिशैश्चित्रवती आलेख्यवतीवाभवदिति गम्योत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाप्रयोगात् ॥ ६१ ॥

लीलेति । ते बाला लीलायुक्त स्मित येषु तै सृक्किणोरोष्ठप्रान्तयो युगाद्गलद्भिर्बृहद्भि स्थूलैर्लालाजलाना पृषतैर्बिन्दुभि । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला', 'पृषन्ति बिन्दुपृषतौ' इत्युभयत्राप्यमर । धुतानि त्यक्तान्युल्लेखनमुत्तेजन रन्ध्र सूत्र च तानि यासा ता मौक्तिकाना माला हृदि वक्षसि दधुरिवेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तेति । अत्यन्तबाल्याद्धेतो । अमृतवदाचरन्तीभिरमृतायिताभि । तद्वन्मधुराभिरिति यावत् । अर्धोक्तिभिर्युधिष्ठिरभीमार्जुन इत्यादीनामर्धभागै पाण्डुपुत्रेष्वन्योन्यमाह्वयत्सु सत्सु स प्रसिद्धो भीमसेनोऽर्धमुक्त नाम यस्य तथोक्तोऽपि पूर्ण सपूर्णमुक्त नाम यस्य तथोक्त अजन्यभूत् । 'विनापि प्रत्यय पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य' इति सेनपदस्य लोपेन तस्य सर्वार्थबोधकत्वादिति भाव ॥ ६३ ॥

---

१ 'सृक्कयुगात्' इति पाठ २ 'ललितै पृषद्भि' इति पाठ ३ 'पाण्डुसूनुषु' इति पाठ

निशाचरै सम बाल्ये नियोद्धुमिव कौतुकी ।
उत्तानशयने मुष्टिमुद्ग्रा मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

तत क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु

पद्भिरात्मपितृयोषिति भूमौ स्पर्शन परिहरन्त इवैते ।
जानुभि करसरोजसहायैश्चक्रम चमदकुर्वत बाला ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमासलमुत्तमाङ्गे-
ऽप्याघ्राय जानुकृतचङ्क्रममाश्रमान्ते ।
बाह्वालतैव वहनाद्विरराम शश्व-
त्कौतूहल न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

वृद्धतापसपुर प्रसारित वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।
भावयन्निव गदापरिग्रह भाविन पवनभूश्चचार स ॥ ५९ ॥

ना नन्दनाना पुत्राणा आगमसपदा लाभैश्वर्येण, पञ्चाना नन्द ॥ ५५ ॥
पारिजातादीना सपदेति च । अमितपचामनल्पाम् । 'मितनखे च' इति ।
उपपदे पचे खशि 'अरुर्द्विषद्–' इत्यादिना मुम् । मुदमानन्द बभार धृतवान् ।
बिभर्ते कर्तरि लिट् । यत्तु 'अमितमधिक पचाबभार पक्क बभार प्राप्तवानि-
त्यर्थ' इति नृसिंह तत्तस्य 'नालकारो न शब्दस्य प्रक्रियात्र विलिख्यते' इति
सूचित व्याकरणमौर्ख्य विशदयति । यत पचेरेकाच्कत्वादाम 'कृञ्चानुप्रयु-
ज्यते लिटि' इत्यत्र अनुप्रयोगस्य प्रसक्त्यभावादिति ॥

पुत्रेष्विति । क्रमात्पोषितेषु तेषु पुत्रेषु पञ्चसु विहरत्सु क्रीडत्सु सत्सु विलोक-
यन्त्यास्तान्पश्यन्त्या कुन्त्या अन्तरङ्ग मनो माद्या सपत्न्यास्तनयौ नकुलसहदेवौ
यमत्वमन्तकत्व युग्मजातत्व च प्राप्याप्याप्याययामासतुरानन्दयेताम् । अत्र
अन्तकत्वेऽपि सतोषजननमित्येको विरोध । सपत्नीपुत्रत्वेऽपि तदित्यपर ।
युग्मत्वेन स्वोपदिष्टविद्याद्वारा स्वपुत्रत्वेन च जननादविरोध इति श्लेष-
प्रतिभोत्थापितो विरोधाभासालकार ॥ ६४ ॥

तैरिति । तैर्युधिष्ठिरादिभि ऋषिपुत्रै सह दृढीकृतासु त्रिचतुरादिमेलनेन
दार्ढ्य प्रापितासु वनलतासु आदरात्परिचितस्यारब्धस्य डोलाविधेर्डोलाय-
त्रस्य पर्यायलब्ध क्रमप्राप्त पवमानसूनोर्भीमस्यारोहणमवसानभूमि समाप्ति-
स्थान द्रुतमसकृदभूत् । अतिमासलतया भीमस्य वनलता बहुशस्त्रुटिता
बभूवुरित्यर्थ ॥ ६५ ॥

भीमेनेति । अन्ये सगर्भ्यां सोदरा युधिष्ठिरनकुलसहदेवा भीमेन दन्त
युगले विधृत स्तम्भितमद्रिनिभ पर्वततुल्यम् । अत्युन्नतमिति यावत् । वनेभवं
वन्यमिभ गज यमारुरुहुरारूढवन्तस्त वन्येभ मानी विजयोऽर्जुन स्वयमात्मनै-

---

१ 'अमिताबभार' इति पाठ २ 'दोला' इति पाठ ३ 'विधृतेयमये' इति पाठ

मुनिसुतैरविशेषजुषो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिषु ।
मलिनतामनयन्त कलेवरं मदकला कलभा इव धूलिभिः ॥ ६० ॥

तत्र तत्र मृदुपांसुषु पाण्डोः पुत्रपादतलविन्यसनेन ।
छत्रकेतुकुलिशैः स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमिः ॥ ६१ ॥

लीलास्मितैः सृक्वियुगाद्गलद्भिर्लालाजलानां पृषतैर्बृहद्भिः ।
बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकानां मालां धुतोल्लेखनरन्ध्रसूत्राम् ॥ ६२ ॥

अत्यन्तबाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्धोक्तिभिराह्वयत्सु ।
स भीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रेष्वर्धोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

मुनिसुतैरिति । अमी युधिष्ठिरादयो मुनीनां सुतैर्बालकैरविशेषं तारतम्य राहित्यं जुषन्त इति तथोक्ता [redacted] प्रगृह्य रदपथेन दन्तमार्गेण समारुरोह । मानिनामन-न्यापिजीविलात्त्र किञ्चिद्व्रीडाकरमिति भावः । अत्र मानस्य स्वयं प्रगृह्यारोहणं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

तदन्विति । तदनु विधिवद्यथाशास्त्रमुपनीतानामुपनयनसंस्कृतानां क्रमेण मधुरेण मनोहरेण वयसा यौवनेन विधृतं पूर्णं वपुर्येषां तेषां शिरसा विनयस्य गौरवं पुष्णन्तीति तथोक्तानां सकलासु चतुःषष्टिषु कलासु विद्यासु कौशलं नैपुण्यमुन्मीलयतां प्रकटयतां तेषां युधिष्ठिरादीनां यशांसि विद्याविनयविवेकादिजन्याः कीर्तयो बलमथनमदावलस्यैरावतस्य धाम्नो रश्मेर्निवासस्य च क्षीराब्धेराकाशगङ्गाया वा युगलं द्वयमपि युगपदेकदोल्लङ्घयामासुरतिचक्रमुः । 'धाम रश्मिनिवासयोः' इति विश्वः ॥

नवेति । मुनीनां ततिः समूहो नवस्य तरुणिम्नो यौवनस्य लक्ष्म्या संपदा नन्दनीयं मनोहरं कुरुवृषभस्य पाण्डोः सुतानां शरीरं नेत्रयोः पात्रं विषयं कुर्वती । पश्यन्ती सतीति यावत् । त्रिलोक्या भुवनत्रयस्य मोहनाय स प्रसिद्धः कामो मन्मथोऽपि स्वस्य विशिखो बाण इव पञ्चधा पञ्चप्रकारोऽभूत् । किमिति वितर्के । इत्युक्तप्रकारं मेने तर्कयामास । उत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अथेति । अथानन्तरं कदाचित्कस्मिंश्चित्कालेऽखिलानां हरितां दिशामन्तरेषु मध्यभागेषु निरन्तरं सान्द्रं यथा तथा वल्गमानैर्व्याप्नुवद्भिर्मलयपवमानैर्दक्षिणवायुभिः कम्पितैश्चम्पकैश्चाम्पेयकुसुमैः संपादितस्य सौरभस्य संपदा समृद्ध्यानुकम्पितः । परिमलित इत्यर्थः । निलिम्पानां देवानां पन्था आकाशवीथिर्येषु ते तादृशाः निलिम्पपथाः 'ऋक्पू—' इत्यादिना अप्रत्ययः । केसरकुसुमानां बकुलपुष्पाणां केसरशिखरेषु कि

---

१ 'निखिलनिलिम्प' इति पाठः

सहकारपल्लवतल्लजपरिचर्वणगर्वायमाणकलकण्ठयुवकण्ठोक्तपथिकजनसंदोहजीवितसंदेहा वनदेवतावदनतिलकायमानतिलकावलिकलिकापलितभावुकनभोविभागा मदनहुतभुगङ्गारसदृशकमलभृङ्गा[1]रुमधुरससङ्गारचितमदभृङ्गारवविभवतुङ्गारहितमिथुनशृङ्गाररसा समुन्मिषद्वासन्तिकामिषेण सीमन्तिनीरतेरुदन्तं दुरन्तविचिन्त्य[2] रहसि वसन्तं नृपं तमिव हसन्तो वसन्तोदयवासरा मन्दमन्दमर्मे[3]रण्याङ्कधरण्याः कमपि विकासमापादयामासुः ।

ञ्जल्काग्रेषु भासुराभिर्धूलीभिः पुष्परजोभिर्धूसरा मलिना दशदिशो येषु ते तथोक्ताः । मनसिजस्य मन्मथस्य विजये विषये सहकारः साह्यकरणं तस्मिन् चतुराणां समर्थानां सहकाराणां चूतपुष्पाणां पल्लवतल्लजाः श्रेष्ठपल्लवाः । 'प्रकाण्डमुद्गतल्लजौ' इति प्रशस्तवाचकेष्वमरः । तेषां परितश्चर्वणेन गर्वायमाणानां दृप्यतां कलकण्ठयूनां तरुणकोकिलानां कण्ठेन । कुहूरवेणेत्यर्थः । उक्तः पथिकजनसंदोहस्य पान्थसमूहस्य जीवितसंदेहः एते जीवन्ति न वेति संशयो येषु ते तथोक्ताः । वनदेवतानां वदने मुखे तिलकवदाचरन्तीभिस्तिलकायमानाभिस्तिलका वृक्षविशेषास्तदावल्याः कलिकाभिः कुड्मलैः पलितभावुकाः । धवलायमाना इत्यर्थः । नभोविभागा आकाशप्रदेशा येषु ते तथोक्ताः । मदन एव हुतभुगग्निस्तस्याङ्गारैरलातैः सदृशानि कमलानि रक्ताब्जानि तान्येव भृङ्गारव सूक्ष्ममुखपात्रविशेषाः । 'भृङ्गारुः कनकालुका' इत्यमरः । 'भृङ्गार' इति च पठ्यतेऽयं शब्दः । तेषु यो मधुरसो मकरन्दस्तस्य सङ्गेन । पानेनेत्यर्थः । आरचितो जनितो मदो येषां तेषां भृङ्गाणामारवविभवेन झङ्कारसमृद्ध्या हेतुना तुङ्गोऽधिकोऽरहितानामवियुक्तानां मिथुनानां स्त्रीपुंसानां शृङ्गाररसः संभोगसुखं येषु ते तथोक्ताः । वसन्तस्य ऋतोरुदय आविर्भावो येषु ते च ते वासरा दिनानि सीमन्तिनीभिः स्त्रीभिः सह रते सुरतस्य संबन्धिनमुदन्तं वृत्तान्तमपि दुरन्तं दुःखावसानकं विचिन्त्यालोच्य । मुनिशापादिति भावः । रहसि वसन्तम् । वासन्तिकवैभवावलोकनाशक्त्येति भावः । नृपं पाण्डुं समुन्मिषन्त्या विकसन्त्या वासन्तिकाया माधवीकुसुमस्य मिषेण व्याजेन हसन्तः परिहासं कुर्वन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अरण्यमङ्कश्चिह्नं यस्यास्तस्या धरण्या भुवि कमप्यनिर्वाच्यं विकासं प्रकाशं मन्दमन्दं शनैः शनैरापादयामासुश्चक्रुः । उपमोत्प्रेक्षारूपकानुप्रासानां संसृष्टिः ॥

---

१ 'भृङ्गार' इति पाठः २ 'मनसि विचिन्त्य' इति पाठः ३ 'अरण्याङ्कणधरण्याम्' इति पाठः

कि शुकस्य वदने रुचिरत्व कि शुकस्य हृदयेऽपि वशित्वम् ।
किंशुकस्य कुसुमेषु नदन्ती शसति स्म मधुपालिरितीव ॥ ६८ ॥

कुरबके रवकेलिभृत सुधासमधुर मधुर मधु षट्पदा ।
पपुरवापुरवार्यमपि स्मय नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६९ ॥

अथास्मिन्नमुना तपोवनपरिसरे[1] पटीरगिरिबन्धुना गन्धवहस्तनधयेन सनिधि नीयमानो मद्रज परिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्त क परितापसपदा न लिम्पेदित्यर्थान्तरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव वनवासन्त्यामय[2] क्षणादेव क्षितिपतिरिक्षुधन्वनो लक्ष्यतामध्यरुक्षत् ।

किंशुकस्येति । शुकस्य वदने चञ्चो रुचिरत्व सौन्दर्य किमिति कुत्सायाम् । शुकस्य व्यासपुत्रस्य हृदये वशित्व जितेन्द्रियत्वमपि किम् । न भवत्येवेत्यर्थ । मदवलोकने पलायत एवेति भाव । इत्युक्तप्रकारेण मधुपालिर्भृङ्गपङ्क्ति किंशुकस्य पलाशवृक्षस्य कुसुमेषु नदन्ती झङ्कुर्वती सती शसति स्म ज्ञापयामासेत्युत्प्रेक्षा । शुकत्रोटिकुटिलारुणानि पलाशमुकुलानि मुनीनामपि मोहनान्यासन्नित्यर्थ । स्वागता वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुरबक इति । पवनेन वायुनेरिता कम्पिता पादपा वृक्षा यस्मिस्तस्मिन्नृपवने पाण्डुराजाश्रमारण्ये कुरबके कुसुमे । जात्येकवचनम् । रवाञ्झङ्कारान्केलीरिच्छाविहाराश्च बिभ्रतीति भृत षट्पदा भृङ्गा सुधयामृतेन समो धूर्भारो यस्य तथोक्तम् । अतएव मधुर मधु मकरन्द पपु पिबन्ति स्म । अतएवावार्य निरङ्कुश स्मयमपि मद चावापु प्राप्तवन्त । अत्र स्मयावाप्तौ कुरबकमधुपानवाक्यार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य यमकेन सहैकवाचकानुप्रवेशसकर । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ वसन्तप्रादुर्भावानन्तर पटीरगिरेश्चन्दनाचलस्य बन्धुना । तदीयसौरभभरितेनेत्यर्थ । अमुना गन्धवहस्तनधयेन बालमारुतेन अस्मिंस्तपोवनस्य पाण्ड्वाश्रमस्य परिसरे समीपे सनिधि स्वसानिध्य नीयमान प्रापयमाणो मम रजस परागस्य परिग्रह सबन्धस्तपस्यन्त निगृहीतेन्द्रिय तप कुर्वाणमपि क पुरुषमन्त मनसि परितापस्य सपदा समृद्ध्या न लिम्पेन्न घटयेत् । इत्युक्तमर्थं एकम् । अर्थान्तरमपि अन्यमर्थं च अलिगिरा । भृङ्गारवव्याजेनेत्यर्थ । बोधयन्त्या सूचयन्त्यामिव स्थिताया वनवासन्त्या माधवीकुसुमे । जात्येकवचनम् । समुन्मिषन्त्या विकसन्त्या सत्याम् । अय क्षितिपति पाण्डु क्षणादेवेक्षुधन्वनो मन्मथस्य लक्ष्यता बाणविषयत्वमध्यरुक्षत्प्राप्तवान् । रुहे कर्तरि लुङ् । अर्थान्तरं तु 'नीयमान' इत्यन्त उभयत्र समम् ।

---

१ 'तपोवनकुटीरपरिसरे' इति पाठ २ 'वासन्त्यामियम्' इति पाठ

परिहृत्य तनु चित्ते बाण कामो मुमोच यत् ।
अन्तरेवातिरक्तोऽभूदव्रणस्तद्बहिर्नृप ॥ ७० ॥

क केलिदेशमुपयाम्यधुनेति ताव-
त्कङ्केलिसवलनकल्पितचित्रशोभम् ।
माद्र्या करेणुरिव साकमसौ करेण्वा
गूढ ययौ कुरबकद्रुलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

शाप च मृत्युप्रदमग्रजातेस्ताप च पत्यु स्मरज निरीक्ष्य ।
दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या डोलायमान हृदय तदासीत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोगे चतुर स पाण्डु प्रसूनतल्पे प्रविवेशिताया ।

अन्तरन्तहेतु । मद्राज्जातो मद्रज परिग्रहो भार्या । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापा परिग्रहा ' इत्यमर । त तपस्यन्त पाण्डुमपि क सुरतसुखम् । तदुद्देशेनेति यावत् । 'मूर्ध्नि सुखेऽप्सु कम्' इत्यमरशेष । परितापसपदा न लिम्पेदिति योज्यम् । 'मद्रजापरिग्रह ' इति पाठस्तु प्रामादिक । उभयार्थानुकूल्याभावात् ॥

परिहृत्येति । यद्यस्मात्कारणात्कामो मन्मथस्तनु पाण्डो शरीरं परिहृत्य विहाय चित्ते बाण मुमोच प्रयुक्तवान् । मुचे कर्तरि लिट् । तत्तस्मान्नृप पाण्डुर्बहि शरीरेऽव्रण क्षतरहित सन् । अतएवान्तश्चित्त एवातिरक्तो भृश शोणितोऽत्यनुरागान्वितश्चाभूत् । श्लेषमूलातिशयोक्ति काव्यलिङ्गोज्जीवितेति सकर ॥ ७० ॥

कमिति । अधुना केलिदेश क्रीडास्थान कमुपयामि गच्छामि । इति चिन्तयन्निति शेष । असौ पाण्डु माद्र्या साक तया सह करेण्वा गजस्त्रिया साक करेणुर्गज इव । 'करेणुरिभ्या स्त्री नेभे' इत्यमर । कङ्केलेर्वृक्षविशेषस्य संवलनेन मेलनेन कल्पिता कृता चित्रा शोभा यस्य तम् । कुरबकद्रु कुरुवृक्ष स एव लतानिकुञ्जो लतागृह त प्रति गूढ यथा तथा ययावगच्छत् । यातेर्लिटि 'धातो ' इति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'आत औ णल ' इति औत्वे 'आतो लोप इटि च' इति लोपे निष्पन्नेय क्रिया ॥ ७१ ॥

शापमिति । अग्रजातेर्ब्राह्मणस्य किंदमस्य सबन्धिन मृत्युप्रद शाप पूर्वोक्तरूप च स्मराज्जात स्मरज पत्यु पाण्डोस्ताप च निरीक्ष्य समीक्ष्य । द्वयमपि दुर्निवार्यमित्यालोच्येत्यर्थ । तदा सुरते दूरेतरस्मिन्सनिहिते सत्यपि । एकान्तसगतत्वादिति भाव । देव्या माद्र्या हृदय डोलायमानमनन्तचिन्ताक्रान्तमासीदभूत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटूना प्रियवाक्याना प्रयोगे भाषणे चतुरो निपुण अतएव स पाण्डु प्रसूनतल्पे कुसुमशय्याया प्रविवेशिताया शायितायास्तस्या

---

१ 'दोलायमानम्' इति पाठ

क्षौम बिभेद स्मरराजधानीक्षौम कराम्भोजदलेन तस्या ॥ ७३ ॥

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापबलंपरिचिचिक्षयेव मुहुरभङ्गुरालिङ्गनमङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसभृतघर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्याभिषेकमधरितमधुरसमधुरिमाधरबिम्बविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनमतिजवपम्फुल्यमानधम्मिल्लविगलदविरलबकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्पमविगणितवीणागुणक्वणितमणितमसृणितमतिचिरप्रमुषितमसमशरसमरमुन्मीलयामासतु ।

आयुष सतति दीर्घामावहन्नपि पौरव ।
आयुष सततेरन्तमाजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

माद्या सबन्धिन स्मरराजधान्या मन्मथमहानगरस्य क्षौम प्राकार क्षौम दुकूलम् । 'क्षौम दुकूले प्राकारे' इति विश्व । करमम्भोजमिव तस्य दलेनाग्रेण बिभेद शिथिलयामास ॥ ७३ ॥

तत्रेति । तत्र प्रसूनतल्पे तौ राज्ञी च राजा च राजानौ तौ दम्पती माद्री पाण्डु मुने किदमस्य सबन्धिन शापबलस्य परीक्षितुमिच्छा परिचिचिक्षा तयेवेत्युत्प्रेक्षा । परिपूर्वादीक्षते सन्नन्तादप्रत्यय । अभङ्गुरेणातिदृढेनालिङ्गनमङ्गलेन परिरम्भसुखेन तरङ्गितयो प्रवृद्धयो कुचकुम्भयो सभृतेन पूर्णेन घर्मजलेन निर्मितो मदनयौवराज्याभिषेको यस्मिंस्तथोक्तम् । अधरितस्तुच्छीकृतो मधुरसस्य मधुरिमा माधुर्य येन तेनाधरेण बिम्बेनेव विडम्बितमनुकृतमम्बरचरकुटुम्बिना देवाना जीवनममृत यस्मिंस्तथोक्तम् । अतिजवेनातिवेगेन पम्फुल्यमानाच्छिथिलायमानाद्धम्मिल्लात्सयतकचभाराद्विगलद्भिरविरलैर्बकुलमुकुलैरशोकपुष्पै पुनरुक्त द्विगुणीकृत पुष्पतल्प यस्मिंस्तथोक्तम् । अविगणित तुच्छित वीणाया गुणक्वणित तन्त्रीनादो यैस्तैर्मणितैर्मसृणित निबिडितम् । अतिचिरं मुनिशापप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्त प्रमुषित तस्करितमसमशरस्य पञ्चबाणस्य समरं युद्धम् । सुरतमिति यावत् । उन्मीलयामासतु । अनुबभूवतुरित्यर्थ ॥

आयुष इति । पौरव पाण्डुरायुष आयुर्नामराज्ञो जीवितकालस्य च सततिं वशसमूह च दीर्घा पुत्रसपत्त्या विस्तृतामावहन् । बिभ्रन्नपि सन्नित्यर्थ । आयुषो जीवितकालस्य सतते समूहस्य रतेरिवान्त समाप्तिमाजगाम प्राप्तवान् । रत्यन्तसमकालस्तस्य जीवितान्तोऽभूदित्यर्थ । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासालकार ॥ ७४ ॥

---

१ 'स्मरराजधान्या' इति पाठ २ 'परिचिचीषयेव' इति पाठ ३ 'मुहुर्मुहु' इति पाठ ४ 'बिम्बचुम्बनाडम्बर' इति पाठ ५ 'भणितम्' इति पाठ ६ 'मुषितम्' इति पाठ ७ 'आरुरोह' इति पाठ

नृपस्य दूरीकृतपाशसगम यम विहायैकमुपेपुषो वधूम् ।
अजस्रमूरीकृतपाशसगमो यमोऽपर सनिदधे लतागृहे ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणेक्षणाना-
मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।
तन्मध्यभागपि तथा स कथ नु पाण्डु-
रालिङ्ग्य मद्रतनयामवधि प्रपेदे ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलित मृतेर्मुद्रया निजमुदीक्ष्य वल्लभम् ।
उद्रवा करमुदस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद सा ॥ ७७ ॥

तन्निशम्य समेमेत्य[2] कुमारैस्तादृश पतिमवेक्ष्य रुदन्त्या ।
भोजपुगवभुवोऽश्रुनिपातै[3]र्भूरपि स्वयममुञ्चत बाष्पम् ॥ ७८ ॥

नृपस्येति । दूरीकृतो निरासित पाशस्य ससारबन्धस्य सगम सबन्धो येन तमेक यममिन्द्रियनिग्रहरूप योगविशेष विहाय त्यक्त्वा लतागृहे वधू माद्रीमुपेयुष सगतस्य नृपस्य पाण्डोरजस्र नित्यमूरीकृत पाशस्यायुधविशेषस्य सगमो येन तथोक्त पाशायुधधारी अपरोऽन्यो यमोऽन्तक सनिदधे सनिहितोऽभूत् । अत्रेष्टार्थोद्यमादनिष्टावाप्तिरूपो विषमालकारभेद । वशस्थवृत्तम् ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्व एव कुरव सर्वेऽपि कौरवा सर्वोऽपि कुरबकवृक्षश्च भुवि हरिणेक्षणाना स्त्रीणामालिङ्गनेनामोदस्य सतोषस्य परिमलस्य च गौरवमतिशय बिभ्रतीति तथोक्ता । अभवन्निति शेष । अन्यत्र गौरवेण भृत परिपूर्णो भवतीत्यर्थ । तेषा कुरूणा तस्य कुरबकवृक्षसामान्यस्य मध्य भजतीति तथोक्तोऽपि स पाण्डु श्वेतपुष्प कुरबकवृक्षश्च । मद्रतनया माद्रीमालिङ्ग्य । तदालिङ्गनेनेत्यर्थ । तथाविध तादृश मरणम् । कथ न्वित्याश्चर्ये । प्रपेदे प्राप्तवान् । कुरबकतरुस्तरुण्यालिङ्गनेन पुष्यतीति प्रसिद्धि । अत्रापि विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमभेद । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु ध्वनिरेव अभिधाया प्रेरणेन नियन्त्रणाल्लक्षणायाश्च बीजाभावादिति ॥ ७६ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया निद्रया । किलेति सभावनायाम् । निद्रयेव स्थितया मृतेर्मरणस्य मुद्रया निमीलित मुकुलिताक्ष निज वल्लभ पाण्डुमुदीक्ष्य विह्वला सभ्रान्तचित्ता सती करमुदस्य हस्तमुद्धृत्य उद्रवा उच्चै शब्दायमाना सती रुरोद । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७७ ॥

तदिति । तन्माद्रीरोदन निशम्य श्रुत्वा कुमारैर्युधिष्ठिरादिभि सममेत्यागत्य तादृश मृत पतिमवेक्ष्योद्वीक्ष्य रुदन्त्या भोजपुगवभुव कुन्त्या अश्रुनिपातैर्बाष्पवर्षैर्भूरपि स्वय बाष्पमूष्माण चामुञ्चत मुक्तवती । राजभार्यात्वादिति भाव ।

'तदा' इति पाठ   २ 'समवेत्य' इति पाठ   ३ 'विपातै' इति पाठ

माद्या तयानुमृतया महितस्य राज्ञो
निर्वर्तितासु तनयैर्निखिलक्रियासु ।
भूयोऽपि तौ सुमनसा पुरत प्रकाश
जायापती तु सुरतोत्सवमन्वभूताम् ॥ ७९ ॥

तदनु नव्यवैधव्यबहुव्यथाया पृथाया पुरतो निर्मर्यादपितृशोकविदार्यमाणधैर्यसोदर्यजनपरिवार्यमाणाय हृदि विदितनिखिलधर्मजाताय धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्या वैयात्येन भवितव्यमिति राजनयनिगमाङ्कुर प्रकाश्य काश्यपाद्यो दयोपेता शतशृङ्गमुनिपुगवास्तुङ्गमणिसौधशृङ्ग कुलक्रमागत कुरुनगरमेतानवतारयामासु ।

तप्ताया भुवि वर्षे धूमाकृतिरूष्मा भवतीति तत्त्वम् । मुचे कर्तरि लिट् । 'बाष्प नेत्रजलोष्मणो ' इत्यमर । श्लेषमूलातिशयोक्ति ॥ ७८ ॥

माद्येति । तया स्वसगमेन मृत्युदायिन्या अनुमृतया । अग्निं प्रविष्टयेत्यर्थ । माद्या महितस्य सतुष्टस्य राज्ञ निखिलासु सकलासु क्रियासु और्ध्वदेहिकेषु तनयैर्युधिष्ठिरादिभिर्निर्वर्तितास्वनुष्ठितासु सतीषु । तौ जायापती माद्री पाण्डू प्रकाशमुज्ज्वलम् । मरणभीत्यभावादिति भाव । सुरतोत्सव स भोग देवत्वप्राप्तिरूपमुत्सव च भूय पुनरपि सुमनसा देवाना पुरतस्त्वग्र एवेत्यर्थ । अन्वभूतामनुभूतवन्तौ । 'सुरत मैथुनेऽपि स्याद्देवत्वे सुरता स्त्रियाम्' इति विश्व ॥ ७९ ॥

तदन्विति । तदनु पाण्डुसस्कारानन्तर नव्येन नूतनेन वैधव्येन भर्तृराहित्येन बह्वयो व्यथा दु खानि यस्यास्तस्या पृथाया कुन्त्या पुरतोऽग्रे निर्मर्यादेनापारेण पितृशोकेन विदार्यमाण भिद्यमान धैर्य यस्य तेन सोदर्यजनेन भ्रातृलोकेन परिवार्यमाणाय । हृदि मनसि विदित ज्ञात निखिलाना धर्माणामापत्कालिकाना जात समूहो यस्य तस्मै । धर्माद्यमाज्जाताय धर्मजाताय युधिष्ठिराय महत्या दुष्पारायामपि विपत्त्यामापदि वैयात्येन धैर्येण भवितव्यम् । धीरो भवेदित्यर्थ । 'धृष्टे धृष्णुर्वियातश्च' इत्यमर । इत्युक्तप्रकार राज्ञा नयनिगमस्य नीतिशास्त्रस्याङ्कुरमर्थबोध प्रकाश्योपदिश्य काश्यप आदिर्येषा तथोक्ता शतशृङ्गनामपर्वते ये मुख्या मुनिपुगवा ऋषिश्रेष्ठास्ते दययोपेता सन्त तुङ्गानि मणिमयसौधाना शृङ्गाणि शिखराणि यस्मिंस्तथोक्त कुलक्रमेण वशानुपूर्व्या आगत प्राप्त कुरुनगर हस्तिनपुरमेतान्युधिष्ठिरादीनवतारयामासु प्रापयामासु । तरतेर्ण्यन्तस्य 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

१ 'ततोऽनुमृतया सह तस्य' इति पाठ २ 'बहुविध' इति पाठ ३ 'विदीर्यमाण' इति पाठ ४ 'धैर्याय सोदर्य' इति पाठ ५ 'धर्मजाय' इति पाठ ६ 'सत्यां वैयात्येन' इति पाठ ७ 'नयनांकुशम्', 'नियमांकुशम्' इति च पाठ. ८ 'शृङ्गसकुलम्' इति पाठ

मन्दमन्दमुपेत्य तत्र सदसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुरा
क्केति प्रेमपुर प्रसारितकर कुर्वन्दृढालिङ्गनम् ।
स्पर्शस्पर्शमिमान्निजाङ्कगमितान्भ्रातु स्मरन्कौरव-
श्च्योतद्भिर्नयनाम्बुभि स विदधे शोक नदीमातृकम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेषु दृढतापरिणाहप्रायरूपतनुसपदियत्ताम् ।
स्पर्शन विदधतैव दृशान्ध पाणिना परिममौ धृतराष्ट्र ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तैत्तत्प्रत्यह यद्यदिष्ट यावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।
पाण्डो पुत्रेष्वम्बिकासूनुरेतेष्वेकैकस्मिन्प्रेम तावद्बबन्ध ॥ ८२ ॥

मन्दमिति । तत्र हस्तिनपुरे स प्रसिद्ध कौरवो धृतराष्ट्र सदस आस्थानमण्डपान्मन्दमन्द शनै शनैरुपेत्यागत्य । अन्धत्वादानन्दपारवश्याद्वेति भाव । मम पाण्डो पुत्रा अङ्कुरा इव ते क्व कुत्र । इति वदन्निति शेष । प्रेम्णा पुर प्रसारितौ करौ यस्य तथोक्त सन् दृढ यथा तथालिङ्गन कुर्वश्च सन् । अथालिङ्गनानन्तर निजमङ्क गमितान्प्रापितानिमान्युधिष्ठिरादीन्स्पर्शस्पर्श स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा । आदरात्पौन पुन्योक्ति । आभीक्ष्ण्ये णमुलो द्विर्भाव । भ्रातु पाण्डुम् । 'अधीगर्थ–' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्मरन्सन् । एकसबन्धिज्ञानस्यापरसबन्धिस्मारकत्वादिति भाव । च्योतद्भिर्धारयमाणैर्नयनाम्बुभिर्बाष्पै शोक पाण्डुसबन्धि नदी माता वर्धयित्री यस्य तथोक्त नदीमातृक विदधे चकार। शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेष्विति । दृशान्धोऽक्ष्णा कृष्ण स धृतराष्ट्र पाण्डवेषु या दृढताङ्गदार्ढ्य परिणाह ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्विस्तार प्रायो वयो रूपमाकृतिस्तनु शरीर च तासा सपद समृद्धेरियत्तामिदमेतावदिति परिमाणविशेष स्पर्शन पाण्डवस्पर्श विदधता कुर्वता पाणिना स्वहस्तेनैव परिममौ मान कृतवान् । माते कर्तरि लिट् । अत्रान्धत्वस्य पाणिकरणकमाननिर्धारणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । स्वागतावृत्तम् ॥ ८१ ॥

दत्त्वेति । अम्बिकासूनुर्धृतराष्ट्र प्रत्यह दिने दिने यद्यद्वस्तु तेषा पाण्डवाना मिष्ट काङ्क्षित भवति तत्तद्दत्त्वा । तेभ्य इति भाव । स्वेषां स्वीयानामात्मजाना शतेऽपि पुत्रशतकेऽपि यावत्प्रेमास्ति तावत्प्रेम पाण्डो पुत्रेष्वेकैकस्मिन्युधिष्ठिरादौ बबन्ध घटितवान् । भ्रातृवात्सल्यादिति भाव । शालिनीवृत्तम्—'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकै ' इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

---

१ 'सदयो' इति पाठ २ 'बल' इति पाठ ३ 'तेषाम्' इति पाठ

एव वत्सभावेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतामसकृत्समीक्ष्य मत्सरेण दुर्मनायमानो[1] हृदयालवाले सुयोधनो[2] राधेयप्रधानदुर्बोधनमेधोत्सेधसविधधरणीरुहमधिरूढामकुतोनुरोधा[3] विरोधविषवीरुधमेधाचक्रे ।

> तीव्रोदयानविनयान्दधता क्रमेण
> दुर्योधनाद्यसुहृदा दुरहक्कृतीनाम् ।
> पट्टाभिषेकमभिलष्यति फालदेशे
> कुट्टाकभावकुतुक कुरुते स्म भीम ॥ ८३ ॥

एवमिति । वत्सभावे बाल्ये भक्तिमत्सु । स्वस्मिन्निति भाव । तेषु पाण्डवेषु । एवमुक्तविधा निजस्य पितुर्धृतराष्ट्रस्य वत्सलता प्रेम समीक्ष्य दृष्ट्वा ज्ञात्वा दुर्मनायमान खिद्यन् । अतएव सुयोधनो दुर्योधनो मत्सरेणान्यशुभद्वेषेण हेतुना । 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोरपि' इति विश्व । राधेय कर्ण प्रधानो मुख्यो येषा तेषा कर्णशकुनिदु शासनाना दुष्ट बोधन प्रेरण यस्यास्तादृशी मेधा स्वबुद्धिरेवोत्सेधसविधधरणीरुह उन्नतान्तिकवृक्षस्तमधिरूढाम् । तस्मिन्वेल्लितामित्यर्थ । अकुतोनुरोधा निरङ्कुशा विरोध पाण्डवेषु वैर स एव विषवीरुद्वत्सनाभलता ता हृदयमेवालवाल वृक्षमूलवर्तुलसेतुस्तस्मिन्नेधाचक्रे वर्धयामास । अत्र पाण्डवेषु धृतराष्ट्रप्रेमदर्शनस्य दुर्योधनखेद प्रति तस्य मत्सर प्रति तस्य विषवीरुद्वर्धन प्रति च हेतुत्वादङ्गाङ्गिभावसकीर्णेन काव्यलिङ्गत्रयेण सकीर्णसमस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥

तीव्रेति । तीव्रो दारुण उदय आविर्भावो येषा तानविनयान्दुष्टचेष्टितानि दधताम् । कुर्वतामित्यर्थ । दुरहक्कृतीना निष्फलाहकाराणा दुर्योधन आदिर्येषा तेषामसुहृदा शत्रूणा सबन्धिनि पट्टाभिषेकमभिलष्यति कामयमाने फाल देशे ललाटे कुट्टाकभाव मुष्टिकुट्टने कुतुक कौतूहल भीम कुरुते स्म । 'कुट्टाक पाणिकुट्टनम्' इति शब्दार्णवे । भीमो न मृष्यतीति दुर्योधनादयो यौवराज्याय निराशा बभूवुरित्यर्थ ॥ ८३ ॥

---

१ 'दुर्मनायमानो दुर्योधनो' इति पाठ २ 'दुर्योधनो' इति पाठ ३ 'दुर्बोधमेधो' इति पाठ ४ 'अकुतोरोधाम्' इति पाठ ५ 'फालभागे' इति पाठ

पञ्चधा प्रवहन्तीना पवनात्मज एव स ।
कौरवक्रोधसिन्धूना क्रमात्सगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते प्रथम स्तबक ।

पञ्चधेति । स प्रसिद्ध पवनात्मजो भीम एव पञ्चधा पञ्चप्रकार प्रवहन्तीना कौरवाणा दुर्योधनादीना क्रोधा एव सिन्धवो नद्यस्तासा क्रमात्प्रायेण सगमभूर्मेलनदेशोऽभूत् । युधिष्ठिरादीना भीमबलव्यपाश्रयत्वात्तद्विषयक्रोधानामपि भीम एव पर्यवसानमभूदित्यर्थ ॥ ८४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिख्याने
प्रथम स्तबक ।

द्वितीयः स्तबकः ।

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरित सलिलेषु विहृत्य समुत्तीर्णा वीचीभिरनीचीरुत्कूलितफेनकूटेष्विव पटगृहवाटेषु परिगृहीतमनोहराम्बरपटीरहाराभ्यवहारा कुमारा कुशलकुशीलवकुलशीलितविचित्रवादित्रकलशीरवविवशीकृतमनस सुखमासामासु ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपर्यङ्ककल्पे
दिनविरतिसमीरै सेव्यमान स भीम ।
तटभुवि कुसुमाना तादृशैर्गन्धपूरै-
रधिकमलसताया हानिदद्रौ निदद्रौ ॥ १ ॥

'तीव्रोदयानविनयान्' (१।८३) इत्यत्र पूर्वस्तबके दुर्योधनाद्यसुहृदविनयाना प्रक्रान्तत्वात्तान्निविशेषतोऽस्मिन्प्रपञ्चयति—**एकदेति** । एकदा कदाचित् । तु शब्दो वाक्यालकारे । ते सर्वे राजकुमारा धार्तराष्ट्रा पाण्डवाश्च सुपर्वणा देवाना सरितो गङ्गाया सलिलेषु विहृत्य जलक्रीडा कृत्वा समुत्तीर्णास्तीर प्राप्ता सन्तोऽनीचीभिरुन्नताभिर्वीचीभिस्तरङ्गैरुत्कूलितेषु तीर प्रापितेषु फेनाना डिण्डीराणा कूटेषु राशिष्विव स्थितेष्वित्युत्प्रेक्षा । पटगृहाणा वाटेषु कक्ष्यान्तरेषु परित सर्वत्र गृहीता मनोहराश्चाम्बराणि वस्त्राणि, पटीराश्चन्दना , हारा मणिसरा , अभ्यवहारा भोजनानि च यैस्तथोक्ताश्च सन्त कुशलाना शिक्षाभ्यासाभ्या निपुणाना कुशीलवा गायका । 'गायकास्तु कुशीलवा ' इत्यमर । तेषा कुलेन वृन्देन । 'कुशीलवबालक–' इति वा पाठान्तरम् । शीलिताना ताडिताना विचित्राणा वादित्राणा च चतुर्विधवाद्याना वीणावेणुमृदङ्गतालादीना कलशीना घटवाद्याना च रवैर्मधुरशब्दैर्विवशीकृत परवशीकृत मनो येषा तथोक्ताश्च सन्त सुख यथा तथा आसामासुरवर्तन्त । 'दयायासश्च' इति कर्तरि लिट्या मन्तादसतेरस्तेरनुप्रयोग ॥

रहसीति । स सुयोधनादिक्रोधपात्र भीमस्तादृशै । मनोज्ञैरित्यर्थ । कुसुमाना गन्धपूरै परिमलपरम्पराभि (करणै) अलसताया श्रमस्याधिक यथा तथा हानिं क्षतिं द्यन्ति खण्डयन्तीति हानिदा द्रवो वृक्षा यस्या तस्या तटभुवि गङ्गातीरे दिनविरतिसमीरै सायतनवायुभि सेव्यमान सन् रहसि रत्नपर्यङ्ककल्पे मणिमञ्चतुल्ये । सादृश्ये कल्पप्प्रत्यय । नलिनतल्पे पद्मशय्याया निदद्रौ सुप्तवान् । निद्राते कर्तरि लिट् । मालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

---

१ 'सर्वेऽपि' इति पाठ २ 'चिर विहृत्य' इति पाठ ३ 'वाटीषु' इति पाठ
४ 'कुशलकुशीलवबालककुलपरिशीलित' इति पाठ ५ 'मानसा ' इति पाठ

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिघासया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन चोदितैर्नरेन्द्रैरुपेत्य युगपदेव झटिति निभृत[1] समुद्घाटितेषु नियन्त्रणपेटकेषु

सुते पितुस्स्वादिमसंप्रदायशुशुत्सयेव श्वसनाशनेन्द्रा ।
समीरसूनु समुपेत्य जिह्वाबहिं प्रसारान्बहुशो वितेनु ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनभृत्यमुक्ता
वाताशनाश्च सकला वनदेवताश्च ।
आशीर्द्वयं वपुषि चायुषि च प्रतेनु
पूर्वा न तत्र चरमैव पुपोष वीर्यम् ॥ ३ ॥

मर्मदत्तदशना[2] भुजङ्गमा मारुतेर्वपुषि सुप्तिभूरुह ।

अथेति । अथ स्वापानन्तर तथाभूतस्य सुखसुप्तस्य भीमस्य जिघासया हन्तुमिच्छया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन दुर्योधनेन चोदितै प्रेरितैर्नरेन्द्रैर्विषवैद्यै । 'न रेन्द्रो विषवैद्योऽपि' इति विश्व । निभृत गूढ यथा तथा उपेत्य युगपत् एकदैव नियन्त्रणपेटकेषु सर्पबन्धनमञ्जूषासु झटिति द्रुत समुद्घाटितेषु विवृतेषु सत्स्वित्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

सुत इति । श्वसनो वायुरशनमन्न येषा तेषामिन्द्रा सर्पश्रेष्ठा सुते वायुपुत्रे भीमे पितुर्वायो सबन्धी य स्वादिमा अन्नमाधुर्यं तस्य य सप्रदाय पारम्पर्येण सक्रमण तस्य शोधितु परीक्षितुमिच्छा शुशुत्सा तयेवेत्युत्प्रेक्षा । कारणगुणस्य कार्ये सक्रमणपरीक्षयेवेति यावत् । समीरसूनु भीम सम्यगुपेत्य जिह्वाना बहिं प्रसारान्बहुशोऽधिक वितेनुश्चक्रु । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

सुप्तस्येति । सुयोधनस्य भृत्यैर्मुक्ता प्रयोजिता वाताशना सर्पाश्च सकला वनदेवताश्च सुप्तस्य तस्य भीमस्य । तुशब्द क्रमार्थक । वपुषि शरीरे आयुषि च । आशिषोर्दंष्ट्राया शुभप्रार्थनायाश्च द्वय प्रतेनु वितेनु । प्रत्येक निवेशयामासुरित्यर्थ । 'आशी शुभाशसाहिदंष्ट्रयो' इत्यमर । तत्र आशीर्द्वयस्य मध्ये पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्रा वीर्यं मारणसामर्थ्यं न पुपोष न रक्षितवती । किंतु चरमा द्वितीया वनदेवता शुभप्रार्थनैव वीर्यं चिरजीवित्वकरणात्मक पुपोष । खलजनविपन्नान्सतो देवा एव रक्षन्तीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

मर्मेति । भुजङ्गमा सर्पा पूर्वोक्ता मारुतस्यापत्य पुमान् मारुतिर्भीमस्तस्य वपुषि शरीरे मर्मसु आयु स्थानेषु दत्ता निहिता दशना दंष्ट्रा यैस्तथोक्ता सन्तो

---

१ 'निभृतसमु' इति पाठ २ 'रशना' इति पाठ

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव बहिर्विनिर्गता ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्त निद्रारुणनयनराजीव त स मुग्धधी स्निग्ध इव सजग्धिकेलिकायामारालिकदापितकवलनिचोलितकरालगरलविह्वल प्रह्वलम्बितशिरस रज्जुभि परिणाह्य परिणाहिनीभिरसुहृदा हृदयशूलमपि शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विसर्जयामास ।

तेषा तदानी धृतराष्ट्रजाना तीरे च नीरे दिविषत्तटिन्या ।

बहिर्भूमेरूर्ध्वं विनिर्गता मुष्टिना मातु योग्या मेया तनुर्यासा ता । सुप्तिभूरुह शयनवृक्षस्य मूलिका मूलानीव विरेजिरे । उत्प्रेक्षा । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४ ॥

अन्येद्युरिति । मुग्धा मूढा धीर्यस्य तथोक्त स दुर्योधन । साक्षात्सर्पदशनेऽप्यमृतस्य विषदापनेन पुनस्तच्चिन्तनादिति भाव । स्निग्ध सुहृदिव । कपटमित्रमिति यावत् । अन्येद्यु परस्मिन्दिने । पुन सर्पदशनेऽपीत्यर्थ । आजीवन्त प्राणान्धारयन्त निद्रया अरुणे नयने राजीवे कमले इव यस्य तम् । 'बिसप्रसूनराजीव–' इति पद्मपर्यायेष्वमर । सजग्धिकेलिकाया सहभोजनक्रीडायामारालिकै सूदै । 'आरालिका आन्धसिका' इति पाचकपर्यायेष्वमर । दापितै कवलैर्ग्रासैर्निचोलितेनान्तर्हितेन करालेन भीषणेन गरलेन विषेण । तद्भक्षणेनेति यावत् । विह्वल विभ्रान्तमत एव प्रह्वलम्बित शिरो यस्य तथोक्तम् । असुहृदा शत्रूणा हृदये वक्ष स्थले शूलम् । तद्दु खजनकमित्यर्थं । त भीम परिणाहिनीभिरायताभी रज्जुभि परिणाह्य बन्धयित्वा शूलैरायुधविशेषै –कीलितेऽथोबन्धिते निर्जरसरितो गङ्गाया अन्तर्जले जलमध्ये विसर्जयामास पातितवान् । भृत्यैरिति शेष ॥

तेषामिति । तदानी तेषा धृतराष्ट्रजाना दिविषत्तटिन्या गङ्गायास्तीरे तटे नीरे जले च प्रवीर मरुत्सुत भीम मारयितु क्रमात् सारा दृढा गुणा सूदा एकत्र । अन्यत्र रज्जवश्च साधनता कारणत्वमवापु प्राप्तवन्त । कारणान्यभूवन्नित्यर्थं । सूदैस्तीरे विष प्रदाप्य नीरे रज्जुभिर्बन्धयित्वा पातितत्वादिति भाव । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्या सूदे वृकोदरे' इति विश्व । सारा श्रेष्ठा गुणा शौर्यधैर्यादयस्त मारयितु साधनतामवापु । तस्य तादृग्गुणराहित्ये तस्मिन्नेव धार्तराष्ट्राणा तथा वैराप्रसक्तेरिति भाव । अत्रार्थे गुणाना दोषीकरणाल्लेशालकार । 'लेश स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्' इति लक्षणात् । पूर्वत्र च

---

१ 'अपरेद्यु' इति पाठ २ 'सग्धि', 'जग्धि' इति पाठ ३ 'आरालिककरदापित' इति पाठ ४ 'लम्बिशिरसम्' इति पाठ ५ 'हृदि शूलम्' इति पाठ

मरुत्सुत मारयितु प्रवीर सारा गुणा साधनतामवापु ॥ ५ ॥

तत पातालभुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना समानित स धृतिमानितस्ततोऽष्टासु दिशासु तदनुगुणपरिगणन दिनगणमत्ययशङ्किभिरितरैरपत्यै सह विचित्य 'हा वत्स रिपुभर्त्सन भीम, क्व वा निषीदसि' इति विषीदन्त्या कुन्त्या नवममपि वासरमनवममेव सजनयन्प्रभञ्जनभूरमृताञ्जनैरिव दृशौ रञ्जयामास ।

आगतस्य तस्य मदावलायुतबलावहाना पृदाकुपरिषदुपदापित-

सूदरज्ज्वो शेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्ति । द्वयोरप्येकवाचकानुप्रवेश सकर । अभिन्नपदबोध्य नानालकारघटितत्वम् । तल्लक्षणप्रपञ्चो मदीय मकरन्दझर्या द्रष्टव्य । सारा विशदा । 'सारस्तु गरदे दृढे' इति विश्व ॥ ५ ॥

तत इति । तत पातनानन्तरम् । धृतिर्धैर्यमस्यास्तीति धृतिमान्प्रभञ्जनभूर्वायुपुत्र पातालभुवि तस्य भीमस्यागमनेन कौतुक कुतूहलमस्यास्तीति कौतुकिना वासुकिना सर्पराजेन समानित अमृतरसकलशप्रदानादिना बहुमानित सन् अत्यय स्वमरण शङ्कन्ते मन्यन्त इति शङ्किभि इतरैर्युधिष्ठिरादिभिरपत्यै पुत्रै सह । अष्टासु दिशासु दिक्षु । 'आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा' इत्यनुशासनादाकारान्तत्वम् । तासामष्टदिशामनुगुणमुचित परिगणनम ष्टत्वसख्या यस्य तम् । दिनाना गणम् । अष्टौ दिनानीत्यर्थ । इतस्ततो विचित्यान्विष्य । हेति खेदे । हे वत्स, हे रिपूणा भर्त्सन तर्जन, हे भीम । हेति सर्वत्र प्रयोज्यम् । क्व कुत्र वा निषीदसि तिष्ठसि । इत्युक्त्वेति शेष । विषीदन्त्या शोचन्त्या कुन्त्या नवम नवसख्यमपि वासर दिनमनवम नवसख्यारहितम् । अवम शून्यो न भवतीति तथोक्त च । सजनयन्कुर्वन्सन् । अतएव विरोधाभासालकार । अमृतमयैरञ्जनैरिव दृशौ नेत्रे रञ्जयामासानन्दयामास । तया दृष्टोऽभूदित्यर्थ ॥

आगतस्येति । आगतस्य । पातालादिति शेष । तस्य भीमस्य सबन्धि मदावलानामयुतस्य । दशसहस्रमदगजानामित्यर्थ । बल यत्तस्यावहाना सपादकाना पृदाकुपरिषदा सर्पसमाजेनोपदापितानामुपायनीकृताना दशकलशानाम् । तत्परिमितानामित्यर्थ । पीयूषाणाममृताना निषेवणेन पानेन विशेषितोऽतिशयित परिपोषो वृद्धिर्यस्य तथोक्त गात्र शरीर (कर्तृ) सवित्र्या जनन्या भुजान्तरे वक्षसीव सोदराणा युधिष्ठिरादीना च कौरवाणा दुर्योधनादीना च हृदये मनस्यपि क्रमान्मोदसपत्सतोषसमृद्धि विषादसपद्दु खसमृद्धिश्च ते न ममतु

१- 'परिगणनदिनगणात्ययशङ्कितै' इति पाठ २ 'हा' इति नास्ति क्वचित्
३ 'पृदाकुपरिवृढदापित' इति पाठ

दशकलशपीयूषाणां निषेवणेन विशेषितपरिपोषगात्र सवित्री मु-
जान्तर इव सोदरकौरवहृदयेऽपि मोढविषादसपदौ न ममतु ।

तदनन्तरम् ।

काष्ठां परां कार्मुककौशलस्य काष्ठा परास्तानपि तद्यशोऽपि ।
प्रज्ञादृगारोपयितुं प्रवृत्तो व्यज्ञापयद्विष्णुपदीतनूजम् ॥ ६ ॥

सोऽपि कृत्यविदामग्रणीरपरेणेव शरजन्मना कृपेण बहुकृपेण निरवद्यवीरयशोनिषद्यां चापविद्यामापाद्यापि तां पुनरुक्तयितुं दिशिदिशि जैत्रगुणं पौत्रगणं महता धननिवहेन सह विविधधनुरागमप्राणस्य द्रोणस्य चरणयोरुपदीचकार ।

मिति न प्रापतुः । कुन्ती तमालोक्यालिङ्गितवती, युधिष्ठिरादयो जहृषुः, दुर्योधनादयश्चिखिदुरित्यर्थः ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वयः ॥

काष्ठामिति । तदनन्तरं प्रज्ञा बुद्धिरेव दृङ्नयनं यस्य सः अन्धो धृतराष्ट्रस्तान्युधिष्ठिरादीन्दुर्योधनादींश्च कार्मुककौशलस्य धनुर्विद्यायाः परां काष्ठां निरवधिकोत्कर्षमारोपयितुं प्रापयितुं तेषां युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनादीनां च यशः कीर्तिं परा उत्कर्षभिन्ना काष्ठा दशापि दिशः आरोपयितुमपि । 'काष्ठोत्कर्षस्थितौ दिशि' इत्यमरः । विष्णुपद्या गङ्गायास्तनूजं भीष्मं व्यज्ञापयद्विज्ञापितवान् । यत्तु 'परा अन्याः काष्ठाः परराष्ट्राणि' इति नृसिंहः, तन्न । तत्कीर्तेः स्वराष्ट्रव्यापनाप्रतीत्यापत्त्या न्यूनतत्प्रकर्षत्वदोषप्रसङ्गात् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालंकारः । 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥६॥

स इति । कृत्यविदां कर्तव्यज्ञाननिपुणानामग्रणीः श्रेष्ठः स भीष्मोऽपि । अपरेण द्वितीयेन शरे दर्भविशेषे बाणे च जन्म यस्य तेन स्कन्देनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । कृपस्य बाणजन्मत्वं महाभारते प्रसिद्धम् । बह्वी कृपा यस्य तेन कृपेण धनुराचार्येण पौत्राणां नृपस्य पुत्राणां पूर्वोक्तानां गणं निरवद्यस्य वीराणां यशसः 'इमे शूराः' इति कीर्तेः निषद्यामापणीभूताम् । 'आपणस्तु निषद्यायाम्' इत्यमरः । चापविद्यामापाद्याध्यापयित्वापि । तां चापविद्यां पुनरुक्तयितुं द्विरावर्तयितुं दिशिदिशि प्रतिदिशं जैत्रा जयशीला गुणाः शौर्यादयो यस्य तं पौत्रगणं विविधस्य बहुप्रकारस्य धनुरागमस्यास्त्रवेदस्य प्राणस्य जीवभूतस्य । उपदेशपारम्पर्येण वर्धकस्येति यावत् । द्रोणस्य नामाचार्यस्य चरणयोर्महतासंख्येन धनस्य निवहेन राशिना सह उपदीचकारोपायनं चक्रे । 'कृभ्वस्ति–'इत्यादिना च्वावित्वं दीर्घश्च ॥

---

१ 'पानाद्विशेष' इति पाठः २ 'परिपोषपात्रं गात्रं' इति पाठः ३ 'सोदर' इति नास्ति क्वचित् ४ 'यशसो' इति पाठः ५ 'उपहारीचकार' इति पाठः

सिन्धुजातकलशीभुवोस्तयो स्निग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।
तत्र पौरनिकर समाचरच्चित्रपूरजठरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुक्षन्कुम्भयोनेरनुग्रहात् ।
कोटिं कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वन्कुरुसुतसदस कुम्भयोने कदाचि-
त्स्नातु मध्ये जलाना चिरकृतवसते सिन्धुभूवर्धमान ।
आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ बिभ्रदन्तेवसत्व

सिन्ध्विति । तत्र हस्तिनपुरे पौराणा निकर सङ्घस्तयो सिन्धुजातस्य गङ्गासुतस्य समुद्रसमूहस्य च कलशीभुवो द्रोणस्यागस्त्यस्य च द्वयो । भीष्मद्रोणयो समुद्रागस्त्ययोश्चेति यावत् । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर । तादृशमुक्तविध स्निग्धयो सुहृदोर्भाव स्नेहमवलोक्य चित्रपूरस्याश्चर्यरसप्रवाहस्य जठरे मध्ये निमज्जन समाचरच्चक्रे । अत्याश्चर्यान्वितोऽभूदित्यर्थ । अत्र समुद्रभीष्मयोरगस्त्यद्रोणयोश्च श्लेषभित्तिकाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवितेन निसर्गविरुद्धयो समुद्रागस्त्ययो स्नेहावलोकनात्मकविभावनालङ्कारभेदेन पौराणा चित्रपूरनिमज्जनसमर्थनात्मक काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । अतिशयोक्तिविभावनासकरस्य विभावनाकाव्यलिङ्गसकरस्य च द्वयो पुनरङ्गाङ्गिभावसकरश्चेति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७ ॥

कुमारा इति । गुणिन शौर्यादिगुणवन्तस्ते पूर्वोक्ता कुमारा युधिष्ठिरादय कुम्भयोनेर्द्रोणस्यानुग्रहात् प्रसादात् । कोदण्डसारस्य धनुर्विद्यानैपुण्यस्य कोटिमुत्कर्षम् । कोदण्डसारस्य श्रेष्ठचापस्य कोटिमग्रदेशम् । गुणा शिञ्जिन्य इव तूर्ण सत्वरमारुक्षन्प्राप्तवन्त । रुहेराङ्पूर्वात् कर्तरि लुङ् । 'स्यात्कोटिरश्रौ चापाग्रे सख्याभेदप्रकर्षयो ' इत्यभिधानात् । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा । अतएव गुणिनो मौर्वीवत इति धनुष्यपि योज्यम् ॥ ८ ॥

कूलेति । कदाचित्स्नातु जलाना मध्ये चिर कृता वसतिरवस्थान येन तस्य । 'चिरस्नायी–' इत्यागमादिति भाव । कुम्भयोनेर्द्रोणस्य सबन्धिनौ स्फुटकमलस्येव रुकान्तिर्ययोस्तौ पादौ आदौ प्रथम निपीड्य प्रणम्य पीडयित्वा च । अन्तेवसत्व समीपस्थितिं च बिभ्रत् सिन्धुभुवा भीष्मेण नदीशेन च वर्धमान अतएव कूलस्थस्य तीरे वर्तमानस्य कुरुसुतसदसो युधिष्ठिरादीना समाजमनुकुर्वन्विडम्बयन् । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । कश्चिद्ग्राहो मकर स्वयमपि विशेषेण जयो यस्मात्तस्याम्नागमस्य धनुर्वेदस्यान्त पार विजयस्यार्जुनस्य सबन्धिनाम्ना

---

१ 'स्नेहभाव' इति पाठ २ 'कोटीम्' इति पाठ

ग्राहो जग्राह कश्चित्स्वयमपि विजयात्त्वागमान्त महान्तम् ॥ ९॥

ततस्ते सर्वोत्तरा अपि शरासनेषु[1] दक्षिणा 'गुरुदक्षिणा कुरुत मह्य द्रुह्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्गृहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा चोदिता सर्वेऽप्यहपूर्विकया कयापि[2] विमतेषु कृतावज्ञसेन याज्ञसेन पुर निरुद्ध्य चिरमयुध्यन्त ।

कृत्ते भल्लैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-
ग्राहे बाहाञ्चलपरिचलत्खड्गवल्लीसहाय ।

गमेन बाणप्राप्त्या अन्त नाश च जग्राह प्राप्तवान् । कदाचिद्द्रोणस्य स्नातु द्रुतगङ्गावतरणस्य चरणग्राही कश्चिन्मकरोऽर्जुनेन बाणेन निहत इति पौराणिक्यत्र काथानुसधेया । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं सर्वेषा धनुर्धराणामुत्तरा उदीच्या अपि श्रेष्ठा- श्चेति च शरासनेषु चापनैपुण्येषु विषये दक्षिणा दाक्षिणात्या सरलाश्च । अत- एव विरोधाभास । 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तर', 'त्रिष्ववाक्सरलारामपरिच्छ- न्दानुवृत्तिषु । दक्षिण' इत्युभयत्रामरप्रकाशौ । मह्य द्रुह्यतो मद्द्रोह बाल्ये प्रतिज्ञातार्धराज्यप्रदानरूप कुर्वत । 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना सप्रदानत्वम् । अतएव युधि युद्धे बलाद्गृहीतस्य सजीवमानीतस्य द्रुपदस्य राज्ञ समर्पणमेव गुरदक्षिणा कुरुतेति गुरुणा द्रोणाचार्येण चोदिता आज्ञापिता सन्त । अथ कयाप्यनिर्वाच्ययाहपूर्विकया अह पूर्वमह पूर्वमिति बुद्ध्या । 'अह पूर्वमह पूर्वमित्यहपूर्विका स्त्रियाम्' इत्यमर । विमतेषु शत्रुषु विषये कृतावज्ञा रचितति रस्कारा सेना यस्मिंस्तत् यज्ञसेनस्य द्रुपदस्येद याज्ञसेन पुर पट्टण निरुद्ध्य चिर मयुध्यन्त युद्धमकुर्वन् ॥

कृत्त इति । स जलमध्यग्राहमारकत्वेन प्रसिद्ध सव्यसाच्यर्जुन । गुरवे द्रुह्यतीति द्रोहिणस्तस्य द्रुपदस्य जीवग्राहे जीवत एव ग्रहणे विषये सुबलदुहितु- र्गान्धार्या पुत्राणा दुर्योधनादीनामावल्या पङ्क्तौ पूर्वपक्षीभवत्यामसमर्थाया सत्याम् । द्रुपदेन पराभूतायामिति यावत् । भल्लैर्द्रुपदस्य बाणविशेषैर्धनुषि निजचापे कृत्ते भिन्ने सति बाहाया भुजस्याञ्चले अग्रे । कर इति यावत् । परिचलन्ती कम्पमाना खड्ग वल्लीव सैव सहायो यस्य तथोक्त सन् दिवि स्वर्गे बुधैर्देवै भुवि बुधै पण्डितैश्च । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा' इत्यभिधानात् । श्लाघित सस्तुत सिद्धान्त कृतकार्योऽभूत् । अत्र जीवस्य चित्प्रतिबिम्बस्य ग्राहो बिम्बभूतचि- दभिन्नत्वेन ज्ञाने विषये सौबलेयशते पूर्वपक्षीभवति देहात्मवाचादिमति सति अर्जुन इहामुत्र च ब्रह्मविद्भि श्लाघितोऽभिनन्दित सिद्धान्तोऽद्वितीयब्रह्म

---

१ 'शरासेषु' इति पाठ २ 'कयापि' इति नास्ति क्वचित्.

पुत्रावल्या सुबलदुहितु पूर्वपक्षीभवत्या
सिद्धान्तोऽभूद्दिवि भुवि बुधै श्लाघित सव्यसाची ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु सनिधौ गुरो ।
भक्तिभिर्व्यनमयन्निज शिर पार्षतस्तु[1] परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

अथो गुरुर्नीतमधिज्यधन्वना पुर प्रदेश पुरुहूतसूनुना ।
तरङ्गिताक्ष तमवेक्ष्य विद्विष वचो गभीर वदति स्म सस्मितम्[2] ॥१२॥

'रेरे[3] क्षत्रियसत्तम, पुरा महत्तरमग्निदेश्यमग्निवेश्य नाम[4] मुनि-मस्त्रपरिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूषमाणस्त्व मत्कृते पितुरनन्तर

भावात्मकोऽभूदिति । अर्थान्तर तु न श्लेष । 'अभिधाया प्रकृते नियन्त्रणात्' इत्यादेरुक्तत्वादिति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्' इति लक्षणात् ॥ १० ॥

पार्थमिति । तदनु द्रुपदग्रहणानन्तर ते कौरवा कुमारा पार्थमर्जुनमेव पुरतोऽग्रे निधाय गुरोर्द्रोणस्य सनिधौ निज शिरो भक्तिभिर्व्यनमयन् । प्रणेमुरित्यर्थ । पार्षतो द्रुपदस्तु परिभूत्या तिरस्कारेण या लज्जा तया निज शिर व्यनमयत् । अवनतवदनोऽभूदित्यर्थ । नमतेर्ण्यन्तात्कर्तरि लङ् । अत्र कुरुकुमाराणा द्रुपदस्य च प्रकृतानामेव शिरोनमनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद । रथोद्धता वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथो इति । अनन्तर गुरुर्द्रोणोऽधिज्यमारोपितगुण धनुश्चापो यस्य तेन पुरुहूतस्येन्द्रस्य सूनुनार्जुनेन पुर प्रदेश नीत प्रापित तरङ्गिते चकितचकिते अक्षिणी यस्य तथोक्त विद्विष शत्रु त द्रुपदमवेक्ष्य गभीर गूढार्थ वचो वक्ष्यमाण सस्मित यथा तथा वदति स्म । वशस्थवृत्तम् ॥ १२ ॥

रेरे इति । रे रे तुच्छ । 'तुच्छसबोधने तु रे' इत्यमर । क्षत्रियसत्तम । विपरीतलक्षणया क्षत्रियाधमेत्यर्थ । पुरा धनुर्वेदाभ्यासकाले महत्तरमतिशयपूज्यमग्निदेश्यमग्निदेशे भवम्, यद्वाग्निकल्पम् । अग्निवेश्य नाम मुनिमस्त्रस्य धनुर्विद्याया परिश्रमायाभ्यास कर्तुमिति । 'क्रियार्थ—' इत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । प्रश्रयेण सह विनयेन साकम् । 'साक सत्रा सम सह' इत्यमर । शुश्रूषमाण सेवा कुर्वन् । त्व मत्कृते मदर्थम् । ममेत्यथ । पितुरनन्तर लोकान्तरगते पितरि ममाधिराज्यपदस्यार्ध राज्यार्ध प्रथममग्रे भवते तुभ्य वितीर्य दत्त्वा तत पर मवशिष्टमर्ध राज्यार्धमहमनुभविष्यामि इति यद्वस्तु यथा येन प्रकारेण प्रत्यश्रृणुथा प्रतिज्ञामकरो, तत्प्रतिज्ञात वस्तु विप्र धिक् इत्युक्तप्रकारेण अत एव क्षुरप्रा

१. 'पार्षद' इति पाठ २ 'सस्मित' इति पाठ ३ 'अरे' इति पाठ
४ 'नाम' इति नास्ति क्वचित्

ममाधिराज्यपदस्य प्रथममर्धं भवते वितीर्य तत परमर्धमहमनुभविष्यामीति यद्यथा प्रत्यश्रृणुथास्तत्तथा निर्वर्तित खलु धिग्विप्रमिति क्षुरप्रायेण[1] विप्रियवचनेन प्रथीयसी मनसि[2] व्यथा मम वितीर्णवता महार्णवपरिधानवतीं वसुमतीं स्वयमेवानुभवता ननु भवता ।

आबालवृद्ध जॅलसक्तमेव जना समस्ता द्रुपद यदाहु ।
तस्मात्त्वयि स्वीकृततादृशाख्ये कथ नु भज्येत न मित्रतेज ॥१३॥

येण क्षुरकल्पेन विप्रियवचनेनाप्रियभापितेन मम प्रथीयसी मनसि व्यथा वितीर्ण वता दत्तवता । किच महार्णव समुद्र परिवान वस्त्र तदस्या अस्तीति तद्वतीम् । समुद्रपर्यन्तामिति यावत् । वसुमती भूमिं स्वयमेवानुभवता भवता त्वया ननु हे द्रुपद, तथा प्रतिज्ञानुरूप निर्वर्तितमाचरित खलु । आधिराज्यमिति यत्पद सुबन्त तस्यार्धमार्धि मह्य दत्त्वा तत परमर्धमवशिष्ट राज्य त्वयानुभूयते । तस्मात्तथा निर्वर्तित खलु इति चार्थ । अत्र खलुशब्द काकौ । अदत्त्वैव किंचिदपि मह्यम नुभूत त्वयैव सर्वमित्यर्थ । अत्र अतर्कितमानसव्यथारूपोत्कटानिष्टावाप्तिसत्वेऽपि श्लेषमहिम्ना अर्धराज्यरूपेष्टावाप्तिवर्णनात्समालकारभेद । स च ‘विनानिष्ट च तत्सिद्धिर्यदर्थ कर्तुमुद्यम’ इति तल्लक्षणेऽनिष्टमन्तरेणेष्टावाप्तावेव तेन भाव्यमिति वाच्यम् । व्याजस्तुतिविषया प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यकक्ष्याया समालकारस्य दुर्वारत्वात् । एव स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिकक्ष्याया मानसव्यथानिष्टावाप्तिप्रतीते । ‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्’ इति लक्षितो विषमप्रभेदश्च । द्वयोश्च स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरूपव्याजस्तुतिप्रभेदेन सहैकवाचकानुप्रवेशसकर इति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् ॥

आबालवृद्धमिति । यद्यस्मादाबालवृद्ध बालप्रभृति वृद्धपर्यन्तम् । समस्ता जना द्रोर्वृक्षस्य पद मूलस्थानम् । आलवालमिति यावत् । ‘द्रुद्रुमागमा’ इति वृक्षपर्यायेष्वमर । जलैरुदकैर्मूर्खैश्च । लडयोरभेदात् सक्त सगतमेवाहुर्वदन्ति । तस्मात्कारणात्स्वीकृता तादृशी द्रुपदेत्याख्या नाम येन तस्मिस्त्वयि मित्रस्य सख्यु । ममेति यावत् । सूर्यस्य च तेज कथ केन प्रकारेण न भज्येत भङ्ग न गच्छेन्नु । नु आमन्त्रणे । किंतु गच्छेदेवेत्यर्थ । जडसगतेषु नास्ति मित्रावकाश इत्यर्थ । अत्र द्रुपदाख्यास्वीकरणस्य मित्रतेजोभङ्गहेतुत्वोक्ते पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । सूर्यसुहृदो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिसकीर्णम् ॥ १३ ॥

---

१ ‘क्षुरप्रवरप्रायेण’ इति पाठ २ ‘मम मनसि व्यथां वितीर्णवताणवरशनावती-’ इति पाठ ३ ‘ननु’ इति नास्ति क्वचित् ४ ‘जड’ इति पाठ

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरैरवान्ते भार्गवान्तेवसता प्रधर्षित पार्षतस्तेन सार्धमर्धराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदा ककुद्‌स्तौ जम्भरिपुकुम्भसभवावुभावप्युपयम प्रवर्तयितु कृतनिवर्तन सोमकान्तिकोपास्यौ पुत्रौ भागीरथीवनावसथस्य याजस्य मुनिराजस्य याजनानुग्रहेण परिजग्राह ।

तत ।

तातोऽपि धर्मतनय तपनीयपीठ-
मारोप्य चक्षुरिव लब्धममु तपोभि ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण व्याजस्तुतिवचनेन गूढनिन्दावाक्येन करणेन । भार्गवस्य परशुरामस्यान्तेवसता शिष्येण द्रोणेन (कर्त्रा) पौरवाणा युधिष्ठिरादीना मन्ते समीपे प्रधर्षितो भर्त्सित कृत्यविदा कर्तव्येषु निपुणाना ककुद श्रेष्ठ अतएव पार्षतो द्रुपदस्तेन सार्ध द्रोणेन सह । अर्धराज्यस्य परिवर्तनमात्र परिपालनमेव । नतु सख्यमित्यर्थ । अङ्गीकृत्य । 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्ध त्यजति पण्डित ' इति न्यायादिति भाव । कृतनिवर्तन प्रत्यागत सन् । तौ प्रसिद्धौ जम्भरिपुसभवमर्जुन कुम्भसभव द्रोण च । उभावपि क्रमेण । उपयम विवाहम् । 'विवाहोपयमौ पाणिपीडन च' इत्यमर । यमस्य समीप च प्रवर्तयितु प्रापयितु सोमश्चन्द्र , उमया पार्वत्या सहित सोम शिवश्च, तयोरिव कान्ति कोपश्च क्रमात् आस्ये मुखे ययोस्तौ । 'सोमो लताविशेषे स्याच्छशाङ्के शकरेऽपि च' इति विश्व । चन्द्रकान्त्या तुल्यानना रुद्रवत्क्रुद्धमुख चेत्यर्थ । सोमकै पाञ्चालैरन्तिके उत्सङ्ग उपास्यौ । उपलालनीयाविति च । पुत्रीं च पुत्र च पुत्रौ द्रौपदीधृष्टद्युम्नौ भागीरथ्या वने तीरारण्य आवसथ स्थान यस्य तस्य । 'स्थानावसथवास्तु च' इति गृहपर्यायेष्वमर । याजस्य नाम मुनिराजस्य याजनेन यागकारयितृत्वरूपेणानुग्रहेण प्रसादेन परिजग्राह । उत्पादितवानित्यर्थ । यत्तु 'कुम्भजम्भरिपुसभवौ' इति पाठान्तरम्, यच्च वा तद्रीत्यैव नृसिंहव्याख्यानम्, तदुभयमप्यशुद्धम् । विवाहप्रापकचन्द्रकान्त्याननत्वस्य द्रौपद्या यमसमीपप्रापकरुद्ररौद्रास्यत्वस्य धृष्टद्युम्ने च क्रमेणान्वयात्मकयथासख्यालकारभङ्गापत्ते 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषशास्त्रेण पुत्री च पुत्रश्च पुत्रावित्येव व्याख्येयतया सोमकैरन्तिके उपास्यावित्यर्थान्तराप्रसक्त्या च 'सोमकोपकान्त्यास्यौ' इति पाठकल्पनायोगाच्चेति ॥

तात इति । ततोऽनन्तर तातो धृतराष्ट्रोऽपि तपोभिर्लब्ध चक्षुरिव स्थित मित्युत्प्रेक्षा । शुश्रूषादिगुणसपत्त्या परमप्रेमास्पदमित्यर्थ । जात्यन्धस्य भाग्या

---

१ 'पौरवान्ते वसता' इति पाठ २ 'पार्षद ' इति पाठ ३ 'परिवर्तन परमङ्गीकृत्य' इति पाठ ४ 'उपयममेव' इति पाठ ५ 'कृतक्रतुनिर्वर्तन ' पाठ ६ 'तटवन' इति पाठ ७ 'तत ' इति नास्ति क्वचित्

आवर्जितै कलशवारिभिरभ्यषिञ्च-
दानन्दबाष्पसलिलैरवनीं च पौरा ॥ १४ ॥
आबिभ्रतो धरणिमङ्गदनिर्विशेष
नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभि ।
वस्त्य समस्तमपि वासवसंनिभस्य
कोशीबभूव कुतुकै सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥
पारेसिन्धु प्रथितमथित प्रत्यह वर्धमान
सोढु पार्थाभ्युदयमपटो स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

त्कदाचिदुत्पन्ने चक्षुष्युत्कटानुरागादिति भाव । धर्मस्य यमस्य तनय युधिष्ठिरम्, धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य तनय मूर्त धर्ममिव स्थितमित्यपि । 'आत्मा व पुत्र-नामासि' इति श्रुतेरिति भाव । तपनीयपीठमारोप्य । कनकपीठे उपवेश्येत्यर्थ । आवर्जितैरानमितै, समुद्रगङ्गादिभ्य आनीतैरिति वा । कलशेषु वारिभि पुण्यै मन्त्रपूतैश्च जलैरभ्यषिञ्चत्पट्टाभिषेक कृतवान् । 'उपसर्गात्सुनोति–' इत्यादिना अड्व्यवायेऽपि षत्वम् । पौराश्चानन्देन चिरात्काङ्क्षितलाभजनितेन यानि बाष्पस लिलानि तैरवनी तद्भार्यां भूमिमभ्यषिञ्चन् । भर्तु पट्टाभिषेके भार्याया अपि तदौचित्यादिति भाव । पौरास्तदा ननन्दुरिति परमार्थ । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्यो-त्प्रेक्षा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १४ ॥

आबिभ्रत इति । धरणिं भूमिमङ्गदेन केयूरेण सह निर्विशेष तारतम्यरा-हित्य यथा तथा बिभ्रतो हेलया भुजेन वहत इति प्रभावोत्कर्ष । वासवसनि-भस्येन्द्रतुल्यस्य अस्य युधिष्ठिरस्य नयेन षष्ठाशग्रहणरूपेणोदिताभि । आजि ताभिरित्यर्थ । नानामणिकनकरौप्यादिरूपाणा धनानामायतिभिर्लाभै समस्त वस्त्य गृहमपि । 'निशान्तवस्त्यसदनम्' इति गृहनामस्वमर । कौरवाणा दुर्यो-धनादीना कुतुकै कुतूहलै सह कोशीबभूव धनभवनीबभूव मुकुलीबभूवेति च । युधिष्ठिरस्य तादृक्समृद्ध्या दुर्योधनादयोऽखिद्यन्नित्यर्थ । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने धनवेश्मनि' इति विश्व । महतामभ्युदये खलाना खेदस्य औत्स र्गिकत्वादिति भाव । अत्र धनगृहमुकुलयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला तिशयोक्तिसकीर्ण सहोक्त्यलकार । 'सहोक्ति सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जन' इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

पारेसिन्ध्विति । अथ राजा धृतराष्ट्र प्रीतो भक्तिप्रजारञ्जनधनार्जनादि-भि सतुष्टोऽपि पारेसिन्धु समुद्रतटपर्यन्त प्रथित प्रसिद्धम् । किंच अहन्यहनि प्रत्यह वधमान पार्थस्य युधिष्ठिरस्याभ्युदयमैश्वर्य सोढु क्षन्तुमपटोरशक्तस्य । तद

---

१ 'अभ्यषिंचन्' इति पाठ २ 'अवान' इति पाठ ३ 'पस्त्यम्' इति पाठ. ४ 'न दनस्य' इति पाठ ५ 'अमित', 'अथ तम्' इति पाठौ

प्रीतो राजाप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातु
मातुर्दोषादिव बहिरगादन्तरप्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

तदनु सौबलीजानिरसौ बलीयसामर्षेण धर्षित सहजविनय धर्मतनयमाहूय कृतावहित्थो गिरमित्थमुत्थापयामास ।

'वत्स, सप्रति वारणावत पुरमुपेत्य वारणाननगुरोरुत्सव वारणाय विपदा निषेव्य सहानुजैस्तत्र वास्तव्यपौरजनभव्यया गिरा स्तव्यो निरवधिसुखामनुशाधि वसुधाम्' इति ।

तस्याशय हृदि विदन्नपि धर्मसूनु-
स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

सहिष्णोरित्यर्थ । स्वात्मजस्य दुर्योधनस्यानुरोधादनुसरणात् । तद्दुर्योधनानुवृत्तेरिति यावत् । अनुजतनये युधिष्ठिरे यत्प्रेम तस्य मार्गे प्रयातु गन्तु मातुरम्बिकाया दोषात्सुरतसमये व्यासरूपावलोकनजुगुप्साकृतनेत्रनिमीलनरूपाद्बहि । नेत्रयोरिवेत्यर्थ । अन्तर्मनस्यपि । अन्धस्य भावमन्धत्वमगात्प्राप्तवान् । तत्तादृश प्रेम तत्याजेत्यर्थ । पुरा किल सत्यवत्याज्ञयाम्बिका पुत्रोत्पादनाय सगता व्यासेन । अथ तद्रूपदर्शनजनितजुगुप्साभयकृतलोचनमीलनाज्जात्यन्ध जनयामास धृतराष्ट्रमिति भारतकथात्रानुसधेया । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

तदन्विति । तदनु प्रेमत्यागानन्तर सौबली गान्धारी जाया यस्य सौबलीजानि । 'जायाया निङ्' इति निङ् । असौ धृतराष्ट्रो बलीयसा महतामर्षेण । द्वेषेणेत्यर्थ । धर्षित आक्रान्त सन् । सहज स्वाभाविको विनयो यस्य त धर्मतनयमाहूय । कृतावहित्थाकारगोपन येन तथोक्तश्च सन् । स्वकैतवपरिज्ञानभयेनेति भाव । इत्थ वक्ष्यमाणप्रकारेण गिर वाचमुत्थापयामासोत्पादितवान् । उवाचेत्यर्थ ॥

वत्सेति । हे वत्स युधिष्ठिर, त्व सप्रत्यद्य वारणावत नाम पुरमनुजैर्भीमादिभि सहोपेत्य वारणस्य गजस्येवानन मुख यस्य तस्य विघ्नेशस्य यो गुरु पिता सदाशिवस्तस्योत्सव नैमित्तिकपाक्षिकादिक विपदा वारणाय निवारणाय निषेव्य तत्र वारणावते वास्तव्यस्य निवासिन पौरजनस्य भव्यया कुशलान्वितया गिरा स्तोतु योग्य स्तव्य सन् निरवधि अवधिरहित सुख यस्यास्ता वसुधा भूमिमनुजै सहानुशाधि परिपालयेत्युवाचेति पूर्वेणान्वय ॥

तस्येति । धर्मस्य यमस्य सूनुर्युधिष्ठिर । 'सूनु पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्व । तस्य कृतावहित्थस्य तातस्य पितुर्धृतराष्ट्रस्याशय दुष्टाभिप्राय हृदि विदञ्जानन्नपि । 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन' इति न्यायादिति भाव । अवि-

---

१ 'वास्तव्यो गिरा पौरजनमुवास्तव्यो' इति पाठ २ 'सुखेन', 'सुखम्' इति पाठ

तत्तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु
कूलंकष गुणगणेन कुल हि पूरो ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजै साक तद्गिरा तत्पुर ययौ ।
कर्मचोदनया जीव कायमन्यमिवेन्द्रियै ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शित महीय सचिववरेण पुरोचनेन शत्रो ।
जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगदिव नूत्नमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरभृत्यभाषितै सौबलेयशतमन्युहेतुना ।

लम्ब्य कार्याकार्यालोचने कालक्षेपमकृत्वा तथा वारणावत गच्छामीत्युक्तप्रकारा वाचमगृह्णाद्धृतवान् । उवाचेति यावत् । नन्विदमयुक्तम् 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥' इति न्याया दित्यत आह—तदिति । पूरो कुरुवशजस्य राज्ञ कुल तत्तादृशेष्वतिदु ख करत्वेन दुर्भरेषु गुरो पितु शासनमाज्ञा तत्पालनेषु तत्करणेषु विषये गुणाना विनयविवेकादीना गणेन कूलंकष परिपूर्ण खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास । पूरुर्नाम पुत्र पितुर्ययातेर्जरा परिगृह्य जुगुप्सिता दशसहस्रवत्सरा न्स्वतारुण्य तस्मै दत्तवानिति भारतकथा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

धर्मेति । धर्मभूर्युधिष्ठिरस्तस्य धृतराष्ट्रस्य गिरा तत्पर वारणावत प्रति अनुजै साक जीवोऽन्त करणप्रतिबिम्बितचैतन्य कर्मण प्रारब्धस्य चोदनया प्रेरणया इन्द्रियैश्चक्षुरादिभि सह अन्य काय देहान्तरमिव ययौ प्राप्तवान् । उपमालकार । तेन हस्तिनपुरत्यागो देहत्यागवदतिदु खायाभूदिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनि । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ १८ ॥

सविनयमिति । अथ वारणावतप्राप्त्यनन्तर तत्र वारणावते पार्था अशेषैर्वस्तुभिर्भोग्यै पूर्णमत एव महीय रमणीयम् । किं च शत्रोर्दुर्योधनस्य सचिववरेण मन्त्रिमुख्येन पुरोचनेन नाम्ना म्लेच्छेन सविनय यथा तथा दर्शित विज्ञापित जतुगृह लाक्षागृह नूत्न नव जगल्लोकान्तरमिवाभजन्त विविशु । उपमालकार । अत्र शत्रो सचिववरेणेत्युक्त्या तद्गृहस्य वासायोग्यत्व ध्वन्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १९ ॥

तत्रेति । ते पार्था विदुरभृत्यस्य तत्प्रेषितखनकस्य भाषितैर्वाक्यैर्दुर्योधनो जतुगृहदाहाद्युष्मान्मारयिष्यतीत्यादिभिस्तत्र तस्मिञ्जतुवाम्नि लाक्षागृहे सौबलेयाना दुर्योधनादीना यच्छत तस्य मन्यु क्रोध स एव हेतुर्यस्य तेन । सौबलेयो दुर्योधन एव शतमन्युरिन्द्रो हेतुर्यस्य तेनेति च । 'शतमन्युर्दिवस्पति ' इतीन्द्रनामस्वमर । धनजयस्य वह्नेरर्जुनस्य च प्रापणेन पूरणेन परा सख्याभिन्ना पञ्चता मरण

पञ्चतामपि परा धनजयप्रापणेन जतुधाम्नि मेनिरे ॥ २० ॥

शिशमयिषुरपि द्विषा स मन्त्री
निभृतशरारुरिमान्निगूढभावान् ।
अवसरमनलावृते निकेते
प्रतिदिनमेधयितु प्रतीक्षते स्म ॥ २१ ॥

जातुचिदपत्यै सह पञ्चभिर्भृत्यभावमिषादमीषामामिषफलेषु विष निनीषन्त्या निषादयोषित इव तस्य पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राघिमाण दातुकामेन तत्र सद्मनि क्षणदायामाशुशुक्षणि क्षणान्निक्षिप्य जननीसोदरजननीचेतरसवेशसुखमणिमञ्चायमानभुजशिखरसीमेन भीमेन तस्माद्गृहाद्विदुरकिंकरकृतलिङ्गया सुरङ्गया निर्जग्मे ।

मेनिरे तर्कितवन्त । 'धनजयोऽर्जुने वह्नौ', 'स्यात्पञ्चता कालधर्मे' इति विश्वा मरौ । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २० ॥

शिशमयिषुरिति । निभृत प्रच्छन्न स चासौ शरारुर्घातुक इति विशेष्यत्वविवक्षया समास । द्विषा मन्त्री स पुरोचनो निगूढो दुर्विज्ञेयो भावोऽभिप्रायो येषा तान् । अप्रकाशितविदुरभृत्यभाषितानित्यर्थ । इमान्पार्थाननलेनाग्निनावृते दग्धे निकेते जतुगृहे । शम क्षय प्रापयितुमिच्छु शिशमयिषुरपि सन् । प्रतिदिन दिनेदिने एधयितु वर्धयितुमिति विरोध । वह्नेरिन्धनीकर्तुमित्यविरोध । अतएव विरोधाभासालकार । अवसर समय दहनयोग्य प्रतीक्षते स्म निरीक्षितवान् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २१ ॥

जात्विति । जातुचित्कदाचिद्भृत्यभावस्य परिचारकत्वस्य मिषाद्व्याजात् अमीषा पार्थानामामिषेषु भोग्येषु फलेषु रसालादिषु । आमिषेषु मासेषु फलेष्विति वा । 'आमिष पलले क्लीबे त्रिषु स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति विश्व । विष गरल नेतु प्रापयितुमिच्छन्त्या निनीषन्त्या निषादयोषितो दुर्योधनप्रेषिताया किरात्या इवापत्यैस्तत्पुत्रै पञ्चभि सह तस्य निभृतशरारो पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राघिमाण दीर्घत्वम् । दीर्घनिद्रासज्ञ मरणमिति यावत् । दातु कामो यस्य तेन, जनन्या कुन्त्या सोदरजनस्य युधिष्ठिरादेश्च नीचेतरमनल्प सवेशसुख निद्रासुख यस्मिंस्तादृशो मणिमयो मञ्च इवाचरन्ती मणिमञ्चायमाना भुजशिखरयो सीमा प्रदेशो यस्य तेन । नीचेतर सवेशसुखहेतुरिति वा व्याख्येयम् । 'सुखहेतौ सुखे सुखम्' इति विश्व । भीमेन तत्र तस्मिन्सद्मनि जतुगृहे आशु-

---

१ 'आमिषेषु' इति पाठ २ 'तस्माद्गृहात्' इति नास्ति क्वचित्

पार्थद्विषा विग्रहमेकमेक विभज्य सप्तापि शिखा कृशानो ।
स्वीकृत्य तृप्ता स्वशिर प्रकम्पै शंश्लाघिरे तत्र समीरपुंत्रम् ॥ २२ ॥

प्रपश्यतां पौरनृणा प्रभाते साक्रामिक रोगमिवाधितापम् ।
आबिभ्रतामश्रुभिरेव शान्तिरापादि तत्राग्निहठात्क्रियाया ॥ २३ ॥

तत्रालये दग्धतनूनथैतान्निश्चित्य पार्थान्निजचारवाचा ।
दु खापदेशेन सुयोधनाद्या समोदबाष्प ससृजु सभायाम् ॥ २४ ॥

शुक्षणिमग्नि निक्षिप्य । 'शिखावानाशुशुक्षणि' इत्यग्निनामस्वमर । क्षणादग्निनिक्षेप काल एव । अन्यथा स्वेषामप्यन्यातङ्कापत्तेरिति भाव । तस्माद्गृहाल्लाक्षागृहात्क्षणदाया रात्रौ विदुरस्य किंकरेण भृत्येन कृत लिङ्ग निर्गमनचिह्न यस्यास्तया सुरङ्गया बिलेन निर्जग्मे निगतम् । गमेर्भावे लिट् । 'अग्निदो गरदश्चैव' इत्यादिना वह्निविषदातृपुरोचनकिरात्यो । 'आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन्' इत्यादिस्मरणाच्च तद्वधो भीमस्य नानुचित इति ध्येयम् ॥

पार्थेति । तत्र कृशानोरग्ने सप्तापि शिखा पार्थद्विषा किरातीतत्पुत्रपुरोचनानामेकमेकमेकैक विग्रह शरीरं विभज्य विभाग कृत्वा । स्वीकृत्य आस्वाद्य चेत्यर्थ । तृप्ता सत्य स्वशिरस आत्माग्रभागस्य प्रकर्षेण कम्पै समीरपुत्र भीम शश्लाघिरे श्लाघन चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । श्लाघते कर्तरि लिट् । उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रभाते प्रात प्रपश्यतामग्निहठात्क्रियायामिति लभ्यते । अतएव सक्रमादागत साक्रामिक रोगमक्ष्यामयादिमिव स्थितम् । आधिना मनोव्यथया यस्तापस्तमाबिभ्रता पौरनृणामश्रुभिरेव । तत्र जतुगृहेऽग्नें सबन्धिन्या हठात्क्रियाया बलाद्दाहस्य शा तिर्निर्वापणमापादि कृता । पद्यते कर्मणि लुङ् । तादृग्धर्मशीलाना किमिदमाकस्मिकमापतित बतेति पौरा रुरुदुरित्यर्थ । उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । अथ लाक्षागृहदाहानन्तर निजानामात्मीयाना चाराणा वाचा वाक्येन दग्धा सह मात्रा पाण्डवा इत्यादिना तत्रालये जतुगृह एतान्पार्थान्दग्धा तनु शरीर येषा तथोक्तान्निश्चित्य सुयोधनाद्यास्तदानीं सभाया दु खस्यापदेशेन संमोदबाष्प ससृजुर्मुमुचु । अद्य जात निष्कण्टकमस्मत्साम्राज्यमिति मुमुदुरित्यर्थ । यत्तु 'दग्धतनूनेतान्पुरोचनादीन्पार्थान्निश्चित्य तत्त्वेन ज्ञात्वेत्यर्थ' इति नृसिंह, तन्न । पुरोचनादीनां प्रकृतत्वाभावेनैतच्छब्देन तत्परामर्शायोगात् । अन्यथा उत्तरगद्येऽप्येतानवतार्येत्यत्र तत्परामर्श किं न स्यादिति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

---

१ 'सश्लाघिरे' इति पाठ २ 'सनुम्' इति पाठ

तावत्सोऽपि गन्धवहसूनुरन्धतमसबन्धुर[1] सक्थिजवसमुत्थित-मरुदुत्पाटिततरुविटपवसति[2]विघटन[3]समुद्भ्रान्तशकुन्तकुल[4]निबद्धनि-ध्वानमध्वान विलङ्घ्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसर-मेतानवतार्य तदीयपरिरक्षणविचक्षण[5] क्षणमवतस्थे ।

तत्र कापि तरुणी तडिदाभा त ययौ जतुगृहे सुहितेन[6] ।
चूषणाय तमसा वनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥
अधरोष्ठविभागरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

तावदिति । तावत्सुरङ्गानिगमसमकाल एव स गन्धवहस्य वायो सूनुर्भी मोऽप्यन्धतमसेन गाढतमसा । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमर । बन्धुरं सान्द्र सक्थिनोरूर्वोर्जवाद्वेगात्समुत्थितेन सजातेन मरुता वायुनोत्पाटितानामुन्मूलिताना तरूणा विटपेषु शाखासु या वसतय कुलायास्तासा विघटनेन नाशेन समुद्भ्रान्ता नामाकाशमुत्पतिताना शकुन्ताना पक्षिणा कुलेन निबद्धो निध्वान कोलाहल रवो यस्मिंस्तमध्वानमरण्यमार्ग विलङ्घ्यातिक्रम्य कस्यचित्कानने कासारस्य सर सस्तीरे तरोरधिपरिसर समीपे एतान्कुन्त्यादीनवतार्योपवेश्य तदीये कुन्त्या दिसबन्धिनि परिरक्षणे दुष्टसत्त्वेभ्यस्त्राणे विचक्षण कुशल सन् क्षणमवतस्थे स्थितवान् । 'जागरूक' इति पाठस्त्वनुप्रासभङ्गादुपेक्ष्य । यत्तु तावत् 'दुर्यो धनाद्यानन्दसमये' इति नृसिंह , तन्न । दुर्योधनाद्यानन्दस्य भीमगमनारण्य-स्थित्योश्चैककालिकत्वस्यासभाव्यतया सदर्भविरोधात् । यदपि 'अथवा भीमनि र्गमनानन्तरम्' इति व्याख्यान्तरम्, तदपि न । भीमनिर्गमनानन्तर भीमोऽव तस्थ इति सदर्भविरोधात् ॥

तत्रेति । तत्र तत्र मूले तडितो विद्युत इवाभा यस्या सा जतुगृहे सुहिते नानन्यवस्तुकवलनतृप्तेन अतएव हुतवहेनाग्निना वनमार्गे तमसा चूषणाय ध्वसनाय चोदिता प्रेषिता शिखा ज्वालेव स्थिता कापि तरुणी त भीम ययौ प्राप । अत्र जतुगृहसुखपदार्थहेतुकक्काव्यलिङ्गोज्जीविताग्निशिखात्वोत्प्रेक्षेति तयोर-ङ्गाङ्गिभावेन सकरस्य तडिदाभेत्युपमया ससृष्टि । स्वागता वृत्तम् ॥ २५ ॥

अधरोष्ठेति । अस्या भीम प्रत्यागताया पुरोवर्तिन्या इति वा । सुदृशो वदने मुखेऽधरस्यौष्ठस्योर्ध्वस्य च द्वयो । विभज्यतेऽनयेति विभागा रेखैव रेखिका । अधरशब्दसनियोगादुपरितनौष्ठ एवौष्ठशब्दो वर्तते । अर्थस्य च द्विलाद्विव चनमित्योष्ठाधराविस्यत्र विवृतमिति । सास्ति वा न वेत्युक्तप्रकार सशय तस्य भीमस्य हृदि परिमार्ष्टु किल निवारयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सा तरुणी मौनमत्यजत् ।

---

१ 'धुरधर' इति पाठ २ 'वसति' इति नास्ति क्वचित् ३ 'विघट्टन' इति पाठ ४ 'कुलबद्ध' इति पाठ ५ 'जागरविचक्षण', 'विचक्षणजागर' इति पाठ ६ 'सुखितेन' इति पाठ

इति सा हृदि तस्य सशय परिमार्ष्टु किल मौनमत्यजत् ॥ २६ ॥

ऐता[1] प्रशास्ति भुजया वनराज्यसीमा-
मेक स्वय नरभुजामृषभो हिडिम्ब ।
अर्धांशभाग्जनवधे सममन्तकेन
तुल्याभिधानपदया स्वसृमान्मया य ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽद्य तिष्ठत कीदृश ककुदमित्यय मम ।
चित्तरङ्गभुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासक ॥ २८ ॥

रुधिर पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।
अधर पातुकामाहमस्मि ते रूपसपदा ॥ २९ ॥

अद्य ते सविधमापतेदसौ हृद्यमेतदुचित वच शृणु ।

उवाचेत्यर्थ । अत्र मौनत्यागे तादृशसशयवारणफलकलोत्प्रेक्षया तन्मुखकान्तिनेगनिगयम् । तथा दृष्टिप्रतिरोधकमिति वस्तुप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । औपच्छन्दसिकम् ॥ २६ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—**एतामिति** । नरभुजा मनुष्याशनाना रक्षसामृषभ श्रेष्ठ अतएव जनाना वधे हिंसाया विषये अन्तकेन सम यमेन सहार्धांश तुल्यभाग भजतीति तथोक्त हिडिम्बो नाम राक्षस स्वयमेकोऽसहाय सन्नेव भुजया । बाहुबलेनेत्यर्थ । एता वनराज्यसीमा प्रशास्ति रक्षति । एतद्वनस्य राजेत्यथ । यो हिडिम्बस्तुल्यमभिन्नमभिधानपद सज्ञाशब्दो यस्यास्तया मया स्वसृमान् । तस्याह भगिनीत्यर्थ । स हिडिम्ब इति सबन्ध । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमतुल्यहिडिम्बवने वीतशङ्क गतभय यथा तथा अद्य तिष्ठतस्ते तव ककुद धैर्य कीदृशमित्युक्तप्रकारोऽय चित्रमाश्चर्यमेव लासको नर्तक मम चित्तमेव रङ्गभूर्नाट्यदेशस्तस्या नृत्तकौशलीं नाट्यनैपुण्यमुत्तरङ्गयति वर्धयति । अत्याश्चर्यमत्र त्वदवस्थानमित्यर्थ । रथोद्धता वृत्तम् ॥ २८ ॥

रुधिरमिति । किंच रुधिर युष्मद्रक्त पातु कामो यस्य तथोक्तेन तेन हिडिम्बेन वो युष्मान्हन्तुमीरिता प्रेरिताह ते तव सबन्धिन्या रूपस्य सौन्दर्यस्य सपदा समृद्ध्या हेतुनाधर भवदोष्ठमाधुर्य पातुकामास्मि । इद ततोऽप्याश्चर्यम् । यद्युष्मान्हन्तुमागताया मम विस्मृत्य सर्व त्वद्रूपसपदा त्वयि रागोदय इत्यर्थ । अत्र विरुद्धात्कार्यसपत्तिरूपो विभावनाभेद । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ २९ ॥

अद्येति । किंचासौ हिडिम्ब । हे वीर, ते तव सविध समीप प्रत्यापतेदागच्छेत् । अत हृद्य मनोज्ञमत एवोचितमेतद्वक्ष्यमाण वच शृणु । ममेति शेष ।

---

१ 'एना' इति पाठ

मारण रिपुषु तन्वतामुना मा रण कुरु महान्बलेन स ॥ ३० ॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशरा शरारव ।
दिवि वा भुवि वाथ दिक्षु वा रमये त्वामुपनीय रहसा ॥ ३१ ॥

इत्येना भाषमाणा रजनिचरपति क्रोधलिङ्गै स्फुलिङ्गै-
र्दग्धेवाक्ष्णोरभीक्ष्ण स्फुटघटितभुजास्फोटवाचाटिताश ।
बिभ्राणो बभ्रुकैश्य त्वमिह वससि को मृत्युवक्त्रार्धजग्धो
दुर्बुद्धे तिष्ठ यासि क पुनरिति गिरा मेदुर प्रादुरासीत् ॥ ३२ ॥

तस्मिन्रक्षसि नेदिष्ठे तादृक्षपरुषाक्षरे ।
अपमृत्युरिवोदस्थादनिलस्यात्मसभव ॥ ३३ ॥

रिपुषु शत्रुषु विषये मारण वध तन्वता कुर्वता अमुना हिडिम्बेन सह रण युद्ध मा कुरु। यत स हिडिम्बो बलेन महान्सर्वोत्तर । अत्र बलाधिक्येन रणाकरणसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ३० ॥

उपयामेति। किंच हे वीर, त्व कृपया दयया मे ममोपयामविधो विवाहकर्मणि विषये त्वरस्व प्रवणो भव । यतो मारस्य मन्मथस्य शत्रोश्च । 'मारौ मन्मथशात्रवौ' इति विश्व । शरा बाणा शरारवो घातुका । अथ मद्विवाहानन्तर दिवि स्वर्गे वा भुवि वा दिक्षु काङ्क्षितासु वा रहसा वेगेन त्वामुपनीय त देश प्रापय्य रमये क्रीडयामि। स्वस्या कामचारित्वादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३१ ॥

इतीति। इत्युक्तप्रकारेण भाषमाणा वदन्तीम् । भीममिति शेष । एना हिडिम्बा क्रोधस्य लिङ्गैश्चिह्नैररक्षणो स्फुलिङ्गैरग्निकणै । तत्प्रायैरीक्षणैरिति यावत्। दग्धा दहन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। तृन्नन्तत्वात् 'नलोक-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेध । अभीक्ष्ण मुहु स्फुटै प्रकटैर्घटितयोरन्योन्य सघृष्टयोर्भुजयोरास्फोटैरास्फालनशब्दैर्वाचाटिता मुखरिता आशा दिशो येन तथोक्त । बभ्रु कपिलवर्ण कैश्य केशवृन्द बिभ्राणो वहन्रजनिचरपतिर्हिडिम्ब । हे दुर्बुद्धे मूढ, इह मदीये वने वससि मृत्योर्वक्त्रेणार्धे जग्धो भक्षितस्त्व क । तिष्ठ। पुन इत पर क कुत्र यासि गच्छसि। इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा मेदुरो मुखर सन् प्रादुरासीदाविर्बभूव । स्रग्धरा । यत्तु 'स्फुट यथा तथा घटितस्य सुश्लिष्टस्य रणं इति शेष ' इति नृसिंह, तन्न । समस्तपदमध्ये शेषपूरणे समासानुपपत्ते 'समर्थ पदविधि ' इत्यनेन पदान्तरसापेक्षस्य समासप्राप्तेर्निषेधात्, च्युतसंस्कृतिदोषापत्ते, व्याख्यासप्रदायविरुद्धत्वाच्चेति ॥ ३२ ॥

तस्मिन्निति। तादृक्षाणि तादृशानि 'दुर्बुद्धे' इत्यादीनि परुषाणि निष्ठुराण्यक्षराणि वचनानि यस्य तस्मिंस्तथोक्ते तस्मिन्रक्षसि हिडिम्बे नेदिष्ठे सनिहिते

---

१ 'स्फुटै' इति पाठ

वृक्षेण वृक्ष गिरिणा गिरीन्द्र हस्तेन हस्त वचसा वचश्च ।
परस्परेण प्रतिरुध्य घोर समीकमेतौ सममादधाते ॥ ३४ ॥

स्वसु समक्ष स्वयमेव मुष्ट्या बल बिडौजा इव वज्रसख्या ।
हिडिम्बमेन यमराजधानीकुटुम्बिमुख्य कुरुते स्म भीम ॥ ३५ ॥

तदनु तिमिरकदम्बेनेव हिडिम्बेन निर्मुक्तात्तस्मादहर्मुखादिव वनात्सध्ययेव सरागया तया कमलपालिकया सह तपनभानव इव राजसूनवस्ते निष्क्रम्य शालिहोत्रमुने सरसि वीतिहोत्रभास व्यास भगवन्तमासेव्य तत्र तन्निदेशादहानि कतिचिदतिवाहयाचक्रु ।

सति । अनिलस्यात्मसभवो भीमोऽपमृत्युरकालिकमृत्युरिवोदस्थादुत्थितवान् । युद्धाय सनद्धोऽभूदित्यर्थ । अत्र 'नाश्लील कीर्तयेत्' इति परषवचसाममङ्गल त्वस्मरणात्तत्कीर्तनेन हिडिम्बस्य मरणात्मकामङ्गलस्फोरणाय भीमेऽपमृत्यूपमेत्यलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ३३ ॥

वृक्षेणेति । एतौ भीमहिडिम्बौ वृक्षेण वृक्ष परस्परेणान्योन्येन प्रतिरुध्य निवार्य । इति पदद्वयमग्रेऽपि योज्यम् । गिरिणा गिरीन्द्रम्, हस्तेन हस्तम्, वचसा वचश्च, एव सम तुल्य घोर दारुण समीक युद्धमादधाते कुरुत । उपजातिवृत्तम् ॥ ३४ ॥

स्वसुरिति । भीम स्वय वज्रस्याशने सख्या । तद्वदतिसारयेत्यर्थ । मुष्ट्या मुष्टिघातेनैव । न त्वायुधेनेत्यर्थ । स्वसुर्भगिन्या हिडिम्बाया समक्ष प्रत्यक्षे एन हिडिम्ब बिडौजा इन्द्रो बल बलासुरमिव यमराजधान्या कुटुम्बिषु वास्तव्येषु मुख्य कुरुते स्म । अवधीदित्यर्थ । उपमालकार । उपेन्द्रवज्रा ॥ ३५ ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवधानन्तरं तिमिरस्य कदम्बेन समूहेनेव हिडिम्बेन राक्षसेन निर्मुक्तात् । उभाभ्यामपि व्यक्तादित्यर्थ । एवमग्रेऽपि । अहर्मुखात्प्रात कालादिव तस्माद्वनाद्धिडिम्बारण्याद्रागेण रक्तकान्त्या अनुरागेण च सहितया सध्ययेव तया कमलपालिकया हिडिम्बया सह निष्क्रम्य विनिर्गत्य तपनस्य सूर्यस्य भानव किरणा इव ते राजसूनव पाण्डवा शालिहोत्रस्य नाम मुने सरसि । तत्तीर इत्यर्थ । वीतिहोत्रस्य अग्नेरिव भा कान्तिर्यस्य त भगवन्त व्यास मुनिमासेव्य तस्य व्यासस्य निदेशादाज्ञाया कतिचिदहानि दिनानि तत्र शालिहोत्रमुनिसरस्तीरेऽतिवाहयाचक्रुर्गमयामासु । अत्र निर्मोचनक्रियया

---

१ 'वनमध्यात्' इति पाठ २ 'सदसि' इति पाठ ३ 'कानिचित्' इति पाठ .

पुत्रं तत्र घटोत्कटं पवनभूसङ्गादनङ्गातुरा
प्राप्तं सर्वगुणैर्मनोजवसता प्रासूत नक्तचरी ।
कुर्यां वः स्मृत एव कर्मसु हरेः शक्तेरपि स्रसना-
मित्युक्त्वा स पितॄन्यथाभिलषितं युक्तस्तया निर्ययौ ॥ ३६ ॥

ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवसुधासुधाशनाकृतयः प्रावृष-
मिव बकबलाक्रान्तां पातालभुवमिव प्रत्यहं वर्धमानबलिशोका-
मङ्गराज्यसीमामिव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठां रविरथाक्षधुरमिवैक-

वनप्रातःकालयोर्निर्गमनक्रियया पाण्डवरविकिरणानां धर्मैक्येन प्रस्तुताप्रस्तुता-स्पदं दीपकद्वयम् । तथाहि हिडिम्बतमःकदम्बयोर्गम्यमाननैल्येन हिडिम्बास ध्ययोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितरागेण च साधर्म्यादुपमाद्वयम् । चतुर्णामेषां वीतिहोत्रभासमित्युपमया संसृष्टिः ॥

पुत्रमिति । तत्र शालिहोत्रसरस्तीरेऽनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तचरी हिडिम्बा पवनभुवा भीमेन सह सङ्गात्संभोगाद्धेतोः सर्वगुणैः शौर्यधैर्यादिभिर्मनोजवसतां पितृतुल्यत्वं प्राप्तम् । भीमतुल्यमिति यावत् । 'अथ मनोजवस पितृसंनिभः' इत्यमरः । घटोत्कचं नाम पुत्रं प्रासूत जनयामास । स घटोत्कचस्तु 'भो पितरः, वो युष्माकं कर्मसु कार्यसमयेषु स्मृत एव । स्मृतिमात्रसंनिहित एवेत्यर्थः । हरेरिन्द्रस्य शक्तेः सामर्थ्यस्यापि । इन्द्रदत्तकर्णप्रमुक्तशक्त्यायुधस्यापीति च । स्रसनां च्युतिं कुर्याम्' इत्युक्तप्रकारेण पितॄन्युधिष्ठिरादीन्प्रत्युक्त्वा तया हिडिम्बया मात्रा युक्तः सन् यथाभिलषितं स्वैरं यथा तथा निर्ययौ निर्गतवान् । यत्तु 'सर्वैर्गुणैरुपलक्षितं मनोजवसतां मनोजवसत्वं प्राप्तम्' इति नृसिंहः, तत्तस्य उक्तकोशानभिज्ञताविलसितमेवेति नास्माकमाग्रहः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३६ ॥

तत इति । ततो घटोत्कचनिर्गमनानन्तरं वनेभवैर्वन्यैरशनैः कन्दमूलादिभिर्धन्याः श्लाघ्यास्ते पाण्डवा धारिता वसुधाया भुवि सुधाशना देवाः । ब्राह्मणा इति यावत् । तेषामाकृतिर्वेषो यैस्तथोक्ताः सन्तः बकस्य नामासुरस्य बलेन भृत्यामात्यादिनाक्रान्ताम् । बकपक्षिकुलाक्रान्तामिति च । अतएव प्रावृषं वर्षर्तुमिव स्थिताम् । एवमग्रेऽपि । अहन्यहनि प्रत्यहं वर्धमानो बलिना बकासुरदैत्येन यः शोकः स यस्यां ताम् । वर्धमानवैरोचनशोका च । पातालभुवं पाताललोकमिव । पाताले नागपाशैर्बलेर्बद्धत्वादित्यन्यत्र भावः । सूर्यतनयाया यमुनाया अनुकूलं तीरे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्ताम् । कर्णोचितपालनामिति च । अङ्गराज्यसीमा अङ्गाख्यदेशमिव एकचक्रां तत्संज्ञाम् । एकं चक्रं रथाङ्गं यस्यास्तामिति च । रविरथस्य

---

१ 'जगतीमिव', 'नगरीमिव' इति पाठः

चक्रा पुरी क्रमादाक्रम्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहमध्यमेत्य सुखमध्यवात्सु ।

भिक्षामटद्भिरथ तत्र पृथाकुमारै-
रर्धं विभज्य पृथगर्पितमन्नराशिम् ।
आकण्ठमभ्यवहरन्नखिलै प्रतीकै
पुत्रो बभूव मरुत पुनरुक्तपोष ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाश पृथाभुवाम् ।
इत्यूचुर्वयमत्रैव विद्मस्तेषा तु सस्थितिम् ॥ ३८ ॥

यक्षेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।
आकूतगर्भं हसित सगर्भ्याश्चक्रुर्मुख वीक्ष्य समीरसूनो ॥ ३९ ॥

सूर्यरयस्य सबन्धिनीमक्षक्षुर चक्रावलम्बितिर्यग्दारुविशेषमिव पुरीं क्रमात्कतिपयप्रयाणैराक्रम्य प्राप्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहस्थस्य गृहमध्यमेत्य सुख यथा तथा अध्यवात्सुवसन्ति स्म । वसते कर्तरि लुङ् । अत्र बकबलाकान्तामित्यादो शब्दमात्रसाधर्म्यान्छ्लेषचतुष्टयससृष्टि —'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छन्दमात्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽय श्लिष्टल सर्वत्रावद्वयेनान्त्ये ॥' इति लक्षणात् ॥

भिक्षामटद्भिरिति । अथ एकचक्रपुरप्रवेशानन्तर तत्र एकचक्राया भिक्षामटद्भि । भिक्षानमाचरद्भिरित्यर्थ । पृथाकुमारै पार्थैरन्नराशे । आर्जितादिति शेष । अर्ध समाश यथा तथा विभज्य पृथगपितमन्नराशिमाकण्ठ कण्ठपर्यन्तमभ्यवहरन्भुञ्जानो मरुतो वायो पुत्रो भीम अखिलै प्रतीकैरवयवे पुनरुक्तो द्विगुणित पोषो मासलत्व यस्य तथोक्तो बभूव । अतिमासलोऽभूदित्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ ३७ ॥

तत्रेति । एते पाण्डवा तत्र तत्र गोष्ठाषु द्विजैर्ब्राह्मणै पृथाभुवा पाण्डवाना नाश दाहजन्य पृष्टा कि नष्टा इत्यनुयुक्ता सन्त वयमत्र एकचक्रायामेव तेषा तु सस्थितिं नाश सम्यक्स्थिति च विद्मो जानीम इत्युक्तप्रकारमूचु । अत्रैव वर्तमानाना कथमस्माक नाशवार्तेति भाव । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ ३८ ॥

यक्षेणेति । केनाप्यनिर्ज्ञातनामगोत्रेण यक्षेण हिडिम्बो हत इति द्विजेषु मिथोऽन्योन्य ब्रुवाणेषु कथयत्सु सत्सु समान एकस्मिन्गर्भे भवा सगर्भ्या सहजा युधिष्ठिरादय समीरसूनोर्भीमस्य मुख वीक्ष्याकूतोऽभिप्रायो गर्भे यस्य तथोक्त

---

१ 'गृहम्' इति पाठ २ 'उपेत्य' इति पाठ ३ 'तनूजै' इति पाठ
४ 'अन्नराशे' इति पाठ ५ 'निखिलै' इति पाठ

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रह निष्पतद्भिर्बाष्पैस्तरङ्गितोत्तमाङ्गमपत्यमुत्सङ्गभुवि पुरोधाय यातुधानापराधभयानुरोधेन मन्दित क्रन्दितमुत्सृजन्तीं कुन्ती समुपसृत्य विषादनिदान विप्रायताक्षीमप्राक्षीत् ।

सापि ता कृपालुतया हृदि लगद्गदा गद्गदाक्षरमाचचक्षे ।
साधयेयमिति धर्मसग्रह सदधाति मिथुन परस्परम् ।
आधये परमनेकजन्मनोरावयोरजनि पापसग्रह ॥ ४० ॥

हसित हास चक्रु । नैते जानन्ति त्वया स हत इति साभिप्राय हसन्ति स्मेत्यर्थ । उपजाति ॥ ३९ ॥

एकदेति। एकदा कदाचित्साय दिनान्तेऽन्तर्गृहे गृहाभ्यन्तरे निरवग्रह निष्प्रतिबन्ध निष्पतद्भि स्रवद्भि । 'वृष्टिर्वर्ष तद्विघातेऽवग्रहावग्रहो समौ' इत्यमर । बाष्पैस्तरङ्गित सिक्तमुत्तमाङ्ग शिरो यस्य तथोक्तमपत्य पुत्रमुत्सङ्गभुवि ऊरुदेशे पुरोधायाग्रे कृत्वा यातुधानस्य बकस्य अपराधात्प्रतिकूलाचरणरूपाद्यद्भय तस्यानुरोध सरोधस्तेन मन्दित मन्दरव क्रन्दित रोदनमुत्सृजन्ती कुर्वन्तीम् । नि शब्द रुदन्तीमित्यर्थ । अन्यथा नगरमात्रस्यैव क्षयापत्तेरिति भाव । विप्रस्य निजावासदातुरायताक्षी पत्नीं समुपसृत्य सनिधिं प्राप्य कुन्ती विषादस्य दु खस्य निदान मुख्यकारणमप्राक्षीत्पप्रच्छ । पृच्छते कर्तरि लुङ् ॥

सेति। सा विप्रपत्न्यपि कृपालुतया दयाशीलतया हृदि मनसि लग व्याप्नुवन्गदो रोग शोकात्मको यस्यास्ताम् । महान्तोऽन्यसतापात्खिद्यन्तीति भाव । ता कुन्तीं प्रति गद्गदानि दु खतरलान्यक्षराणि वचनानि यस्मिंस्तद्यथा तथाचचक्ष उवाच । दु खनिदानमिति शेष । चक्षते कर्तरि लिट् ॥

साधयेयमिति। धर्म पित्रृणापाकरणरूप सगृह्यतेऽनेनेति धमसग्रह पुत्र साधयेय सपादयेयमिति हेतो मिथुन स्त्रीपुरुषौ परस्पर सदधाति सगच्छति । 'प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो य पुत्री' इति श्रुते । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इति स्मृतेश्च । महतामपत्यार्थमेव दारसग्रह इति भाव । अनेकानि जन्मानि पूर्वाणि ययोस्तयो । इति बहुतरपापसचयद्योतनायेद विशेषणम् । आवयोर्दम्पत्योस्तु पर केवलमाधये मनोव्यथार्थ पाप तत्फल दु ख सगृह्यतेऽनेनेति पापसग्रह अल्पायु पुत्रोऽजनि जात । अत्र पुत्रात्मकधर्माय यतमानयोरल्पायु पुत्रात्मकपापावाप्तिवर्णनाद्विषमप्रभेद । यत्तु 'धर्मस्य सग्रह सपादनमिति व्याख्यायि' इति, यत् 'मिथुनसग्रह' इति नृसिंहप्रलपितम्, तन्न्यूनपरत्वादिदोषाक्षेपणमूलोच्छेदित्वादुपेक्ष्यम् ॥ ४० ॥

---

१ 'उत्सङ्गभुवि पत्युरपत्य' इति पाठ

अयि कि ब्रवीमि परिपाकमहसा-
मतिभीषणो बकइति क्षपाचर ।
स्वसुरादरात्स्वयमिवागतो यमो
यमुनावनान्तमवलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

मा भून्नाशो युगपदिति नो भीरुभिर्जातु पौरै
पूर्वैर्लब्ध्वावसरमसकृत्प्रार्थनाभि प्रक्लृप्तम् ।
एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेक पुमास
नित्य तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमन्नस्य राशिम् ॥ ४२ ॥

तादृश प्रलयकालकठोरो वासर स तु ममालयभूमे ।
द्वारि तिष्ठति बकात्परितुष्टात्पारितोषिकमिवाद्य जिघृक्षु ॥ ४३ ॥

बालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽय

अयीति । अयि हे सखि, अहसा पापानाम् । ममेति शेष । परिपाक दु खात्मना परिणाम कि ब्रवीमि कथ वक्ष्यामि । अनिर्वाच्य मद्दु खमित्यर्थ । तदेव विशदयति—**अतीति** । अतिभीषणोऽत्यन्तदारुणो बक इति बक-सज्ञ क्षपाचरो राक्षस स्वसुर्भगिन्या यमुनाया आदरात्स्वय साक्षादागतो यम इवेत्युत्प्रेक्षा । यमुनाया वनान्त तीरारण्यमवलम्ब्याक्रम्य वर्तते । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

मा भूदिति । नोऽस्माक सर्वेषा युगपदेककाल नाशो मा भूदिति हेतो । भीरुभिर्भयशीलैरतएव पूर्वै पुरातनै पौरैरेतत्पट्टणवासिभि जातु कदाचिद-वसर प्रार्थनावकाश लब्ध्वा असकृद्बहुवार प्राथनाभि प्रक्लृप्त निर्णीतम् । एकैक-स्मिन्नहनि एकमेक पुमास, तुङ्गमत्युन्नतम् । पर्वतकल्पमिति यावत् । अन्नस्य राशिमेतदुभयरूप बलिं नित्य दिने दिने तस्मै बकाय इह एतत्पट्टणे जनो वितरति ददाति । 'नित्य तस्मै' इत्यपपाठ । 'कृत्वा तस्मै' इति पाठस्त्वन न्वयित्वादुपेक्ष्य । मन्दाक्रान्ता ॥ ४२ ॥

तादृश इति । तादृश उक्तबलिप्रदानात्मक अतएव प्रलयकाल इव कठोर प्राणिहिंसकत्वाद्दारुणो वासरो दिन परितुष्टात् ब्राह्मणोऽय बलि ददातीति प्रिय वाक्यश्रवणेन सतुष्टात् बकाद्राक्षसात्पारितोषिक प्रियवाक्याहारदेयद्रव्य जिघृ क्षुर्गृहीतुमिच्छुरिव । ममालयभूमेर्निवासस्य द्वारि द्वारदेशे अद्य श्व प्रातरिति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्वनिर्देश । तिष्ठति । तत्तद्गृहवारानुपूर्व्या श्व प्रातर्ब-लिरस्माभिर्देय इत्यर्थ । स्वागतावृत्तम् ॥ ४३ ॥

बालानिति । अय नराशनो बको बालानिव । यून इवेत्यर्थ । प्रवयसो वृद्धा

---

१ 'उपागत' इति पाठ २ 'कृत्वा' इति पाठ

भुञ्जीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाक ।
बालेन भाव्यमिति तद्बलिषु व्यवस्था
कण्ठे पुन कलयति[1] क्रकचस्य धाटीम् ॥ ४४ ॥

सतानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते
सवर्तकालसहजश्च स राक्षसेन्द्र ।
सभूयते च समय क्षपया महत्या
सतीर्यता कथमिय सखि मे विपत्ति ' ॥ ४५ ॥

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलित शोकसर पूरमिव नयनसलिल विशृङ्खल खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीय समरेष्वद्वितीय सुत सखि, ते[2] दीयते । स एव तत्प्राणनाशने[3] बलीभविष्यति । मा भैषी ' इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रौषीत् ।

नपि भुञ्जीत चेद्भक्षयेद्यदि स वृद्धभक्षणमेव पुण्याना पाको हि फल खलु । तन्मात्रमपि नास्तीत्याह—**बालेनेति** । तस्य बकस्य बलिषु विषये बालेन भाव्य भवितव्यमित्युक्तप्रकारा व्यवस्था प्राचीननिष्कर्ष पुन कण्ठे क्रकचस्य करपत्रस्य धाटी भङ्गी कलयति योजयति । आवयोर्दम्पत्योर्वृद्धत्वात् तरुण पुत्र एवाय तद्बल्यर्थं देय इति महद्दु खमिति भाव । वसन्ततिलका ॥ ४४ ॥

सतानेति । सतानस्यास्मद्वशस्य मूलमविच्छेदकारणमिद पुरोवर्ति अपत्य पुत्र एकमेवास्ते वर्तते । तद्दानाद्वशोच्छेद इति भाव । ननु कदाचित्कृपया बक पुन पुत्र दद्यादित्यत आह—**सवर्तेति** । स राक्षसेन्द्रश्च बकस्तु सवर्त कालस्य सहज । सदृश इत्यर्थ । तथा च प्राणिहिंसाविहाराणा कुत कृपेति भाव । ननु कालान्तरभाविनीमापद विचिन्त्य किमद्यैव शोचसीत्यत आह—**सभूयत इति** । महत्या दु खदुर्भरया क्षपया एकयैव रात्र्या समयो बलिप्रदानावसर सभूयते सप्राप्यते । प्रभाताया रजन्यामेव बलिर्देय इत्यर्थ । अतो न कालान्तरीणा विपदिति भाव । इय उक्ता मे मदीया विपत्ति । हे सखि, कथ केन प्रकारेण सतीर्यतामतिक्रम्यताम् । तरते कर्मणि प्राप्तकाले लोट् ॥ ४५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणोदीर्योक्त्वा सरभसमतिवेगमवगाहन निमज्जन यस्य तथोक्तेन हृदयेन मनसा समुत्कूलित तट प्रापित शोक एव सरो जल तस्य पूर प्रवाहमिव स्थित नयनयो सलिल विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा खेलयन्त्यै प्रसारयन्त्यै तस्यै ब्राह्मणपत्न्यै । हे सखि, ते तुभ्य मम तनयेषु द्वितीयोऽपि समरेष्वद्वितीयोऽसदृश सुतो भीमो दीयते । मयेति शेष । स भीम एव तस्य बकस्य । प्राण्यते जीव्यतेऽनेनेति प्राणन यदशनमन्न तद्विषये बली

---

१ 'कलयते' इति पाठ २ 'मया ते' इति पाठ ३ 'तत्प्रीणनप्रणाशनयो ' इति पाठ

अनयोरथ दम्पत्योरश्रुहेतो शुच पदे ।
आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

तमिम प्रसुवा रहस्युदन्त गदितो वायुसुतो बलावलेपात् ।
मनसा न बक लिलेह रात्र्यामनसा धारितमन्नराशिमेव ॥ ४७ ॥

अपरेद्युर्निखिलजनानन्दकरे[1] भगवति दिनकरेऽपि[2] मन्देहकुलमवस्कन्दितुमुदयगिरिशिखरमधिरूढे

स शकटमधिरुह्य भीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरान्नराशिम्[3] ।

भविष्यति बलिर्भविष्यति । तत्प्राणाना नाशने विषये बली बलवान्भविष्यतीति च । अतो मा भैषीर्न त्रस्ये । भये कर्तरि लुट् । इत्युक्तप्रकारेण सा नरदेवस्य पाण्डो महिषी पत्नी कुन्ती प्रत्यश्रौषीत्प्रतिज्ञामकरोत् । प्रतिपूर्वाच्छृणोते कर्तरि लुङ् । विरोधाभासश्लेषयो ससृष्टि ॥

अनयोरिति । अथ कुन्तीप्रतिज्ञानन्तरमनयोर्दम्पत्योर्ब्राह्मणीब्राह्मणयोरश्रुहेतोर्बाष्पकारणस्य शुचो दु खस्य पदे स्थाने । मनसीति यावत् । शुच इति राहो शिर इत्यादिवदभेदे षष्ठी । तथा च 'शुगभिन्ने पदे शब्दे' इति च । आनन्दस्यातिरेक सतोषातिशय आदेशोऽतिथिरिव । व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धशब्दान्तरमिवेति च । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणमभूत् । व्याकरणेन युष्मदादिपदे आदेशविधया त्वमादिपदमिवाश्रुपद दूरीकृत्य आनन्दातिरेकपदमभूदित्यर्थ । उपमालकार ॥ ४६ ॥

तमिति । वायुसुतस्तमिम पूर्वोक्तमुदन्त वार्ता प्रति रहसि प्रसुवो जनन्या गदित कथित सन् । बलावलेपाच्छौर्यगर्वाद्धेतो बकमसुर रात्र्या मनसा न लिलेह न स्पृष्टवान् । न गणयामासेति यावत् । किंतु अनसा शकटेन धारित सभरितमन्नराशिमेव मनसा रात्र्या लिलेहास्वादितवान् । श्व पूर्णाहारो मम भवेदिति सर्वामपि रजनीं ध्यायन्नतिष्ठदित्यर्थ । लिहे कर्तरि लिट् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४७ ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्यु परस्मिन्दिने निखिलजनानामानन्दकरे । दृष्टिरोधितिमिरवारणादिति भाव । 'अखिलजननयनानन्दकरे' इति क्वचित्पाठ । भगवति दिनकरे सूर्येऽपि । इत्यपिना भीमस्य बकावस्कन्दन समुच्चीयते । मन्देहाना नाम राक्षसाना कुलम् । 'वृन्दम्' इति वा पाठ । अवस्कन्दितु नाशयितुम् । उदयगिरे शिखरमधिरूढे प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वय । मन्देहा नाम राक्षसा सध्यासु सूर्यं क्षण निरुध्य नश्यन्तीति श्रुतिसिद्धम् ॥

स इति । स भीमसेनो दधिकलशीना दधिकुम्भाना कुल वृन्द । अश्नुते

---

१ 'अखिल' इति पाठ २ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'शेखरान्न' 'पीवरान्न' 'शीकरान्न' इति च पाठ

बकभवनवन विवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्या ॥ ४८ ॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे
तत्र क्रुद्धतदौपवाह्यमहिषश्वासोग्रचक्रानिले ।
गृध्रध्वाङ्क्षशृगालघोषविकसद्रक्षोपदानस्तवे
भुञ्जान शकटस्थ एव स तदा चक्रे महत्क्ष्वेलितम्[1] ॥ ४९ ॥

सोऽपि तदिद निशम्य बलिपुरुषविशेषमन्दित[2]शकटागमेन प्रथममेव कृतोन्मेष रोष द्विगुणयन्गिरिकदरमन्दिरमुखात्सरभस विनिर्गत्य

एव को वापराध्नोत्यमुमविगणयन्बाहुमन्त्रेति घुष्य-
न्व्यक्तोरोरक्तरेखाकृतविरुदजगद्धातुकत्वप्रशस्ति ।

व्याप्नोतीति व्युत्पत्तौ शकन्ध्वादित्वात् पररूपे पिप्पल्यादित्वात् ङीषि च । कुलशी पङ्क्ति ता बिभर्तीति भर तादृशोऽन्नस्य राशिर्यस्मिस्तथोक्तम् । 'दधिकलशी कुलपीवरान्नराशिम्' इति पाठस्तु सुगम । शकटमधिरुह्यान्तकवीरस्य यमस्य या राजधानी सयमनी तस्या शाखानगर उपपट्टणमिव स्थितम् । 'यन्मूलनगरात्पुरम् । तच्छाखानगरम्' इत्यमर । बकस्य भवन यस्मिंस्तद्वन विवेश । उत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रा ॥ ४८ ॥

कङ्कालेति । कङ्कालाना शरीरशल्यानामुच्चयेन समूहेन कल्पितोऽन्तकचम्वा यमसेनाया शाटीकुटीविभ्रम पटगृहविलासो यस्मिस्तथोक्ते । 'स्याच्छरीरास्थि कङ्काल' इत्यमर । क्रुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महिषस्य श्वासा इव उग्रा दारुणाश्चक्रानिला आवर्तवायवो यस्मिस्तथोक्ते गृध्रध्वाङ्क्षाणा कङ्ककाकाना शृगालाना शिवाना च घोषैर्घोरध्वनिभिर्विकसन्वर्धमानो रक्षसो बकस्यापदानानि प्राणिहिंसात्मककर्माणि तत्सबन्धिन स्तवो यस्मिंस्तथोक्ते । तादृग्ध्वनिव्याजतद्बिरुदस्तुतिरवमुखरित इत्यर्थ । तत्र बकवने शकटस्थ सन्नेव भुञ्जानोऽन्नराशिं भक्षयन्स भीमो महद्बकहृदयभेदन क्ष्वेलित सिंहनाद चक्रे । अत्र बलिभक्षणक्ष्वेलिताभ्या भीमस्य तृणीकृतबकबलावलेपप्रतीतेर्वस्तुना वस्तु ध्वनि । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४९ ॥

स इति । स बकोऽपि तदिद भीमसिंहनाद निशम्य श्रुत्वा बलिनान्नेन बलवतेति च पुरुषविशेषेण महापुरुषेण भीमेन च द्वाभ्या मन्दितेन विलम्बितेन शकटस्यागमेनागमनहेतुना प्रथम सिंहनादश्रवणात्पूर्वमेव कृत उन्मेष उत्पत्तिर्यस्य त रोष क्रोध द्विगुणयन्पुनरक्तयन्सन् । गिरे कदर गुहा सैव मन्दिर तस्य मुखाद्द्वारात्सरभस सवेग यथा तथा विनिर्गत्य बहिरागत्येत्युत्तरेणान्वय ॥

एवमिति । व्यक्ताभि स्फुटाभिरुरसि रक्तरेखाभी रुधिरलेपधाराभि

---

१ 'क्ष्वेडितम्' इति पाठ २ 'भारमन्दित' इति पाठ

क्रोशन्मर्त्याङ्गखादत्वरणपरिचलत्सृक्कलग्नास्थिदण्ड-
स्थूले दंष्ट्रे दधान पवनभुवमभि प्राद्रवद्यातुधान ॥ ५० ॥
निजभुजयुगलीनियन्त्रणाभिर्नियमितयत्नपरस्परावुभौ तौ ।
निगडितनयन निलिम्पपङ्क्तेर्निरवहता निपुण नियुद्धशिल्पम् ॥५१॥
तत[2] ।
पुत्रस्य वायोर्भुजदौर्ललित्य बक वने तत्र चिर चरन्तम् ।
निन्ये दशा कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षर्तु[3]विलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥
त विकृष्य पुरसीम्नि निशीथे तत्क्षणात्कुणपमर्शनदोषम् ।

कृतानि बिरदानि जयचिह्नानि यस्यास्तथोक्ता तादृशी जगतो घातुकत्वेन वधेन या प्रशस्ति श्लाघा सा यस्य तथोक्त । क्रोशता वेदनया रदता मर्त्याना बली भूतानामङ्गखादेऽवयवभक्षणे त्वरणेन वेगेन परितश्चलतो सृक्कणोरोष्ठप्रान्तयो र्लग्ने अस्थिदण्डाविव स्थूले चेति विशेष्यत्वविवक्षया समास । दंष्ट्रे दन्तविशेषौ दधानो यातुधानो बकोऽमु बाहुमविगणयन्नविचारयन् । एवमुक्तप्रकार-मत्र मयि विषये को वा अपराध्नोत्यपराध करोतीति घुष्यन् घोष कुर्वन्सन् पवनभुवमभि भीमस्याभिमुख प्राद्रवद्धावति स्म । यत्तु 'क्रोशतो मर्त्यस्य भीमस्य' इति, 'लग्ना पूर्वामेवेति शेष' इति नृसिंहप्रलपितम्, तत्तन्नामानुरूपमेव । यत प्रथमे तत्प्रकर्षस्य द्वितीये च्युतसस्कारस्य च दोषस्यापत्ते ॥ ५० ॥

निजेति । तावुभौ भीमबकौ निजाभ्या भुजयोर्युगलीभ्या नियन्त्रणाभि-र्बन्धैर्नियमितो निरुद्धो यत्नो यस्य तादृश परस्परमन्योन्य ययोस्तथोक्तौ सन्तौ । परस्पर भुजाभ्या बन्धने कृतयत्नावित्यर्थ । निलिम्पाना देवाना पङ्क्ते सङ्घैर्निगडिते आश्चर्येण श्रृङ्खलिते नयने यस्मिंस्तथोक्तम् । देवैराश्चर्यात्परिहृतविषयान्तर यथा तथा आलोक्यमानमित्यथ । नियुद्धशिल्प बाहुयुद्धकर्म निपुण यथा तथा निरवहता कृतवन्तौ । नि पूर्वाद्वहते कर्तरि लङ् । पुष्पिताग्रा ॥ ५१ ॥

तत । पुत्रस्येति । ततो वायो पुत्रस्य भीमस्य भुजयोर्दौर्ललित्य दर्पस्तत्र वनेऽरण्ये जले च चिर चरन्त सत्त्वानि भुञ्जान बक राक्षस पक्षिविशेष च । राक्ष-सस्त्रीणा नेत्राण्येवाभ्राणि मेघास्तेषा वर्षर्तौ यो विलासो वृष्ट्यात्मकस्तस्य यो-ग्यामुचिता कामपि दशा दुरवस्था निन्ये गमयामास । भीमबाहुबलेन बको ममारेत्यर्थ । नयतेर्दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । 'नेत्राश्रुवर्षर्तु–' इति पाठो नेत्रपदवैयर्थ्यापत्तेरुपेक्ष्य । उपजाति ॥ ५२ ॥

तमिति । मारुतसूनुर्भीमस्त निहत बकम् । तच्छवमिति यावत् । नि-शीथेऽर्धरात्रे पुरसीम्नि नगरद्वारे विकृष्य । पातयित्वेत्यर्थ । तत्क्षणात्कुणपस्य शवस्य मर्शनेन स्पर्शेन यो दोषस्त मार्ष्टुं क्षालितु कामो यस्य तथोक्त इवेत्यु-

---

१ 'सृक्कि' इति पाठ २ 'तत इति नास्ति क्वचित् ३ 'नेत्राम्बु' इति पाठ

मार्ष्टुकाम इव मारुतसूनुर्मातुरङ्घ्रिमुपसेवितुमागात् ॥ ५३ ॥

आलोक्य यातुशवमेतदशेषपौरैरह्नोमुखे परवशीक्रियते स्म चेत ।
आश्चर्यपूरपरिमेलनफेनिलाभिरानन्दसागरतरगपरम्पराभि ॥५४॥

भवनमेत्य तदा गृहमेधिन पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।
प्रयुयुजे सममाशिषमक्षतै प्रमुदित पुरि तत्र महाजन ॥ ५५ ॥

निशि जातु निकेतवेदिकाया[1] निकटे सुप्तिसुख निषेव्य पार्थान् ।
पथिकोऽपररात्रजागरूक प्रबभाषे गिरमीदृशीं प्रसङ्गात् ॥ ५६ ॥

'पाञ्चालिका युवमनोरथसौधरत्न-
पाञ्चालिका हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।
अद्य स्वयवरमहाय नृपा प्रयान्ति
दूतै स्म द्रुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

त्प्रेक्षा । 'तु काममनसोरपि' इति मकारलोप । मातु कुन्त्या अङ्घ्रिं चरण-मुपसेवितुमागाद्गतवान् । 'न मातुर्दैवत परम्' इति स्मरणात्तदङ्घ्रिसेवाया सकलदोषनिवारकत्वादिति भाव । स्वागता ॥ ५३ ॥

आलोक्येति । अशेषे पौरैरह्नोमुखे प्रातरेतत्पुरसीम्नि विकृष्ट यातुनो बकस्य शवमालोक्य आश्चर्यस्य रसस्य य पूर प्रवाहस्तस्य परितो मेलनेन सगमेन फेनिलाभि फेनवतीभि । एकस्मिञ्जले जलान्तरस्य मेलने मिथ सघर्षणेन फेनोदयादित्थमुक्तमिति ध्येयम् । आनन्दसागरस्य तरगाणा परम्पराभिश्चेत पौरमन परवशीक्रियते स्म । अत्याश्चर्योऽय बकवधोऽनेन कृत इत्याश्चर्येण पौरा ननन्दुरित्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ ५४ ॥

भवनमिति । तत्र पुरि तदा प्रातर्महाजन प्रमुदित सन्गृहमेधिनो भीमावासगृहस्थस्य भवन गृहमेत्य । प्रवणीकृतो नम्रीकृतो मूर्धा शिरो येन तस्मिन्पवनजे भीमे विषयेऽक्षतै सममाशिष प्रयुयुज उदीरितवान् । प्रपूर्वाद्युजे कर्तरि लिट् । उपकृतस्य प्रत्युपकारावश्यकत्वादिति भाव । द्रुतविलम्बितम् ॥५५॥

निशीति । जातु कदाचित्पथिक कश्चित्पान्थो निशि रात्रौ निकेतस्य पाण्डवावासगृहस्य वेदिकाया प्राङ्गणवेदिकाया निकटे स्वसमीपे सुप्तिसुख निद्रा सौख्य निषेव्य प्राप्य । अपररात्रेऽरुणोदयवेलाया जागरूक प्रबुद्ध सन् प्रसङ्गात्कथाप्रस्तावात्पार्थान्प्रति ईदृशी वक्ष्यमाणप्रकारा गिर वाच प्रबभाष उक्तवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ५६ ॥

पाञ्चालिकामिति । अद्य नृपा यूना तरुणाना मनोरथेषु कामेष्वेव सौधेषु हर्म्येषु रत्नमयी पाञ्चालिका कृत्रिमपुत्रिका पाञ्चालिकां द्रौपदीम् । 'पाञ्चा-

---

1 'वेदिकाया' इति पाठ

भोक्तुमन्नमपि सूपसमग्र दोग्धुमप्यभिनवप्रसवा गा ।
लप्स्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्वत्सलाद्दुहितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥
न हि तत्र भवेदपार्थता विजय सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।
युगपत्सुखमस्तु वो महद्द्रुतमागच्छत तन्महौजस ' ॥ ५९ ॥
इति वाचमुपश्रुति द्विजातेर्हृदि कृत्वा सुधयेव निर्मिता ताम् ।
पथि भूसुर[1]संघमध्यभाज प्रति पाञ्चालपुर प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

ते पुनर[2]प्यनेकदिननीतजनपदवनसीमान पथि कृतोदयेन भग-

लिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभि कृता' इत्यमर । ममेय भवेदिति हृदि कृत्वा। मनसि निश्चित्येत्यथ । स्वयवर इति महानुत्सवस्तस्मै दूतैराह्वानार्थमागतैर्द्रौपदै सम द्रुपदभूपतिराजधानी प्रयान्ति । द्रुपदपुरमित्यथ । अत्र सौधरत्नपाञ्चालिकेति परम्परितकेवलरूपकम् । वसन्ततिलका ॥ ५७ ॥

तर्हि राजान प्रयान्तु। किमस्माक ब्राह्मणाना तत्रेत्यत आह—**भोक्तुमिति।** द्विजाना गणोऽपि भोक्तु सूपेन समग्र सपूर्णमन्नमपि । दोग्धुमभिनवो नूतन प्रसव प्रसूतिर्यासा ता गा अपि । दुहितु सुताया द्रौपद्या उत्सवकाले स्वयवरोत्सवसमये वत्सलाद्दुहितृप्रेमवतस्तस्माद्द्रुपदाल्लप्स्यते प्राप्स्यते । स्वागता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

न हीति। किंच तत्र द्रौपदीस्वयवरोत्सवे । हि यस्मात् । अपार्थता व्यर्थत्व न भवेत् । पार्थोऽर्जुनो न भवतीत्यपार्थस्तस्य भावस्तत्ता अर्जुनभेदो न भवेदिति च । तत कारणात् विजय । गमनमित्यर्थ । 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते' इत्यनुशासनादिति भाव । सिद्धि साफल्यमुपैष्यति लप्स्यते । विजयोऽर्जुन सिद्धि द्रौपदीलाभरूपामुपैष्यति स्फुट नूनमिति च । दधिघृतसूपसमृद्धान्नराशिलाभान्मत्स्यभेदनद्वारा द्रौपदीलाभाच्चेत्युभयत्र भाव । हे महौजस उत्कृष्टतेज शालिन, वो युष्माक महत्सुख युगपदेकदैव साहित्येनेति च । अस्तु । तत्तस्माद्द्रुत सत्वरमागच्छत । वैतालीयवृत्तम् ॥ ५९ ॥

इतीति। इत्युक्तप्रकारामुपश्रुतिं व्यञ्जनया भाव्यथसूचनीम् । अर्जुनद्वारा द्रौपदीलाभेन सर्वेषा सौख्यलाभव्यञ्जकामिति यावत् । अतएव सुधयामृतेन निर्मितामिव स्थिता द्विजातेर्ब्राह्मणस्य ता वाच हृदि कृत्वा । अङ्गीकृत्येत्यर्थ । ते पाण्डवा पथि मार्गे भूसुरसघस्य ब्राह्मणवृन्दस्य मध्य भजन्ति प्राप्नुवन्तीति भाजसन्त पाञ्चालस्य द्रुपदस्य पुर प्रति प्रतस्थिरे । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६० ॥

त इति । ते पाण्डवा अपि अनेकैर्दिनैर्नीतानामतिक्रान्ताना जनपदाना देशाना वनानामरण्याना सीमा भागा यैस्तथोक्ता सन्त । पथि मार्गमध्ये पुनरपि

---

१ 'यूथ' इति पाठ २ 'अपि' इति नास्ति क्वचित्

वता पराशरदायादेन 'जतुभवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्ष पार्षतस्य समुन्मिषति' इति गिरानुगृहीता साक्षात्प्ररोहता भुजप्रतापानलेनेव फल्गुनकरवेल्लितेन महतालाततेजसा निशि नितान्तसीमन्तितसतमसया पदव्या त्रिविष्टपतटिनीं समया प्राविक्षन् ।

तत्र खलु

इन्दीवरात्प्रतितरंगमनुप्रविष्टै-
र्बिम्बैरिवाब्धिदुहितुस्तरुणीकदम्बै ।
क्रीडन्समं पयसि चित्ररथो विलोक्य
पार्थान्रुरोध कुपित प्रधनं चिकीर्षु ॥ ६१ ॥

अस्त्रमात्मसमनामदैवतं संप्रयुज्य समरे धनंजय ।
तत्र तस्य रथमग्निवर्तिनं जातुषालयसहायमातनोत् ॥ ६२ ॥

क्षत उदय साक्षात्कारो येन तेन । शालिहोत्राश्रमे पूर्वदत्तदर्शनत्वात्पुनरपीत्युक्तम् । भगवता त्रैकाल्यवेदिना पराशरस्य मुनेर्दायादेन पुत्रेण व्यासेन । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर । वो युष्माकं जतुभवनाज्जतुगृहाद्दह्यमानात्परिच्यवनेन निरुपद्रवं निर्गमनेन पृषतो द्रुपदपिता तदपत्यस्य पार्षतस्य नवो नूतन । मृत्वा पुनरुत्थितितुल्य इति यावत् । हर्ष समुन्मिषति जायते । इत्युक्तप्रकारया गिरानुगृहीता सन्त साक्षान्मूर्तीभूय प्ररोहता निर्गच्छता भुजयो प्रताप एवानलोऽग्निस्तेनेव स्थितेन फल्गुनकरवेल्लितेन महतालातस्य करधृतकाष्ठाङ्गारस्य तेजसा निशि रात्रौ नितान्तं सीमन्तितं पार्श्वयोर्द्विधा नि सारितं सतमसमन्धकारो यस्या तया पदव्या वनमार्गेण त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य तटिनी नदीं गङ्गा समया । तस्या समीपमित्यर्थ । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । प्राविक्षन् । विशते कर्तरि लुङ् ॥

तत्र खलु । गङ्गायामित्युत्तरेणान्वय ॥

इन्दीवरादिति । इन्दीवरान्नीलोत्पलात् । रात्रौ तत्रैव लक्ष्म्या स्थितेरिति भाव । तरगे तरगे प्रतितरगमनुप्रविष्टै क्रमेण सक्रान्तैरब्धिदुहितुर्लक्ष्म्या बिम्बै प्रतिबिम्बैरिव स्थितैस्तरुणीना कदम्बै समूहै समम् । तै सहेत्यर्थ । पयसि गङ्गाजले क्रीडन् । चित्ररथो नाम गन्धर्व पार्थान्विलोक्य कुपित क्रुद्ध सन् । स्त्रीभि सहैकान्तस्थितौ एषामागमस्य लज्जाकरत्वेन क्रोधोत्पादकत्वादिति भाव । अतएव प्रधनं कर्तुमिच्छु चिकीर्षु सन् । रुरोध निरुद्धवान् । अत्र पार्थावलोकनस्य प्रधनेच्छा प्रति तस्याश्च तन्निरोध प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । वसन्ततिलका ॥ ६१ ॥

अस्त्रमिति । धनंजयोऽर्जुन समरे चित्ररथेन सह युद्ध आत्मना सम

---

१ 'सदन' इति पाठ । २ 'फाल्गुनकरवल्गितेन' इति पाठ ३ 'निशि' इति नास्ति क्वचित् ४ 'समया' इति नास्ति क्वचित् ५ 'तत्र खलु' इति न्यस्ति क्वचित्

गन्धर्वाणा पत्युर्गर्वजुष सौरसैन्धवे तस्मिन् ।
पाथसि भङ्ग शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु तापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

सख्यस्य लाभात्सपदि प्रहृष्यन्कुशीलवेन्द्र कुरुनन्दनानाम् ।
प्रादर्शयत्स्वा प्रथम विनीति पश्चादमीषा पदवीं च रम्याम् ॥ ६४ ॥

धर्मभूरथ सहोदरै सम धौम्यमध्वनि समीक्ष्य विश्रुतम् ।
प्राणिनामयमहिंसकोऽपि सन्पादपीडनममुष्य क्लृप्तवान् ॥ ६५ ॥

यथातिथ्यविधौ प्रीत स पुरस्कुरुते स्म तान् ।
तथाध्वगमने तेऽपि त प्रश्रयवशवदा ॥ ६६ ॥

तुल्य नाम धनजय इत्याख्या यस्य तादृश दैवतमग्निर्यस्य तत् आग्नेयमस्त्र सम्यक्प्रयुज्य तत्र गङ्गातटेऽग्रे स्वस्य पुरो वर्तेत इति तथोक्त तस्य चित्ररथस्य रथ जातुषालयस्य लाक्षागृहस्य सहायम् । दग्धत्वेन सदृशमित्यर्थ । आतनो त्कृतवान् । आग्नेयास्त्रेण तद्रथ दग्धवानित्यर्थ । 'धनजयोऽर्जुने वह्नौ' इति विश्व । रथोद्धता ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणामिति । गर्व जुषत इति गर्वजुषोऽहकारान्वितस्य गन्धर्वाणा पत्युश्चित्ररथस्य सुरसिन्धोर्गङ्गाया सबन्धिनि सौरसैन्धवे तस्मिन्पाथसि जले भङ्गस्तरंग शिशिर शीतलोऽभूत् । रोधसि तादृशे तटे भङ्ग पराजयस्तु ताप हेतु सतापजनकोऽभूत् । अत्र तरगपराजययो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाय मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितो विरोधाभास इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । गीतिरार्या—'आर्याप्रथमदलोक्त यदि कथमपि लक्षण भवेदुभयो । दलयो कृतयतिशोभा ता गीतिं गीतवान्भुजङ्गेश ॥' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

सख्यस्येति । सपदि तदानी कुशीलवाना गायकानामिन्द्रश्चित्ररथ सख्यस्य पाण्डवै सह मैत्र्या लाभात्प्रहृष्यन्सतुष्यन्सन् । प्रथममादौ कुरुनन्दनाना पाण्डवाना स्वा स्वीया विशेषेण नीतिं पुरोहितानुगामित्वादिरूपा प्रादर्शयद्बोधितवान् । 'राजा गच्छेत्प्रयाणे तु पुर कृत्वा पुरोहितम्' इति स्मरणादिति भाव । पश्चादनन्तर तु अमीषा पार्थाना रम्या पदवी मार्ग प्रादर्शयद्दर्शयामास । उपजाति ॥ ६४ ॥

धर्मेति । अथ मार्गद्वयप्रदर्शनानन्तरमय धर्माद्यमाद्भवतीति धर्मभूर्युधिष्ठिरो विश्रुत ज्ञानविज्ञाननिधित्वेन प्रख्यातम् । 'वित्तविज्ञातविश्रुता' इत्यमर । धौम्य नाम ब्राह्मणमध्वनि मार्गमध्ये समीक्ष्य । प्राणिनामहिंसकोऽपि सन् । अमुष्य धौम्यस्य पादयो पीडन बाधन नमस्कार च सहोदरैर्भीमादिभि सम क्लृप्तवान्कृतवान् । विरोधाभास । रथोद्धता ॥ ६५ ॥

यथेति । स धौम्य प्रीत पौरोहित्यवरणेन सतुष्ट सन् । आतिथ्यविधावतिथिपूजाया तान्युधिष्ठिरादीन् यथा पुरस्कुरुते स्म समानितवान् अग्रे

धौम्यस्य सुधामधुरिमधौरेयीभिः स्वयंवरकथाभिः ।
द्रुपदपुरसरणिरेषा द्वित्राण्यभवत्पदानीव ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्वतिनिबिडेषु मध्यभाजां पञ्चानामपि युगपत्पृथासुतानाम् ।
पुस्फोर द्रुपदपुरं पुरःप्रदेशे वक्त्राब्जे सरभसमक्षि दक्षिणं च ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमिवाभिवीक्षितुम् ।
कुरूद्वहास्तत्र पुरे कुतूहलात्कुलालगेहं प्रथमं समाविशन् ॥ ६९ ॥

तामागमन्नथ पुरीं शतशः ससैन्याः
स्मारं युगोदयमिवाद्भुतमावहन्तः ।
भूपाः स्तुता भुजमुदस्य पठद्भिरग्रे
पद्यं निबद्धबिरुदं पटुबन्दिवृन्दैः ॥ ७० ॥

कृतवाश्चेति च । प्रश्रयवशंवदा विनयपराधीनास्ते युधिष्ठिरादयोऽप्यध्वनि मार्गे गमने विषये तं धौम्यं तथा पुरस्कुर्वते स्म । समानितवन्तश्चेति ॥ ६६ ॥

धौम्यस्येति । सुधामधुरिम्णोऽमृतमाधुर्यस्य धौरेयीभिर्धुरंधराभिर्धौम्यस्य संबन्धिनीभिः । तत्कथ्यमानाभिरिति यावत् । स्वयंवरकथाभिः । द्रौपद्या इति भावः । द्रुपदपुरस्य सरणिर्मार्गो द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि पदानीव । द्वित्रिपदपरिमितमार्ग इवेति वा । अभवत् । आर्या वृत्तम्—'लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयं सलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलान्ले परके मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥' इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्विति । अतिनिबिडेष्वत्यन्तसान्द्रेषु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु मध्यभाजां पञ्चानामपि पृथा कुन्ती तत्सुतानां युधिष्ठिरादीनां पुरःप्रदेशे द्रुपदपुरं युगपदेकदैव पुस्फोर स्फुरितमभूत् । ते द्रुपदपुरं ददृशुरित्यर्थः । वक्त्राब्जे तेषां मुखपद्मे दक्षिणमक्षि नयनं च युगपत्सरभसं पुस्फोर स्पन्दते स्म । अत्र द्रुपदपुरदृग्विषयीभवनाक्षिचलनयोर्यौगपद्यात्समुच्चयालंकारः । 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति लक्षणात् । प्रहर्षिणी ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया इति । कुरूद्वहाः पाण्डवास्तत्र पुरे द्रुपदस्य भूपतेः कुमारिकाया द्रौपद्याः कुचयोरुपमाद्रव्यं सदृशपदार्थम् । घटमिति यावत् । कुतूहलात्प्रथमं द्रौपदीदर्शनात्पूर्वमेव अभिवीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलालस्य कुम्भकारस्य गेहं समाविशन्प्रविशन्ति स्म । वंशस्थम् ॥ ६९ ॥

तामिति । अथ पाण्डवप्रवेशानन्तरं स्मारं मन्मथमयमत एवाद्भुतं युगोदयम् । सृष्ट्याविर्भावमित्यर्थः । आवहन्तः कुर्वन्त इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । सर्वेऽप्यतिकन्दर्पसौन्दर्यशालिन इत्यर्थः । ससैन्या भूपा दक्षिणं भुजमुदस्यो-

द्यावाभूमी निरुन्धन्यदुबलरजसा श्रेणिभि सीरपाणि-
वेगादागात्स वीर स्वविनयगुरुणा शौरिणान्वीयमान ।
आहारश्चायुध च द्विषदवमतये येन ससेव्यमाने
ते द्वे हालाहलत्व रणभुवि वहतो नामत कृत्यतश्च ॥ ७१ ॥

बिभ्राणो मणिदीप्र[1]कुण्डलभर कर्णत्रय पार्श्वयो-
रग्रे चातिमनोज्ञरूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधन ।
सेनादुन्दुभिनादतुन्दिलनभा स्वस्यानुबिम्बायितै-
रासीदत्स नवाधिकै परिवृतप्रान्तो नवत्यानुजै ॥ ७२ ॥

कृत्य निबद्धानि बिरदानि जयचिह्नशब्दा यस्मिंस्तत्पद्य श्लोकम् । जात्येकवच नम् । पठद्भिरुच्चरद्भि पटुभि स्तवनसमर्थैर्वन्दिना वेतालिकाना वृन्दै स्तुता स्तूयमाना सन्त शतशस्ता द्रुपदपुरीमागमन्नागतवन्त । वसन्ततिलका ॥७०॥

द्यावाभूमीति । सीर हल पाणौ यस्य तथोक्त स वीरो बलरामो यदूना यादवाना यद्बल चतुरङ्ग तस्य रजसा श्रेणिभि पङ्क्तिभिर्द्यावाभूमी अन्तरिक्ष भूमिं च निरुन्धनाच्छादयन्सन् । स्वस्य विनयेन गुरुणा श्रेष्ठेन शौरिणा कृष्णेनान्वीयमानोऽनुगम्यमानश्च सन् । वेगादागात् । द्रुपदपुरमिति शेष । येन बलरामेण द्विषतामवमतये तिरस्काराय सम्यक्सेव्यमान उदरेण करेण च गृह्यमाणे ते प्रसिद्धे आहारो हाला च, आयुध हल च द्वे अपि रणभुवि हलाहलत्व नामत सञ्ज्ञात कृत्यत कर्मणोऽपि च उभयथापि वहत । हाला मद्य हल सीर तयो र्भावो हालाहलत्व कालकूटत्व तत्र सञ्ज्ञापक्षे पञ्चवर्णात्मक सञ्ज्ञात्वम् । चेष्टापक्षे कालकूटवन्मारकत्वमिति विवेक । 'सुरा हलिप्रिया हाला', 'कृषको लाङ्गल हलम्', 'कालकूटो हालाहल' इति सर्वत्राप्यमर । 'हालाहल कालकूट' इत्यपि च पठ्यते । स्रग्धरा ॥ ७१ ॥

बिभ्राण इति । मणिभिर्दीप्राण्युज्ज्वलानि कुण्डलानि बिभर्तीति भरम् । अत एवाङ्गेषु करचरणादिष्वङ्गाख्यजनपदेषु च प्रख्यात प्रसिद्धम् । 'अङ्ग गात्रान्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्व । अतिमनोज्ञ रूप सौन्दर्य यस्य तत् । कर्णाना श्रुत्यो राधेयस्य च त्रय पार्श्वयो सव्यदक्षिणयोरग्रे च बिभ्राण । स प्रसिद्धो दुर्योधन स्वस्यात्मनोऽनुबिम्बायितै । प्रतिबिम्बतुल्यैरित्यर्थ । नवत्या नवदशकसङ्ख्याकैर्नव अधिका येषा तैश्चानुजैर्नवाधिकनवतिसङ्ख्याकै दु शासनादिभिरित्यर्थ । परिवृता प्रान्ता श्चतु पार्श्वा यस्य तथोक्त सन् । सेनास्वनुयातृकासु ये दुन्दुभयो भेर्यस्तेषा नादे र्भाङ्कारैस्तुन्दिल पूर्ण नभ आकाश यस्य तथोक्तश्च सन् । आसीददागतवान् । अत्रापि द्रुपदपुरीमिति शेष । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७२ ॥

---

१ 'दीप्तकुण्डधर' इति पाठ

तदनु परित कीर्णै पुष्पैस्तरगितसौरभ
मणिमयमहामञ्चारूढावनीन्द्रपरम्परम् ।
अगरुजनितैर्धूपैरालिह्यमानवितानक
स्वनितपटह प्रापु पार्था स्वयवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥

जाग्रत्सोमककीर्तिसोमनिमिषत्पद्मावकाशात्यय-
प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभाश्रीरिव ।
पाञ्चालस्य सुता तत परिजनै सार्ध पुर पश्यता
राज्ञा बुद्धिमिवाधिरुह्य शिबिका रङ्गस्थली प्राविशत् ॥७४॥

द्रौपदीमुखशशिद्युतिसपत्कौमुदीमहति रङ्गतटाके ।
पक्ष्मचक्रयुगुल नृपतीना तत्क्षण विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥

ता पश्यत सदसि तस्य महीसुराणा
वामेतरे महति वासवनन्दनस्य ।

तदन्विति । तदनु राजलोकागमनानन्तर परित कीर्णैरलङ्कृतै पुष्पैस्तरगित वधित सौरभ यस्य तत् । मणिमयेषु महत्सु च मञ्चेष्वासनेष्वारूढा अधिष्ठिता अवनीन्द्राणा राज्ञा परम्परा पङ्क्तयो यस्मिस्तत् । अगरुभिर्जनितैर्धूपै परिमलधूपैरालिह्यमानानि स्पृश्यमानानि वितानान्युल्लोचा यस्मिंस्तद्वितानक स्वनिता शब्दायमाना पटहा वाद्यविशेषा यस्मिस्तत् । स्वयवरमण्डप पार्था प्रापु । हरिणी वृत्तम्—'रसयुगहयैन्सौम्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

जाग्रदिति । ततो जाग्रता नित्यप्रकाशेन सोमकाना पाञ्चालाना कीर्तिरेव सोमश्चन्द्रस्तेन निमिषत्सु सर्वदा मुकुलीभवत्सु पद्मेष्ववकाशस्य निवसुमास्पदस्यात्ययेनापगमेन प्राप्तो य इन्दीवरे नीलोत्पले नित्यवासस्तेन घटिता योजिता श्यामप्रभा नीलकान्तिर्यस्यास्तथोक्ता श्रीर्लक्ष्मीरिव स्थितेति तद्गुणोत्थापितोत्प्रेक्षा । पाञ्चालस्य सुता द्रौपदी पुरोऽग्रे पश्यता राज्ञा बुद्धिमिव शिबिकामान्दोलिकाम् । द्वे अप्यधिरुह्येत्यर्थं । परिजनै सार्ध सखीभि सह रङ्गस्थलीं स्वयवरमण्डप प्राविशत् । अद्यागच्छति द्रौपदीति सर्वेषु राजसु तद्गतान्त करणेषु समागच्छदित्यर्थं । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीति । तत्क्षण द्रौपदीप्रवेशक्षणे रङ्ग एव तटाके सरसि द्रौपद्या मुखस्यैव शशिनो द्युते सपदेव कौमुदी चन्द्रिका तया महति मनोज्ञे सति - तीना पक्ष्मणी एव चक्रौ कोकदम्पती तयोर्युगुल द्वन्द्व बहुदूर विजघटे वियुक्तमासीत् । अत्यादराद्राजानो विस्फार्य लोचने तामद्राक्षुरित्यर्थ । चन्द्रिकाया चक्रवाका वियुज्यन्त इति प्रसिद्धि । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् । स्वागता वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तामिति । सदसि स्वयवरमण्डपे महीसुराणा मध्ये । स्थितेति शेष । ता

---

१ 'अत्ययात्' इति पाठ

अन्तर्बलस्य सपदि प्रकटीबुभूषो-
रुद्वल्गन किल भुजे स्फुरण बभूव ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य[1] साक्षादादेष्टुमना प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्न सायकै साक सकाशमुपनीत स्वयवरदिदृक्षया सपरिवार प्रत्यासन्नमिव पन्नगपति[2] चाप पुरस्कृत्य कन्यावलोकनधन्यान्राजन्यानेवमवादीत्—

'बाणेन सप्रति नृपा दिवि लक्ष्यमेत-
त्तच्छायवद्भुवि निपातयितु पटुर्य ।
मौर्वीमिमामिव स दक्षिण एव पाणौ
कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्' ॥ ७७ ॥

द्रौपदी पश्यतस्तस्य वासवनन्दनस्यार्जुनस्य सबन्धिनि वामेतरे दक्षिणे महति प्रतापेन श्लाघ्ये भुजे स्फुरण स्पन्द सपदि तत्काले प्रकटीभवितुमिच्छो प्रकटीबुभूषो । भवते सन्नन्तादुप्रत्यय । अन्तर्बलस्योद्वल्गन किल ऊर्ध्वमुत्थितिरिवेत्युत्प्रेक्षा । बभूव । 'दक्षिणाक्ष्ण परिस्पन्दो दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य प्रसादश्च सद्य ससिद्धिसूचका ॥' इति शाकुना । महीसुराणा सदसि स्थित्वा ता पश्यत इति वा योजना । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत्तदा साक्षान्मूर्तीभूय सरभसमुपेत्य आदेष्टु वक्ष्यमाणरीत्या वक्तु मनो यस्य स । 'तु काममनसोरपि' इति मकारलोप । प्रद्युम्नो मन्मथ इव स्थितो धृष्टद्युम्नो द्रुपदपुत्र सायकैर्बाणै साक सकाश समीपमुपनीत प्रापितम् अत एव स्वयवर द्रष्टुमिच्छया दिदृक्षया प्रत्यासन्न सनिहित सपरिवार परिजनसहित पन्नगपति शेषमिव स्थित चाप पुरस्कृत्याग्रे विधाय कन्याया द्रौपद्या अवलोकनेन धन्यान्कृतार्थान्राजन्यान्राज्ञ एव वक्ष्यमाणरीत्यावादीदुक्तवान् । वदे कर्तरि लुङ् । उत्प्रेक्षाद्वयससृष्टि ॥

उक्तिप्रकारमेवाह—**बाणेनेति** । हे नृपा , यो युष्माकमन्यतम को वा सप्रत्यद्य दिव्याकाशे स्थितमेतल्लक्ष्य यन्त्रविशेष तस्य लक्ष्यस्य च्छायामिव तच्छायवत् । तदनातपमिवेत्यर्थ । 'विभाषा सेना-' इत्यादिना ह्रस्व । 'छाया सूर्यप्रिया कान्ति प्रतिबिम्बमनातप' इत्यमर । बाणेन भुवि निपातयितु पटु समर्थ , स एव नृप स्वस्य सार बलमभिदर्श्य प्रकटीकृत्य इमामेतच्चापसबन्धिनी मौर्वी शिञ्जिनीमिव । इमा पुरोवर्तिनीं मम स्वसार भगिनीं द्रौपदी दक्षिणे पाणौ एव कुर्याद्विवहेत् । स्वीकुर्यादित्यर्थ । दक्षिण सरल स एव

---

१ 'समुपेत्य' इति पाठ २ 'पतिमिव' इति पाठ

इत्थ प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-
दुत्थाय चापमुपसृत्य करेऽपि कृत्वा ।
आत्मानमेव कृतयत्नमनैषुरार्तिं
मौर्वीलता न तु महीपतिपङ्क्तयस्ता ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वाथ राजकमिद द्विजसघमध्या-
न्निर्गत्य ससदि निलिम्पपते कुमार ।
चापे शर करधृते समधत्त लज्जा
भूपेषु भूरि कुतुक वसुधेन्द्रपुत्र्याम् ॥ ७९ ॥

नृप इत्यपि योज्यम् । वीर्यशुल्केय न कुलवय शीलादिशुल्केति भाव । अत्र द्रौपदीशिञ्जिन्यो प्रकृतयो पाणिग्रहणधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिता-भेद । यत्तु 'तच्छायवद्भुवि लक्ष्यच्छायावत्यामेव भुवि' इति व्याख्याय 'अन्यत्र पातयितु सर्वेऽपि समर्था इति भाव ' इति नृसिह , तन्न । रविगत्यनु-सारिण्या लक्ष्यच्छायाया भग्नलक्ष्यपातस्य च द्वयोरेकदिक्कत्वस्य कदाप्यसभवा-द्भारतविरुद्धत्वाच्च । तत्राविज्यधनु सहितबाणेन लक्ष्यच्छेदनमात्रस्यैव शुल्क-तया श्रवणादिति ॥ ७७ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रगल्भ सप्रौढ यथा उदिता धृष्टद्युम्ने-नोक्तास्ता महीपतीना पङ्क्तयो रभसेन वेगेन हर्षेण वा । 'रभसो वेगहर्षयो ' इति विश्व । पीठादुत्थाय चापमुपसृत्य सनिधाय करेऽपि कृत्वा । चापमिति यो-ज्यम् । आदायेत्यर्थ । कृतो यत्नो धनुरारोपणव्यापारो येन तमात्मान निजशरीरमेवार्तिं पीडामनैषु प्रापितवत्य । मौर्वी लतेव ता तु आर्तिं धनुष्कोटिं नानैषु । नयते कर्तरि लुङ् । दुह्यादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । 'आर्ति पीडाधनुष्कोट्यो ' इत्यमर । अत्र आर्तिप्रापणस्य शरीरमौर्व्योरुभयत्र प्राप्तौ शरीरमात्रे नियमना-त्परिसख्यालकार । पीडाधनुष्कोट्यो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयो-क्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तस्य च धनुरारोपणरूपेष्टार्थ-समुद्यमाच्छरीरपीडावाप्तिवर्णनात्मकविषमप्रभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकर । तस्य च धनुरारोपणसामग्रीसत्वेऽपि तदनुत्पत्तिकथनात्मकाया विशेषोक्तेश्च पुनरे-कवाचकानुप्रवेशसकर इति सूक्ष्मदृग्भिराकलनीयम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥७८॥

दृष्ट्वेति । अथ निलिम्पपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुन इद धनुरारोपणाशक्त राजक राजवृन्द ससदि सभाया दृष्ट्वा द्विजसघस्य मध्यान्निर्गत्य । धनु समीप-मागत्येत्यर्थ । करेण धृते चाप आरोपितज्ये शर समधत्त सघटितवान् । भूपेषु गुणारोपणमात्रेऽप्यशक्तेषु लज्जा समधत्त । वसुधेन्द्रपुत्र्या द्रौपद्या भूरि कुतुक कौतूहल च समधत्त । अत्र अर्जुनस्यैकेन शरसधानव्यापारेण लज्जाकौ-

---

१ 'पुरुषेन्द्र' इति पाठ

वीरेण तेन विशिखेन विलूनमूल
चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।
अस्मिन्समाजवलये त्वयमेव दोष्मा-
नित्याहिताभिनयलीलमिवाबभासे ॥ ८० ॥

तदानीम्[1]—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्पुष्पवर्षमभित कुरुवीरम् ।
मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्या सदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालपुत्रीप्रहिता कटाक्षा पाण्डोस्तनूज परितो ववल्गु ।
माङ्गल्यमालावतरेदिहेति माध्वीलिह पूर्वमिवोपयाता ॥ ८२ ॥

जननान्तरनेत्रवारिसृष्टत्रिपथाहेमपयोजगुम्फितेव ।

तुकद्वयात्मकवस्त्वन्तरसधानवर्णनाद्विशेषालकारभेद । 'किंचिदारभतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च स ' इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

वीरेणेति । तेन वीरेणार्जुनेन (कर्त्रा) विशिखेन बाणेन (करणेन) विलूनं छिन्न मूलमादिर्यस्य तत् । चक्रवद्भ्रमेण भ्रमणेनोपलक्षित पतयालु पतत् । 'पतयालुस्तु पातुके' इत्यमर । अतएव शरव्य लक्ष्ययन्त्रम् । अस्मिन्समाजस्य राजद्विजसघस्य वलये मण्डले कटकभूषणनिमित्त च अयमर्जुन एव दोष्मान्सफलभुजबलशाली इति उक्तप्रकारेणाहिता घटिताभिनयस्योक्ताभिव्यञ्जकाङ्गिकचेष्टाया लीला विलासो येन तयोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । आबभासे रराज । भासते कर्तरि लिट् ॥ ८० ॥

निष्पतदिति । तदानी सुराणा करयोरञ्जलीना सपुटात्मकविन्यासाना पुञ्जात्समूहात् । 'तौ युतावञ्जलि पुमान्' इत्यमर । तौ करावित्यर्थ । कुरुवीरमभितोऽर्जुनस्य सर्वपार्श्वेषु । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । निष्पतत्पुष्पवर्षं विक्रमलक्ष्म्या मन्दहासो वीरोऽय महानुभाव इत्यानन्दकृतो दरहास इत्युक्तात्मिका बुद्धिं भ्रान्तिं सकलस्य पश्यतो जनस्य चेतसि मनसि सदधे घटयामास । भ्रान्तिमदलकार । स्वागतावृत्तम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूज तनय परितोऽर्जुनस्य सर्वभागेषु । इति पूर्ववद्वितीया । पाञ्चालपुत्र्या द्रौपद्या प्रहिता प्रेरिता कटाक्षा नेत्रान्तदर्शनानि इह अर्जुने माङ्गल्या स्वयवरशुभयोग्या माला अवतरेत् आगच्छेदिति हेतो । पूर्वमिव उपयाता आगता माध्वीलिहो भृङ्गा इवेत्युत्प्रेक्षा । ववल्गु परिवव्रु । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८२ ॥

जननेति । तया द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वजन्मनि नालायनीनामनि नेत्र-

---

१ 'तदानीम्' इति नास्ति क्वचित्

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठ वरणे चम्पकमालिका वितेने ॥ ८३ ॥

तदनु स महावीराग्रेसर समग्रगुणशेखरिता नरपतिसुतामिव शरासनलतामुद्वहन्राज्ञा बलमवज्ञाय सभाङ्गणात्क्षणान्निश्चक्राम ।

तदात्व एव खलु खलोऽयमखिलानस्मानतिस्मयेन विस्मरन्कस्मैचिद्दुहितर विप्राय प्रायच्छदिति द्रुत द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयत कतिचन राजन्याश्चन्याभिमुखान्प्रति सुलभोन्मेषेण रोषेण सरभस भु-

वारिभि पत्युरलाभशोकेन जातै सृष्टान्युत्पन्नानि यानि त्रिपथाया गङ्गाया हैमपयोजानि कनककमलानि तैर्गुम्फिता सघटितेव स्थिता चम्पकाना चाम्पेयकुसुमाया मालिका बलवैरिभुव अर्जुनस्य कण्ठेऽधिकण्ठम् । (विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव)। वरणे पतित्वेन स्वीकरणनिमित्तम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी)। वितेने निक्षिप्ता । तनोते कर्मणि लिट् । पुरा जन्मनि किलेय नालायनीसमाख्या पत्यर्थं तपस्यन्ती तुष्टेन महादेवेन चोदिता देवेन्द्राह्वानाय गङ्गातट प्राप्य तदागमने विलम्बाद्रुरोद । तद्बाष्पैर्गङ्गाया हैमतामरसान्यभूवन्–इति भारती कथात्रानुसधेया । यद्यपि वरणमालायाश्चम्पकत्वेन कटाक्षाणा भावितदपेक्षाहेतुकमधुकरत्वोत्प्रेक्षा पूर्वश्लोकोक्ता विरुध्यते चम्पकाना मधुकरमारकत्वेन प्रसिद्धे, तथापि तदाना तदभावेन पुष्पमालात्वेन तदवतरणस्य पूर्वं मधुकराणामाशाजनने बाधकाभावान्न क्षतिरिति कवेराकूतमिति ध्येयम् ॥ ८३ ॥

तदन्विति । तदनु वरणान्तर महावीराणामग्रेसर प्रथम सोऽर्जुन समग्रै सकलैर्गुणै सौन्दर्यादिभिरखण्डशिञ्जिन्या च शेखरिता भूषिताम् । सम्यगग्रयो कोट्यो गुणेन शेखरितामित्यप्यन्यत्र योज्यम् । नरपतिसुता द्रौपदीमिव शरासन धनुर्लतेव तामुद्वहन्बिभ्रत्, विवहन्निति च । राज्ञा बल शौर्यम्, चतुरङ्ग वा । अवज्ञाय तिरस्कृत्य क्षणात्क्षणेन सभाया स्वयवरमण्डपस्याङ्गणान्निश्चक्राम निर्गतवान् । अत्र महावीराग्रेसरत्वस्य विशेषणगत्या राजबलानादर प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥

तदात्व इति । तदात्व एव निर्गमनकाल एव । 'तत्कालस्तु तदात्व स्यात्' इत्यमर । खलु इति वाक्यालकारे । खलो दुर्जनोऽय द्रुपदोऽखिलानस्मानतिस्मयेनातिगर्वेण विस्मरन्नगणयन्सन् । कस्मैचिदविज्ञातकुलशीलनामधेयायेत्यर्थ । विप्राय । द्विजव्याजायेत्यर्थ । तेन द्विजत्व वा तस्य को जानीत इति भाव । दुहितर पुत्रीं प्रायच्छद्दत्तवान् । इति हेतो द्रुत द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयत प्रकटीकुर्वत । अतएव जन्याय युद्धायाभिमुखानुद्युक्तान् । 'युद्धमायोधन जन्यम्' इत्यमर । कतिचन राजन्यान्राज्ञ प्रति सुलभ उन्मेष उत्पत्तिर्यस्य तेन रोषेण स्वीयमेते खला निरुन्धन्तीति क्रोधेन सरभस सवेग भुजादुन्नीतैरूर्ध्वं

१ 'क्षणात्' इति नास्ति क्वचित् २ 'सरभस' इति पाठ

जोन्नीतैरुपवीतै कण्ठमावेष्ट्य ममाय यष्टेर्ममाय विष्टरस्य लक्ष्य-मिति वचनेन जातिचापल कुर्वाणान्धरणिगीर्वाणान्भवता पुनराशीरेव जयराशीकरणायालमिति सस्मित निवर्तयन्नमर्त्यपतिकुमारो युधि समारोपितधनुर्गुणनिर्गलनिर्गलितेन शरनिकरेण तेषां परेषामधिका दिशि दिशि कादिशीकता दिदेश ।

तावदस्य राजसघस्य जङ्घालतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्वद्भिरपरार्णवाभ्यर्णमवतीर्णवति तूर्णमर्णोजबन्धौ तेन निहिता दीप्तिमपरामिव ता दयितामनुरञ्जयन्नयमपि धनजयस्तामेव वासभुवमाससाद ।

स्वेदाम्बुभिर्निटिलजै पदयो सवित्री-
मार्द्रीचकार स तया सह चापपाणि ।

माकृष्टैरुपवीतैर्यज्ञसूत्रै कण्ठमावेष्ट्य । समर्दे त्रुटनभयादिति भाव । मम यष्टेर्हस्तदण्डस्याय पुर स्थितो राजा लक्ष्य भेद्य, मम विष्टरस्य पीठस्याय लक्ष्यम्, इत्युक्तप्रकारेण वचनेनोपलक्षिताज्जातेर्ब्राह्मणस्य सबन्धि चापल चपलचेष्टित कुर्वाणान्धरण्या गीर्वाणान्भूदेवान्ब्राह्मणान्भवता पुनराशीर्जयाशी सा वाक्यमेव जयाना राशीकरणाय राश्यात्मना सपादनाय । सपद्यर्थककरोतियोगाच्च्विविकारस्य दीर्घ । अल पर्याप्ता । न तु बाहुबलमित्यर्थ । 'वाग्भि शूरा द्विजातय' इति स्मरणादिति भाव । इत्युक्त्वेति शेष । सस्मित यथा तथा निवर्तयन् । जातिचापलादिति भाव । अमर्त्यपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुन सम्यगारोपितात्कोटि नीताद्धनुषो गुणात् निरर्गल निर्निरोध यथा तथा निर्गलितेन प्रयुक्तेन शराणा निकरेण युधि युद्धे तेषा द्रुपदाय द्रुह्यता परेषा शत्रूणा दिशि दिशि प्रतिदिश कादिशीकता भयात्पलायनमधिकमत्यन्त दिदेश ददौ । पलायाबभूवुरित्यर्थ ॥

तावदिति । तावत्तदानीमस्य पलायमानस्य राजसघस्य जङ्घालता पलायनजवम् । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमर । अनुकुर्वद्भिरिव स्थितै रथसमारोपितार्वद्भिरश्वैरर्णोजाना जलजाना बन्धौ सूर्ये अपरार्णवस्य पश्चिमाब्धेरभ्यर्ण समीप तूर्ण सत्वर यथा तथावतीर्णवति प्राप्तवति सति तेनार्णोजबन्धुना निहिता निक्षिप्तामपरामग्निनिहितेतरा दीप्तिं प्रभामिव स्थिता ता दयिता द्रौपदीमनुरञ्जयन्ननुरागिणीं रक्तवर्णां च कुर्वन् । अयमपीत्यपिनाग्निसमुच्चय । धनजयोऽर्जुन अग्निश्च ता कुलालसबन्धिनीमेव वासभुवमाससाद प्राप्तवान् । सूर्यकिरणाना रात्रावग्निप्रवेशनमागमसिद्धम् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य धनजयशब्दश्लेषमूलातिशयोक्तेश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

स्वेदेति । चाप पाणौ यस्य तथोक्त सोऽर्जुनस्तया द्रौपद्या सह निटिलजै-

---

१ 'वचनन' इति नास्ति क्वचित् २ 'कुमारोऽपि समा' इति पाठ ३ 'अपर इव' इति पाठ

मोदाम्बुभिर्नयनजैस्तमिय च मौलौ
विस्मेरचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥

कुवलयदृश कुम्भ जिग्यु कुचैरिति भाषिते[1]
करिवरशिर कर्मेत्येवं[2] प्रहृष्टमनाश्चिरम् ।
द्रुपददुहितुर्दृष्ट्वा तुङ्गौ कुलालपति कुचौ
निजमपि घट निश्चित्यैव नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितास्ता-
न्व्यासोक्त्या विदितवर पुरामराते ।

ललाटोत्थै स्वेदाम्बुभि सवित्री मातर कुन्तीं पदयोरार्द्रीचकार सिक्तामकरोत् । मातु प्रणनामेत्यर्थ । इय च कुन्त्यपि विस्मेर विस्मयान्वित चेतो यस्य तस्मि-न्कुलालवधूना समाजे सघे नयनजैर्मोदाम्बुभिरानन्दबाष्पैस्तमर्जुन मौलौ शिर-स्यार्द्रीचकार । तच्छिर आजिघ्र इत्यर्थ ॥ ८४ ॥

कुवलयेति । कुवलये उत्पले इव दृशौ नेत्रे यासा ता स्त्रिय कुचै कुम्भ कुम्भशब्दार्थ घट गजशिरश्च द्वयमपि जिग्युर्जितवत्य । जयते कर्तरि लिट् । 'सनूलिटोर्जे' इति कुत्वम् । इत्युक्तप्रकारे भाषिते वचने । किंवदन्त्यामिति यावत् । करिवरस्य गजेन्द्रस्य शिरो मूर्धांश एव कर्म द्वितीयान्तकुम्भपदवा च्यम् । न त्वस्मदीयो घट इत्येवम् । चिर जन्मप्रभृति तत्क्षणपर्यन्त प्रहृष्ट सतुष्ट मनो यस्य तथोक्त कुलालपतिस्तुङ्गौ पृथुलोन्नतौ द्रुपददुहितुर्द्रौपद्या कुचौ दृष्ट्वा निजमात्मीय घटमपि एवम् । अपकर्षानुकूलव्यापारार्थक'जि'धात्वर्थान्वयि-द्वितीयान्तकुम्भपदवाच्यत्वेनेत्यर्थ । निश्चित्य नितान्तमलज्जत लज्जितवान् । कुवलयदृश कुम्भ जिग्यु कुचैरिति किंवदन्त्याम् 'कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ' इति कोशात्कुम्भमिति द्वितीयान्तपदस्य गजकुम्भवृत्तित्व तदन्वितापकर्षा नुकूलव्यापाराश्रयत्व साख्यातस्य 'जि'धातोश्चार्थ । इत्यात्मीयघटेऽभिमान-कृतो हर्षोऽविचारितरमणीय । यत स्त्रीमध्यपातिद्रौपदीकुचयोर्निजघटाद्प्यु-न्नतत्वेन दृश्यमानत्वादिममपि ता कुचैर्जिग्युरेवेति निश्चित्य लज्जितवानित्यर्थ । मानिनामात्मन इवात्मीयस्यापि पराजयो लज्जाकर एवेति भाव । द्रौपदीकुच-सौन्दर्यं तौ द्वावप्यतिशेते इति परमार्थ इत्यत्र द्रौपदीकुचावलोकनहेतुकघटजय-निश्चयस्य विशेषणगत्या कुलाललज्जाहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभा-वेन सकीर्णम् ॥ ८५ ॥

अन्येद्युरिति । परस्मिन्दिने पाञ्चालो द्रुपदो व्यासस्य मुनेरुक्त्या वाक्येन पुरा-मराते शिवस्य विदितो वरो द्रौपद्या नालायनीजन्मनि पञ्चपतिलाभात्मको येन तथोक्त सन् । पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्पाण्डवान्निशि रात्रौ गृह प्रत्युपनीय

---

१ 'भाषितै' इति पाठ २ 'एवम्' इति पाठ

पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्सुतायाः
पाञ्चालो निशि परिणीतयेऽनुमेने ॥ ८६ ॥

तत परमीदृशोत्सवश्रवणात्परमानन्दमनुभवन्तीभिरन्त पुरिकाभि परिवृता ता सखीजना मण्डनमण्डपिकामुपनीय प्रसाधयितुमारभन्त ।

द्रौपद्या पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टुं लिपिमिवोत्सुका ।
सीमन्तशिल्पव्याजेन शिरोजान्व्यभजत्सखी ॥ ८७ ॥

मृगमदतिलक रराज तन्व्या
मुखशशिना[1] सहसा बलाहृताया ।
चिकुरमिषजुषोऽपराधशान्त्यै
नमितमपत्यमिवान्धकारबन्द्या ॥ ८८ ॥

प्रापयित्वा सुताया द्रौपद्या परिणीतये विवाहायानुमेनेऽङ्गीकृतवान् । क्रियाग्रहणात्सप्रदानत्वम् । इय जन्मान्तरे नालायनी भर्त्रर्थं तपस्तप्त्वा तुष्टेन सदाशिवेन वर वरयेत्युक्ता पतिं मे देहीति पञ्चकृत्वो नियतिवशेनोक्तवती पञ्चपतींल्लभस्वेति तदुक्त्यास्मिञ्जन्मनि तावत पतींल्लभते इति व्यासोक्तिप्रकार । प्रहर्षिणी ॥ ८६ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरमीदृशस्य पञ्चपतिपरिणयात्मकस्योत्सवस्य श्रवणाद्धेतो । परममस्य दुर्लभत्वेन सर्वोत्कृष्टमानन्दमनुभवन्तीभि । 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि । नान्तक सर्वभूताना न पुसा वामलोचना ॥' इति स्मरणात् । अप्रत्यवायबहुपतिलाभस्य स्त्रीणामानन्दकरत्वादिति भाव । अन्त पुरिकाभिरन्त पुरस्त्रीभि परिवृता द्रौपदी सखीजना मण्डनमण्डपिकामलकारशालामुपनीय प्रसाधयितुमलकर्तुमारभन्तोपचक्रमु ॥

अथ दशभि श्लोकैस्तदलकरण वर्णयति—**द्रौपद्या इति** । सखी काचित्परिचारिका द्रौपद्या पञ्चाना पत्नीत्वे विषये लिपिं धातृलिखिताक्षरविन्यास द्रष्टुमुत्सुकेव । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक' इत्यमर । सीमन्ते केशमध्ये रेखाया शिल्पस्यालकरणस्य व्याजेन शिरोजान्केशान्व्यभजद्विभजयामास । अत्र केशमध्यरेखाकरणस्य पञ्चपत्नीत्वबोधकधातृलिपिदर्शनफलकत्वसभावनात्फलोत्प्रेक्षा सीमन्तशिल्पव्याजेनेत्यपह्नुतिगर्भा ॥ ८७ ॥

मृगेति । तन्व्या द्रौपद्या मृगमदेन कस्तूर्या यत्तिलक मुखेनैव शशिना चन्द्रेण (कर्त्रा) महसा तेजसा (करणेन) बलादाहृताया । आनीय बन्दीकृताया इत्यर्थ । चिकुराणा केशाना मिष व्याज जुषत इति तथोक्ताया अन्धकारस्तम एव बन्दी बन्धनगृहनिरुद्धाङ्गना तस्या सबन्धि अपराधस्य

---

१ 'शशिनो' इति पाठ

अधिनासिकाशिखरमाकलित नवमौक्तिक नरपतेर्दुहितु ।
शुशुभे मुखाम्बुरुहमध्यचरस्मितहसिकाजनितमण्डमिव ॥ ८९ ॥

सुतरा जनमोदमादधाते सुतनोर्मौक्तिकरत्नकर्णपत्रे ।
परिचेतुमिवाननेन्दुसेवा परिवेषस्य शिशू समीपभाजौ ॥९०॥

ताटङ्के तरलमणिप्रभातरगे तन्वङ्गया मुखमभितस्तदा व्यभाताम् ।
मूर्तत्व प्रकटमुपेत्य जागरूके वर्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्त्ये ॥ ९१ ॥

सख्या करोऽञ्जनविधौ सकृदेव गन्तु-
मापाङ्गभागमपटु श्रममानशे य ।

शान्त्यै निरासाय नमित नति प्रापितमपत्य पुत्र इव रराज । अपराधिन क्षमापणाय पुत्रादिक जेतार प्रणामयन्तीति भाव । उत्प्रेक्षालकार । पुष्पिताग्रा ॥ ८८ ॥

अधीति । नरपतेर्दुहितुर्द्रौपद्या अधिनासिकाशिखर नासाग्रे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । आकलित सघटित नव मौक्तिक (कर्तृ) मुखमेवाम्बुरुह पद्म तस्य मध्ये चरन्त्या स्मितेनैव हसिकया हसन्त्रिया जनितमण्ड कोशमिव शुशुभे रराज । शोभते कर्तरि लिट् । अत्रापि धावल्यगुणनिमित्ता स्वरूपोत्प्रेक्षा । रूपकोज्जीविता सेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । 'प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ॥ ८९ ॥

सुतरामिति । सुतनोर्द्रौपद्या मौक्तिकरत्नाना कर्णपत्रे कर्णिकाख्ये कर्णभूषणे (कर्तृणि) आननस्य द्रौपदीमुखस्यैवेन्दोश्चन्द्रस्य सेवा परिचेतुमभ्यसितु समीपभाजौ परिवेषस्य शिशू बालकाविव जनाना मोद हर्ष सुतरामादधाते कुरुत स्म । आङ्पूर्वाद्दधाते कर्तरि लिट् । अत्रापि वर्तुलत्वधावल्यगुणनिमित्तमौक्तिकरत्नकर्णपत्रयो परिवेषशिशुत्वोत्प्रेक्षा । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९० ॥

कर्णभूषणमेव प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्ष्यते—**ताटङ्के इति ।** तरलाश्चलन्तो मणीना प्रभातरगा कान्तिपरम्परा ययोस्ते ताटङ्के कर्णपत्रे । 'कर्णिका कर्णपत्र च,' 'ताटङ्क कर्णभूषणम्' इति त्रिकाण्डशेष । प्रकट स्फुट मूर्तत्व शरीरमुपेत्य लब्ध्वा जागरूके प्रकाशमाने नयने विपाठौ बाणविशेषावेव तयोरन्त्ये चरमे द्वे वर्णे ठवर्णे इव तदा तन्वङ्ग्या द्रौपद्या मुखमभित । मुखस्य पार्श्वद्वय इत्यर्थ । व्यभाता रेजतु । भाते कर्तरि लङ् । नयनविपाठयोरन्त्ये वर्ण इत्यत्र वाच्यवाचकयोरभेदाभिधानान्नावाच्यवचनत्वदोष । बहुदेशलिपिषु ठवर्णस्य मध्यबिन्दुकत्व(○)वर्तुलत्वदर्शनात् तत्वेन ताटङ्कयोरुत्प्रेक्षा । प्रहर्षिणी ॥ ९१ ॥

सख्या इति । सख्या कस्याश्चिद करोऽञ्जनविधौ द्रौपद्या नेत्रयो कज्जलालकरणेऽपाङ्गभाग नेत्रान्तपर्यन्त सकृदेकवारमेव । न तु द्वित्रिवारमित्यर्थ ।

---

१ 'सुदृश' इति पाठ

रेखावधेरनवगामितया दृगङ्ग
पूर्वाक्तमेव स पुन पुनराललम्बे ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुर्विभूष्य तन्व्या सपदि सखी विपुलेक्षणाम्बुजापि ।
चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेश करधृतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्थौ ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमणिबिम्बितपार्श्वयोषि-
त्कौशेयपङ्क्तिरवनीन्द्रसुता बभासे ।
आविर्भविष्यदधिगोष्ठि कटीनिमग्न
वास शत जनदृशामिव सूचयन्ती ॥ ९४ ॥

आतङ्कपीडामददा पुराहमस्यास्तदा भाविपु वल्लभेषु ।

गन्तु प्राप्तुमपटुरशक्त सन् । नयनयोरतिदैर्घ्यादिति भाव । श्रम खेदमानशे प्राप्तवान् । अश्नोते कर्तरि लिट् । स करो रेखावधेर्नेत्रान्तसीमाया अनवगामितया दुर्जयत्वेन हेतुना पूर्व प्रथममक्त कज्जललिप्तमेव दृशो नयनस्याङ्गमेकदेश पुन पुनरालम्बे जगृहे । अत्र नयनयोस्तादृग्दैर्घ्यासबन्धेऽपि सबन्धरूपातिशयोक्त्युज्जीवितोऽय पुन पुनरक्ताञ्जनभ्रान्तिमदलकार इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ९२ ॥

सकलमिति । सखी काचित्तन्व्या द्रौपद्या सकलमपि वपुर्मध्यातिरिक्ताखिलगात्र सपदि द्रुत विभूष्यालकृत्य स्वय विपुलेऽतिविशाले ईक्षणे अम्बुजे इव यस्यास्तथोक्तापि मध्यदेश द्रौपद्या मध्यभाग चिरतर सुचिरेणाप्यनवेक्ष्य करेण धृता काञ्चनकाञ्चि काञ्चनमेखला यया तथोक्ता सत्येव तस्थौ । चिरतर तस्थाविति वा योजना । अत्र मध्यस्यानवलोकनासबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । एव विशालनेत्ररूपसामग्रीसत्वेऽप्यवलोकनकार्यानुत्पत्तेविशेषोक्तिश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर । तदुज्जीविता चेय सख्या काञ्चीमलकृत्य तूष्णीस्थित्यसबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिरिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'मध्ययष्टिम्' इति पाठान्तरमनवलोकनाप्रसक्त्या सदर्भविरोधापत्तेरुपेक्ष्यम् । पुष्पिताग्रा ॥ ९३ ॥

काञ्चीति । अवनीन्द्रसुता द्रौपदी काञ्चीकलापे मेखलाभूषणे ये मणयस्तेषु बिम्बिता प्रतिफलिता पार्श्वेषु योषिता कौशेयपङ्क्ति पट्टवस्त्रमाला यस्यास्तथोक्ता सती । 'कौशेय कृमिकोशोत्थम्' इति वस्त्रभेदेष्वमर । अधिगोष्ठि द्युतसभायामाविर्भविष्यत् । कि चेदानीं कट्या नितम्बे निमग्न लीन वास शत वस्त्रशतम् । शतशब्दोऽनेकत्वपर । जनाना दृशा सूचयन्तीव बभासे । उत्प्रेक्षालकार ॥ ९४ ॥

आतङ्केति । अह लाक्षाधाम पुरा वारणावतनिवाससमयेऽस्या द्रौपद्या

---

१ 'दृगन्तम्' 'दृगशम्' इति पाठ २ 'मध्ययष्टिम्' इति पाठ ३ 'द्रुतम्' इति पाठ

एव विचिन्त्येव भयेन पादे लाक्षाकृत धाम पपात तन्व्या ॥९५॥

तस्या सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्ग
वेगाद्विभूषितवतीषु विवाहवेषै ।
कालक्षपासहनवृद्धपुरोहिताना
कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ ९६ ॥

एवमलकृतामेनामालोक्य स्वयमपि सध्यारुणिमसपादितलाक्षाकृत्यामञ्जनतिलकरञ्जितमुखभागा परिणेतुमिव प्रतीची दिशमुपगतवति भगवति भासानिधौ

भाविषु भविष्यत्सु वल्लभेषु पतिषु पाण्डवेषु विषय आतङ्केन कदाचिदत्र वय दग्धा भवेमेति शङ्कया पीडा दु खमददामकरवम् । ददाते कर्तरि लिङ् । 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्क' इत्यमर । एवमुक्तप्रकार विचिन्त्य स्मृत्वा भयेनैव तदा द्रौपद्या अलकरणसमये लाक्षाया अलक्तकेन कृत धाम तेज एव गृहमिति श्लिष्ट रूपकम् । 'धाम स्याद्गृहतेजसो' इति विश्व । तन्व्या द्रौपद्या पादे पपात । प्रणनामेत्यर्थ 'अस्या द्रुत भाविषु' इति पाठे द्रुत शीघ्र पपातेति सबन्ध । रूपकानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा ॥ ९५ ॥

तस्या इति । सकलासु सखीषु तस्या द्रौपद्यास्तत्तच्चिकुरादि अङ्ग विवाहवेषै परिणयोचिततत्तदलकारैर्वेगाद्द्रुत विभूषितवतीषु सतीषु कुचयो शिल्पकर्त्री अलकारिणी कालक्षपासहनाना विवाहलग्नातिक्रमणभिया कालविलम्बमसहमानाना ज्ञानेन वयसा च वृद्धाना पुरोहिताना धौम्यादीना कोपस्य क्रोधस्य पात्रमभवत् । सपदि तत्तादृक्कुचालकारकृतविलम्बस्य विशेषणगत्या पुरोहितकोपहेतुभूतत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तादृशविलम्बासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्त्युज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलका ॥९६॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणालकृतामेना द्रौपदीमालोक्येव स्वयमात्मनापि सध्याया अरुणिमा साध्यारुणवर्ण एव सपादितलाक्षाकृत्य यावकालकरण विरचित यस्यास्तथोक्ताम् । अञ्जनस्तिलकश्च वृक्षविशेषौ तावेवाञ्जन कज्जलतिलक इति श्लिष्टरूपकम् । ताभ्या रञ्जितावलकृतौ मुखस्याग्रस्येव वदनस्य भागौ नेत्रललाटदेशौ यस्यास्तथोक्ता प्रतीचीं दिश परिणेतुमुद्वोढुमिव भवति भासा तेजसा निधौ स्थाने सूर्ये उपगतवति प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वय । तामालोक्येव भासानिधौ स्वयमपि तादृशी प्रतीची परिणेतुमिवोपगतवति इति वा योजना । अत्र रूपकद्वयोज्जीवितपरिणयोत्प्रेक्षाया द्रौपद्यालोकनोत्प्रेक्षासापेक्षत्वाद्द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

---

१ 'कालक्षिपा' इति पाठ २ 'अवलोक्य' इति पाठ ३ 'मञ्जुलमुखभासाम्' इति पाठ .

तस्यामेव क्षपाया सपदि निजकुलोत्तसपार्थोत्सवाना-
मालोकायेव साक्षाद्विशति हिमरुचौ द्या शुभयौ मुहूर्ते ।
सोपानैरध्यरुक्षन्मरकतखचितैर्वेदिमेते कुमारा
सालकारा पुरोध सरभसनिहितै सविधानै समग्राम् ॥ ९७ ॥

तत्र मुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोजायमानेषु दीपेषु मन्त्रविदा वदनेष्विव शब्दायमानेषु वाद्येषु कुलपालिका कमनीयमणि-कोरकितै कनकभूषणैरविकृतसहजरामणीयका कन्यकाममीषा सकाशे निवेशयामासु ।

तस्यामिति । तस्या द्रौपद्यलकरणदिनसबन्धिन्या क्षपाया रात्रावेव निजस्यात्मीयस्य कुलस्य वशस्योत्तसानाम् । शिरोभूषणायमानानामित्यर्थ । पार्थाना सबन्धिनामुत्सवाना विवाहात्मना साक्षान्निष्प्रतिबन्धमालोकायालोकितु-मिवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति सप्रदानत्वम् । हिमा शीता रुचयो यस्य तस्मिश्चन्द्रे द्यामाकाश सपदि द्रुत विशति सति । एते कुमारा पार्था अल-कारेण वैवाहिकेन सहिता सालकारा सन्त शुभयौ शुभयोगयुक्त मुहूर्ते । 'शुभयुस्तु शुभान्वित ' इत्यमर । मरकतखचितैर्हरिन्मणिबद्धै सोपानै पुरो-धोभि पुरोहितै सरभस निहितैर्निक्षिप्तै सविधाने समित्कुशादिवैवाहिकोपक-रणै समग्रा सपूर्णा वेदिं वैवाहिकीमध्यरुक्षन्नारुरुहु । अधिपूर्वाद्रुहे कर्तरि लुड । स्रग्धरा ॥ ९७ ॥

तत्रेति । तत्र विवाहवेद्या मुहूर्तस्य विवाहलग्नस्य गुणेषु चन्द्रताराबला-दिष्विव दीपेषु । द्वयेष्वपीत्यर्थ । एवमग्रेऽपि । ओजायमानेषु ओजाख्य-शुभयोगवदाचरत्सु प्रकाशमानेषु च सत्सु । एकत्र 'उपमानादाचारे' इति क्यड् । 'अकृत्सार्वधातुकयो ' इति दीर्घ । अन्यत्र ओज शब्दस्तद्वत्पर । 'कर्तु क्यड् सलोपश्च' इत्युपमानादाचारार्थे क्यड् । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषा विभा-षया' इति सकारलोपश्च । ओजाख्यो योगो ज्योति शास्त्रे प्रसिद्ध । मन्त्रविदा वैवाहिकमन्त्रकोविदाना पुरोहिताना वदनेषु वक्त्रेष्विव वाद्येषु घनततसुषिरा-नद्धभेदेन चतुर्विधेषु शब्दायमानेषु शब्द एकत्र वर्णात्मकमुच्चारणेन अन्यत्र ध्वन्यात्मक वादनेन कुर्वत्सु सत्सु। 'शब्दवैर–' इत्यादिना करोत्यर्थे क्यड्प्रत्यय । कमनीयैर्मनोहरैर्मणिभि कोरकितै सजातकोरकैरिव स्थितै । 'तदस्य सजा-त–' इति तारकादित्वादितच् । कनकभूषणै कटकाङ्गदादिभिरविकृतमप्रापि-तरूपान्तर सहज स्वाभाविक रामणीयक सौन्दर्य यस्यास्ताम् । अव्याजसुन्द-रत्वान्न भूषणै कार्यमिति भाव । कन्यका द्रौपदीममीषा पाण्डवाना सकाशे सनिधौ कुलपालिका कुलस्त्रिय । 'कुलस्त्री कुलपालिका' इत्यमर । निवेशया-

---

१ 'मणिगण' इति पाठ २ 'मणिनिकायकोरकितै ' इति पाठ

पूतपार्श्वे कुशाङ्कुरैः पुरस्तान्मणिकुट्टिमे ।
प्राज्वलत्तस्य धौम्यस्य प्रतिबिम्ब[1] इवानलः ॥ ९८ ॥

धर्मान्प्रजाश्च बहु[2] सचिनुतानयेति
शाम्यत्समिच्चटचटाकृतिभिर्ब्रुवाणः ।
तामात्मजां द्रुपदराज इवानलोऽपि
प्रादादिवोन्नतशिखाग्रकरेण तेभ्यः[3] ॥ ९९ ॥

अथ जातुषालयसमर्पणात्कृत परिपोषमस्य वपुषोऽभिवीक्षितुम् ।
स्पृहयालव किल पृथासुता क्रमात्परिचक्रमुर्हुतभुज वधूसखा १००

माशु प्रवेशितवत्य । विशतेर्णिजन्तात्कर्तरि लिट् । अत्र मुहूर्तगुणाना दीपाना श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौजायमानत्वेन वाद्याना मन्त्रविद्वदनाना शब्दायमानत्वेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययोगिताद्वयस्य ससृष्टि ॥

पूतेति । कुशाङ्कुरैरभिनवै परिस्तरणदर्भैं पूता परिशुद्धा पार्श्वाश्चत्वारो यस्य तस्मिन् । मणिभि कुट्टिमे बद्धभूमौ । वेद्यामिति यावत् । तस्य धौम्यस्य पाण्डवपुरोहितस्य पुरस्तादग्रे प्रतिबिम्बो धौम्यप्रतिच्छायेव अनल वैवाहिकाग्नि प्राज्वलत्प्रजज्वाल । पुरोहितो वेद्यामग्निं प्रतिष्ठाप्य दर्भान्परिस्तृतवानित्यर्थ । उत्प्रेक्षालकार । वृत्तमानुष्टुभम् । 'पञ्चम लघु सर्वेषु सप्तम द्विचतुर्थयो । गुरु षष्ठ च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति लक्षणात् । अस्यैव युग्मविपुलावृत्तमिति नामान्तरमिति ध्येयम् ॥ ९८ ॥

धर्मानिति । हे पार्था , यूयमनया द्रौपद्या सह धर्माञ्श्रौतस्मार्तान्प्रजा पुत्राश्च बहु यथा तथा सचिनुत सपादयत । चिनोतेर्विध्यर्थे लोट् । इत्युक्त प्रकार ब्रुवाणो वदन्सन् । द्रुपदराज इव अनलोऽग्निरपि । स च स चेत्यर्थ । शाम्यन्तीना दह्यमानाना समिधा पालाशादीना सबन्धिभिश्चटचटाकृतिभि श्चटचटशब्दै । तद्व्याजेनेत्यर्थ । धर्मान्प्रजाश्च बहु सचिनुतानयेति ब्रुवाण सन् । उन्नतशिखा एवाग्रकरस्तेनोन्नता श्रेष्ठा शिखा कान्ति राजमुद्राङ्गुलीयक वा यस्य तथोक्तेनाग्रकरेणेति च । तेभ्य पाण्डवेभ्यस्तामात्मजा द्रौपदीम् । तस्या वह्नावुत्पन्नत्वादिति भाव । प्रादाद्दत्तवान् । इवेत्युत्प्रेक्षा । ददाते कर्तरि लुङ् । अत्रात्मजादानेन प्रकृतयोरेवाग्निद्रुपदयोरौपम्यगम्यत्वात्तुल्ययोगिताया अग्नेर्दानोत्प्रेक्षायाश्चैकवाचकानुप्रवेशसकर । उत्प्रेक्षायास्तु अपह्नवरूपकाभ्या-मुज्जीवितत्वाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलका ॥ ९९ ॥

अथेति । अथ पाणिग्रहणानन्तर पृथासुता धर्मादयो वध्वा द्रौपद्या सहिता वधूसखा सन्त । जतुना निर्मितो जातुष । 'त्रपुजतुनो षुक्' इति निर्वृत्तार्थे षुक् । 'जतुत्रपुविकारे तु जातुष त्रापुष त्रिषु' इत्यमर । स चासावा-

---

१ 'बिम्बम्' इतिपाठ २ 'सह' इति पाठ ३ 'हुतवहम्' इति पाठ

कठिनत्वसपद्वलेपभरात्कुचकुड्मलस्य कुरुवीरवधू ।
कृतनिर्जयेव पतिपाणिधृत पदमश्मन शिरसि सा निदधे ॥ १०१ ॥
कन्यययाभ्युपकृता विधिलाजा कन्दलत्यनलरोचिषि पेतु ।
पञ्चवल्लभकराग्रविमर्दाद्बाहुवशगलिता इव मुक्ता ॥ १०२ ॥
विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरित स्फुरत्प्रतिकृतेश्च सुभ्रुव ।
उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधस स्खलन बभूव न तु मन्त्रतन्त्रयो ।१०३।

लयो गृह तस्य समर्पणाद्रक्षणार्थ प्रदानात्कृत जातमस्याग्नेर्वपुष शरीरस्य परिपोष मासलत्वमभिवीक्षितु स्पृहयालव । किलेति सभावनायाम् । कौतुकिन इवेत्युत्प्रेक्षा । तदा क्रमाज्ज्येष्ठानुक्रमेण हुतभुजमग्निं परिचक्रमु प्रदक्षिण चक्रु । मञ्जुभाषिणी ॥ १०० ॥

कठिनत्वेति । सा कुरुवीरवधूर्द्रौपदी कुच कुड्मलो मुकुल इव तस्य कठिनत्वसपदा काठिन्यसमृद्ध्या योऽवलेपभरो गर्वातिशयस्तस्माद्धेतो कृत स्वीकृतो निर्जयो विजयो यया तयोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा । पतीना पाणिभिर्धृत पद चरणमश्मन पाषाणस्य शिरसि उपरि निदधे निहितवती । वैवाहिककर्म सप्तपद्याख्यमकरोदित्यर्थ । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

कन्ययेति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपकृता अभित समीपे उपकृता विधये लाजहोमाख्यवैवाहिककर्मणे लाजा पञ्चाना वल्लभाना कराग्रैर्विमर्दात्पाणिग्रहणसमये पीडनाद्धेतोर्बाहुरेव वशो वेणुस्तस्माद्गलिता मुक्ता मौक्तिकानीवेत्युत्प्रेक्षा । कन्दलति प्रज्वलति अनलस्य वैवाहिकाग्ने रोचिषि ज्वालाया पेतु । अत्र विधिलाजाना धावल्यादिगुणनिमित्तकोत्प्रेक्षा । बाहुवशेति रूपकानुप्राणितत्वाद्द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'अभ्युपहृता'[1] इति पाठान्तरमुक्तार्थस्य लाक्षणिकत्वापत्तेरुपेक्ष्यम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विधिचोदनास्विति । विधये वधूकर्तृकवैवाहिककर्मकरणार्थ चोदनासु प्रेरणासु विषये मणिमयीषु दीपयष्टिकासु परित स्फुरन्त्या फलन्त्या प्रतिकृतेर्द्रौपदीप्रतिबिम्बस्य सुभ्रुवो द्रौपद्याश्च । उभयोर्विवेचनविधौ इय द्रौपदी इय तत्प्रतिकृतिरिति पार्थक्येन ज्ञान एव पुरोधसो धौम्यस्य स्खलन प्रमादो बभूव । मन्त्रो वैवाहिककर्माङ्गम्, तन्त्र तदनुष्ठानम्, तयोस्तु स्खलन न बभूव । अत्र द्रौपदीतत्प्रतिकृत्युभयविवेचने मन्त्रतन्त्रद्वये च प्रसक्तस्य प्रमादस्य पूर्वस्मिन्नेव नियमनात्परिसख्यालकार । यत्तु 'स्फुरदिन्दिराप्रतिकृते'[2] इति पाठान्तरम्, यच्च 'मणिमय्या दीपयष्टिकाया दीपस्तम्भस्य परित उपरि स्फुरन्त्या इन्दिराप्रतिकृतेर्लक्ष्मीप्रतिमाया पूजार्थ निक्षिप्ताया' इति नृसिहव्याख्यानम्, तदुभयमप्यशुद्धम् । जगत्पूज्याया लक्ष्मीप्रतिमाया पीठिकायामेव स्थाप्यतया दीपस्तम्भोपरि विन्यासस्य प्रसिद्धिविरुद्धत्वान्नानैकदोषापत्ते, उक्तार्थस्य महता पीडावहत्वादश्लीलदोषापत्तेश्च । 'कल्याणम्—' (१।१) इति मङ्गलश्लोकेनैतत्काम्य-

१ 'अभ्युपहृता' इति पाठ २ 'स्फुरदिन्दिराप्रतिकृते' इति पाठ

बाहुप्रताप इव साक्षिणि हव्यवाहे
सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्या ।
काङ्क्षासमं क्रमश एव करं गृहीत्वा
हर्षेण वृद्धिमभजन्नवनीन्द्रपुत्राः ॥ १०४ ॥
पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुष्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।
आढ्यभविष्णुत्वमकिंचनत्वं व्यत्यस्यतां[1] ताविव यौतकैस्ते[2] ॥ १०५ ॥

कर्तृकतया प्रत्यभिज्ञानात्कथंचित्पदस्थितायास्तस्या इति वक्तव्यत्वेऽपि गौरीप्रतिमाया एव तदात्वावश्यकत्वाच्छैवाना तत्राद्वेषेऽपि प्रकृताया द्रौपद्याः प्रकर्षाप्रसक्त्या तत्प्रकर्षाख्यदोषापत्तेश्चेति सुधीभिर्विभावनीयम् । मञ्जुभाषिणी ॥ १०३ ॥

बाह्विति । अवनीन्द्रस्य पाण्डोः पुत्राः युधिष्ठिरादयो बाहुप्रताप इव हव्यवाहेऽग्नौ तदुभयस्मिन्नपि साक्षिणि सति । द्वयं साक्षीकृत्येति यावत् । सामन्तराजानां शत्रुनृपाणां धरणे राज्यस्येव याज्ञसेन्या द्रौपद्याः करं पाणिं बलिं च क्रमशो ज्येष्ठानुक्रमेण काङ्क्षासमं वाञ्छासमकालमेव गृहीत्वा हर्षेण या वृद्धिस्ताम् । सतोषसमृद्धिमिति यावत् । अभजन्प्रापुः । अत्र बाहुप्रतापहव्यवाहयोः साक्षित्वकरणेन सामन्तराजधरणीयाज्ञसेन्योः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितकरग्रहणेन चौपम्यस्य गम्यमानत्वात्तुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन संकरः । एवं तादृशग्रहणस्य विशेषणगत्या सतोषसमृद्धिप्राप्तिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्वयोश्च संसृष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराज इति । पूजकः पूजाकर्ता, पूज्यः पूजार्हः, तयोर्भावं पूजकपूज्यत्वं पुष्यत्तमौ अतिशयेन पोषयन्तौ । एकः पूजयन्, अपरः पूज्यमान इति यावत् । स प्रसिद्धः पाञ्चालराजो द्रुपदश्च स पाण्डवः धर्मराजश्च तौ द्वौ यौतकैर्विवाहकालदेयद्रव्यैः (करणैः) आढ्यभविष्णुत्वं धनिकत्वमकिंचनत्वं दारिद्र्यम् । द्वे अपि कर्मणी । ते धनिकत्वदारिद्र्ये तौ पाञ्चालराजपाण्डवाविव व्यत्यस्यतां विपरीतीचक्रतुः । व्यतिपूर्वादस्यतेः कर्तरि लङ् । प्रथमं द्रुपदः कन्यायौतकदानाभ्यां पूजकोऽकिंचनश्चाभूत् । तदुभयप्रतिग्रहाभ्यां युधिष्ठिरः पूज्य आढ्यभविष्णुश्चाभूत् । पश्चाच्च श्वशुरस्य गुरुत्वस्मरणादकिंचनस्यैव प्रतिगृहीतृत्वाच्च द्रुपदः पूज्योऽभूत् धनिकस्यैव दानसमर्थत्वाज्जामातृत्वाच्च युधिष्ठिरः पूजकोऽभूदिति समुदायार्थः । आढ्यभविष्णुत्वमित्यत्र 'कर्तरि भुवः—' इत्यादिना आढ्योपपदाद्भुव इष्णुच् । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम् । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्यये च आढ्यभविष्णुत्वमिति रूपम् । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यभविष्णुः । नास्ति किंचन यस्येति अकिंचनः । इत्युभयत्र विग्रहः । अत्र द्रुपदयुधिष्ठिरयोर्धनिकत्वदारिद्र्ययोश्च व्यत्यासीकरणेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्पदतुल्ययोगिताभेदः । अत्र 'व्यत्यस्यतां ताविव यौतकैस्ते' इत्येव पाठः । 'यौतकैः स्वैः' इति

---

१ 'व्यत्यासयताम्', 'व्यत्यास्यताम्' इति पाठौ २ 'स्वैः' इति पाठः

एवमन्तरिक्षनिक्षिप्तलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुल्कनिष्केण निजकण्ठनिष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरहतारोपितनिवर्तनमतयो विकर्तनतनयोपायविधेयै सहायै सह समन्त्र्य समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छित्ति परिजिहीर्षमाणा इव शकुनिभागिनेया सेनापुर सरनि-साणनि सारितनि स्वानलौलितै क्ष्वेलितै क्षालितगवाक्षमौनकेक्ष्य द्रुपदपुर पुनरपि निरुध्य निरुच्छ्वासयाचक्रु ।

पाठान्तर तु स तावितेति पदत्रयार्थान्वयस्यासगतत्वादिदोषादुपेक्ष्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १०५ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणान्तरिक्ष आकाशे निक्षिप्तस्य वेण्वाद्यूर्ध्वदण्डे बद्धस्य लक्ष्यस्य वेधनलक्षणेन भेदनात्मकेन शुल्केन कन्याया आवर्जनार्थ परिदेयेन निष्केण दीनारेणेति जात्येकवचनम् । निजेषु कण्ठेषु निष्कायिता भूषणविशेषणव दाचरन्ती कन्याया द्रौपद्या भुजलता येषा तान् । तादृशशुल्कलब्धद्रौपदीभुजालिङ्गितानित्यर्थ । 'साष्टे शते सुवर्णाना हेम्न्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री' इत्यमर । एतान्द्रौपदीपरिणेतॄन्कौन्तेयानवगन्तार । पार्था इति जानन्त इत्यर्थ । एतान्कौन्तेयानवगन्तारोऽवज्ञातार । तिरस्कर्तार इति यावदिति वा । अतएव पथि मार्गमध्ये । दुरहतया दुरहकारेणारोपिता प्रापिता निवर्तने पाण्डवेभ्यो द्रौपद्या अपहरणे पाण्डवाना द्रौपदीविवाहपलायने वा विषये मतिर्निश्चयो येषा ते । शकुनेर्भगिनी गान्धारी तत्पुत्रा भागिनेया दुर्योधनादय । भागिनेयाना मातुलानुकारिणी प्रकृतिरिति प्रसिद्ध्या शकुनिवद्दुर्मतित्वद्योतनाय तेषा तथा निर्देश । विकर्तन सूर्यस्तत्तनयस्य कर्णस्योपायेषु कार्यालोचनेषु विधेयै स्थितै । 'विकर्तनार्कमार्तण्ड–', 'विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रव' इत्युभयत्राप्यमर । सहायैर्दुशासनादिभि समन्त्र्य सम्यगालोच्य । पूर्व द्रुपदाय द्रोहकाले समारब्धस्य सम्यगुपक्रान्तस्य समारब्धपूर्वस्य । तदा नानादेशीयै सहैषामपि पलायितत्वादिति भाव । युद्धे पलायनस्यैवाध्ययनस्य वेदस्य द्वितीया या आवृत्तेरभ्यासस्य विच्छित्तिं विच्छेद परिजिहीर्षमाणा परिहर्तुमिच्छन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । परिपूर्वाद्धरते सन्नन्ताल्लट शानच् । सेनाया पुर सरादग्रवर्तिनो नि साणा जयदुन्दुभेर्नि सारितै प्रवर्तितैर्नि स्वानैर्भाङ्कारैर्लोलितैर्मिश्रितै क्ष्वेलितै सिंहनादै क्षालित निरस्त गवाक्षाणा मौनमेव कक्ष्य मालिन्य यस्य तत् । प्रतिध्वनितगवाक्षमित्यर्थ । 'काक्ष्यम्' इति पाठे कक्ष्येव काक्ष्यम् । व्रतमित्यर्थ । 'मौनरौक्ष्यम्' इति

---

१ 'वेध' इति पाठ २ 'इव ते' इति पाठ ३ 'ललितै' इति पाठ ४ 'क्ष्वेडितै' इति पाठ ५ 'रौक्ष्यम्' इति पाठ ६ 'नगर' इति पाठ ७ 'निर्वाय', 'निवार्य' इति पाठ

तत्क्षणमेव सत्वरं निर्गतेषु[1] विविधैरायुधैरशून्येषु द्रुपदसैन्येषु पृथासुतास्तेऽपि रथाधिरूढा द्विधा विचार्यैव[2] पुरान्निरीयु ।
शरैर्विधातु द्विषतोऽपि चूर्णास्तत्सुभ्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥

शङ्खान्दध्मुस्ताडयन्ति स्म भेरीश्चक्रु[3] क्ष्वेलाश्चापनादान्विवव्रु[4][5] ।
सिद्धादीना द्योसदा लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीरा ।१०७।

अनयोर्बलयोर्महारथानामवलोकाय नभोजुषा सुरीणाम् ।
सुदृशा च पुरस्य सौधभाजा वरणस्रग्विधृतैव भेदिकाभूत् ॥ १०८॥

पाठे मौनकाठिन्यमित्यर्थ । द्रुपदस्य पुर पुनरपि निरुध्य निरुच्छ्वासयाचक्रुर्निर्बबन्धु । निश्वासोऽपि यथा तत्रत्याना न निर्गच्छेत्तथा चक्रुरित्यर्थ ॥

तदिति । तत्क्षण निरोधसमकालमेव विविधै खड्गगदातोमरशरासनादिभिरायुधैरशून्येषु सहितेषु द्रुपदसैन्येषु सत्वर निर्गतेषु युद्धार्थमागतवत्सु सत्सु इत्युत्तरेणान्वय ॥

पृथेति । ते पृथासुता अपि रथेष्वधिरूढा सन्त शरै बाणैर्द्विषत शत्रून्दुर्योधनादीश्चूर्णान् । लवच्छिन्नानित्यर्थ । तेषा द्विषता सबन्धिनीना सुभ्रुवा स्त्रीणामलकाश्चूर्णकुन्तलान् अचूर्णकुन्तलानपि वैधव्येन कुङ्कुमादिचूर्णरहिताश्च विधातु कर्तुमेव द्विधा विचार्यालोच्यैवेत्युत्प्रेक्षा । पुराद्द्रौपदान्निरीयुर्निर्गतवन्त । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १०६ ॥

शङ्खानिति । ते द्वावपि पाञ्चाला कौरवाश्च प्रवीरा दिवि स्वर्गे अन्तरिक्षे च सीदन्ति वसन्तीति द्योसदा सिद्धा योगसिद्धा नारदादयो देवयोनिविशेषाश्चादयो येषा तेषा लालनीये श्लाघनीये युद्धस्यारम्भे शङ्खान्दध्मुरपूरयन् । ध्माते कर्तरि लिट् । भेरीस्ताडयन्ति स्माताडयन् । क्ष्वेला सिंहनादाश्चक्रुरकुर्वन् । चापस्य नादाष्टकारान्विवव्रु । चक्रुरित्यर्थ । वृणोते कर्तरि लिट् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयात्समुच्चयालंकार । शालिनीवृत्तम् । 'शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकै' इति लक्षणात् ॥ १०७ ॥

अनयोरिति । अनयोर्बलयो कौरवपाञ्चालचतुरङ्गयो । युध्यमानयोरिति शेष । महारथानामवलोकाय । दर्शन कर्तुमित्यर्थ । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन' इति सम्प्रदानत्वम् । नभोजुषा गगनभाजा सुरीणा देवस्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । सौधभाजा प्रासादाग्रगताना पुरस्य सुदृशा पौराङ्गनाना च विधृता करेण गृहीता वरणस्य युद्धे मृताना पतित्वेन वरणार्थं स्रङ्मन्दारमालैवेति तादर्थ्ये षष्ठीसमास । भेदिका इमा सुर्यो वरणस्रग्धारणादिमा पौर्यस्तदभा

---

१ 'निर्गत्वरेषु' इति पाठ २ 'एव' इति पाठ ३ 'शङ्खम्' इति पाठ
४ 'क्ष्वेडाम्' इति पाठ ५ 'नादम्' इति पाठ

आसीदतामाशु धनुर्धराणामासीदताम्यत्करकौशलानाम् ।
क्षण मिथो बाणगणोपरोधाद्व्रण न कस्यापि रण नव यत् ॥ १०९ ॥
द्विरद द्विरदस्तुरग तुरगो रथिक रथिक पदग पदग ।
इतरेतरमेत्य रण विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरुम् ॥ ११० ॥
रजोन्धकारेषु दृशोऽन्धयत्सु करै करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।
परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्रा परस्पर पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥
सोमकेष्वपसर्पत्सु सूर्यसूनो शितै शरै ।

चादिति मिथो भेदानुमानिका अभूदित्यनुमानालकार । तेन पौराङ्गनाना मर्त्यातिशायि सौन्दर्य व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनि । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०८ ॥

आसीदतामिति । आशु सत्वरमासीदता युद्धाय सनह्यताम् । अताम्यदविच्छिद्यमान करयो कौशल धनुर्ग्रहणशरसधानादिषु नैपुण्य येषा तेषा धनुर्धराणा मिथोऽन्योन्य बाणगणानामुपरोधान्निरोधाद्धेतो । कस्यापि धनुर्धरस्य व्रण क्षत नाभूत् । यद्यस्मात्कारणाद्रण युद्ध नव नूतनम्, न विद्यते वकारो यस्मिंस्तथोक्तमिति च । रणशब्दस्य वकारसहितत्वे व्रण स्यादित्यर्थ । अत्र च पक्षे वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसाय । बाणैर्बाणाना निरोधे शरीरभेदनायोगाद्व्रणस्याप्रसक्तिरिति तत्त्वम् । 'बाणगणोपरोधाद्व्रण न कस्यापि रण नव यत्' इत्येव पाठ । 'बाणगणान्निरुध्य व्रण विना तत्र रण महीय' इति पाठान्तरे तु 'तत्र' इति 'महीय' इति च पदद्वयस्य वैयर्थ्यान्निरर्थकत्वदोष, उक्तस्वारस्यायोगश्चेति ध्येयम् ॥ १०९ ॥

द्विरदमिति । द्विरदो गज । तदारूढ इत्यर्थ । एवमग्रे । द्विरदम्, तुरगोऽश्वस्तुरगम्, रथिको रथारूढो रथिकम्, पदग पादचारी पदग च, एवमितरेतरमन्योन्यमेत्य सगत्य दिव्यन्तरिक्षे नारदस्य मुनेर्यो विस्मय आश्चर्य तस्य नाकतरु कल्पवृक्षम् । आश्चर्यजनकमित्यर्थ । रण युद्ध विदधे चकार । 'रथिक रथिक' इत्यादिपाठस्तु क्रमभ्रष्टदोषादुपेक्ष्य ॥ ११० ॥

रज इति । रजास्येवान्धकारा रजास्यन्धकाराणीवेति वा । तेषु दृशो नेत्राणि अन्धयत्स्वन्धीकुर्वत्सु सत्सु पाण्डुपुत्रा करै स्वै कौतुकसूत्र प्रतिसर चिह्न येषु तान्करान्परामृशन्त स्पृशन्त सन्त युधि परस्परमन्योन्य प्रहाराञ्शस्त्रघातान्पर्यहरन्परिहृतवन्त । अत्र नवकौतुकहस्तस्पर्शेन पाण्डवाना स्वत्वानुमानादनुमानालकार । तथा असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेश सकर ॥ १११ ॥

सोमकेष्विति । सूर्यसूनो कर्णस्य शितैस्तीक्ष्णै शरैर्बाणै सोमकेषु

---

१ 'बाणगण निरुद्ध्य व्रण विना तत्र रण महीय' इति पाठ २ 'रथिक रथिको द्विरद द्विरदस्तुरग तुरग' इति पाठ ३ 'विदधौ' इति पाठ

कूजयामास कोदण्ड कुलिशायुधनन्दन ॥ ११२ ॥

तेन जनन इव प्रधनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन करोदरपरिकर्मीकृतस्य कार्मुकस्य वर्मनिर्माथिभि शरोर्मिभिर्निकृत्तमर्माणो भयविसारिभि स्वेदवारिभि स्वपदान्येव यानपदेऽभिषिञ्चन्त समराजिरकन्दलितपार्थयशश्चतुर्थीचन्द्रकलावलोकन परिहर्तुमिव मुख निवर्त्य सौबलेया केवलैरेव बाहुभि कुरुपुटभेदन प्रति पलायाबभूवु ।

बीभत्सुचापविवृतेषु महत्सु कर्म-
स्वेक दृढ जगृहिरे युधि धार्तराष्ट्रा ।
वीक्ष्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीव
पृष्ठ प्रकाश्य गमन पृथुना जवेन ॥ ११३ ॥

पाञ्चालेष्वपसर्पत्सु पलायमानेषु सत्सु कुलिश वज्रमायुध यस्य तस्येन्द्रस्य नन्दनोऽर्जुन कोदण्ड चाप कूजयामास गुणाकर्षेण ध्वनयति स्म । सूर्यसूनोस्तत्प्रसूताया दीप्ते शितैस्तीक्ष्णै शरैरिव शरै किरणै सोमकेषु चन्द्रवद्धवलेषु जलेषु अपसर्पत्सु शुष्यत्सु सत्सु कुलिशायुध नन्दयति वाहनत्वेनेति नन्दनो मेघ कस्य ब्रह्मण उत् ऊर्ध्वमण्ड ब्रह्माण्डोर्ध्वभागमाकाश कूजयामास । गर्जितैरिति भाव । 'कश्चित्तात्मरविब्रह्म वातृमूर्धसुखेषु कम्' इति विश्व । इत्यर्थान्तरे तु न श्लेष । अभिधाया इत्यादेरुक्तत्वादिति ॥ ११२ ॥

तेनेति । जनने जन्मनीव प्रधने युद्धेऽपि । उभयत्र चेत्यर्थ । वृकोदरो भीमो द्वितीय सहायो यस्य, वृकोदरस्य द्वितीय इति च । तेनार्जुनेन करस्य उदरे मध्ये परिकर्मीकृतस्यालकारीकृतस्य कार्मुकस्य चापस्य सबन्धिभि वर्माणि कवचानि निर्मथ्नन्तीति तथोक्तै शराणामूर्मिभि परम्पराभि निकृत्तानि मर्माण्यायुस्थानानि येषा ते सौबलेया दुर्योधनादयो भयेन विसारिभि स्रवद्भि स्वेदवारिभि स्वेषा पदानि चरणान्येव यानपदे वाहनस्थानेऽभिषिञ्चन्त पादचारिण सन्त समराजिरे युद्धप्राङ्गणे कन्दलितमङ्कुरित पार्थयश एव चतुर्थीचन्द्रकला तस्या अवलोकन परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । चतुर्थीचन्द्रदर्शनमपवादहेतुरिति प्रसिद्धम् । मुख निवृत्य परावृत्य । लज्जावशादिति भाव । केवलैर्निरायुधैरेव बाहुभिरुपलक्षिता कुरुपुटभेदन हस्तिनपट्टन प्रति पलायाबभूवु पलायन चक्रु ॥

बीभत्स्विति । युधि युद्धे बीभत्सोरर्जुनस्य चापेन विवृतेषु प्रकटीकृतेषु महत्सु श्लाघ्येषु कर्मसु क्रियासु । तन्मध्ये इत्यर्थ । विमतेषु शत्रुषु वीक्ष्य स्थितेषु

---

१ 'कुकुशायुध' इति पाठ २ 'कृत' इति पाठ ३ 'निर्मितेर्ममर्माणोभयप्रसारिभि' इति पाठ ४ 'स्व' इति नास्ति क्वचित् ५ 'पट' इति पाठ .

विजयात्परमेतेषामृजवोऽप्यतिभीषणा ।
सद्यो गुणा समुन्नेमुरवनेमुस्तु धन्वनाम् ॥ ११४ ॥

ते निवृत्य नगर समावसस्तोषिता द्रुपदराजपूजया ।
अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुषा समम् ॥ ११५ ॥

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बल श्रुतवत्या ।
अन्वभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकाशमिव राजसुताया ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्ध

सनद्धेषु सत्सु पृष्ठ चापदण्डपश्चाद्भाग प्रकाश्य पृथुना महता जवेन वेगेन विलोला जीवा शिञ्जिनी यस्मिन्कर्मणि तत्तथा गमन बाणप्रयोगार्थमाकर्षणाद्धनुर्मण्डलीभवनात्मक दृढमेक कम धार्तराष्ट्रास्तदा पलायनकाले जगृहिरे गृहीतवन्त । कुत । विमतेषु वीक्ष्य स्थितेषु सत्सु विलोलो गतागतो जीव प्राणधारण यस्मिंस्त द्यथा पृष्ठ देहपश्चाद्भाग प्रकाश्य पृथुना जवेन गमन जगृहुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या श्लेषानुप्राणिता च । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

विजयादिति । एतेषा पाण्डवाना सबन्धिनो गुणा शौर्यधैर्यादय । ऋजवो विनयान्वितत्वान्मृदवोऽपि अकुटिला अपीति वा । अवक्रा अपीति च । विजयात्पर कौरवजयानन्तरमतिभीषणा अतिभयकरा सन्त । 'अरिभीषणा' इति पाठान्तरम् । सद्यस्तत्क्षणमेव समुन्नेमु सम्यगुन्नतिं प्राप्ता । उन्नम्रा बभूवुरिति च । धन्वना चापाना तु गुणा शिञ्जिन्योऽतिभीषणा अपि विजयात्परमवनेमुरवनम्रा अवरोपिता इति च । एतेषा गुणा विजयादर्जुनात् । तत्प्रतापाद्धेतोरिति यावत् । इत्यपि प्राहु । अत एव श्लेषप्रतिभोत्थापितस्य विरोधाभासद्वयस्य ससृष्टि ॥ ११४ ॥

त इति । ते पाण्डवा नगर द्रुपदपुर प्रति निवृत्य युद्धात्प्रत्यागत्याशेषाणा लोकाना जनकेनापि जन्यस्य भावमुत्पत्तिं वैरे सख्य च उपजग्मुषा प्राप्तवता । 'जन्या स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमर । शौरिणा सम श्रीकृष्णेन सह द्रुपदराजस्य पूजया तोषिता सन्त समावसन्वसन्ति स्म । द्रुपदपुर इति भाव । अत्रापि विरोधाभासालकार श्लेषानुप्राणित । रथोद्धता ॥ ११५ ॥

पार्थ इति । अखिलेषु सहजेषु । भ्रातृणा मध्य इत्यर्थ । पार्थेऽर्जुन एव युधि युद्धे बलमात्मशौर्य प्रायश श्रुतवत्या राजसुताया द्रौपद्या ईक्षणवृष्टी कटाक्षपातान् अर्जकस्याशमधिक भागमिवान्वभूदनुभूतवान् । अर्जकस्याशद्वयस्मरणादिति भाव । उत्प्रेक्षा । स्वागता वृत्तम् ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्र एवमा जतुगृहच्यवनमा कौरवपला-

---

१ 'अरिभीषणा' इति पाठ २ 'च' इति पाठ ३ 'धन्विनाम्' इति पाठ ४ 'समाविशन्भूषिता' इति पाठ ५ 'वन्यशेष' इति पाठ ६ 'वृष्टे राजकोंऽशम्' इति पाठ .

क्षत्रा सकाशमुपनाय्य सहानुजातै ।
धर्मात्मजाय धुरि कसभिदोऽर्धभावा-
दन्वर्थतामथ विभज्य ददौ स्वनाम्न ॥ ११७ ॥

तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपसुते राज्याभिषिक्ते सति
स्वान्यक्षीणि दधुर्यदम्बु शिशिर लिप्ताङ्गके कुङ्कुमै ।
राग यद्बिभराबभूवुरवहन्यद्वर्णिते बन्दिभि-
र्निष्पन्दत्वमत स्वदृष्टिरिति त पौरा विवव्रु स्फुटम् ॥११८॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वितीय स्तबक ।

यन प्रसिद्ध वृत्तान्तमवकर्ण्य श्रुत्वा । क्षत्रा विदुरेणानुजातैर्भ्रातृभिर्भीमादिभि सह सकाश स्वसमीप प्रत्युपनाय्य प्रापय्य । धर्मात्मजमिति विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । कसभिद श्रीकृष्णस्य धुर्यग्रे धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नाम्नो धृतराष्ट्र इति सज्ञाया अन्वर्थता धृतराष्ट्रत्वम् । राज्यधारणमिति यावत् । अर्धभावाद्विभज्यार्धत्वेन विभाग कृत्वा ददौ । अर्धराज्य दत्तवानित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ११७ ॥

तस्मिन्निति । आहितानि सघटितानि लक्षणानि छत्रचामरादिराज्यचिह्नानि यस्मिंस्तथोक्ते तस्मिन्नृपसुते धर्मराजे राज्येऽभिषक्ते सति । धृतराष्ट्रेणेति भाव । यद्यस्मात्स्वानि स्वीयान्यक्षीणि नेत्राणि शिशिर शीतलमम्बु आनन्दोत्थ दधुर्धृतवन्त । एव तस्मिन्नृपसुते कुङ्कुमैश्चन्दनमिश्रितैर्लिप्तान्यङ्गानि यस्य तस्मिंस्तथोक्ते सति । शैषिक कप्प्रत्यय । स्वान्यक्षीणि । यद्यस्मात् रागमारुण्यमनुराग च बिभराबभूवुर्दधु । 'भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च' इति बिभर्तेराम्‍ि श्लुवद्भावाद्द्वित्वम् । 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । तस्मिन्नृपसुते बन्दिभि स्तुतिपाठकैर्वर्णिते स्तुते सति यद्यस्मात्स्वान्यक्षीणि निष्पन्दत्व निश्चलत्वम् । उत्सेकादविकृतत्वमिति यावत् । अवहन्वहन्ति स्म । अत उक्तहेतुत्रयात्पौरा पुरजनास्त धर्मराज स्वेषा दृष्टि चक्षुरिति विवव्रु सभावयन्ति स्म । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । सा च अभिषेककुङ्कुमालेपबन्दिवर्णनै राज्ञ इव स्वदृष्टेरप्यम्बुधारणरागभरणाविकृतत्ववहनवाक्यार्थाना हेतुत्वेन काव्यलिङ्गत्रयोज्जीवितेति तस्यास्तेषा चाङ्गाङ्गिभावेन सकर । वृत्त शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने द्वितीय स्तबक ।

---

१ 'उपनीय' इति पाठ २ 'भागात्' इति पाठ ३ 'नरपतौ' इति पाठ ४ 'अभजन्' इति पाठ

तृतीयः स्तबकः।

पितृव्यवाचाथ पृथातनूजो हरि पुरोधाय समं बलौघैः ।
परस्परस्नेहमिवैष मातु प्रस्थं ययौ खाण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

तत्र वनीभवति[1] वनीपकजनमनीषितपूरकपूरुकुलावनीपसुरसुरभिगोष्ठीगौष्ठीने देशे[2] स्मरणमात्रकृतसंनिधानेन[3] सकलशिल्पपारदृश्वना[4] विश्वकर्मणा स्वकर्मणा[5] निर्मापितं रामणीयकाव[6]लोकनसुलभविस्मयभारगुरुतरानमरान्वोढुमक्षमतया क्ष्मातलम[7]वलम्बमानैर्विमानैरिवाभ्रंलिह कुरुविन्दमणिमन्दिरैर्जम्भरिपुनिदे[8]-

पितृव्येति। अथार्धराज्याभिषेकानन्तरम् । एष पृथातनूजो धर्मराज पितृव्यस्य पितृभ्रातुर्धृतराष्ट्रस्य वाचा 'इन्द्रप्रस्थे वस' इत्यात्मिकया परस्परस्य स्वेषा दुर्योधनादीना च स्नेह प्रेमरस मातु प्रमाणीकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । खाण्डव इति शब्द पूर्वो यस्य नामनि तथोक्त प्रस्थम्। इन्द्रप्रस्थ प्रतीत्यर्थ । 'खाण्डवो बलसूदन' इतीन्द्रपर्यायेषु शब्दार्णव । हरि श्रीकृष्ण पुरोधायाग्रे कृत्वा बलौघै सम ययौ । 'कुडव प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थका पृथक्' इत्यमर । उपजाति ॥ १ ॥

तत्रेति। वनीपकजनस्य याचकजनस्य मनीषिताना कामिताना पूरका समग्रसपादका पूरोर्नाम राज्ञ कुल वशो येषा ते च तेऽवनीपा राजानस्त एव सुरसुरभय कामधेनवस्तासा गोष्ठी समूहस्तस्या गौष्ठीने पूर्वतनस्थाने । 'वनीपको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ', 'गोष्ठ गोस्थानक तत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम्' इत्युभयत्राप्यमर । तत्र देश इन्द्रप्रस्थभागे वनीभवत्यरण्यायमाने सति। चिराद्राज्ञामनावासादिति भाव । स्मरणमात्रेण कृत सनिधान समीपस्थितिर्येन तेन सकलाना शिल्पाना गृहादिनिर्माणव्यापाराणा पारदृश्वना पारगतेन विश्वकर्मणा देवशिल्पना (कर्त्रा) स्वेन स्वीयेनैव कर्मणा व्यापारेण । न त्वन्यदीयेनेत्यर्थ । निर्मापित रचितम्। अतएव रामणीयकस्य तत्पुरसौन्दर्यस्यावलोकनेन सुलभो यो विस्मयभार आश्चर्यातिशयस्तेन गुरुतरानतिदुर्भरानमरान्देवान्वोढुमक्षमतया शक्त्या क्ष्मातल भूप्रदेश प्रत्यवलम्बमानैर्विमानैर्देवयानैरिव स्थितै कुरुविन्दमणिमयैर्मन्दिरैर्गृहैरभ्रंलिहमाकाशचुम्बि जम्भरिपोरिन्द्रस्य निदेशेनाज्ञया लम्भित प्रापित तस्येन्द्रस्य नाम इन्द्रसज्ञा उपपद स्वसज्ञाया पूर्वशब्दो यस्य तथोक्तम्। पूर्वतनराजभिरिति शेष । पुरमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय । तत्र प्रविष्टायेत्यर्थ ।

१ 'वनीभवनी' इति पाठ २ 'देशे प्रविश्य' इति पाठ ३ 'नयनपात्रेण' इति पाठ ४ 'पारदृश्वकर्मणा' इति पाठ ५ 'स्वकर्मणा' इति नास्ति क्वचित् ६ 'कामनीयकविलोकन' इति पाठ ७ 'क्षमातलम्' इति पाठ ८ 'कुरुविन्दमणिमन्दिरैरभ्रलिहम्' इति पाठ

शेन लम्भिततन्नामोपपदमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरेऽपि सुषमामीदृशीं परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदुनन्दनेन प्रयये ।

प्राणायमानमहिलानथ पाण्डुपुत्रा-
न्क्षोणाविमाननुजिघृक्षुरुदारभूमा ।
एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो
वीणाविनोदरसिको मुनिराविरासीत् ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्य सभा विभो स्तब्धजनारवापि ।
वीणारवानुद्रुतभृङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिङ्मुखाभूत् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गच्छामीति विज्ञाप्य । स्वस्य पुरे द्वारकायामपीदृशी-मिन्द्रप्रस्थसदृशी सुषमा कान्तिविशेष परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । यदुनन्दनेन श्रीकृष्णेन स्यन्दनेन रथेन प्रयये प्रस्थितम् । रथमारुह्य श्रीकृष्ण प्रस्थितवानित्यर्थं । यातेर्भावे लिट् । 'स्मरणमात्रनयनपात्रेण' इति पाठान्तरम् । 'कुरुविन्द पद्मराग' इत्यमर ॥

प्राणायमानेति । अथ कृष्णगमनानन्तरमुदारो महान्भूमा प्रभावो यस्य स । 'अपारभूमा' इति पाठे अपारो निरवधिको भूमा प्रभावो यस्य तथोक्त इत्यर्थं । एणाजिनेन मृगचर्मणा घटितमुद्गमनीयस्य धौतवस्त्रद्वयस्य कृत्यमुत्तरीयान्तरीय-कार्यं यस्य स वीणाविनोदरसिको मुनिर्नारद प्राणवदाचरतीति प्राणायमाना महिला येषा तान् । प्राणतुल्यद्रौपदिकानित्यर्थं । इमान्पाण्डुपुत्राननुगृहीतुमि-च्छुरनुजिघृक्षु सन् । गृह्णाते सन्नन्तादुप्रत्यय । क्षोणौ पाण्डवावासभूमावावि-रासीत्साक्षाद्बभूव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

तपोनिधेरिति । विभोर्धर्मराजस्य सभा तपोनिधेर्नारदस्यागमनेन सद्य स्तब्ध शान्तो जनाना सभासदामारव कलकलरवो यस्या तथोक्तापि । वीणाया नारदमहत्या रवास्तन्त्रीनादाननुद्रुताया अनुधावन्त्या भृङ्गाणा मालाया पङ्क्ते कोलाहलैर्झङ्कारैर्घोषितानि मुखरितानि दिशा मुखानि अग्रभणा यस्यास्त-थोक्ताभूत् । अत्र शान्तेऽपि कोलाहले सभाया पुनस्तद्वत्त्वकथनात्पूर्वरूपालकार-भेद । 'पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् । यत्तु 'वीणारवा नुद्रवण भृङ्गाणा रवसाम्यात्साजात्यभ्रान्त्या' इति नृसिंह , तदबोधात् । यतस्तेषा परि-मलानुधावनमेव लोकसिद्ध कविकुलक्षुण्ण च । 'आलापकालसमपल्लविता' इत्यत्र ग्रन्थकारेणापि 'सौरभ्यपातिमधुपारव--' इत्युक्तम् । एव च वीणारवाननु तत्स-मकालमेव द्रुतानामित्यर्थं । गानमाधुर्येण वीणाया सद्य कुसुमितत्वादिति व्याख्येयम् । अन्यथा प्रसिद्धिविरोधत्वदोषापत्तेरिति । वृत्तमुपजाति ॥ ३ ॥

१ 'तन्नमो' इति पाठ २ 'हरिप्रस्थम्' इति पाठ ३ 'अधिष्ठाय' इति पाठ ४ 'विनिवेद्य' इति पाठ ५ 'अपारभूमा' इति पाठ ६ 'निनाद' इति पाठ

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं विनीतो मौलिस्रजा धूलिमधूलिवृन्दै ।
सपङ्कमाधाय तदङ्घ्रियुग्म[1] विपङ्कमात्मानमय व्यतानीत् ॥ ४ ॥

मेध्या बृसीमधिगतस्य विरिञ्चिसूनो-[2]
रास्थाय सनिधिमुदारमुदा कुरूणाम् ।
तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदाया
चित्तानि दूरपथवर्तनतामवापु ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्के विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्थौ ।
पाञ्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

राज्ञामुना समुचितेषु सभाजनेषु
पात्रैश्च पाणिविधृतै प्रचलैश्च[3] वेत्रै ।

दृष्ट्वेति । अय नृपो धर्मराजो देवमुनिं नारद दृष्ट्वा विनीतो विनयान्वित सन् । मौलौ किरीटे । 'मौलिर्मूर्धकिरीटयो' इति विश्व । स्रजा पुष्पमालिकाना सबन्धिभिर्धूलीना परागाणा मधूलीना मकरन्दाना वृन्दैस्तस्य नारदस्याङ्घ्रियुग्म पादयुगल सपङ्क पङ्केन सहितमाधाय कृत्वा । त नमस्कृत्येत्यर्थ । आत्मान विपङ्क निष्पाप व्यतानीदकरोत् । तनोते कर्तरि लुङ् । 'पङ्क कर्दम पापयो' इति विश्व । अत्र नारदनमस्कारकरणस्य विशेषणगत्या निष्पापत्व करणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । वृत्तमुपजाति ॥ ४ ॥

मेध्यामिति । मेध्या पवित्रा बृसी कुशादिनिर्मितासनम् । 'व्रतिनामासन बृसी' इत्यमर । अधिगतस्य । तत्रोपविष्टस्येत्यर्थ । विरिञ्चेर्ब्रह्मण सूनो नारदस्य । 'सूनु पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्व । सनिधि समीपमास्थाय प्राप्य । उदारा महती मुत् आनन्दो येषा तेषा कुरूणा युधिष्ठिरादीना चित्तानि तस्य अद्भुते आकस्मिकत्वादत्याश्चर्यकरे आगमने यो हेतु कारण तस्य परिच्छिदाया निष्कर्षे विषये दूरपथे वर्तनता स्थितिमवापु । सुदीर्घालोचनपराण्यासन्नित्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ ५ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चित आकुञ्चिते निजे स्वीयेऽङ्के । 'निजमात्मीयनित्ययो' इति विश्व । तेन नारदेन धृता निहिता विपञ्चिका महती वीणा । पाञ्चालिकाया द्रौपद्या वन्दनवाद 'भो पाञ्चालि, अहमभिवादये' इति वचस्तस्य शीलमेव शैली आचार । उच्चारणमिति यावत् । तस्या माधुर्यमाकर्ण्य विशेषेण लज्जितेवेत्युत्प्रेक्षा । मौन तूष्णीभावमवाप्य तस्थौ स्थिता । अत्र वीणामौनस्य पाञ्चाल्युक्तिमाधुर्याकर्णनजनितलज्जाहेतुकत्वोक्तेर्हेतूत्प्रेक्षा । वृत्तमुपजाति ॥ ६ ॥

राज्ञेति । धातृसूनुर्नारदोऽमुना राज्ञा धर्मराजेन (कर्त्रा) पाणिभि परिजन-

---

१ 'तमङ्घ्रियुग्मे' इति पाठ २ 'विरञ्चि' इति पाठ ३ 'चपलै' इति पाठ.

निर्वर्तितेषु रभसेन निवर्तितेषु
स्मित्वा मिथो गिरमभाषत धातृसूनु ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यदच्यावि साक्षादिव रति प्रिया ।
यद्व्यवाहि च युष्माभिस्तद्द्वय हि सता मुदे ॥ ८ ॥

स्वतो भातमतीना व कुतो वान्यानुशासनम् ।
मौन तु सुहृदाख्येये दून वक्तारमादिशेत् ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरिय भाति याजमखवेदिबर्हिष ।
यूयमभ्रसरितावृतान्वया पावन खलु भवत्समागम ॥१०॥

हस्तैर्विधृतै पात्रै पूजाद्रव्यभाजनै (करणै) सम्यगुचितेष्वर्हेषु सभाजनेषु पूजनेषु निर्वर्तितेषु कृतेषु सत्सु । 'आनन्दनसभाजने' इत्यमर । कि चेति चार्थ । पाणिविधृतै कञ्चुकिहस्तगृहीतै प्रचलैर्वेत्रैर्दण्डै । सभाया जनेषु सभासत्सु रभसेन निवर्तितेषु नि सारितेषु सत्सु मिथो रहसि स्थित्वा । 'मिथोऽन्योन्य रहस्यपि' इत्यमर । गिरं वक्ष्यमाणामभाषतोक्तवान् । यत्तु 'सभाजनानामर्घ्यादिपूर्वकवनादिभिर्बहुमान कृत्वा तेषु यापितेषु सत्सु' इति नृसिंह, तन्मन्दम् । प्रक्रान्तनारदपरित्यागेन पूजाया तेषा प्रसक्त्यभावादिति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

लाक्षेति । हे कुरव, युष्माभिर्लाक्षागृहात् । तद्दाहादित्यर्थ । अच्यावि मुक्त इति यत् । च्यवतेर्भावे लुङ् । कि च साक्षाद्रति स्मरपत्नीव स्थिता प्रिया द्रौपदी व्यवाहि ऊढा इति यत् । विपूर्वाद्वहते कर्मणि लुङ् । तद्द्वय लाक्षागृहमुक्तिर्द्रौपदीपाणिग्रहण च सता मुदे सतोषाय भवति । परेषामापद्भङ्गे श्रेय सङ्गे च सन्त सतुष्यन्तीति भाव ॥ ८ ॥

स्वत इति । स्वत आत्मनैव भाता भास्वत्प्रतिभाशालिनी मतिर्येषा तेषाम् । अर्थानर्थचिन्तनसमर्थसहजबुद्धिमतामित्यर्थ । वो युष्माकमस्य सबन्धि अन्यानुशासन कर्तव्याकर्तव्यशिक्षण कुतो हेतो । वाशब्दो ह्यर्थक । न कुतोऽपीत्यर्थ । तर्हि कुतोऽनुशास्सीत्यत आह—मौनमिति । कि तु सुहृदा मित्राणामाख्येये वक्तव्ये विषये । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' इति निपातनात्साधु । मौन (कर्तृ) वक्तार कथनसमर्थ जन दून कथनीयाकथनेन सतप्तमादिशेत्कुर्वीत । 'आवहेत्' इति पाठेऽप्येवमेवार्थ । सुहृदा कथनीयस्य समयेऽकथने सति कदाचिद्विपत्तौ सत्या जानतापि तदा किमिति नोक्तमिति सुहृद्व्यत इत्यर्थ ॥ ९ ॥

अष्टमीति । इय वधूर्द्रौपदी याजेन मुनिना यो मखो यज्ञ । तत्कारितपुत्रकामेष्टिरिति यावत् । तत्सबन्धिन्या वेदौ वेदिकाया बर्हिषोऽग्ने । 'बर्हि शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यग्निपर्यायेष्वमर । अष्टमी सप्ताधिका शिखा किल

---

१ 'आवहेत्' इति पाठ

जायया च पतिभिश्च कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्द ।
अद्भुतस्य खलु तस्य जगत्यामर्थतामनुभवन्ति भवन्त ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालूनामिष्टाय सुधियामपि ।
करस्थमेव ब्रुवते कलह निधनावधिम् ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजावभीकौ सुरेष्विव क्वापि सुराङ्गनायाम् ।
अन्योन्यमाहत्य पुरा यमस्य मनोभवेषोरिव लक्ष्यमास्ताम् ॥ १३ ॥

ज्वाला खलु । तद्वदतिपवित्रेत्यर्थ । किलशब्द सभावनायाम् । भाति प्रकाशते । हे पाण्डवा , यूय अभ्रसरिता गङ्गया वृतो बहुमानितोऽन्वयो वशो येषा तथोक्ता किल । चन्द्रवशश्च भवदीयो गङ्गावदतिनिर्मल इत्यर्थ । एतद्वशस्य शन्तनोर्गङ्गया वृतत्वादित्यपि चाहु । भवती च भवन्तश्च भवन्तस्तेषा तादृश्या द्रौपद्या स्तादृशाना युष्माक समागमो दाम्पत्यसबन्ध पावनोऽतिपवित्र खलु । उभयव शुद्धत्वादिति भाव । 'हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा चैवाथ पिङ्गला । बहुरूपा तिरक्ता च सप्तजिह्वा प्रकीर्तिता ॥' इत्यत्र जिह्वाशब्द शिखापर एवेति बोध्यम् । रथोद्धता ॥ १० ॥

जाययेति । जायया भार्यया एकया पतिभिर्बहुभिश्च दम्पतीति शब्द कदाचिदपि नहि जायते स्म न व्यवह्रियते स्म । कि त्वेकयैव जायया एकेनैव पत्येत्यर्थ । भवन्तो द्रौपदी यूय च उभये तु जगत्या लोके अद्भुतस्य भार्याया एकत्वेऽपि बहुत्वात्पतीनामाश्चर्यकरस्य तस्य दम्पतीशब्दस्यार्थता वाच्यत्वमुक्त विधमनुभवन्ति । आश्रयन्ति खल्वित्यर्थ । 'शेषे प्रथम' इति भवच्छब्दस्य प्रयोगात्प्रथमपुरुष । दम्पतीत्यत्र जायाशब्दस्य दम्भाव । स्वागता ॥ ११ ॥

तत किमित्यत आह—**एकस्मा इति** । एकस्मै इष्टाय भोग्यवस्तुने स्पृहयालूना स्पृहान्विताना सुधिया कर्तव्याकर्तव्यकोविदानामपि । किमुतान्येषामित्यर्थ । निधनावधिं मरणान्त कलह युद्ध करस्थ हस्तगतमेव ब्रुवते वदन्ति । बुधा इति शेष ॥ १२ ॥

उक्तार्थेऽनुभूतार्थं दृष्टान्तयति—**सुन्देति** । पुरा पूर्वस्मिन्काले सुन्दोपसुन्दौ नाम सहजौ भ्रातरौ क्वापि कस्याचित्सुराङ्गनायामप्सरसि तिलोत्तमाख्याया सुरेषु देवेष्विवाभीकौ कामुकौ निर्भीकौ च सन्तौ । 'अभीक कामुके क्रूरे शभौ च भयवर्जिते' इति विश्व । अन्योन्यमाहत्य मनोभवेषो कामबाणस्येव । पुरेति काकाक्षिन्यायेन योज्यम् । प्रथममित्यर्थ । यमस्य लक्ष्य वेध्य चक्षुर्विषयश्च । आस्तामभूताम् । हताविलर्थ । पुरा किल सुन्दोपसुन्दौ नाम राक्षसौ ब्रह्मणो वराद नितरवध्यौ तद्वधाय सृष्टा तिलोत्तमा कामयन्तौ ममैवेय ममैवेयमिति मिथो विरुध्य युद्ध्वा मृताविति भारती कथात्रानुसधेया । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसिताभीकत्वधर्मेण सुरसुराङ्गनाना सुन्दोपसुन्दलक्ष्यकत्वेन यमकामबाणयोश्चौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । वृत्तमुपजाति ॥१३॥

तत्सौभ्रात्रशरव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।
भवता मारचापेषू भवता मा वधूकृते ॥ १४ ॥

इति रहस्य तपस्विनिदेश शुभोदर्क तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव समक्षमसिधारासगन्धा सधामिमामाबबन्धु ।

एते वय चातका इव जीवनमय वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया सममनया सुखेन वत्स्याम ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सोऽय वृजिन विहातुमजिन परिधाय सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरिमृष्टास्व-[1]ष्टासु दिक्षु तत्त्रिगुणसंख्यान्[2]पक्षान्क्षपयेदिति[3] ।

प्रकृते विवक्षितार्थमाह—**तदिति** । तत्तस्माद्भवता भ्रातॄणा सबन्धिन शोभनाना भ्रातॄणामिद सौभ्रात्र भ्रातृस्नेह तदेव शरव्य लक्ष्य तस्य द्वैधीकरण द्विधाभञ्जनमेव केलि क्रीडाव्यापारस्तस्यै मारस्य मन्मथस्य चाप इषुश्च धनुर्बाणौ वधूकृते । वधूर्द्रौपदी ता निमित्तीकृत्येत्यर्थ । मा भवताम् । द्रौपदीनिमित्तकमा-न्मथविकारेण भ्रातृस्नेहो मा भज्यतित्यर्थ । परम्परितरूपकम् ॥ १४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार रहसि भव रहस्य तपस्विनो नारदस्य निदेशमाज्ञा-वाक्य शुभ सौभ्रात्रवर्धनात्मक उदर्क उत्तरकालफल यस्मात्तथोक्त तर्कयन्तो भावयन्त सन्त । अतएव ते कौन्तेयास्तस्य नारदस्य समक्षमेव । तमेव साक्षी-कृत्येत्यर्थ । असे खड्गस्य धारयाञ्चलेन सगन्धा सदृशीम् । दुर्लङ्घ्यामिति यावत् । इमा वक्ष्यमाणा सधा प्रतिज्ञामाबबन्धुर्निबद्धवन्त । 'सधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमर । अत्र नारदनिदेशस्य शुभोदर्कत्वभावनाया विशेषणगत्या प्रतिज्ञाबन्ध हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥

एत इति । एते पञ्चैकपत्नीका वय चातका पक्षिविशेषा इव जीवनमयं मिथोविरोधनिरोधेन जीवनहेतुतया जीवनात्मकम् 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यु-क्तत्वादायुरात्मकमिति । अन्यत्र उदकविकार च । 'जीवन जीवितेऽम्बुनि' इति विश्व । एकैक वर्षं सवत्सर वृष्टिं चावलम्ब्य स्वीकृत्य । अनया प्रियया पञ्चाना पत्न्या द्रौपद्या सम सुखेन वत्स्याम स्थास्याम ॥

तथेति । तथाभूतेषूक्तप्रतिज्ञावलम्बिष्वस्मासु य । अस्माकमन्यतम इत्यर्थ । मिथुनेन स्त्रीपुसाभ्या कृत उपवेश शयन यस्मिंस्तस्मिन्देशे दृशा दृष्ट्यापि प्रवि शेत् । त पश्यति चेदित्यर्थ । सोऽय मिथुनोपवेशद्रष्टा अस्माकमन्यतमो वृजिन पाप तद्दर्शनजन्यम् । 'कलुष वृजिनैनोऽघम्' इत्यमर । विहातु परिहर्तुमजिन

---

१ 'परिपुष्टासु' इति पाठ २ 'सख्याकान्' इति पाठ ३ 'प्रक्षिपेदिति' इति पाठ

राजा निदेशकृदभूदिति धातृसूनो-
रन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।
यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीते-
र्वीणागुणे विवशरिङ्खणमङ्गुलीनाम् ॥ १५ ॥
तस्मिन्नभ सरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे
सा तेषु पञ्चसु सम ववृते मृगाक्षी ।
साक्रन्दनेषु विटपिष्विव दानलक्ष्मी-
र्मानोभवेषु जयसिद्धिरिवाशुगेषु[1] ॥ १६ ॥
विप्र कश्चन तत्र जात्वथ भुजावुद्धृत्य चोरैर्हृता
गावो मे निखिला हतोऽस्मि विधिना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।
राजन्राज्यमिद विमुञ्च वसुधा शास्सीति सर्वान्[2]नृपा
न्किंवा ह्रासयसीति[3] रोषकटुवाग्द्वार ययौ भूपते ॥ १७ ॥

मृगचर्म परिधाय कृत्वा सुकृतसार्थस्य पुण्यराशे समर्थापकै सपादकैस्तीर्थैर्न-दनदीसरोभि परिमृष्टासु पवित्रास्वष्टासु दिक्षु तासामष्टदिशा त्रिगुणा त्रिरावृत्ता संख्या चतुर्विंशत्यात्मिका येषा तान् । तस्या अष्टत्वसख्यायास्त्रिगुणसख्यानिति वा । पक्षान्पञ्चदशतिथ्यात्मकान्क्षपयेत् । सवत्सरं तीर्थयात्रया गमयेदित्यर्थ । इत्युक्तप्रकारा सधामाबबन्धुरिति पूर्वेणान्वय ॥

राजेति । मृद्वी सुकुमारा । मधुरेति यावत् । कण्ठस्य गीतिर्गान यस्य तस्य नारदस्य पाणि । वीणाया गुणे तन्त्र्याम् । इति जात्येकवचनम् । महत्या शत-तन्त्रीकलेन प्रसिद्धेरिति भाव । अङ्गुलीना विवशमस्वायत्त रिङ्खणमारोहणावरो-हणात्मक स्खलनमकरोदिति यत्तदिद यत्न विनैव स्खलनम् । राजा धर्मराजो निदेशकृत् स्वाज्ञाकारी अभूदित्युक्तप्रकाराया निरवधेरनन्ताया धातृसूनोर्नारदस्या-न्तर्मनसि मुद सतोषस्य चिह्न ज्ञापकमास अभूत् । सतुष्टा विनैव सकल्प गाय न्तीति भाव । अत्र विवशाङ्गुलीस्खलनेनान्तर्मुदोऽनुमानादनुमानालकार । वसन्ततिलका ॥ १५ ॥ इति नारदसवाद ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्मुनीन्द्रे नभ सरणिमाकाशमार्ग प्रत्युत्पतिते । गते सतीत्यर्थ । सा मृगाक्षी द्रौपदी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु दानलक्ष्मीर्वितरणसपत्सा-क्रन्दनेष्विन्द्रसबन्धिषु विटपिषु कल्पकादिवृक्षेष्विव जयसिद्धिर्मानोभवेषु मन्मथ-सबन्धिष्वाशुगेष्वरविन्दादिबाणेष्विव । उभयत्र पञ्चस्विति योज्यम् । सममविशेष ववृते वर्तते स्म । वर्तते कर्तरि लिट् । उपमाद्वयस्य ससृष्टि ॥ १६ ॥

विप्र इति । तत्रेन्द्रप्रस्थे जातु कदाचित् । निखिला मे मम गावश्चोरैर्हृता ।

---

१ 'एतदनन्तरम्' 'इति नारदसवाद' इति क्वचित् २ 'इमान्' इति पाठ
३ 'ह्रासयति' इति पाठ

दृष्ट्वा त मधुरस्मितोऽथ विजय कृत्वासनादुत्थिति
नत्वाङ्घ्रौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मा ब्रह्मन्सहस्व क्षणम् ।
गावस्ते स्वयमाव्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्यून्पुर
प्राविक्षन्मनसा ततस्तु नृपते शस्त्राय गेह स्वयम् ॥ १८ ॥

तत्र तेन जगृहे तरस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनासख ।
पाणिना च सशर शरासन पूर्तये सपदि विप्रवासयो ॥ १९ ॥

विनिर्गतोऽसौ विशिखानिव स्वका-
न्विमुक्तजीवान्विरचय्य तस्करान् ।
नितान्तवेगामिव गोपरम्परा
निवर्तयामास शुच द्विजन्मन ॥ २० ॥

विधिना दैवेन प्राक्तनदुष्कृतेन वा हतोऽस्मि । वत्स एकवत्समात्रमपि नो शिष्यते नावशिष्टम् । हे राजन् युधिष्ठिर, इदमीदृगुपद्रवभूयिष्ठ राज्य विसृज त्यज । वसुधा राज्य शास्सि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहरूपपालन करोमि । इति सर्वान् पालनसमर्थानपीत्यर्थ । नृपान्राज्ञ कि वा कुतो हासयसि सर्वेऽपीदृशा एव राजान इत्यपहास कारयसि । जनैरिति शेष । इत्युक्तप्रकारेण भुजावुद्धृत्य रोषेण कटुच परुषा वाचो यस्य तथोक्त कश्चन विप्रो भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं ययौ प्राप्तवान् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वेति । अथ विप्रागमनानन्तर विजयोऽर्जुनो मधुरस्मित कृतदरहास सन् त ब्राह्मण दृष्ट्वा आसनादुत्थितिमुत्थान कृत्वा । उत्थायेत्यर्थ । अङ्घ्रौ तत्पादे नत्वा नमस्कृत्य । हे ब्रह्मन्, भृत्य मा सम्यगवेक्ष्य इहेदानी क्षण सहस्व क्षमस्व । ते तव गावोऽधुना स्वयमाव्रजेयुर्गृह प्रत्यागच्छेयु । इत्याश्वास्य विशोक कृत्वा । तमित्यनुषज्यते । पुर प्रथम मनसा दस्यूश्चोरान्प्राविक्षत्प्रविवेश । चिन्तितवानित्यर्थ । ततोऽनन्तर शस्त्रायायुधमादातुम् । इति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना सप्रदानत्वम् । नृपतेर्धर्मराजस्य द्रौपदीसहितस्य गेहमुपवेशगृह स्वयमात्मना प्राविक्षत् । विशते कर्तरि लुङ् । आर्तत्राणसत्वरा न गणयन्त्यात्मीययोगक्षमाविति भाव ॥ १८ ॥

तत्रेति । तत्र नृपोपवेशगृहे तरस्विना बलवता, आर्तत्राणत्वरावता वा । 'बले शौर्ये तर क्लीबम्' इति विश्व । सपदि द्रुत विशेषेण प्रवास परदेशस्थिति । विप्रस्य वासो गृह तयोर्द्वयोरपि पूर्तये पूरणार्थम् । एकत्र तीर्थयात्रया, अन्यत्र गोधनेनेति भाव । चक्षुषाङ्गनासखो द्रौपदीसहितो नृपतिर्धर्मराजो जगृहे । दृष्ट इत्यर्थ । पाणिना सशर शरासन धनुश्च जगृहे गृहीतम् । गृह्णाते कर्मणि लिट् ॥ १९ ॥

विनिर्गत इति । असौ गृहीतशरासनोऽर्जुनो विनिर्गत पुरान्निष्क्रान्त सन्स्वकान्स्वीयान्विशिखान्बाणानिव तस्कराश्चोरान् उभयानपि विमुक्ता स्व-

प्रयाणनम्रे तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिषेक ।
प्रागेव तीर्थोपगमात्पवित्रैर्बाष्पैर्नरेन्द्रस्य वियोगभीरो ॥ २१ ॥

स धीरधीरत्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण राज्ञा[1] कृताभ्यनुज्ञो वल्कल घन धनाघलङ्घनाय[2] परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वतीं काष्ठा प्रतिष्ठमानस्तप प्रसादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साक्षात्कृपामिव भगीरथरथपथानुसारिणीं[3] तरगिणीमुपगम्य तत्र पवित्रासु वीचिषु सायतननियमाय ऋचोऽघमर्षणीर्जपन्मज्जनमकार्षीत् ।

क्ता जीवा मौर्वी येस्तथोक्तान् त्यक्तप्राणधारणाश्च विरचय्य कृत्वा । 'जीवा जीवन्तिका भूमिर्मौर्वी जीवितवृत्तिषु' इत्यमर । नितान्तोऽत्यन्तो वेग चोरप्रकालना त्वरा तैक्ष्ण्य च यस्यास्ता द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य गवा परम्परा पङ्क्तिमिव शुच दु ख उभयमपि निवर्तयामास प्रत्यावतितवान् नाशितवाश्च । अत्र बाणाना चोराणा च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितविमुक्तजीवत्वेन गोपरम्पराया शुचश्च निवर्तनेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययो गिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सकर । वशस्थम् ॥ २० ॥

प्रयाणेति । तदनु ब्राह्मणगोनिवर्तनानन्तर प्रयाणार्थ तीर्थयात्राभ्यनुज्ञानार्थं नम्रे नते । इति तादर्थ्ये षष्ठीसमास । पार्थस्य स्वमौलौ आत्मन शिरसि वियोगाद्भीरोस्त्रस्तस्य । तद्विरहमसहमानस्येति यावत् । नरेन्द्रस्य धर्मराजस्य पवित्रैर्निर्दोषैर्बाष्पैर्नियमाभिषेको व्रतस्नानम् । अत्रापि पूर्ववत्समास तीर्थाना गङ्गादीनामुपगमात्प्राप्ते प्राक्पूर्वमेव जज्ञे जात इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिसकीर्णा च । उपजाति ॥ २१ ॥

स इति । धीरा सुखे दु खे वा अविकृता धीर्मनो यस्य तथोक्त । अतएव सोऽर्जुन । राज्ञा धर्मराजेनात्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण महता दु खेन घनाघस्य मिथुनोपवेशदर्शनजनितस्य पापस्य लङ्घनाय निवृत्तये कृताभ्यनुज्ञा तीर्थयात्रानुमतिर्यस्य तथोक्त सन् । 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञ' इति पाठे राज्ञो धर्मात्मनो गृहीताभ्यनुज्ञा येन तथोक्त सनित्यर्थ । घन सान्द्र वल्कल परिधाय धृत्वा मनुष्यधर्मणा कुबेरेण राजन्वतीं सुराजवतीं काष्ठामुत्तरदिश प्रति मलयानिल इव प्रतिष्ठमानो गच्छन् । तपसा प्रसादितस्यानुग्रह प्रापितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साम्बशिवस्य साक्षान्मूर्ता कृपा दयामिव स्थिता भगीरथस्य राजर्षे रथपथ रथमार्गमनुसरतीत्यनुसारिणी तरगिणी गङ्गानदीमुपगम्य प्राप्य सायतनाय सायकालोचिताय नियमाय । तत्र गङ्गाया पवित्रासु वीचिष्वघमर्षणी पापभञ्जनी ऋच । 'समुद्रज्येष्ठा सलिलस्य मध्यात्' इत्यादीर्जपन्पठन्सन् मज्जनमवगाहमकार्षीत्कृतवान् । करोते कर्तरि लुङ् । उपमोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

---

१ 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो' इति पाठ २ 'कल्कलङ्घनाय' इति पाठ ३ 'रथानुसारणीम्' इति पाठ

नालीकात्कुवलयसक्रमे स्खलित्वा
मग्नाध पयसि रमेव तत्र काचित् ।
त दृष्ट्वा भुजगसुता मिथो रिरसु
सतुष्टा हृदयमिवानयत्स्वगेहम् ॥ २२ ॥

प्रहृष्य हृदि तत्रैषा मनुष्य फणिना रतै ।
सतर्पयितुमारेभे कदर्पसममर्जुनम् ॥ २३ ॥

भोगाय तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्या फूत्कार एव स्फुटसीत्क्रियासीत् ।
कस्तूरिकाङ्कोऽजनि कण्ठनैल्य फणामणि पल्लवशेखरोऽभूत् ॥ २४ ॥

पाण्योर्ज्यामर्शकाठिन्य तस्य तत्कुचमर्दने ।
तस्याश्च तन्मुखास्वादे फलायाभूद्द्विजिह्वता ॥ २५ ॥

नालिकादिति । तत्र गङ्गाया नालीकात्पद्मात् । सायमिति शेष । कुवलयमुत्पल प्रति सक्रमे प्रवेशे स्खलित्वा मध्ये निपत्य । पयसि अधो मग्ना निमग्ना रमा लक्ष्मीरिव स्थिता काचिद्भुजगसुता नागकन्या उलूपिका नाम तमन्त स्नानाय मग्नमर्जुन दृष्ट्वा मिथो रहसि रन्तुमिच्छु रिरंसु सती। रमते सन्नन्तादुप्रत्यय । हृदय स्वचित्तमिव सतुष्टा सती स्वगेहमनयत्प्रापयामास । अत्रानयनेन मन - सदनयोरौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता प्रहर्षिणी ॥ २२ ॥

प्रहृष्येति । तत्र स्वगृहे एषा उलूपिका हृदि मनसि प्रहृष्य सतुष्य कदर्पसम मन्मथतुल्य मनुष्यमर्जुन फणिना सर्पाणा सबन्धिभी रतै सभोगै सम्यक्तर्पयितु तृप्तिं प्रापयितुमारेभ उपक्रान्तवती । आङ्पूर्वाद्रभे कर्तरि लिट् । 'मनुष्यफणिना रतै ' इति पाठे मनुष्याणा फणिना च सबन्धिभी रतैरित्यर्थ । तयोरेकस्या सर्पत्वादन्यस्य मनुष्यत्वाच्चेति भाव ॥ २३ ॥

भोगायेति । तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्या उलूपिकाया भोगाय सभोगसुखार्थम् । इति पादत्रय वाक्यत्रयेऽपि योज्यम् । फूत्कार सर्पजातीयनिश्वास स्फुटा सीत्क्रिया सीत्कार आसीत् । कण्ठनैल्य तज्जातीय कस्तूरिकाया अङ्कश्चिह्नमलकार अजन्यासीत् । फणाया मणि पल्लवमय शेखर शिरोभूषणमभूत् । स्त्रीणामलकारस्यापि प्रियानुरञ्जनेन तदुपभोगसाधनत्वाद्भोगायेत्युक्तम् । उपजाति ॥ २४ ॥

पाण्योरिति । तस्यार्जुनस्य पाण्योर्ज्यामर्शेन मौर्वीघर्षणेन यत्काठिन्य किणीभूतत्वेन दार्ढ्य तत् (कर्तृ) तस्या उलूपिकाया कुचयोर्मर्दने विषये, तस्या उलूपिकाया द्विजिह्वता तस्यार्जुनस्य मुखास्वादे अधरचुम्बने विषये च फलायाभूत् । उभयोरुभयमुभयत्रोपकारकमासीदित्यर्थ । अत्रार्जुनपाणिकाठिन्यभुजगकन्याद्विजिह्वत्वयोरुभयत्रोपकारकथनेन कुचकाठिन्याधरमाधुर्ययोर्लोकोत्तरत्वप्रतीतेर्वस्तुध्वनिद्वयस्य ससृष्टि ॥ २५ ॥

---

१ 'उत्सेहे' इति पाठ २ 'कण्ठकान्ति ' इति पाठ

सुखाच्चक्षुश्रवस्तन्व्या सुरते मीलन दृशो ।
चक्रे मणितवैदग्ध्य[1] तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥
श्लाघाकम्पात्प्रियरते शिरसोऽन्त पथादध ।
च्युतो मणिरिवेरावान्सुषुवे तनयस्तया ॥ २७ ॥
इत्येकिका स रजनीमपनीय तत्र
श्वासै सम स्वकुलसभवपृष्ठमित्रै ।
मुक्तस्तया तटगतोऽनुचरान्द्विजाती-
नन्तर्वतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥
उलूपिकाया रतिदशनैस्तैरुन्मस्तक मोहमिवापनेतुम् ।
उदग्रवीर्यौषधिजन्मभूमिमुमागुरु शैलमय प्रपेदे ॥ २९ ॥

सुखादिति । चक्षुषी एव श्रवसी श्रोत्रे यस्यास्तस्यास्तन्व्या उलूपिकाया दृशो नेत्रयो सबन्धि सुरते सुखादानन्दान्मीलन (कर्तृ) तस्यार्जुनस्य मणितेषु रतिकूजितेषु वैदग्ध्य चातुर्य कानने कौमुदीं चन्द्रिका चक्रे । तस्याश्चक्षुषोरेव श्रोत्रत्वात्तन्मीलनस्य श्रोत्रपिधानात्मकतया मणिताकर्णनायोगादर्जुनस्य तद्वैदग्ध्य निष्फलमभूदित्यर्थ । 'चक्षु श्रवा काकोदर फणी', 'मणित रतिकूजितम्' इत्युभयत्राप्यमर ॥ २६ ॥

श्लाघेति । तयोलूपिकया प्रियस्यार्जुनस्य रते सुरतस्य श्लाघायामभिनन्दने कम्पाद्धेतो शिरसोऽन्त पथादन्तर्मार्गाच्च्युतो मणि फणारत्नमिव स्थित इरावान्नाम तनय सुषुवे प्रसूत । उत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र नागकन्यागृहे सोऽर्जुन एकामेवैकिका रजनीं रात्रिमपनीय गमयित्वा तया स्वकुलसभवाना सर्पाणा पृष्ठस्य मित्रै सदृशै । तद्वदतिदीर्घैरिति यावत् । श्वासै सम निश्वासै सह मुक्त सन् । 'दर्वीकरो दीर्घपृष्ठ ' इति सर्पपर्यायेष्वमर । तटगतो गङ्गातीर प्राप्तश्च सन् । अनुचराननुयातृकान्समस्तान्द्विजातीन्ब्राह्मणान् । स्वस्य वृत्त्या वृत्तान्तेन हेतुना अद्भुतरसैरन्तर्वत सगर्भानतनोत् । आश्चर्यपूर्णहृदयाश्चक्र इत्यर्थ । तनोते कर्तरि लङ् । 'अन्तर्वत्नी तु गर्भिणी' इत्यमर । वसन्ततिलका ॥ २८ ॥

उलूपिकाया इति । अयमर्जुन उलूपिकाया सर्पकन्याया सबन्धिभिस्तै प्रसिद्धै रतौ दशनैर्दन्तक्षतैरुन्मस्तक मूर्धानमतिक्रान्त मोह विषकृतविकारम् । तद्दन्ताना सविषत्वादिति भाव । अपनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदग्र महद्वीर्य विषविकारवारणशक्तिर्यासा तासामोषधीना लतामूलिकादीना जन्मभूमिमुत्पत्तिस्थानमुमाया पार्वत्या गुरु पितर शैल हिमवन्त प्रपेदे प्राप्तवान् । गङ्गातटादिति शेष । उपजाति ॥ २९ ॥

---

१ 'मणितवैदग्धीम्' इति पाठ

फालस्य पञ्चविशिखे पदयोः कृतान्ते
हासस्य दानवपुरेष्ववलोकनस्य ।
शम्बायुधे पशुपतेरपदानपद्य
गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोत्स तस्मिन् ॥ ३० ॥

तत्र तस्य हिमाचलस्य खरखुरपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकितैरवतारपथैरपि रोमन्थफेनशकलतारकितैः प्रतीरनमेरुतलोपवेशैरप्यनुमेयहरवृषभस्वैरविहारासु कटकसरसीषु वृजिनानि विशोध्य वनमदावलकलभविदलितसरलद्रुमप्रवालपरिमलसुरभिलेनोपत्यकावर्त्मना दिवि भुवि भरणकुशलाभ्यां महेन्द्राभ्यां परिगृहीतां हरितमवजगाहे ।

फालस्येति । तस्मिन्हिमशैले सोऽर्जुनः पञ्चविशिखे मन्मथे फालस्य ललाटनयनसंबन्धि, कृतान्ते यमे पदयोः संबन्धि, दानवपुरेष्वाकाशगतेषु हासस्य संबन्धि शम्बो वज्रमायुधं यस्य तस्मिन्निन्द्रेऽवलोकनस्य संबन्धि, पशुपतेर्यदपदानं प्राक्तनं दाहादि कर्म तस्य पद्यं तद्बोधकश्लोकौ । इति जात्येकवचनम् । गायन्ति गानं कुर्वाणानि सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां मिथुनानि द्वन्द्वान्यशृणोत् । सिद्धदम्पतीगीयमानशैवमन्मथदाहादिप्रतिपादकप्रबन्धानश्रुतवानित्यर्थः । वसन्ततिलका ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र हिमशैले सोऽर्जुनः खरास्तीक्ष्णा खुराः पुटा इव तेषां विनिमयविन्यासैः पर्यायप्रक्षेपैश्चन्द्रकितैः संजातार्धचन्द्राकृतिचिह्नैः । तारकादित्वादितच् । अवतारपथैरवरोहणमार्गैः रोमन्थाच्चर्वितग्रासपुनश्चर्वणाद्यत्फेनं डिण्डीरं तस्य शकलैः खण्डैस्तारकितैः संजाततारकैः प्रतीरनमेरूणां तटरुहच्छायाद्रुमाणां तलेषु मूलभागेषूपवेशैरपि शयनैश्चानुमेयास्तर्क्या हरवृषभस्य स्वैरविहारा इच्छाविहारा यासु तासु तस्य हिमशैलस्य कटकसरसीषु नितम्बसरःसु वृजिनानि विशोध्य पापान्यपनुद्य वनमदावलकलभैररण्यगजबालकैर्विदलितानां भञ्जितानां सरलद्रुमप्रवालानां देवदारुकिसलयानां परिमलैः सुरभिलेन सुगन्धवता उपत्यकायाः पर्वतासन्नभूमौ वर्त्मना । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः । दिवि स्वर्गे भुवि च भरणे पालने वहने च कुशलाभ्यां समर्थाभ्यां महेन्द्राभ्यामिन्द्रेण पर्वतेन द्वाभ्यां परिगृहीतां भार्यात्वं प्रापितां हरितं दिशं प्राचीमवजगाहे प्राप्तवान् ॥

---

१. 'भालस्य' इति पाठः २ 'तत्र तत्र स तस्य' इति पाठः ३ 'खर' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तरलसरल' इति पाठः

सफुल्यमाननवकेतकपासुगर्भै
   पर्यन्तनिर्झरजलै फलिताभिषेक ।
पार्थ स तत्र जनकाभिधयेव हृष्ट
   पादे चिर परिचचार गिरि महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥

निर्जनगरनिरीतो वासविर्दिक्षु सर्वा-
   स्वपि परिणयहेतौ क्वापि यात्रामुहूर्ते ।
जनकपरिगृहीता सा दिगित्येव तस्या
   कथमपि न स जाता कन्यका पर्यणैषीत् ॥ ३२ ॥

जलधितटपदव्या झर्झरैश्चीरशब्दै-
   रवमयमनुकुर्वन्राजतालीवनानाम् ।
रतिपतिरथकारेणाद्रिणा लाञ्छिताया
   दिशि विविधतटिन्या दत्तचक्षु प्रतस्थे ॥ ३३ ॥

सस्फुल्यमानेति । तत्र प्राग्दिशि स पार्थ सफुल्यमानाना भृश विकसता नवाना च केतकाना केतकीकुसुमाना पासव परागा गर्भे मध्ये येषा तै पर्यन्त-निर्झराणा समीपस्थितप्रस्रवणाना जलै फलितो लब्धोऽभिषेक स्नान यस्य तथोक्त सन् । महेन्द्र गिरिं जनकस्येवाभिधया महेन्द्रेत्याख्यया । हृष्ट इवेत्युत्प्रेक्षा । पादे चरणे प्रत्यन्तपर्वते च चिरं परिचचार शुश्रूषितवान् । परित सचरति स्मेति च । 'पादो बुध्ने तुरीयाशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे किरणे' इति नानार्थ-रत्नमालायाम् । अत्र चरणशुश्रूषाप्रत्यन्तपर्वतसचारयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यव सायमूलातिशयोक्तिरुक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितत्वाद्द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ३१ ॥

निर्जेति । वासवस्येन्द्रस्यापत्य वासवि सोऽर्जुन सर्वासु चतसृषु दिक्षु परिणयाना विवाहाना हेतौ अतएव क्वापि कस्मिंश्चित् । अनिर्वाच्यशुभदायिनीत्यर्थ । यात्रामुहूर्ते प्रयाणलग्ने निजनगरात्स्वीयादिन्द्रप्रस्थान्निरीत प्रस्थित सन्नपि । सा दिक्प्राची जनकेनेन्द्रेण स्वपित्रा परिगृहीता ऊढेति हेतो । तस्या प्राच्या कथमपि केनापि प्रकारेण जाता कन्यका न पर्यणैषीन्नोढवान् । स्वसृभावादिति भाव । परिपूर्वान्नयते कर्तरि लुङ् । अत्र दैविकस्य कलत्रालाभस्य स्वसृत्वहेतु कत्वोक्तेर्हेतूत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३२ ॥

जलधीति । अयमर्जुनो रतिपतेर्मन्मथस्य रथ मलयमारुत करोतीति तेनाद्रिणा मलयेन लाञ्छिताया चिह्निताया विविधा कृष्णागोदावरीकावेर्यादयो बहुविधास्तटिन्यो यस्या तस्या दिशि दक्षिणस्या दत्तचक्षु । तदभिमुख सन्नित्यर्थ । अतएव झर्झरैस्तदात्मकैश्चीरस्य वल्कलस्य शब्दै । वल्कलझर्झरध्वनिभिरिति

---

१ 'पफुल्यमान' इति पाठ २ 'कलिताभिषेक' इति पाठ ३ 'निज–' इति पद्य कचिन्नास्ति

अक्ष्णा प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।
तटेन गच्छस्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरभीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

शैलो गर्भे शिशुरिव भुव शासनाद्यस्य शेते
वातापि यो जठरदहने कल्पयामास हव्यम् ।
क्षोणीनग्नकरणमहिमा कोपलेशो यदीय-
स्तस्यावास दिशमभिययौ तापसस्येन्द्रसूनु ॥ ३५ ॥

यावत् । राजतालीवनाना तालीविशेषवनाना समुद्रतीरगाणा रव झर्झरशब्द-मनुकुर्वन्सन् । जलधितटे समुद्रतीरे पदव्या मार्गेणोपलक्षित प्रतस्थे प्रस्थित-वान् । प्रपूर्वात्तिष्ठते कर्तरि लिट् । मलयमारुतस्य मन्मथरथलम् 'मलयमरुदा-योधनरथ' इत्याद्यागमसिद्धम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

अक्ष्णामिति । असावर्जुनोऽक्ष्णा प्रचारादतिवर्तमान दृष्टिपथमतिक्रम्य तिष्ठन्त पयोधिं समुद्रमालोकमालोक दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आभीक्ष्ण्ये णमुलो द्विर्भाव । आश्चर्यादिति भाव । तटेन । समुद्रतीरमार्गेणेत्यर्थ । तरसा वेगेन गच्छन्सन् । चोलीना चोलदेश्याङ्गनाना सबन्धिनीभिर्हरिद्राभिर्मुखकुचादिलिप्ताभि सुरभीन्सु-गन्धान्समीरान्वायूनुपलेभे लब्धवान् । चोलदेश प्रापेत्यर्थ । चोलदेशस्त्रीणा प्रायेण हरिद्रालेप इति प्रसिद्धि । 'अक्ष्णा–' इत्येतच्छ्लोक क्वचित्पुस्तकेषु न दृष्ट इति व्याख्याने लिखित । उपजाति ॥ ३४ ॥

शैल इति । इन्द्रसूनुरर्जुनो यस्यागस्त्यस्य शासनान्निदेशात् शैलो विन्ध्य शिशुरिव भुवो गर्भे मध्ये कुक्षौ शेते च । वसतीत्यर्थ । अत्र वर्तमानार्थकक्रुद्योगा-दद्यापि शैलस्तथैवास्त इत्याज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्व ध्वनितम् । योऽगस्त्यो वातापि नाम दानव विप्रभक्षक जठरदहने वैश्वानराग्नौ (१) हव्य हवि कल्पयामास चक्रे । इल्वल दत्त मेषमासरूपिण त भुक्त्वा जरितवानित्यर्थ । यस्यागस्त्यस्याय यदीय कोपस्य लेश कण न सर्व इत्यर्थ । क्षोण्या भूमिकान्ताया नग्नकरणो विवस्त्र-कारी महिमा प्रभावो यस्य तथोक्तोऽभूत् । 'आढ्यसुभग–' इत्यादिना कृञ्योगा-त्खचि खित्त्वात् 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुम् । 'नग्नोऽवासा दिगम्बर' इत्यमर । तस्य तापसस्यागस्त्यस्यावास निलय दिश दक्षिणामभिययौ प्राप्तवान् । अत्र वाक्यार्थत्रये कथात्रय प्रसिद्धत्वाद्ग्रन्थगौरवभयाच्च न लिखितम् । अत्र शिशुरि-वेति वाक्यार्थे उपमा । इतरत्र वाक्यार्थद्वये वातापिहरणवाराशिपानयोर्भङ्ग्यन्त-रेण कथनात्पर्यायोक्तद्वयम् । त्रयाणा च विजातीयसजातीयाना ससृष्टि । मन्दाक्रान्ता ॥ ३५ ॥

---

१ 'अक्ष्णां–' इति पद्य क्वचिन्नास्ति २ 'वर्तयामास' इति पाठ

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजाया
साम्य परीक्षितुमिवाभ्रसरिद्गुणौघै ।
अभ्रलिहैर्निबिडिता तटनारिकेलै-
रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दत् ॥ ३६ ॥

कालेन सगततमा कटुतामवेत्य
स्वर्गौकसामथ सुधारसनि स्पृहाणाम् ।
अभ्रलिह फलवतस्तटनारिकेला-
न्सह्यात्मजासलिलवैवधिकानमस्त ॥ ३७ ॥

वाराशिवासजडमात्मवपुर्विशोष-
मानेतुमातपभरात्तटमुत्तरेण ।
लङ्कामिवागतवती निजपौरवर्जे
पार्थो विवेश नगरीमथ पाण्ड्यगुप्ताम् ॥ ३८ ॥

धृत्वेति । अयमर्जुनोऽभ्रसरितो गङ्गाया गुणाना माधुर्यधावल्यादीनामोघैर्वृन्दै सह साम्य परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कवेरजाया कावेर्या सलिलानि जलानि फलेषु धृत्वाभ्रलिहैर्गगनस्पर्शिभिस्तटयोर्ये नारिकेला वृक्षास्तैर्निबिडिता पूर्णा चोलवसुधा चोलभूमिमालोक्याभ्यनन्दत्सतुष्टवान् । वसन्ततिलका ॥ ३६ ॥

कालेनेति । कालेन चिरेण सगततमामत्यन्तसजाता कटुता काटवमवेत्य सभाव्य । अथ सुधाया कटुत्वसभावनानन्तर सुधाया अमृतस्य रसे माधुर्ये । सुधारसे अमृतरस इति वा । नि स्पृहाणा स्वर्गौकसा देवानामभ्रलिह फलवतस्तटनारिकेलान्सह्यात्मजासलिलस्य कावेरीजलस्य वैवधिकान्वार्तावहान् । 'वार्तावहो वैवधिक' इत्यमर । विविध शिक्यद्वयसहितो दण्डविशेषो भारवहनसाधन तेन हरति भार । 'तेन वहति-' इति ठक् । अमस्त तर्कितवान् । मन्यते कर्तरि लुङ् । चिरं पर्युषितानि मधुराणि कटूभवन्तीति प्रसिद्धि । उत्प्रेक्षा । 'कालेन सगततमा-' इत्येतच्छ्लोको बहुषु न दृष्ट ॥ ३७ ॥

वाराशीति । अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं पार्थो वारा वारीणा राशि समुद्रस्तस्मिन्वासेन स्थित्या जड शैत्यान्वितम् । 'आप स्त्री भूम्नि वावारि' इति जलपर्यायेष्वमर । 'रो रि' इति रेफलोप । आत्मनो वपुरातपस्य भरादतिशयाद्धेतोर्विशोष शुष्कीभावमानेतु प्रापयितु तटमुत्तरेण समुद्रतीरस्योत्तरभागे । उत्तरतीर इति यावत् । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । निजै पौरै राक्षसैर्वर्जे यथा तथागतवतीं लङ्कामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । पाण्ड्येन राज्ञा गुप्ता रक्षितां नगरी मणलूराख्या विवेश प्राप्तवान् ॥ ३८ ॥

---

१ 'कालेन-' इति पद्य क्वचिन्नास्ति २ 'हृत महता' इति पाठ ३ 'अपि' इति पाठ ४ 'अभ्रलिहा' इति पाठ .

मणलूरपुरे सपद्गुणलूनालकामदे ।
जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जरः ॥ ३९ ॥
तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।
दर्शने दौहृदार्तौ च द्वयोरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥
एलालवङ्गतरुपिप्पलिकापटीर-
ताम्बूलिकाक्रमुकदम्पतिभावरम्याम् ।
उद्यानभूमिमुपगम्य तया स पार्थः
सुख्यन्पितुः पदममन्यत बल्वजेभ्यः ॥ ४१ ॥
दिवसे शुभयुगुणकोरकिते दयितं हृदि स्थितमिवार्तिमती ।

मणलूरेति । इदं प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—कुरुकुञ्जरोऽर्जुनः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥' इत्यमरः । सपदा गुणैर्धनकनकरत्नादिभिर्लूनो निरस्तोऽलकाया कुबेरपुरस्य मदः समृद्धिकृतो येन तस्मिन्मणलूरपुरे जनदृष्टिभ्यः कृतो दत्त आनन्दो येन तथोक्तः सन् । जगाम सचचार । अत्र पुरस्यालकातिशायिसमृद्ध्या विशेषणगत्यार्जुनसंचारहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

तत्रेति । तत्र पाण्ड्यनगर्यां द्वयोरर्जुनस्य स्वस्य च क्रमेण । दर्शने दौहृदार्तौ गर्भधारणे च । अनङ्गं मान्मथविकारं ददातीत्यनङ्गदा अङ्गदाभ्यां केयूराभ्यां रहिता अनङ्गदेति च । चित्राङ्गदा नाम राज्ञः पाण्ड्यस्य कुमारिका तेनार्जुनेन व्यूढा परिणीता आसीत् । द्वयोः क्रमेण दर्शने दौहृदार्तावनङ्गदापि । चकारोऽप्यर्थकः । स्वयं चित्राङ्गदेत्याश्चर्यमित्यर्थ इति प्राहुः । अत्रानङ्गदत्वेऽपि चित्राङ्गदेति विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ४० ॥

एलेति । एलाया लताया लवङ्गस्य तरोः, पिप्पलिकाया लताया पटीरस्य तरोः, ताम्बूलिकाया लताया क्रमुकस्य तरोश्च, दम्पत्योर्भावेन दाम्पत्येन रम्या मनोहराम् । लतानां स्त्रीत्वात्तरूणां पुंस्त्वाच्चेति भावः । उद्यानभूमिमुपगम्य प्राप्य स पार्थस्तया चित्राङ्गदया सह सुख्यन्सुखमनुभवन्सन् । 'सुखदुःखतत्क्रियायाम्' इति सुख्यते कण्ड्वादियगन्ताल्लटः शत्रादेशः । पितुरिन्द्रस्य पदं स्वर्गं बल्वजेभ्यस्तृणविशेषेभ्योऽमन्यत । तानिवानादृतवानित्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । अत्र तादृगुद्यानविहारसौख्यस्य विशेषणगत्या स्वर्गतृणीकरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेनोद्यानतरूणां कल्पवृक्षाधिकसौख्यदायित्वप्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । वसन्ततिलका ॥ ४१ ॥

दिवस इति । अथ सा चित्राङ्गदा आर्तिमती गर्भधारिणी सती । क्रमेणेति शेषः । शुभयुग्भिः शुभान्वितैर्गुणैर्वारनक्षत्रयोगकरणैः कोरकिते । संगत इत्यर्थः ।

१ 'मणलूर—' इति पद्यं क्वचिन्नास्ति

अवतार्य सा भुवि कुमारमं[1]गादथ बभ्रुवाहन इति प्रथितम् ॥ ४२ ॥

[2]असावहपूर्विकया प्रशसता सुतोदय शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।
ददौ तथा दक्षिणदेशवासिना तमेव दायादमुदारतल्लज ॥ ४३ ॥

[3]इति स तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा प्रयामीति भाषितस्य पक्ष्मावलम्बिबाष्पमेवोत्तरयन्ती प्रेयसी रहसि दृढालिङ्गनतरगितवल्कलोत्तरीयमर्मरसहाध्यायि[4]सीत्कृति पुलकझर्झरे [5]कपोलतले परिचुम्ब्य तस्या कथचिदुदञ्चितानुमतिर्निर्गत्य रक्षोयोधिभिरिक्ष्वाकुपतिसेनाध्यक्षैरुत्पाटिताना मलयदर्दुरमहेन्द्रपादाना मूलशिलातलप-

---

दिवसे दिने हृदि हृन्ये वक्षसि ना स्थित दयित प्रियमर्जुनमिव स्थित बभ्रुवाहन इति नाम्ना प्रथित प्रसिद्ध कुमार पुत्रमवतार्य जनयित्वा अवरोप्येति च । भुव्यथान्निहितवती पुपोषेति च । असह्यत्वे भुवि भार निक्षिपन्तीति भाव । दधाते कर्तरि लुट् । अत्र बभ्रुवाहनेऽर्जुनत्वोत्प्रेक्षया तदीयशौर्यधैर्यादियावद्गुणसपत्तिप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । अत्र दुर्बोधविजृम्भिता नृसिहकुस्पृष्ट्यो विस्तरभयान्न लिखिता । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ४२ ॥

असाविति । उदारतल्जो दातृषु प्रशस्तोऽसावर्जुन । 'मतल्लिका मचचिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमर । अह पूर्वमह पूर्वमिति बुद्ध्या अहपूर्विकया । शोभन शुभकर सुतस्य बभ्रुवाहनस्योदयमुत्पत्ति प्रशसता स्तुवताम् । किचेश्वर स्वेषा राजानमर्थयन्ति याचन्तीति ईश्वरार्थिना दक्षिणदेशवासिना जनानाम् । तेभ्य इत्यर्थ । शेषत्वविवक्षया षष्ठी । त दायाद सुत बभ्रुवाहन ददावेवेति योज्यम् । निसर्गवदान्याना न किमप्यदेयमिति भाव । अत्रोदारतल्लज इति विशेषणस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वेनादेयस्यापि पुत्रस्य दानकरणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । वशस्थवृत्तम् ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सोऽर्जुन तत्र पाण्ड्यनगरे कानिचित्कतिपयानि दिनान्युषित्वा स्थित्वा प्रयामि गच्छामीति भाषितस्य वचनस्यार्जुनोक्तस्य पक्ष्मणोरवलम्बि वर्तमानम् । न तु पक्ष्मभ्या पतदित्यर्थ । तथा सति पत्युरमङ्गलकरत्वादिति भाव । बाष्प नयनजलमेवोत्तरयन्ती प्रत्युत्तर कुर्वन्ती रहस्येकान्ते दृढमालिङ्गनेन तरगितैर्जनितैरुत्तरीयवल्कलस्य मर्मरैर्ध्वनिभि सहाध्यायिन्य सदृश्य सीत्कृतय सीत्कारा दु खजनिता यस्यास्तथोक्ता प्रेयसी चित्राङ्गदा पुलकै झर्झरे विषमे तस्या कपोलतले परिचुम्ब्य कथचिदतिकष्टेनोदञ्चिता कृतानुमतिर्गमनाभ्यनुज्ञा यस्य तथोक्त सन् निर्गत्य । पाण्ड्यनगरादिति भाव । रक्षोभि सह युध्यन्त इति तथोक्तै । इक्ष्वाकुकुलपते रामस्य सेनाध्यक्षै

---

१ 'अभात्' इति पाठ २ अय श्लोको न दृश्यते क्वचित् ३ 'इति तत्र दिनानि कानिचित्' इति पाठ ४ 'सीत्कारम्' इति पाठ ५ 'कपोले' इति पाठ

रिदृश्यमानकराङ्गुलिनखरेखाव्यावर्तितकुलिशभयोच्चलितशैलसस्थानबुद्धिभि सनिवेशावटै स्थपुटितामटवी विलङ्घ्य पुत्रीनिकाररुषा पुलस्त्यान्वयस्य पुरीमुन्मूलयितु प्रसारितेन भुवो भुजेनेव सेतुना कृतसीमन्तमुदन्वन्तमभजत ।

समीक्ष्य सेतु रघुवीरनिर्मित स चित्रभित्तीकृतधीर्धनजय ।
दिनेशवशस्य तपोविचारणे चिरावकाश विततान चेतसि ॥४४॥

अब्धौ वानरपातिताचलशिलाभङ्गाभिघातैश्चिरा-
दक्ष्णान्धै कुणिभि करेण च पदा खञ्जै पयोमानुषै ।

सेनापतिभिरङ्गदजाम्बवदादिभिरुत्पाटितानामुद्धृताना मलयदर्दुरमहेन्द्राणा शैलाना सबन्धिना पादाना प्रत्यन्तपर्वताना मूलशिलातलेष्वथ पाषाणप्रवेशेषु परिदृश्यमाना या कराङ्गुलयस्तासा कराङ्गुलीना नखरेखास्ताभिर्व्यावर्तिता निवर्तिता कुलिशाद्वज्रायुधाद्भयेनोच्चलितानामुत्थाय गताना शैलाना सस्थानस्य निवेशस्थानस्य बुद्धिरूढो येषा तै सनिवेशावटै पर्वतावारगर्तै स्थपुटिता निम्नोन्नताम् । 'गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे', 'स्थपुट तून्नतानतम्' इत्युभयत्राप्यमर । अटवी विलङ्घ्यातिक्रम्य पुत्र्या सीताया निकारेणावमानेन या रुट् क्रोधस्तया हेतुना पुलस्त्यान्वयस्य रावणस्य पुरी लङ्कामुन्मूलयितु प्रसारितेन भुवो भुजेनेव स्थितेन सेतुना कृत सीमन्तो मध्यरेखा यस्य तमुदन्वन्त समुद्र दक्षिणमभजत प्राप्तवान् । भजे कर्तरि लुङ् ॥

समीक्ष्येति । स धनजयोऽर्जुनो रघुवीरेण श्रीरामेण निर्मित कारित सेतु समीक्ष्य चित्रमाश्चर्यमेवालेख्यमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य भित्तीकृता कुड्यभूता धीर्मनो यस्य तथोक्त सन् । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमर । दिनेशवशस्य सूर्यवशस्य तपसो विचारणे इदमेतादृगित्यालोचने विषये चेतस्यवकाश चिर विततान विस्तारितवान् । कीदृग्वानेन तप कृत यदयमीदृक्प्रभावाभिरामो रामोऽप्यस्मिन्नवततारेत्यालोचितवानित्यर्थ । अत्र तादृक्सेतुदर्शनजनिताश्चर्यस्य विशेषणगत्या रविवशतपश्चिरविचारण प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तस्य चोक्तश्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकेण ससृष्टि । वशस्थम् ॥४४॥

अब्धाविति । असावर्जुनोऽब्धौ वानरैर्हनूमज्जाम्बवदादिभि पातिताना म् । सेत्वर्थमिति भाव । अचलाना पर्वताना सबन्धिभि शिलाभङ्गै पाषाणखण्डैर्येऽभिघाता प्रहारास्तैश्चिरात्प्रभृति अक्ष्णा चक्षुरिन्द्रियेणान्धै करेणेन्द्रियेण कुणिभि कुकरै पदेन्द्रियेण खञ्जै पङ्गुभि पयोमानुषैर्जलमनुष्यैर्वीचीष्वेव

---

१ 'काठिनतरतत्कराङ्गुलि' इति पाठ २ 'उच्चालित' इति पाठ ३ 'न्यक्कार' इति पाठ ४ 'विततार चेतसे' इति पाठ

वीचीवीथिषु कीर्त्यमानमनघ वृत्त रघूणा प्रभो
श्लाघश्लाघमसौ तटेन हरित प्राचेतसीमभ्यगात् ॥ ४५ ॥
गोकर्णमेत्य स कुलाद्रिसुताप्रियस्य
पुष्पाणि मूर्ध्नि निदधे पुरुहूतसूनु ।
आगामिना निजशरासनताडनाना-
मत्रावकाश इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ४६ ॥
गोपृष्ठलग्न कुलशैलकन्यासहायमन्त सतत दधान ।
आश्चर्यमैक्षिष्ट तमेव देव गोकर्णवास कुरुराजसूनु ॥ ४७ ॥
पापापनुत्यै परिकल्पितो य प्रभासतीर्थे प्रथितोऽभिषेक ।
सेतु दृशा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्य विना जागरितो बभूव ॥४८॥

वीथिषु। 'वेदिषु' इति क्वचित्पाठ । उपविश्येति शेष । कीर्त्यमान गीयमान न विद्यतेऽघ पाप यस्मादनघ रघूणा प्रभो श्रीरामस्य वृत्त चरित्र श्लाघश्लाघ श्लाघित्वा श्लाघित्वा । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । तटेन समुद्रप्रान्तमार्गेणोपलक्षित प्रचेतसो वरुणस्येमा प्राचेतसी हरित प्रतीची दिशमभ्यगात्प्रस्थितवान् । गमे-रभिपूर्वात्कर्तरि लुङ् । अक्ष्णेत्यादिपदत्रये 'येनाङ्गविकार' इति तृतीया । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमिति । स पुरुहूतसूनु पार्थो गोकर्ण नाम शैवक्षेत्रमेत्य प्राप्य कुलाद्रिसुताया पार्वत्या प्रियस्य शम्भोर्मूर्ध्नि शिरसि आगामिना कैरातयुद्धे भविष्यता निजेन शरासनेन गाण्डीवेन ताडनानामत्रास्मिन्नेव भागेऽवकाश आस्पदमित्युक्तप्रकारेण सूचयता ज्ञापयता इव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । दोष्णा हस्तेन पुष्पाणि निदधे निहितवान् । वसन्ततिलका ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठेति । गोर्वृषभस्य पृष्ठे लग्नमारूढ कुलशैलकन्यासहाय पार्वतीवल्लभ-मन्तर्मनसि सतत दधानो ध्यायन् कुरुराजसूनुरर्जुनस्त गोपृष्ठलग्नमेव गोकर्णे वासो यस्य तम् । गोकर्णक्षेत्रवासमिति च । देव साम्बशिवमाश्चर्य यथातथा ऐक्षिष्टेक्षितवान् । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभास । उपजाति ॥ ४७ ॥

पापेति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यस्यापनुत्यै निवारणार्थ प्रथित प्रसिद्ध प्रभासनामतीर्थेऽभिषेक स्नान परिकल्पित कृत । अर्जुनेनेति शेष । सोऽसौ प्रभासतीर्थेऽभिषेक सेतु रामनिर्मित दृशा चक्षुषा दृष्टवतोऽस्यार्जुनस्य साधितु योग्य साध्य फल पापापनोदनात्मक विना जागरित प्रबुद्धो बभूव । फलान्तर प्रवण सन्नतिष्ठदित्यर्थ । 'सेतु दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्या तरति' इत्यत्र ब्रह्म हत्यापदस्य सर्वपापोपलक्षकत्वादिति भाव ॥ ४८ ॥

१ 'वेदिषु' इति पाठ २ अत्र 'पापापनोदे' इति, 'पापापनुत्यै' इति, 'गोपृ-ष्ठलग्नम्' इति च श्लोकक्रम कुत्रापि 'पापापनुत्यै' इति श्लोक 'पापापनोदे' इति श्लोकस्य पाठान्तर कल्पित तत्र ३ 'प्रथिते' इति पाठ ४ 'स्पृष्टवत' इति पाठ

पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।
प्रभासतीर्थे नियमाभिषेक पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥
ततो घनाविर्भवनाद्भियेव तत्रामल मानसमस्य भेजे ।
कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकाया ॥ ५० ॥
स्मृतिपथस्थितयापि सुभद्रया जनसमक्षमिवासितुमात्तभी ।
द्विजकुलानि स तत्र समत्यजत्सहचराणि रतीशवशवद ॥ ५१ ॥
पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनि ।
कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

तर्हि निष्फलत्वापत्तिस्तस्य नेत्याह—**पापेति** । अर्जुनस्य पापापनोदे प्राक्प्रभासतीर्थाभिषेकात्पूर्वमेव सेतोरवलोकनेन फलिते सिद्धे सति । पश्चात्प्र भासतीर्थ नियमाभिषेको व्रतस्नान सुभद्रस्य श्रेष्ठशुभस्य सुभद्रायाश्च कृष्णकनी यस्या आगमे प्राप्तौ हेतुरासीत् । पापनाश शुभ वा पुण्यस्य फलम् । तत्र पापस्येवासत्त्वे तन्नाशरूपफलस्यासभवाच्छुभरूप फल घटयतीति न निष्फल त्वमिति भाव ॥ ४९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तर घनाना मेघाना तत्कालस्य वा आविर्भवनादु दयाद्भिया भयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । यदुकन्यकाया सुभद्राया शोभायश सौन्दर्येण कीर्तिरेव मरालो हसस्तत्र प्रभासतीर्थेऽस्यार्जुनस्य सबन्धि अमल मानस मन एव मानसाख्य सर । 'मानस सरसि स्वान्ते' इति विश्व । कर्णयोरन्तर मध्यरन्ध्रमेव क्रौञ्चपथ क्रौञ्चशैलरन्ध्रमार्गस्तेनोपलक्षितो भेजे विवेश । सुभद्रा सौन्दर्य कर्णाकर्णिकया श्रुतवानित्यर्थ । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकमुत्प्रेक्षा नुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वर्षाकाले हसा विहाय भारत वर्ष मानस प्रविशन्तीति प्रसिद्धि ॥ ५० ॥

स्मृतीति । अथ सुभद्रासौन्दर्यस्मरणानन्तर स्मृतिपथे सकल्पे स्थित यापि । किमुत समक्षस्थितयेत्यर्थ । सुभद्रया रतीशस्य मन्मथस्य वशवद परतन्त्र । मन्मथविकारायत्तचित्त इति यावत् । अतएव स पार्था जनाना समक्षमासितु स्थातुमात्ता स्वीकृता भीर्येन तयोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । महता मदन बाधाया गर्ह्यत्वादिति भाव । सहचराण्यनुयातृकाणि द्विजकुलानि ब्राह्मणवृ न्दानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत् । अनुज्ञातवानित्यर्थ । सपूर्वात्त्यजते कर्तरि लङ् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ५१ ॥

पयसेति । पाकशासनिरर्जुन पथि मार्ग पयसोदकेन परिपूरितौ पूर्ण गमितौ घटौ कलशौ । जलपूर्णघटावित्यर्थ । परिपश्यन्सन् । करस्थितौ हस्त गतौ कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनीयस्या सुभद्राया कुचौ स्तनाविव कलयामास ।

---

१ 'नियमावगाह' इति पाठ

तदानी खलु

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणै
पुष्पत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पधयान्वीकृतै ।
मेदस्वीकृतकेकिनीकलकलैर्मेघकराशामुखै
पान्थानामपमृत्युभि कतिपयै प्रादुर्बभूवे दिनै ॥ ५३ ॥

कालाम्बुदालिनलिकात्क्षणदीप्तिवर्त्या
सधुक्षितात्सपदि सध्वनिनि सरद्भि ।
वर्षाश्मसीसगुलिकानिकरै कठोरै-
र्घर्माभियातिमवधीद्घनकालयोध ॥ ५४ ॥

कलयाबभूवेत्यर्थ । जलपूर्णकुम्भदर्शन भाविशुभफलप्राप्तिहेतुरिति भाव । उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ ५२ ॥

तदानी खलु द्विजकुलानुज्ञासमय एवेत्यस्योत्तरेणान्वय ॥

चक्रेति । चक्र रथाङ्गमिवाङ्ग येषा तेषा स्त्रियश्चक्राङ्ग्य । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्य' इति ङीप् । तासा यो मदो दर्पोऽह्नि नैरन्तर्यसभोगकृत स्तस्य पश्यतोहराणि प्रसह्यचोराणि । तद्दाम्पत्यसौख्यसर्वस्वलुम्पकानीति यावत् । 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्या अलुक् । 'पश्यतोऽर्थ हरति य स चोर पश्यतोहर' इति हलायुध । चलन्तीना शम्पाना विद्युता समुन्मेषणानि विलसनानि येषु तै । सौरप्रकाश एव तासा तत्सौख्यमिति रामशापेन नियमनात्तस्य मेघैराच्छादने तत्प्रसक्ते दूरतोऽपास्तत्वादिति भाव । पुष्पता विकसता केतकाना केतकीकुसुमाना गन्ध सिन्धु समुद्र इव तस्मि न्विलुठद्भि सचरद्भि पुष्पधयभृङ्गैरन्वीकृतै । मलिनीकृतैरित्यर्थ । 'पाघ्राध्मा धेट्दृश श' इति शप्रत्यये पृषोदरादित्वान्मुमि पुष्पधय इति साधु । मेद स्वीकृता सान्द्रीकृता केकिनीना मयूराङ्गनाना कलकला केकाकोलाहला यैस्तै मेघकराणि मेघायमानान्याशाना दिशा मुखान्यग्रभागा येषु तै । 'मेघर्तिभयेषु कृञ' इति खशि खित्त्वान्मुम् । पान्थाना प्रोषितानामपमृत्युभि । तत्तुल्यैरि त्यर्थ । कतिपयैस्त्रिचतुरैर्दिनैर्वार्षिकै प्रादुर्बभूवे आविर्भूतम् । भावे लिट् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कालेति । घनकालो वर्षाकाल एव योधो भट क्षणदीप्तिस्तडिदेव वर्ति साग्निरज्जुस्तया सधुक्षितात्सयोजितात्कालाम्बुदालेर्नीलमेघपङ्क्तेरेव नलिकादयो नालायुधविशेषात्सपद्यग्निसयोजनक्षण एव सध्वनि सढाकार यथातथा नि सरद्भिर्निर्गच्छद्भि कठोरैर्दारुणै कठिनैश्च । वर्षाश्मना करकाणामेव सीसगुलिकाना

---

१ 'कलरवै' इति पाठ

माध्वीलिह्या विरुरुचे मलिनीकृताग्रा
कान्तारसीम्नि नवकेतकबर्हरेखा ।
दग्धाञ्चले स्मरभिया दयिताजनेन
सप्रेषिता पथिकभर्तृषु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्रिसीम्नि धृततादृशशब्द ।
एक एव विशुशोष विशेषादेतदम्बुभृदनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

वियत्यशेषासु विदिक्षु दिक्षु वियोगशिल्पीन्द्रविनिर्मिताया ।
तस्या मृगाक्ष्याश्च तडित्ततेश्च वनजय सविविदे न भेदम् ॥५७॥

निकरै समूहैर्घर्मं ग्रीष्मर्तुमेवाभियाति शत्रुमवधीद्धन्ति स्म । हन्ते कर्तरि लुङि वधादेश । समस्तवर्तिसावयवरूपकम् । वसन्ततिलका ॥ ५४ ॥

माध्वीति । माध्वीलिह्या भृङ्गेण मलिनीकृतमग्रं यस्या सा नवा केतकबर्हरेखा केतकीकुसुमपत्रम् । 'रेखाकृतिदले बर्हम्' इत्यमर । स्मराद्भिया भयेन हेतुना दयिताजनेन प्रोषितभर्तृकाजनेन पथिकेषु प्रवासिषु भर्तृषु पतिषु विषये सप्रेषिता अञ्चले अन्ते दग्धा पत्रिकालेख इव कान्तारसीम्नि वनप्रदेशे विरुरुचे रराज । विपूर्वाद्रोचते कर्तरि लिट् । आपद्यतिवेगमागमनायान्ते दग्धा पत्रिका प्रवासिभ्य प्रेष्यत इति प्रसिद्धि । उत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अर्जुनेष्विति । अम्बुभृता मेघाना सबन्धिन्यनेहसि काले । वर्षाकाल इति यावत् । 'कालो दिष्टेऽप्यनेहापि' इत्यमर । सकलेष्वर्जुनेषु ककुभवृक्षेषु पार्थेषु च विकासिषु प्रकाशवत्सु सत्सु । मुदितेषु सत्स्विति च । धृतस्तादृशयोऽर्जुन इत्याकारकशब्द सज्ञापद येन तथोक्त । एकोऽर्जुन एव अद्रिसीम्नि रैवतकशैलप्रदेशे विशेषाद्भृश विशुशोष शुष्कोऽभूदिति यत्, तदेतच्चित्रम् । सुभद्राचिन्तया कृशोऽभूदित्यर्थ । 'अर्जुन ककुभे पार्थे' इति विश्व । अत्रार्जुनत्वेऽपि वार्षिकावसरे विकासाभाव इति विरोधस्य पार्थत्वेन प्रमोदाभाव इति श्लेषेणाभासीकरणाद्विरोधाभास । उत वार्षिकावसररूपकारणसत्त्वेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या अर्जुने विकासरूपकार्यानुत्पत्तिरूपा विशेषोक्ति । इत्युभयत्र साधकसाम्याच्छ्लेषानुप्राणितयोस्तयो सदेहसकर ॥ ५६ ॥

वियतीति । वियत्याकाशेऽशेषासु सकलासु दिक्षु विदिक्षु दिक्संधिषु वियोगेन सुभद्राविरहेणैव शिल्पीन्द्रेण चित्रकारिकश्रेष्ठेन विनिर्मिताया आलिखितायास्तस्या मृगाक्ष्या सुभद्रायास्तडिता तते समूहस्य च भेद विशेष धनजयोऽर्जुनो न सविविदे न ज्ञातवान् । विदे कर्तरि लिट् । अत्र तडिता सुभद्राया व्यक्तितो भेदे प्रतीयमानेऽपीमास्तडित इय सुभद्रेति विशेषज्ञानाभावस्य गुणसाम्यप्रयुक्तत्वात्सामान्यालकार । 'सामान्य गुणसाम्येन विशेषो नोपलक्ष्यते' इति लक्षणात् । उपजाति ॥ ५७ ॥

मान्मथे[1] ज्वलति वासवसूनुर्मानसे परिणये यदुपुत्र्या ।
लाजवापमिव कर्तुमुपेन्द्र तत्सगर्भ्यमथ चित्तमनैषीत् ॥ ५८ ॥
अणुमात्रमिद सहेत वोढु न हि विश्वभरमद्य मामितीव ।
मनसोऽध्य[2]वरुह्य तस्य दृष्टे पुरत प्रादुरभूत्पुमान्पुराण ॥ ५९ ॥
स्वस्य[3] चेष्टाकथानद्या द्वितीयर्तुगुणज्ञया ।
न बभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मिथ ॥ ६० ॥
विजयो मधुरस्मितस्य भाव विदुषस्तस्य मतेन भिक्षुवेष ।
कुसुमास्त्रभयादिवातिगूढ कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

मान्मथ इति । अथ वर्षाकालप्रादुर्भावानन्तरम् । वासवसूनुरर्जुनो यदुपुत्र्या सुभद्राया सबन्धिनि मानसे सकल्पविषये परिणये । विवाहसमय इत्यर्थ । ज्वलति मान्मथे मन्मथविकारात्मकेऽग्नौ लाजवाप लाजहोम वैवाहिक कर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । तस्या सुभद्राया सगर्भ्य सोदर्यमुपेन्द्र श्रीकृष्ण चित्त मानस प्रत्यनैषीत्प्रापयामास । तत्रैवोक्तविवाहादिति भाव । दुहादित्वेन द्विकर्मकान्नयते कर्तरि लुट । लाजहोमस्य वधूसोदरकर्तृकत्व प्रसिद्धम् । चिन्तितार्थानुकूल्याय हरि सस्मारेति परमार्थ । स्वागता ॥ ५८ ॥

अण्विति । पुराण पुमान्कृष्णोऽणुमात्रमतिसूक्ष्ममिदमर्जुनस्य मनो विश्वभर ब्रह्माण्डधारिणम् । अतिदुर्भरमिति यावत् । मा वोढुमद्य न सहेत न क्षमेत । हि अवधारणे । इतीव इत्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । तस्यार्जुनस्य मनसो हृदयादध्यवरुह्य दृष्टे पुरत प्रादुरभूदाविर्बभूव । भक्तपराधीनस्य हरेर्नैतदाश्चर्यमिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ ५९ ॥

स्वस्येति । तत्र रैवतकाद्रौ तस्मिन्श्रीकृष्णप्रादुर्भावसमये वा । मिथो नयनानन्दिनो परस्परमवलोकनजनितानन्दवतोस्तयो कृष्णार्जुनयो स्वस्यान्योन्यस्य चेष्टाकथया वृत्तान्तकथनेनैव नद्या द्वितीयस्य ऋतोर्ग्रीष्मस्य गुण शोषण जानातीति ज्ञया न बभूवे न भूतम् । भवतेर्भावे लिट् । वर्षासु सरिदिव तत्कथा ववृध इत्यर्थ । चिरात्सगमे सुहृदो सलापोऽमृतायत इति भाव । रूपकालकार ॥ ६० ॥

विजय इति । विजयोऽर्जुनो भाव स्वाभिप्राय सुभद्राविषयक विदुषो जानत अतएव मधुर साकूत स्मित यस्य तस्य श्रीकृष्णस्य मतेनानुमत्या भिक्षो सन्यासिन इव वेषो यस्य तथोक्त सन् । कुसुमास्त्रान्मन्मथाद्भयादिव । रैवतकस्याद्रे कुहरे गुहायामतिगूढ परैरलक्षित सन् । तिष्ठति स्म । उत्प्रेक्षा । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६१ ॥

१ 'म मथे' इति पाठ २ 'अप्यवरुह्य' इति पाठ ३ 'स्वस्व' इति पाठ

कथ सुभद्राकमनीयताया कल्पेत नुत्यै कविरुन्नतोऽपि ।
चतुर्थमप्याश्रमस्य येन ता साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥
तदात्व एवाद्रितटात्पति श्रिय परिप्लव त प्रकृते शुभागमे ।
यदाशये ते शय एव तद्भवेदिति ब्रुवन्द्वारवतीं पुनर्ययौ ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमहस्करमदतस्करमहा[1] महान्मस्करी रैवतक गिरिमुप[2]स्कुरुते, तस्य नमस्करणमस्माक श्रेयस्करणमिति पुरोधोजनबोधनात्कुतूहलिना हलिना नगरमानीयमान बहिरपि ज्वलता विरहानल-

---

कथमिति । उन्नतश्चतुरोऽपि कवि । सुभद्राया कमनीयता सौन्दर्य तस्या नुत्यै स्तुति कर्तुमिति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना सम्प्रदानत्वम् । 'स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति' इत्यमर । कथ कल्पेत शक्तो भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थ । येन कारणेन चतुर्थमाश्रम यत्याश्रमोऽपि अस्यार्जुनस्य साधनीभूय सुभद्रावासिकारण भूत्वा ता सुभद्रा दिदृक्षते स्म द्रष्टुमैच्छत् । किमुतान्ये आश्रमा, तत्रापि सचेतनाश्चेदित्यर्थ । 'आश्रमोऽस्त्री' इत्यनुशासनादाश्रमशब्दस्य क्लीबतया निर्देश । अत्राङ्गनासङ्गप्रसङ्गमात्रासहस्य'चेतनस्यापि यत्याश्रमस्य सुभद्रादिदृक्षाया सत्यामन्येषा तत्रापि सचेतनाना तद्दिदृक्षास्तीत्यत्र किमुतेति कैमुत्यन्यायसिद्धेरर्थापत्त्यलकारात्मकवाक्यार्थेन कवीना सुभद्रासौन्दर्यवर्णने सामर्थ्यनिषेधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तेन च तत्सौन्दर्यस्य लोकातिशायित्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । उपजाति ॥६२॥

तदात्व इति । श्रियो लक्ष्म्या रुक्मिणीरूपिण्या पति श्रीकृष्ण प्रकृते शुभस्य सुभद्राविवाहरूपस्यागमे प्राप्तौ विषये परिप्लव चञ्चलम् । भवेद्वा न भवेद्वेति सविकल्पमानसमिति यावत् । 'चञ्चल चपल चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमर । तमर्जुन प्रति हे अर्जुन, ते तवाशयेऽभिप्राये यत्काङ्क्षित वर्तते, तत् शय एव हस्त एव भवेदित्युक्तप्रकारेण ब्रुवन्कथयन्सन् । तदात्व एव तदानीमेवाद्रितटात्पुनर्द्वारवती द्वारका प्रति ययौ गच्छति स्म । तदात्व एवेत्यनेन हरेर्भक्तवाञ्छितानुकूलनत्वरापारवश्य वन्यते । 'छन्दोऽभिप्राय आशय', 'पञ्चशाख शय पाणि' इत्युभयत्राप्यमर ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्राप्त्यनन्तरमहस्करस्य सूर्यस्य यो मदस्तेजस्वित्वाहकारस्तस्य तस्कर लुम्पक तत्सदृश महस्तेजो यस्य तथोक्त महान्मस्करी सन्यासी रैवतक गिरिमुपस्कुरुतेऽलकरोति । तत्रास्त इति यावत् । मस्करो वेणुदण्डोऽस्यास्तीति मस्करी । 'वेणुमस्करतेजना' इत्यमर । तस्य सन्यासिनो नमस्करण नमस्कारोऽस्माक श्रेयस करण साधकत ममित्युक्तप्रकारेण पुरोधोजनस्य पुरोहितजनस्य बोधनात्कुतूहलमस्यास्तीति कुतूहलिना हलिना बलरामेण नगर प्रत्यानीयमान प्राप्यमाण बहिरपि । किमुत

---

१ 'महः' इति पाठ २ 'रैवतकगिरे' इति पाठ

ज्वालेनेव काषायवाससावगुण्ठितवपुष सव्यसाचिशब्दमत्सरेण स्मर-वीरेण प्रवासरन्ध्रमन्वीक्ष्य पन्नगपाण्ड्ययदुकुमारिकाणा कृते पृथ-गीरिता त्रिशरकाण्डीमिव त्रिदण्डी बिभ्राण निजपल्लवकोमलिमनिर्ज-यशोकादिव शुष्केण पटीरदारुणा पादुकीभूय परिचर्यमाणपादयुगल त कुहनाभिक्षु सभ्रमेण वन्दमानेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि सविनय-मुपागतश्चेत पूर्णावशिष्टै स्वसोदरीप्रेमरसैरिव तीर्थजलै पिचण्डिल कण्मडलु तदीयपाणेरादाय 'भगवन्, इत इत एहि' इति राजभव-नमुपनीय कन्यकान्त पुरे निवेशयामास ।

मार्गे शरत्रयममुष्य कृते विमुच्य
शेष द्वय पुनरिवोज्झितुमात्तलोभ ।

मनसीति भाव । ज्वलता विरहानलज्वालेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । काषायवास सावगुण्ठितमाच्छादित वपुर्यस्य तयोक्तम् । सव्येन हस्तेनापि साची बाणप्रयो क्त्यर्थके शब्दे सज्ञारूपे मत्सरेण द्वेषवता स्मरवीरेण मन्मथवीरेण प्रवासमेव रन्ध्र प्रहर्तुमवकाशमन्वीक्ष्य विचार्य पन्नगकुमारिका उलूपिका, पाण्ड्यकुमारिका चित्राङ्गदा, यदुकुमारिका सुभद्रा, तासा कृते । तदर्थमित्यर्थ । पृथक्प्रत्येक मीरिता प्रयुक्ता त्रयाणा शरा काण्डा दण्डा इव तेषा समाहार त्रिशरका ण्डीमिव स्थिता त्रिदण्डी वैणवीम् । पूर्ववत्समास । 'द्विगोश्च' इति ङीप् । बिभ्राण दधत निजपल्लवस्य कोमलिम्नो मार्दवस्य निर्जयेन य शोकस्तस्मादिवेत्यु त्प्रेक्षा । शुष्केण निर्द्रवेण पटीरदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय पादुके भूत्वा परिचर्यमाण शुश्रूषमाण पादयोर्युगल यस्य तथोक्त त कुहनाभिक्षु मायासन्या सिनमर्जुन यदुवृन्देषु यादवसघेषु सभ्रमेण वन्दमानेषु नमस्कुर्वत्सु सत्सु मुकुन्द श्रीकृष्णोऽपि सविनय यथातथोपागत सन् । चेतसि पूरणादवशिष्टै स्वसोदर्या सुभद्राया प्रेमरसैरिव स्थितै तीर्थजलै पिचण्डिल पूर्ण कमण्डलु तदीयादर्जु-नसबन्धिन पाणेरादाय स्वय गृहीत्वा हे भगवन्, इत इत एहीति । वदन्निति शेष । राजभवनमुपनीय प्रापय्य कन्यकान्त पुरे निवेशयामास । उपमाया उत्प्रेक्षाचतुष्टयस्य च सजातीयविजातीययो ससृष्टि ॥

मार्गे इति । तदनु कन्यान्त पुरप्रवेशनानन्तर स्मरो मन्मथो मार्गे तीर्थ यात्रामार्गेऽमुष्य कृतेऽर्जुनार्थ शरत्रयम् । बाणपञ्चकमध्य इति शेष । विमुच्य प्रयुज्य । उलूपिकाचित्राङ्गदासुभद्रास्वनुरागजननायेति भाव । शेष द्वय बाणयुग

१ 'अविष्य' इति पाठ २ 'पृथक्पृथक्' इति पाठ ३ 'तरुगा' इनि पाठ ४ 'युग' इति पाठ ५ 'भावनाभिक्षुम्' इति पाठ ६ 'अवशेष' इति पाठ ७ 'जलै पूरित' इति पाठ ८ 'एहि' इति नास्ति क्वचित् ९ 'कन्या त पुरे' इति पाठ.

शुश्रूषितुं तदनु सोदरचोदिताया-
स्तन्व्या स्मरो नयनमेव शरं व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण सुभ्रुवो धनुषा चित्तभुवश्च तर्जितः ।
तपसेव दिने दिने तनोस्तनिमानं जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

प्रतिनिश्वसिते दीर्घे पाणिना नासिकां स्पृशन् ।
भावयामास पार्थोऽथ प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रणवोच्चरणे पुरः प्रसर्पन्प्रबभासे यतिनस्तदोधरोष्ठः ।
मुहुरग्रगतावनीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोज्जिहानः ॥ ६७ ॥

पुनरुज्झितुं प्रयोक्तुमात्तो लोभो येन तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । शुश्रूषितुमर्जुनयतेः परिचर्यां कर्तुं सोदराभ्यां रामकृष्णाभ्यां चोदिताया प्रेरितायास्तस्याः सुभद्राया नयनं चक्षुरेव शरं व्यतानीद्बाणं चकार । तत्कटाक्षैरिक्षुचापरूक्षा क्षणे क्षणे संधुक्षिताभूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षारूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलका ॥ ६४ ॥

वपुषेति । स मस्करी कपटसन्यासी मधुरेण कोमलेन मधुवता च सुभ्रुवः सुभद्राया वपुषा चित्तभुवः मन्मथस्य धनुषा पौष्पेण तर्जितः । संतापितः सन्नित्यर्थः । तपसेवेत्युत्प्रेक्षा । कपटसन्यासिनो वस्तुतः तपःप्रसक्त्यभावादिति भावः । तनोः शरीरस्य तनिमानं कार्श्यं जगृहे गृहीतवान् । कृशोऽभूदित्यर्थः । एतेन पञ्चमी कृशता नाम मन्मथावस्थोक्ता । 'ततो घनाविर्भवनात्' इत्यत्र मनःसङ्गः, 'वियत्यशेषासु' इत्यत्र दृक्सङ्गः, 'मन्मथे ज्वलति' इत्यत्र संकल्पः, 'विजयो मधुरस्मितस्य' इत्यत्र ह्रीत्यागश्च द्रष्टव्यः । वृत्तं वैतालीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतीति । अथ पार्थो दीर्घे प्रतिनिश्वसिते निश्वासे पाणिना नासिकां स्पृशन्सन्प्राणायामस्य वायुधारणात्मकस्य तपसः समापनम् । समाप्तिबुद्धिमित्यर्थः । भावयामास जनयामास । पश्यतो जनस्येति शेषः । अन्यथा तैः स्वविकारस्य तर्क्यत्वापत्तेरिति भावः । अत्र नासिकास्पर्शनक्रियया प्राणायामसमाप्तिर्मया कृतेति भ्रान्त्युत्पादनेन मदनसंतापजनितनिश्वसितरूपमर्माप्रकाशनाय परवञ्चनस्य कृतत्वाद्युक्तिरलंकारः । 'युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये' इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

प्रणवेति । तदा कपटयतित्वसमये प्रणवस्योंकारस्योच्चरणे पठने पुरः पुरस्तात्प्रसर्पन्प्रसरन् । यतिनः कपटसन्यासिनोऽधरः ओष्ठः । अग्रगताया अवनीन्द्रपुत्र्याः सुभद्राया मुखम् । अधरमित्यर्थः । आस्वादयितुं मुहुरुज्जिहान उत्थाय गच्छन् । किलेति संभावनायाम् । उत्पूर्वाज्जहातेस्ताच्छील्ये शानचि 'श्लौ' इति द्विले

१ 'सुभ्रुवा' इति पाठः २ 'चित्तभुवा' इति पाठः ३ 'प्रसर्पत्' इति पाठः
४ 'अधरोष्ठम्' इति पाठः ५ 'उज्जिहानम्' इति पाठः

कन्याकरे मृद्गति पादपद्म पुंष्यन्ति गात्रे पुंलकाङ्कुराणि ।
हरे हरे माधव माधवेति हरिस्मृतेरन्यथयाचकार ॥ ६८ ॥

एकदा निर्वर्त्य प्रत्यवसानकृत्य प्रतिक्षणमिक्षुचापक्षुरप्रसतक्षणेन समन्तात्पतितै सत्त्वगुणशकलैरिव स्वेदबिन्दुभिर्व्याकीर्णा चामूरवी त्वचमध्यास्य विश्राम्यन्त त कुहनासन्यासिन धवित्रेण वीजयन्ती सुभद्रा तैस्तैरिङ्गितैर्यतित्वे सशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया सविनयमनुरहसि व्यजिज्ञपत् ॥

'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । प्रबभासे । अत्राजुनावरस्य प्रणवोच्चारण क्रियानिमित्तेन सुभद्रावरोद्देश्यकतत्समीपगन्तृत्वोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्ता स्वरूपोत्प्रेक्षा । वृत्तमौपच्छन्दसिकम् ॥ ६७ ॥

कन्येति । स पार्थ कन्याया सुभद्राया करे पादपद्म मृद्गति प्रक्षालयति सति गात्रे स्वशरीरे पुष्यन्ति वधमानानि पुलकाङ्कुराणि हे हरे हरे माधव माधवेत्युक्तप्रकाराया हरिस्मृतेविष्णुकीर्तन कृत्वेति ल्यव्लोपे पञ्चमी । अन्यथयाचकार । वञ्चयामासेत्यथ । अत्राङ्कुरशब्दस्य क्लीबत्वेन प्रयोगश्चिन्त्य । अत 'पुष्यत्सु गात्रे पुलकाङ्कुरेषु' इति पाठो रमणीय । तत्र च तानन्यथयाचकारेति योज्यम् । 'गम्यमानार्थत्वादप्रयोग' इति न न्यूनपदत्वाख्यदोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र हरिकीर्तनक्रियया तत्स्मरणानन्दादिमे पुलकाङ्कुरा इति सुभद्राया भ्रान्तिमुत्पाद्य तत्पाणिस्पर्शकृतराजसविकारे सत्यपि सात्विकविकाररूपमर्मप्रकाशनेन तद्वञ्चनस्य कृतत्वाद्युक्तिरलकार । वृत्तमुपजाति ॥ ६८ ॥

एकदेति । एकदा कस्मिंश्चिद्दिने प्रत्यवसानकृत्य भोजनव्यापार निवर्त्य समाप्य 'प्रत्यवसान भोजनमभ्यवहारश्च जग्धिश्च' इति हलायुध । क्षणे क्षणे प्रतिक्षणमिक्षुचापस्य मन्मथस्य क्षुरप्रैर्बाणविशेषै सतक्षणेन छेदनेन समन्तात्पतितै सत्त्वगुणस्य शकलै खण्डैरिव स्थितै । सत्त्वगुणस्य परिशुद्धत्वाच्छुभ्रत्वेन व्याहार । स्वेदबिन्दुभिर्व्याकीर्णा व्याप्ता चमूरोर्हरिणस्येमा चामूरवी त्वचमजिनमध्यास्य । तत्रोपविश्येत्यर्थ । विश्राम्यन्त श्रममपनुदन्त कुहनासन्यासिन मायायतिं धवित्रेण मृगाजिनव्यजनेन वीजयन्ती मृदुपवन चालयन्ती । 'धवित्र व्यजन तद्यद्रचित मृगचर्मणा' इत्यमर । तैस्तैरिङ्गितै पुलकाद्याकारविशेषैर्यतित्वे सशय्याय यतिर्वा न वेति सदिह्य तस्य कपटसन्यासिनस्तत्त्वस्य यथार्थस्य ज्ञातुमिच्छया जिज्ञासया अनुरहस्येकान्ते सविनय यथा तथा वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास । विपूर्वाज्ज्ञापे कर्तरि लुङि—' 'णिश्रि—' इत्यादिना चङि सन्वद्भावात् अभ्यासस्य 'सन्यत ' इतीत्वम् ॥

---

१ 'पुष्यत्सु' इति पाठ २ 'पुलकाङ्कुराणि' इति पाठ ३ 'श्वेत' इति पाठ
४ 'त कुहनास यासिन' इति नास्ति क्वचित्

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसंभवा।
कन्यामौनावकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६९ ॥

इदानीममी

यदव खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र तवाङ्घ्रिसेवनात्।
शिरसैकमवाप्य यद्रजो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च यैः ॥ ७० ॥

भगवन्नखिलं विबुध्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम्।
प्रयता यतयो भवद्विधा प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुषः ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तदेष मीलितं क्षणमक्ष्णोः प्रतिवाचमाददे।
बहुना किमयि स्वकैर्गुणैर्विजयं प्राप्स्यसि योषितां कुले ॥ ७२ ॥

तपस्विन्निति। हे तपस्विन्, तवाभ्यागमात्। संभवतीति संभवा। मे मम प्रीतिः संतोषः कन्यायाः यन्मौनं व्रतं कन्यकाजनोचितान्यसंलापानर्हत्वं तस्यावकीर्णित्वे भङ्गे विषये। 'अवकीर्णी क्षतव्रतः' इत्यमरः। कल्पस्य सुरतरोः शाखायाः शिखामिवाचरतीति शिखायते। बहुसंलापेच्छां जनयतीत्यर्थः। उपमानात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङन्तात्कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

यदव इति। यतः इन्द्रियसंयमः एषामस्तीति यतिनः। 'ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः। हे यतिनामिन्द्र, यदवो यादवाः पुण्यराशयः खलु शरीरधारिणः पुण्यसमूहा एव यद्यसाध्यैर्यदुभिस्तवाङ्घ्रिसेवनात्पादप्रणामाच्छिरसा एकं रजः रेणुं भवत्पदलग्नमवाप्य मनसा। चस्त्वर्थः। अन्यद्रजो रजोगुणः। तज्जन्यकामादिविकार इति यावत्। परिवर्ज्यते त्यज्यते। वर्जेः कर्मणि लट्। 'रजः स्यादार्तवे रेणौ परागगुणभेदयोः' इति विश्वः। वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। अत्र 'शिरसैकमवाप्य यद्रजः' इत्येव तृतीयपादपाठः। पाठान्तरे तु अन्यदित्यस्य एकमित्यनेन साकाङ्क्षत्वात् साकाङ्क्षत्वदोषापत्तेरुक्तस्वारस्यायोगाच्चेति। वृत्तं वैतालीयम् ॥ ७० ॥

भगवन्निति। हे भगवन् यतीन्द्र, अखिलं कालत्रयवस्तुजातं विबुध्यसे जानासि। त्वमिति शेषः। अतो मे मम भावि भविष्यच्छुभं परमार्थं यथार्थं यथा तथा वद। परं भृशमर्थमर्थशक्त्या गम्यमानं वदेति च। ननु सर्वज्ञत्वं चेद्वक्तव्यम्। तदेव कुत इत्याह—प्रयता इति। हि यस्मात्। प्रयता जितेन्द्रियाः। भवतो विधा रीतिर्येषां ते भवद्विधा यतयः प्रणिधानेन योगेन दिव्यं सर्वदर्शि चक्षुर्येषां तथोक्ता भवन्तीति योज्यम्। अत्र वैभवसंपन्नदिव्यचक्षुष्मत्तारूपवाक्यार्थेन सर्वावबोधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्येति। एषोऽर्जुनयतिस्तत्सुभद्रावाक्यमवकर्ण्य श्रुत्वा क्षणमक्ष्णोर्मीलितं। मीलिताक्षः सन्नित्यर्थः। कृत्रिमयोगप्रकाशनायेति भावः। प्रतिवाच

---

१ 'संगमे' इति पाठः। २ 'शिरसा यदवाप्यते रजो' इति पाठः।

पादाङ्गुष्ठनख यस्ते फाले[1] कुर्याद्विशेषकम् ।
स नरोऽपि स्मरेणार्त सद्य स्यादामिष दृशो ॥ ७३ ॥

इति सा तस्य वक्रिमस्पृशा वचसा श्रवसा च विश्रुतपूर्वैस्तैस्तै-[2] र्लक्षणै[3] सोऽय[4] सक्रन्दननन्दन इति निश्चयमाणि हृदयपेटिकापुटे[5] निधाय 'भगवन्, भवदभिहितयोर्विजयनरशब्दयो क्रमेण[6] धर्मिपरता च[7] विशेषर्नामता[8] च तव कृपया भविता[9]' इति तस्मै व्रीडतरलतरनयन[10] वदनमवनमन्ती[11] तस्थे ॥

प्रत्युत्तरमाददे स्वीकृतवान् । अयि सुभद्रे, बहुनोक्तेन किम् । योषिता कुले स्वकै-र्निजैर्गुणै सौन्दर्यशीलादिभिर्विजय सर्वोत्कर्ष अर्जुन च प्राप्स्यसि । 'विजयस्तु जये पार्थे' इति विश्व ॥ ७२ ॥

पादेति । यो नरस्ते तव पादाङ्गुष्ठनख फाले स्वस्य ललाटे विशेषक तिलक कुर्यात् प्रणयकलहादिकृतमानापनोदनाय पादयो प्रणमेदित्यर्थ । सोऽपि नरोऽर्जुनश्च स्मरार्त सन् सद्य इदानीमेव दृशोर्भवन्नेत्रयोरामिष भोग्यवस्तु । दृश्य इति यावत् । स्याद्भवेत् 'आमिष भोग्यवस्तुनि' इति विश्व । य इदानी पादाङ्गुष्ठनख ते फाले विशेषक कुर्यात्, स त्वया प्रणम्यमान नरोऽहम् । अपिरेवकारार्थ । सोऽपि 'नरोऽर्जुन । 'नरोऽर्जुने मनुष्येऽपि' इत्यजय । यत्तु 'मन्मथबाणविद्ध सन्मासभूत एव भवेत्' इति भावार्थमाह नृसिंह, तदामिष पदस्य जुगुप्सादायकत्वेनाश्लीलदोषापत्तेस्तस्यैव हृद्यम् ॥ ७३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण वक्रिमाणमर्थान्तरगर्भतया कौटिल्य स्पृशतीति तेन तस्य कपटसन्यासिनो वचसा वाक्येन च श्रवसा श्रोत्रेण विशेषेण पूर्व श्रुतै-र्विश्रुतपूर्वै । आगन्तुकजनसकाशादिति शेष । तैस्तैर्लक्षणैश्चिह्नै प्रमाणरूप-वय शीलादिभिश्च हेतुद्वयेन । सा सुभद्रा । अय पुरोवर्ती कपटयति स प्रसिद्ध सक्रन्दननन्दन इन्द्रपुत्रोऽर्जुन इत्युक्तप्रकार निश्चय एव मणिस्त हृदयमेव पेटिका तस्या पुटेऽन्तरे निधाय । बहिरप्रकटय्येत्यर्थ । हे भगवन्, भवता भिहितयोविजयनरशब्दयो श्लोकद्वयघटितयो क्रमेण धर्मिपरता विशेषना मता च । विजयशब्दस्य विजयो धर्म सोऽस्यास्तीति धर्मी अर्जुनो विजय । अर्शआदित्वादजन्त । तत्परता तत्तात्पर्य नरशब्दस्य सज्ञाशब्दत्व चेत्यर्थ । 'व कृपया' इति पाठे वो युष्माकमिति पूजाया बहुवचनम् । तव कृपया करु णया भविता भविष्यति । भवतेर्लुट् । एव वो धर्मिपरता युष्मदभिन्नधर्मिपर-त्वम् । 'राहो शिर' इत्यादिवत् अभेदे षष्ठी । वो युष्माक विशेषनामता च ।

---

१ 'भाले' इति पाठ २ 'निपीतपूर्वै' इति पाठ ३ 'लक्षणैश्च' इति पाठ ४ 'अय यति' इति पाठ ५ 'पेटक' इति पाठ ६ 'क्रमेण' इति नास्ति क्वचित् ७ 'च' इति नास्ति क्वचित् ८ 'नामपर ।' इति पाठ ९ 'भवेत्' इति पाठ १० 'तरलनयन' इति पाठ ११ 'अवनमयन्ती' इति पाठ

यम्वमुद्दिश्य तवोक्तिभङ्गी स एष दासोऽस्म्यनुकम्पनीय ।
इति प्रकाश्य क्षणमर्जुनत्व चुचुम्ब ता चोरयति कपोले ॥ ७४ ॥

स्वेदाम्बुपूरभरिते सुदृशस्तदास्या[1]
क्षेत्रे स्वकिंशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।
पुष्पास्त्रकर्षकवर पुलकच्छलेन
शृङ्गारबीजनिकरान्निबिडानवाप्सीत् ॥ ७५ ॥

तस्यामेव वधूमिमा स रजनौ सद्योऽनुकूला रह
पाणीकृत्य विलोकितोत्सवभरो द्वाभ्या हरिभ्यामपि ।
पौरेषूभयथा जनेष्वबलता प्राप्तेषु पार्थस्तया
जाग्रत्सारथिविद्यया सह रथारूढ पुरान्निर्ययौ ॥ ७६ ॥

अर्थस्तु पूर्ववदित्यपि बोध्यम । इत्युक्तप्रकारेण तस्मै कपटसन्यासिने । उक्त्वेति शेष । वदन व्रीलेन तरलतरेऽत्यन्तचञ्चले नयने यस्मिस्तद्यथा तथा अवनमन्ती सती तस्थऽतिष्ठत् । अत्र हेतुद्वयेन अर्जुनत्वानुमानादनुमानालकार । तदुज्जीवितश्चाय 'निश्चयमाणि हृदयपेटिकापुटे' इति सावयवरूपकालकार इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

यमिति । तत हे सुन्दरि, य दास सेवकमर्जुनमुद्दिश्य एवमुक्तप्रकारा तव उक्तीना वचनाना भङ्गी रीतिर्भवति, स दासोऽर्जुन एषोऽहमस्म्यनुकम्पनीयस्त्वया दयनीय । इत्युक्तप्रकारेणार्जुनत्व क्षण प्रकाश्य चोरयतिस्तस्करमस्करीता सुभद्रा कपोले चुचुम्ब । बलदेवादिभयात्क्षणमित्युक्तम् । वशस्थवृत्तम् ॥७४॥

स्वेदेति । तदा चुम्बनसमये पुष्पास्त्रकर्षकवर मन्मथ एव हलिकश्रेष्ठ स्वेदाम्बुन पूरेण प्रवाहेण भरिते पूर्णे स्वस्य किंशुकशिलीमुखेन पलाशबाणेनैव सीरेण हलेन कृष्टे क्षते । किंशुकग्रहण सीरत्वारोपोपयोगिवक्रमुखलाभायेति बोध्यम् । तस्या सुदृश सुभद्राया क्षेत्रे शरीर एव केदार इति श्लिष्टरूपकम् । 'क्षेत्र कलत्रे केदारे गात्रे च' इति विश्व । पुलकाना छलेन व्याजेन निबिडाञ्शृङ्गारस्य रसस्य बीजनिकरानवाप्सीदुप्तवान् । वपे कर्तरि लुङि सिचि वृद्धि । समस्तवस्तुवृत्तिसावयवरूपकम् । वसन्ततिलका ॥ ७५ ॥

तस्यामिति । तस्यामर्जुनत्वप्रकाशवासरसबन्धिन्या रजनौ रात्रावेवानुकूलामिमा वधू सुभद्रा सद्यो द्रुत रह पाणीकृत्य परिणीय द्वाभ्यामपि हरिभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्या विलोकितो दृष्ट उत्सवभरो विवाहोत्सवातिशयो यस्य तथोक्त स पार्थ । पौरेषु जनेषु द्वारकावासिषु उभयथा द्विविधामबलता न विद्यते बलो रामो बल शौर्य च येषा तेषा भाव प्राप्तेषु सत्सु । 'बल सकर्षणे रक्षोभेदे शौर्ये तु न द्वयो ' इति विश्व । बलदेवस्य यदुभि सह शभुपूजनाय सामुद्रद्वीपान्तर प्रति गतत्वादिति भाव । जाग्रती प्रकाशमाना सारथिविद्या रथचर्या

---

[1] 'तु तस्या ' इति पाठ

आकर्ण्येद जृम्भिताना यदूना पार्थोद्देशात्क्रोधनत्वस्य जाते ।
म्लानि दातु माधवो माधवोऽभूद्यत्रायत्ता कौरवी सा समृद्धि ॥७७॥

रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलता
मुहु स्मार स्मार कपटयतिता वलिगतकुचम् ।
हसन्त्या प्रेयस्या दशनरुचिमित्रीकृतयशा
शताङ्गेनाविक्षत्सुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥

ततो मुहूर्ते सकलाभिनन्द्ये कुरूद्वहाना कुशलोदयाय ।
सुत सुभद्रा सुषुवेऽभिमन्यु प्रवीरसू सा[1] तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

नैपुण्य यस्यास्तया सुभद्रया सह रथारूढ सन् पुराद्द्वारकानगरान्निर्ययौ निर्गतवान् । प्रसन्ने भगवति श्रीकृष्णे कि दुष्करमिति भाव । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येति । इद सुभद्राहरणमाकर्ण्य श्रुत्वा पार्थोद्देशात्पार्थमुद्देश कृत्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । जृम्भिताना युद्धाय सनद्धाना यदूना यादवानाम् । क्रोधनस्य भाव कोप क्रोधनत्व तस्यैव जातेर्मालतीकुसुमस्य । 'जातिश्छन्दोधर्मभेद-मालतीगोत्रजन्मसु' इत्यजय । म्लानिमप्रकाश दातु माधव कृष्णो माधवो वसन्तोऽभूत् । सा प्रसिद्धा कुरूणा कुरुवश्यानामिय कुरवाणा वृक्षविशेषाणामिय च कौरवी । एकत्र उदन्तात् 'तस्येदम्' इत्यण् । 'ओर्गुण' इति गुणेऽवादेश चान्यत्र अदन्तादणि च 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना डीप् । समृद्धि सपत् । यत्र कृष्णे वसन्ते च आयत्ता अधीना । युद्धसनद्धान्यदून्पाण्डवपक्षपाती कृष्णो निवारितवानित्यर्थ । 'माधवो मासि वैशाखे लक्ष्मीपतिवसन्तयो' इति विश्व । वसन्ते म्लायन्ति जातय पुष्प्यन्ति कुरवा इति प्रसिद्धम् । शालिनी वृत्तम्॥७७॥

रणेति । सुरपतेरिन्द्रस्य तनूजोऽर्जुनो रणोत्साहे शान्ते सति । यदूनामिति शेष । यदूना जडिम्ना मौग्ध्येन या कीर्ति प्रसिद्धिस्तस्या ध्वजलताम् । तत्प्रख्यापनीमित्यर्थ । कपटयतिता कुहनासन्यासित्व स्मार स्मार स्मृत्वा स्मृत्वा । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । 'न लोकाव्यय–' इत्यादिना 'अधीगर्थ–' इति षष्ठी प्रतिषेध । वलिगतौ किंचिच्चलौ कुचौ यस्मिस्तद्यथा तथा मुहुर्हसन्त्या प्रेयस्या सुभद्राया दशनाना दन्ताना हासादाविर्भवता रुचेर्धवलकान्तेर्मित्रीकृत सदृशीकृत यशो यस्य तथोक्त सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरीमिन्द्रप्रस्थमविक्षद्विशति स्म । यदवो जडा अन्यथा यदि जानीयुरीदृश यतित्व तदा वध्नीयुरेवेति हास प्रकार । अत्र कीर्तिध्वजलतामिति रूपकेण दशनरुचिमित्रीकृतयशा इत्युपमोज्जीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७८ ॥

तत इति । तत इन्द्रप्रस्थवेशानन्तर प्रवीरसूर्वीरमाता । 'वीरमाता च वीरसू' इत्यमर । सा सुभद्रा कुरूद्वहाना कुरुवश्याना कुशलस्येहपरसौख्यस्यो-

---

१ 'तातमिव' इति पाठ

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रताना प्रधानभावे कृतपट्टबन्धा ।
पञ्चापि सद्य प्रतिभूरिव स्वान्पतीन्पितॄणामनृणानकार्षीत् ॥ ८० ॥

अथ तेषा तादृश पुत्रोत्सवमाकर्ण्य ऋतुर्वसन्तसामन्तो राजन्यसबन्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

तदानी भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया लोकस्पर्शाय सकुचन्निव कतिचन दिनानि मलय विहाय पदमेकमपि न चचाल ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन
जीवातुरद्य मम दूरत एव देशात् ।

दयायोत्पत्त्यर्थ सकलैर्गुणैश्चन्द्रताराबलादिभिरभिनन्दितु योग्ये अभिनन्द्ये श्लाघनीये मुहूर्ते लग्ने त प्रवीरमर्जुनमिव स्थितमभिमन्यु नाम सुत सुषुवे जनयामास । उत्प्रेक्षा, सा प्रसिद्धा प्रवीरसू कुन्ती त प्रवीरमर्जुनमिवेत्युपमा वेत्युभयत्र बाधकाभावात्साधकसाम्याच्च द्वयो सदेहसकर । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ७९ ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रताना प्रधानभावे प्राधान्ये कृत पट्टबन्ध पट्टाभिषको यस्यास्तथोक्ता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूर्लग्निकेव । 'स्युर्लग्नका प्रतिभुव' इत्यमर । स्वान्स्वीया-पञ्चापि पतीन्युधिष्ठिरादीन् । सद्य पितॄणामनृणान् ऋणविमुक्तान् । सपुत्रानिति यावत् । अकाषात् । एकैकस्यैकैक पुत्र जनयामासेत्यथ । 'एष वा अनृणो य पुत्री' इति श्रुते । पुत्रजननेन पितृऋणापाकरणश्रवणादिति भाव । उपमा । उपजाति ॥ ८० ॥

अथ ग्रीष्मर्तु वर्णयति—**अथेति** । अथानन्तर वसन्तस्य सामन्तस्तुल्यकक्ष्य ऋतुर्ग्रीष्मस्तेषा युधिष्ठिरादीना तादृशमुक्तविध पुत्रोत्सवमाकर्ण्य राजन्यसबन्धितया क्षत्रियबन्धुत्वेन यो हर्षस्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । 'ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तु' इति श्रुतेरिति भाव । समाजगाम ॥

तदानीमिति । तदानी ग्रीष्मप्रवेशसमये भगवान्पवमानो दक्षिणमारतस्तु भीमस्य स्वपुत्रस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्त यदाशौच जात तद्वत्तया लोकस्य जनस्य भुवनस्य च स्पर्शाय । स्प्रष्टुमित्यर्थ । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । सकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । कतिचन दिनानि मलय गिरि विहायैक पदमपि न चचाल न प्रसृतवान् । मलयानिलवार्तापि दुर्लभाभूदित्यर्थ ॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन । ग्रीष्मेणेत्यथ । 'उष्म ऊष्मागमस्तप' इत्यमर । ममात्मनो जीवातुर्जीवनौषध मधुर्वसन्तोऽद्य देशादेव दूरत उत्सारितो निष्कासित खलु । इत्युक्तप्रकारया रुषा कोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।

१ 'वसन्त सामन्तराजसबन्धितया' इति पाठ २ 'सुतोत्पत्ति' इति पाठ
३ 'कतिचिद्दिनानि' इति पाठ ४ 'देशत एव दूरात्' इति पाठ

उत्सारितो मधुरितीव रुषा वनान्ते
तत्स्वागत परभृतो न समाचचार ॥ ८१ ॥

शिरीषपङ्क्ते कुरुकामिनीना शरीरवल्लया सह मार्दवेन ।
उपस्थिताभूदुपमा तदानी तप स्थिताना सुलभ हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमरावलिर्बभौ ।
ऋतुना मधुगन्धगुप्तये जतुनाग्रे निहितेव मुद्रिका[1] ॥ ८३ ॥

शुभसौरभसभृतानि भूमौ शुचिभूतान्यपि यानि पाटलानि ।
कलयेयुरतीव चित्रभाव क्षणपीतानि दृशा कथ न तानि ॥ ८४ ॥

परभृत कोकिल । जातावेकवचनम् । वनान्ते वनमध्ये तस्य ग्रीष्मस्य स्वागत कुशलागमप्रश्न न समाचचार नाचरितवान् । ग्रीष्मे कोकिला न कूजन्तीति प्रसिद्धम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८१ ॥

शिरीषेति । तदानी कुरुकामिनीना पाञ्चाल्यादीना शरीरवल्लया सह शिरीषाणा कुसुमाना पङ्क्तेरुपमा सादृश्य मार्दवेन गुणेन हेतुना उपस्थिता प्राप्ताभूत् । तथा हि—तपसि कृच्छ्रचान्द्रायणादौ तपे ग्रीष्मे च स्थिताना सर्व वस्तु सुलभम् । 'तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्ग्रीष्मे लोकान्तरेऽपि च' इति विश्व । अत्र सान्तादन्त योस्तन्त्रेण निर्देश । लिङ्गविवेकस्तु 'तपेन वर्षा शरदा हिमागमे' इत्यादिप्रयोग विज्ञेय । अत्र ग्रीष्मचान्द्रायणयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ ८२ ॥

कुर्विति । कुरूणा केलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमराणामावलि पङ्क्ति ऋतुना ग्रीष्मेण मधुनो मकरन्दस्य गन्धस्य परिमलस्य च द्वयोर्गुप्तये रक्षणार्थमग्रे कुसुमोपरि जतुना नीललाक्षया निहिता न्यस्ता मुद्रिका मुद्रेव बभौ । इत्युत्प्रेक्षा । वैतालीयम् ॥ ८३ ॥

शुभेति । शुभैर्मनोहरै सौरभै परिमलै सभृतानि सपूर्णानि शुचौ ग्रीष्मे भूतानि जातान्यपि । इत्यपि समुच्चयार्थक । शुभ्रत्वेन वर्तमानान्यपीत्यपिर्विरोधार्थक । अभ्युत्पन्नानि चेति त्रिधा बोध । यानि पुष्पाणि भूमौ पाटलानि पाटलसज्ञानि श्वेतरक्तानि चाभूवन्, तानि पाटलकुसुमानि दृशा दृष्टया क्षणपीतानि दृष्टानि सन्ति । पिङ्गलानि सन्तीति च । चित्रभाव आश्चर्यकरत्व शबलवर्णत्व अभिन्नत्व च कथ न कलयेयुर्न योजयेयु । किं तु योजयेयुरेवेत्यर्थ । श्वेताना पाटलत्वस्य पाटलाना पिङ्गलत्वस्य च क्षणादेवाविर्भावादाश्चर्यम् । अनेकजातीयरूपाणामेकत्र मेलनाच्छबलत्वम् । अभ्युत्पन्नानाम् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरभिन्नत्व चेति भाव । 'शुचि शुभ्रेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विश्व । 'आश्चर्यालेख्ययोश्चित्र नालमा-

---

[1] 'मुद्रणा' इति पाठ

सीमन्तविद्युदवतसशिरीषचाप
कैश्य घनोऽयमिति कै सुदृशा न जज्ञे ।
तस्याध एव निटले[1] सतत यदासी-
त्तत्तादृशी सलिलशीकरदुर्दिनश्री ॥ ८५ ॥

उग्रै करैरुष्णरुचे समन्तादूष्मायमाणाखिलदिङ्मुखस्य ।
आगन्तुमह्न सविध[2] स्वकालेऽप्यनीश्वरेवापससर्प रात्रि ॥ ८६ ॥

वर्षास्विय[3] त्वरितमस्मदुपान्तभूमे-
रुन्मूलन कलयतीति रुषावलीढै ।
तीरद्रुमै स्वनिकटादपसारितेव
मध्य जगाम सरिता सलिलस्य वेणी ॥ ८७ ॥

वुडुनि स्त्रियाम्' इति हलायुध । विरोधाभाससमालङ्कारयो श्लेषसकीर्णयो सस‍ृष्टि । औपच्छन्दसिकम् ॥ ८४ ॥

सीमन्तेति । सीमन्त केशमध्यरेखेव विद्युत्तडिद्यस्य तत् । अवतस शिरीष कसुममेव चाप इन्द्रधनुर्यस्य तत् । सुदृशा कौरवीणा कैश्य केशवृन्दम् । तद्वृन्दे केशिक कैश्यम्' इति केशपर्यायेष्वमर । कैर्जनैरय पुरोवता । विशेष्यापे क्षीपुस्त्वनिर्देश । घनो मेघ इति न जज्ञे न ज्ञातम् । सर्वैरपि ज्ञातमेवेत्यर्थ । यद्यस्मात्तस्य सुदृक्केशवृन्दस्य अध अधोभागस्थित एव निटले ललाटे सतत निरन्तर तत्तादृशी अतिमहती सलिलशीकरै स्वेदजलबिन्दुभिर्दुर्दिनश्री मेघ च्छन्नदिनलक्ष्मी । वर्षसमृद्धिरिति यावत् । आसीत् । तस्मादिति योज्यम् । अत्र सलिलशीकरदुदिनश्रिया केशवृन्दे मेघत्वानुमानादनुमानालकार । सीमन्तविद्युदित्यादि सावयवरूपकोज्जीवित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥८५॥

उग्रैरिति । उग्रैरत्युष्णैरुष्णरुचे सूर्यस्य करै समन्तादूष्मायमाणान्यग्निकल्पी भवन्त्यखिलाना दिशा मुखानि यस्मिस्तस्य । उपमानात्क्यङ् । लट शानच् । अह्नो वासरस्य सविध समीप प्रत्यागन्तुमनीश्वरा असमर्थवेत्युत्प्रेक्षा । रात्रि स्वस्य काल आगमनसमयेऽप्यपससर्प दूर पलायते स्म । रात्रयोऽभवन्नल्पा इत्यर्थ ॥ ८६ ॥

वर्षास्विति । इय वेणी प्रवाह वर्षासु वर्षर्तौ । 'स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूम्नि वर्षा ' इत्यमर । अस्माक तटवृक्षाणामुपान्तभूमे प्रान्तदेशस्योन्मूलन पातन त्वरित यथा तथा कलयति करोति । इत्युक्तप्रकारया रुषा कोपेनावलीढैर्व्याप्तैस्तीर- योरुभयोर्द्रुमै स्वनिकटादात्मसमीपादपसारिता शाखाभुजैर्निष्कासितेवेत्युत्प्रेक्षा । सरिता नदीना सलिलस्य वेणी मध्य मध्यप्रदेश प्रति जगाम ॥ ८७ ॥

---

१ 'निटिले' इति पाठ २ 'सविधे' इति पाठ ३ 'हि' इति पाठ

देशे देशे जडिमकुरङ्गास्तेजोभल्लैर्दिनकरभिल्ले ।
धाव धाव प्रहरति राज्ञा धारागेह शरणमवापु ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गसङ्गासहने तपतावन्योन्यमेवाभिमुखा युवान ।
वाचापि केचिन्मनसापि केचिद्दृशापि केचिद्दृढमालिलिङ्गु ॥ ८९ ॥

एव पचेलिमा हेलिमयूखकठोरिमकेलि तस्य तनयायै निवेदयितुकामाभिरिव रामाभिर्निरन्तरोपान्तौ दृगध्वनि वसन्तौ वसन्तरतिकान्ताविव जयन्तजनकानन्तरजकौन्तेयौ परिपाटलहसपाददुरवगाहवनजातसनाथे पाथसि रोधसि च विहारैस्तेषा दिनानामौपयिकमातिथ्यमापादयितु तामेव भगवती सरितमापतताम् ॥

देशे देश इति । जडिमान शैत्यान्येव कुरङ्गा हरिणा दिनकर सूर्य एव भिल्ले व्याधे । 'पुलिन्दा शबरा भिल्ला किराताश्चान्त्यजा पृथक्' इति त्रिकाण्डशेष । तेजोभि किरणैरेव भल्लैर्बाणविशेषैर्देशे देशे प्रतिदेशम् । वीप्साया द्विर्भाव । धाव धाव धावित्वा धावित्वा । आभीक्ष्ण्ये णमुल् । प्रहरति सति राज्ञा धारागेह यन्त्रधारागृह शरण रक्षकमवापु । क्रूरोपद्रुताना राजा तदाश्रितो वा शरणमिति भाव । अत्र जडिमकुरङ्गाणा पर्यायेण तत्तद्देशत्यागपूर्वक राजधारागृहाश्रयोक्ते पर्यायालकार । सावयवरूपकोपजीवित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तेन च राजधारागृहातिरिक्तस्य सर्वस्यापि नि शैत्यप्रतीत्या परिसख्यालकारप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि । मत्तावृत्तम्—'ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता' इति लक्षणात् ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गेति । अङ्गाना स्त्रीयानामङ्गै परकीयै सङ्ग स्पर्श न सहत इत्यसहन तपतौ ग्रीष्मे । युवतयश्च युवानश्च युवान । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेष । अन्योन्य अभिमुखा सन्त एव केचिद्वाचा आश्लिष्ये इति वाङ्मात्रेणैव दृढमालिलिङ्गु । तावन्मात्रमप्यसहन्त केचिद्दृशा दृष्ट्यैव दृढमालिलिङ्गु । केचिन्मनसैवालिलिङ्गु । सर्वत्र अपिरेवकारार्थ । अत्र यूनामुत्तरोत्तरेषा पूर्वपूर्ववाचिकाद्यालिङ्गनमात्रासहत्वेनोत्तरोत्तर सौकुमार्योत्कर्षप्रतीते सारालकार — 'उत्तरोत्तरमुत्कर्ष सार इत्युच्यते बुधै' इति लक्षणात् । स च वाचिकादेरालिङ्गनस्य पूर्वपूर्ववर्णनात्प्रतीयत इति वस्तुनालकारध्वनि । 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति न्यायेन द्वयोर्वाचिकदार्शनिकयोरुत्तरत्वेन मानसिकस्य लेखनमित्यपि ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

अथ कृष्णार्जुनयो कालिन्द्या जलविहार वर्णयति—**एवमिति** । एवमुक्तप्रकारेण पचेलिमा परिपक्काम् । 'पच एलिमजुपसख्यानम्' इति पचे कर्म-

---

१ 'अभिमुख' इति पाठ २ 'कठोर' इति पाठ, 'कठोरिम' इति नास्ति क्वचित् ३ 'भगवती तामेव' इति पाठ

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या
पाद प्रति प्रससृपे परमस्य पुस ।
तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्रा
सख्य कतीति समवीक्षितुकामयेव ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरि-
ष्वावर्तजालमनयोरुभयोर्व्यतानीत् ।
वीचीकराग्रविनिवारितरामसीर-
व्यावल्गनोपजनितव्रणगर्तशङ्काम् ॥ ९१ ॥

प्येलिमच् । 'परिपक्व पचेलिमम्' इत्यमरशेष । हेले सूर्यस्य मयूखाना किरणाना कठोरिम्ण उग्रत्वस्य केलिं चेष्टाम् । 'हेलिरालिङ्गने सूर्ये' इति वैजयन्ती । तस्य सूर्यस्य तनयायै यमुनायै निवेदयितु ज्ञापयितु कामो यासा ताभिरिव स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । रामाभी रमणीभिनिरन्तरा सान्द्रा उपान्ता पार्श्वा ययोस्तौ दृगध्वनि चक्षुर्मार्गे वसन्तौ वर्तमानौ । मूर्तीभूय साक्षादिव स्थितावित्यर्थ । वसन्तरतिकान्तौ मधुमन्मथाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । जयन्तजनकस्येन्द्रस्यानन्तरजोऽनुज उपेन्द्र । श्रीकृष्ण इति यावत् । कौन्तेयोऽर्जुनश्च द्वौ । परिपाटलैररुणैर्हसाना पक्षिविशेषाणा पादैश्चरणैर्दुरवगाहैर्दुष्प्रवेशैर्वनजातैर्जलजै सनाथे सहिते पाथसि यमुनाजले, परिपाटलैर्हसस्य सूर्यस्य पादै किरणै दुरवगाहेन वनजातेनारण्यसमूहेन सनाथे रोधसि यमुनातीरे च । 'हसो विहङ्गभेदेऽर्के' इति विश्व । विहारै क्रीडाभिस्तेषा दिनाना ग्रीष्मवासराणामौपयिक युक्तमातिथ्य पूजनम् । ग्रीष्मावसरोचितसौख्यमिति यावत् । आपादयितु सपादयितु ताश्वरामाभिर्विज्ञाप्यत्वेन सभाविताामेव भगवतीं सरित यमुना प्रत्यापनता प्राप्तवन्तौ । पततेराङ्पूर्वात्कर्तरि लङ् । उत्प्रेक्षाद्वयश्लेषाणा ससृष्टि ॥

कल्लोलेति । कलिन्दस्य गिरे पुत्र्या यमुनया इह भगवत्पादे त्रिषु जगत्सु पवित्रा मे मम सख्यो गङ्गा पुन कति अन्या कियन्त्यस्तिष्ठन्ति । इत्युक्तप्रकारेण सुष्ठु विलोकितु द्रष्टु कामो यस्यास्तयोक्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । कल्लोलाना महातरङ्गाणा जालस्य वृन्दस्य कपटेन परमस्य पुस श्रीकृष्णस्य पाद प्रति प्रससृपे प्रसृतम् । सृपे प्रपूर्वाद्भावे लिट् ॥ ९० ॥

तस्या इति । तरुणाम्बुदाना कालमेघाना जातिवैरिषु जन्मशत्रुषु । तद्वद्दतिनीलेष्वित्यर्थ । तस्या यमुनाया जलेषु आवर्ताना जलभ्रमाणा जाल (कर्तृ) वीच्यस्तरङ्गा एव कराग्राणि तैर्विनिवारितस्य रामसीरस्य बलरामहलस्य व्याव

---

१ 'वेग' इति पाठ २ 'सुविलोकितुकामयेव' इति पाठ ३ 'अतानीत्' इति पाठ ४ 'विनिवर्तित' इति पाठ

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मैः ।
तीरेऽवतस्थे तिलकापदेशात्कृत्वा पुर खेटकमण्डलानि ॥९२॥

तासा विलासगमन समवेक्ष्य तत्र
लाल्यत्वहेतुरपि लज्जितचेतनाया ।
वेगात्तिरोभवनविघ्नतया मराल्या
गर्ह्या[1] बभूव नितरा गतिमन्दिमश्री ॥ ९३ ॥

शनै शनैस्तासु सरितमवगाहमानासु
कासाचिदीर्ष्ययेवे[2] नितम्बबिम्बानि[3] निजावकाशदानावलम्बितोन्नतिभिरम्बुभि पुलिनानि निचोलयाचक्रु ॥

त्नैः प्रहारैरुपजनिताना व्रणाना सबन्धिना गताना निम्नभागाना शङ्का वितर्कमनयोरुभयो कृष्णार्जुनयोर्व्यतानीद्विस्तारयामास । उत्प्रेक्षालकार । पुरा किल बलरामो यमुना कृष्णेन सेव्यमाना जलक्रीडार्थमाहूय तामनागच्छन्ती हलेनाचकर्षेति पौराणिकी कथात्रानुसधेया ॥ ९१ ॥

मुरारीति । मुरारे श्रीकृष्णस्य नारीणा मुखानामेव पद्माना पङ्क्तिर्जले यामुन एव दुर्गे यानि पद्मानि तै सह जवेन योद्धु युद्ध कर्तु तिलकाना विशेषकाणामपदेशाद्व्याजात्खेटकाना चर्मणा मण्डलानि पुर कृत्वा । शस्त्राघातनिवारणार्थमिति भाव । तीरे यमुनातटेऽवतस्थेऽतिष्ठदिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । भीरुतयान्तरमवतीय क्षण तीरेऽवतस्थिरे इत्यर्थ ॥ ९२ ॥

तासामिति । तत्र यमुनातटे तासा हरिसुन्दरीणा विलासयुक्त गमन समवेक्ष्य लज्जिता चेतना बुद्धिर्यस्यास्तस्या मराल्या हसाङ्गनाया लाल्यत्वे स्वस्या श्लाघनीयत्वे हेतुरपि गतेर्गमनस्य मन्दिमश्रीर्मान्द्यसमृद्धिर्वेगात्तिरोभवनेऽन्तर्धाने विघ्नतया प्रतिबन्धकत्वेन हेतुना नितरा गर्ह्या निन्द्या बभूव । अत्र गतिमान्द्यस्य गुणस्य दोषत्वकल्पनाल्लेशालकार । तेन च हरिसुन्दरीणा मन्दयानसौन्दर्यमनन्यादृशमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । 'लेश स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ९३ ॥

शनैरिति । तासु सुन्दरीषु शनै शनैर्भयान्मन्द मन्द यथा तथा सरित यमुनामवगाहमानासु प्रविशन्तीषु सतीषु । इतीदमुत्तरगद्यत्रयेणान्वीयते ॥

कासाचिदिति । कासाचित्पुर प्रविष्टाना कतीना नितम्बबिम्बानि कटिपश्चाद्भागमण्डलानि (कर्तॄणि) पुलिनानीर्ष्यया निजसादृश्यासहनेनेवेत्युत्प्रेक्षा । निजस्य स्वीयस्यावकाशस्य दानेनावलम्बिता स्वीकृतोन्नतिगौरवमुत्प्लवन च येषा तै । स्थूलोन्नतानामन्त प्रवेशे जलस्योत्प्लवन प्रसिद्धम् । अम्बुभि (करणै) निचोलयाचक्रुराच्छादयामासु । अत्र नितम्बाघातोत्प्लुतजलकृतपुलिनाच्छादने

---

१ 'गर्हित' इति पाठ २ 'एव' इति पाठ ३ 'बिम्बा' इति पाठ

अपरासामसूययेव नाभिकुहराणि जलचूषणादावर्तजवावलेपमेवालुम्पन् ॥

इतरासां क्रुधेव कुचकलशा क्षोभणात्कनककोकनदकोशान्विदलयाचक्रुः ॥

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां
ग्रीष्मर्तुना विनिहितं ग्रहराजपुत्री ।
तापं पितुः स्वमहरत्तरलोर्मिहस्तै-
रन्यं न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥ ९४ ॥

सुरनायकानुजमनोवशीकृतौ
सुदृशो मुखैर्निपुणतां यथा ययुः ।
सरसीरुहैर्न नलिनीलतास्तथा
सकचान्यमूनि विकचानि तानि यत् ॥ ९५ ॥

जलानां स्वावकाशदानजन्योन्नतिमत्त्वेन पुलिनसाम्यात्सहनितम्बबान्धव्यं संपाद्य तद्द्वारा तादृशनितम्बकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

अपरासामिति। अपरासां कासांचिन्नाभ्यः कुहराणीव नाभिरन्ध्राणि । असूयया स्वसादृश्याद्द्वेषेणेवेत्युत्प्रेक्षा । आवर्तानां जवेन योऽवलेपस्तं जलानामावर्तीयानां चूषणात्कवलनं कृत्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अवालुम्पन्नाशयामासुः । अवपूर्वाल्लुम्पतेः कर्तरि लुङ् ॥

इतरासामिति। इतरासामन्यासां कुचाः कलशा इव स्तनकुम्भाः क्रुधा स्वसादृश्यकोपेनेनेत्युत्प्रेक्षा । कनककोकनदकोशान्सुवर्णसौगन्धिकमुकुलान्क्षोभणान्निजाघातेन क्षोभं कृत्वेति पूर्ववत्पञ्चमी । विदलयाचक्रुर्बिभिदुः ॥

वक्षोजेति। ग्रहराजस्य सूर्यस्य पुत्री यमुना ग्रीष्मर्तुना विनिहितं न्यासरूपेण निक्षिप्तं पितुः सूर्यस्य संबन्धिनं तापमेव स्वं धनम् । 'स्वोऽस्त्रिया धने' इत्यमरः । वनिताजनानां हरिसुन्दरीणां वक्षोजकुम्भानां कुचकलशानां निवहाद्वृन्दात्तरलैश्चलैरूर्मिभिरेव हस्तैरहरज्जगृहे । हि यस्मात् । अपत्यभाजां पुत्रवतां विभूतिरैश्वर्यमन्यमपत्येतरं न याति न प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ९४ ॥

सुरनायकेति। सुदृशः सुन्दर्यः । सुरनायकानुजस्य श्रीकृष्णस्य मनसः वशीकृतौ वशीकरणे विषये मुखैः (करणैः) यथा निपुणतां कौशल्यं ययुः, तथा नलिनीलताः पद्मवल्ल्यः तन्मनोवशीकृतौ सरसीरुहैर्निपुणतां न ययुः । तत्र हेतुमाह—सकचानीति । यद्यस्मात् अमूनि मुखानि सकचानि केशसहितानि, तानि सरसीरुहाणि विकचानि केशरहितानि विकस्वराणीति च । अत इति

---

१ 'आवर्तकुलजवा' इति पाठः २ 'अवलुम्पन्' इति पाठः ३ 'कुचयुगलानि' इति पाठः ४ 'कनक' इति नास्ति क्वचित् ५ 'विदलयामासुः' इति पाठः

[1]यमस्वसु सनिधिमेत्य रात्रौ स्वकान्तिचोर सुदृशामुरोज ।
नालाग्रशूले नलिन निवेश्य ववल्ग हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥
व्यात्युक्षिकाया विपुलेक्षणासु वर्षन्नखद्योतवलक्षमम्भ ।
सखीमुदारा सरितस्तु तस्या करोप्यसावीदिव कसहन्तु ॥ ९७ ॥
उल्लासभाजा हरिणा प्रियाया कह्लारमाल्ये कलिते कबर्याम् ।
अस्रैरसूयाहसितैश्च चित्रमुत्तसित वक्रमभूत्सपत्न्या ॥ ९८ ॥
ग्लह निमग्नग्रहणेषु कल्पयन्स्वयग्रहा[2]लिङ्गसुख यदूद्वह ।
सवर्णवर्ष्मा सलिले तडित्तनू सुखादगृह्णात्सुदृशस्तु ता न तम् ९९

योज्यम् । अत्र सुदृशा मुखैरिव नलिनीलताना सरसीरुहैर्हरिमनोवशीकरणनैपुण्याभाव प्रति विकासकेशराहित्ययो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धकेशराहित्यरूपसाधनवैकल्यवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमतिशयोक्तिसकीर्णम् । मञ्जुभाषिणी ॥ ९५ ॥

यमस्वसुरिति । सुदृशा उरोज कुच । इति जातावेकवचनम् । रात्रौ स्वकान्तिचोर तदानीमेव कमलस्य मुकुलनाच्चौर्यानुकूल्याच्चेति भाव । नलिनम् । पद्मकोशमित्यर्थ । यमस्वसुर्यमुनाया सनिधि समीपमेत्य वारिमध्ये नालाग्र एव शूले निवेश्य हर्षात् स्वकान्तिचोरशूलारोपजन्यात् ववल्ग ननर्तेवेत्युत्प्रेक्षा नालाग्रशूलेति रूपकोज्जीविता । 'यम स्वसु सनिधिमेत्य' इत्यनेनोक्तदण्डस्य मरणान्तत्व सूच्यते ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायामिति । व्यात्युक्षिकायाम् । 'अन्योन्योपरि हस्ताभ्या व्यात्युक्षिर्जलसेचनम्' इति हलायुध । विपुलेक्षणासु कान्तासु नखाना द्योतै प्रकाशैर्वलक्ष शुभ्रमम्भो वर्षन्कसहन्तु श्रीकृष्णस्य करोऽपीत्यपिना पदसमुच्चय । तस्या सरितो यमुनाया । तुशब्दो वाक्यालकारे । उदारा महती सखीं गङ्गामन्या असावीदिवेत्युत्प्रेक्षा । सूयते कर्तरि लुङ् । नखद्योत इव वलक्ष वियति विक्षेपादिति भाव इत्यपि बोध्यम् ॥ ९७ ॥

उल्लासभाजेति । उल्लास भजतीति तद्भाजा प्रेमौत्कव्ययुक्तेन हरिणा प्रियाया कबर्या केशपाशे कह्लारमाल्ये रक्ताब्जमाल्ये कलिते योजिते सति सपत्न्या वक्र अस्रैरश्रुभि । असूयया यानि हसितानि हासास्तैश्च उत्तसित भूषित अभूदिति यत्, तच्चित्रम् । एकेन माल्येन तत्कबर्यामलकरणे द्वयैरश्रुहसितैरेतद्वक्त्रालकरण दित्याश्चर्यम् । परमार्थस्तु सपत्न्या वक्रमस्रै उत्त आर्द्र असूयाहसितै सित श्वेत चाभूदिति । 'आर्द्र सार्द्र क्लिन्न तिमित स्तिमित समुन्नमुत्त च' इत्यमर । इन्द्रवज्रा ॥ ९८ ॥

ग्लहमिति । सवर्ण यमुनासलिलसमानकान्ति वर्ष्म शरीर यस्य स

१ 'यम स्वसु' इति पाठ २ 'आश्लेष' इति पाठ

फूत्कृतै क्वचिदध स्थितिचिह्न बुद्बुद हरिरुदस्य निमग्न ।
वञ्चयन्प्रतिवधू[1] क्वचिदूरुस्तम्भमम्बुषु चुचुम्ब वराङ्ग्या ॥ १०० ॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।
तटिन्यास्तटयो प्रान्ते ताटङ्के इव रेजतु ॥ १०१ ॥

यद्वद्वह श्रीकृष्णो निमग्नस्य जलान्तर्लीनस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयग्रहालिङ्ग सुख ग्लह पण कल्पयन्सन् । 'ग्लहो द्यूतादिषूत्सृष्टे पणे' इत्यमर । तडिदिव तनुर्यासा तास्तडित्तनू सुदृश सुन्दरी । सलिले । तदन्तरित्यर्थ । सुखात् अनायासादेव अगृह्णाज्जग्राह । ता सुदृशस्तु त नागृह्णन् । गृह्णाते कर्तरि लङ् । अत्र तडित्तनूरिति सुदृग्विशेषणस्य सवर्णवर्ष्मेति हरिविशेषणस्य च सुखेन ग्रहण योगायोगतात्पर्यगर्भत्वात्परिकरद्वय सजातीयत्वेन ससृष्टम् । यत्तु 'सुवर्णवर्ष्मा' इत्यपपाठे भ्रमेण 'सुवर्णवदमल वर्ष्म यस्य स' इति नृसिंह, तत्तस्य मूलनिर्मूलकस्य न चोद्यम्, यतस्तथा विशेषणस्य जले कृष्णाग्रहणासमर्थत्वात्सुदृशस्त कुतो नागृह्णन्नित्यत्र हेत्वनुक्तेर्हरे सुखेन ग्रहणापत्तेश्च असमर्थत्वाख्यपददोषापत्तिरिति । किं च सुवर्णस्य अमलत्वेन साम्ये उपमया अप्रसिद्धत्वाख्यालकारदोषापत्तिरिति च । वशस्थवृत्तम् ॥ ९९ ॥

फूत्कृतैरिति । अम्बुषु निमग्नो हरि फूत्कृतैर्मुखमारुतै अध स्थितिचिह्न जलान्तरावस्थानसूचक बुद्बुद क्वचित् एकत्र उदस्य उत्थाप्य प्रतिवधू प्रियाया सपत्नी वञ्चयन् सन् तत्रैव स्थितो नान्तर्मार्गेण तत्सनिधिं गत इति भ्रामयन् सन् इति यावत् । क्वचित् अन्यत्र । वराङ्ग्या प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । ऊरुस्तम्भ इव त चुचुम्ब । अत्र बुद्बुदोत्पादनक्रियया वराङ्ग्यूरुचुम्बनात्मकमर्माप्रकाशनाय हरिणा सपत्नीवञ्चन कृतमिति युक्तिरलकार । स्वागता वृत्तम् ॥१००॥

क्रीडतीति । तटयोरुभयो प्रान्ते समीपे अप्सु जलेषु मण्डलीभूय वलया कृत्वा अवस्थाय क्रीडती विहरती । कृष्णयो कृष्णार्जुनयोर्यौवते युवतिसमूहौ । 'कृष्णाख्या शमनव्यासवनजयजनार्दना' इति विश्व । तटिन्या यमुनायास्ताटङ्के इव रेजतु । अत्र गौरवर्तुलत्वगुणनिमित्ता युवतिसमूहयो कुण्डलत्वोत्प्रेक्षा । यत्त्वत्र 'प्र इति वर्णे अन्ते यस्य तादृशे दीप्रे जाज्वल्यमाने इत्यर्थ' इति नृसिंह, तत्तत्साहितीपरिचय विशदयति । यत 'प्रान्ते' इत्यस्य द्विवचनान्तत्वे तादृशशब्दद्वयोपस्थापनावश्यकत्वेन दीप्रशब्दवत्कस्यचित्क्षिप्रकम्प्रादेरुपस्थापने प्रकृतानन्वय । सप्तम्येकवचनान्तत्वे प्रथमाद्विवचनान्तवाच्यताटङ्कविशेषणत्वायोग । प्रवर्णान्ताना बहूना सत्त्वेपि दीप्रशब्दस्यैवोपस्थितिरित्यत्र नियामकाभावश्च । किं बहुना कथचित्तदुपस्थापनेऽपि तस्य शब्दरूपस्यार्थविशेषणत्वायोगेनावाच्यवचनाख्यदोषापत्तिरिति ॥ १०१ ॥

---

१ 'प्रतिवधू' इति पाठ

इति चिर विहृत्य प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनव्रीडादिव सकुचितात्मभि कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसगतशर्माणि[1] मर्मरगिरा सस्तुत्य पवनचञ्चलैश्चलै श्लाघमानानीव वसनानि निवसित[2]वतीभि कायकान्तिलता[3]कोरकाणि[4] कनकाभरणानि कामनीयकपुनरुक्तिमात्रस्य पात्रयन्तीभिर्वधूटीभि सह तटाटवीं पर्यटतोस्तयोरग्रे दिशि दिशि कृशित[5]शिशिरेतराभीशुप्रकाशो जनदृशा कोशीकरण[6]देशिक कोऽपि महसा राशिराविरासीत् ।

उन्मिष्योन्मिष्य यत्नात्परिचलितयथापूर्वशक्त्याथ दृष्ट्या
तन्मध्ये वीक्ष्य कचित्पुरुषमनुदितच्छायहस्तातपत्रम् ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण चिर विहृत्य जलक्रीडा कृत्वा प्रतीर तट प्रति उत्तीर्णाभि जलाना लडयोरभेदान्मूर्खाणा च मेलनेन सगत्या व्रीडात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षा । सकुचित मुकुलित आत्मा मन स्वरूप च येषा तै । कुचा जलसङ्गेन खल्पीभवन्तीति प्रसिद्धम् । कुचैरानमिताभि । तासामङ्गै सङ्गेन सगत शर्म सुख येषा तान्यत एव मर्मर वेष्टाजन्य ध्वनिरेव गी वाक् तया सस्तुत्य पवनेन चञ्चलैश्चलै प्रान्तै श्लाघमानानि शिरोभिरभिनन्दयमानानीव स्थितानि वसनानि वस्त्राणि निवसितवतीभिर्वेष्टितवतीभि । कायकान्ते शरीरशोभाया एव लताया कोरकाणि मुकुलानि कनकाभरणानि कामनीयकेन सौन्दर्येण नैसर्गिकेण पुनरुक्तिरेव पुनरुक्तिमात्र तस्य पात्रयन्तीभि पात्राणि कुर्वन्तीभि । निसर्गसुन्दरीणा किमेतै सौन्दर्यमिति तेषा वैयर्थ्य सूचयन्तीभिरित्यर्थ । पात्रशब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताल्लट शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । वधूटीभि कान्ताभि सह । 'वधूटी महिला भामा' इति त्रिकाण्डशेष । तटाटवी यमुनातीरकानन पर्यटतो स्वैर सचरतोस्तयो कृष्णार्जुनयोरग्रे पुरस्तात् दिशि दिशि प्रतिदिश कृशित क्षीणीकृत शिशिरेतराभीशोरुष्णकिरणस्य प्रकाश आतपो येन तथोक्त अत एव जनस्य दृशा नेत्राणा कोशीकरणे मुकुलने देशिक आचार्य । तत्कारयितेति यावत् । महसा तेजसा राशि कोऽपि पुमानाविरासीत्प्रादुर्बभूव । 'कायकान्तिलताकोरकाणीव' इति इवशब्दपाठ क्वाचित्क प्रामादिक । तत्रोत्प्रेक्षाया प्रसक्त्यभावादिति । यत्तु तदङ्गेत्यत्र कुचरूपाङ्गेति नृसिंह , तन्न । अग्रे निवसनस्य सर्वाङ्गसबन्धित्वेन सदर्भविरोधापत्तेरिति । उत्प्रेक्षारूपकससृष्टि ॥

उन्मिष्येति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'देशकालाध्वगन्तव्या ' इति कर्मत्वम् । यत्नात् । कृच्छ्रादित्यर्थ । उन्मिष्योन्मिष्योन्मील्योन्मील्य । वीप्साया

---

१ 'सगमशर्माणि' इति पाठ २ 'वसित' इति पाठ ३ 'कनकलता' इति पाठ
४ 'कोरकाणीव' इति पाठ ५ 'कशित' इति पाठ ६ 'कोशीकार' इति पाठ

अक्ष्णा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयो प्रश्रयाश्चर्यैर्लब्धा-
द्वैराज्यादाकुलाभूद्यदुकुरुवरयोस्तत्क्षण चित्तसीमा ॥ १०२ ॥

मुखे तिरोवेपथुभिर्वय कृतैर्मुकुन्दवध्व कृतसूचना इव ।
द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापसस्रु सहसातिभीरव १०३

ताभ्या ततस्तस्य पदो पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।
स्पृष्टान्युदञ्चद्बहुघर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजासि ॥ १०४ ॥

द्विर्भाव । पक्ष्मणी इति शेष । परिचलिता तेजोभिघाताद्भ्रमा । पूर्व यथा वर्तते स यथापूर्वम् । वास्तवीत्यर्थ । शक्तिवस्तुग्रहणसामर्थ्य यस्यास्तया दृष्ट्या चक्षुषा (करणेन) तस्य तेजोराशेर्मध्ये अनुदिता अनुत्पन्ना छाया अनातप यस्मात्त योक्तम् । उपरितनसौरप्रकाशनिरोधेऽप्यधस्तनाग्निप्रकाशानिरोधादिति भाव । तादृश हस्ते आतपत्र यस्य तम् । अक्ष्णा नेत्रगोलकेन ओतोबिडालस्य ज्ञातेय बान्धव्य विदधत कुर्वन्तम् । मार्जारसदृशाक्षमित्यर्थ । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' इति भावे ढक्येयादेश । 'अक्ष्णो' इति पाठे नेत्रयोरित्यर्थ । कश्चित् अनिर्देश्य-महिमान पुरुष वीक्ष्य । अथ यदुवरस्य कुरुवरस्य अर्जुनस्य च द्वयोश्चित्तसीमा मनोदेश प्रश्रयेण विनयेनाश्चर्येण च लब्धात्प्राप्तात् । द्वौ राजानौ यस्यास्तस्या भावात् द्वैराज्याद्धेतोराकुला अभूत् । राजयुग्मस्य प्राणधातुत्वप्रसिद्धेरिति भाव । विस्मितौ विनीतौ चाभूतामिति तत्त्वार्थ । स्वभावोक्त्युपमयो ससृष्टि । स्रग्धरा ॥ १०२ ॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य व व कामिन्य अस्यागच्छतो द्विजाति-वृद्धस्य वृद्धब्राह्मणस्य सबन्धिभिर्वयसा वार्धकेन कृतैर्जातै । मुखे तिरोवेपथु-भिस्तिरश्चीनकम्पै कृत सूचन पार्श्वोपसर्पणप्रेरण यासा तथोक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । अतिभीरवोऽतिभीतिवत्य सत्य पथस्तन्मार्गस्य पार्श्वयो द्विधा द्विप्रकार सहसा अपससुरगच्छन् । वशस्थवृत्तम् ॥ १०३ ॥

ताभ्यामिति । ततस्ताभ्या कृष्णार्जुनाभ्या आत्मान शरीर च अपङ्क निष्पाप कर्दमशून्य च विधातु उदञ्चन्ति अङ्कुरन्ति बहूनि घर्मतोयानि स्वेद-बिन्दवो येषु तै अष्टाभिरङ्गै फालभुजवक्ष पादै तस्य दिव्यपुरुषस्य पदो पादयो पुरस्तात् अग्रे अवन्या भुव रजासि रेणव राजसविकाराश्च स्पृष्टानि । साष्टाङ्ग नमश्चक्रतुरित्यर्थ । अहो इत्याश्चर्ये । जगत्पावनयोरपि नरनारायणयो-रात्मनो निष्पापत्वकरणाभिप्राय इत्याश्चर्यमिति भाव । अत्र खिन्नाङ्गावनीरज-स्पर्शनजन्यसपङ्कत्वप्रयत्नस्य राजसविकाराश्रयणप्रयत्नस्य वा स्वस्वविपरीतनिष्प-ङ्कत्वनिष्पापत्वफलेच्छाजन्यत्वाद्विचित्रालकार —'विचित्र तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतफले-च्छया' इति लक्षणात् । स च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ १०४ ॥

---

१ 'दत्त' इति पाठ २ 'धन' इति पाठ

परस्परासङ्गफलप्रदित्सया स्वजन्मतारैन्दववासराविव ।
उपस्थितौ तावुपसृत्य सभ्रमात्स[1] आशिषोऽनन्तरमेवमब्रवीत् ।१०५।

क्षुत्प्रपीडयति मामयि वीरौ कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।
याच्यते[2] तदशन बहु भोक्तु यस्य तृप्यति पुरातिथिरेष ॥ १०६ ॥

इत्थ स्वदक्षिणकर पुरत प्रसार्य
तस्यार्दतो वचनपार्ष्ण्यनुधाविवेगा ।
ताभ्या तथेति फणितिस्[3]तु समाललम्बे
सत्स्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

परस्परेति । सोऽग्निर्वृद्धब्राह्मणवेष परस्परासङ्गेनान्योन्यमेलनेन यत्फल भोजन तस्य प्रकर्षेण दातुमिच्छा प्रदित्सा । ददाते सन्नन्तादप्रत्यय । तया उपस्थितौ प्रत्यासन्नौ स्वौ स्वीयौ जन्मतारा जन्मनक्षत्र ऐन्दववासर सोमवास रश्च तौ द्वाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । तौ कृष्णमर्जुन च उपसृत्य सनिधाय आशिष आशीर्वादस्य अनन्तर सभ्रमात्सतोषात् एव वक्ष्यमाणप्रकारेणाब्रवीत् । सभ्र मादुपसृत्येति वा योजना । 'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादिना भानुवारादे जन्मर्क्षयोगे प्रत्येक फलश्रवणात्तत्रत्यभोजनफलप्रदातृत्वेन कृष्णार्जुनयोस्तत्त्वेनो त्प्रेक्षणम् । 'तदाशिषोऽनन्तरम्' इत्यपपाठे भ्रमेण नृसिहव्याख्यान कर्तृवाचक पदाभावेन न्यूनपदलाख्यदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् । वशस्थवृत्तम् ॥ १०५ ॥

क्षुदिति । अयि वीरौ हे कृष्णार्जुनौ, क्षुत् जठराग्निजनितोदरदाह युवाभ्या युष्मत्त चकिता भीतेवेत्युत्प्रेक्षा । कुक्षिमुदर एत्य मा प्रकर्षेण पीडयति । एषो ऽतिथिर्यस्यान्नस्य पुराग्रे तृप्यति येनान्नेन तृप्तो भविष्यतीत्यर्थ । 'यावत्पुरा निपातयोर्लट्' इति लट् । 'निकटागामिके पुरा' इत्यमर । अनेन मया तद शन अन्न खाण्डववनरूप बहु यथातथा भोक्तु याच्यते । याचे कर्मणि लट् । अत्र क्षुत्पीडाया अशनयाच्याहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षासंसृष्टम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १०६ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण स्वस्य दक्षिणकर पुरतोऽग्रे प्रसार्य । अर्दत । अशन प्रार्थयत इत्यर्थ । चुरादिणेरनित्यत्वादप्रयोग । तस्य ब्राह्मणस्य यद्वचनम् 'याच्यते तदशन बहु भोक्तुम्' इत्येवरूप तस्य पार्ष्ण्यनुधावी वेगो यस्या सा । अविलम्बितानन्तर्येत्यर्थ । तथा तदशन दास्याव इत्युक्तप्रकारा फणिति वाक्य ताभ्या तु कृष्णार्जुनाभ्यामपि समाललम्बे गृहीता । लम्बते कर्मणि लिट् । तथाहि—सत्सु सज्जनेषु अर्थना याच्या स्त्रीलिङ्गेन स्त्री च अदौहृद गर्भवारण विनैव । सद्य एवेत्यर्थ । फल सूते जनयति । सन्तोऽविलम्बितमेवार्थिन कृतार्थ- यन्तीत्यर्थ । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ १०७ ॥

---

१ 'तदाशिषो' इति पाठ २ 'याचते' इति पाठ ३ 'भणिति' इति पाठ.

अथ मुदा कथितात्मयथातथभावो भगवान्बृहद्भानुर्दन्तपटीयवनिकान्तर्नटत्स्मितयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरीणविभावरीचरसरीसृपदिविषदरीशमेदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खाण्डवस्य जगत्कण्ठेगड्डुत्व तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋभुक्ष्णस्तक्षके पक्षपात च विनिवेद्य युवयो कटाक्षबलेन क्षणाद्दिधक्षामीति स्वमपेक्षितविशेषमाचचक्षे ॥

भ्रूसञ्ज्ञया यदुपते पुरुहूतसूनु
सतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपात ।
तूणौ च गाण्डिवसखौ तुरगाश्च शुभ्रा-
न्कान्त रथ च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

अथेति । अथ तयो प्रतिज्ञानन्तर मुदा सतोषेण याचितार्थदानप्रतिज्ञाजन्येनात्मन यथातथाभाव याथातथ्यम् । अखिलमिति यावत् । स कथितो निवेदितो येन स भगवान् बृहद्भानुरग्नि दन्तपट्या अधरोष्ठस्यैव यवनिकाया तिरस्करिण्या अन्तर्मध्ये नटत्प्रसरत स्मित ययोस्तयो । स्मेराधरयोरित्यर्थ । देवकीसुतस्य पृथासुतस्य च तयो कृष्णार्जुनयोर्धुरि पुरस्तात् । गिरिदरीषु शैलगुहासु वसतिधुरीणैर्निवासिभि विभावरीचरै राक्षसै, सरीसृपै सर्पै, दिविषदरीशै असुरश्रेष्ठैश्च मेदुरीकृत सान्द्रीकृत दुरीहिताना लोकोपद्रवाणा ताण्डवमाविर्भावो यस्मिन् तस्य खाण्डवस्य खाण्डवनामारण्यस्य जगत लोकस्य कण्ठे गड्डुल रोगजन्यकिणत्वम् । अभोज्यत्वमिति यावत् । तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणे दक्षस्य समर्थस्य ऋभुक्ष्ण इन्द्रस्य तक्षके तत्र वर्तमाने नागराजे पक्षपात च विनिवेद्य युवयो कटाक्षबलेन साहाय्योपजीवनेन क्षणात् दिधक्षामि दग्धुमिच्छामि । तदिति शेष । इत्युक्तप्रकार स्व स्वीयमपेक्षितविशेष कामितार्थमाचचक्षे कथितवान् । चक्षे कर्तरि लिट् । 'सातिसवम्' इति पाठे ससहाय यथातथेत्यर्थ । 'सहायोऽतिसवस्तुल्यौ' इत्यमर ॥

भ्रूसञ्ज्ञयेति । अथ स पुरुहूतसूनुरर्जुनो यदुपते श्रीकृष्णस्य भ्रुव सञ्ज्ञया प्रेरणेन सतुष्यत कामितार्थप्रतिज्ञया प्रहृष्यमाणात्तनूनपातोऽग्ने । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमर । गाण्डीवस्य नाम धनुष सखायौ सहवर्तमानौ गाण्डीवसखौ । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । तूणौ निषङ्गौ च । त्रीनपीत्यर्थ । शुभ्रान् श्वेतान् तुरगान् अश्वाश्च । नटता नृत्यता कपिना आञ्जनेयेन युक्तेन केतनेन ध्वजेन कान्त मनोहरम् । शाकपार्थिवादिना समास । रथ जगृहे गृहीतवान् । लौकिकसाधनैरलौकिकैर्योद्धुमशक्यत्वादिति भाव ॥ १०८ ॥

---

१ 'जवनिका' इति पाठ २ 'नटीभवत्' इति पाठ ३ 'खाण्डवस्य' इति नास्ति क्वचित् ४ 'गड्डुत्व च' इति पाठ ५ 'निवेद्य' इति पाठ ६ 'स्वयमपेक्षित', 'स्वयमपेक्ष्य' इति पाठ

मरुन्मनोमार्गणवैनतेयपृथग्जयात्तैरिव कीर्तिशावै ।
चतुर्भिरश्वै समुपास्यमान स फाल्गुनस्त रथमारुरोह ॥ १०९ ॥

दशमुखनगरे पुरानुभूत दहनहठात्करण पुनर्दिदृक्षु ।
उपगत इव मारुति स साक्षादुदलसदस्य रथाग्रकेतनाङ्क ॥११०॥

तद्भुजावनुधावन्त्या सङ्ग्रामेषु जयश्रिय ।
जङ्घाद्वयधिय तूण्यौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

पवनसखदशोर्मुद वितन्वन्पटुतरटङ्कृतिकम्पिताटवीक ।
कुटिलमतनुतोऽर्जुन कराभ्या गुणमिव दण्डमथास्य गाण्डिवस्य ११२

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमेत्य स सननाह हर्षात् ।
बलरिपुमणिनीलमुत्प्रवाल वनमशितु वडवास्यभूरिवाग्नि ॥ ११३ ॥

मरुदिति। स फाल्गुनोऽर्जुन । मरुतो वायोर्मनसो मार्गणस्य बाणस्य वैनतेयस्य गरुडस्य च चतुर्णां पृथक् प्रत्येक ये जया चत्वारस्तेभ्य आत्तै कीर्तिशावै कीर्तिशिशुभिरिव स्थितैश्चतुभिरश्वै समुपास्यमान सयुज्यमान त तादृग्वेगवत्त्वेन प्रसिद्धमग्निदत्त रथमारुरोह । उत्प्रेक्षा ॥ १०९ ॥

दशमुखेति। अस्यार्जुनस्य रथाग्रकेतनोऽङ्क चिह्नत्वेन वर्तमान स प्रसिद्धो मारुतिर्हनूमान्। दशमुखस्य रावणस्य नगरे लङ्काया पुरा दाहसमये अनुभूत दृष्ट दहनस्य अग्नेर्हठात्करण बलाद्दाह पुनर्द्रष्टुमिच्छुर्दिदृक्षु सन्। अतएव साक्षान्मूर्तीभूय उपगत आगत इवेत्युत्प्रेक्षा। उदलसन्नृत्यति स्म। पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥११०॥

तदिति। सङ्ग्रामेषु युद्धेषु तस्यार्जुनस्य भुजौ प्रत्यनुधावन्त्या अनुसरन्त्या जयश्रियो जयलक्ष्म्या जङ्घाद्वयस्य धिय सभावना तूण्यौ अग्निदत्ताक्षयतूणीरौ तदा खाण्डवदाहोद्योगावसरे जनयामासतु । उत्प्रेक्षा ॥ १११ ॥

पवनसखेति । अथार्जुन पवनसखस्याग्नेर्दृशोर्मुद चक्षुरुत्सव वितन्वन्करिष्यमाण । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । कराभ्या पटुतरयातिकठोरया टङ्कृत्या कम्पिताटवी खाण्डवारण्यभागो येन तथोक्त सन् । 'नद्यृतश्च' इति कप् । अस्याग्निदत्तस्य गाण्डीवस्य कार्मुकस्य गुण ज्यामिव । दण्ड कुटिल वक्र अतनुत कृतवान्। आकर्षणेनेति भाव । अत्र गाण्डीवगुणदण्डयो कौटिल्यकरणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ११२ ॥

अथेति। अथ सोऽग्नि । गरुडवलीमुखध्वजाभ्या कृष्णार्जुनाभ्यामनुमतिं दाहाभ्यनुज्ञामेत्य। हर्षात् वडवा अश्वयोषिदाकार और्वमुनिकोप तस्यास्यात् मुखात् भवतीति भूरग्नि वडवानल इव बलरिपुमणिरिन्द्रनीलरत्नमिव नील

---

१ 'जयात्तै' इति पाठ २ 'केतनाङ्कम्' इति पाठ ३ 'तूणौ' इति पाठ ।
४ 'असकृत्' इति पाठ ५ 'अपि' इति पाठ ६ 'इव' इति पाठ

शोणरुचा शिखयातिमहत्या बाणपुरावृतिवासनयेव ।
[1]चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्[2]कुण्डलना कलयन्ववृधेऽग्निः ॥ ११४ ॥

प्रथमं पावकषिङ्गे परिरभ्य गृहीतपल्लवोष्ठपुटे ।
[3]उपकण्ठे वनराजेरुदगादाकुलकपोतनादततिः ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रबलीभवतो भगवतः पवमानसखस्य तमालादिषु केषुचि[4]त्तरुषु [5]पर्णोच्चियायमानैर्धूमैर्धूमैः किंशुकादिषु केषुचि[6]द्द्रुमेषु स्तबकायमानैर्ज्वा[7]लाकदलैस्तिलकादिषु केषुचित्पचेलिमफलबीजायमानैः स्फुलिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु के[8]षुचिद्विटपिषु वल्कलायमानैः

श्यामः उद्गतानि प्रवालानि किसलयानि विद्रुमाश्च यस्मिंस्तत् । वनं खाण्डवं सामुद्रजलं चाशितुं भक्षितुं सननाह सनद्धोऽभूत् । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा ॥११३॥

शोणेति । अथ चण्डतरोऽतिभीषणोऽग्निर्बाणपुरस्य बलिपुत्रनगरस्य शोणाख्यस्य आवृतिवासनया प्राकारात्मना स्वावस्थानसंस्कारेणेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा । अतिमहत्या शोणरुचा रक्तप्रभया शिखया ज्वालया अस्य वनस्य खाण्डवस्य समन्तात्परितः कुण्डलना कुण्डलाकारेण वेष्टनं कलयन्कुर्वन्सन् । ववृधे वर्धते स्म । वर्धते कर्तरि लिट् । बाणपुरस्याग्निमयः प्राकारः पुराणप्रसिद्धः । तोटकवृत्तम्—'तोटकवृत्तमिदं भभभा गौ' इति लक्षणात् ॥ ११४ ॥

प्रथममिति । पावकोऽग्निः षिङ्ग इव तस्मिन् । 'षिङ्गः पाल्लविको विटः' इत्यमरः । प्रथममादौ परिरभ्य संवेष्ट्य आश्लिष्य च गृहीतो दग्ध आस्वादितश्च पल्लव ओष्ठपुट इव येन तथोक्ते सति । वनराजेः खाण्डवस्य स्त्रीलिङ्गात्कस्याश्चिन्नायिकायाश्च । उपकण्ठे समीपे कण्ठदेशे च आकुला तापार्ता दन्तक्षतवेदनया च संकुला कपोतानां पारावतानां तेषामिव च नादततिः कलकलरवराशिः उदगादाविर्बभूव । अत्र प्रस्तुताग्निवनराजिश्लिष्टसाधारणविशेषणसाम्यादप्रस्तुतपरिरम्भपूर्वकाधरचुम्बनमणितमनोहरविटकामिनीसंभोगव्यापारप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः—'समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति लक्षणात् । अत्र संभोगस्यालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिकूजितानां कपोतनादसाम्यं च रतिरहस्ये—'आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्' इति । तत्र भावुकपोतवारिदेत्यादिना प्रसिद्धः रत्यायासजनितो हुंकारो मणितमिति । आर्यावृत्तम् ॥ ११५ ॥

क्रमेणेति । क्रमेण प्रबलीभवतः प्रवर्धमानस्य भगवतः पवमानसखस्याग्नेः संबन्धिभिः । इतीदं तृतीयान्तपञ्चकेऽपि योज्यम् । तमालादिषु केषुचित्तरुषु

१ 'चण्डतरस्य' इति पाठः २ 'कुण्डलनम्' इति पाठः ३ 'उपकण्ठम्' इति पाठः ४ 'द्रुमेषु' इति पाठः ५ 'पत्रोच्चयाय' इति पाठः ६ 'द्रुमेषु' इति नास्ति क्वचित् ७ 'पवित्रम' इति पाठः ८ 'केषुचिद्दलकायमानैः' इति पाठः

रालोकैर्नीडवत्सु केषुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानै प्रोषैचट-चटत्कारैश्च परित परीतमपि तद्वन मुहूर्तं यथापुरमवतस्थे ॥

हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रिय ।
कबरीव श्लथावेगात्कापि धूम्या खमानशे ॥ ११६ ॥

वलय धूमरेखाया वर्त्मनि द्योसदा बभौ ।
भाविन शरकूटस्य परितो मानसूत्रवत् ॥ ११७ ॥

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भो जन त्व
मल्ल तृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

वृक्षेषु नीलदलेषु पर्णोच्चय दलसमूह इव आचरद्भि पर्णोच्चयायमानै । उपमाना-त्क्यड् । लट शानच् । एवमग्रेऽपि । धूमै । किंशुकादिषु केषुचिद्द्रुमेषु तम्षु रक्तकुसुमेषु स्तबकायमानै पुष्पगुच्छवदाचरद्भि ज्वालाकन्दलै शिखाङ्कुरै । तिलकादिषु केषुचित्तरुषु रक्तबीजेषु पचेलिमाना पक्काना फलाना बीजायमानै स्फुलिङ्गैरग्निकणै । हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटपिषु तरुषु रक्तलक्षु वल्कलायमानै । 'लक्त्वी वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । आलोकै प्रकाशै । नीडवत्सु पक्षिकुटीरधारिषु केषुचित्तरुषु परस्पर पक्षिणा पक्षाभ्या ताडनेन यद्रटन चट-चटशब्दस्तद्वदाचरद्भी रटनायमानै । प्लोषाणा दाहाना सबन्धिभिश्चटचटात्कारै परित सर्वत परीत व्याप्तमपि तद्वन खाण्डव मुहूर्तमत्पकाल यथापुर दाहा-त्पुरेव अवतस्थेऽवर्तत । 'अव्यय विभक्ति—' इत्यादिना सादृश्यार्थेऽव्ययीभाव । 'नाव्ययीभावात्—' इत्यम् । अत्राग्निदाहेन विकृतस्य वनस्य पुनर्धूमादिभि । पूर्वावस्थासपादनात्पूर्वरूपालकारभेद —'पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् । तस्य चोपमापञ्चकोज्जीवितत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

हुताशनेति। कापि महत्त्वेनानिर्वाच्या धूम्या धूमपङ्क्ति । पाशादित्वाद्यत् । हुताशनादग्ने परित्रासात्परितो भयात् उच्चलन्त्या ऊर्ध्व पलायमानाया वनश्रि-यो वनलक्ष्म्या वेगात् पलायनसभ्रमात् श्लथा मुक्तबन्धना कबरी केशपाश इवे-त्युत्प्रेक्षा। ख आकाश आनशे व्याप्नोतिस्म ॥ ११६ ॥

वलयमिति । धूमरेखाया वलय मण्डलम् । द्यवि आकाशे सीदन्तीति द्योसदा देवाना वर्त्मनि आकाशे भाविनो भविष्यत शरमयस्य कूटस्य शालाया परित यावच्छाल मानसूत्रवत् प्रमाणसूत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । बभौ । 'वास कुटी द्वयो शाला' इति गृहपर्यायेष्वमर ॥ ११७ ॥

अस्यैवेति। भो जन हे लोक, त्व मरुता देवाना मल्ल वीरमिन्द्रमपि भुवि तृणाय मन्यमान तृणकल्पत्वेन सभावयमानम् । अस्य गाण्डीवभृतोऽर्जुनस्यैव

---

१ 'प्रोषचटचटात्कारै' इति पाठ २ 'सवत' इति पाठ ३ 'मुहूर्तम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'द्युसदा' इति पाठ ५ 'हे जन' इति पाठ ६ 'मन्यमान' इति पाठ.

बाह्वोर्बलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः
स्फोटारवं स झटिति स्फुटयाचकार ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वयुग्मज्वलदग्निकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तराः ।
निशातवज्रक्षतनिःस्रुतासृजां दशामयत्नाज्जगृहुर्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरुम्बाणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलार्चिरवलम्बितदन्तमुसलानि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितुं स्वसृक्कभागविन्यस्तजग्धार्धसल्लकीपल्लवकवलानीव क्षणमलक्ष्यन्त ॥

सविधज्वलनोष्मवीचिभिः सपदि म्लानकपित्थशाखिनाम् ।
परिपाकसिता फलव्रजाः प्रबभुः स्फोटकबुद्बुदा इव ॥ १२० ॥

बाह्वोर्भुजयोर्बलं शौर्यं पठ पठोच्चारयोच्चारय इत्युक्तप्रकारेण वदन् ब्रुवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । सोऽग्निः स्फोटैर्वेण्वादीनां दाहजन्यदलनैर्य आरवः पठपठात्कारस्तं झटिति द्रुतं स्फुटयाचकार प्रकटितवान् ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वेति । वनान्तभाजः खाण्डववनवासिनो महत्तरा अतिस्थूलायतो न्नता अजगराः सर्पविशेषाः स्वयोः स्वीययोः पार्श्वयोर्युग्मे ज्वलन्तोऽग्नेः कन्दला ज्वाला येषां तथोक्ताः सन्तः । निशातेनातितीक्ष्णेन वज्रेणेन्द्रायुधेन यानि क्षतानि । व्रणानीत्यर्थः । तेभ्यो निःस्रुतान्युद्गतानि असृञ्जि शोणितानि येषां तेषां महीभृतां पर्वतानां दशामवस्थाम् । साम्यमिति यावत् । अयत्नाद्यत्नं विनैव जगृहुः । अत्रान्यदशाया अन्यत्रासंभवेनौपम्याक्षेपादसंभवधर्मनिबन्धनरूपो निदर्शनालंकारः ॥ ११९ ॥

तत्रेति । तत्र दह्यमाने खाण्डवे स्तम्बेरमाणां निकुरुम्बाणि गजबृन्दानि । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी', 'बृन्दं निकुरुम्बं कदम्बकम्' इत्युभयत्राप्यमरः । आमूलं मूलदेशपर्यन्तमनलार्चिभिरग्निज्वालाभिरवलम्बितानि व्याप्तानि दन्ता मुसलानीव तानि येषां तथोक्तानि सन्ति । प्रेम्णा प्रियानुरागेण परवशतया पारवश्येन हेतुना वशासु करिणीषु विषये वितरितुं सृक्कभागयोरोष्ठप्रान्तयोर्विन्यस्ता अर्धं जग्धा जग्धार्धाश्च सल्लकीपल्लवमया कवला यैस्तथोक्तानीवेत्युत्प्रेक्षा । क्षणमलक्ष्यन्तादृश्यन्त । लक्षतेः कर्मणि लङ् ॥

सविधेति । सविधे समीपे ज्वलनस्य ज्वलतोऽग्नेरूष्मणो वीचिभिः परम्पराभिः सपदि म्लानानां क्लुष्टानां कपित्थानां नाम शाखिनां वृक्षाणां सवन्विन परिपाकेन सिताः श्वेताः फलानां व्रजाः समूहाः । स्फोटकस्य मसूरिकारोगस्य बुद्बुदा व्रणविशेषा इवेत्युत्प्रेक्षा । प्रबभुः । वैतालीयम् ॥ १२० ॥

---

१ 'बाह्वो' इति पाठः २ 'स्फुटयाबभूव' इति पाठः ३ 'क्षतिनिःसृतासृजा' इति पाठः ४ 'भाग' इति नास्ति क्वचित्

निशि केवल तमसि दीप्रतनु[1] निजजातिमोषधितरु निखिलम् ।
इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥

दृप्तदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवभृता निहतोऽपि ।
तन्निषङ्गयुगबाणगणाना सख्यया प्रतिभटत्वमकार्षीत् ॥ १२२ ॥

ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गी क्ष्वेडसारघृतसेचनमृद्वी ।
सर्पपुगवततीरतिहृष्ट शष्कुलीरिव चचर्व कृशानु ॥ १२३ ॥

तावत्तक्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरुह्य द्विप
वज्र न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता सनाह्यन्वाहिनीम् ।
ब्रह्माण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-
रातस्तार नभस्तल जलधरैरारब्धघोरारवै ॥ १२४ ॥

निशीति । निशि केवल रात्रावेव तत्रापि तमस्येव दीप्रा प्रकाशमाना तनुर्देहो यस्य, त निजजाति निखिल समस्तमोषधितरु ज्योतिर्लता विजेतु मिवेत्युत्प्रेक्षा । इतरे तद्भिन्नास्ते खाण्डवीयास्तरवो दिवसे अहन्यपीत्यपिना किमुत रात्राविति ध्वन्यते । अतीवतरा भृश जज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । प्रमिता क्षरा वृत्तम् ॥ १२१ ॥

दृप्तेति । तत्र खाण्डवे गाण्डीवभृतार्जुनेन निहत पलायनसमये खण्डि तोऽपि दृप्ताना दानवानामसुराणा निशाचराणा राक्षसाना च वर्ग समूहस्तस्या र्जुनस्य निषङ्गयुगेऽक्षयतूणीरयुग्मे बाणगणाना सबन्धिन्या सख्यया सह प्रति भटत्व प्रतिवीरत्व तुल्यत्व च अकार्षीत् चक्रे । कृञ कर्तरि लुङ् । सिचि वृद्धि । अत्र निहतस्य प्रतिभटत्वमिति विरोधस्य तुल्यत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभास । एव तादृशदानवनिशाचरवर्गस्य साक्षाच्छत्रुणार्जुनेन सह योद्धुमशक्त्या तन्निषङ्ग बाणगणसख्यया प्रतिभटत्ववर्णनात्प्रत्यनीकालकार । द्वयोश्च श्लेषैकोत्थापितत्वा दैककालिकत्वाच्च समप्राधान्यसकर । स्वागता ॥ १२२ ॥

ज्वालेति । कृशानुरग्निर्ज्वालाना तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलितानि कुण्डलाकृति नीतान्यङ्गानि देहा यासा ता । क्ष्वेडसारस्य विषरसस्यैव घृतस्य सेचनेनोक्षणेन मृद्वी । 'ओतो गुणवचनस्य' इति ङीप् । शष्कुलीश्चक्राकृति- भक्ष्यविशेषानिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । सर्पपुगवाना सर्पश्रेष्ठाना तती समूहान् । अतिहृष्ट सन् । चचर्व । ददाहेत्यर्थ । चर्वते कर्तरि लिट् । 'द्वयोर्ज्वालकीलौ' इति ज्वालशब्दस्य पुस्त्वानुशासनात्तत्त्वेन निर्देश ॥ १२३ ॥

तावदिति । तावत्सर्पदाहसमये शक्र इन्द्रस्तक्षकस्य नाम सर्पराजस्य रक्षणाय रक्षण कर्तु । इति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी । सहसा द्रुत द्विपमै-

---

[1] 'दीप्त' इति पाठ

ततस्तैरनेकैर्नाकौकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्भित्तिशिखराणामिव वेगादापतता वारिधौ वाडवहव्यवाडपि कवलितोऽयमस्माभिरितीव विद्युत प्रकाश्य गर्जितेन तर्जयतामिव पर्जन्यानामासारसर्वाभिसारेण निर्वापिते वैनाग्नौ मनाक्श्यामायमाने सति शोणायमानलोचनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शरकदम्बैरम्बरे निरवलम्बमाकलिता शाला छत्रीकृत्य पुनरपि समुन्नीयमाननिजकेतुरुषर्बुधो भगवानुद्दिदीपे ॥

तत्रान्तरे प्रोषितवल्लभतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेन निगीर्य दहना-

---

रावतमधिरुह्यारुह्य तदीये मूर्ध्नि शिरसि वज्रमायुध न्यस्य निधाय मरुता वाहिना देवसेना सनाहयन्युद्धायोद्योजयन् सन् ब्रह्माण्डे तद्भित्तौ प्रतिरोधनेन प्रत्याघातेन विमुखै प्रत्यावृत्तैरारण्यजै खाण्डवदाहोद्भवै धूमैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । आरब्धा कृता घोरा कठोरा आरवा गर्जितानि यैस्तैर्जलधरैर्मेघैर्नभस्तल गगनप्रदेशमातस्ताराच्छादितवान् । स्तृणाते कर्तरि लिट् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १०४ ॥

तत इति । तत अनेकैस्तैर्नाकौकसा देवानामनीकै बलै मत्सरेण द्वेषेण तेषा कृष्णार्जुनपावकानामुपरि शिरसि निपात्यमानाना दिशामेव भित्तीना शिखराणामिव स्थितानाम्। अत एव वेगादापतताम् । गुरुत्वादिति भाव । वारिधौ समुद्रे अय वाडवहव्यवाट् वडवानलोऽपि अस्माभि कवलितो भक्षित । किमुत यूयमित्यपिशब्दाथ । इतीव विद्युत प्रकाश्यगर्जितेन । तन्मिषेणेत्यर्थ । तर्जयता अवस्थिताना पर्जन्याना मेघाना सबन्धिना आसारस्य धारासपातस्य सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन निर्वापिते शमिते वनाग्नौ खाण्डववह्नौ मनागल्प श्यामायमाने सति । 'धारासपात आसार', 'सर्वाभिसार सर्वौघ सर्वसनहनार्थक' इति चामर । शोणायमाने कोपादरुणीभवती लोचने यस्य तथोक्तेन कपिकेतनेन कपिध्वजेनार्जुनेन तस्यासारसर्वाभिसारस्य प्रतिकर्तुमिच्छा प्रतिचिकीर्षा तयाम्बर आकाशे निरवलम्ब कुड्यस्तम्भावारवर्ज यथा तथा शरकदम्बैर्बाणवृन्दैराकलिता सघटिता शाला छत्रीकृत्य पुनरपि सम्यगुन्नीयमान ऊर्ध्वं प्रसार्यमाणो निजकेतुर्धूमो येन तथोक्त भगवान् उषर्बुधोऽग्निरुद्दिदीपे प्रजज्वाल । 'शोचिष्केश उषर्बुध' इत्यग्निपर्यायेष्वमर । शुद्धसापह्नवोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये प्रोषित कुरुक्षेत्र प्रति प्रस्थितो वल्लभ पतिस्तक्षको यस्यास्तस्या भाव तत्ता तया हेतुना । अश्वसेन नाम कुमार प्रेम्णा निगीर्य ग्रसित्वा कण्ठे निधायेति यावत् । दहनस्याग्नेरर्चिषा ज्वालानामुष्णस्य

---

१ 'अनेकै' इति नास्ति क्वचित् २ 'हव्यवाहोऽपि' इति पाठ ३ 'वने' इति पाठ ४ 'शरशाला' इति पाठ

र्चिरुष्णासहिष्णुतया पुनरपि निवृत्य दिव प्रयान्तीभिर्घनधाराभिरिव पन्नगकन्यकाभि सह वनादुत्पतन्तीं तक्षककुटुम्बिनीमविलम्बित-मेव श्वेतवाहन शितमुखेन शिलीमुखेन रसनायामिव ग्रीवायामपि द्विधा विदलयाचक्रे ॥

नभसि कृते शरकूटे न पपाताशुगविनुन्नमम्बुमुचाम् ।
तस्मिन्खाण्डववह्नौ तक्षकपत्न्या कबन्धमेव परम् ॥ १२५ ॥

अथ स कुपित स्वय कौशिकोऽपि चकितचकित वियति विहि-तोपसरण नवजननीशोकदयनीय हृतवाल तमहिबाल परिगृह्य लाल-नया परितोषमनैषीत् ॥

स्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमशक्त्या निवृत्य प्रत्यावृत्य पुनरपि दिवमाकाश प्रति प्रयान्तीभिर्घनाना मेघाना धाराभिरिव स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । पन्नगकन्यका-भिर्नागनारीभि सह । वनात्खाण्डवादुत्पतन्तीं तक्षकस्य कुटुम्बिनीं भार्याम् । 'कन्या कुमारिका नार्यो दारा स्यात्तु कुटुम्बिनी' इति विश्वप्रकाशामरौ । अपे किमुतान्य इत्यर्थ । श्वेतवाहनोऽर्जुनोऽविलम्बित सत्वर यथातथा शितमुखेन तीक्ष्णाग्रेण शिलीमुखेन बाणेन रसनाया जिह्वायामिव ग्रीवाया कन्धरायामपि द्विधा द्विप्रकार विदलयाचक्रे विपाटितवान् । उत्प्रेक्षोपमयो ससृष्टि ॥

नभसीति । शरकूटे बाणमयगृहे नभसि आकाशे कृते सति । अर्जुनेनेति शेष । आशुगैर्बाणैरेव । वायुभिरिति श्लिष्टरूपकम् । विनुन्नमुद्धूतम् । 'आशुगौ वायुविशिखौ' इत्यमर । अम्बुमुचा मेघाना सबन्धि कबन्ध उदक तस्मिन्खा ण्डववह्नौ न पपात । पर किंतु तक्षकपत्न्या कबन्ध नि शिर कलेवरमेव पपात । 'कबन्धमुदके नन्नी गतमूर्धकलेवरे' इति वैजयन्ती । अत्रोभयो कबन्धयो प्रसक्तस्य पतनस्य तक्षकपत्नीकबन्ध एव नियमनात्परिसख्यालकार । स च कबन्धशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गि-भावेन सकर । गीतिरार्या ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ तक्षकपत्नीशिरश्छेदानन्तर कुपित स इन्द्र स्वय कौशिको व्यालग्राह्यपि इन्द्रश्च सन्निति च । 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक ' इत्यमर । व्याल । सर्प इत्यर्थ । वियति आकाशे चकितचकित भीतभीत विहित कृतमुपसरण सनिधान येन तथोक्तम् । नवेन जनन्या सबन्धिना शोकेन दयनीय शोचनीय हृतबाल मातृकण्ठलग्नतया छिन्नपुच्छ त अहिबाल

---

१ 'निवृत्य' इति पाठ २ 'शातमुखेन' इति पाठ ३ 'अपि इति नास्ति क्वचित् ४ 'विदलिता चक्रे' इति पाठ ५ 'विनय' इति पाठ

सुत तमभ्येत्य सुरैरशेषै क्रुध्यन्नथायुध्यत घोरमिन्द्र ।
चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्ता यदनग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥

वनस्य तस्योपरि केवल तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिन ।
निषङ्गनीडोत्पतितानि पत्रिणा कुलानि कोलाहलकेलिमादधु ॥१२७॥

शरान्विपाठानपि पारदृश्वन श्रुतेर्विधायाशु विमुञ्चतस्तत ।
कुरूद्वहात्साध्वसरोगिणो हरेरभूद्भिषग्दूरतरप्रसर्पणम्[१] ॥ १२८ ॥

सर्पशिशु अश्वसेन परिगृह्य लालनया आश्वसनेन परितोषमनैषीत्प्रापयामास । नयतेर्दुहादित्वेन द्विकर्मकात्कर्तरि लुङ् । विरोधाभासालकार ॥

सुतमिति । अथाश्वसेनाश्वसनानन्तर क्रुध्यन् कुप्यन् इन्द्र सुतमात्मजमपि तमर्जुनमशेषै सुरै सहाभ्येत्यागत्य । घोर यथा तथायुध्यत युध्यते स्म । नन्व युक्तमात्मजेन सह युद्धमत आह—चक्र इति । यद्यस्मात्स सुतोऽर्जुनो दावस्य खाण्डववनस्य । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमर । अग्निरस्मिन्नस्तीत्यग्निमान् तस्य भावस्तत्ता ता चक्रे । अग्निना खाण्डव ददाहेत्यर्थ । यत् यस्मात् च तक्षकस्य अग्नि न मन्य[त्र]ा)ति इत्यनग्निमत् तस्य भावस्तत्ता ताम् । अग्निमन्यना भावमिति यावत् । चक्रे । सपत्नीकस्यैव तत्राधिकारात् प्रकृते तेन तन्नाशनाच्चेति भाव । तथा च तक्षकखाण्डवयोरिन्द्रस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वात्तत्पीडाकरेणा मार्गवर्तिना पुत्रेण युद्ध नायुक्तमिति भाव । वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥१२६॥

वनस्येति । तदा युद्धकाले सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य च । द्वयो सबन्धीनि । निषङ्गास्तूणीरा एव नीडानि कुलायास्तेभ्य उत्पतितान्युत्थितानि पत्रिणा बाणानामेव पक्षिणामिति श्लिष्टरूपकम् । कुलानि वृन्दानि । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमर । तस्य वनस्य खाण्डवस्योपरि केवलमूर्ध्वभाग एव । कोलाहलकेलिं कलकलरवमादधुश्चक्रु । एकेषा शरकूटभेदनाशक्त्या अन्येषा प्रसक्त्यभावेन च न वनमध्ये प्रवेश इति भाव । श्लिष्टाश्लिष्टघटित सावयवरूपकम् । वशस्थम् ॥ १२७ ॥

शरानिति । ततो विपाठान् तत्सज्ञान्, विगत पाठ पठन येषा तानिति च । अपि क्रमेण समुच्चये, विरोधे च । शरान्बाणान् श्रुते श्रोत्रस्य वेदस्य च । पारमन्त पश्यन्तीति पारदृश्वन । विधाय कृत्वा । आशु विमुञ्चतस्त्यजत, वादाय प्रेरयतश्च कुरूद्वहादर्जुनात् सा वस भयमेव रोगोऽस्यास्तीति तद्वतो हरेरिन्द्रस्य दूरतरमतिदूर प्रसर्पण पलायन भिषक् वैद्योऽभूत् भीत । पलायितवानित्यर्थ । 'भिषग्वैद्यश्चिकित्सक' इत्यमर । अत्र प्रस्तुतार्जुनेन्द्रविशेषणसाम्यादप्रस्तुतशिष्यप्रतिभाकरप्रसङ्गक्षमतदक्षमविद्वदविद्वद्वृत्तान्तप्रतीते समासोक्ति । एव विपाठानपि श्रुते पारदृश्वन इत्यत्र विरोधाभासश्च । द्वयोश्च तिलत-

---

१ 'दूरतरापसर्पणम्' इति पाठ

जयन्तमेक युधि सोढुमक्षमे जयन्तमन्य सुतमीक्षितु गते ।
पुरीं बलद्वेषिणि घोषकैतवाज्जहास शङ्खद्वितय च कृष्णयो ॥१२९॥
तत कृशानोर्विपरीतवर्णस्वनामवाच्यादिव भीतभीतम् ।
मय वने दैत्यमय ररक्ष स चक्रपाणेरिव शक्रसूनु ॥ १३० ॥
क्षेत्रमप्यधिपति[1] कुरुपूर्वं सश्रितौ सपदि दैवबलेन ।
चर्वितु सकलखाण्डवमग्नेस्तक्षकावभजता विघसत्वम् ॥ १३१ ॥

ण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदयो ससृष्टि । पूर्ववद्वशस्थवृत्तम् ॥ १२८ ॥

जयन्तमिति । जयन्त स्वस्य जेतारम् । जयते कर्तरि लट शत्रादेश । एक सुतमर्जुन युधि युद्धे सोढुमक्षमेऽसमर्थे । अतएव बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्य जयन्त नाम सुतमीक्षितु पुरी स्वर्ग प्रति गते सति । पलायिते सतीति यावत् । कृष्णयो कृष्णार्जुनयो शङ्खद्वितय च पाञ्चजन्यदेवदत्तयुग्ममपि घोषस्य कैतवा द्व्याजात् जहास हसति स्मेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या सापह्नवा च । तया चाचेतनेनापि सपरिहासे किमुत सचेतनेन परिहास इत्यर्थान्तरापत्तिरूपार्थाप त्यलकारो व्यज्यत इत्यलकारेणालकारध्वनि ॥ १२९ ॥

तत इति । तत सोऽय शक्रसूनुरर्जुनो विपरीते प्रातिलोम्य गते वर्णे मकारयकारौ यस्मिंस्तस्य स्वस्य नाम्नो यमात्मकतामापन्नस्य स्वीयस्य मयेति सञ्ज्ञाशब्दस्य वाच्यादभिधेयात् । अन्तकादिव स्थितादित्युत्प्रेक्षा । कृशानोरग्नेश्चक्रपाणे श्रीकृष्णादिव । उभयस्मादपीत्यर्थ । भीतभीतमत्यन्तभीतम् । वीप्साया द्विर्भाव । मय नाम दैत्य दानव वने ररक्ष रक्षितवान् । अत्र कृष्णानलयोर्मयाभयदायकत्वेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद । खाण्डवदाहसमयेऽग्नेर्भीत पलायमानो मय श्रीकृष्णेन दृष्ट । तस्माद्वधमाशङ्क्य अर्जुन शरण गत्वा तेन रक्षित इति भारती कथात्रानुसधेया ॥ १३० ॥

क्षेत्रमिति । पूर्वं कुरुर्यस्य तत् यस्य तमिति च क्षेत्र कुरुक्षेत्रम् । तस्य कुरुस्वामिकत्वादिति भाव । अधिपति राजा अर्जुन । तस्य कुरुवशसभवत्वादिति भाव । पूर्वमादौ कुरुरिति पद यस्येति व्याख्याने शब्दस्यार्थविशेषणत्वायोगादसमर्थत्वाख्यदोष । वाच्यवाचकयोरभेदाभिमानेन कथचिदुपपादनेऽपि क्लिष्टत्वाख्यदोष इति । तच्च तमपि सपदि खाण्डवदाहसमये । दैवस्य बलेनाश्रितौ । एक प्रवासेन, अन्य शरणत्वेनेति भाव । तक्षक सर्पराज । तक्षैव तक्षक राक्षसशिल्पी मय । द्वावपि तक्षकौ । 'तक्षको नागवर्धक्यो' इत्यमर । सकल तत्रत्यसर्वस्थावरजङ्गमसहित खाण्डव वन चर्वितुर्भक्षयितुरग्नेर्विघसत्व भोजनशेषत्वमभजता प्राप्तवन्तौ । न दग्धावित्यर्थ । 'अमृत विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो' इत्यमर । अत्र तक्षकद्वयादन्यस्मिन्प्रसक्तस्याग्निदाहस्य

---

१ 'अधिपतिम्' इति पाठ

अथ स्मित्वा तुन्द परिमृशति मन्दायितगतौ
समापृच्छ्य प्रीत्या त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।
रथाभ्या मौनिभ्या घनसलिलसेकेन महता
विजेत्रौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्त नरपते ॥ १३२ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते तृतीय स्तबक ।

तद्भये भोजनशेषत्वकथनेन तदन्यस्मिन्नेव नियमनात्परिसख्यालकार । स्वागतावृत्तम् ॥ १३१ ॥

अथेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् । स्मित्वा दरहास कृत्वा तुन्दमुदर परिपूर्ण परिमृशति सस्पृशति । आनन्दातिरेकादिति भाव । करेणेति शेष । मन्दायिता मन्दायमाना गतिर्यस्य तस्मिन् । आहाराधिक्यादिति भाव । हुतवहेऽग्नौ प्रीत्या समापृच्छ्य गच्छामीत्युक्त्वा । त्रिदिव स्वर्ग प्रत्युपयाते गते सति । विजेत्रौ विशेषेण जयसमन्वितौ तौ कृष्णौ महता घनाना मेघाना सबन्धिन सलिलस्य वर्षोदकस्य सेकेनोक्षणेन मौनिभ्या नि शब्दाभ्याम् । जलक्लिन्ना न ध्वनन्तीति प्रसिद्धम् । रथाभ्या उपलक्षितो सन्तौ नरपतेर्धर्मराजस्योपान्त समीप विविशतु । स्वभावोक्तिरलकार —'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् ॥ १३२ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने

तृतीय स्तबक ।

---

१ 'अभियाते' इति पाठ

चतुर्थः स्तबकः ।

याते ततो निजपुरीं यदुवंशकेतौ
राज्ञे मयो मणिसभा रचयाबभूव ।
यस्या रुच समवलोक्य शुचाधुनापि
जीव गतागतजुष वहते सुधर्मा ॥ १ ॥

तामधिष्ठातुम[1]भ्येत्य त मख कर्तुमन्वशात् ।
विपञ्चीरवसारज्ञो नृप चीरवसा वर ॥ २ ॥

ततो दूताहूत पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्त सप्ततन्तु[2]मुपहर्तुमनस कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्त समन्त्र्य [3]साक्षादुत्साह[4]प्रभावाभ्या मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्या गन्धवहसुधान्धोधिपनन्दनाभ्यामनुसधीयमानगमनो नदीतटाकैर्द्विमातृकतया [5]स्वपा-

---

यात इति । ततो युधिष्ठिरसमीपप्राप्त्यनन्तरं यदुवशस्य केतौ ध्वजे । तद्वत्प्रख्यापक इति यावत् । निजपुरी द्वारका प्रति याते सति राज्ञे युधिष्ठिराय मयोऽर्जुनरक्षितो मणिसभा मणिमयी मणीना वा सभामास्थानशाला रचयाबभूव । निर्माय दत्तवानित्यर्थ । यस्या मणिसभाया रुच शोभा समवलोक्य सुधर्मा देवसभा शुचा शोकेन तादृशशोभाराहित्यजनितेन अधुनापि अद्यापि जीवमात्मान बृहस्पतिं च । गतागत यातायात जुषत इति तथोक्त वहते । अत्र सुधर्मायास्तादृग्दु खकृतजीवयातायातासबन्धेऽपि सबन्धरूपातिशयोक्ति । जीवात्मबृहस्पत्यो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'जीव प्राणिनि गीष्पतौ' इत्यमर । वसन्ततिलका ॥ १ ॥

तामिति । तामधिष्ठातुम् । तत्र सभाया स्थितवन्तमित्यर्थ । 'स्थास्नु स्थिरतर' इत्यमर । त नृप धर्मराजमभ्येत्यागत्य विपञ्चीरवसारज्ञो वीणानादोपनिषद्वेदी चीरं वल्कल वसते परिदधत इति चीरवसा मुनीना वरो नारदो मखमश्वमेध कर्तुमन्वशाददिदेश । शास्ते कर्तरि लुङ ॥ २ ॥

तत इति । ततो नारदनिदेशानन्तर महान्त लोकैकश्लाघ्य सप्ततन्तु क्रतुं राजसूय निरन्तराय निर्विघ्नमुपहर्तुमनुष्ठातु मनो यस्य तस्य अतएव कौन्तेयस्य उपान्ते सनिधौ रहस्येकान्ते दूतैराहूत पुरुहूतानुज श्रीकृष्णो मुहूर्त समन्त्र्यालोच्य । 'वशीकृताखिलनृपेणैव राजसूय कार्यं, जरासधश्चाखिलस्य जेता, जिते तस्मिन् जितकल्पा एव सर्वे नृपा, तत्र प्रथम तज्जय एवानुष्ठेय' इत्यालोचनप्रकार । तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्या प्रेषिताभ्या गन्धवहो वायु, सुधान्धसा देवाना अधिप इन्द्र, तयोर्नन्दनाभ्या भीमार्जुनाभ्या अनुसधीयमान अनुसयुज्यमान गमनं यस्य तथोक्त सन् । अतएव साक्षान्मूर्तीभूताभ्या उत्साहप्रभावाभ्या उत्साहशक्तिप्रभुशक्तिभ्या अनुसधीयमान मन्त्र मन्त्रशक्तिरिव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । नदीभिस्तटाकैश्च द्वे मातरौ सस्यजनयित्र्यौ

---

१ 'आगत्य' इति पाठ २ 'आहर्तुमनस' इति पाठ ३ 'साक्षात्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'प्रभवाभ्याम्' इति पाठ ५ 'स्वपालयितारमिव' इति पाठ

लयितारमनुकुर्वतो विविधान्यदुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मगधा-नवगाह्य विशृङ्खलमोदितगिरिव्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुल जराघटितदेहमपि देदीप्यमानबलसपन्नमाशाजेतारमपि परार्थापहा-रजागरितार मागधमपि विगीतव्यापार द्वैमातुरं महारथ जरासध पृथिवीनाथमेत्य प्रधन ननाथ ॥

तत्क्षणमतितितिक्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अय पुन-

येषा तेषा द्विमातृकाणा नदीमातृकाणा देवमातृकाणा च भावेन द्विमातृकतया। 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसपन्नव्रीहिपालित । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमर । त्वेषा पालयितार राजान जरासध अनुकुर्वत विडम्बयत । तस्यापि द्विमातृकत्वादिति भाव । विविधै कनकमणिरूपै नवविधैश्च अन्यस्मिन्देशान्तरे दुर्लभै वसुभि धनै धान्यैश्च समेधिता प्रवर्धिता वसुधा भूर्येषु तान्मगधान्नाम जनपदान् अवगाह्य प्रविश्य विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा आमोदित सतोषित गिरीणा शैलाना व्रज समूह गिरिव्रजानामकराजधानी च येन तथोक्तमपि शृङ्खलाभि पादबन्धनायसयन्त्रै खेदित दु ख प्रापित महीभृता शैलाना राज्ञा च कुल वृन्द येन तथोक्तम् । जरया चरमवयसा तन्नाम्ना पिशाच्या च घटित सयुक्त सयोजितश्च देहो यस्य तथोक्तमपि । देदीप्यमानेन बलेन सत्त्वेन सपन्न समृद्ध आशाना तृष्णाना दिशा च जेतारमपि । परार्थाना अपहारे जागरितार प्रवण मागध वैतालिकमपि । मगधाधिप च विगीतव्यापार गानशून्य निन्दितकर्माण च । द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुरम् । 'मातुरुत्सख्यासभद्रपूर्वाया ' इत्यपत्यार्थे अण् उत्व च । महारथम् । 'आत्मान सारथिं चाश्वान्रक्षन्युध्यति यो भट । स महारथसज्ञ स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षित जरासध पृथिवीनाथमेत्य प्रधन युद्ध ननाथ याचितवान् । नाथते कर्तरि लिट् । अत्र सर्वस्यापि शब्दस्य विरोधसमुच्चयार्थद्वयाभिधायकतया विरोधाभासालकार । श्लेषानुप्राणितश्चेति सकर । अत्र पुरा किल केनचिन्मुनिना दत्त फल द्विधा खण्डयित्वा खण्डमेकैक भुक्त्वा अर्धमर्ध मातृभ्या प्रसूय त्यक्त शरीरखण्डद्वय जरानाम्न्या पिशाच्या एकीकृत जरासधोऽभूदिति पौराणिकी कथानुसधेया । 'वसुधनधान्य—' इति पाठे 'वसू रश्मौ धने वसु' इति कोशात् धनशब्दवैयर्थ्य छेकानुप्रासभङ्गश्चेति बोध्यम् ॥

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । हे कृष्ण, त्व अष्टादशकृत्व अष्टादशवारम् । अभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । दृष्टापजयोऽसि । लोकैरिति भाव । इतर त्वदन्योऽयमर्जुनस्तु किशोर बाल इति अतितितिक्षया अत्यन्तक्षमया । 'अतितीक्ष्णतया' इति पाठे अतिकोपेनेत्यर्थ । उभा-

१ 'मागधान्' इति पाठ २ 'अधिगम्य' इति पाठ ३ 'हर्षित' इति पाठ ४ 'देहबलसपदम्' इति पाठ ५ 'जरासध' इति नास्ति क्वचित् ६ 'पृथ्वीनाथमुपेत्य' इति पाठ ७ 'अतितिक्षुतया' इति पाठ

रितर किशोर' इति कृष्णावुभावप्यवधीर्य हिडिम्बबकंकुटुम्बशो-कोदयादारभ्य प्रवीरजनकार्णिकामौक्तिकायमानकीर्तेरात्मन समुखी-न दृढतरपरिकरबन्ध जरासध गन्धवहनन्दन पञ्चदशदिनानि नि-युध्य तेषा तृतीयभागपरिसख्यानपदाभिधेयेन सह योजयमास ॥

हते तस्मिंस्त्रयो दीप्रा हरिप्रस्थमुपाययु ।
आगामिनि मखे हव्यमादित्सव इवाग्नय ॥ ३ ॥
कृष्णे गते यदुपुरी क्षितिपानुजाना
जित्वा दिश प्रतिनिवृत्तवता चतुर्णाम् ।
कोशे ममु परमसिप्रवरा गृहीता
दोष्णोर्बलेन महता न तु हेमपुञ्जा ॥ ४ ॥

वपि कृष्णौ कृष्णार्जुनौ अववीर्य तिरस्कृत्य हिडिम्बबकयो राक्षसयो सबन्धिनो कुटुम्बयो दारापत्याद्यो शोकस्य उदयादारभ्य । तदुभयवधात्प्रभृतीत्यर्थ । प्रवीरजनस्य कर्णिका कर्णभूषण तस्या मौक्तिकानीवाचरन्ती मौक्तिकायमाना कीर्तिर्यस्य तस्य । अत एव आत्मन स्वस्य । भीमस्येत्यर्थ । तस्यैव मुख्यविशेष्यत्वादात्मस्वशब्दयोर्व्यवधाने मुख्यविशेष्यपरत्वव्यवस्थापनाच्चेति भाव । समुखीनम् । 'यथामुखसमुखस्य दर्शन ख' इति खस्येनादेश । आभिमुख्यभाज दृढतर अतिगाढ परिकरबन्ध हस्तन्यासविशेष सव्यदक्षिणपाण्योर्निकुञ्च्य दक्षिणसव्यभुजाग्रविन्यसनात्मक यस्य तम् । परिकरो मध्यबन्ध इति केचित् । जरासध गन्धवहनन्दनो भीम पञ्चदशदिनानि नियुध्य बाहुयुद्ध कृत्वा तेषा पञ्चदशदिनाना तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसख्यान सख्याभिधायक यत्पद पञ्चतेति शब्द तस्य अभिधेयेन वाच्येन । मरणेनेति यावत् । योजयामास सघटितवान् । मारयामासेत्यर्थ । 'समीरकुमार' इति पाठान्तर प्रक्रान्तानुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥

हत इति। तस्मिन् जरासधे हते सति दीप्रा तज्जयेन प्रकाशमाना त्रय कृष्णभीमार्जुना आगामिनि भविष्यति मखे राजसूये हव्य आदातुमिच्छव आदित्सव अग्नय आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नय इवेत्युत्प्रेक्षा । हरिप्रस्थ इन्द्रप्रस्थपुर प्रति उपाययु आगतवन्त ॥ ३ ॥

कृष्ण इति। कृष्णे यदुपुरीं द्वारका प्रति गते सति दिशश्चतस्रो जित्वा प्रतिनिवृत्तवता इन्द्रप्रस्थ पुनरागताना चतुर्णा क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुजाना भीमादीना दोष्णो बाह्वो महता बलेन सत्त्वेन शौर्येण च गृहीता असिप्रवरा

---

१ 'बक' इति नास्ति क्वचित् २ 'भुजकीर्ते' इति पाठ ३ 'जरासध' इति नास्ति क्वचित् ४ 'समीरकुमार' इति पाठ ५ 'एषाम्' इति पाठ ६ 'परि' इति नास्ति क्वचित् ७ 'घटयाबभूव' इति पाठ

उपायनत्वेन नृपाय सर्वैर्दत्तेषु वित्तेष्वखिलेषु भूपैः ।
पार्थस्य पुर्यां क्षितिरेव भेजे वसुंधरावाचकवाच्यभावम् ॥ ५ ॥
नरदेवमगाज्जये प्रतीच्या नकुलेनैवं वसूनि विस्तृतानि ।
दधदानकदुन्दुभिस्वनैर्द्यां दलयन्नानकदुन्दुभेः कुमारः ॥ ६ ॥
हरिणा स ततः कृताभ्यनुज्ञो हविरादातुमिवागतेन साक्षात् ।
क्रमवेदिपुरोधसा समूहैः क्रतुमाहर्तुमुपक्रमं प्रचक्रे ॥ ७ ॥

परं खड्गश्रेष्ठा एव कोशे खड्गपिधाने ममुः मिलन्ति स्म । हेमपुञ्जाः उपायनत्वेन तत्तद्देश्यराजदत्ता धनराशयस्तु कोशे धनगृहे न ममुः । अपरिमितत्वादिति भावः । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने धनवेश्मनि' इति विश्वः । अत्र हेमपुञ्जानां खड्गानां च प्रसक्तस्य कोशमिलनस्य खड्गमात्र एव नियमनात्परिसंख्यालंकारः । स च कोशशब्दश्लेषभित्तिकालब्धखड्गपिधानधनगृहाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

उपायनत्वेनेति । सर्वैः नानादेश्यैः भूपैः राजभिः अखिलेषु वित्तेषु धनेषु नृपाय धर्मराजाय उपायनत्वेन दत्तेषु उपहारीकृत्य समर्पितेषु सत्सु पार्थस्य पुर्यां इन्द्रप्रस्थसंबन्धिन्यां क्षितिः भूमिरेव वसुंधरेति वाचकस्य पदस्य वाच्यभावं अभिधेयत्वम् । वसु धरतीति व्युत्पत्त्या धनधारणरूपं भेजे प्राप । सर्वत्र सर्वैः सर्वस्वस्यापि राज्ञे दत्तत्वेन वसुशून्यत्वादिति भावः । अत्रापि वसुधरत्वस्यान्यत्र निषिध्य पार्थपुरभुव्येव नियमनात्पूर्ववत्परिसंख्यालंकारस्य असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तेश्च द्वयोरपि धर्मराजसंप्रदानकाखिलनृपकर्तृकसर्वस्वकर्मकोपायनीकरणात्मकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमूलकत्वादेककालिकत्वाच्च समप्राधान्यसंकरः ॥ ५ ॥

नरदेवमिति । विस्तृतानि बहूनि वसूनि दधत् गृह्णन् आनकदुन्दुभेः वसुदेवस्य कुमारः कृष्णः आनकानां पटहानां दुन्दुभीनां भेरीणां स्वनैर्ध्वनिभिः द्यां आकाशं दलयन् भिन्दन् । पूरयन् सन्निति यावत् । 'आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्', 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्युभयत्राप्यमरः । प्रतीच्याः दिशः जये सति । तद्देश्यान् भूपान् जितवतेत्यर्थः । नकुलेन सहैव नरदेवं धर्मराजं अगात् प्राप्तवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६ ॥

हरिणेति । ततः कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराजः साक्षात् मूर्तीभूय हविरादातुमागतेनेव स्थितेन हरिणा श्रीकृष्णेन कृताभ्यनुज्ञः सन् । क्रतुकरणायेति शेषः । क्रमवेदिना तत्तत्कर्मतदनुष्ठानपौर्वापर्यविदा पुरोधसा ऋत्विजां समूहैः सह क्रतुं राजसूयं आहर्तुं कर्तुं उपक्रमं आरम्भं प्रचक्रे । 'क्रमवेदिभिर्ऋत्विजां'

---

१ 'इव' इति पाठः २ 'विस्मृतानि' इति पाठः ३ 'क्रमविद्भिरथर्त्विजां समाजैः' इति पाठः

प्राग्वशेऽप्युत्तमे तिष्ठन्प्राग्वश पुनराविशन् ।
कुरीरशिरसा पत्न्या कुरुवीर स दीक्षित ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-
मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।
जग्धान्पुरा जतुनिकेतनभित्तिखण्डा-
न्कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरूनजीर्णान् ॥ ९ ॥

तत्र प्रवर्ग्यजनित दिवि धूमचक्र-
मालक्ष्यते स्म विबुधान्प्रति पावकेन ।
आनाकदुर्वहहविर्द्रविणेन वेगा-
दाह्वानपत्रवलय किल नीयमानम् ॥ १० ॥

इति पाठस्तु षट्कलानियतस्य वैतालीयविषमपादस्य कलाधिक्येन च्छन्दोभङ्गादुपेक्ष्य ॥ ७ ॥

प्राग्वश इति । उत्तमे प्राग्वशे हविर्गेहे तिष्ठन्नपीति विरोध । प्राचां कुरुययात्यादीना राज्ञा वशे तिष्ठश्चेत्याभास । दीक्षित स कुरुवीर धर्मराज कुरीरं जाल शिरसि यस्यास्तया पत्न्या द्रौपद्या सह प्राग्वश पुन हविर्गेह आविशत्प्रविष्टवान् ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिति । अनल अग्नि अत्र राजसूये रुच्य आस्वाद्य हवि आघ्रातुम् । भक्षितुमित्यर्थं । इच्छु सन् । पुरा लाक्षागृहदाहसमये जग्धान् भक्षितान् गुरून् अतिसारान् अत एव अजीर्णान् जाठराग्निना अपक्वान् कुक्षौ स्थितान् । जतुनिकेतनस्य लाक्षागृहस्य भित्तीना खण्डान् आसमन्तान्नीलस्य धूमकुलस्य यन्निर्गमन बहिरुद्गमन तस्य अपदेशात् व्याजात् ववाम उद्गिरति स्मे त्युत्प्रेक्षा सापह्नवा च । अत्र अग्नेरजीर्णजतुगृहभित्तिखण्डवमनोत्प्रेक्षायास्तृतीयस्तबके 'क्षुत्प्रपीडयति मामपि वीरौ कुक्षिमेत्य' इति खाण्डवदाहहेतुताया अग्ने क्षुद्बाधायाश्च सदर्भविरोध सूक्ष्मधीगोचर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र राजसूये प्रवर्ग्येण होमात्मककर्मविशेषेण जनित दिवि आकाशे धूमस्य चक्र वलयाकृति वृन्दम् । नाकस्य स्वर्गस्य पर्यन्त आनाकं दुर्वह वोढुमशक्य हविरेव द्रविण धन येन तेन । अत एव पावकेन विबुधान् देवान् प्रति वेगात् नीयमान प्रापयमाण आह्वानस्य पत्र लेख्यमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रकृतिविकृतिभावाभावात्तादर्थ्ये षष्ठीसमास । आलक्ष्यते स्म ददृशे । लोकैरिति शेष ॥१०॥

---

१ 'आस्वातुम्' इति पाठ २ 'निर्गलना' इति पाठ

मेदस्विन विपुलखाण्डवभक्षणेन
देहं निज चलयितु शिखिनोऽक्षमस्य ।
उद्गम्य सज्वलितुमुत्तरवेदिकाया-
मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽभूत् ॥ ११ ॥

बिम्बेन सङ्ग बिसपुष्पबन्धोर्नाथ कलाना न यथा विदध्यात् ।
तथैव देवास्ततृपुस्तदानीमत्यद्भुताना हविषा विशेषै ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्सप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रो ।
न वर्ण एकस्तु कदापि लेभे नार्थ क्रतूनामिह सार्वभौमे ॥ १३ ॥

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमल्लमुकुटमणिकिरणपल्लविते यज्ञ-

मेदस्विनमिति । विपुलस्य अतिविस्तारस्य खाण्डवस्य वनस्य भक्षणेन मेदस्विनमतिमासल निज देह चलयितु अक्षमस्य असमर्थस्य शिखिन अग्ने । आहवनीयस्येति यावत् । उद्गम्य उत्थाय गत्वा उत्तरवेदिकाया सम्यक् ज्वलितुम् । अन्तिके । आहवनीयायतनोत्तरवेदिमध्य इत्यर्थ । आलम्बनाय किल अवलम्बनायेवेत्युत्प्रेक्षा । यूपवर यज्ञियस्तम्भविशेष पशुबन्धनार्थ अभूत् वर्तते स्म ॥ ११ ॥

बिम्बेनेति । कलाना नाथ चन्द्र बिसपुष्पाणा पद्माना बन्धो सूर्यस्य बिम्बेन मण्डलेन सङ्ग मेलन यथा न विदध्यात् न कुर्यात् तथा तदानीं देवा अग्न्यादय अत्यद्भुताना हविषा विशेषैरेव । न तु चन्द्रकलाभिरित्यर्थ । ततृपुः तृप्यन्ति स्म । राजसौयिकात्यद्भुतहविर्भक्षणपूर्णोदराणा चन्द्रकलापानप्रसक्त्यभावे सार्वकालिकपूर्णबिम्बतया चन्द्रस्य सूर्यबिम्बसङ्ग कलामात्रशेषलभ्य न प्रसज्यत एवेत्यर्थ । अत्र देवाना तादृशतृप्त्यसबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तया चैष राजसूयो लोकोत्तर इति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ १२ ॥

सर्वेष्विति । इह क्रतूना सार्वभौमे राजसूये, वर्णेषु सर्वेषु ब्राह्मणादिषु अकाराद्यक्षरेषु च दातुरस्मादजातशत्रो यमराजादर्थ धन अभिधेय च सप्राप्तवत्सु सत्स्वपि । एक नवर्ण नकारस्तु अर्थ धन निषेध चाभिधेय कदापि न लेभे । एको वर्णो न लेभ इति नेति च । 'वर्णौ द्विजादौ शुक्लादौ स्मृतौ वर्णं तु वाक्षरे,' 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्युभयत्राप्यमर । अत्र सर्ववर्णसुलभार्थदातृरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि नवर्णस्यार्थप्राप्तिरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलकार । स च कुलाक्षरयोर्धनाभिधेययोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोस्तस्य चाङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ १३ ॥

तत्रेति । नानाजनपदाना समस्तदेशाना ये मेदिनीवल्लभमल्ला राजश्रेष्ठा तेषा मुकुटेषु किरीटेषु मणीना किरणै कान्तिभि पल्लविते रञ्जिते तत्र तस्मिन्

---

१ 'हविषामशेषा' इति पाठ

वाटे त्रिपथगापृथातनूजाभ्या नियुक्तो वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जतुभवन-वनसवनेषु पृथक्पृथगाराधिततया स्वेनाप्यातिध्यायामन्त्र्यमाणेन वीतिहोत्रेणेव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्क्रियमाणपाणितल सह-देवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणेव निभृतावयव सभ्य-लोकलोचनपक्ष्मयुगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमान मह-र्षिजनवलयमध्यमहेन्द्रनीलरत्न चिरंतन पुमास समासाद्य प्रथमम-र्घ्येण परिपूजयाचक्रे ॥

तावत्प्रकोपात्तरलाधरस्य प्रतिक्षितीशानभयानकस्य ।
वेदीभुव तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

सदसि न विकृतो यदच्युतोऽभूत्स तु परुषाक्षरमण्डलेन शत्रो ।

यज्ञवाटे राजसूयशालाया त्रिपथगातनूजेन भीष्मेण पृथातनूजेन धर्मराजेन च द्वाभ्या नियुक्त 'कृष्णमग्रे पूजय' इत्याज्ञप्त । विरुद्धाया मातुरपत्यै वैमात्रेयै भ्रातृभि भीमार्जुनयुधिष्ठिरै क्रमेण जतुभवने वने खाण्डवे सवने राजसूये च तेषु पृथक् पृथक् प्रत्येक प्रत्येक आराधिततया सतर्पितत्वेन स्वेनात्मनापि आतिथ्याय पूजनाय आमन्त्र्यमाणेन आहूयमानेन वीतिहोत्रेण अग्निनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । ज्वलता हेममात्रेण परिष्क्रियमाण अलक्रियमाण पाणितल यस्य स । निखिलाना भक्तजनाना यानि कृत्यानि कार्याणि काङ्क्षितानि तन्निर्वहणेन सपादनेनैव भारेणेवेत्युत्प्रेक्षा । निभृता निश्चला अवयवा यस्य तम् । सर्वस्मादग्रपूजनेऽप्यनुद्धतमित्यर्थ । सभाया साधु सभ्य स चासौ लोक जन तस्य लोचनाना यानि पक्ष्मयुगलानि तेषा पङ्क्तयो परस्परवैमुख्यस्य अनभिमुखत्वस्य । निर्निमेषत्वस्येति यावत् । वदान्यो दाता रूपकोमलिमा शरीरसौन्दर्य यस्य तथोक्तम् । निर्निमेषदर्शनीयसौन्दर्यमित्यर्थ । महर्षिजनस्य वलय मण्डलमेव कटकाभरण तस्य मध्ये महेन्द्रनीलरत्नमिति श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकम् चिरंतन पुमास पुराणपुरुष श्रीकृष्ण समासाद्य अर्घ्येण प्रथम सर्वेभ्य आदौ परिपूजयाचक्रे परि-पूजितवान् । रूपकोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

तावदिति । तावत् तत्क्षणमेव प्रकोपात् कृष्णस्याग्रपूजनजन्यात् तरलो अधरौ ओष्ठौ यस्य तस्य अतएव प्रतिक्षितीशाना प्रत्यर्थिपार्थिवाना भयानकस्य भयकरस्य चेदीशितु शिशुपालस्य चित्त वह्नि यज्ञिय तत्र यज्ञवाटे वेदीभुव आयतनप्रदेश विहाय आविवेशेवेत्युत्प्रेक्षा । 'परवृद्धिमत्सरमनो हि मानिनाम्' इति न्यायादिति भाव ॥ १४ ॥

सदसीति । यत् यस्मात् स अच्युत कृष्णस्तु शत्रो शिशुपालस्य परु-

---

१ 'त्रिपथा' इति पाठ २ 'निमन्त्र्यमाणेन' इति पाठ ३ 'निर्वाहभारेण' इति पाठ ४ 'इव' इति नास्ति क्वचित्, ५ 'युग्म' इति पाठ ६ 'चिरत्नम्' इति पाठ ७ 'आसाद्य' इति पाठ

बहिरवसदुपेत्य तच्छ्रवोभ्या बहुतरकुण्डलनीलरत्नलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिह समाप्तिमती न वेति
सद्रष्टुकाममिव दानववैरिचक्रम् ।
कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेग
कण्ठे बिभेद रणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समापिते सवनकर्मणि निर्मितावभृथाप्लवनमुपदात्वेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुणमेव ग्राहितान्सर्वानुर्वीपतीन्प्रस्थापितवन्त पौरव तमनुज्ञाप्य चैद्यनिधनोत्सवेन सुदर्शनस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि नवास्रकणिकार्द्रतामनुभवितुमना इव सनातन पुमान्पुरी पुरानुभूतकुशस्थलीनाम्नी प्रतस्थे ॥

षाक्षरमण्डलेन निष्ठुरवाक्यवृन्देन सदसि मनसीति वा विकृत दृष्ट नाभूत् । तत् तस्मात् कारणात् तत् परुषाक्षरमण्डल उपेत्य शिशुपालात् कृष्ण प्रत्यागत्य तस्य कृष्णस्य श्रवोभ्या कर्णाभ्या बहि बहुतराणा कुण्डलयोर्नीलरत्नाना लक्ष्यात् व्याजात् अवसत् अवर्ततेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या सापह्नवा च । नीचावमानो न महता कोपायेति भाव । पुष्पिताग्रा ॥ १५ ॥

अश्लीलेति । नत कल्पान्ततिग्मकरकल्प प्रलयार्कतुल्य अनल्पवेग दानववैरिण श्रीकृष्णस्य चक्र (कर्तृ) इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् निष्ठुरवाक्य समाप्तिमती समाप्ता वा न समाप्तिमतीवेति सद्रष्टु कामो यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । रणकर्मणि वाक्कलहे दमघोषस्यापत्य दामघोष शिशुपाल कण्ठे बिभेद ॥ १६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण दुष्टा मति बुद्धि यस्य तथोक्तस्य तस्य शिशुपालस्य आयुषा जीवितकालेन सह सवनकर्मणि राजसूये समापिते समाप्तिं नीते सति । निर्मित अवभृथे दीक्षान्ते आप्लवन स्नान येन तथोक्त उपदात्वेन उपायनत्वेन पूर्व दत्तानि दत्तपूर्वाणि । स्वस्मा इति शेष । वित्तानि धनानि द्विगुण यथा तथा ग्राहितान् । ग्रहेर्ण्यन्तात्कर्तरि क्त । अत एव उत्तमर्णान् ऋणप्रदातॄनिव स्थितान् । तेषामेव दत्तद्विगुणग्राहित्वादिति भाव । सर्वान् उर्वीपतीन् राज्ञ प्रस्थापितवन्तम् । निजनगरेभ्य इति शेष । त पौरव पुरुवश्य धर्मराज अनुज्ञाप्य गच्छामीत्यापृच्छ्य सनातन पुमान् पुराणपुरुष कृष्ण चैद्यस्य शिशुपालस्य निधनेन मरणेन य उत्सव तेन सुदर्शनस्य चक्रस्येव स्वस्य पुरे द्वारकाया जनाना लोचनस्यापि । जात्येकवचनम् । नवाभिरस्रकणिकाभि आनन्दाश्रुबिन्दुभि शोणितबिन्दुभिश्च आर्द्रता सेक अनुभवितु द्रष्टु मनो यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'अस्र

१ 'बहिरिव सदुपेत्य' इति पाठ २ 'समाप्तवती' इति पाठ ३ 'रणसीमनि दामघोषिम्' इति पाठ ४ 'पौरजनस्यापि', 'स्वपौरलोचनस्यापि' इति पाठ ५ 'अनुभावयितुमना' इति पाठ

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्हास्तिन पुरमवाप्य विलक्ष ।
सौबलि गिरमसौ बलवन्त दुर्विचाररचनासु चचक्षे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदाहुरेत-
न्मिथ्या न मातुल विरोधिमखेऽनुभूतम् ।
तत्स्मर्यमाणमखिलक्षितिपोपनीत
नक्तदिव दहति चित्तमिद यतो मे ॥ १८ ॥

वल्गत्कुच परिजहास सभावलोके
मा द्रौपदी मणिभुवि स्खलित यदुच्चै ।
तत्साधुजातमिति वक्तुमिव स्नुषा स्वा
मत्प्राणवायुरयमुत्क्रमणेच्छुरास्ते[1] ॥ १९ ॥

मश्रुणि शोणिते' इति विश्व । पुरा कृष्णावासात् पूर्व अनुभूत स्वीकृत कुशस्थलीति नाम यस्यास्ता पुरी अधुना द्वारकानाम्नी प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । 'अनुभावयितुमना इव' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थ । 'पौरवन्त पौरव तम्' इति क्वचित्पाठ । पौरा एवास्य सन्तीति पौरवन्त पौरमात्रशेषमित्यर्थको व्यर्थविशेषणत्वादुपेक्ष्य ॥

अन्धेति । असौ अन्धभूपतनयोऽपि दुर्योधनोऽपि बलाना चतुरङ्गाणा ओघै वृन्दै हस्तिना निर्मित हास्तिन पुरमवाप्य विलक्ष धर्मराजैश्वर्य दृष्ट्वा विस्मयान्वित सन् दुर्विचाराणा दुरालोचनाना रचनासु करणेषु बलवन्त समर्थ सुबलस्यापत्य सौबल शकुनि प्रति गिर वाच वक्ष्यमाणा चचक्षे उक्तवान् । चष्टे कर्तरि लिट् । स्वागता ॥ १७ ॥

अग्नेरिति । हे मातुल मातृभ्रात शकुने, हेम सुवर्ण अग्नेरपत्य अग्निजन्यमिति यद्वाक्यमाहु । जना इति शेष । एतद्वाक्य न मिथ्या नानृतम् । यत कारणात् अखिलै क्षितिपै राजभि उपनीत समर्पित तेभ्य करत्वेनानीतमिति वा । विरोधिनो ज्ञाते धर्मराजस्य मखे राजसूये अनुभूत दृष्ट तदिदं अग्निजन्य हेम स्मर्यमाण सदेव । मयेति योज्यम् । मे मम चित्त नक्तदिव रात्रिंदिवम् । 'अचतुर–' इत्यादिना निपात । दहति । चित्तसताप जनयतीत्यर्थ । ततो न मिथ्येति योज्यम् । अत्र 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेर्वा । अत्र प्रसिध्यमानतापकत्वप्रतिपादकोत्तरवाक्यार्थेन हेम्नोऽग्निजन्यत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । मनोव्यथादाहयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ १८ ॥

वल्गदिति । किंच सभाया मणिमयसभाया अवलोके दर्शनसमये मणिभुवि वज्रकुट्टिमे स्खलित स्थले जल जले स्थल इति भ्रान्तम् । माम् । दृष्ट्वेति शेष ।

---

१ एतदनन्तरम् 'तत ' इति क्वचित्.

अधुना युधि सेनाभिर्विधुन्वानो धरातलम् ।
विधाय निधन तेषा निगृह्णीयामिमा शुचम् ॥ २० ॥

इति निगद्य व्रीडाव्यथानद्यो सगमे निमग्नमेनमभग्नकैतव-बन्धु गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

जय्यता कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स यद्युधि भयात्पलायिता ।
केवल हरिमुखा न नामतो वेगतोऽपि मरुतोऽभवन्सुरा ॥२१॥

अपि च ।

त वीक्षितु जगति शक्नुयुरत्र के वा
भीम प्रकोपधृतभीमगदाङ्कबाहुम् ।

द्रौपदी वल्गन्तौ हासक्षोभात् चलन्तौ कुचौ यस्मिन् तद्यथा तथा । उच्चै परिजहास हासमकरोदिति यत्, तत् परिहसन साधु उचित जातमभूदिति । स्वा स्वीया स्नुषा पुत्रपत्नी प्रति वक्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । अय मम प्राणमयो वायु उत्क्रमणेच्छु निर्गमनेच्छावान् सन् आस्ते । पैररवमानो मानिना मरणादतिरिच्यत इति भाव ॥ १९ ॥

अधुनेति । अतोऽहमधुना सेनाभि चतुरङ्गाभि धरातल भूतल विधुन्वान कम्पयन् सन् युधि युद्धे तेषा विरोधिना धर्मराजादीना निधन मरण विधाय कृत्वा इमा शुच शोक निगृह्णीया निरुन्ध्याम् । गृह्णातेर्निपूर्वाद्विध्यर्थे लिङ् ॥२०॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा व्रीडाव्यथे लज्जादुःखे एव नद्यौ तयो सगमे निमग्न एन दुर्योधन उत्तारयितु तीर प्रापयितु अभग्नस्य अप्रतिहतस्य कैतवस्य अक्षविद्याया बन्धु । तत्र कुशल इत्यर्थ । गान्धारस्य देशविशेषस्य पति राजा शकुनि एव वक्ष्यमाणप्रकारेण उत्तरं प्रतिवाक्य एव उत्तीर्यतेऽनेनेत्युत्तर प्लवमिति श्लिष्टरूपकम् । 'ऋदोरप्' इत्यप् । आदत्त गृहीत वान् । ददातेराङ्पूर्वात् कर्तरि लङ् । श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन, ते । त्वयेत्यर्थ । अर्जुन जेतु शक्यो जय्य तस्य भाव तत्ता कथमुपैति । नोपैत्येवेत्यर्थ । कुत यस्यार्जुनस्य युधि भयात् पलायिता । खाण्डवदाहसमय इत्यर्थ । हरिमुखा इन्द्रादय सुरा नाम त केवल नाम्नैव मरुत नाभवन् किंतु वेगत पलायनवेगादपि मरुत वायव अभवन् । 'मरुद्देवे समीरणे' इति विश्व । सोऽर्जुन इति योज्यम् । उत्तरवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । रथोद्धता ॥ २१ ॥

अपि च । इत्युत्तरेणान्वय ॥

तमिति । अपि च किं च प्रकोपात् धृता भीमा भयकरा च गदा अङ्क चिह्न

---

१ 'विधुनानो' इति पाठ २ 'रसातलम्' इति पाठ ३ 'निधाय' इति पाठ
४ 'तेषु' इति पाठ ५ 'बन्धो' इति पाठ

एकैकमुष्टिहतये स्म भवन्ति नाल
यस्याहवे बकबृहद्रथभूहिडिम्बा ॥ २२ ॥
ताभ्यामुपास्यमानस्य तपसस्तनुजन्मन ।
व्यापादेऽपि प्रसक्ति का विशेषात्तादृशा रणे ॥ २३ ॥

तथाप्यह तु तव च तेषा च परस्पर विभवे परिपणनपदाधिरोहिणि क्षणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसप्रदायेन त पराजयघण्टापथे सचारयिष्यामि ॥

वित्ते हृते दरिद्रास्ते विसृष्टा बन्धुभि स्वयम् ।
विनाश वा शुचा यायुर्विदेश वाथ लज्जया ॥ २४ ॥

यस्य तादृशो बाहुर्यस्य तथोक्त त भीम वीक्षितुम् अत्र जगति लोके के वा शक्नुयु समर्था । न केऽपि शक्नुयु । कुत यस्य भीमस्य आहवे युद्धे एकैकस्यैव मुष्टिहतये मुष्ट्याघाताय बकोऽसुर, बृहद्रथभू जरासध, हिडिम्बोऽसुरश्च, ते त्रय अल पर्याप्ता न भवन्ति स्म । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गम् ॥ २२ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्या भीमार्जुनाभ्या उपास्यमानस्य पार्श्वद्वये सेव्यमानस्य स्वय तपसस्तनुजन्मन यमपुत्रस्य व्यापादे द्रोहचिन्तन एव प्रसक्ति का । नास्तीत्यर्थ । विशेषात् तत्रापि तानिव पश्यन्तीति तादृशा लोकैकवीराणा सबन्धिनि रणे प्रसक्ति का । दूरतोऽपास्तेत्यर्थ । उभयत्रास्माकमिति शेष । अत्र युधिष्ठिरे विशेषणद्वयस्य लोकैकाजय्यत्वाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । एव द्रोहचिन्तनमात्रस्याप्यसभवोक्त्या रणे प्रसक्त्यभावस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वादर्थापत्त्यलकारश्च । द्वयोस्तिलतण्डुलन्यायेन मेलनात्ससृष्टि ॥ २३ ॥

तथापीति । तथापि तेषामजय्यत्वेऽपि तेषा युधिष्ठिरादीना विभवे भाग्ये तव विभवे च परस्पर परिपणन द्यूतपण तस्य पद स्थान अधिरोहतीत्यधिरोहिणि सति । पणत्वेन निर्दिष्टे सतीति यावत् । अह तु जगत सर्वस्य सामान्यता साधारण्य अक्षममाणेन असहता । अनन्यसामान्येनेत्यर्थ । अक्षविद्याया सप्रदायेन शिक्षानैपुण्येन त धर्मराज पराजय एव घण्टापथ राजमार्ग तस्मिन् क्षणात् सचारयिष्यामि । द्यूतेन सर्वमपहरिष्यामीत्यर्थ ॥

वित्त इति । वित्ते सर्वस्वे हृते सति । द्यूतेनेति शेष । अनन्तरं दरिद्रा ते पाण्डवा बन्धुभि मातृपुत्रादिभिरपि स्वय विसृष्टा सन्त शुचा धनस्वजनत्यागजन्येन शोकेन विनाश वा यायु गच्छेयु । अथवा लज्जया विदेश परदेश वा यायु । 'परिम्लाने माने मरणमथवा दूरगमनम्' इत्युक्तत्वादिति भाव । अत्र विनाशविदेशयोरेकदा गन्तुमशक्यत्वाद्विकल्पालकार — 'विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालकृतिर्मता' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

---

१ 'तपस्यातनु' इति पाठ २ 'मादृशाम्' इति पाठ ३ 'च' इति नास्ति क्वचित् ४ 'परस्परस्य' इति पाठ ५ 'परिणयनपथा' इति पाठ. ६ एतदनन्तरम् 'इति' इति क्वचित्.

त्व ततस्तु सुखमात्मसयुतै सोदरै सदृशसख्यका समा ।
नीरराशिहरिनीलमेखला नि सपत्नमनुभुङ्क्ष्व मेदिनीम् ॥ २५ ॥

इत्थकार रहसि कल्पिते[1] कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधावितु दिव्यचक्षुषा तेनान्धेन वसुधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवेशोत्सवव्याजादाहूत सानुजो धर्मज[2] कुरुपत्तनमुपेत्य बन्धुतया प्रत्युद्गम्यमानो दुस्तर भाविवनवासवर्षमेकैकमेकैकेन[3] प्रणिपातपुण्येन सुप्रतर करिष्यन्निव पितृव्य द्वादशकृत्व पादयो प्राणसीत् ॥

अवभृथाम्बुकणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकै[4] ।
स्वकबरी द्रुपदस्य सुतापि सा सुबलजापदयो समनीयत[5] ॥२६॥

त्वमिति । तत पाण्डवानामुक्तद्वयान्यतरप्राप्त्यनन्तर त्व तु नीरराशि समुद्र एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमयकाञ्ची यस्यास्ता मेदिनीं भूमिं आत्मना सयुतै सोदरै अनुजै । सदृशी तुल्या सख्या शतत्वात्मिका यासा ता सदृशसख्यका । समा शतसवत्सरान् । शैषिक कप्प्रत्यय । 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिको ह्रस्व । नि सपत्न नि शत्रुक अनुभुङ्क्ष्व पालय । भुजेर्विध्यर्थे लोट् । रथोद्धता ॥ २५ ॥

इत्थमिति । रहसि इत्थकार उक्तप्रकारम् । आलोचन कृत्वेत्यर्थ । 'अन्यथैवकथमित्थसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इतीत्थमुपपदात्करोतेर्णमुल् । कल्पिते । शकुनिदुर्योधनाभ्यामिति शेष । कितवस्य भाव कैतव तस्मिन्नेव दुरध्वे कुमार्गे । 'धूर्तोऽक्षदेवीकितव' इत्यमर । तावुभौ शकुनिं दुर्योधनमपि अनुधावितु अनुसृत्य वेगेन गन्तु दिव्य ज्ञानमय चक्षु यस्य तेन । ताभ्या दुष्टभाव गमितेनेत्यर्थ । अन्धेन वसुधराधिपतिना धृतराष्ट्रेण नवाया द्यूतार्थ निर्मिताया मणिमय्या मण्डपिकाया सभाया प्रवेशोत्सवस्य व्याजात् व्याज कृत्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । आहूत सानुज धर्मज युधिष्ठिर कुरुपत्तन हास्तिनपुर उपेत्य बन्धुतया बन्धुसमूहेन । प्रत्युद्गम्यमान क्रियमाणप्रत्युत्थान सन् । दुस्तरं तरितुमशक्य भाविनि द्यूते पराजयेन भविष्यति वनवासे एकैक वर्ष सवत्सर एकैकेन प्रणिपातेन यत्पुण्य तेन सुप्रतर करिष्यन् कर्तुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । पितृव्य पितृभ्रातर धृतराष्ट्र पादयो द्वादशकृत्वा द्वादशवार प्राणसीत् प्रणतवान् । प्रपूर्वान्नमते कर्तरि लुङ् ॥

अवभृथेति । अथ सा द्रुपदस्य सुता द्रौपद्यपि नूतनै प्रत्यग्रै अवभृथस्य राजसूयावभृथस्नानस्य सबन्धिभिरम्बुकणैरिव स्थित जालके नाम केशभूषणे मौक्तिकै अधिगता सगता स्वस्य कबरीं केशपाश सुबलजाया गान्धार्या पदयो समनीयत प्रापयति स्म । नमश्चक्र इत्यर्थ । अत्र धावल्यगुणनिमित्ता मौक्तिकेष्ववभृथाम्बुबिन्दुत्वोत्प्रेक्षा ॥ द्रुतविलम्बित वृत्तम् ॥ २६ ॥

---

१ 'कल्पितकैतव' इति पाठ २ 'धर्मानुज', 'धर्मात्मज' इति पाठौ ३ 'एकैक' इति पाठ ४ 'मौक्तिकजालकै' इति पाठ ५ 'समनीनयत्' इति पाठ

अनुजाभिरनामयानुयुक्तेरभिनन्द्य क्रतुलाभलालनाभि ।
सदनाय ससर्ज त विनीत स धृताकारनिगूहनो महीप ॥ २७॥

तावन्मदीयतनुभेदिभटान्तहेतु-
वैरं मिथ प्रभविता कुरुभूभुजा श्व ।
इत्यन्तराहृतशुचेव दिशि प्रतीच्या
मन्दायमानमहसा रविणा निपेते ॥ २८ ॥

दिग्धे सतमसै सान्द्रैर्दिशापदिशचत्वरे ।
सर्वा प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्दृशा तुलाम् ॥ २९ ॥

मनुजावलीनयनवर्त्मने पुनर्मघवादिदेवममभावगोचरा ।
ककुभो विभेजुरमृताशुभानव क्षणमेव त प्रथमशैलरोहिण ॥ ३० ॥

अनुजाभिरिति । धृत आकारस्य कपटभावजनितचेष्टाया निगूहन आच्छादन येन स तथोक्त स महीप धृतराष्ट्र अनामयस्य आरोग्यस्य अनुयुक्ते प्रश्नस्य अनुजाभि । आनन्तर्येणोच्चरिताभिरित्यर्थ । 'ब्राह्मण कुशल पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति स्मरणादिति भाव । क्रतो राजसूयस्य यो लाभ अनुष्ठान तत्सबन्धिनीभि लालनाभि प्रशसाभि अभिनन्द्य श्लाघित्वा विनीत विनयान्वित धर्मराज सदनाय उपकार्यायै ससर्ज प्रेषितवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥२७॥

तावदिति । तावत् तदानी श्व परस्मिन् दिने मदीयायास्तनो मण्डलस्य भेदिना भटाना अपरावर्तिना अन्तस्य मरणस्य हेतु । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । युद्धे परावृत्य मृत शिरो योगाद्भिनत्ति य ॥' इति स्मरणादिति भाव । कुरूणा कुरुवश्याना भूभुजा राज्ञा पाण्डवाना धार्तराष्ट्राणा च मिथ अन्योन्य वैरं विरोध प्रभविता प्रकर्षेण भविष्यतीति हेतो । अन्त मनसि आहता सगता शुक् दु ख यस्य तेनेवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमान क्षीयमाण मह तेजो यस्य तेन रविणा सूर्येण प्रतीच्या दिशि निपेते पतितम् । पतेर्भावे लिट् ॥ २८ ॥

दिग्ध इति । तत सान्द्रै सतमसै तमोभि दिशाना अष्टाना अपदिशाना तन्मध्यभागाना च चत्वरे प्राङ्गणे दिग्धे लिप्ते सति तदा सर्वा प्रजा दृशा अन्धीभूतया राज्ञा तुला धृतराष्ट्रसादृश्य समारुक्षन् प्राप्नुवन् । रुहे कर्तरि लुङ् । उपमालकार ॥ २९ ॥

मनुजावलीति । तत अमृताशो चन्द्रस्य भानव किरणा प्रथमशैलात् उदयात् रुहन्तीति रोहिण तस्मादाविर्भूता सन्त त क्षणम् । तस्मिन्नेव क्षण इत्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । मनुजावल्या प्रजावृन्दस्य नयनयो वर्त्मने ।

---

१ 'आहित' इति पाठ २ 'राज्ञ' इतिपाठ ३ 'ता' इति पाठ

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य सदर्शनायानिशमापतद्भि ।
अशेषपौरैरतिबाल्यमित्रैरशेषि किंचिन्न तया रजन्या ॥ ३१ ॥
धर्मजन्मा तत कर्म निर्मायाहर्मुखोचितम् ।
सभा स भासुरा पौरैर्भूपैश्चापाक्षवेदिभि ॥ ३२ ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचतुरिमजल्पाकेषु सभाशिल्पेषु दृश परिकल्पयत प्रज्ञादृश निकषा मूर्ते तृतीयगुण इव दिविषदृषभ-

---

प्रचारायेत्यर्थ । मघवा इन्द्र आदि येषा ते देवा इन्द्राग्न्यादय तेषा मम भावस्य स्वीयत्वस्य गोचरा विषया ककुभ दिश पुनर्विभेजु । इयमैन्द्री इय माग्नेयी इत्यादिना विभागमकुर्वन्नित्यर्थ । पूर्व तमोभिस्तासामेकीभूतत्वादिति भाव । मञ्जुभाषिणी ॥ ३० ॥

अथेति । अथ चन्द्रोदयानन्तरम् । उपकार्यामधितिष्ठत । उपवेशशालाया वर्तमानस्येत्यर्थ । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति द्वितीया । अस्य धर्मराजस्य सदर्शनाय अनिश अविरत यथा तथा आपतद्भि आगच्छद्भि अत्यन्त बाल्य-मित्रै सखिभि अशेष पौरैरेव किंचित् कैश्चित् । कतिभिरिति यावत् । अशेषि शिष्टम् । तया रजन्या रात्र्या तु नाशेषि । तेषा बहुलादस्याश्च परिमितत्वादिति भाव । किंचिदिति ईषदपीत्यर्थ । रात्रावपि योज्यम् । उभयत्र 'अव्ययादा-प्सुप' इति तृतीयाया लुक् । अत्रोभयत्र प्राप्तस्य शेषीभवनस्य पौरमात्रे नियम-नात्परिसख्यालकार ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मेति । तत प्रभाते धर्मात् यमात् जन्म यस्य स युधिष्ठिर अह-र्मुखे प्रात उचित कर्तव्य कर्म स्नानसध्यावन्दनादि निर्माय कृत्वा पौरै अक्ष-वेदिभि द्यूतविद्याकुशलै भूपै राजभिश्च । भासुरा सभा द्यूतशाला आप प्राप्त-वान् । पौरैर्भूपैरक्षवेदिभिश्चेति वा योजना । 'अक्षदेविभि' इति पाठे अक्षै पाशकै दीव्यन्ति क्रीडन्तीत्यक्षदेविभिरित्युक्त्वैव योजना । यत्तु 'चापाक्षदीक्षिभि' इति पाठे 'आवृत्त्या चापरूपाक्षमालाविहारिभि' इति नृसिहव्याख्यानम्, प्रकृ-तासगते तत्तस्यैवाशास्यम् ॥ ३२ ॥

तत्रेति । तत्र सभाया अनल्पाना महता चतुरिम्णा चातुर्याणा जल्पाकेषु प्रख्यापकेषु । तन्निधानेष्विति यावत् । 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल' इत्यमर । अत एव चित्रीयमाणेषु आश्चर्यकरेषु । 'नमो वरिवश्चित्रङ क्यच्' इति क्यजन्ताल्ल-ट शानच् । 'क्यचि च' इतीत्वम् । सभायाँ आस्थानमण्डपस्य शिल्पेषु निर्माण-विशेषेषु दृश परिकल्पयत प्रसारयत । तानि तानि शिल्पचातुर्याणि पश्यत इत्यर्थ । प्रज्ञादृश निकषा धृतराष्ट्रस्य समीपे । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । मूर्ते शरीरधारिणि तृतीये गुणे तमसीव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । दिविषदृषभस्य इन्द्रस्य या नीलदृषद नीलरत्नानि तन्मये आसने पीठे निषीदत उपविशत । अमुष्य

---

१ 'बाल' इति पाठ २ 'भूय आपाक्षदेविभि' इति पाठ ३ 'चारिम' इति पाठ ४ 'दृश' इति पाठ ५ 'गुण इव तृतीये' इति पाठ

नीलदृषदासने निषीदतोऽमुष्य कुरुकुलप्रदीपस्य प्रतीप निविशमान शकुनि स्थानाद्भ्रशयितु साक्षात्कृतसंनिधी रिक्तमध्यमवर्णया तदीयाभिख्यया वाच्यो ग्रहविशेष इव प्रासङ्गिकेन पथा दुरोदरविहारेऽवतारमचिरमभिरोचयामास ॥

अथ सदसि महत्या चाज्ञयासौ नियत्या
सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गे प्रवृत्तम् ।
बहुषु जनपदेषु प्राप्नुवत्सु ग्लहत्व
सपदि सुबलसूनुर्धर्मसूनु विजिग्ये ॥ ३३ ॥

एकेन यत्सुबलभूर्युगपद्ग्रहीतु-
मक्षेण सर्वविषयान्नृपतेरशक्नोत् ।

कुरुकुलप्रदीपस्य धर्मराजस्य प्रतीप अभिमुख प्रतिकूल यथा तथा निविशमान उपविशन् प्रविशश्च स्थानात् ऐश्वर्यात् भ्रशयितु च्यावयितु साक्षात् मूर्तीभूय कृत संनिधि समीपवर्तित्व येन स रिक्त शून्य मध्यमवर्ण कुकार यस्या तया तदीयया शकुनिशब्दसबन्धिन्या अभिख्यया नाम्ना । कुकारशून्येन शनिरितिसज्ञाशब्देनेति यावत् । वाच्य प्रतिपाद्य ग्रहविशेष शनैश्चर इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा । शकुनि दुर्योधनमातुल प्रासङ्गिकेन पथा । तत्तत्प्रस्तावपारम्पर्येण दुरोदरविहारे द्यूतक्रीडाया अवतार प्रवेश अचिर सत्वर अभिरोचयामास । तदभिलाष जनयामासेत्यर्थ ॥

अथेति । अथ अनन्तर महत्या सदसि सभायाम् । 'स्त्रीनपुसकयो सद' इत्यनुशासनात्सद शब्दस्य स्त्रीत्वम् । असौ सुबलसूनु शकुनि शोभना कर्तव्याकर्तव्यकोविदा मति बुद्धि यस्य तथोक्तमपि नियत्या दैवस्य आज्ञया गत्या विमुह्य मौढ्य प्राप्य द्यूतमार्गे दुरोदरविहारे प्रवृत्त धर्मसूनु युधिष्ठिर बहुषु जनपदेषु नानादेशेषु ग्लहत्व पणत्व प्राप्नुवत्सु । पणकृतेष्वित्यर्थ । सपदि द्रुत विजिग्ये जितवान् । जयते कर्तरि लिट् । 'सॅंल्लिटोर्जे' इति कुत्वम् । यद्वा 'धर्मसूनु विमोह्य' इति पाठमाश्रित्य योज्यम् । अत्र जनपदानामेव कर्मत्वम् । दुर्लङ्घ्या दैवगतिरिति भाव । मालिनी ॥ ३३ ॥

एकेनेति । सुबलभू शकुनि एकेन अक्षेण पाशकेन इन्द्रियेण च । 'अक्ष रथाङ्गे सेनाया पाशकेन्द्रिययोरपि' इति विश्व । नृपते युधिष्ठिरस्य सबन्धिन सर्वान्विषयान् देशान् शब्दादींश्च । युगपत् एकदा ग्रहीतु स्वीकर्तु ज्ञातु च अशक्नोत् समर्थोऽभूदिति यत् । 'विषयो देशशब्दाद्यो' इति विश्व । अस्मादेकाक्षेणैकदा सर्वविषयग्रहणात् पर अन्यत् वस्तु परमाद्भुतेति यद्वाचक पद

---

१ 'सनिधिरमध्यम' इति पाठ २ 'वाच्य इव ग्रहविशेष' इति पाठ ३ 'अचिरात्' इति पाठ ४ 'अनुज्ञया' इति पाठ ५ 'प्राप्तवत्सु' इति पाठ

अस्मात्परं जगति वाच्यतयाभ्युपेत्य
तिष्ठेत किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमेवमेव भूषा प्रचुरान्[१]रत्नचयांश्च हेमरा[२]शीन् ।
सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगर्ज हर्षात् ॥ ३५ ॥

त[३]त्रान्तरे

घटीचेटी नोऽभूद्बहुपतिवधूटी द्रुपदजा
वराकी तामत्रानय परिषदीत्यग्रजगिरम् ।
हरन्द्वैतीयीकः सुबलतनयासूनुषु जवा-
त्समुत्तस्थौ साक्षाद[४]वनिमवतीर्णो यम इव ॥ ३६ ॥

तस्मै वाच्यतया अर्थत्वेन अभ्युपेत्य आगत्य तिष्ठेत वर्तेत किम् । न तिष्ठेदेवेत्यर्थः । केचित्तु 'पर आ अद्भुत—' इति छित्वा 'आ' इति यत् अद्भुतस्य वाचकं तस्मै परं अत्यन्तं वाच्यतयेत्यर्थः । 'आकारः सर्वगे भावे ईषदर्थे च विस्मये' इति विश्वः । अद्भुतमपश्यता शृण्वता वा । आ इत्याश्चर्याभिलापकशब्दोच्चारणं प्रसिद्धमित्याहुः । तत्र पुनरुक्तिवारणाय परशब्दस्यात्यन्तिकत्वार्थवर्णनेऽपि तस्यावसान एवान्वयात्प्रकृतासंगतिः । बहुतरचतुरङ्गबलेन चिरेणाप्यसाध्यस्य युधिष्ठिरसर्वदेशापहारस्य एकाक्षेण पञ्चभिरपीन्द्रियैर्युगपदसंभाविनः शब्दादिपञ्चकज्ञानस्यैकेन्द्रियेण वासपादनरूपस्य परमत्वस्य अद्भुत एवान्वयस्य ग्रन्थकाराभिमतत्वादिति सुधीभिरालोचनीयम् ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमिति । स गान्धारपतिः शकुनिस्तु देवने देवने प्रतिदेवनं प्रत्यक्षक्रीडायाम् । वीप्सायामव्ययीभावः । एवं उक्तप्रकारेण अस्य धर्मराजस्य भूषा भूषणानि प्रचुरान् बहुलान् रत्नानां चयान् राशीन् हेम्नां राशीन् जायया द्रौपद्या सह सहजान् भीमादींश्च जित्वा हर्षाज्जगर्ज सिंहनादं चक्रे । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे । इत्युत्तरेणान्वयः ॥

घटीति । तत्र तस्मिन्नन्तरे युधिष्ठिरसर्वस्वजयकाले बहूनां पतीनां वधूटी भार्या द्रुपदजा द्रौपदी नः अस्माकं घटीचेटी जलकुम्भाहरणदासी अभूत् । घटीचेटीनामेव बहुपतित्वात्तथोक्तम् । वराकीं तुच्छां तां द्रौपदीम् अत्र परिषदि एतत्सभायां आनय प्रापय । इति उक्तप्रकारां अग्रजस्य दुर्योधनस्य गिरं वाक्यं हरन् गृह्णन् । तदाज्ञां वहन्निति यावत् । अत एव अवनिं भूमिं अवतीर्णः प्राप्तः साक्षात् प्रत्यक्षः यम इव स्थितः सुबलतनयायाः गान्धार्याः सूनुषु द्वितीय एव द्वैतीयीकः दुःशासनः । 'तीयादिकक् स्वार्थे वा वाच्यः' इतीकक् । जवात्समुत्तस्थौ समुत्थितवान् । द्रौपद्यानयनायेति शेषः । शिखरिणी ॥ ३६ ॥

---

१ 'रत्नमयांश्च' इति पाठः २ 'कोशान्' इति पाठः ३ 'तत्रान्तरे' इति नास्ति क्वचित् ४ 'धरणिम्' इति पाठः

दृष्ट्वा भिया सदसि धावनमाचरन्त्या
कैश्ये चकार स कराङ्गुलिमानताङ्ग्या ।
वक्षोरुहेषु च महीपपुरध्रिवर्गा
नासाग्रसीम्नि सुधियश्च नदीसुताद्या ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवदाकर्षणोद्भिदुराणि स्वेदपृषन्तीव भूषाजालकमुक्ताफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभारात्करतलनिष्पीडननिर्गलिता कालिमधारामिव निर्भरकुवलयगर्भकमाल्यरसझरीमश्रुभि सह वर्षन्त्यास्तस्या पातिव्रत्यलक्ष्मीनिवासस्फटिकप्राकारमिव दुकूलमप्याहर्तु प्रावर्तत ॥

तादृक्षे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु वाचयमे-
ष्वाध्यायत्सु विधेर्बल स्वदयितेष्वन्येष्वशक्तेष्वपि ।
निश्चित्यार्तिमता गति यदुपति नीव्या करौ कुर्वती
सा चक्रन्द तदोच्चकैरिह हरे त्रायस्व हा मामिति ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा त आगत वीक्ष्य भिया भयेन सदसि सभाया धावन इतस्तत पलायन आचरन्त्या कुर्वन्त्या आनताङ्ग्या द्रौपद्या कैश्ये केशपाशे स दु शासन कराङ्गुलिं चकार । कराग्रेण वेणीं गृहीतवानित्यर्थ । महीपस्य धृतराष्ट्रस्य पुरध्रिवर्गा अन्त पुरस्त्रीसघा वक्षोरुहेषु कुचेषु कराङ्गुलिं चक्रु । दु खादिति भाव । नदीसुताद्या भीष्मादय सुधिय सज्जनाश्च नासाया नासिकाया अग्रसीम्नि अग्रदेशे कराङ्गुलि चक्रु । अहो दुर्लङ्घ्यता दैवस्येत्याश्चर्यादिति भाव ॥ ३७॥

तत्रेति । तत्र सभाया दुष्टा मेधा बुद्धिर्यस्य तथोक्त दुर्मेधा । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयो' इत्यसिच् । स दु शासन बलवत् दृढ आकर्षणेन उद्भिदुराणि अङ्कुरितानि स्वेदस्य पृषन्ति बिन्दूनि इव स्थितानि भूषाया जालकस्य मुक्ताफलानि धारयन्त्या चिकुरभारात् केशपाशात् करतलेन निष्पीडनात् निर्गलितो कालिम्न नैल्यस्य धारामिव स्थिता निर्भराणि सान्द्राणि कुवलयानि गर्भे मध्ये यस्य तस्य तादृशगर्भस्य । तन्मयस्येत्यर्थ । शैषिक कप् । माल्यस्य रसझरीं मकरन्दधारा अश्रुभि सह वर्षन्त्या तस्या द्रौपद्या पातिव्रत्यलक्ष्म्या यो निवास गृह तस्य स्फटिकमय प्राकारमिव स्थित दुकूल धवलाशुक आहर्तु आकृष्टु प्रावर्तत उपक्रान्तवान् । उत्प्रेक्षात्रयससृष्टि ॥

तादृक्ष इति । सा द्रौपदी तादृक्षे तथाविधे परिभवे अवमाने समुपस्थिते प्राप्ते सति सभ्येषु भीष्मादिषु सभाजनेषु वाचयमेषु तूष्णींभवत्सु सत्सु । धर्म-

---

१ 'वर्गों' इति पाठ २ 'आकर्षणभयोद्भिदु' इति पाठ ३ 'जालक' इति नास्ति क्वचित् ४ 'भरात्' इति पाठ ५ 'अपहर्तुम्' इति पाठ ६ 'तमुच्चकै' इति पाठ ७ 'यदुपते' इति पाठ

तस्या सभाया ह्रियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहसाविरासीत् ।
कसारिकारुण्यपय पयोधे कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्ति ॥ ३९ ॥
हृते हृते वाससि हृद्यरूप वासोऽन्तर यद्ववृधे वराङ्ग्या ।
नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नाव्योऽजनि चित्रपूर ॥ ४० ॥

अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवासस ।
अम्बरप्रायता तस्या मध्यस्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

सौक्ष्म्यस्य निर्धारणाशक्त्येति भाव । स्वदयितेषु युधिष्ठिरादिषु विधे दैवस्य बल दुर्लङ्घ्यमहिमान आध्यायत्सु चिन्तयत्सु सत्सु । 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्' इत्यमर । अन्येषु उदासीनेषु अशक्तेषु सत्सु । यदुपतिं श्रीकृष्ण आर्तिमता तु स्ववता गतिं परायण निश्चित्य । नीव्या वस्त्रग्रन्थौ करौ द्वावपि कुर्वती । करा भ्या नीवी सगृह्णन्ती सतीत्यर्थ । इह अस्मिन् अवमानसमये हे हरे, मा त्रायस्व रक्ष । हा इति खेदे । इति उक्तप्रकार तदा उच्चकै गलितकण्ठ यथा तथा चक्रन्द रुरोद । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३८ ॥

तस्या इति । अथ सभाया ह्रियमाण आकृष्यमाण वस्त्र यस्मात्तस्मात्तस्या श्रीकृष्ण शरण प्रपन्नाया तन्व्या द्रौपद्या नितम्बात् । कसारे श्रीकृष्णस्य कारुण्यमेव पय पयोधि क्षीराब्धि तस्य कल्लोलाना महातरङ्गाणा माला पङ्क्ति रिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलाना क्षौमवस्त्राणा पङ्क्ति सहसा सत्वरम् । हरिस्म रणक्षण एवेति यावत् । आविरासीत् प्रादुर्बभूव । प्रसन्ने भगवति किं दुर्लभमिति भाव । इन्द्रवज्रा ॥ ३९ ॥

हृत इति । यत् यस्मात् वराङ्ग्या द्रौपद्या वाससि वस्त्रे एकैकस्मिन् हृते हृते सति । वीप्साया द्विर्भाव । हृद्यरूप वासोऽन्तर अन्यद्वास ववृधे आवि र्बभूव । तेन कारणेन प्रत्यपहार वस्त्रान्तराविर्भाववरूपेण चित्रपूर आश्चर्यरस प्रवाह तत्र सभाया कस्य नरस्य सबन्धिनश्चित्तस्य नावा तार्य नाव्य अगाध नाजनि नाभूत् । सर्वस्याप्यजन्येव सर्वेऽप्यत्याश्चर्यान्विता बभूवुरित्यर्थ ॥ ४० ॥

अदृश्यस्येति । अदृश्यस्य निसर्गत सौक्ष्म्येण द्रष्टुमयोग्यस्यापहारे वस्त्रा णामपकर्षणे सत्यपि वर्धितानि हरिकरुणयाविर्भूतानि अनेकानि वासासि यस्य तथोक्तस्य तस्या द्रौपद्या मध्यस्य उभयथा निसर्गादृश्यत्वेन अनेकवासोवर्धनेन च द्विधापि अम्बरप्रायता आकाशसाम्य अम्बराणा वस्त्राणा प्रायो बाहुल्य यस्मिन् तस्य भाव तत्ता । बहुवस्त्रवत्त्व चेत्यर्थ । अभूत् आसीत् । 'अम्बर व्योम्नि वाससि', 'प्रायो वयसि बाहुल्ये साम्ये निरशनव्रते' इत्यमरविश्वप्रकाशौ । सता मानभङ्गाय दुरात्मभिश्चिन्तित दैवेन भज्यत इत्यत्र इदमेव साक्षि । यद्द्रौ पदीमध्यदिदृक्षुणा दु शासनेन कृत द्रौपद्या वस्त्रापहरण दैवेन भग्नमिति । 'तस्य' इति मध्यविशेषणत्वेन पाठान्तर व्यर्थविशेषणत्वेनोपेक्ष्यम् । अत्रादृश्यत्ववस्त्रप्रा चुर्ययोर्विशेषणगत्या अम्बरप्रायत्व प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । अस्य

१ 'नव्यो' इति पाठ २ 'चित्रकूट' इति पाठ ३ 'तस्य' इति पाठ

चेलानि[1] कर्षश्चिरमन्धसूनुस्तस्यास्तु नग्नकरण स नाभूत् ।
श्रमात्स्खलित्वा धरणौ पतन्सन्दन्तावलेरेव जनव्रजानाम् ॥ ४२ ॥

अथ तथाभूतपरुषयोषाभिषङ्गरोषकलुषेण पृषदश्वजनुषा परिषदि भीषणमेव बभाषे ॥

उरसि स्खलदूष्मल मृगाक्ष्या समितावस्रमिद यथाहमक्ष्णा ।
द्विषत कचकर्षिणो[2]ऽप्यमुष्या रसनेनानुभवेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

कि च सरसीव चलत्[3]कबन्धबन्धुरे समराजिरे तामरसच्छदानिव[4] शतमपि विमतानेतान्हेमन्त इवाह धार्तराष्ट्रशब्दशेषा महागदापत्ति गमयिष्यामीति ॥

वस्त्राकाशयोर्बाहुल्यसाम्ययोश्च भेदेऽपि श्लेषभित्तिकया भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिभेदद्वयेन ससृष्टि ॥ ४१ ॥

चेलानीति । स अन्धसूनु दु शासन चेलानि द्रौपद्या वस्त्राणि चिर कर्षन् सन् तस्या द्रौपद्या नग्नकरण विवस्त्रत्वकारी नाभूत् । किंतु श्रमात् वस्त्रापकर्षणजन्यात् स्खलित्वा सक्षुभ्य धरणौ भुवि पतन् सन् जनव्रजाना जनसघाना दन्तानामावले पङ्क्तेरेव नग्नकरणोऽभूत् । त वीक्ष्य पतित विवृतदन्तपङ्क्ति जहसुर्जना इत्यर्थ । अत्र द्रौपदीजनदन्तावल्यो प्रसक्तस्य नग्नीकरणस्य जनदन्तावल्यामेव नियमनात्परिसख्यालकार ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ तथाभूतेन तादृशेन । 'भूत पिशाचे सादृश्येऽपि' इति विश्व । परुषेण क्रूरेण योषाया द्रौपद्या अभिषङ्गेण पराभवेन यो रोष तेन कलुषेण विकृतचित्तेन । पृषदश्वात् वायो जनु जन्म यस्य तेन भीमेन । परिषदि सभाया भीषण भयकर यथा तथा । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण बभाषे । प्रतिज्ञातमित्यर्थ । भाषतेर्भावे लिट् । 'पृषदश्वो गन्धवह ', 'जनुर्जननजन्मानि' इत्युभयत्राप्यमर ॥

उरसीति । समितौ सभाया मृगाक्ष्या द्रौपद्या उरसि वक्षसि स्खलत् पतत् क्षुभ्यच्च ऊष्मल सतापातिरेकादत्युष्णम् । इद अस्र अश्रु अह अक्ष्णा लोचनेन यथा अन्वभव अपश्य एवमेव अमुष्या द्रौपद्या कचकर्षिण द्विषत दु शासनस्यापि उरसि स्खलत् ऊष्मल अस्र शोणित रसनेन जिह्वया अनुभवेयम् । पिबेयमित्यर्थ । अत्र केवलप्रकृतश्लेष । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४३ ॥

किं चेति । कि च चलद्भि नृत्यद्भि कबन्धै नि शीर्षकलेवरै जलैश्च बन्धुरे विषमे सरसीव समराजिरे युद्धाङ्गणे विमतान् विरोधिन शत एतान् दुर्योधनादीन् तामरसस्य पद्मस्य च्छदान् दलानिव अह हेमन्त ऋतुरिव । धार्तराष्ट्र इति शब्द नामपद शेष अवशिष्ट यस्या ताम् । महत्या गदया आपत्ति आपदम् । अन्यत्र

---

१ 'चैलानि' इति पाठ २ 'कर्षणो' इति पाठ ३ 'विचलत्' इति पाठ
४ 'च्छदानीव' इति पाठ .

तत्र सुत्राम्ण पुत्रोऽप्येव प्रतिजज्ञे ॥

उत्सेकात्कृतहस्ततालममुना गान्धारपुत्रीभुवा
राधासूनुरसौ जहास सदसि ग्राम्य ब्रुवन्यत्तत[1] ।
यस्या जात्वपि देहिनोऽभ्युदितता नैवाभिनिर्मुक्तता[2]
स्याता द्वे अपि गाण्डिवो मम तु ता निद्रामसु नेष्यति ॥ ४४ ॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन 'अयि[3], सुखमिहास्स्व' इति करा-स्फालननिदर्शिते[4] सक्थिन्येव[5] तव मृत्यु स्यादिति सुयोधन प्रति

महता गदेन रोगेण हिमरूपेण अ.पत्ति च । गमयिष्यामि प्रापयिष्यामि इति बभाष इति पूर्वेण सबन्ध । 'वार्तराष्ट्रोऽसिते हसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'गदो भ्रातरि विष्णो स्यादामये चायुधे गदा' इत्युभयत्र विश्व । अनेकेवेयमुपमा श्लिष्टविशेषणा च ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिनेव समये सुत्राम्ण इन्द्रस्य पुत्र अर्जुनोऽपि एव वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । प्रतिपूर्वाज्जानाते कर्तरि लिट् ॥

उत्सेकादिति । असौ राधासूनु कर्ण अमुना गान्धारपुत्रीभुवा दुर्योधनेन सह सदसि ग्राम्य असभ्य वाक्य ब्रुवन् सन् कृत हस्ताभ्या ताला शब्दविशेषा यस्मिस्तत्तथा यत् यस्मात् जहास हसति स्म । तत कारणात् यस्या निद्राया देहिन जन्तो जातु कदाचिदपि अभ्युदितता सूर्योदय अभिनिर्मुक्तता तदस्त मयश्च । द्वे अपि नैव स्याताम् । पुनर्बुद्धस्य हि तयो प्रसक्तिरिति भाव । ता निद्रा दीर्घा । मृतिमिति यावत् । अमु राधासूनु मम गाण्डीवस्तु नेष्यति गम-यिष्यति इति प्रतिजज्ञे इति पूर्वेण सबन्ध । 'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नु देति च । अंशुमानभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमर । अत्र कर्ण निधनस्य तादृशभङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्त्यलकार —'पर्यायोक्त तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तरेण यत्' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तयो भीमार्जुनयो तादृशेन तथाविधेन वीरवादेन प्रतिज्ञावाक्येन अयि द्रौपदि, इह मम सक्थिनि सुख यथा तथा आस्स्व उपविश । इति करस्य करतलस्य आस्फालनेन सशब्द स्पर्शनेन निदर्शिते निर्दिष्टे सक्थिनि ऊरावेव तव मृत्यु मरण स्यात् भूयात् । इति उक्तप्रकारेण याज्ञसेन्या द्रौपद्या सबन्धिना सुयोधन प्रति दुर्योधनमुद्दिश्य शापेन च यद्भय तस्मात् आत्तगन्धाभ्या तिरस्कृताभ्या अन्धदपतीभ्या गान्धारीधृतराष्ट्राभ्याम् । 'आत्त-गन्धोऽभिभूत स्यात्' इत्यमर । पुरेव यथापुर द्यूतात्पूर्वमिव राज्य द्यूतनिर्जित प्रत्यर्प्य पुन समर्प्य हरिप्रस्थ इन्द्रप्रस्थ प्रति प्रस्थापित प्रेषित अय युधिष्ठिर

---

१ 'यत्तत' इति पाठ २ 'निर्मुक्तता' इति पाठ ३ 'अयि' इति नास्ति क्वचित्. ४ 'आस्फालितदर्शिते' इति पाठ ५ 'निजसक्थि येव' इति पाठ

याज्ञसेन्या शापेन च भयात्तगन्धाभ्यामन्धदम्पतीभ्या यथापुर राज्य प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थ प्रस्थापितो युधिष्ठिर पुनरपि कृतमन्त्रैरमित्रैरयमाहूतमात्रोऽर्धपथाद्विधिना गलहस्तिकया विनिर्वर्तित इव तामेव सभा प्रत्यावर्तत ॥

भूताभिविष्ट इव बोधवता वरोऽपि
भूयोऽपि धर्मतनय सह सौबलेन।
आधत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-
माद्यक्षर विजहदेव पणोऽपि योऽभूत् ॥ ४५ ॥

कितवे शकुनौ वशवदान्किरति स्वेन करेण पाशकान्।
विजयेन सदा पुरस्कृतोऽप्यभवत्तेन स पृष्ठत कृत ॥ ४६ ॥

कृत मन्त्र आलोचन एव निकृता एते नास्मान् क्षमन्ते तत्पुनर्द्यूतेन वन नेष्याम इत्याकारक यैस्तैरमित्रै शत्रुभि दुर्योधनादिभि पुनरप्याहूतमात्र आकारित सन्नेव । न किञ्चिदालोचयन्नेव सन्निति यावत् । विधिना दैवेन (कर्त्रा) गले कण्ठे हस्त निक्षिप्य चोदनात्मिका चेष्टा गलहस्तिका तया (करणेन) अर्धपथात् निवर्तित प्रत्यावर्तित इवेत्युत्प्रेक्षा । तामेव सभा द्यूतशाला प्रत्यावर्तत पुनरागतवान् । अत्र भयात्तगन्धताया विशेषणगत्या राज्यप्रत्यर्पणहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । उत्प्रेक्षया ससृज्यते । अन्धदम्पतीभ्यामित्यत्र गान्धार्यन्धस्य पत्युर्भावमनुसरन्ती पट्टेनाक्षिणी पिधाय यावज्जीवमन्धा बभूवेति पौराणिकी कथानुसधेया ॥

भूतेति। बोधवता कर्तव्याकर्तव्यकोविदाना मध्ये वर श्रेष्ठोऽपि धर्मतनय भूतेन पिशाचेन अभिविष्ट उन्मादित इव भूय पुनरपि सौबलेन शकुनिना सह अनार्यै खलै जुष्ट सेवितम् । आर्यैर्जुष्ट न भवतीति वा । देवनविहार अक्षक्रीडा आधत्त चक्रे । यो देवनविहार एव आद्यक्षर देकार विजहत् त्यजन् सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । पण ग्लहोऽपि वनविहाररूप अभूत् । त देवनविहारमिति सबन्ध । वाच्यवाचकयोरभेदाभिमानान्नावाच्यवचनदोष ॥ ४५ ॥

कितव इति। कितवे अक्षविद्यानिपुणे शकुनौ वशवदान् स्वाधीनान् पाशकान् अक्षान् स्वेन स्वीयेन करेण किरति प्रचारयति सति विजयेन जयेन अर्जुनेन च सदा पुरस्कृत अग्रे कृतोऽपि पूजितश्च सन्निति च । स धर्मराज तेन विजयेन पृष्ठत कृत पराजित अवमानितश्च अभवत् । विरोधाभास । वैतालीयम् ॥ ४६ ॥

---

१ 'आहूतमात्रोऽयम्' इति पाठ २ 'निवर्तित' इति पाठ ३ 'आद्याक्षरम्' इति पाठ ४ 'स' इति पाठ.

उत्थायाथ क्षितीन्द्र क्षणमपि धरणौ स्थातुमस्यामयुक्त
प्रत्यर्थिस्वीकृतायामिति सह सहजै सत्यसध सजानि ।
पाणौ क्षत्तुर्निधाय प्रसुवमतितरामन्तरुत्तप्यमाना
पद्भ्या प्रापद्वनानि व्यथितहृदमुचत्पौरलोकस्तु दृग्भ्याम् ॥ ४७ ॥

कान्तारवर्त्मनि मृगा पुरतो निषण्णा
शान्ताकृते सधनुषोऽपि निषङ्गिणोऽपि ।
उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीर
रोमन्थलोलचिबुकेन मुखेन जिघ्रु ॥ ४८ ॥

परागपूर्णे पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोज्ञा ।
भक्त्योपनीता वनदेवताभि पाद्योदकुम्भा इव जाग्रति स्म ॥ ४९ ॥

उत्थायेति। अथ पराजयानन्तर सत्यसध तथ्यप्रतिज्ञ अत एव क्षितीन्द्र धर्मराज प्रत्यर्थिभि शत्रुभि स्वीकृताया अर्थिन अर्थिन प्रत्यर्थि स्वीयत्वेन कृता यामिति च । अस्या धरणौ । राज्य इत्यर्थ । क्षणमपि स्थातु अयुक्तम्। इत्या लोच्येति शेष । उत्थाय अन्त मनसि अतितरा भृश उत्तप्यमाना खिद्यमाना प्रसुव मातरं क्षत्तु विदुरस्य पाणौ निधाय हस्ते समर्प्य सजानि सभार्य सन् सहजै सोदरैर्भीमादिभि सह पद्भ्या पादाभ्याम् । पादाचारेणेति यावत् । वनानि अरण्यानि प्रापत् प्राप्तवान् । व्यथित दु खित हृत् मन यस्य स पौर लोक पुरजनस्तु दृग्भ्या वनानि अश्रुजलानि अमुचत् । दु खाद्रुरोदेत्यर्थ । आप्नोते कर्तरि लुङ् । स्रग्धरा ॥ ४७ ॥

कान्तारेति। कान्तारवर्त्मनि अरण्यमार्गे पुरत अग्रे निषण्णा उपविष्टा मृगा हरिणा उत्थाय सधनुषोऽपि निषङ्गोऽस्यास्तीति निषङ्गिणोऽपि शान्ता शमप्रधाना आकृति आकार यस्य तस्य धर्मराजस्य चीर वल्कल रोमन्थेन चर्वितचर्वणेन लोल चिबुक ओष्ठाधोभागो यस्य तेन मुखेन वक्त्रेण पटुना स्फुटेन मर्मरेण शब्देन चारु रमणीय यथा तथा जिघ्रु चुचुम्बु । जिघ्रते कर्तरि लिट् । 'अथ मर्मर । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमर । अत्र शान्ताकृति-त्वस्य विशेषणगत्या चुम्बनहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

परागेति। परागेण मृदुरजसा पूर्णे पथि मार्गे आरण्यके घटस्य प्रतिमा सदृश्य मनोज्ञा रमणीया तस्य धर्मराजस्य पादयो रेखा कलशरेखा वन देवताभि भक्त्या उपनीता पाद्यस्य पादोदकस्य उदकुम्भा जलघटा इवेति तादर्थ्ये षष्ठीसमास । 'मन्थोदक—' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदादेश । जाग्रति स्म रेजु । उत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

---

१ 'न युक्तम्' इति पाठ २ 'देयु' इति पाठ ३ 'सीमनि' इति पाठ

क्रमेण ते सजानय विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जह्नुमुनिकर्ण-शष्कुलीपथवशेन शिक्षितैर्गतिविशेषैरिव गंभीरैरावर्तैरुपासिकजन-ताहृतानि ससारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनदवदनोदितैरिव कोक-कुटुम्बकूजितै कुमारस्य देवव्रतस्य कुशल पृच्छन्तीमिव भागीरथी पुरस्कृत्य तत्र ता निशीथिनी पश्चाच्चक्रु ।

अपरेद्युरतिमात्रबुभुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रै स्तोत्रै प्रसेदुषा चित्रभानुना दत्तमक्षय्यमन्नपात्रमादाय ते[११] कलत्रे निदधु ।

क्रमेणेति । समाना एका जाया येषा ते सजानय ते पाण्डवा विविधानि विपिनानि वनानि क्रमेण विलङ्घ्य अतिक्रम्य । जह्नोर्नाम मुने कर्ण शष्कुलीव । तस्या पन्था कुटिलमार्ग तद्वशेन । तत्र सचारबलेनेत्यर्थ । शिक्षितै अभ्यस्तै गतिविशेषे चक्रगमनैरिव स्थितै गभीरै निम्नै आवर्तै भ्रमिभि । तद्व्याजेनेवे त्यर्थ । उपासिकाया आत्मसेविकाया जनताया जनसमूहात् । 'ग्रामजन—' इत्यादिना समूहार्थे तल् । आहृतानि उपाकृष्टानि ससाराण्येव चक्राणि दर्शयन्ती मिव स्थिता कोकनद रक्ताब्जमेव वदन तस्य उदितै भाषितैरिव स्थितै तस्मा-दुदितै । 'आविर्भूते' इति वा। अभिहित पाठ सुगन्ध । 'रक्ताम्बुजे कोकन दम्' इति नानार्थरत्नमालायाम् । कोककुटुम्बाना चक्रवाकमिथुनाना कूजितै शब्दै कुमारस्य स्वपुत्रस्य देवव्रतस्य भीष्मस्य कुशल पृच्छन्तीमिव स्थिताम् । भगी रथस्य नाम राजर्षेरपत्य भागीरथी गङ्गा पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा । तीर प्राप्येति यावत् । तत्र गङ्गातीरे ता निशीथिनी प्रथमा रात्रि पश्चाच्चक्रु नयन्ति स्म ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्यु परस्मिन्दिने ते पाण्डवा अतिमात्र अत्यन्त बुभुक्षिताना क्षुधिताना अनुयात्रिकाणा सहागन्तॄणाम् । अनुयात्रा प्रयोजनमेषा-मित्यर्थे कक् । सत्र क्रतुरेषामस्तीति सत्रिणा यज्वना जनाना परित्राणाय । बुभुक्षाशमनायेत्यर्थ । पवित्रै स्तोत्रै वैदिकै प्रसेदुषा प्रसन्नेन चित्रभानुना सूर्येण दत्त क्षेतु शक्य न भवतीत्यक्षय्य अन्नपात्र आदाय कलत्रे निदधु । द्रौपद्यै समर्पयन्नित्यर्थ ॥

---

१ 'सजानय' इति नास्ति क्वचित् २ 'वनानि' इति पाठ ३ 'शष्कु-लिकापथेन' इति पाठ ४ 'गम्भीरै' इति पाठ ५ 'उपासकजनादाहृतानि' इति पाठ ६ 'उदीरितै' इति पाठ ७ 'कुटुम्बिनी' इति पाठ ८ 'कुशलमिव' इति पाठ ९ 'इव' इति नास्ति क्वचित् १० 'तत्र' इति नास्ति क्वचित् ११. 'ते' इति नास्ति क्वचित्

वन तत काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोद्धुकामम् ।
किर्मीरमुग्र कुणपाशनेन्द्र क्षिप्र तदाहारदशामनैषीत् ॥ ५० ॥
ततश्चरन्द्वैतवने स सार्धं वध्वा कदध्वालसतामबुद्धा ।
मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसघात् ॥ ५१॥
तत्राथ ते सत्यवतीसुतस्य पादारविन्दात्प्रविसृत्वरीभि ।
नखप्रभाभिर्नवपुष्पपङ्क्तीर्जटालताना जनयाबभूवु ॥ ५२ ॥
तस्मिन्कवौ तापसयूथनाथे स्वातीमथाजग्मुषि वासभूमिम् ।
तेषामतिक्षामतया युताना शुचाक्षिदेशेष्वतिवृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

वनमिति । ततस्तेषु पाण्डवेषु काम्यक नाम वन अरण्य एत्य वसत्सु सत्सु भीमस्तु नियोद्धु बाहुयुद्ध कर्तु कामो यस्य त उग्र भयकर किर्मीरं नाम कुणप" शव अशन येषा तेषामिन्द्र राक्षसश्रेष्ठ तस्य राक्षसस्य आहार शव तस्य दशा मवस्था क्षिप्र आगमनक्षण एव अनैषीत् । अवधीदित्यर्थ ॥ ५० ॥

तत इति । स भूपो धर्मराज कदध्वनि कापथे । कण्टकशर्करादिसकुलमाग इति यावत् । अलसता श्रम अबुद्धा अविचार्य । महोदयहेतुत्वादिति भाव । वध्वा सार्थं द्रोपद्या सह तत काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन् द्वैते नाम वने मुनीन्द्राणा सङ्घात् सर्वस्य शुभस्य मूलानि मुख्यकारणानि मूलानि कन्दान् जग्राह । आतिथ्य प्राप्तवानित्यर्थ ॥ ५१ ॥

तत्रेति । अथ ते पाण्डवा तत्र द्वैतवने सत्यवतीसुतस्य व्यासस्य पादारविन्द पादपद्ममिव तस्मात् प्रकर्षेण विसृत्वरीभि प्रसरणशीलाभि । 'इण्नशजिसर्तिभ्य क्करप्' इति क्करपि पित्त्वात्तुक् । नखाना प्रभाभि जटा एव लता तासा नवा पुष्पाणा पङ्क्ती जनयाबभूवु जनयन्ति स्म । तत्पादयो प्रणेमुरित्यर्थ । रूपकालकार ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूथस्य मुनिवृन्दस्य नाथे तस्मिन् कवौ पण्डिते । व्यास एव शुक्र इति श्लिष्टरूपकम् । 'कवि काव्यकरे शुक्रे पण्डिते जलपक्षिणि' इति विश्व । वासभूमि निजावासस्थानमेव स्वाती नक्षत्रविशेष प्रति आजग्मुषि प्राप्तवति सति । स्वातीनक्षत्रस्य तुलाराशिघटकत्वात् 'तुलावृषभयोर्भृगु' इति शुक्रस्य तदधिपतित्वोक्तेश्च वासभूमिमित्युक्तम् । शुचा दु खेनैव अतिक्षामतया अनावृष्ट्या अतिकार्श्येनेति च युताना सहिताना तेषा पाण्डवाना अक्षीण्येव देशा तेषु अतिवृष्टिरासीत् । 'स्वातीगते शुक्र इवातिवृष्टि' इत्यादिप्रसिद्धेरिति भाव । आपदि बन्धुदर्शने महान्तोऽपि बाष्पायन्त इति परमार्थ । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् । 'स्वातीमथाजग्मुषि' इत्येव पाठ । इवकारपाठस्तु प्रक्रान्तसावयवरूपकभङ्गापत्तेरुपेक्ष्य ॥ ५३ ॥

---

१ 'किम्मीर' इति पाठ २ 'चिरम्' इति पाठ ३ 'पङ्क्तिम्' इति पाठ
४ 'इव' इति पाठ

प्रसृमरतनुभासा प्रावृषेण्यान्स मेघा-
न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।
कुरव इति महान्त शब्दमाबिभ्रतोऽपि
स्ववचननिपुणिम्ना तानशोकानकार्षीत् ॥ ५४ ॥

तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति[1] प्रतिपद्य विद्या-
मालिङ्ग्य धर्मतनयेन विसृज्यमान ।
पार्थो हिमाचलमगात्परमास्त्रमाप्तु
शभो कृपाजलनिधेश्चरणार्चनाभि ॥ ५५ ॥

यस्मिन्हिमानीभृति यक्षवृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।
नखपचोष्ण नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुपास्ते ॥ ५६ ॥

प्रसृमरेति । प्रसृमरया परितो व्याप्नुवन्त्या तनो शरीरस्य भासा नील-कान्त्या प्रावृषि वर्षतौ जातान् प्रावृषेण्यान् । 'प्रावृष एण्य' इत्येण्यप्रत्यय । मेघान् दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्साया द्विर्भाव । विदधान सपादयन् दीर्घ कालत्रयेऽपि निरपाय पश्यति आलोचयतीति दीर्घदर्शी स व्यास । कुत्सित यथा तथा रुवन्ति शब्दायन्त इति कुरव इति हेतो । कुरुत्वादिति यावत् । मृगय्वादित्वात्कु । गणपाठादन्तलोपो निपात्यते । महान्त शब्द रोदन कुरवेति सज्ञापद च आबिभ्रत वाचकत्वेन स्वीकुर्वतोऽपीति विरोध । दधानानपीत्याभास । तान् पाण्डवान् वृक्षविशेषाश्च । स्वस्य स्वीयस्य वचनस्य वाक्यस्य 'क्ष्मा भूम्या सह रुदन्ति क्षान्त्या स्थैर्येण वा गर्जन्ति' इति व्युत्पत्त्या भूसदृशक्षमावन्त तादृशस्थैर्यवन्तो वेति विवरणात्मकस्य 'विपदि धैर्य—' इत्याद्यापद्धर्मबोधकस्य च निपुणिम्ना कौशल्येन । पृथ्वादित्वादिमनिच् । अशोकान् शोकरहितान् तन्नामकवृक्षाश्च अकार्षीत् कृतवान् । रुदतस्तानाश्वासितवानित्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥५४॥

तस्मादिति । पार्थोऽर्जुन तस्मात् व्यासात् प्रतिश्रुतिरिति । तन्नाम्नीमित्यर्थ । विद्या शैवी प्रतिपद्य लब्ध्वा धर्मतनयेन आलिङ्ग्य विसृज्यमान । अनुज्ञात सन्नित्यर्थ । कृपाजलनिधे शभो चरणयो अर्चनाभि पूजाभि । यद्वा चरणार्चनाभि कृपाजलनिधे दयमानात् शभो सदाशिवादिति वा । परमास्त्र पाशुपत आप्तु लब्धु हिमाचल हिमवन्त प्रत्यगात् गतवान् । अत्र पाशुपतास्त्रलाभशिव-चरणार्चनयो कार्यकारणयोर्द्वयोरुक्तेर्हेतुलकार ॥ ५५ ॥

यस्मिन्निति । हिमानी हिमसहति बिभर्तीति तस्मिन् शीतशैले यक्षाणा देवयोनिविशेषाणा वृन्द नलिनेक्षणाना कामिनीना सर्वेषु अखिलेष्वङ्गेषु मञ्जुलेषु मनोहरेषु सत्स्वपि । नखान् पचति क्वाथयतीति नखपच उष्ण ऊष्मा यस्मिस्त-

---

१ 'अस्मात्' इति पाठ

योे वत्सतामेत्य वसुधराया निपीय रत्नावलिकान्तिपूरान् ।
मन शिलावप्रझरीमिषेण दरीमुखैरुद्गिरतीव तृप्त ॥ ५७ ॥

आरोहतस्त तरसा समीरकिशोरक स्वेदजलाणुराजिम् ।
निपीय तस्याननपद्ममाध्वीं द्विरेफभाव प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारण
त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।
मिथोऽर्च्यमान मिथुनैस्तपस्विना
तथेच्छुभिस्तत्र ननाम पाण्डव ॥ ५९ ॥

थोक्तम् । 'मितनखे च' इति पचे खशि खित्वात् 'अरुद्विषत्–' इत्यादिना मुम् । उरोज कुच अङ्गमेव अतितरा उपास्ते सेवते । शीतबाधाविधूननायेति भाव । अत्र नखपचौष्ण्यस्य विशेषणगत्या कुचसेवनहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ५६ ॥

य इति । यो हिमशैल वत्सता गोशिशुत्व एत्य स्वीकृत्य वसुधराया भूमे गोरूपधराया रत्नावलीना कान्तिपूरान् प्रभाप्रवाहान् क्षीरात्मकान् निपीय तृप्त सन् दर्य गुहा एव मुखानि तै मन शिला नाम धातु तन्मयीना वप्रझरीणा निर्झराणा मिषेण व्याजेन उद्गिरति। पुरा वेने राजनि राजदोषादन्तर्धानिताखिलजीवने ऋषिभि शप्त्वा वेन तद्भुजमन्थनेन नितात्पृथोभयात्रस्ता गोरूपधरा भुव शैला हिमवन्त वत्स मेरु दोग्धार च कृत्वा रत्नायोषधीश्च दुदुह स्वजीवनसारानिति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥ ५७ ॥

आरोहत इति । त उक्तविशेषणविशिष्ट हिमशैल आरोहत तस्य अर्जुनस्य स्वेदजलस्य अणूना बिन्दूना राजिमेव आननस्यैव पद्मस्य माध्वी मकरन्द इति व्यस्तरूपकम् । तरसा द्रुत निपीय पीत्वा । अपहृत्येति यावत् । समीरकिशोरक तरुणमारुत द्विरेफभाव भ्रमरत्वम् । भ्रमरस्येव रेफद्वयवत्पदवाच्यत्वमिति यावत् । समीरकिशोरक इति शब्दस्य रेफद्वयवत्वादिति भाव । प्रकटीचकार स्फुटीकृतवान् ॥ ५८ ॥

शिवेति । तत्र हिमशैले पाण्डव अर्जुन त्रयाणा लोकाना पित्रो जननीजनकयो शिवेति शिव इति च आख्या ययोस्तयो महसो तेजसो एका तनुर्ययो तयोर्भाव एकतनुत्व तस्य कारणम् । तप सिद्धिजनकत्वेनेति भाव । अतएव तथा शिवयोरिवात्मनोरपि तदेकतनुत्व भूयादितीच्छा येषा तै । तपस्विन्यश्च तपस्विनश्च तपस्विन तेषा मिथुनै स्त्रीपुसै मिथ रहसि अर्च्यमान पूज्यमान तपोवन शिवाश्रमवन ननाम नमस्कृतवान् । हेतुरलकार । वशस्थवृत्तम् ॥ ५९ ॥

---

१ 'निपीत' इति पाठ २ 'तृप्त्या' इति पाठ ३ 'माध्वी' इति पाठ

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्सनिधास्यदृषभोपदामिव ।
चित्तमीशपदयो समादधत्तमुमारभत दुश्चर तप ॥ ६० ॥

चतुरस्तप स्थितिविशेषविधौ
चरण विधातुमखिलेन निजम् ।
स जुगुप्समान इव शत्रुजिते
प्रपदेन तिष्ठति भुव स्म तले ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटतपभानुजाले प्रविष्टदृष्टि परितस्तमग्नि ।
भूयोऽपि भोक्तु विपिन दिशेति प्रेम्णोपरुन्धन्निव दृश्यते स्म ॥ ६२ ॥

तपोविधौ स पावकेन सर्वदिक्षु वासवि-
स्तदा बभूव वेष्टितो धनजयत्वबान्धवात् ।

तत्रेति । तत्र शिवतपोवने पाण्डव सनिधास्यत शिवप्रसादसमये समीप गमिष्यत ऋषभस्य हरवृषभस्य उपदा उपायनमिव स्थित दर्भदलाना कुशाङ्कुराणा मुष्टिम् । मुष्टिमितदर्भानित्यर्थ । आहरन् दीक्षाङ्गत्वेन सपादयन् सन् । किच ईशस्य सदाशिवस्य पदयो चित्त समादधत् निवेशयन् सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुम्निषेध । दुश्चर अनितरानुष्ठेय तप तमुम् । कर्तुमित्यर्थ । आरभत उपक्रान्तवान् । रभतेराङ्पूर्वात्कर्तरि लङ् । रथोद्धता ॥ ६० ॥

चतुर इति । तपस सबन्धिना स्थितिविशेषाणा आसनभेदाना विधौ अनुष्ठाने चतुर निपुण सोऽर्जुन शत्रुभिर्जिते भुवस्तले निज चरण अखिलेन यावत्प्रदेशेन विधातु कर्तुम् । यावत्पद स्थापितुमित्यर्थ । जुगुप्समान कुत्सयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । प्रपदेन पादाग्रभागेन तिष्ठति स्म । पादाग्रेण भुवमालम्ब्य तपश्चचारेत्यर्थ । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ ६१ ॥

भानाविति । ललाट तपतीति ललाटतप भानूना किरणाना जाल वृन्द यस्य तस्मिन् । 'असूर्यललाटयोर्दृशितपो' इति खशि खित्त्वान्मुम् । भानौ सूर्ये प्रविष्टा दृष्टि यस्य तथोक्त त परित । तस्य चतु पार्श्वेष्वित्यर्थ । 'अभित -परित –' इत्यादिना द्वितीया । अग्नि भूय पुनरपि भोक्तु भक्षितु विपिन अन्यद्वन दिश देहि इति प्रेम्णा स्नेहेन उपरुन्धन् आवृण्वान इवेत्युत्प्रेक्षा । दृश्यते स्म । लोकैरिति शेष । पञ्चाग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थ ॥ ६२ ॥

पञ्चाग्निमध्यस्थितिं प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते—**तपोविधाविति** । तदा वासवि इन्द्रपुत्र सोऽर्जुन तपस विधौ अनुष्ठाने धनजयत्वेन धनजय इत्येकनामकत्वेन यद्बान्धव बन्धुत्व तस्मादिवेति गम्योत्प्रेक्षा । सर्वासु दिक्षु चतुर्षु पार्श्वेषु पावकेन अग्निना वेष्टित बभूव । अर्जुनस्तु हे अङ्ग हे दिनेश, भवान् त्व त

---

१ 'निधातुम्' इति पाठ

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग वैरिण भवा-
नितीव रोषतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्त्रभागैराराधयञ्शकरमन्तरङ्गे ।
सप्तापि चर्षीस्तपसा विजेतु सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥
फलपर्णजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।
विषयेषु न लोलता प्रपेदे विजयस्याक्षगुण कराग्र एव ॥ ६५ ॥

प्रसिद्ध वैरिण निसर्गतो विरोधिन अङ्गराज कर्ण अजीजनत् अजनय । जनेर्णि-जन्तात्कर्तरि लुङ् । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि 'णेरनिटि' इति णिलोपे द्वित्वे सन्वद्भावेऽभ्यासस्येत्वे दीर्घे । 'शेषे प्रथम ' इति भवच्छब्द-प्रयोगात्प्रथमपुरुष । इत्युक्तप्रकारात् रोषत कोपादिवेत्युत्प्रेक्षा । दिनेशे सूर्य एव चक्षु दृष्टिं अक्षिपत् निहितवान् । क्षिपते कर्तरि लङ् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य ससृष्टि । 'अङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययम्' इत्यमर । पञ्चचामर वृत्तम्—'लघुर्गुरुनिर-न्तर भवेच्च पञ्चचामरम्' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

पाराशरीति । सोऽर्जुन पराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापि तस्य उपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिश्रुतिविद्याया भागै खण्डै सप्तभि अन्तरङ्गे मनसि शकरं शभु आराधयन् ध्यायन् सन् । स्वयमेकोऽपि सनेव तपसा उक्तविधेन सप्तर्षीश्चापि मरीच्यादीन् विजेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सप्तत्व सप्ताना भाव तया जटया सहितत्व च । आप प्राप्तवान् । 'सप्तोदन्तो जटायुक्ते नान्त सख्या-न्तरे स्मृत ' इति सारस्वत । उत्प्रेक्षाश्लेषसकीर्णो विरोधाभास ॥ ६४ ॥

फलेति । फलानि पर्णानि जलानि अनिलश्च तन्मयान्यशनानि क्रमश प्रविहाय । फलाशन कतिचिद्दिनानि कृत्वा तद्विहाय पर्णाशनमेव क्रमेण सर्वाण्य-पि त्यक्त्वेत्यर्थ । तपस्यत तप कुर्वत । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो ' इति क्यचि लट शत्रादेश । अस्य विजयस्य अर्जुनस्य अक्षाणा इन्द्रियाणा गुण । स्वभाव इत्यर्थ । विषयेषु रूपादिषु विषये लोलता तृष्णा न प्रपेदे न प्राप । 'विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन ' इत्यागमादिति भाव । किं त्वक्षगुण जपमालैव कराग्रे अग्रहस्ते लोलता चाञ्चल्य प्रपेदे । 'लोलश्चलसतृ-ष्णयो ' इत्यमर । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनैक्यमापन्नस्येन्द्रियस्वभाव-जपमालाद्वयस्य सबन्धिन्या उक्तन्यायेनेक्यमापन्नायास्तृष्णाचाञ्चल्यद्वयात्मिकाया लोलताया विषयेषु कराग्रे चोभयत्र प्राप्तावेकत्र कराग्र एव नियमनात् परिस-ख्यालकार । भेदातिशयोक्तिद्वयोज्जीवित इति सकर । औपच्छन्दसिकम् ॥६५॥

---

१ 'रोषित ' इति पाठ २ 'पत्र' इति पाठ ३ 'अक्षगण ' इति पाठ

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलि
तन्वन्[1] दया[2]परवश तनयो मघोन ।
पादाग्रमेव धरणौ प्रणिधाय[3] तस्था-
वुद्यम्य[4] बाहुमुपरीव फलानि लिप्सु ॥ ६६ ॥
निरुध्य वायु निभृत तपस्यत
शिर समुत्था दशदिग्विसृत्वरी ।
नटत्स्फुलिङ्गा नवधूमसतति
स्फुटीचकारास्य धनजयाभिधाम् ॥ ६७ ॥
तस्याथ नारदमुखात्तपस प्रभाव
श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो दयालु ।

तदिति । मघोन इन्द्रस्य तनय अर्जुन तत्तदिव पश्यतीति तत्तादृशेन । असदृशेनेत्यर्थ । तपसा तरुणेन्दु बालचन्द्र मौलौ शिरसि यस्य त साम्ब दयया परवश पराधीन तन्वन् कुर्वन् सन् फलानि वाञ्छितार्थानेव चूतपनसादीनीति श्लिष्टरूपकम् । लिप्सु ग्रहीतुमिच्छुरिवेत्युत्प्रेक्षा । लभे सन्नन्तादुप्रत्यय । 'सनिमीमा–' इत्यादिनाऽभ्यासस्य लोप । बाहु उपरि ऊर्ध्व उद्यम्य उद्धृत्य पादयोरग्रमेव धरणौ प्रकर्षेण निधाय तस्थौ स्थितवान् । अत्र रूपकोत्थापितोत्प्रेक्षया चन्द्रचूडस्य फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि ॥ ६६ ॥

निरुध्येति । वायु प्राण निभृत निश्चल निरुध्य तपस्यत अस्य अर्जुनस्य शिरस समुत्था उत्थिता नटन्त स्फुलिङ्गा अग्निकणा यस्या तथोक्ता दशसु दिक्षु विसृत्वरी व्यापनशीला नवा धूमस्य सतति पङ्क्ति धनजयेत्यभिधा सज्ञापद स्फुटीचकार । अत्र धूमेनाग्निलनिश्चयादनुमानालकार । धनजयश ब्दश्लेषभित्तिका शब्दार्जुनाग्न्यभेदाध्यवसायातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयो सकर । वशस्थवृत्तम् ॥ ६७ ॥

तस्येति । अथ त्रयाणा जगतामधिप दयालु भक्तवत्सल हरति स्वाश्रितसर्वानिष्टानिति हर सदाशिव —सदसि नारदस्य मुखात् वदनात् तस्य अर्जुनस्य सबन्धिन तपस प्रभाव शीर्षादग्न्युत्थानादिरूप माहात्म्य श्रुत्वा देव्या पार्वत्या (कर्त्र्या) दृशा दृक्सज्ञया (करणेन) सूचिता ज्ञापिता तस्य अर्जुनस्य दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा यस्य तथोक्त सन् । देव्यास्तद्दर्शनेच्छा च ज्ञात्वेत्यर्थ । सपदि अभीष्ट अर्जुनस्य वाञ्छित दित्सन् दातुमिच्छन् सन्नपि । ददाते

१ 'कुर्वन्' इति पाठ २ 'कृपा' इति पाठ ३ 'प्रविधाय' इति पाठ ४ 'प्रोद्यम्य' इति पाठ

देव्या दृशा सदसि सूचिततदिदृक्षो-
दित्सन्नभीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

हेरम्बगण्डमदपङ्कविशेषकौ[1] तौ
स्कन्दौपवाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ[2] ।
भूषाधुनीतटतरुच्छदक्लृप्तवस्त्रौ[3]
कोदण्डिनौ व्यरुचतां कुहनाकिरातौ ॥ ६९ ॥

शबरत्वजुषः परस्य[4] पुंसः शशिखण्डान्नु शकारसंविधानम्[5] ।
भजति स्म तदा शिखण्डभावं भगवन्मस्तकभूषणं यदेषः ॥७०॥

सनन्ताल्लटः शत्रादेशः । 'सनिमीमा—' इत्यादिनाभ्यासलोपः । लुब्ध एव लुब्धकः तस्य भावस्तत्ता तां लोभं शबररूपं च । अयासीत् प्राप्तवान् । याते कर्तरि लुङ् । 'लुब्धो मृगयुकाङ्क्षिणो' इति विश्वः । विरोधाभासः ॥ ६८ ॥

हेरम्बेति । तौ देवीमहादेवौ हेरम्बस्य गजाननस्य गण्डयोः कुम्भयोः मदस्य पङ्कमयो विशेषकः तिलकः ययोस्तौ स्कन्दस्य कुमारस्य औपवाह्यः राजवाहनं स चासौ शिखी मयूरः तस्य पिच्छेन कृतः अवचूडः शिखाभूषणं ययोस्तौ । 'राजवाह्यस्त्वौपवाह्यः', 'शिखावलः शिखी केकी' इत्युभयत्राप्यमरः । भूषाधुन्याः शिरोभूषणगङ्गायाः तटयोस्तरूणां छदैः पर्णैः क्लृप्ते वस्त्रे ययोस्तौ कोदण्डं धनुः अनयोरस्तीति कोदण्डिनौ कुहनाकिरातौ मायया शबरदम्पती सन्तौ व्यरुचतां रेजतुः । स्वीयेनैव परिकरेण महतामभीष्टसिद्धिः, न तु तत्र पराकाङ्क्षेति भावः ॥ ६९ ॥

शबरत्वेति । शबरत्वं किरातभावं जुषते सेवत इति जुषः । परस्य पुंसः परमपुरुषस्य शंभोः । पवयोरभेदात् शस्य शकारस्य परत्वं मुख्यत्वम् । प्राथम्ये नावस्थानमिति यावत् । तज्जुषत इति जुषः पुंसः पुलिङ्गस्य परस्य । परेति भगवद्वाचकशब्दस्येत्यपि बोध्यम् । शशिखण्डात् चन्द्रशकलवाचकशशिखण्डशब्दात् शकारस्य संविधानं नु संघटनमभूत्किमित्युत्प्रेक्षा । यत् यस्मात् भगवतः शंभोः मस्तके शिरसि भूषणं एषः शिखण्डः तदा शंभोः शबरभावधारणसमये शिखण्डस्य पिच्छावचूडस्य भावं शिखण्डत्वं भजति स्म प्राप्तवान् । शशिखण्डे शिखण्डतामापन्ने तस्माद्विसृष्टः शकारः शशिखण्डशब्दादिवृत्तिलसंस्कारेण परशब्दस्यादिभागं गतः पबयोरभेदमुपजीव्य कुहनाकिरातभगवद्वाचकं पुलिङ्गं शबरश-

---

१ 'विशेषकाङ्कौ' इति पाठः २ 'विलासचूडौ' इति पाठः ३ 'भूषानदीतटरुह' इति पाठः ४ 'वरस्य' इति पाठः ५ 'संनिधानम्' इति पाठः

तदानीमेव रजतगिरिशिखरान्निर्गच्छन्तौ, किमेतदिति साशयिकैरपि तदनुसरणोचितवेषरचनानुकूलै[1] प्रमथकुलै परिवार्यमाणौ, समुच्चलितलाङ्गलमितस्ततो धावद्भिर्दूरचारश्रमविदारितवदनलम्बमानरसनाग्रनिपातिनीभि[3] सृणिकाकणिकाभिर्वनपद्धति शुद्धतरी[4][5] कुर्वद्भिर्दृढतरश्वसितकम्पमानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु[6][7] श्वापदानन्विष्यान्विष्य[8] हुकारमाचरद्भिर्विश्वनिगमविश्वकद्रुभिरविमुच्यमानपार्श्व-

---

द्भमाविश्वकारेति समुदितमर्थान्तरम् । अत्र शशिखण्डस्य शिखण्डभावभजनेन हेतुना मायाशबरे शवर्णानुमानादनुमानालङ्कार । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर । औपच्छन्दसिकम् ॥७०॥

तदानीमिति । तदानी किरातवेषधारणक्षण एव रजतगिरे कैलासस्य शिखरान्निर्गच्छन्तौ । एतत् भगवतो कैरातरूपधारण कि कुतो वा इति सशयापन्नमानसै साशयिकैरपीत्यपि निश्चित्यैव कार्याणा कर्तव्यत्वेऽपि । कि वा भवतु भगवदनुसरणमेव परमो लाभ इति भक्त्यतिशय पारिषदाना ध्वनयतीति ध्येयम् । 'सशयमापन्न' इति ठक् । 'ठस्येक' इतीकादेश । तयो कपटशबरदपत्योरनुसरणे उचितस्य वेषस्य कैरातस्य रचनया निर्माणेन अनुकूलै । अन्यथा तै सुज्ञेयतया भगवति प्रातिकूल्यमेवेति भाव । प्रमथाना कुलै परिवार्यमाणौ । 'परिचर्यमाणौ' इति पाठान्तरे पूज्यमानावित्यर्थ । सम्यक् उच्चलित उन्नमित लाङ्गूल यस्मिन् तद्यथा । इतस्तत धावद्भि दूर चारेण य श्रमस्तेन विदारितात् विवृतात् वदनात् वक्त्रात् लम्बमानाया रसनाया जिह्वाया अग्रात् निपातिनीभि निपतनशीलाभि । ताच्छीलिको णिनि । सृणिकाया लालाजलस्य कणिकाभि । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमर । वने पद्धति मार्ग शुद्धतरी कुर्वद्भि अतिपवित्रा कुर्वद्भि । अभूततद्भावे च्वि । दृढतरै अतिनिबिडै श्वसितै निश्वासै कम्पमाना अवयवा पार्श्वोदरादय येषा तै । तेषु तेषु वनगुल्मेषु कुञ्जेषु श्वापदान् मृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य । वीप्साया द्विर्भाव । हुकारमाचरद्भि कुर्वद्भि । विश्वै समस्तै । चतुर्भिरिति यावत् । निगमै वेदैरेव विश्वकद्रुभि शुनकै मृगयाकुशलै । 'श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशल' इति शुनकपर्यायेष्वमर । अविमुच्यमानौ सगम्यमानौ पार्श्वभागौ ययोस्तौ । दीपकमृग किरातादिभि साजात्यप्रेम्णा मृगागमनाय वर्धितो मृग तद्वदाचरन् दीपकमृगायमाण । क्यजन्ताल्लट शानच् । 'अलकृतौ दीपक क्लीब मृगे ना मृगवञ्चके'

---

१ 'वेषविरचनाकुलै' इति पाठ २ 'पारिषद' इति पाठ ३ 'लम्बायमान' इति पाठ ४ 'पातिनीभि' इति पाठ ५ 'शुद्धतरीमिव' इति पाठ ६ 'द्रुततर' इति पाठ ७ 'वनगुल्मिषु' इति पाठ ८ 'श्वापदानि' इति पाठ

भागौ, दीपकमृगायमाणनिजहरिणशावकपार्ष्णिभागानुधावनौ, भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमाणसुरतरुप्रसवास्तरणेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन हिमवत कटकपथेन सविलास सचरमाणौ, कावेतौ कदाचिदप्यदृष्टपूर्वौ वनमस्मदीयमाक्रमेते इति रोषकषायिततया निवारयितुकामैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहैरन्यै शबरयुवभि केवलमवलोक्यमानौ, जटावल्लरीमूलपल्लवमुकुलीभवदञ्जलिभिस्तपस्विपुञ्जैर्नभसि विमानवेग निरुध्य हर्षाश्रुभिर्मरुद्भिश्चाभिवर्ष्यमाणजयशब्दौ, तौ जगदादिमौ दपती संनियममुपासीनस्य शुनासीरसुतस्य तपोवनसीमान शनै शनैरासीदताम् ।

इति हलायुध । स चासौ निजहरिणशावक करभूषणकुरङ्गशिशु तस्य पार्ष्णि भाग पश्चात्खुरपृष्ठदेश अनुसृत्य धावन सत्वरगमन ययोस्तौ । 'अनुधाव्यमान पार्ष्णिभागौ' इति पाठस्तु मृगयासप्रदायविरुद्धत्वादुपेक्ष्य । भाविनि भविष्यति पदे पदे प्रतिपादविन्यासस्थान वनदेवताभि अर्प्यमाण न्यस्यमान सुरतरु प्रसवै कल्पवृक्षकुसुमै आस्तरण यस्मिन् तथोक्तेन अतएव प्रशमित निरस्त तुहिनजडिम्ना हिमशैत्येन उद्वेग पीडा यस्मिस्तेन हिमवतो गिरे कटकपथेन नितम्बदेशमार्गेण सविलास यथा तथा सचरमाणौ । पूर्व कदाचिदप्यदृष्टौ अदृष्टपूर्वौ एतौ किरातदम्पती कौ कुत्रत्यौ । किं च अस्मदीय वन आक्रमेते आगच्छेते इति उक्तप्रकारेण रोषेण कषायिततया कलुषितत्वेन हेतुना निवारयितु वनान्नि सारयितु कामो येषा तथोक्तैरपि तेजोविशेषेण दुर्निरीक्ष्यप्रकाशेन प्रतिहतं भग्न उत्साह निवारणोद्यो-~येषा तै अन्यै वास्तवै शबरयुवभि किरातदपतीभि केवल भृशमवलोक्यमानौ । भयादाश्चर्यान्निवारणाशक्तेश्चेति भाव । जटा एव वल्ल्यं लता तासा मूले पल्लवमुकुल किसलयद्वयसपुटमिव सपद्यमान मुकुलीभवन् अञ्जलि येषा तै । मस्तकन्यस्ताञ्जलिभिरित्यर्थ । 'तौ युतावञ्जलि पुमान्' इत्यमर । तपस्विना मुनीना पुञ्जै । भुवि इति शेष । नभसि विमानवेग निरुध्य मरुद्भिर्देवैश्च उभयत्रोभयैर्हर्षाश्रुभि सम आनन्दबाष्पै सह अभिवर्ष्यमाणा उदीर्यमाणा पात्यमानाश्च जयस्य शब्दा 'जय विजयी

---

१ 'शावकानुधाव्यमानपार्ष्णिभागौ प्रशमिततुहिनजडिमोद्वेगेन भाविनि पदे पदे वनदेवताभी रच्यमानतरुप्रसवास्तरणेन हिमवत' इति पाठ २ 'कदाचिदपि' इति नास्ति क्वचित्, ३ 'आक्रमत' इति पाठ ४ 'विशेषप्रति' इति पाठ ५ 'आरण्यैरन्यै' इति पाठ ६ 'आलोक्यमानौ' इति पाठ ७ 'पल्लव' इति नास्ति क्वचित् ८ 'सममभिवृष्यमाण' इति पाठ ९ 'सविनयम्' इति पाठ .

तत्र खलु

आपादलम्बिजटमातपमात्रभक्ष-[1]
मूर्ध्वीभवद्भुजमुदारतप कृशाङ्गम् ।
दृष्ट्यानुगृह्य कुरुवीरमुनीन्द्रमेन
त्रेधा बभूव सुतवत्सलता भवान्या ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नथ मही खुरपातै कोऽपि कोपकुटिलो वनकोल ।
घोरघूत्करणघोणमुपागात्कुक्षिमाश्रमभुव कुरुसूनो ॥ ७२ ॥

त वीक्ष्य रौद्रवपुष मृगशावकेषु
त्रासाद्विशत्सु कटिलम्बितवल्कभागान् ।
पर्याकुले कलकलैरपि पक्षिजाले
पार्थो निवृत्य नियमाज्जगृहे शरासम् ॥ ७३ ॥

भव जगदीश्वर' इत्यादय ययोस्तौ । जगत आदिमौ प्रथमौ दपती माया किरातौ सनियम यथातथा उपासीनस्य उपविष्टस्य शुनासीर इन्द्र तत्सुतस्य अर्जुनस्य तपोवनसीमान शनै शनै आसीदता प्रापतु ॥

तत्रेति । तत्रार्जुनतपोवने । खल्वित्युत्तरेण सबन्ध ॥

आपादेति । आपाद पादपर्यन्त लम्बिन्यो जटा यस्य तम् । आतपमात्र भक्ष आहारो यस्य तम् । ऊर्ध्वीभवन्तौ उपरिष्टात् प्रसृतौ भुजौ यस्य तम् । उदारेण महता तपसा कृश अङ्ग शरीर यस्य तम् । एन कुरुवीरमुनीन्द्र अर्जुन-मुनीन्द्र दृष्ट्या अनुगृह्य । सानुग्रह दृष्ट्वेत्यर्थ । भवस्य शभो पत्न्या भवान्या पार्वत्या । 'इन्द्रवरुण–'इत्यादिनानुक् । सुतवत्सलता पुत्रवात्सल्य त्रेधा त्रिप्रकार बभूव । कुमारगणनाथयोरिव अस्मिन्नपि पुत्रवात्सल्य चकारेत्यर्थ ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्निति । अथ कोपेन कुटिल क्रूर कोऽपि अनिर्देश्य वने कोल वराह । 'वराह सूकरो घृष्टि कोल' इत्यमर । खुराणा शफाना पातै न्यासै महीं भुव क्षोदयन् चूर्णयन् सन् । 'क्षोभयन्' इति पाठेऽपि उक्त एवार्थ । घोर भयकर घूत्करण घुरघुरेति शब्द यस्या तादृशी घोणा प्रोथ नासिकाधो-भाग यस्मिस्तत्तथा कुरुसूनो अर्जुनस्य आश्रमभुव कुक्षिं आश्रममध्यभागं प्रति उपागात् आगतवान् । कुतोऽपीति शेष । गमे कर्तरि लुड ॥ ७२ ॥

तमिति । रौद्र दारुण वपु यस्य तथोक्त त वनवराह वीक्ष्य मृगशावकेषु बालमृगेषु त्रासात् भयात् कट्या लम्बितान् वल्कस्य वल्कलस्य भागान् भङ्गीभूत-प्रदेशान् विशत्सु । तत्र निलीयमानेषु सत्सु इत्यर्थ । पक्षिणा जाले समूहेऽपि

---

१ 'भक्ष्य' इति पाठ

मुनिरेष यदाभ्ययाद्वराहं मुखरज्यालतिको जवाज्जिघांसुः ।
शबरो ददृशे तदाभिधावन्धनुराकृष्य सहानुयायिवर्गैः ॥ ७४ ॥

मा मुञ्च बाण मदनुद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जाल्मेति किरातनेतुः ।
वचः स लक्ष्यं मनसो न कुर्वन्वराहमस्त्रस्य चकार लक्ष्यम् ॥७५॥

शिलीमुखाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः
समुज्झिताभ्यां युगपत्किटेस्तनौ ।
समं विभज्यायुरभुज्यत क्षणा-
त्सहोदराभ्यामिव पैतृकं वनम् ॥ ७६ ॥

ततः कुपितोऽपि कुरुप्रवीरस्तपःशान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

कलकलैः शब्दैः परितः आकुले व्याकुले सति नियमात् निवृत्य समाधिं विरम्य। 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी। शराः आसतेऽत्रेति शरासं चापं जगृहे गृहीतवान्। आर्तत्राणस्य तपसोऽप्युत्तमत्वादिति भावः ॥ ७३ ॥

मुनिरिति। एनं वराहं हन्तुमिच्छुः जिघांसुः अत एव मुखरा शब्दायमाना ज्या गुणो लतिकेव यस्य तथोक्तः एष मुनिः अर्जुनः यदा जवात् अभ्ययात् वराहाभिमुखमागतवान्। तदैव धनुः सशरमाकृष्य अनुयायिनां सहचराणां वर्गैः वृन्दैः सह अभिधावन् वराहमनुद्रवन् सन् शबरः कपटकिरातः ददृशे अलक्ष्यत। मुनिनेति शेषः। औपच्छन्दसिकम् ॥ ७४ ॥

मा मुञ्चेति। हे जाल्म असमीक्ष्यकारिन्, मया अनुद्रुते अनुधाविते अस्मिन् वराहे बाणं मा मुञ्च। अपेहि अन्यतो गच्छ। इत्युक्तप्रकारं किरातनेतुः कपटशबरनायकस्य वचः मनसः लक्ष्यं विषयं न कुर्वन् अकुर्वाणः सन्। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। सोऽर्जुनः वराहं अस्त्रस्य बाणस्य लक्ष्यं शरव्यं चकार ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यामिति। युगपत् एकदा किटेः वराहस्य तनौ शरीरे। 'कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः। समुज्झिताभ्यां प्रयुक्ताभ्यां शिवसव्यसाचिनोः किरातार्जुनयोः शिलीमुखाभ्यां बाणाभ्यां आयुः सहोदराभ्यां भ्रातृभ्यां पैतृकं पित्र्यं वनमिव समं यथा तथा विभज्य विभागं कृत्वा क्षणात् अभुज्यत भुक्तम्। भुजेः कर्मणि लङ्। वंशस्थम् ॥ ७६ ॥

तत इति। ततः वराहवधानन्तरं शिवेन बाणप्रयोगाद्धेतोः इति वा कुपितोऽपि कुरुप्रवीरः अर्जुनः तपसा शान्ततया शमप्रधानत्वेन हेतुना नातिपरुषं ईषत्क्रूरं यथा तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥

---

१ 'अनुधावन्' इति पाठः २ 'तदा' इति पाठः ३ 'क्षणम्' इति पाठः
४ 'एवम्' इति नास्ति क्वचित्

अस्मिन्ममावसथमापतिते मया प्रा-
ग्लक्षीकृते शबर यत्प्रहृत त्वया तत् ।
शापस्य वाथ धनुषोऽसि वशे तथापि
सोढ ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्तर्दर्परसपरीवाहवेणीमिव वाणीमाकर्ण्य क्षोणीधरधन्वापि सस्मित प्रत्यभाणीत् ।

मृदुबुद्धिरङ्ग वचसैव लक्ष्यसे मृगहिंसन विपिनसीमनीदृशम् ।
शतश स्वधर्म इति पठ्यते बुधै शबरस्य वा वद तपोधनस्य वा ॥ ७८ ॥

तत्स्वकुलाचारादप्रमाद्यते मह्यमयुक्तकारिणापि त्वया कियद्दूर प्रकाश्यते तपसीव बाहावप्याहोपुरुषिका ।

अस्मिन्निति । हे शबर, मम आवसथ आश्रम प्रति आपतिते आगते किंच मया प्राक्पूर्वमेव लक्षीकृते शरव्यीकृते अस्मिन् वराहे त्वया प्रहृत ताडित इति यत् तदपराधकरण मम शापस्य वशे वर्तते अथवा धनुषो वशेऽपि वर्तते । अन्यतरेणैव वध्य त्वा हन्तु शक्नुयामित्यर्थ । किंतु तथापि मम तपसापि अद्य सोढ क्षान्तम् । लोपभयादिति भाव । भुजोष्मणा च बाहुबलेनापि सोढम् । बलिना दुर्बलैर्युद्धस्य लज्जाकरत्वादिति भाव ।यद्यस्मादिति तत्तस्मादिति वा योज्यम् ॥७७॥

इतीति । इति उक्तप्रकारा अन्तर्मनसि दर्परसस्य परीवाह उपकुल्या । 'जलोच्छ्वासा परीवाहा' इत्यमर । तस्य वेणी प्रवाहमिव स्थिता तस्य मुने अर्जुनस्य वाणी वाक्य क्षोणीधरो मेरु धनुश्चापो यस्य स शिवोऽपि सस्मित यथात्तथा प्रत्यभाणीत् प्रत्युक्तवान् । प्रतिपूर्वाद्भणते कर्तरि लुङ् ॥

मृदुबुद्धिरिति । अङ्ग हे अर्जुन । 'अङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययम्' इत्यमर । त्व वचसैव मृद्वी शान्ता बुद्धिर्यस्य तथोक्तो लक्ष्यसे दृश्यसे । नतु शीलेनेत्यर्थ । यत विपिनसीमनि ईदृश एवंविध मृगहिंसन शबरस्य स्वधर्म स्वीयो धर्म कुलधर्म इति बुधै विद्वद्भि शतश बहुविध पठ्यते । उत तपोधनस्य स्वधर्म इति पठ्यते वा । शतश इत्युभयत्र योज्यम । वद ब्रूहीत्यत्र वाक्यार्थ कर्म । पठते कर्मणि लट् । मञ्जुभाषिणी ॥ ७८ ॥

तदिति । तत् तस्मात् मृगहिंसनस्य शबरधर्मत्वाद्धेतो स्वकुलस्य शबरकुलस्य आचारात् धर्मात् अप्रमाद्यते । तमत्यजत इत्यर्थ । 'जुगुप्स विराम–'इत्यादिना अपादानत्वम् । मह्यम् । मा प्रतीत्यर्थ । अयुक्त कुलशीलानुचित मृगहिंसन करोतीति कारिणा त्वयापि तपसीव बाहावपि उभयत्र । आहोपुरुषिका

---

१ 'वश' इति पाठ २ 'त्वया' इति नास्ति क्वचित् ३ 'इव' इति नास्ति क्वचित्

सदृश्यते खलु तपस्तव शुद्धमेत-
द्यज्जन्तुहिंसनविधौ दृढबद्धकच्छम् ।
आस्तामिदं भुजबलं च मृगात्ययेऽस्मि-
न्साहाय्यकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

ईदृशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।
अक्ष्णि किंचिदरुणिम्नि जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव बिभीयात् ॥८०॥

इति शकरस्याहंकारवादेन सातङ्कः कुरुकुलशशाङ्कः पुनरपि कामपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

आत्मोत्कर्षाभिमानः । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि' इत्यमरः । कियद्दूरं प्रकाश्यत इति काकुः । किंचिदपि न प्रकाशनीयेत्यर्थः । परित्यक्तकुलधर्माणां किं नाम तपः को नाम वा बाहुप्रताप इति भावः ॥

तपःप्रतापयोर्निःसारत्वमेव विशदयति—**सदृश्यत इति** । हे मुने, यत्तव तपः जन्तूनां प्राणिनां हिंसनविधौ वधकर्मणि विषये दृढं यथातथा बद्धः कच्छः मध्यबन्धनपट्टः येन तथोक्तम् । कृतसंकल्पमित्यर्थः । तदेतत्तव तपः शुद्धं निर्दोषं सत् सदृश्यते खल्विति काकुः । न सदृश्यत एवेत्यर्थः । क्चिेति चार्थः । यत्तव भुजयोर्बलमस्मिन् मृगस्य वराहस्य अत्यये हिंसाया विषये मे मम संबन्धिनः शरस्य साहाय्यकं तत्कृतसहायकत्वं उपजीवति । अपेक्षत इत्यर्थः । तदिदं तव भुजबलमपि आस्तां तिष्ठतु । धिगिति यावत् । मय्यमुञ्चति बाणं न हन्यादेव त्वद्बाणो वराहमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

ईदृशीमिति । हे मुने, किं बहुना ईदृशीं 'शापस्य वा' इत्यादिप्रकारां वचनानां रीतिं अपास्यन् त्यजन् सन् । एहि समीपमागच्छ । सान्त्वय । अपराधिनं त्रायस्व मामित्यनुनय मां प्रतीत्यर्थः । त्वं कियानसि । तृणप्राय इत्यर्थः । यतः । अक्ष्णि मम लोचने किंचित् ईषत् अरुणिमा यस्य तथोक्ते । मनाक् शोणायमाने सतीत्यर्थः । कोपादिति भावः । जगत्यां लोके अन्तको मृत्युरपि मत् मत्तः अतीव भृशं बिभीयात् त्रस्येत् । किमुतान्य इत्यर्थः । अत्रान्तकस्यापि मल्लोचनशोणिम्नि भयोत्पत्तौ किमुत भवादृशां क्षीणसाराणां इत्यर्थान्तरस्य कैमुत्येन सिद्धेरर्थापत्तिः । एवं लोचनारुण्यमात्रेणान्तकत्रासरूपवाक्यार्थस्य सान्त्ववादकरणं प्रति हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः । स्वागता ॥ ८० ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शकरस्य कपटशबरस्य संबन्धिना अहंकारवादेन तिरस्कारवाक्येन सातङ्कः किमयं जगद्विलक्षणो भवेदिति सवितर्कः ससंतापो वा । 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः' इत्यमरः । कुरुकुलस्य शशाङ्कः चन्द्रः अर्जुनः ।

---

१ 'ईदृशम्' इति पाठः २ 'यकार' इति पाठः ३ 'कुल' इति नास्ति क्वचित् ४ 'गिरं कामपि' इति पाठः

यस्माद्वनेचरकुलाधम जल्पसि त्व-
मेव मन पुलकयन्स्वजनस्य दृप्त ।
तस्मादसशयमुपान्तजुष किरात्या-
स्ताटङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥

तादृग्वच श्रवणदाहि मुनेर्निशम्य
सर्वे गणा हृदि रुषा निजिघासवोऽपि ।
देव्या विलोक्य वदन स्मितगर्भगण्ड
तूणार्धकृष्टविशिखेन करेण तस्थु ॥ ८२ ॥

पुनरपि कामपि अवाच्या गिर वाच एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अङ्कुरयामास । उवाचेत्यर्थ ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलाधम आरण्यकापसद, दृप्तस्त्व स्वजनस्य किरात्यादे मन पुलकयन् हर्षयन् सन् यस्मात्कारणादेव उक्तप्रकार जल्पसि वदसि तस्मात् उपान्तजुष समीपवर्तिन्या किरात्या त्वत्पत्न्या ताटङ्क कपोलस्य मित्र सहचारिण न सहसे । कपोल ताटङ्कभूषित न क्षमस एवेत्यर्थ । असशय ध्रुवम् । त्वन्मरणेन तद्वैधव्य जनयसि, त्वामद्याह निहन्मीति वा परमार्थ । वीररसानुगुण्येन प्रास्तुतिकोऽर्थोऽयम् । वास्तवार्थस्तु हे वनेचर, यस्मादेव 'मृदुबुद्धिरङ्ग–' इत्यादिना कुलाधमेति जल्पसि । मृगहिंसनेन त्यक्तकुलधर्मतया कुलाधमत्वेन मा कथयस इत्यर्थ । तस्मात् किरात्या ताटङ्कमेव एक ताटङ्कमात्र कपोलमित्र तद्भूषण न सहसे, कि त्वद्वीरवादमपीदृश तद्भूषण करोषीत्यर्थ । अथवा ताटङ्क कपोलमित्र न सहस एव । किंतु त्वद्वीरवादमेवेत्यर्थ । तदाकर्णनकौतुकिन्या कर्णावरणभयात्तत्त्याज्यस इति भाव । अत्र भगवत परिहासेऽपि स नानुचित । 'अपि कुशलिनी प्रेतावासस्थली सहवासिन प्रमथपतय कच्चिज्जीर्ण सुखी किमु शार्वर । अपि च सुलभा भिक्षावृत्तिर्जगत्त्रयनाथ हे न खलु शिथिलप्रान्त कि ते गजाजिनकम्बल ॥' इत्यादौ बिह्लणादिभि माहेश्वरस्तुतिषु तस्यापि प्रदर्शितत्वादिति ॥ ८१ ॥

तादृगिति । तादृक् उक्तविध श्रवणे दहतीति तद्दाहि कर्णकठोरम् । ताच्छीलिको णिनि । मुने अर्जुनस्य वच निशम्य सर्वे गणा प्रमथा रुषा कोपेन हृदि मनसि निहन्तुमिच्छव निजिघासवोऽपि सन्त स्मित गर्भ मध्ये ययोस्तौ स्मेरौ गण्डौ कपोलौ यस्य तत् देव्या पार्वत्या वदन विलोक्य तूणात् निषङ्गात् अर्ध कृष्ट विशिख बाण येन तेन करेण उपलक्षिता तस्थु । देव्या अपराधभयादिति भाव । अत्र पुत्रवत्सलदेवीस्मेराननावलोकनस्य विशेषणगत्या गणाना बाणमोचनौदासीन्य प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

अथ भिल्लमल्लकुरुवल्लभावुभौ परिफुल्लभल्लकुलशल्यपल्लवैः ।
स्थगितावलोकसरणि दिवौकसां समरं भयंकरजवं वितेनतुः ॥ ८३॥

श्लथबन्धगरुद्भिरेष बाणैः श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रघर्षात् ।
प्रमथेशमवाकिरत्तदीयं प्रतिमालिङ्गमिव प्रसूनपुञ्जैः ॥ ८४ ॥

सरुषीव हरे विकृष्टचापे सशरं शैलसुतापि जातशङ्का ।
मघवत्सुतमङ्गलाय देवी मनसा यातइषुश्रुतिं जजाप ॥ ८५ ॥

ससम्भ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि शम्भुः कृपाम्भोनिधिरिन्द्रसूनौ ।
सबद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च बाणान् ॥८६॥

अथेति । भिल्लमल्लः किरातश्रेष्ठः, कुरुवल्लभः अर्जुनश्च उभौ परिफुल्लैः अतिप्रकाशैः भल्लानां बाणविशेषाणां कुलानां समूहानां शल्यानि अग्राणि पल्लवानीवेत्युपमा । एकत्र प्रेमा, अन्यत्र भावातिशयं च ध्वनयति । तैः स्थगिता च्छन्ना अवलोकसरणिः अवलोकनमार्गो याभ्यां तथोक्तौ सन्तौ । भयंकरः जवः शरादानादौ लाघवं यस्मिन् तथोक्तं समरं युद्धं वितेनतुः चक्रतुः । मञ्जुभाषिणी ॥ ८३ ॥

श्लथेति । एषः अर्जुनः श्रवणे कर्णे आलम्बिना जपस्याक्षसूत्रेण जपमालिकया घर्षात् श्लथाः शिथिला बन्धाः बन्धनानि येषां तादृशाः गरुतः कङ्कादिपत्राणि येषां तैः बाणैः प्रमथेशं कपटशबरं तदीयं प्रमथेशसबन्धि प्रतिमामयं लिङ्गं अर्चारूपं प्रसूनपुञ्जैरिव अवाकिरत् आच्छादितवान् । अत्राप्युपमया बाणानां पुष्पमार्दवापादको भगवतः प्रभावातिशय इति ध्वननादलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८४ ॥

सरुषीति । हरे शबरे सरुषीव । न वस्तुतः क्रुद्ध इत्यर्थः । सशरं यथा तथा विकृष्टचापे सति शैलस्य सुता पार्वत्यपि । शैलवच्छैलपुत्र्या वीरत्वं सूचयति । जाता शङ्का किं सत्यं प्रहरतीति वितर्कः यस्यास्तथोक्ता सती मघवत्सुतस्य अर्जुनस्य मङ्गलाय क्षेमार्थं 'यातइषुः' इति श्रुतिं मनसा जजाप दध्यौ । पुत्रवात्सल्यं तस्मिन् पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । 'या त इषुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय ॥' इति श्रुतिः । अर्थस्तु=रोदयति जगद्द्रोहिण इति रुद्रः ते तव या इषुः बाणः शिवतमा अतिशयशुभप्रदा बभूव, यत्ते धनुः शिवं बभूव, या तव शरव्या लक्ष्यं शिवा बभूव, तया इष्वा तेन धनुषा तया शरव्यया नोऽस्मान् मृडय सुखय । न मारयेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमं यथा तथा आकृष्टधनुर्गुणोऽपि इन्द्रसूनौ अर्जुनविषये कृपाम्भोनिधिः शम्भुः कतिचित् बाणान् देहे अर्जुनशरीरे सबन्धमात्रान्

---

१ 'सधि' इति पाठः २ 'सदिव्यम्' इति पाठः ३ 'सहसा' इति पाठः
४ 'इषु' इति पाठः ५ 'सूनो' इति पाठः

विगाह्य शंभु विजयस्य बाणा पुन पदत्व पुपुषुर्न दृष्टयो ।
नरादुदारादभिगम्य लुब्ध न मार्गणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥ ८७ ॥

नि स्वे निषङ्गयुगले नितराममर्षी
चापेन मूर्ध्नि गिरिश पुर एव देव्या ।
पार्ष्णिप्रमुक्तधरणि प्रजहार वेगा-
त्कुर्वन्व्रण स कुटिल शशिखण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

धनुषाभिहतात्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।
विपुलैरिव रक्तशीकरैर्विनिपेते मणिभि फणाभृताम् ॥ ८९ ॥

स्पृष्टमात्रान् कतिचित् बाणान् अपराद्धान् लक्ष्यच्युतान् चक्रे । 'अपराद्धपृष-त्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायक' इत्यमर । अत्र दयासमुद्रत्वस्य विशेषणगत्या शराणा स्पर्शमात्रलक्ष्यच्युतिकरणद्वय प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥८६॥

विगाह्येति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणा शभु विगाह्य प्रविश्य पुन दृष्ट्यो पदत्व नेत्रविषयत्व न पुपुषु न पुष्यन्ति स्म । अन्तर्हिता बभूवुरित्यर्थ । तथाहि—मार्गणा याचका बाणाश्च उदारात् महत दातुश्च नरात् मनुष्यात् अर्जुनाच्च । 'त त्यक्त्वा' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । लुब्ध कृपण किरात च अभिगम्य प्राप्य प्रकाश लोचनगोचरत्व च न यान्ति खलु । सामान्येन विशे-षसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास श्लेषसकीर्ण ॥ ८७ ॥

नि स्व इति । निषङ्गयो तूणीरयो युगले नि स्वे बाणधनशून्ये सति नित-राममर्षी क्रुद्ध सोऽर्जुन कुटिल अतएव शशिखण्डस्य शिर स्थस्य मित्र सदृश सहवर्ति च व्रण कुर्वन् करिष्यन् सन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । वेगात् पार्ष्णिभ्या गुल्फाधोभागाभ्या प्रमुक्ता धरणि भू येन तथोक्त । पादा-ग्रमात्रावस्थित सन्नित्यर्थ । उन्नतलाच्छिवस्येति भाव । यत्तु 'रुद्रस्थितिदेश प्रति धावन्नित्यर्थ' इति नृसिंह, तन्न । पार्ष्णित्यागेन धावनलक्षणायामुक्तस्वा-रस्यायोगात् । प्रत्युत 'अर्थमन्तर्वेद्यर्थ बहिर्वेदि मिनोति' इति न्याये वेदिबहि-र्भागयोमध्यभागस्येवोक्तार्थस्यैव लक्षणीयत्वात् । देव्या पार्वत्या पुर समक्ष-मेवेति कारुण्योक्ति । चापेन गाण्डीवेन । गिरौ कैलासे शेत इति गिरिश शभु मूर्ध्नि शिरसि प्रजहार ताडितवान् । शूराणा यावज्जीवित रणोत्साह इति भाव ॥८८॥

धनुषेति । धनुषा गाण्डीवेन अभिहतात् धरकन्यारमणस्य पार्वतीपते मस्तकात् शिरस समुत्थितै उद्गतै फणाभृता भूषासर्पाणा मणिभि शिरो-रत्नै विपुलै महद्भि रक्तशीकरै शोणितबिन्दुभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । विनिपेते निप-तितम् । पततेर्भावे लिट् । यत्त्वत्रार्जुनधनु प्रहारेण रुद्रशिरसो रक्तानि तच्छिर-स्थसर्परूपभूषणमणयो न्यपतन्नितीवकारस्य समुच्चयबोधकत्वमाह नृसिह, भुवि

---

१ 'पुन' इति पाठ २ 'कुपित' इति पाठ

देवस्य तस्य जगता जनकस्य चित्ते
पार्थप्रहारजनुष प्रमदाम्बुराशे ।
भूषाधुनीतटभुवि द्विपवक्त्रबाल्य-
वप्रक्रियाभिरुदित प्रमद कणोऽभूत् ॥ ९० ॥

स गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे तक्षकवधूवधसाधनतया चिरमयमस्मत्कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बिभि कुण्डलिभिर्भक्षित इव तत्क्षण नालक्ष्यत ।

ततोऽय दैवविपर्यय किमुतामुष्य माया किमिति चिन्ताप-

महता रक्तपातस्य लोकमात्राश्रेयस्करत्वोक्तेरग्रेऽर्जुनस्य जगदीश्वरप्रसादरूपश्रेयोवर्णनासगत्या तदीयशिवविद्वेषविलसितमेवैतदिति नास्माक चोद्यावकाश । वैतालीयम् ॥ ८९ ॥

देवस्येति। जगता सर्वलोकाना जनकस्य पितु अतएव तस्य देवस्य शभो चित्ते मनसि भूषाधुन्या शिरोभूषणभूतगङ्गाया तटभुवि तीरदेशे शिरोरूपे द्विपवक्त्रस्य विनायकस्य बाल्ये या वप्रक्रिया तटोत्खातक्रीडा ताभिरुदित जनित प्रमद सतोष पाथन प्रहारात् गाण्डीवताडनात् जनु जन्म यस्य तस्य प्रमद एवाम्बुराशे समुद्रस्य सबन्धी कण सूक्ष्मलेश अभूत्। ततोऽप्यत्र पुत्रवात्सल्याधिक्यादतिवेल देवस्तुष्टोऽभवदित्यर्थ । यत्तु 'भूषणरूपेण वर्तमानाया गङ्गायास्तटभूते स्वशिरस्येव विनायकस्य गजाननत्वात्तदीयवप्रक्रियाया किंचिदपि वेदना न जातेति तात्पर्यम्' इति नृसिह, तत्तदीयशिवविद्वेषिताविलसितमेव । यत पार्थप्रहारवेदनाया प्रसक्तिशून्याया विघ्नेशवप्रक्रियावेदनाधिक्यवर्णनाद्वात्सल्यरससविधानसरम्भिण कवेस्तात्पर्याननुरोधित्वात्प्रमदशब्देन वेदनालक्षणाया मुख्यार्थबाधादिति हेतुत्रयाभावाच्चेति ॥ ९० ॥

स इति। स प्रहारसाधन गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे। तद्दाहकाल इत्यर्थ । तक्षकस्य वध्वा वधे साधनतया चिर बहुकालात् अय अस्माक कुलस्य विरोधी शत्रु इति हेतो क्रोधनै क्रुद्धै तस्य देवस्य शभो जटा एव वन तस्मिन् कुटुम्बिभि निवासिभि कुण्डलिभि सर्पै भक्षित इवेत्युत्प्रेक्षा । तत्क्षण प्रथमप्रहारक्षण एव नालक्ष्यत न दृष्ट । अर्जुनेनेति शेष । भगवत प्रभावात्सोऽप्यन्तर्हितोऽभूदित्यर्थ । लक्षते कर्मणि लङ् ॥

तत इति। तत गाण्डीवस्याप्यन्तधानाद्धेतो अय बाणचापतिरोधान दैव विपर्यय दैवप्रातिकूल्य किम् । उत अमुष्य किरातस्य माया ऐन्द्रजालिक किम्। उभयत्र किशब्दो वितर्के। इत्युक्तप्रकारेण चिन्ताया परतन्त्रेण परा-

---

१ 'नदी' इति पाठ २ 'तत्र स' इति पाठ ३ 'तस्यैव देवस्य' इति पाठ ४ 'उत' इति नास्ति क्वचित्

रतत्रेणापि धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ[1] जडात्मन्, एवमर्जुन निर्जित्य यशोऽर्जितुमिच्छसि' इति कृततर्जनेन सितवाहनेन वृषवाहन[2] प्रति नियोद्धुमारेभे ।

परुषे मुनिमुष्टिताडने[3] पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।
शिथिला जगलु किरातिकाया सितगुञ्जामणिहारयष्टय ॥९१॥

उपवासकृशे भृश मुनेरुरसि स्वीकृतमुष्टिमार्दव ।
प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तु स्वमिवास्य हृद्गतम् ॥ ९२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमृष्टवनकुसुमपरागभस्माङ्गरागौ सरभसमेकेन बाहुना जटासु गृहीत्वापरेण बाहुना[4] वलयितगलनालौ[5] तौ शबरतपोधनौ यदा महत्यामधित्यकायामापतता तदा झटिति घटित-

---

वीनेन अपि धैर्येण सुखे दु खे वा विकृतचित्तत्वात्मकेन दत्तहस्त कृतावलम्ब उत्साह रणोद्यम यस्य तेन । हे दुरात्मन्, दु खगम्य आत्मा स्वरूप यस्येति च । तिष्ठ तिष्ठ । एवम् । बाणचापतिरोधापनेनेत्यर्थ । अर्जुन निर्जित्य यश कीर्ति अर्जितु सपादयितु इच्छसीति काकु । त्वदिच्छा निष्फलैवेत्यर्थ । इत्युक्तप्रकार कृत तर्जन भर्त्सन येन तेन सितवाहनेन अर्जुनेन वृषवाहन शिव प्रति नियोद्धुम् । तेन सह बाहुयुद्ध कर्तुमित्यर्थ । आरेभे उपक्रान्तम् । रभते र्भावे लिट् ॥

परुष इति । परुषे अतिकठिने मुने अर्जुनस्य मुष्टिताडने लुब्धकस्य किरातस्य वामवक्षसि वक्षोवामदेशे देव्या सबन्धिनि पतिते लग्ने सति शिथिला श्लथा किरातिकाया पार्वत्या सबन्धिन्य सितगुञ्जामणिमय्य हारयष्ट्य सरा जगलु गलन्ति स्म । अर्धनारीश्वरस्य देवस्य वक्षोवामदेशाद्देवीवक्षसोऽनतिरेकादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९१ ॥

उपवासेति । हरोऽपि उपवासेन अनशनव्रतेन कृशे मुने अर्जुनस्य उरसि अस्यार्जुनस्य हृद्गत मनसि स्थित स्वमात्मान पीडनात् प्रहारव्यथात परिहर्तु मोचयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । भृश स्वीकृत मुष्टौ । तत्प्रहार इत्यर्थ । मार्दव शैथिल्य येन तथोक्त सन् प्रजहार ताडितवान् ॥ ९२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहारैरेव वृष्ट्या वर्षेण परिमृष्टौ क्षालितौ वनकुसुमपरागमयो भस्ममयश्च अङ्गराग ययोस्तौ एकेन बाहुना जटासु सरभस गृहीत्वा अपरेण बाहुना वलयित वेष्टित कण्ठनाल याभ्या तौ । परस्परमित्यत्रापि योज्यम् । तौ शबरतपोवनौ किरातार्जुनौ महत्या अधित्य-

---

१ 'तिष्ठ' इति नास्ति क्वचित् २ 'वृषभवाहनम्' इति पाठ ३ 'ताडनात्' इति पाठ ४ 'बाहुना' इति नास्ति क्वचित् ५ 'कण्ठनालौ' इति पाठ

द्वारदरीगर्भनिरुद्धसिद्ध[1]मिथुननिबद्ध[2]हाहाकारस्तीरवन[3]दूरोत्सर्पिवीची[4]-वेगोत्पाटिताकृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्रवन्तीपूरो दर्वीकरविभुकधराखर्वीकरणपटुभारो[5]ऽयमुर्वीधरपतिरासीत् ।

अवाङ्मुखत्वेन निपात्य शम्भुना समुज्झितोऽय ददृशे विमोहित ।
तवाद्य जामातरि मे दशामिमा निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन्रह ॥ ९३ ॥

पार्थस्य तस्य भुजयो परमेश्वरोऽसौ
वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेता ।
चापव्रणे सुरनदीकणसेकशङ्का-
मप्युत्सृजन्मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ९४ ॥

काया हिमशैलोर्ध्वभूमौ यदा आपतता पतत स्म । तदा तावदेव अय उर्वीधरपति हिमवान् झटिति सत्वर घटित पिहित द्वार यासा तासाम् । तत्पतनक्षोभादिति भाव । सवत्र दरीणा कन्दराणा गर्भेषु म येषु निरुद्धै सिद्धाना देवयोनिविशेषाणा मिथुनै द्वन्द्वै निबद्धा उदीरिता हाहाकारा यस्मिन् तथोक्त । तीरयोर्वनेषु दूरमुत्सर्पिणीना व्याप्नुवन्तीना वीचीना तरङ्गाणा वेगेन उत्पाटितानि उन्मूलितानि आकृष्टानि च मुनिजनाना पर्णशालासहस्राणि येन तादृश सुरस्रवन्त्या गङ्गाया पूर प्रवाह यस्मिंस्तथोक्त दर्वीकराणा सर्पाणा विभो शेषस्य कधराणा ग्रीवाणा खर्वीकरणे भुग्नीकृतौ पटु समर्थ भार यस्य तथोक्तश्चासीत् । यत्तूक्त विधेयत्रयस्य उपसर्जनत्वेन नृसिंहप्रलपितम्, तदविमृष्टविधेयाशत्वदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् ॥

अवाङ्मुखेति । शम्भुना किरातवेषेण अवाङ्मुखत्वेन निपात्य । अधोमुख यथातथा पातयित्वेत्यर्थ । समुज्झित त्यक्त । बाहुभ्यामिति भाव । अतएव विशेषेण मोहित मूर्च्छा गमित अय अर्जुन । हे अद्रे, तव जामातरि कन्याभर्तरि शम्भौ विषये मे मम इमा दशा अवस्था निवेदय विज्ञापय इत्युक्तप्रकार अद्रि हिमगिरि प्रति रह ब्रुवन् कथयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । ददृशे दृष्ट । तत्रत्यैरिति शेष ॥ ९३ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वर शम्भु युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोर्वीर्य विलोक्य विस्मयमान चेत यस्य तथोक्त सन् । अतएव चापेन गाण्डीवेन यद्व्रण तस्मिन् सुरनदीकणै गङ्गाजलबिन्दुभि सेके उक्षणे विषये शङ्का वितर्कमपि उत्सृजन् अगणयन् सन् । आर्द्रव्रणे शीतजलसेकस्यातिवेदनाकरत्वमप्यचिन्तयन्निति यावत् । उत्तमाङ्ग शिर मुहुरकम्पयत् । श्लाघयामासेत्यर्थ ।

---

१ 'सिद्धमुनि' इति पाठ २ 'निबद्ध' इति नास्ति क्वचित् ३ 'तीरवण' इति पाठ ४ 'वीचि' इति पाठ ५ 'पटुतरभारो' इति पाठ

तथाविध एवासौ चिरादा[1]चरितचेतनास्वागताचार [2]शनैरुत्थाय पुरतो [3]घण्टाघणघणात्कारसहचरेण कण्ठगर्जितेन कर्णयो [4]कल्पितसुधारसमोक्षे महोक्षे निषेदिवासम्, भुजमूलप्रसारितगिरिजापाणियु[5]गलनखराङ्कुरधोरणीद्विगुणीकृतहारमणिरमणीयवक्षसम्, पारिषद्गणाञ्जलिकमलवनमध्यराजहसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलचर्मनिर्मितपल्ययनप[6]र्यङ्कोपरिभागतिर्यगर्पितच[7]रणपल्लवसवाहनपरेण शिलादकुमारेण च [8]दर्पदुर्ललननिवारणाय [9]मुखबन्धनकनकशृङ्खलेन निरुध्य मुहुर्मुहु करपुटास्फालितककुदशृङ्गेण [10]भृङ्गिणा च लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम्, गाण्डीवदण्डताडन[11]परिपीडितचूडाशशिनमाश्वा-

अत्र युद्धे तादृग्भुजवीर्यविलोकनजनितविस्मयस्य विशेषणगत्या तथाविधशिर कम्पनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ९४ ॥

तथाविध इति । तथाविध अवाङ्मुख पतित एवासौ अर्जुन चिरादाचरित कृत चेतनाया सज्ञाया स्वागताचार सुखागमनक्रिया यस्मिस्तथोक्त सन्। शनै उत्थाय पुरत अग्रे घण्टाना ग्रैवेयाणा घणघणात्कारस्य सहचरेण मित्रेण । तन्मिश्रितेनेति यावत् । कण्ठस्य गर्जितेन हुकाररवेण कर्णयो कल्पित सुधारसस्य अमृतस्य मोक्ष वर्ष येन तस्मिन् महोक्षे वृषभराजे निषेदिवास आसीनम् । भुजयो मूलाभ्या कक्षाभ्या प्रसारितस्य गिरिजाया पार्वत्या पाणियुगलस्य नखराङ्कुराणा धोरण्या पङ्क्त्या द्विगुणीकृतै हारमणिभि मौक्तिकै रमणीय वक्ष यस्य तथोक्तम्, पारिषदाना गणस्य प्रमथसमूहस्य अञ्जलीनामेव कमलाना वनस्य मध्ये राजहसवदाचरन्त राजहसायमानम् । क्यजन्ताल्लट शानच् । मार्दवभरितेन अतिमृदुना शार्दूलचर्मणा निर्मितस्य पल्ययनस्य वाहनपृष्ठास्तरणस्यैव पर्यङ्कस्य शयनस्य उपरिभागे । 'पल्ययनपल्लव–' इति पाठे पल्ययन पल्लवमिवेत्युपमितसमास । तिर्यगर्पितस्य न्यस्तस्य चरण पल्लव इव तस्य सवाहने मृदुमर्दने परेण व्यापृतेन शिलादकुमारेण नन्दिकेश्वरेण च । दर्पात् दुर्ललनस्य उत्प्लवनस्य निवारणाय मुखे वक्त्रे बध्नातीति बन्धनेन कनकमयेन शृङ्खलेन खलीनेन निरुध्य मुहुर्मुहु करपुटेन पुटीकृतहस्तेन आस्फालित आश्वासार्थं परामृष्ट ककुदस्य शृङ्ग उपरिभाग येन तेन भृङ्गिणा प्रमथविशेषेण च । द्वाभ्या लक्ष्यमाणौ उभौ पक्षभागौ पार्श्वदेशौ यस्य त लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम् । गाण्डीवदण्डताडनेन परिपीडित चूडाया शशिन

१ 'चेतनाचरित', 'आपतितचेतना' इति पाठ २ 'शनै शनै' इति पाठ ३ 'घण्टाभरणघणघणात्करण' इति पाठ ४ 'परिकल्पित' इति पाठ ५ 'युगनखरेखाङ्कुर' इति पाठ ६ 'पल्ययनाङ्कोपरि' इति पाठ ७ 'एकचरण' इति पाठ ८ 'दर्पसमुल्लन' इति पाठ ९ 'मुखबद्धकनकशृङ्खले' इति पाठ. १० 'भृङ्गिरिटिना' इति पाठ ११ 'पीडितम्' इति पाठ

सयितुमवतरद्भिरुडुनिकरैरिव सुरतरुकुसुमवर्षैरवकीर्यमाणम्, जटाभस्मकुशचीरधारिभिस्तैरेव चतुर्भिराम्नायपुरुषैः परिपठ्यमानशतरुद्रीयबिरुदप्रबन्धम्, अम्बरे सविधमवलम्बमानैस्तुम्बुरुप्रभृतिभिः सुरवैणिकैरुपवीण्यमानभक्तजनरक्षणापदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृततमालमञ्जरीमधुमिषेण कटाक्षात्साक्षात्कृपामिव वर्षन्तम्, प्रज्वलद्भिः परिष्कारपन्नगफणारत्नैर्नूत्नैः शरव्रणैरिवानुरज्यमानावयवम्, अवतसशशिकलापरिगलितकिरणधारापातशीतासहिष्णुतयेव दन्तपटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदयप्रसादम्, भगवन्तं महादेवमुद्वीक्ष्य पक्ष्मतटरुहविटपिसमुत्पाटनपटुभिः प्रमोदाश्रुपूरैर्नदीमातृकायमा-

---

शिखाचन्द्र आश्वासयितु अवतरद्भि प्राप्नुवद्भि उडूना नक्षत्राणा निकरैरिव स्थितै सुरतरुकुसुमाना वर्ष अवकीर्यमाण व्याप्यमानम् । जटा भस्म कुशा चीराणि च धरन्तीति तद्धरे ते कैरातेश्वररूपधारिभिरेव चतुर्भि आम्नायपुरुषै वेदपुरुषै परित पठ्यमान कीर्त्यमान शतरुद्रीय रुद्राध्याय एव बिरुदप्रबन्ध यस्य तथोक्तम् । सविध समीप यथातथा अम्बरे आकाशे अवलम्बमाने अवतरद्भि तुम्बुरु प्रभृति आदि येषा तै सुराणा वणिकै वीणाशिल्पै गन्धर्वै उपवीण्यमानानि वीणाभिर्गीयमानानि भक्ताना जनाना मार्कण्डेयादीना रक्षणात्मक यत् अपदान प्राक्तनचारित्र तस्य प्रकरणानि 'नाटक च प्रकरणम्' इत्यादिना प्रसिद्ध दशरूपकान्यतमानि यस्य तथोक्तम् । कर्णपूरीकृताया कर्णावतसीकृताया तमाल मञ्जर्या तापिच्छगुच्छस्य मधुन मकरन्दस्य मिषेण साक्षात् मूर्तिभूतामिव स्थिता कृपा कटाक्षात् वर्षन्तम् । प्रज्वलद्भि प्रकाशमानै अत एव नूत्नै शरव्रणैरिव स्थिते परिष्कारपन्नगाना भूषणीभूतसर्पाणा फणासु रत्नै अनुरज्यमाना शोणायमाना अवयवा यस्य तम् । अवतसशशिकलाया शिरोभूषणचन्द्रखण्डात् [redacted] तदसहिष्णु- परिगलितानां प्रसृताना [redacted] तया तत्सहनाशक्त्येवेत्युत्प्रेक्षा । दन्ताना पट [redacted] इति वतिना स्मितेन । तन्मिषेणेत्यर्थ । सूचित ज्ञापित हृदये मनसि प्रसाद अनुग्रह एव नैर्मल्य यस्य तम् । भगवन्त महादेव उद्वीक्ष्य पक्ष्मणोरेव तटयो रुहन्ति जायन्त इति तेषा निमेषाणामेव विटपिना वृक्षाणा समुत्पाटने पटुभि निर्निमेषीकरणसमर्थैरित्यर्थ । प्रमोदाश्रुपूरै आनन्दबाष्पप्रवाहै नदीमातृकायमा

---

१ 'निकरै' इति पाठ २ 'भसित' इति पाठ ३ 'तुम्बरु' इति पाठ ४ 'रक्षा' इति पाठ ५ 'मधुझरीमिषेण' इति पाठ ६ 'अनुबध्यमानावयवमासन्नवतसितशशि' इति पाठ ७ 'गलित' इति पाठ ८ 'सहिष्णुनेव' इति पाठ ९ 'तटरुहनिमेषविटपि' इति पाठ

णपुलकाङ्कुर सविनयमुपसृत्य पादारविन्दयो सहस्रकृत्व प्राणसीत् ।

स्वामिन्मया जडधिया त्वयि देवदेवे
वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।
यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तदाग
क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥ ९५ ॥

इति विज्ञापयन्तमेन पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पाणितलस्य परामर्शनेन प्रमुषितव्रणवेदनाङ्ग प्लवगकेतनमनङ्गशासनोऽप्येवमवादीत् ।

यथा तृतीयेन युधि प्रवीर तवापराधेन भवामि तुष्ट ।
तथा न भक्त्या तपसा विभूत्या तरुप्रसूनार्चनया च बह्वया ॥ ९६ ॥

इति सुधामाधुरीधुरीण वचनमभिधाय ।

णा नदीजलवर्धिता इवाचरन्त पुलकाङ्कुरा यस्य तथोक्त सन् । सविनय यथा-तथा उपसृत्य पादारविन्दयो महादेवपादपद्मयो सहस्रकृत्व सहस्रवार प्राणसीत प्रणामानकरोत् । नमते कर्तरि लुङ् ॥ ९४ ॥

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् महादेव, रणे युद्धे देवदेवे त्वयि विषये जडधिया मूढबुद्धिना मया (कर्त्रा) वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना (करणेन) चतुर्विध यत् आग अपराध ते तव । त्वा प्रतीति यावत् । अकारि कृतम् । तत् चतुर्विधमाग करुणार्णवेन दयासमुद्रेण अतएव भवता अद्य क्षन्तव्यम् ॥ ९५ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण विज्ञापयन्त क्षमापयन्त पारिजातस्य पल्लवतल्लजस्य श्रेष्ठकिसलयस्य प्रतिमल्लस्य प्रतिवीरस्य । तत्सदृशस्येति यावत् । पाणितलस्य परामर्शनेन प्रमुषिता निरस्ता व्रणै निजशरकृतै वेदना येषा तादृशान्यङ्गानि यस्य त प्लवग हनूमान् केतने यस्य त अर्जुन प्रति अनङ्गशासन महादेवोऽपि एव वक्ष्यमाणविधया अवादीत् उक्तवान् । वदते कर्तरि लुङ् ॥

यथेति । हे प्रवीर, तव सबन्धिना युधि तृतीयेन अपराधेन चापकृतेन यथा तुष्टो भवामि, तथा महत्या भक्त्या तपसा विभूत्या समृद्ध्या तरूणा प्रसूनैरर्चनया वा तुष्टो न भवामि । शौर्यादन्यन्न शूराणामभ्यर्हिततममिति भाव । उपेन्द्रवज्रा ॥ ९६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकार सुधाया अमृतस्य माधुर्या मधुरत्वस्य धुरीण भारवह वचन अभिधाय उक्त्वा । इत्युत्तरेण सबध्यते ॥

---

१ 'पुलकप्ररोह' इति पाठ २ 'देवदेव' इति पाठ ३ 'पाणिपल्लवस्य' इति पाठ ४ 'रणवेदना' इति पाठ ५ 'हृष्ट' इति पाठ ६ 'अपि' इति पाठ ७ 'सुधामधुरिमधुरीण' इति पाठ

तत्क्षणाद्धनुरिषूनपि तास्तान्संनिधाप्य विभुरस्त्रमपि स्वम् ।
पाण्डवाय धनुराहतिरीते पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ९७ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्ते-
रक्ष्णो समक्षमपरिप्लवपक्ष्मपङ्क्ते ।
आश्चर्यवृत्तिरखिलैरनुगामिभि स्वै-
रन्तर्दधे स भगवानमृतांशुमौलि ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते चतुर्थ स्तबक ।

तत्क्षणादिति । विभु व्यापक अनिर्वाच्यमहिमा शभु तदेव धनु अन्तर्हित गाण्डीवम् । न त्वन्यदित्यर्थ । तानेव इषून् बाणानपि पाण्डवाय । अर्जुनायेत्यर्थ । सनिधाप्य सनिधि प्रापय्य । दत्त्वेति यावत् । धनुराहते गाण्डीवताडनस्य या रीति पङ्क्ति (?) तस्या पारितोषिक परितोषदानमिव स्व स्वकीयमपि अस्त्रम् । पाशुपतमित्यर्थ । क्षणात् प्रदिदेश दत्तवान् । दिशे कर्तरि लिट् । उत्प्रेक्षालकार ॥ ९७ ॥

तस्येति । अथ पाशुपतदानानन्तरम् । आश्चर्या वृत्ति चरित्र यस्य तथोक्त । तत्तादृगपकारिणि कारुण्यस्य कुत्राप्यदृष्टचरत्वादिति भाव । अमृतांशुमौलि चन्द्रचूड स भगवान् महादेव पाशुपतस्य नामास्त्रस्य लाभेन दुरापा शत्रुदुर्निरीक्ष्या दीप्ति प्रभा यस्य तथोक्तस्य अपरिप्लवा निमेषोन्मेषराहित्यादचञ्चला पक्ष्मणा पङ्क्तयो यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य अक्ष्णो समक्ष पुर एव अखिलै स्वै स्वीयै अनुगामिभि भृत्यै प्रमथै सह अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् ॥ ९८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरुविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने चतुर्थ स्तबक ।

---

१ 'तत्क्षणम्' इति पाठ २ 'सनिधाय' इति पाठ ३ 'अक्ष्ण' इति पाठ ।

पञ्चमः स्तबकः ।

अथ सविधतपोधनै कृताशीरमरपतेर्धृतशासन स पार्थ ।
रयजितपवन समातलि सन्रथमधिरुह्य मुदा दिव प्रतस्थे ॥ १ ॥

नाकमेत्य धनुरङ्कितदोष्णा नायको दिविषदामतिहृष्ट ।
नाम फाल्गुन इति ब्रुवता स्वक नन्दनेन जगृहे पदयुग्मे ॥ २ ॥

पाणिना परिमृशन्नमुमिन्द्र पक्ष्मलीकृतजयन्तमहेर्ष्य ।
आदरेण धुरि नाकिगणानामासनार्धमधिरोपयति स्म ॥ ३ ॥

सदसि वसति तस्मिन्सार्वभौमे कुरूणा
कपटशबरबाणै कल्पितार्द्रव्रणेऽपि ।
निखिलसुरवधूना नेत्रसघा समेता
निशितकुलिशकल्पा निर्दय सनिपेतु ॥ ४ ॥

अथेति । अथ पाशुपतलाभानन्तरम् । सविधे समीपे ये तपोधना मुनय तै कृताशी अमरपते इन्द्रस्य सबन्धि धृत शासन स्वर्ग प्रत्यागन्तव्यमित्यात्मक येन तथोक्त । इन्द्राज्ञापरतन्त्र इत्यर्थ । अत एव स पार्थ रयेण वेगेन जित पवन वायु येन त रथ ऐन्द्र मातलिना इन्द्रसारथिना सहित समातलि सन् अधिरुह्य दिव स्वर्ग प्रति मुदा प्रतस्थे । भगवदनुग्रहस्योत्तरोत्तरश्रेयस्करत्वादिति भाव । अत्रेन्द्राज्ञास्वर्गगमनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्तेर्हेत्वलकार । पुष्पिताग्रा ॥ १ ॥

नाकमिति । नाक स्वर्ग एत्य धनुषा अङ्कित चिह्नित दो बाहु यस्य तेन फाल्गुन इति स्व नाम ब्रुवता कथयता नन्दनेन पुत्रेणार्जुनेन दिविषदा देवाना नायक इन्द्र अतिहृष्ट सन् पदयुग्मे जगृहे गृहीत । अर्जुनोऽहमभिवादय इति वदन्निन्द्र प्रणनामेत्यर्थ । स्वभावोक्ति । स्वागता ॥ २ ॥

पाणिनेति । इन्द्र अमु प्रणत अर्जुन पाणिना परिमृशन् प्रत्यग्रशबरव्रणस्थानेषु सस्पृशन् अत एव पक्ष्मलीकृता प्रवृद्धा जयन्ते नाम्नि पुत्रे महती ईर्ष्या अक्षूरोऽय किमेतेनेत्यात्मिका यस्य तथोक्त सन् नाकिना देवाना ये गणा सङ्घा तेषा धुरि अग्रे आदरेण प्रेम्णा आसनार्ध अर्धासन अधिरोपयति स्म । तत्रोपवेशितवानित्यर्थ । अत्रार्जुनस्य अणि कर्तुर्णौ 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना कर्मत्वम् । अनेकपदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

सदसीति । तस्मिन्नैन्द्रे सदसि सभाया वसति वर्तमाने कपटशबरस्य भगवत बाणै कल्पितानि आर्द्राणि नवानि च व्रणानि यस्य तथोक्तेऽपि कुरूणा सार्वभौमे अर्जुने निशितेन तीक्ष्णेन कुलिशेन वज्रेण कल्पा तत्सदृशा । ईषद समाप्तौ कल्पप् । निखिलाना सुरवधूना अप्सरसा नेत्रसघा कटाक्षवृन्दानि समेता मिलिता सन्त निर्दय यथा तथा सनिपेतु न्यपतन् । सप्रेम सादर च

आस्थानसीम्नि तनयाद्गिरिशेन युद्ध-
माकर्ण्य हर्षविकसन्मनसो मघोन ।
अङ्गेऽखिले प्रसरता पुलकाङ्कुराणा-
मक्ष्णा सहस्रतयमेव बभूव विघ्न ॥ ५ ॥

आज्ञया पितुरमर्त्यसमाजादग्रत स्वनितमङ्गलवाद्यम् ।
वारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजय तम् ॥ ६ ॥

आनतस्य पदयोरथ जिष्णोराशिषोऽनुपदमिन्द्रपुरध्री ।
पारिजातकुसुमस्य परागै फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

पुन पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्का ददत स्वकान्त्या ।
नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नामग्रहेषु स्खलन न्यरौत्सीत् ॥ ८ ॥

पश्यन्ति स्मेत्यर्थ । स्वार्थमात्रपरायणाना कुत परानुकूल्यचिन्तेति भाव । अतएव विरूपघटनात्मको विषमप्रभेद । मालिनी ॥ ४ ॥

आस्थानेति । आस्थानसीम्नि सभाया तनयात् अर्जुनात् गिरिशेन कपटकिरातेन सह युद्ध आकर्ण्य हर्षेण विकसत् पूर्यमाण मनो यस्य तस्य मघोन इन्द्रस्य अखिले अङ्गे अवयवे प्रसरता प्ररोहता पुलकानामेवाङ्कुराणा अक्ष्णा सहस्रतय नेत्रसहस्रमेव । 'सख्याया अवयवे तयप्' । विघ्न प्ररोहप्रतिबन्धक बभूव । नेत्रेषु लोमाभावादिति भाव ॥ ५ ॥

आज्ञयेति । जयन्त इन्द्रपुत्र पितु इन्द्रस्य आज्ञया अमर्त्याना देवाना समाजात् सघात् त विजय अर्जुन वारणेन्द्र ऐरावत अधिरोप्य वैजयन्त इन्द्र प्रासादम् । 'स्यात्प्रासादो वैजयन्त ' इत्यैन्द्रोपकरणेष्वमर । स्वनितानि सजातस्वनानि मङ्गलवाद्यानि वीणावेण्वादीनि यस्मिंस्तत्तथा । तारकादित्वादितच् । अनयत् प्रापितवान् । स्वागता ॥ ६ ॥

आनतस्येति । अथ वैजयन्तप्राप्त्यनन्तर इन्द्रस्य पुरध्री कुटुम्बिनी शची पदयोरानतस्य प्रणतस्य जिष्णो अर्जुनस्य आशिष 'वत्स, चिर जीव' इत्यादे अनुपद अनन्तर पारिजातकुसुमस्येति जात्येकवचनम् । परागै फालसीमनि ललाटदेशे ललाम रक्षातिलक चकार । लोकोत्तरस्य पुत्रस्य दृष्टिदोषनिवारणाय रेणुभिर्मातरस्तिलक ललाटे कुर्वन्तीति प्रसिद्धि ॥ ७ ॥

पुन॰ पुनरिति । तत्र वैजयन्ते स्वस्य कान्त्या सौन्दर्येण हेतुना पुन पुन जयन्त इति शङ्का वितर्क ददत कुर्वत नरस्य अर्जुनस्य दोष्णो बाह्वोरुभयो मौर्व्या शिञ्जिन्या य किण व्रणग्रन्थि स एव पुलोमपुत्र्या शच्या नाम्नो जयन्तेत्यर्जुनेति चाख्ययो ग्रहणेषु आमन्त्रणार्थ स्वीकारेषु विषये स्खलन जयन्त दृष्ट्वा अर्जुनेति अर्जुन दृष्ट्वा जयन्तेति आकारसाम्यकृतवैपरीत्याह्वान न्यरौत्सीत्

पितुरिवास्त्रकला दिवि गायकात्पिककुलाहृतकण्ठरवोदय ।
परिहृतामृतदिव्यजनावृत परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥

तमुर्वशी तत्र कदाचिदेत्य स्वय रह कर्मणि भग्नकामा ।
अये पृथापत्य तवाभिधेव क्लीबत्वमेहीति शशाप कोपात् ॥ १० ॥

तद्बुद्ध्वा हरिरूचे त शापोऽय वत्स ते मुदे ।
चित्रसेनोक्तविद्याया सहकृत्वा भवेदिति ॥ ११ ॥

निवारितवान् । अत्रार्जुनस्य बाहुद्वये सव्यसाचिलकृतकिणवत्त्वरूपविशेषदर्शनादर्जुने जयन्तसदेहनिवृत्तेर्निश्चयान्त सदेहालकार । यत्तु 'न्यकार्षीत्' इत्यपपाठे 'भ्रमेण स्खलन निषेध न्यकार्षीत् व्यतानीत्' इति नृसिह, तन्न । स्खलनशब्दस्य निषेधार्थकत्वेन केनाप्यननुशासनादसमर्थत्वदोषस्य कथचित्कोशसपादने अप्रयुक्तत्वदोषस्य चापत्तेरिति । न्यरौत्सीत् इति निपूर्वाद्रुधे कर्तरि लुङि सिचि वृद्धौ रूपम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । पिकाना कोकिलाना कुलेन आहृत स्वीयरुतादप्यतिमधुरोऽयमिति प्रेम्णा श्रूयमाण कण्ठरवस्य उदय आविर्भाव यस्य स । सुशारीर इत्यर्थ । अतएव परिहृत त्यक्त अमृत येन तेन दिव्यजनेन सुरजनेन आवृत सोऽर्जुन दिवि स्वर्गे गायकात् चित्रसेनात् गीतकला सगीतविद्या पितु इन्द्रात् अस्त्रकलामिव परिशिशील अधीतवान् । उभयस्मादुभय जग्राहेत्यर्थ । अत्र प्रकृतयोरस्त्रगीतविद्ययोरर्जुनकर्तृकाध्ययनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । द्रुतविलम्बितम् ॥ ९ ॥

तमिति । तत्र स्वर्गे कदाचित् उर्वशी नाम सुराङ्गना त अर्जुन एत्य रहकर्मणि सुरतविषये स्वय भग्न विफलित काम मनोरथ यस्यास्तथोक्ता सती कोपात् मनोरथविफलीकरणजन्यात् अये पृथापत्य हे अर्जुन, तव अभिधा त्वन्नामेव क्लीबत्व नपुसकत्व एहि प्राप्नुहि । अपत्यशब्दस्य नपुसकत्वादिति भाव । इति उक्तप्रकारेण शशाप । नपुसक इव कामयमानाया निषेधान्नपुसको भवेति शाप ददावित्यर्थ ॥ १० ॥

तदिति । अथ हरि इन्द्र तत् उर्वशीशपन बुद्ध्वा श्रुत्वा 'हे वत्स, अय शाप चित्रसेनेन गन्धर्वेण उक्ताया उपदिष्टाया विद्याया गीतस्य सहकृत्वा विराटान्त पुरे कन्यकाया उपदेशयोग्यतासपादनरूपसाह्यकरणेन ते तव मुदे सतोषायैव भवेत् इति तमर्जुन प्रत्यूचे उक्तवान् । अज्ञातवाससवत्सरभोग्योऽय नान्यदेत्यनुगृहीतवानित्यर्थ । ब्रूञ कर्तरि लिटि वच्यादेशे तस्य एजादेश ॥ ११ ॥

अथ कदाचिदस्त्रशिक्षासमाप्तौ गुरुसमक्ष गुरुदक्षिणात्वेन विपक्षकुलक्षपण भिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि निक्षिप्तकिरीटो वलक्षाश्वोऽय मातलिपरिकल्पितरथ्येन नन्दनवनमन्दपवनसदीयमानकेतनस्पन्दनेन स्यन्दनेन निर्गत्य विलङ्घितदूरवियत्पथ पाथोनिधौ रक्ष कुलकोलाहलनीचीकृतवीचीरव रसातलकुहरमुख निरुध्य रणप्रस्ताव वितस्तरे ॥

तावदनाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्फारश्रवणादहपूर्विकया युगपदभिषेणनयतो दिविषदवध्यभावादध्यातमरणान्क्षिप्र क्षुरप्रैर्विश्राणितविवरादुरस कृतप्रयाणै प्राणैस्त्रिकोटिशो निवातकवचानपि प्रवात-

अथेति । अथ कदाचित् वलक्षा श्वेता अश्वा रथ्या यस्य स अयमर्जुन अस्त्रशिक्षाया अस्त्रविद्या यापनस्य समाप्तौ सत्या गुरुसमक्ष सुराचार्यसमक्ष गुरोर्दक्षिणात्वेन दक्षिणारूपेण विपक्षकुलस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षसवृन्दस्य क्षपण वध भिक्षमाणेन याचमानेन सहस्र अक्षीणि यस्य तेन इन्द्रेण । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो –' इति षच् । स्वस्य मस्तकात् शिरस आक्षिप्य अवमुच्य । अत्रार्थात् किरीटस्यैव कर्मत्वम् । शिरसि निक्षिप्त न्यस्त किरीट यस्य तथोक्त सन् । मातलिना इन्द्रसारथिना परिकल्पिना सयोजिता रथ्या रथवाहा यस्मिंस्तेन स्यन्दनेन इन्द्ररथेन निर्गत्य प्रस्थाय विलङ्घित दूरश्च वियत्पथ आकाशमार्ग येन तथोक्त सन् पाथसा जलाना निधौ समुद्रे रक्ष कुलाना राक्षसवृन्दाना कोलाहलै कलकलध्वनिभि नीचीकृत स्वल्पीकृत । अन्तर्धापित इति यावत् । वीचीना सामुद्रीणा रव यस्मिंस्तत् रसातलकुहरस्य पातालबिलस्य मुख अग्रभागम् । द्वारमिति यावत् । निरुध्य रणस्य प्रस्ताव प्रसङ्ग धनुष्टङ्कारादिक वितस्तरे विस्तारितवान् । स्तृणातेर्विपूर्वात्कर्तरि लिट् । अत्र विपक्षक्षपणे गुरुदक्षिणात्वेनारोपस्येन्द्रसुखोपयोगाद्धनरूपगुरुदक्षिणायास्तत्रानुपयोगाच्च परिणामालकार ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव अनाकर्णितपूर्वस्य पूर्वमश्रुतस्य गाण्डीवस्य सबन्धिन विस्फारस्य टङ्कारस्य 'विस्फारो धनुषा स्वान ' इत्यमर । श्रवणात् अहपूर्विकया अहपूर्वमहपूर्वमित्यहङ्कारेण युगपत् एकदा अभिषेणनयत युद्धाय सेनया सहागच्छत । 'यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्' इत्यमर । अभिषेणनाशब्दात्करोत्यर्थे णिजन्ताल्लट शतृप्रत्यय । दिविषदा देवाना अवध्यभावात् हन्तुमशक्यत्वात् हेतो । अध्यात अचिन्तित मरण यैस्तान् निर्गतो वात वायु-

१ 'अथ' इति नास्ति क्वचित् २ 'अस्त्रविद्याशिक्षापरिसमाप्तौ' इति पाठ ३ 'सुर' इति पाठ ४ 'गम्भीरनीरपूररक्षितरक्ष' इति पाठ ५ 'रव' इति पाठ ६ 'अभिषेणनवत' इति पाठ ७ 'क्षिप्रै' इति पाठ

कवचानेव विरचय्य नभसि प्रमादपतितेन पतङ्गपरिवेषेणेव स्फटिकप्राकारेण परिगुप्तिमतो हिरण्यपुराद्विदितबन्धुर्जनवृत्तान्ततया रोषादभिगम्य कलहायमानान्कालकेयानपि कालगेहातिथीन्पाशुपतेन मन्त्रपूर्व निमन्त्रयाचक्रे ॥

अवायुनेया शरदभ्रपङ्क्तीरविद्यमानास्तमयाश्च तारा ।
दैतेयसहारभवा स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स्म कीर्ती ॥ १२॥
हतरिपु विनिवृत्तमवेक्ष्य त हरिहयस्य सुरै सह तुष्यत ।
नयनवारिभिरङ्गमनाप्लुत न ददृशे तिलमात्रमपि स्वकम् ॥ १३ ॥

सचार यस्मिंस्तादृश कवच येषा तथोक्तानपि तन्नाम्नश्च त्रिकोटिश त्रिकोटिसख्यान् राक्षसान् क्षुरप्रै बाणविशेषै क्षिप्र सत्वर विश्राणितानि दत्तानि विवराणि रन्ध्राणि यस्मिंस्तस्मादुरस वक्षस कृत प्रयाण निर्गमन यैस्तै प्राणै वायुभि प्रकृष्टो वात यस्मिंस्तादृश कवच येषा तादृशान् विरचय्य कृत्वा । हत्वेति यावत् । नभसि आकाशे प्रमादात् पतितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेषेणेव स्थितेन स्फटिकमयेन प्राकारेण परितो गुप्ति रक्षण अस्यास्तीति गुप्तिमत हिरण्यपुरात् कालकेयनगरात् विदित ज्ञात बन्धुजनाना निवातकवचाना वृत्तान्त वधरूप यैस्तेषा भाव तत्ता तया हेतुना रोषादभिगम्य कलहायमानान् युद्ध कुर्वाणान् । 'शब्दवैर-' इत्यादिना क्यजन्ताल्लट शानच् । कालकेयानपि कालकेयसज्ञाश्च राक्षसान् पाशुपतेन अस्त्रमन्त्रेण मन्त्र वैदिक तदुच्चारण पूर्व यस्मिन् तथा कालगेहस्य यमगृहस्य अतिथीन् निमन्त्रयाचक्रे । अतिथित्वेनाह्वान कारयति स्मेत्यर्थ । तानप्यवधीदिति यावत् ॥

अवाय्विति । स निवातकवचकालकेयहन्ता जिष्णु अर्जुन वायुना नेतु चालयितु अयोग्या अवायुनेया । अतिस्थिरा इत्यर्थ । शरदि ऋतौ अभ्रपङ्क्ती मेघमाला अविद्यमान अस्तमय यासा ता । नित्यप्रकाशा इत्यर्थ । तारा नक्षत्राणि च दैतेयाना पूर्वोक्ताना द्वयाना सहाराद्भवन्तीति तथोक्ता कीर्ती दिवि आकाशे प्रतिष्ठापयति स्म । व्यतिरेकसस्टष्टमालारूपकम् ॥ १२ ॥

हतेति । हता रिपव दैत्या येन त विनिवृत्त पुनरागतवन्त तमर्जुनमवेक्ष्य सुरै सह तुष्यत हरिहयस्य इन्द्रस्य स्वक स्वीय अङ्ग शरीर नयनवारिभि आनन्दबाष्पै अनाप्लुत असिक्त तिलमात्रमपि न ददृशे न दृष्टम् । स्वयमिति शेष । 'स्वकम्' इत्यत्र 'स्वयम्' इति वा पाठो मनोज्ञ । इन्द्रस्य सर्वाङ्गीणलोचनत्वादिति

---

१ 'निवर्तमानोऽथ नभस' इति पाठ २ 'प्रमादादापतितेन' इति पाठ. ३ 'स्फाटिक' इति पाठ ४ 'जननिधन' इति पाठ ५ 'प्रथम पाशुपतेन' इति पाठ

पुरि वज्रिण सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमग्नभुजचापकिण ।
मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसा वसति स्म पञ्चशरदो विजय ॥ १४

तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदित सहानुजै ।
प्राप्ततीर्थमुनिसेवन क्रमात्पावन बदरिकावन ययौ ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिगणै ससेव्यमानान्तिकौ
सध्र्यञ्चौ यमिनौ निरीक्ष्य स नर नारायण चाख्यया ।
अङ्गेनानिशमन्तरेण महतीमेका क्षमा सस्पृश-
न्बाह्यैरष्टभिरङ्गकैरपि परा पस्पर्श पार्थ क्षमाम् ॥ १६ ॥

भाव । अत्र हतरिपुप्रत्यागतार्जुनावलोकनहर्षस्य इन्द्राङ्गे तत्तादृगानन्दाश्रुसिक्त-हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । द्रुतविलम्बितम् ॥ १३ ॥

पुरीति । अप्सरसा मनसे पञ्चशर मन्मथविकार च ददातीति पञ्चशरद स विजय अर्जुन सुराणा नुतिभि स्तोत्रै प्रसरत्सु अङ्कुरत्सु पुलकेषु अव मग्ना लीना । तैरन्तर्हिता इति वा । भुजयोश्चापेन किणा यस्य तथोक्त सन् । वज्रमायुधमस्यास्तीति वज्रिण इन्द्रस्य पुरि स्वर्ग पञ्च शरद सवत्सरान् वसति स्म । प्रमिताक्षरा ॥ १४ ॥

तस्येति । धर्मज युधिष्ठिरोऽपि अनुजै भीमादिभि सह लोमशान्नाम मुने ज्ञातार्जुनवृत्तान्तात् तस्य अर्जुनस्य वृत्ति स्वर्गे निवास अधिगम्य ज्ञात्वा मुदित सन् क्रमात् प्राप्त तीर्थाना गङ्गादीना मुनीना व्यासादीना च सेवन भजन येन तथोक्तश्च सन् पावन नरनारायणाश्रमत्वेन जगत्पवित्र बदरिकावन ययौ प्राप्तवान् । रथोद्धता ॥ १५ ॥

तत्रेति । तत्र बदरिकारण्ये ब्रह्म जगदधिष्ठानमात्माभिन्नमेव पर अयन गति येषा तैर्मुनीना गणै सम्यक् सेव्यमान अन्तिक समीपदेश ययोस्तौ । सहाञ्चत इति सध्र्यञ्चौ अविनाभाविनौ । 'य सहाञ्चति सध्र्यङ् स' इत्यमर । आख्यया नाम्ना नर नारायण च । नरनारायणाख्यौ इत्यर्थ । यमिनौ मुनी निरीक्ष्य स पार्थ युधिष्ठिर अन्तरेण अन्तर्गतेन अङ्गेन मनसा एका महतीं क्षमा क्षान्ति अनिश सर्वदा सस्पृशन् सम्यग्वहन्नपि बहिर्भवै बाह्यै अष्टभि अङ्गैरेवाङ्गकै करचरणभुजवक्षोललाटै परा अन्या क्षमा भूमिं पस्पर्श स्पृष्टवान् । साष्टाङ्ग प्रणनामेत्यर्थ । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १६ ॥

---

१ 'वृत्तम्' इति पाठ २ 'जनै' इति पाठ ३ 'आ तरेण' इति पाठ

विलोकनैर्विश्रमशाखिभिस्तयोर्भवाध्वगानामवधूनितक्लम ।
निवासमालम्ब्य तपोवने तदा विवासदु खाद्विरराम पार्थिव ॥ १७ ॥

एकदा तत्र स्नुषावत्सलतयेव मारुतेन पुरतो नीतमटवीपर्यटनखेदसपदामसासहिमन्धकरणमलिकुलचेतसामासेचनकमक्ष्णा कमपि कल्हारमुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेतादृशम्' इति कुतुकहर्षाभ्या सूचिततर्षया पार्षत्या रहसि याचित पार्षदश्वि क्षण विचिन्त्य तद्विचिचीषया दिशमुदीचीं प्रतस्थे ॥

विलोकनैरिति । तदा प्रणाममये पार्थिव धर्मराज भव ससार एव अध्वा मार्ग तस्मिन् गच्छन्तीति भवाध्वगाना देहिना विश्रमशाखिभि छायावृक्षै । ससारदु खहारिभिरिति यावत् । तयो नरनारायणयो विलोकनै वीक्षणै अवधूनित निरस्त क्लम वनवासादिदु खायास यस्य तथोक्त सन् । तपोवने बदरिकावने निवास आलम्ब्य स्वीकृत्य विवासेन राज्यभ्रशेन यद्दु ख तस्मात् विरराम । तद्दु ख तत्याजेत्यर्थ । 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिनापादानत्वम् । हेतुरलकार । वशस्थम् ॥ १७ ॥

एकदेति । तत्र बदरिकावने एकदा कदाचित् मारुतेन स्नुषाया पुत्रपत्न्यां वत्सलतया प्रेम्णेवेत्युत्प्रेक्षा । पुरत अग्रदेश प्रति नीत प्रापित अटव्या पर्यटनेन सचारेण या खेदसपद श्रमसमृद्धय तासा असासहिं असहमानम् । तन्नाशकमिति यावत् । 'सासहिवावहि–' इत्यादिना यङ्लुगन्तात्किप्रत्यय । अलिकुलस्य चेतसा मनसा अन्धकरण अतिमोहनम् । 'आढ्यसुभग–' इत्यादिना ख्युनि खिलात् 'अरुर्द्विषत्–' इत्यादिना मुम् । अक्ष्णा नेत्राणां आसेचनकम् । 'तदासेचनक तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमर । विगलितवेद्यान्तरत्वेन दर्शनीयमित्यर्थ । कमपि सौरभ्यसौन्दर्याभ्या अनिर्वाच्यमहिमान कह्लारमुकुल रक्ताब्जकोश आदाय एतादृश अन्यत् पुन क्व कुत्र लभ्येत प्राप्येत इत्युक्तप्रकारेण हर्षेण सूचित ज्ञापित तर्ष कह्लारमुकुले अभिलाष यस्यास्तया पार्षत्या द्रौपद्या रहसि याचित एतादृश पुन अन्यदादाय दीयतामिति प्रार्थित । पृषदश्वस्य वायो अपत्य पार्षदश्वि भीम क्षण विचिन्त्य कुत्रेमानि भवेयुरित्यालोच्य तेषां विचेतु अन्वेष्टु इच्छया विचिचीषया उदीची दिश उत्तरा प्रति प्रतस्थे । सौरभानुसारेणेति भाव ॥

---

१ 'परिधूनितश्रम' इति पाठ २ 'नीतमसासहिमटवी' इति पाठ
३ 'असासहिम्' इति नास्ति क्वचित्

क्षिप्रं विलङ्घ्य गिरिशैवलिनीवनानि
गच्छन्नसौ पथि ददर्श कपिं महान्तम् ।
दृग्भ्यामवन्तमरिपट्टणदाहकाले[1]
निद्रां भयादुपगतामिव[2] कुम्भकर्णात् ॥ १८ ॥

कपिकुञ्जरं[3] सुकृतपुञ्जमञ्जनापवमानयोरचलमानमध्वनि ।
विषयं दृशोरथ पुरो वृकोदरः स चकार साधु विहिताक्षिमीलनम् ॥ १९ ॥

अभीरसौ गभीरमभाणीच्च ॥

कस्त्वं निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे
निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।
क्रोधो भुजामिव ममाद्य हिडिम्बहन्तु-
रुद्यद्गदां तव तनूमपि मूढ कुर्यात् ॥ २० ॥

क्षिप्रमिति । असौ भीमः गिरीन् शैवलिनीः नदीः वनानि च क्षिप्रं विलङ्घ्य गच्छन् सन् अरेः रावणस्य पट्टणस्य लङ्कायाः दाहकाले कुम्भकर्णात् । तं त्यक्त्वा इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । भयादुपगतां दाहो मे मा भूदिति शरणं प्राप्तामिव स्थितां निद्रां दृग्भ्यां नेत्राभ्याम् अवन्तं रक्षन्तम् । निद्रायमाणमित्यर्थः । महान्तं शौर्यधैर्यादिभिः लोकोत्तरं कपिं आञ्जनेयं पथि मार्गे ददर्श ॥ १८ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—**कपिकुञ्जरमिति** । अथ दूरतो दर्शनानन्तरं स वृकोदरो भीमः अञ्जनापवमानयोः सुकृतपुञ्जं पुण्यराशिं साधु यथा तथा विहितं अक्ष्णोर्मीलनं येन तं केवलं प्रत्यक् दृष्ट्या । श्रीरामध्यानपरमिति यावत् । अत एव अचलमानं निश्चलम्, यद्वा अचलं मानं चित्तसमुन्नतिः यस्य तम्, अथवा अचलमानं पर्वतप्रमाणमिति वा । कपिकुञ्जरं हनुमन्तं अध्वनि मार्गे पुरः पुरःप्रदेशे दृशोः नेत्रयोः विषयं चकार । अपश्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अभीरिति । किंचेति चार्थः । असौ भीमः अभीः अदृष्टचरसत्त्वदर्शनेऽपि गतभीः सन् गभीरं निष्ठुरं यथा तथा अभाणीत् वदति स्म ॥

उक्तप्रकारमेवाह—**क इति** । हे अविनीतबुद्धे आर्यैरशिक्षितबुद्धे । मध्येमार्गं शयनस्य गर्ह्यत्वादिति भावः । त्वं कः पदवीं मार्गं निरुध्य निद्रासि । अपेहि अन्यतो गच्छ । गमने विलम्बं न सहे । हिडिम्बं हन्तीति हिडिम्बहन्तुः मम क्रोधः मार्गनिरोधजन्यः भुजां मद्बाहुमिव । हे मूढ, तव तनूं शरीरमपि उद्यन्ती उन्नमन्ती गदा आयुधं यस्याः तथोक्तां उत्पद्यमानरोगां च कुर्यात् । 'गदो भ्रातरि विष्णोः स्यात् आमये चायुधे गदा' इति विश्वः । अत्र हिडिम्बहन्तुरिति विशेष-

---

१ 'पत्तन' इति पाठः २ 'उपनताम्' इति पाठः ३ अयं श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते

क्रौर्यस्पृशा[1] तदनु कौरवसार्वभौम-
वाग्रूपया[2] सपदि मारुतनन्दनस्य ।
दृग्द्वारपक्ष्मपुटयुग्मकवाटकूट-[3]
निद्रार्गलाहरणकुञ्चिकया बभूवे[4] ॥ २१ ॥

इत्थ गिरा किंचिदुदीक्ष्य तस्य लाङ्गूलमात्रे तरल कपीन्द्र ।
कोपारुणाक्ष कुरुसिंहमेन स्वापारुणाक्ष स्वयमेवमूचे[5] ॥ २२ ॥

भद्र स्वस्त्यस्तु तुभ्य चिरमिह जरया[6] निद्रयाप्यातुरोऽह
प्रत्युत्थानादिकर्मण्यपटुरवयवैरस्मि तस्मात्त्वमेव ।
जात्यावस्थानरीत्यापि च विपिनपथे प्राप्ततिर्यक्त्वमेन
बालाग्रे मा विकृष्य द्रुतमभिलषितप्राप्तये साधयेति[9] ॥ २३ ॥

णस्य तादृशस्य मम भवान् कियानित्यभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । स चोद्यद्गद त्वेन उद्यदायुधत्वोद्यद्रोगत्वयो श्लेषभित्तिकया भेदाध्यवसितेन भुजातन्वोरौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदस्योज्जीवक इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ २० ॥

क्रौर्यस्पृशेति । तदनु क्रौर्यस्पृशा वक्रिमस्पृशा कौरवसार्वभौमस्य भीमस्य वाग्रूपया मारुतनन्दनस्य हनूमत दृग्द्वारस्य नेत्रद्वारस्य पक्ष्मपुटयुग्ममेव कवाट कूट तस्य निद्रैव अर्गला तदाहरणकुञ्चिकया कवाटोद्घाटनशलाकिकया बभूवे भूतम् । भवतेर्भावे लिट् । भीमस्य गर्वोक्ति हनूमतो निद्रा निराकरोदिति भाव ॥२१॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारया तस्य भीमस्य गिरा वाचा लाङ्गूलमात्रे पुच्छ एव । न तु देहे न वा मनसीत्यर्थ । तरल चञ्चल । प्रबोधसूचनायेति भाव ॥ स्वय स्वापेन समाधिनिद्रया । न तु कोपेनेत्यर्थ । अरुणे अक्षिणी यस्य तथोक्त कपीन्द्रो हनूमान् कोपेन अरुणाक्ष एन कुरुसिंह किंचिदुदीक्ष्य दृष्ट्वा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे उक्तवान् ॥ २२ ॥

भद्रेति । हे भद्र । शुभशीलेति हासोक्ति । तुभ्य स्वस्ति शुभमस्तु । चिर बहुकालिकया जरया चरमवयसा निद्रयापि आतुर रुग्ण अतएवाह इह इदानीं अत्र वा प्रत्युत्थानादौ कर्मणि अर्हणे अवयवै करचरणादिभि अपटु अशक्तो ऽस्मि । यत तस्मात् त्वमेव जात्या जन्मना अवस्थानरीत्या स्थितिविधयापि च

---

१ अय श्लोक क्वचिन्न दृश्यते २ 'वाचा तया' इति पाठ ३ 'कपाट' इति पाठ ४ 'बभूव' इति पाठ ५ एतदनन्तरम्—

'आ बालधेररिमहागृहदाहशौण्डादा चौषधाचलधृतिस्वपुटात्किरीटाव् ।
अङ्गेष्वजातचलनोऽप्यखिलेषु भीममालोक्य मन्दमधरोष्ठपुटे चकम्पे ॥'

इति श्लोक क्वचिद्दृश्यते ६ 'जरसा' इति पाठ ७ 'एवम्' इति पाठ ८ 'अभिलषित प्रार्थये' इति पाठ ९ एतदनन्तरम्—

इत्युक्त एष परिघं धरणौ निधाय
वल्कं दृढं च परिधाय भुजार्गलाभ्याम् ।
तं क्रष्टुमेव न शशाक स तु प्लवङ्गो
बालस्थया घनतयास्य मनश्चकर्ष ॥ २४ ॥

तदनु विस्मय[1]व्रीलापारदृश्वना मातरिश्वसूनुना 'त्वं वासवलोकवासिषु कोऽसि' इति पृष्टः कपिकुञ्जरः स्वमञ्जनाया प्रभञ्जनेन संजातं[2] जानकीजानेर्हृदयरञ्जकं लेख[3]वाहकं व्याजहार ॥

प्राप्तं तिर्यक्त्वं तिर्यग्योनित्वम् । वानरत्वमिति यावत् । साचित्वेन वर्तमानत्वं च येन तं एनं मा बालाग्रे विकृष्य । मद्बालाग्रमन्यतोऽपसार्येत्यर्थः । अभिलषितस्य वाञ्छितार्थस्य प्राप्तये द्रुतं साधय गच्छ इत्युक्तप्रकारेण ऊचे इति पूर्वेणान्वयः । हिडिम्बहन्तुरिति स्वबलप्रख्यापनात् तादृग्बलं यदि तव तर्हि बालाग्रं चालयसि चेज्जानीयां तदिति हासरसोऽत्रानुसंधेयः ॥ २३ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारं उक्तः । हनूमतेति शेषः । एष भीमः परिघं गदां धरणौ निधाय वल्कं वल्कलं च दृढं परिधाय संवेष्ट्य भुजे अर्गले इव ताभ्यां तं हनूमतो बालं क्रष्टुमेव न शशाक न शक्तवान् । किमुतापसारयितुमिति भावः । स प्लवङ्गः हनूमांस्तु बालस्थया घनतया माहात्म्येन अस्य भीमस्य मनश्चकर्ष । स्वस्य नागायुतबलस्यापि बालाग्रमात्रचालनाशक्त्या दुर्विज्ञेयमस्य माहात्म्यमिति विस्मितोऽभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥

तदन्विति । विस्मयस्य श्लोकोत्तरानुभावदर्शनजन्यस्य व्रीलस्य अहंकारभङ्गजन्यलज्जायाश्च पारदृश्वना अन्तगामिना । तदुभयसान्द्रेणेति यावत् । मातरिश्वसूनुना भीमेन हे महानुभाव, त्वं वासवलोकवासिषु देवेषु । तन्मध्य इत्यर्थः । को देवोऽसीति पृष्टः कपीनां कुञ्जरः श्रेष्ठः हनूमान् स्वं आत्मानं प्रभञ्जनेन वायुना अञ्जनाया नाम वानर्यां संजातं जानकी जाया यस्य तस्य जानकीजानेः श्रीरामस्य हृदयरञ्जकं चित्ताह्लादकं लेखानां लिखितपत्राणां वाहकं नेतारं व्याजहार उक्तवान् ॥

'अरातिसंघातनिघातकमण्यबालहस्तो मम बालहस्तम् ।
उद्धृत्य याहि द्रुतमुत्तरत्रेत्युक्त्वैव स श्रान्तिमुपाजहार ॥'

इति श्लोकः क्वचिद्दृश्यते ।

१ 'विनयविस्मयव्रीडा' इति पाठः । २ 'संजनितम्' इति पाठः । ३ 'लेखवाहम्' इति पाठः ।

सबहुमान तस्य वचनमाकर्ण्य ॥

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिप कपीना-
मूचे तथा यदि भवानधुनार्थयेऽहम् ।
कर्तु तनु नयनयो पथि तावकीना[1]
तत्तादृशीमुदधिपल्वलतासवित्रीम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तोऽय प्रवृद्धोऽङ्गैर्हेलया रुरुधे निजै ।
वैमात्रेयस्य तस्यैव मार्गं स द्युसदामपि[2] ॥ २६ ॥

त्रस्तस्य तद्वपुरुदीक्ष्य सजातिशङ्कि-
मैनाकसशयकुठारितपक्षलोपम् ।
मोहे यथा नयनयोर्मुकुलीबभूव
बोधे तथैव करयोरपि युग्ममस्य ॥ २७ ॥

सबह्विति । तस्य हनूमत वचन पूर्वोक्त सबहुमान यथातथा आकर्ण्ये-त्युत्तरेण सबन्ध ॥

प्रीतेनेति । प्रीतेन अतिसतुष्टेन तेन भीमेन 'हे कपिश्रेष्ठ, भवान् तथा यदि रामदूतश्चेत्तर्हि तत्तादृशी अनुपमा उदधे समुद्रस्य पल्वलताया पल्वलभावस्य सवित्री जननीम् । स्वस्यातिमहत्त्वेन तस्यात्यल्पत्वसपादयित्रीमिति यावत् । तावकीना तव सबन्धिनीम् । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ्च' इति खञि 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेश । खस्येनादेशश्च । तनु शरीरं पुन अधुना नयनयो पथि मार्गे कर्तुम् । द्रष्टुमिति यावत् । अह अर्थये याचे । इति कपीनामधिप ऊचे उक्त । कर्मणि लिट् ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्त अय हनूमान् हेलया विलासेनैव । न तु यत्नेनेत्यर्थ । निजै आत्मीयै अङ्गै प्रवृद्ध सन् विरुद्धाया मातुरपत्यस्य वैमात्रेयस्य मातृसपत्नीपुत्रस्य तस्य भीमस्यैव मार्गं न रुरुधे न रुद्धवान् । किंतु द्युसदा स्वर्गवासिनामपि मार्गं रुरुधे । अत्र हनूमतोऽङ्गवृद्धे भीमदिविषदुभयमार्गरोधहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तथा द्वयोर्मार्गयो प्रकृताप्रकृतयो रोधरूपधर्मैक्याद्दीपकालकारश्च । तयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ २६ ॥

त्रस्तस्येति । समाना अभिन्ना जाति धर्म पक्षयुक् पर्वतत्वरूप यस्य स सजाते स इति शङ्का वितर्क अस्यास्तीति तच्छङ्किन । मत्वर्थीय इनि । मैनाकस्य गिरे य सशय किमय मादृक् कश्चित्पर्वतो वा न वेत्यात्मक तस्य कुठार इवाचरित कुठारित । तन्निवर्तक इति यावत् । उपमानादाचारार्थकक्विबन्तात्कर्तरि क्त । पक्षयोर्द्वयोरपि लोप अदर्शन यस्य तथोक्त तस्य हनूमतो वपु अत्यद्भुत उदीक्ष्य दृष्ट्वा त्रस्तस्यास्य भीमस्य मोहे चित्तविभ्रमे सति नयनयोर्युग्म यथा

---

१ 'तावकी ता' इति पाठ २ 'दिविषदामपि' इति पाठ

प्रमोदात्परिपुष्यद्भि प्रतिक्षणमथाङ्गकै ।
भीमेनाप्युदपादीव[1] भ्रातृवृद्धिविडम्बना ॥ २८ ॥

सविनयमेव व्यजिज्ञपच्च ॥

प्राथ्यमानपददर्शन चिरात्पश्यत पथि भवन्तमग्रजम् ।
विस्मयाम्बुनिधिरेष मेऽधुना वीरवर्य भवतापि दुस्तर ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरधिकेति मे मति ।
यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमशमग्रही ॥ ३० ॥

आर्य क्षमस्व मम वागपराधमुग्र-
मित्यानत चरणयोश्चिबुके गृहीत्वा ।

मुकुलीबभूव मीलति स्म तथा बोधे मोहक्षये सति करयोर्युग्ममपि मुकुलीबभूव । अञ्जलीबभूवेत्यर्थ । अत्रापि तत्ताद्दग्वपुर्दर्शनस्य नयनयुगकरयुगमुकुलनं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग तस्य च नयनयुगकरयुगयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितमुकुलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च द्वयो पूर्ववत्सकर ॥ २७ ॥

प्रमोदादिति । अथ भीमेनापि प्रमोदात् प्रतिक्षण परिपुष्यद्भि वर्धमानै अङ्गैरेव अङ्गकै भ्रातु हनूमत वृद्धे विडम्बना अनुकरण उदपादि उत्पादितेवेत्युत्प्रेक्षा । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थ । उत्पूर्वात्पद्यते कर्मणि लुङ् ॥ २८ ॥

सविनयमिति । इदमुत्तरेण सबध्यते ॥

प्राथ्यमानेति । चिरात् प्रार्थ्यमान मया कामयमान पदयो भवदीययो दर्शन यस्य त अग्रज ज्येष्ठ भवन्त पथि पश्यत मे मम एष विस्मय एवाम्बुनिधि हे वीरवर्य, भवता समुद्रलङ्घनादप्यधुना दुस्तर तरितुमशक्य । आकस्मिक भवद्दर्शनमत्याश्चर्यकरमित्यर्थ । एव सविनय यथा तथा व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवान् । अत्राकस्मिककाङ्क्षितार्थसिद्धिवर्णनात् प्रहर्षणालकार —'उत्कण्ठितार्थससिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम्' इति लक्षणात् । रथोद्धता ॥ २९ ॥

राघवस्येति । यत हे वीर, त्व यामिनीचराणा राक्षसाना वधात्मके उत्सवे विषये लक्ष्मणात् सौमित्रे अधिक अश भाग अग्रही गृहीतवानसि । अत कारणात् त्वयि विषये राघवस्य श्रीरामस्य प्रीति प्रेम सहजात् भ्रातर लक्ष्मणमपेक्ष्यापीति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अधिका वर्तत इति मे मम मति निश्चय । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थ प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । तेनास्य लक्ष्मणादप्यधिकबलवत्त्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ३० ॥

आर्येति । हे आर्य, उग्र परुष मम मत्सबन्धि वाग्रूप अपराध क्षमस्व ।

---

१ 'उदपादीव भ्रातु' इति पाठ

जिघ्रञ्शिरस्यवरज मुमुचे हनूमा-
न्भीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुबिन्दून् ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मारुते पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचल ।
वानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तहक्पथ ॥ ३२ ॥

अलकेशयोषिदलकेशयै सुमै
सुरभि प्रमोदसुरभि नभ सदाम् ।
शिखरे स तस्य महतीमुदग्दिशो
मणिदर्पणीमिव ददर्श वापिकाम् ॥ ३३ ॥

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे
दृष्ट्वा भयादपगते सति हसयूथे ।

इति । उक्त्वेति शेष । चरणयो आनत प्रणत अवरज भीम चिबुके ओष्ठाधोभागे गृहीत्वा हनूमान् शिरसि जिघ्रन् चुम्बन् सन् मुमुचे गमनाय अनुज्ञातवान् । अपिस्त्वर्थ । भीमस्तु अमुष्य हनूमत विरह वियोग न सहत इत्यसहन सन् अश्रुबिन्दून् मुमुचे ववर्ष । जिघ्रन् हनूमानश्रुबिन्दून् आनन्दबाष्पाणि मुमुचे इति योजना । तथा सति भीमोऽपीत्येककर्मकक्रियान्वयसमुच्चायकोऽपिशब्द स्वरसता भजत इति केचित् ॥ ३१ ॥

गच्छत इति । अथ गच्छत अस्य मारुते पथि मार्गे गन्धमादन नाम कुलाचल गाढया अविच्छिन्नया वीक्षिकया दर्शनया या वासना सस्कारा ताभि अविमुक्त दृशो पन्था नयनविषयत्व यस्य तथोक्त वानरेन्द्र हनूमानिवेत्युत्प्रेक्षा । पुर अग्रे अभूत् । त दृष्टवानित्यर्थ । 'गन्धमादनमन्ये च' इत्यनुशासनात् गन्धमादनशब्दस्य क्लीबत्वम् । रथोद्धता ॥ ३२ ॥

अलकेति । स भीम तस्य गन्धमादनस्य शिखरे अलका नाम पुरी तदीशस्य कुबेरस्य योषिता अलके शेरत इति शयै । 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलुक् । सुमै सौगन्धिकै सुरभि गन्धिला नभ सदा देवाना प्रमोदस्य जलक्रीडादिजन्यस्य सुरभि कामधेनुम् । अत्यानन्ददायिनीमित्यर्थ । उदीच दिश उत्तरस्या दिगङ्गनाया मणिमयी दपणी मुकुरमिव स्थिता महतीं वापिका ददर्श । आरुण्यनैर्मल्यगुणनिमित्ता मणिदर्पणत्वोत्प्रेक्षा । यत्तु "स्नानसमये कुबेराङ्गनालकगलितकुसुमै सुरभिं मनोज्ञाम् । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभि स्मृत ' इति विश्व " इति नृसिहस्तन्न, स्वीयसौगन्धिकान्युपेक्ष्य कौबेराङ्गनालककुसुमैर्मनोज्ञत्वोक्तौ पतत्प्रकर्षाख्यदोषापत्तेरिति । मञ्जुभाषिणी ॥ ३३ ॥

यक्षेति । अथ स भीम । गृहीतदेहे मूर्तिमति यक्षाधिपस्य यशसि कीर्ताविव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । हसाना यूथे कुले । दृष्ट्वा । आत्मानमिति शेष । वीक्ष्य

कक्षानिवेशितगदः स विगाह्य तोयं
फुल्लानि हल्लककुलान्यखिलान्यलावीत् ॥ ३४ ॥

तदात्व एव तद्रक्षिणः 'कस्त्वं रे[1] जाल्म, आयुरग्रभूमिमारुरुक्षसि' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतावलम्बकतया[2] लोहितायितानां[3] लोचनानां प्रतिबिम्बैस्तां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकान्तर्वत्नीमिव कुर्वतः क्रोधवशान्नाम यातुधानान्स भीमो रहसा समुपबृंहितसिंहनादश्चिरं[4] मुपोषितस्य परिघस्य पारणां परिकल्पयाञ्चक्रे ॥

रक्षःसृता रक्तनदी महाद्रेर्विष्वक्पतन्ती वियति स्थितानाम्।
क्षरत्तटीधातुझरीति बुद्धेः करावलम्बं कलयाञ्चकार ॥ ३५ ॥

भयात् अपगते पलायिते सति। कक्षे बाहुमूले निवेशिता विन्यस्ता गदा येन तथोक्तः सन्। तोयं सौगन्धिकदीर्घिकाजलं विगाह्य प्रविश्य फुल्लानि विकसितानि अखिलानि निःशेषाणि हल्लकानां रक्ताब्जानां कुलानि पुञ्जान् अलावीत् अपचितवान्। लुनाते: कर्तरि लुङ्। अत्रोत्प्रेक्षया कुबेरस्य भाविपराभवस्य प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३४ ॥

तदात्व इति। 'तदात्वस्तु तदाकाल' इत्यमरः। तस्याः कह्लारसरस्याः रक्षिणः पालयितॄन्। अत एव रे जाल्म, त्वं कः आयुषः अग्रभूमिं आरुरुक्षसि आरोढुमिच्छसि। इति। उक्त्वेति शेषः। समन्ततः स्वस्य परितो निरुन्धानान् निरोधं कुर्वाणान् अन्वर्थताया क्रोधवशेति नाम्नोऽवयवार्थत्वस्य। कोपपराधीनत्वस्येति यावत्। अवलम्बकतया स्वीकारेणेवेति गम्योत्प्रेक्षा। लोहितायितानां अरुणीभूतानां लोचनानां प्रतिबिम्बैः तामपचितहल्लकां सरसीं पुनरपि सौगन्धिकैः रक्ताब्जैः अन्तर्वत्नीं सगर्भां तत्पूर्णामिवेति यावदित्युत्प्रेक्षा। कुर्वतः क्रोधवशान्नाम यातुधानान् रक्षोविशेषान् स भीमः रहसा वेगेन समुपबृंहितः वर्धितः सिंहनादः येन तथोक्तः सन् चिरमुपोषितस्य वधपारणारहितस्य परिघस्य गदायाः पारणं उपवासानन्तरभोजनं परिकल्पयाञ्चक्रे। अवधीदित्यर्थः। गम्यवाच्योत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

रक्ष इति। रक्षोभ्यः क्रोधवशेभ्यः सृता महाद्रेः गन्धमादनस्य विष्वक् परितः पतन्ती प्रवहन्ती रक्तनदी शोणितप्रवाहः वियति आकाशे स्थितानां देवादीनां क्षरन्तः स्यन्दमानाः तटीषु प्रपातेषु धातवः गैरिकादीनि यस्यां तथोक्ता झरी निर्झरः इति बुद्धेः भ्रमात्मिकायाः करावलम्बं सुखग्राह्यत्वं कलयाञ्चकार घटयति स्म। निर्झरभ्रमं जनयामासेत्यर्थः। अतएव भ्रान्तिमदलंकारः ॥ ३५ ॥

---

१ 'साहसिन्' इति पाठः २ 'अवलम्बिततया' इति पाठः ३ 'लोहितानाम्' इति पाठः ४ 'चिरतरम्' इति पाठः

पर्वतस्याग्रवस्तुभ्य प्रवस्तु नेच्छतीं दृशम् ।
उत्खाय स महायत्नादुपासीददुपत्यकाम् ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनो स्कन्धभाग-शिबिकामधिरुह्य तस्यैव कटकभुवमागतेषु[1] सत्सु मारुतिरादरेण रहसि तां[2] विकसिता कुसुमसहति मूर्तानुरागभ्रमदा प्रमदा प्रत्यु-पदामकरोत् ॥

सरसीव कचेऽप्यस्या धार्तराष्ट्राकुलीकृते[3] ।
ऊषे तया वरतनोरूर्मिमत्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥[4]

पर्वतस्येति । स भीम पर्वतस्य गन्धमादनस्य अग्रे शिखरे वस्तुभ्य मणिकुञ्जपुञ्जादीन् विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रवस्तु अन्यत्र गन्तु नेच्छती अनभिलषन्तीम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । दृश दृष्टि यत्नात् अति-कष्टात् उत्खाय आहृत्य । उपत्यका अद्रेरासन्नभूमिं उपासीदत् प्राप्तवान् । दृशमुत्खायेत्यनेन पर्वताग्रवस्तूना लोकोत्तरप्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि ॥ ३६ ॥

तदानीमिति । तदानी उपत्यकाप्राप्तिसमय एव । इतरेषु भ्रातृषु युधिष्ठिरादिष्वपि कमलपालिकाया हिडिम्ब्या सूनो घटोत्कचस्य स्कन्धभाग भुजाग्रमेव शिबिका प्रियया द्रौपद्या सह अधिरुह्य । तस्य गन्धमादनस्यैव कटकभुव नितम्बप्रदेश आगतेषु प्राप्तवत्सु सत्सु । मारुति भीम मूर्तस्य शरीरधारिण अनुरागस्य भ्रम ददातीति तथोक्ताम् । आरुण्यादिति भाव । ता विकसिता कुसुम सहति कह्लारवृन्द रहसि प्रमदा प्रत्यादरेण उपदा उपायन अकरोत् । क्व भीमोऽद्य इत्याध्यायन्तो युधिष्ठिरादय चिन्तामात्रसनिहितेन घटोत्कचेन गन्धमादन नीता इति भारती कथात्रानुसधेया ॥

सरसीति । धार्तराष्ट्रेण दु शासनेन धार्तराष्ट्रै नीलहसैश्च आकुलीकृते ऊर्मिमति कौटिल्यवति तरङ्गवति च अलिवत् अलिभिश्च भासुरे । अस्या वरतनो द्रौपद्या केशेष्वपीति जात्येकवचनम् । सरसि कह्लारवापिकायामिव तया कुसुम-सहत्या ऊषे उषितम् । वसतेर्भावे लिट् । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा । इमाम् 'सरूप-शब्दवाच्यत्वात्सा सरूपोपमा मता' इति लक्षयित्वा दण्डी सरूपोपमेति व्यव-जहार ॥ ३७ ॥

---

१ 'भुव' इति नास्ति क्वचित् २ 'ताम्' इति नास्ति क्वचित् ३ 'कुलीकृते' इति पाठ ४ एतदनन्तरम् 'इति सौगन्धिकाहरणम्' इति क्वचित्.

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटवी पर्यटति तस्मिन्बकद्विषि जटो नाम दुर्जट[2] सुरारिरुटजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव दयितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदि[3]-शपथेन प्रतस्थे ॥

गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य राज्ञ ।
पादार्पणालाभशुचा वन तत्पतत्रिनादैरिव रोदिति स्म ॥३८॥
वन यियासो कठिने सभान्ते जटासु रोधो न बभूव यस्य ।
वने विजृम्भत्करुणे तु तस्य जटासुरोऽवोऽजनि धर्मसूनो ॥३९॥

अथेति। अथानन्तर कदाचित् तस्मिन् बकद्विषि भीमे आखेटाय मृगया कर्तुमिति। 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी। तटे गन्धमादनप्रपाते अटवी पर्यटति परित सचरति सति। दुर्जट पारुष्यह्रस्वत्वादिना दुष्केश । जटो नाम सुरारि राक्षस । उटज युधिष्ठिरपर्णशाला एत्य दयितया द्रौपद्या सह त्रीनपि तान् वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् वेदिक्या सह वैतानान् यज्ञीयान् तनूनपात आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनिव स्कन्ध भुजाग्र आनीय प्रापय्य। केनचित् दुर्ज्ञेयेन अपदिशेन वैदेशिकेन पथा मार्गेण। 'ऋक्पू –' इत्यादिना समासान्तोऽत्प्रत्यय । प्रतस्थे। उपमालकार ॥

गतेति। तत्र गन्धमादनवने गत निर्गमन च आगत आगमन च गतागत मिति नपुसकद्वन्द्वैकवद्भाव । तस्मिन्। गते आगते चेत्यर्थ । क्रमोऽत्र न विवक्षित । ततश्च आगते घटोत्कचेन गते जटेन च स्कन्धे धृतस्य राज्ञ युधिष्ठिरस्य पादयो अर्पणाना विन्यासाना अलाभेन अप्राप्त्या या शुक् दु ख तया तद्वन पतत्रिणा जटासुरगतिक्षुब्धपक्षिणा नादै । कलकलव्याजेनेत्यर्थ । रोदिति स्म रुरोदेवेत्युत्प्रेक्षा। सापह्नवा च। महता पादस्पर्शस्याभाग्यदुर्लभत्वादिति भाव ॥३८॥

वनमिति। कठिने निष्करुणे । खलभूयिष्ठ इति यावत्। सभान्ते दुर्योधनसभाया वन यातुमिच्छो यियासो यस्य धर्मसूनो युधिष्ठिरस्य। जटासु जटा धारणविषये रोध नेमास्त्वदुचिता इति निषेध न बभूव। किंतु विजृम्भती करुणा शोकरस वृक्षविशेषश्च यस्मिंस्तस्मिन् वने गन्धमादने॥'करुणो ना वृक्षभेदे रसे च करुणा कृपा' इति रत्नमाला। तस्य धर्मसूनो जटासु रोध कण्टकिशाखास्वाकर्षण च अजनि बभूव।'जटा सटाया शाखायाम्' इति विश्व । अत्र वृक्षशोकयो सटाशाखयो निषेधाकर्षणयोश्च जटासुरोधकरणशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या अचेतनस्यापि वनस्य कारुण्याधायिनि धर्मराजजटाधारणे सचेतनस्यैव दुर्योधनादे कारुण्यानुदयेन लोकैकविलक्षण दौरात्म्यमिति प्रतीते-

---

१ 'अटति' इति पाठ २ 'दुर्घट' इति पाठ ३ 'अपदिशा' इति पाठ

नीत्वा किमद्य वनसीम्नि सुदूरमेता-
नत्रैव हन्मि सहसेति धियैव तिष्ठन् ।
आलक्ष्यतायममरारिरनुष्णजङ्घो
गन्तु पदात्पदमपि क्षितिपानुभावात् ॥ ४० ॥

मध्येमार्गं वनान्तान्मदगजगमने मारुतौ समुखेऽस्मि-
न्सार्धं तेनाथ योद्धु धृतरभसमनास्तीव्रदर्पप्रसार ।
दैत्यस्थान्राजपुत्रान्क्षितितलमनयद्बाहुना स्कन्धमध्या-
त्क्रोधान्धोऽरत्निसीम्ना स पुनरनिलभूर्दारुण तस्य शीर्षम् ॥ ४१ ॥

निपेतुषस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमि ।
निम्नाभवद्दूरममुष्य सङ्गे निजै प्रतीकैरिव सकुचन्ती ॥ ४२ ॥

रलकारेण वस्तुध्वनि । 'जटासुरोऽवो' इत्यावृत्त्या अधो वनगमनानन्तर जटासुर तस्य धर्मसूनो जटासु विषये रुध्यतेऽनेनेति रोध निषेध कर्षकश्च अजनीति केचित् । अत्राप्यलङ्कारध्वनि पूर्ववत् ॥ ३९ ॥

नीत्वेति । क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुभावात् माहात्म्यात् अतिभारात्मना परिणतात् । पदात्पदमेक निक्षिप्येत्यर्थ । पदमपर गन्तु निक्षेप्तु अनुष्णे मन्दीभूते जङ्घे यस्य सोऽय अमरारि जटासुर अद्य वनसीम्नि एतान् सुदूर बहुदूर नीत्वा प्रापय्य । किं कार्यमत्रैव देशे सहसा निहन्मीति धिया आलोचनेन तिष्ठन्निव । अलक्ष्यत ददृशे । तत्रत्यैरिति शेष । लक्षते कर्मणि लङ् । उत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

मध्य इति । अथ मध्येमार्गं मार्गमध्ये । वनान्तान्मदगजगमने अस्मिन् मारुतौ समुखे अभिमुखम् । आगते सतीत्यर्थ । तेन सार्धं मारुतिना सह योद्धु धृत रभस वेग हर्षो वा येन तादृश मनो यस्य स तीव्र तीक्ष्ण दर्पस्य अहङ्कारस्य प्रसार स्फुरण यस्य स । दैत्य जटासुर । स्कन्धमध्यात् बाहुना तान् राजपुत्री च राजपुत्राश्च राजपुत्रान् द्रौपदीयुधिष्ठिरादीन् । क्षितितल भूमिं प्रति अनयत् प्रापयत् । स अनिलभू पुन र्भीमस्तु क्रोधान्ध क्रोधेन कलुष सन् । अरत्निसीम्ना निष्कनिष्ठमुष्टिघातेन दारुण भयकरं तस्य जटासुरस्य शीर्षं शिर क्षितितलमनयत् तच्छिरश्चिच्छेदेत्यर्थ । स्रग्धरा ॥ ४१ ॥

निपेतुष इति । निकृत्त च्छिन्न मूर्धा शिर यस्य तस्य निपेतुष निपतत तस्य जटासुरस्य । तत्कायस्य सबन्धिनेति यावत् । नितान्तेन अतिमहता भारेण वनान्तभूमि निजै प्रतीकै अवयवै अमुष्य जटासुरस्य पापिन सङ्गे स्पर्शे विषये सकुचन्ती जुगुप्समानेवेत्युत्प्रेक्षा । दूर बहु निम्ना निमग्ना अभवत् ॥ ४२ ॥

---

१ 'सीमनि दूरम्' इति पाठ.

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनि ।
उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्षती ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्त कुरुवरा
सिताश्वस्य प्राप्त्या मुदमनुबभूवुर्निरवधिम् ।
कथाशेषीकारात्त्रिदशरिपुवर्गस्य बहुधा
धनुर्ब्रह्मोज्झत्व शतमखभुजे स्थापितवत ॥ ४४ ॥

तमनुक्रमभाषितेशयुद्ध स बहूकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।
अनुजैर्नृपति सम हिमाद्रेर्न्यवृतद्द्वैतवन नितान्तहृष्ट ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रपुत्रा सह याज्ञसेन्या न केवल तत्र तपोधनानाम् ।
नेत्राणि जह्रुर्नियमै कृशाङ्गा नेदीयसीना वनवीरुधा च ॥ ४६ ॥

निष्कण्टकेति । सर्वा वनावनि गन्धमादनारण्यभूमि अस्मिन् जटासुरे निहते सति । भीमेनेति शेष । निष्कण्टका कण्टकरहिता नि शत्रुका च अभवत् सा पार्षदी द्रौपदी तु प्रीते आनन्दस्य उन्नत्या अतिशयेन । उत्कण्टका उत्थितशत्रुका उद्गतरोमाञ्चा च अभवत् । अत्र हतेऽपि शत्रौ सशत्रुकत्वविरोधस्य सरोमाञ्चत्वेन आभासीकरणाद्विरोधाभास एक, एव निसर्गात्कण्टकिनोऽरण्यस्य कण्टकराहित्यविरोधस्य नि शत्रुकत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽपर , इति द्वयो सजातीययो ससृष्टि ॥ ४३ ॥

तत इति । तत अनन्तर गन्धमादनारण्याद्वा श्वेताद्रि हिमगिरि चिरमधिवसन्त । तत्र बहुकालमुषितवन्त इत्यर्थ । ' उपान्वध्याङ्वस ' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । ते कुरुवरा युधिष्ठिरादय त्रिदशरिपूणा देवशत्रूणा निवातकवचादीना वर्गस्य सघस्य कथाशेषीकारात् नाममात्रावशेषीकरणात् । निर्मूलनादिति यावत् । शतमखस्य इन्द्रस्य भुजे धनुष एव ब्रह्मण वेदस्य उज्झत्व त्याग बहुधा अनेकधा स्थापितवत । कुत्रापि युद्धप्रसक्त्यभावेन धनुषा प्रयोजनाभावादिति भाव । सिताश्वस्य अर्जुनस्य प्राप्त्या आगमनेन । स्वर्गादिति भाव । निरवधि अनन्ता मुद आनन्द अनुबभूवु अनुभूतवन्त । शिखरिणी ॥ ४४ ॥

तमिति । स नृपति धर्मराज अनुक्रम यथाक्रम भाषित कथित ईशेन साम्बेन सह युद्ध येन तथोक्त तमर्जुन चलाचलेन कम्पितेन । 'चल लोल च लाचलम्' इत्यमर । मूर्ध्ना शिरसा बहूकृत्य अभिनन्दयित्वा नितान्त हृष्ट सन् अनुजैश्चतुर्भि सम हिमाद्रे द्वैतवन प्रति न्यवृतदागतवान् । वर्तते कर्तरि लुङ् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादय याज्ञसेन्या द्रौपद्या सह नियमै व्रत

---

१ 'त्रिदिव' इति पाठ २ 'नृपति सहजै सम महाद्रे ' इति पाठ

तदनु स खलमानी सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीं
प्रचिकटयिषुरेषा प्राप्तकार्श्योन्नतीनाम् ।
कुरुनृपतितनूजो घोषयात्रापदेशा-
दभजत बलसघैरावृतस्त वनान्तम् ॥ ४७ ॥

कर्णानिलैस्तत्र करिव्रजाना चलत्सु सर्वेषु चमूरज सु ।
रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राज्ञो बलादिवाचञ्चलमेव तस्थौ ॥ ४८ ॥

तत्र रज्जुनहनस्य भाविन स्थानसूचनकृती इवाङ्गदे ।
वारयन्भुजयुगेन कौरव सैनिकान्स विबभाज पङ्क्तिश ॥४९॥

विशेषै कृशाङ्गा सन्त तत्र द्वैतवने तपोवनाना नेत्राणि केवल लोचनान्येव न जह्रु । अतिसुकुमारा एते कथ वयमिव दुश्चर तपश्चरन्तीत्याश्चर्यण मुहुर्मुहु रपश्यन्मुनय इत्यर्थ । किंतु नेदीयसीना समीपस्थिताना वने वीरुधा लताना नेत्राणि लोचनान्यपि मूलान्यपीति च जह्रु । आहारार्थमिति भाव । 'नेत्र नाड्या तरोर्मूले लोचने वसनेऽपि च' इति विश्व । अत्र लोचनमूलाना नेत्र शब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या अचेतनानामप्याश्चर्याधायकत्वे ऽमुत सचेतनानामित्यर्थान्तरापतनप्रतीतेरलकारेणालकार ध्वनि ॥ ४६ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् । कदाचिदिति शेष । खल दुष्ट मान चित्त समुन्नति अस्यास्तीति खलमानी स प्रसिद्ध कुरुनृपते धृतराष्ट्रस्य तनूजो दुर्यो धन । सर्वा धनकनकमणिकरितुरगादिरूपा साम्राज्यस्य एकच्छत्राधिपत्यस्य लक्ष्मीं सपद स्वीया प्राप्ता कार्श्यस्य दारिद्र्यस्य उन्नति अतिशय यैस्तेषा एषा धर्मराजादिभ्य इति सप्रदानस्य सबन्धत्वविवक्षया षष्ठी । प्रचिकटयिषु प्रदर्शयितुमिच्छु सन् । प्रकटयते सन्नन्तादुप्रत्यय । घोषयात्राया निजगोकुल निरीक्षणार्थप्रयाणस्य अपदेशात् व्याजात् । बलाना चतुरङ्गाणा सघै आवृत श्च सन् । त वनान्त द्वैतवन अभजत प्राप्तवान् 'खलु मानी' इति पाठ खलुशब्दस्य नैरर्थक्यादुपेक्ष्य । मालिनी ॥ ४७ ॥

कर्णेति । तत्र द्वैतवने सर्वेषु चम्वा सेनाया सबन्धिषु रज सु परागेषु करिव्रजाना गजसघाना कर्णयो अनिलै वायुभि चालनजन्यै चलत्सु अपगच्छत्सु सत्स्वपि । अस्य राज्ञ दुर्योधनस्य चित्तगश्रित रजस्तु परागस्तु राजसविकारश्च बलात् राजाश्रयबलादिवेत्युत्प्रेक्षा । अचञ्चल सदैव तस्थौ । कर्णस्य राधेयस्य अनिले प्रेरणै राज्ञ चित्ताश्रितमित्यपि योजयन्ति केचित् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया धूलीरजोगुणयो रज शब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिसापेक्षत्वा द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ४८ ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने । स कौरव दुर्योधन भाविन गन्धर्वैर्भविष्यत

---

१ 'खलु मानी', 'किल मानी' इति च पाठ

अभ्रलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ
स्थित्वाशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।
सगीतभङ्गिरसिक सह बन्धुवर्गै-
राकारयन्निव सुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौक्ष्य निरीक्ष्य नितरा क्रुधान्ध सुधान्ध पतिनिदेशेन वनावनिदेशेऽवतीर्णस्तूर्णं विधृतकृपाणबाण-चापकलापतनुत्रसेनश्चित्रसेनश्चिरक्षुधितस्तरक्षुश्चमूरुततिमिव चमू-ममू निवार्य क्ष्वेलया लोलयाचक्रे ॥

रज्जुभि पाशै नहनस्य बन्धनस्य स्थानसूचन प्रदेशनिर्देश कुरत इति कृती इव स्थिते इत्युत्प्रेक्षा । अङ्गदे केयूरे भुजयुगेन धारयन् सन् । सैनिकान् पङ्क्तिश विबभाज । पङ्क्तिबन्धाश्चकारेत्यर्थ । सम्यगात्मान पाण्डवा पश्यन्त्विलाशयादिति भाव । अत्राङ्गदधारण कटकमुकुटादिधारणस्याप्युपलक्षणम् । रथोद्धता ॥ ४९ ॥

अभ्रमिति । तदनु तदनन्तर असौ दुर्योधन अभ्रलिहस्य आकाशस्पर्शिन । अत्युन्नतस्येति यावत् । वटभूमिरुह वटवृक्षस्य । तले अध प्रदेशे स्थित्वा । सगीतभङ्गिषु गानविशेषेषु रसिक सुशिक्षित सुराधिपस्य इन्द्रस्य गायकेन्द्र चित्र-सेन बन्धुवर्गै सह आकारयन् आह्वयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । वीणाशिल्पिना वैणिकाना गीतरीतिं सगीतभङ्गीं अशृणोत् श्रुतवान् । शृणोते कर्तरि लङ् ॥ ५० ॥

तावदिति । तावत् तदानीं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य चेष्टितस्य पाण्डवतिरस्काररूपस्य रौक्ष्य पारुष्य निरीक्ष्य नितरा क्रुधा कोपेन अन्धस्य सुधान्धसा देवाना पते इन्द्रस्य निदेशेन आज्ञया वनावनिदेशे द्वैतवनभू भागे अवतीर्ण प्रविष्ट तूर्णं सत्वर यथातथा विधृतानि कृपाणा खड्गा बाणा चापा कलापा तूण्य तनुत्राणि कवचानि च यया तादृशी सेना यस्य तथोक्त चित्रसेनो नाम गन्धर्वराज । अमू दुर्योधनसबन्धिनी चमू निवार्य चिरात् क्षुधित बुभुक्षित तरक्षु मृगादनो नाम मृगविशेष चमू-रुततिं हरिणसमूहमिव क्ष्वेलया सिंहनादेन लोलयाचक्रे आकुलीकृतवान् । उपमालकार । यत्तु 'तरक्षु सिंह' इति नृसिंह, तन्न । 'जठरज्वलनज्वलताप्य-पगतशङ्क समागतापि पुर । करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यता तु कथम् ॥' इत्यादिना सिंहस्य हरिणवधोद्यमात्रेऽपि लोकविद्योभयविरुद्धत्वात् 'तरक्षुस्तु मृगादन' इति व्याघ्रविशेषपर्यायत्वेन कोशदर्शनाच्चेति ॥

---

१ 'अस्य' इति पाठ २ 'अवतीर्णम्' इति पाठ ३ 'तूर्णम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'चिरम्' इति पाठ ५ 'क्ष्वेडया' इति पाठ

भटेषु धावत्सु भयेन कर्ण क्रुधा हसन्कुञ्जरमञ्जुचार ।
करेण विस्फारितकालपृष्ठो जगाम शत्रु जगदेकवीर ॥ ५१ ॥
स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्गुणाद्धनुषश्च्युतै स युधि देवगायिनाम् ।
अतिरक्तता गलतलैकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकै ॥५२॥
गगने शिरश्चलयत श्रवोञ्चलाद्गलितापि दूरमवतसमञ्जरी ।
पुनरुन्नमद्भिरिषुपक्षवायुभि पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुने ॥ ५३ ॥

भटेष्विति । कुञ्जरस्य गजस्य इव मञ्जु मनोज्ञ चार गमन यस्य स । जगति एक मुख्य स चासौ वीरश्चेति वैवक्षिकविशेष्यभावात्समास । कर्ण राधेय भटेषु कौरवसैनिकेषु भयेन धावत्सु पलायमानेषु हसन् एतावदेव भवता शौर्य इति परिहसन् सन् । करेण विस्फारित टङ्कारित कालपृष्ठ नाम धनुर्येन तथोक्तश्च सन् । क्रुधा शत्रु चित्रसेन प्रति जगाम प्रत्युद्ययौ ॥ ५१ ॥

स्वेति । स कर्ण स्वेन स्वीयेन नाम्ना समान अभिन्न नाम कर्ण इति सज्ञा यस्य तस्मिन् । अवयवे श्रोत्रे नटन् आकर्षणमोचनाभ्या चलन् गुण मौर्वी यस्य तस्मात् धनुष चापात् च्युतै प्रयुक्तै सायकै बाणै युधि युद्धे देवगायिना गन्धर्वाणा गलतले कण्ठप्रदेशे एक केवल यथातथा वर्तत इति वर्तिनीम् । 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यमर । अतिरक्तता अत्यन्त मुखार्यादि रागमाधुर्य अतिशोणितत्व च अखिले वपुष्यपि चकार । सकल शरीर रुधिराप्लुत चक्रे इत्यर्थ । अत्र गलमात्रवर्तिनोऽतिरक्तत्वस्याखिलवपुर्व्याप्तिवर्णनात्पर्यायालकार । 'पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसश्रय' इति लक्षणात् । स च गानमाधुर्यशोणितयो रक्तशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयो सकर । 'रक्त कण्ठविशेषे स्यादनुरागिणि रञ्जिते । वाच्यवन्नरुणे क्लीब कुङ्कुमे रुधिरेऽपि च ॥' इति विश्व । 'नटद्गुणा कर्णे विकसदङ्गनाम्' इति लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन योजनीयमित्यपि प्राहु । मञ्जुभाषिणी ॥ ५२ ॥

गगन इति । किं च गगने शिर चलयत श्लाघाभि कम्पयत । अत एव कलहभोजिनो मुने नारदस्य श्रवोञ्चलात् श्रोत्राग्रात् दूर गलितापि । अवतसमञ्जरी भूषणगुच्छ उन्नमद्भि ऊर्ध्व प्रसरद्भि इषूणा कर्णबाणाना ये पक्षा कङ्कपत्राणि तेषा वायुभि पुर पुरत नारदस्याग्रे अभवत् अवर्तत । अत्र कर्णावतसमञ्जर्या गलिताया पुनर्नारदाग्रे भवनासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपाया अतिशयोक्ते लोकोत्तर कर्णयुद्धमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥५३॥

---

१ 'सपदि' इति पाठ २ 'जीविनो' इति पाठ

हस्तै प्रवीणैरखिलेऽपि कर्णे सुधा विमुञ्चन्सुरगायिवर्गः ।
अयुक्तमेतत्पुनरत्र कर्णे विपाठवर्षं विससर्ज घोरम् ॥ ५४ ॥

तदनु विश्वातिशायिनो विश्वावसुकुमारस्य शरगणेन सह ज-वकृते कृतपणबन्ध इव धावति राधेये क्रन्दत्सु कुरुवृन्देषु च सर्वेऽपि गर्वेण गन्धर्वभटा सुयोधनमायोधनधरणीमध्यभाज रश्मिभिरवबध्य गर्जन्तो रभसवर्जं निर्जरपथमनैषु ॥

नयत्स्वमु वैरिषु नाकमार्गं विषादभाजा विपिने कुरूणाम् ।
तत्तादृशि व्रीलभरेऽपि तेषामुत्तानभाव न जहुर्मुखानि ॥ ५५ ॥

हस्तैरिति । सुरगायिवर्गः गन्धर्वसघ प्रकृष्टा वीणा येषु तै युद्धनिपुणैश्च हस्तै अखिले सर्वस्मिन् कर्णे श्रोत्रे सुधा गानामृत विमुञ्चन् वर्षन्नपि सन् । अत्र कर्णे अस्मिन्नेकस्मिन् श्रोत्रे राधेये च । घोर विपाठाना बाणविशेषाणा वर्ष विससर्ज ववर्ष इति यत्, तदेव तत्पुनरयुक्तम् । अत्र सुधावर्षकाद्धस्तात् बाणवर्षवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभदो राधेयश्रोत्रयो कर्णशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । उपजाति ॥ ५४ ॥

तदन्विति । तदनु विश्व धनुर्धरप्रपञ्च अतिशेत इति विश्वातिशायिन । विश्वावसुकुमारस्य चित्रसेनस्य शरगणेन सह । जवकृते वेगार्थं कृत पणबन्धो येन तादृश इवेत्युत्प्रेक्षा । राधेये कर्णेऽपि धावति सति । कुरुवृन्देषु कौरवव्यूहेषु क्रन्दत्सु रुदत्सु सत्सु च । सर्वे गन्धर्वभटा । अपिस्त्वर्थे । गर्वेण दुरहकारेण आयोधनधरणीमध्यभाज युद्धभूमध्यवर्तिन सुयोधन रश्मिभि पाशै अवबध्य गर्जन्त निर्जरपथ आकाश प्रति रभसवर्जं मन्द अनैषु प्रापयामासु । युधिष्ठिरादयोऽपि सुयोधनादीना बन्धन दृष्ट्वा हर्षमाप्नुयुरिति मन्दमनैषुरिति भाव । रभसवर्जं हर्षशून्यमिति दुर्योधनविशेषणमिति केचित् ॥

नयत्स्विति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमु दुर्योधन नाकमार्गं आकाशमार्गं प्रति नयत्सु सत्सु । विपिने अरण्ये विषाद दुःख भजन्तीति तद्भाजा तेषा कुरूणा कौरवाणा मुखानि (कर्तॄणि) तत्तादृशि असदृशे व्रीलभरे लज्जातिशये सत्यपि । उत्तानभाव ऊर्ध्वतयावस्थान न जहु न मुमुचु । दुःखेन मुखान्युन्नम्य मुहुर्मुहुरपश्यन् दुर्योधनमित्यर्थ । अत्र नमनकारणस्य लज्जाभरस्य सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिरलकार ॥ ५५ ॥

---

१ 'विषाक्तवर्गम्', 'विषाक्तवर्षम्' इति च पाठ २ 'च' इति नास्ति क्वचित्
३ 'धरणि' इति पाठ ४ 'रज्जुभि' इति पाठ ५ 'मार्गम्' इति पाठ
६ 'तादृशे व्रीडभरे' इति पाठ

तस्यान्त पुरसुभ्रुवो विगलितैर्बाष्पाम्बुभि पङ्किले
मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्ष स्खलत्पाणय ।
आजग्मुस्तमजातशत्रुमजहत्कारुण्यमङ्घ्रिद्वये
कुर्वन्त्यो नमित ह्रियैव पुरतो दत्तार्धसाह्य शिर ॥ ५६ ॥

सगद्गदमेवमभिदधुश्च ॥

सद्रष्टु तव पादमूलमधुना सर्वै सम बन्धुभि-
र्देव भ्रातरमागत वनतले लेशेन हेतोर्विना ।
पाप कश्चन गायको दिविषदा हा हन्त बद्ध्वा दृढ
नि शङ्कैरुपवीणितो निजभटैरभ्र नयत्युच्चकै ॥ ५७ ॥

तदद्य न कण्ठभुवि स्नुषाणा तवैव पाद शरण गतानाम् ।
वास्तव्यता मङ्गलसूत्रिकाया प्रसीद दातु प्रथमानकीर्ते ॥ ५८ ॥

तस्येति । विशेषेण गलितै बाष्पाम्बुभि पङ्किले कर्दमवति मार्गे आरण्यके मन्दित वेग यस्यास्तादृशी पादयोर्गति गमन यासा ता । वक्षसि स्खलन्तौ प्रहरन्तौ पाणी यासा ता । उभयत्र दु खातिरेकादिति भाव । तस्य दुर्योनस्य अन्त पुरे सुभ्रुव स्त्रिय त आत्मीयभर्तृकृतराज्यभ्रश अथापि अजहत् अविच्छिद्यमान कारुण्य दीनातिहरणरूप यस्य त अजातशत्रु धर्मराज प्रतीति प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । पुरत प्रणामात्पूर्वमेव ह्रिया लज्जया भङ्गजन्यया नैसर्गिकया च दत्तमर्ध साह्य सहायकृत्य यस्य तथोक्त शिर । अङ्घ्रिद्वये तत्पादयुग्मे नमित कुर्वन्त्य प्रणमन्त्य सत्य आजग्मु प्रापु । शरण गता इत्यथ । अत्राजहत्कारुण्यस्य कौरवीणा धर्मराजप्राप्तिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेद । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५६ ॥

सगद्गदमिति । किंच सगद्गद सदु खस्खलद्वाक्य यथातथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण । अभिदधु विज्ञापयामासु । ता इति शेष ॥

विज्ञप्तिप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—**सद्रष्टुमिति** । अधुना अस्मिन्नहनि । हे देव स्वामिन्, तव पादमूल सम्यक् द्रष्टु सर्वै बन्धुभि अस्मदादिभि सम आगत भ्रातरं युष्मदनुज दुर्योधन वनतले पाप दुरात्मा कश्चन दिविषदा गायक गन्धर्व हेतोर्लेशेन विना अपराधरूपकारणलेश विनापि । हा हन्तेत्यपि खेदे । दृढ बद्ध्वा नि शङ्कै अकुतोभयै निजभटै गन्धर्वै उच्चकै गम्भीर यथा तथा उपवीणित वीणागानेन सह स्तुत सन् । अभ्र आकाश प्रति नयति । 'ओदन पक्त्वा भुङ्क्ते' इत्यादिवद्दुर्योधनस्यैव नयनकर्मत्वम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥५७॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् हे प्रथमानकीर्ते वर्धमानयश , तवैव ।

---

१ 'वास्तव्यता' इति पाठ

इति ताभिर्दीनभाव पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावता भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिलीकुर्वता भीमप्रभृतीना क्ष्वेलितविस्फाराभ्या तत्क्षण वियदखिल विकस्वरनिजगुणमासीत् ॥

अर्जुनस्त्वेवमुवाच ॥

क गायका यूयमुपात्तवीणा क चापधुर्या कुरुवशभूपा ॥
अहो रणे चापलमीदृश व स्वमूलक वा परमूलक वा ॥ ५९ ॥
वृषाङ्कमौलेर्व्रणचिह्नदायी वने जनोऽस्मिन्वसतीति वार्ता ।
पपात कर्णे भवता न किंचिद्यदीदृश साहसमातनुध्वे ॥ ६० ॥

त्वत्तुल्यस्य करुणाकरस्यान्यस्य लोके दुर्लभत्वादिति भाव । पाद शरण रक्षितार गताना प्राप्ताना स्नुषाणा भ्रातृवधूना न अस्माक कण्ठस्य भुवि देशे । मङ्गल सूत्रिकाया माङ्गल्यसूत्रस्य वास्तव्यता नैरन्तर्येण स्थिति दातु प्रसीद अनुग्रह कुरु ॥ ५८ ॥

इतीति। इत्युक्तप्रकार दीनाना भाव दैन्य पुरोधाय अग्रे कृत्वा । सदैन्यमिति यावत् । ताभि दुर्योधनान्त पुरिकाभि निवेदितस्य विज्ञापितस्य राज्ञ धर्मराजस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य पर्णशालातो बहिरागत्य सत्वर अनुसृत्य धावता कोपेन भ्रू दण्ड इव तमिव कोदण्ड चापमपि । त च त चेत्यर्थ । कुटिली कुर्वता वक्र कुर्वताम् । एकत्र भ्रुकुटीरचनेन, अन्यत्र गुणाकर्षणेन चेति भाव । भीम प्रभृति आदि येषा तेषा भीमार्जुननकुलसहदेवाना क्ष्वेलितविस्फाराभ्या सिंहनादचापनादाभ्या तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । धर्मराजाज्ञाक्षण एवेत्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अखिल वियत् आकाश विकस्वर प्रवृद्ध निज स्वीयश्च गुण शब्द यस्मिन् तादृश आसीत् । 'निजमात्मीयनित्ययो' इति विश्व । 'शब्दगुणकमाकाशम्' इति तार्किका ॥

'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति क्वचित्पुस्तकेषु पाठ । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥

केति। उपात्ता हस्ते धृता वीणा यैस्ते । अनाघ्रातचापगन्धा इत्यर्थ । हे गायका, यूय क । चापधुर्या धनुर्धुरीणा कुरुवशभूपा वय क । अत रणे युद्धे ईदृश व युष्माक चापल तृष्णा स्व स्वीयालोचनमेव मूल यस्य तथोक्त तत्क वा उत पर परालोचन मूल यस्य तथोक्त वा । अहो इत्याश्चर्ये । अविवेक कृतत्वादाश्चर्यम् । नेद वीणाभिर्गानम्, किंतु शरै शरीरतक्षक युद्धमित्यर्थ । उपेन्द्रवज्रा ॥ ५९ ॥

वृषेति। वृषाङ्कस्य शभोरपि मौलौ व्रणेन चिह्न ददातीति दायी । जन

---

१ 'विकस्वरम्' इति पाठ   २ 'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति नास्ति क्वचित्
३ 'अर्जुन' इति पाठ

भ्रातायुनासौ न विसृज्यते चेत्तथात्र सनह्यतु गाण्डिवो मे।
यथा महेन्द्रः परिगृह्य वीणां स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत्॥६१॥

इति विजयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैर्वीणामंसेषु निबध्य बाणासनमेव करे[1] कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरैः सममेषां सकलवैमानिकपरिषदङ्गरुहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्सगरोऽभूत्॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितैः पृषत्कै-
र्गण्डस्थले हृदि भुजे गमितव्रणास्ते।
गर्वं विहाय चकिता गगनान्तराले
गन्धर्वभावसदृशं गमनं वितेनुः॥ ६२ ॥

अर्जुनः अस्मिन्वने वसतीत्युक्तप्रकारा वार्ता वृत्तान्तः। हे गायकाः, भवतां कर्णे किंचित् स्वल्पमपि न पपात न प्रविष्टवती। भवद्भिर्न श्रुतेत्यर्थः। यत् यस्मात् ईदृशं बद्धा भ्रातुर्नयनरूपं साहसं अविचारितकृत्यं आतनुध्वे कुरुध्वे। तस्मान्न पपातेति योज्यम्। अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः॥ ६०॥

भ्रातेति। किंच असौ नीयमानः मे भ्राता दुर्योधनः अधुना न विसृज्यते चेत् न त्यज्यते यदि। युष्माभिरिति शेषः। तर्ह्यत्र इदानीं मे मम गाण्डीवं चापं तथा सनह्यतु उद्युक्तो भवतु, यथा महेन्द्रः देवेन्द्रः स्वयोः स्वीययोः बाह्वोः कीर्तिं दानक्षात्रजन्यां स्वयमेव वीणां परिगृह्य गायेत् स्तुवीत। मद्गाण्डिवो युष्मान्निःशेषीकरोतीत्यर्थः। अत्र इन्द्रकर्तृकवीणादानरूपाप्रस्तुतकार्यवर्णनेन गन्धर्ववधस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेः कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसाभेदः। उपजातिः॥६१॥

इतीति। इत्युक्तप्रकारेण विजयस्य अर्जुनस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैः प्रत्यागच्छद्भिः अंसेषु भुजशिखरेषु वीणाम्। इति जात्यैकवचनम्। निबध्य बाणासनं चापमेव। नतु वीणामित्यर्थः। करे कूजयद्भिः गुणाकर्षणेन टङ्कारयद्भिः तैर्नभश्चरैः समं गन्धर्वैः सह एषां भीमादीनां सकलानां वैमानिकानां देवसाध्यादीनां परिषदः समाजस्य अङ्गरुहेभ्यः लोमभ्यः वितीर्णः दत्तः निद्राया भङ्गः उद्बोधः येन तथोक्तः। अत्याश्चर्यात्कृतरोमाञ्च इत्यर्थः। महान् सगरः युद्धं अभूत्॥

गम्भीरेति। गम्भीरस्य महतः गाण्डिवस्य धनुषः गुणात् मौर्व्याः गलितैः प्रयुक्तैः पृषत्कैः बाणैः गण्डस्थले हृदि वक्षसि भुजे च गमितानि प्रापितानि व्रणानि येषां तथोक्ताः ते गन्धर्वाः गर्वं युद्धाहंकारं विहाय चकिताः भीताः सन्तः गगनान्तराले आकाशमध्ये गन्धर्वभावस्य अश्वत्वस्य सदृशं अनुरूपं गमनम्। पला-

---

1 'करे' इति नास्ति क्वचित्

वीणा समस्ता विजयेन कृत्ता गन्धर्वसैन्याद्गलिता निपेतु ।
आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताग्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गणचारशक्ति
स्पष्टीबभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।
तेषा ययु शरकुलानि हि लक्ष्यमात्र
लक्ष्य विभिद्य पुनराययुरन्तमेषाम् ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृश विक्रममभिनन्द्य कृतसधानेन गन्धर्वराजेन समर्पित पौरुषहीनमिद न पुरस्करणीयमिति बन्धनमिषेण पश्चादुपनीतबाहुयुगुल सुयोधनमादाय ते भीमादयो वसुधाधिपस्य सनिधि प्रत्यनयन् ॥

यनमिति यावत्। वितेनु चक्रु । 'वाजिवाहार्वगन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेष्वमर । अत्र गकारस्य बहूनामादित्वेन ग्रहणाच्छेकानुप्रास ॥ ६२ ॥

वीणा इति । विजयेन अर्जुनेन कृत्ता छिन्ना अतएव गन्धर्वसैन्यात् गलिता समस्ता वीणा गान्धर्व्य निपेतु पतन्ति स्म। भुवीति शेष । परतु नारदस्य मुने हस्ताग्रे वीणा केवल महत्येवैका दिवि आकाशे आयुष्मती अच्छिन्ना सती आलुलोके दृष्टा। लोकैरिति शेष । अतिशयोक्ति ॥ ६३ ॥

एतावतीति । सुरगायकाना गन्धर्वाणा पाण्डवाना च उभयेषा सबन्धिनी मार्गणाना चारे सचारणे शक्ति सामर्थ्य एतावती इयतीति युधि युद्धे स्पष्टीबभूव स्पष्टाभूत्। हि यत तेषा गन्धर्वाणा शरकुलानि बाणवृन्दानि लक्ष्यमात्र ययु शरव्य प्रापुरेव। न तु तद्भीत्या तदन्तिकमाययुरित्यर्थ । एषा पाण्डवाना शरकुलानि तु लक्ष्य विभिद्य अन्त एतत्समीप प्रति पुनराययु आगतानि। तत स्पष्टीबभूवेति योज्यम् । अत्र लक्ष्यप्राप्तिमात्रेण लक्ष्यभेदनपुनरन्तिकागमनाभ्या च गन्धर्वपाण्डवबाणसचारणशक्त्यो स्वल्पत्वमहत्त्वानुमानादनुमानद्वयसजातीयत्वेन ससृष्टम् । उत्पतिता बाणा अध पुन पतन्ति, अध पतिताश्च पुनर्वोत्पतन्तीति तत्त्वम् ॥ ६४ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् युधि तादृश असदृश शक्रसुतस्य अर्जुनस्य विक्रम पराक्रम अभिनन्द्य श्लाघित्वा कृत सधान सधि येन तेन गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन समर्पित प्रत्यर्पित पौरुषेण शौर्येण हीन शून्य इद भुजयुगुल न पुरस्करणीय नाग्रे स्थापनीयमिति हेतो बन्धनस्य गन्धर्वकृतस्य मिषेण व्याजेन पश्चात् पृष्ठत उपनीत प्रापित बाह्वोर्युगुल येन तथोक्तमिव स्थितमिति गम्यसापह्नवो-

---

१ 'बभूवु' इति पाठ २ 'आस लोके' इति पाठ ३ 'परिहीनम्' इति पाठ ४ 'बन्धमिषेण इति' पाठ ५ 'अधिरोपयामासु' इति पाठ

त वीक्ष्य तत्र तरुमावरण भजन्ती
सा पार्षती सविधवल्लिपरम्परासु ।
हासै कराङ्गुलिबिलादसकृद्गलद्भि-
राकालिकी कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीत् ॥ ६५ ॥

वीरव्रातैस्त्रिभुवनतले विश्रुते न कुलेऽस्मि-
न्नुत्पद्य त्व बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याधिपत्यम् ।
एव भङ्ग किमिह भजसे वत्स नीचै प्रणीत
राजन्याना परपरिभवो राजयक्ष्मा हि कीर्ते ॥ ६६ ॥

इत्थ निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण
बन्धाद्विमुच्य बकविद्विषता विसृष्ट ।
मान च्युत मृगयमाण इवातिनम्रो
वाचयमेन स ययौ महता बलेन ॥ ६७ ॥

त्प्रेक्षा । सुयोधन आदाय ते भीमादयो भीमार्जुननकुलसहदेवा वसुधाधिपस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य सनिधि समीप प्रत्यनयन् प्रापयन्ति स्म ॥

तमिति । सा तथा तैरपकृतत्वेन प्रसिद्धा पार्षती द्रौपदी तरु वृक्ष आवरण भजन्ती कुर्वती सती तत्र राज्ञ समीपे त दुर्योधन वीक्ष्य करस्य वक्त्रे निहितस्य अङ्गुलीना बिलात् मध्यात् असकृत् बहुवार गलद्भि प्रसरद्भि हासै सविधवल्लीना समीपलताना परम्परासु पङ्क्तिषु । अकाले अपर्तुभवा आकालिकीं कुसुमपङ्क्ति व्यतानीत् जनयामासेवेत्युत्प्रेक्षा । भृश जहासेत्यर्थ । महतामवमन्तारो दैवादवमान भजन्ति मरणादप्यधिकमिति हासप्रकार ॥ ६५ ॥

वीरेति । हे वत्स, त्व वीराणा लोकैकशूराणा कुरुपूरुप्रभृतीना व्रातै वृन्दै त्रिभुवनतलेऽपि विश्रुते प्रसिद्धे न अस्माक सबन्धिनि अस्मिन् वशे चान्द्रे बहुभिर्नवोत्तरनवत्या अनुजै सह उत्पद्य सभूय कि च आधिपत्य प्रभुत्वमपि आस्थित । चतुरङ्गबलसमेतोऽपि सन्नित्यर्थ । नीचै हीनै गन्धर्वै प्रणीत प्रापित एव परिदृश्यमानप्रकार भङ्ग पराभव इह इदानीम् । किमिति जुगुप्सायाम् । भजसे वहसे इति काकु । अनुचितमित्यर्थ । कुत । हि यस्मात्कारणात् । राजन्याना राज्ञा परै परिभव तिरस्कार कीर्ते राजयक्ष्मा क्षयरोग । कीर्तिनाशक इत्यर्थ । मन्दाक्रान्ता ॥ ६६ ॥

इत्थमिति । सरलेन उदारेण युधिष्ठिरेण इत्थ उक्तप्रकार निगद्य उक्त्वा

---

१ 'भवे' इति पाठ २ 'सस्तुते' इति पाठ ३ 'उद्भूय त्वम्' इति पाठ
४ 'विमोच्य' इति पाठ

य प्राय बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुका ।
उपाविक्षत्तमेवासौ पथि प्राणान्समुज्झितुम् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्व्रते स्वपनलब्धसुरारिसाह्य-
स्त्यागे तनोस्तदनु बन्धुतया निषिद्ध ।
तस्माद्वनात्पुनरपि प्रतिपद्य धैर्य
घुष्यद्बलो निववृते कुरुराजधानीम् ॥ ६९ ॥

तत्र खलु ।

कदापि मा बन्धय गायकैर्मामितीव हव्यैरमृतायमानै ।
सम्प्रीणयन्निन्द्रमथाभिमानी स पौण्डरीक क्रतुमाजहार ॥ ७० ॥

बकविद्विषता भीमेन बन्धात् गन्धर्वकृतात् विमुच्य मोचयित्वा विसृष्ट अनुज्ञात स दुर्योधन । च्युत मान मृगयमाण । विचिन्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अतिनम्र सन् । वाचयमेन लज्जया परिहृतक्ष्वेलितवाद्यरवेण महता बलेन सह ययौ गतवान् ॥ ६७ ॥

यमिति । जीवितुमुत्सुका चिरजीवनेच्छव जना य प्राय वय बहु अनेकवार्षिक इच्छन्ति । तमेव प्राय निरशनव्रत च । प्राणान् समुज्झितु त्यक्तु असौ दुर्योधन पथि मार्गे उपाविक्षत् प्रविष्टवान् प्रायोपवेश चक्रे । विशे कर्तरि लुङ् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्यानशनमृत्युषु' इति वैजयन्ती । अत्र प्रायशब्दश्लेषभित्तिकालब्धवयोनिरशनव्रतद्वयाभेदातिशयोक्त्या दीर्घजीवन हेतोरेव सद्यो जीवननाशत्वरूपस्य व्याघातालकारस्योज्जीवनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि क्रियेत चेत्' इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति । तदनु दुर्योधन तस्मिन् व्रते प्रायोपवेशे स्वपने स्वप्ने लब्ध सुरारीणा अलम्बुसादीना साह्य युद्धे साहाय्य येन तथोक्त सन् । बन्धुतया बन्धुसमूहेन तनोस्त्यागे विषये निषिद्ध निवारितश्च सन् । धैर्य प्रतिपद्य तस्माद्वनात् द्वैताख्यात् । पुनरपि घुष्यद्बल शब्दायमानचतुरङ्ग सन् । कुरुराजधानी हस्तिनपुर प्रति निववृते प्रत्यागतवान् ॥ ६९ ॥

तत्र कुरुराजधान्याम् । खल्विति उत्तरेण सबध्यते । इतीद क्वाचित्क गद्यमुत्तरत्र अथशब्देन सदर्भविरुद्धमपि व्याख्यातम् ॥

कदेति । अथ कुरुपत्तनप्राप्त्यनन्तर अभिमानी मानवन अतएव स दुर्योधन हे इन्द्र, इत पर कदापि गायकै गन्धर्वै मा मा बन्धय इति अमृतवन्मधुरायमाणै अमृतायमानै हव्यै आज्यपुरोडाशादिभि इन्द्र सप्रीणयन् सतोषयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । पौण्डरीक नाम क्रतु याग आजहार कृतवान् ॥ ७० ॥

---

१ 'बहु मन्यते' इति पाठ

भूपोऽपि ता वनभुव प्रविहाय भेजे
भूय स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।
किर्मीरनाशमुदिताखिलतापसौघ-
स्वाध्यायघोषमुखरीकृतदिङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनवल्लिकन्दमूलैर्विहितातिथ्यविधि स तत्र पार्थ ।
स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्तृणबिन्दोर्वचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीरसख्या
सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्ष्य ।
वेणीधरामुटजसीमनि याज्ञसेनी
विस्मित्य वल्कलवस ददृशुर्गृहिण्य ॥ ७३ ॥

भूप इति । स तादृगपकारिण्यपि करुणाकरत्वेन प्रसिद्ध भूप धर्मराजोऽपि ता वनभुव द्वैतवनप्रदेश प्रविहाय । किर्मीरस्य रक्षस नाशेन भीमकृतेन मुदितस्य तुष्टस्य । अकुतोभयस्येति यावत् । अखिलतापसाना ओघस्य मुनिसघस्य स्वाध्यायघोषै वेदाध्ययनकोलाहलै मुखरीकृतानि शब्दायमानानि दिशा मुखानि अग्रभागा येषा तानि काम्यके नाम वने तपोवनाना आश्रमाणा मण्डलानि समूहान् भूय भेजे पुन प्राप्तवान् ॥ ७१ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनेषु स पार्थ धर्मराज मृदुभि कोमलै सप्रति पूर्व दत्तैर्वा वनवल्लीना कन्दै मूलग्रन्थिभि मूलैश्च विहित कृत आतिथ्यविधि अतिथिपूजा यस्य तथोक्त सन् । तत्रत्यैर्मुनिभिरिति शेष । तृणबिन्दोर्नाम मुने वचने अत्र स्थेयमित्याज्ञारूपे तपोवने तदाश्रमे च स्थितिं आज्ञानतिलङ्घन वास च आचरति स्म कृतवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ७२ ॥

प्रासूतेति । या द्रौपदी सदसि द्यूतसभाया असख्या पट्टपटी कौशेयानि प्रासूत अजनयत् सैषा द्रौपदी समागतवतीत्युक्तप्रकारेण सकौतुकानि द्रष्टुमुत्सुकानि अक्षीणि यासा ता सकौतुकाक्ष्य गृहिण्य मुनिपत्य । उटजसीमनि पर्णशालाया वेणीधरा दु शासनवधपर्यन्त धृतवेणीं वल्कल वस्त्रे परिधत्ते नियमायेति वल्कलवस अतएव याज्ञसेनी द्रौपदी विस्मित्य आश्चर्य कृत्वा । ददृशु । असख्येयकौशेयजनन्या अप्यहो नियमाय वल्कलधारणमित्याश्चर्येणापश्यन्नित्यर्थ । अत्र पट्टपटीजनन्या वल्कलधारणस्य विशेषणगत्या साश्चर्यदर्शन प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ७३ ॥

तत्तादृक्षे करेऽस्या विविधवनभव कन्दमूलोपहार
दातु लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मदारा मुनीनाम् ।
यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितै पायसैरेव दिव्यै
किंचिद्भाण्ड वनान्ते तनुमतिथिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ॥ ७४ ॥

[2]दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु
स्वयमुटजमवाप्त सोम[3]केन्द्रात्मजाया ।
लपनशशिमहिम्ना लङ्घयामास वेला
तरलितमकराङ्कस्तत्क्षण सिन्धुराज ॥ ७५ ॥

तदिति । त तमिव पश्यतीति तादृक्ष । कञ्प्रकरणे 'क्सोऽपि वाच्य' इति क्से 'व्रश्च–' इत्यादिना षत्वे षढो क सि' इति कत्वे 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम् । 'आ सर्वनाम्न' इति दीर्घश्च । तस्मिन् वक्ष्यमाणप्रभावेणासदृशे अस्या द्रौपद्या करे विविध वनेभव चेति वैवक्षिकविशेषणविशेष्यभावात् समास । कन्दमूलमेव उपहार अशन दातु मुनीना धर्मदारा धर्मपत्न्य । लज्जैव पयोधि तस्य तल अधोभाग अभिममृशु स्पृशन्ति स्म । अतिलज्जिता बभूवुरित्यर्थ । यस्य द्रौपदीकरस्य स्पर्शन योऽनुभाव माहात्म्य तस्मात् अविरत अक्षय यथा तथा उदितै आविर्भूतै दिव्यै अमानुषै पायसै परमान्नैरेव नतु शाकपाकादिभिरित्यर्थ । किंचित् अतिस्वल्पमपि भाण्ड अर्कदत्त पात्र वनान्ते अतिथिजनस्य तनु शरीर अन्यथा किंचित्त्वविरुद्ध अर्थ महत्त्वात्मक यस्यास्तथोक्ता अतनोत् चक्रे । तत्तादृक्ष इति सबन्ध । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य लज्जापयोधिमज्जनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । अस्य चात्यौदार्यवर्णनात्मकोदात्तालकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसकर । स्पर्शानुभावाविरतान्नोदययोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मकेन हेत्वलकारेण चाप्युक्त एव सकर इति च प्राहु ॥ ७४ ॥

दिशीति । जातु कदाचित् तेषु युधिष्ठिरादिषु सर्वेषु मृगयायै मृगया कर्तुं इति । 'क्रियार्थ–'इत्यादिना चतुर्थी । दिशि दिशि प्रतिदिश यातेषु गतेषु सत्सु। उटज पर्णशाला अवाप्त प्राप्त सिन्धुराज सैन्धव समुद्रश्च । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर । एकत्र सिन्धुर्देशोऽपरत्र सरिदिति विवेक । सोमकेन्द्रात्मजाया द्रौपद्या लपन मुखमेव शशी चन्द्र तस्य महिम्ना प्रभया तत्क्षण सद्य तरलित मकराङ्क मन्मथ यस्य तथोक्त सन् । आकुलितग्राहचिह्नश्च वेला मर्यादा कूल च लङ्घयामास अतिक्रान्तवान् । ता बलाद्गृहीतवानित्यर्थ । अत्र चन्द्रचन्द्रिकया आकुलितग्राह समुद्रस्य कूललङ्घनरूपमर्थान्तरं ध्वनिरेव न श्लेष । 'सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये' इति तन्निषेधात् । मालिनी ॥ ७५ ॥

---

१ 'स्याद्विविध' इति पाठ २ एतत्पूर्वम् 'तत्रान्तरे' इति क्वचित् ३ 'सोमकेन्द्रस्य पुत्र्या' इति पाठ

तत क्रन्दन्तीं कुररीमिव निन्दन्तीमेना पुरस्तादधिरोप्य सूतकरतोत्रदण्डाध्यापितवेगतन्त्रपारीणरथ्येन घनतरजघनपयोधरभाराक्रमणविनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुब्जीभूयेव धावता शताङ्गेन निमिषचूषितपरीणाहवनीपथ जयद्रथ पुनरप्याश्रमपदमाश्रित्य निशमितप्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन नियुक्तौ जटारिकिरीटिनौ रोषविद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनै शरासन विकीर्य मृगयानिवृत्तमात्रेण चरणेन द्रुतमन्वद्रवताम् ॥

तत क्षणादेव कर्णपूरवनकुसुमसौरभजिघ्रत्सिञ्जिनीकेन धनजयेन

तत इति। तत ग्रहणानन्तर कुररी उत्क्रोशपक्षिणीमिव क्रन्दन्ती निन्दन्ती 'किमनुचितमेव करोषि कुलाधम धिक्, त्वाम्' इति कुत्समाना एना द्रौपदी पुरस्तात् रथस्य पूर्वभागे अधिरोप्य उपवेश्य सूतस्य सारथे करे तोत्रदण्डेन कशया अध्यापितस्य शिक्षितस्य वेगस्येव तन्त्रस्य शास्त्रस्य पारीणा पारगता । अतिवेगवन्त इति यावत्। रथस्य वोढार रथ्या अश्वा यस्य तेन घनतरस्य अतिमहत जघनपयोधरस्य कटिपुरोभागस्य कुचयोश्च भारस्य आक्रमणेन व्याप्त्या विशेषेण नम्रीकृत भुग्नीकृत पूर्वभाग अग्रदेश यस्य तस्य भाव तत्ता तया हेतुना पार्थाना मृगयाया प्रतिनिवर्तमानाना दर्शनस्य शङ्कया वितर्केण भयेन वा निकुब्जीभूय ह्रस्वीभूय धावता पलायमानेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । शताङ्गेन रथेन निमिषेण पक्ष्मपातमात्रकालेन चूषित अतिक्रान्त परिणाहो विशाल वनीपथ अरण्यमार्ग येन त जयद्रथ सैन्धवम्। उद्दिश्येत्यर्थ । आश्रमपद प्रति पुनरप्याश्रित्य प्राप्य । निशमिता श्रुता प्रमदाया द्रौपद्या वार्ता सैन्धवेनापहरणरूपा येन तेन। अतएव दावेन वनाग्निना आर्तेन पीडितेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा। पूर्वजेन ज्येष्ठेन युधिष्ठिरेण । पूर्वमागतेनेति भाव । नियुक्तौ प्रेरितौ जटारि भीम किरीटी अर्जुनश्च उभौ । रोष एव विद्रुमलता तस्या किसलयै पल्लवैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । लोचनै शरासन चाप विकीर्य । सैन्धववधाय क्रोधारुण दृष्ट्वेत्यर्थ । मृगयाया निवृत्तमात्रेण आगतेनैव । नतु क्षण विश्रान्तेनेत्यर्थ। चरणेन द्रुत शीघ्र अन्वद्रवता अन्वधावताम् । उत्प्रेक्षात्रयस्य सजातीयस्य ससृष्टि ॥

तत इति। तत अनुधावनानन्तर क्षणादेव कर्णपूरस्य कर्णावतसस्य वनकुसुमस्य सौरभ परिमल जिघ्रन्ती सिञ्जिनी मौर्वी यस्य तेन । आकर्णाकृष्टधनुर्गुणेनेत्यर्थ । धनजयेन अर्जुनेन सपत्राकृत पुङ्खपर्यन्तमन्तर्मग्नबाणीकृत । अत

---

१ 'रुदतीम्' इति पाठ २ 'तज्जघन' इति पाठ ३ 'भूत' इति पाठ ४ 'पार्थेन' इति नास्ति क्वचित् ५ 'अवकीर्य' इति पाठ ६ 'मृगयाविहारनिवृत्त' इति पाठ ७ 'अन्वदुद्रुवताम्' इति पाठ ८ 'वन' इति नास्ति क्वचित्

सपत्राकृतो धृतत्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णा विमुच्य कृतपलायन स दुर्मेधा पुर प्रधावितेन मागधविरोधिना रुरुधे ॥

कचे गृहीत्वा भुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रो ।
सताडने मारुतिरात्मपाणे सच्छात्रयामास पद च वामम् ॥ ७६ ॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडा
क्लृप्ता क्षुरेण पवनात्मभुवा विरेजु ।
इङ्गालधूमकलिका इव शाम्यतोऽन्त-
स्त्रासाम्बुभि स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥

विमतमनुजनीत वीक्ष्य भूप स्मितास्य
कृतनतिशिरस त केशभारे हृतेऽपि ।

एव दुर्मेधा दुष्टबुद्धि स सैन्धव धृत त्रास भय येन तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना कृष्णा द्रौपदी विनयविपर्यय विनयराहित्य विद्यामिव विमुच्य त्यक्त्वा कृतपलायन सन् पुर स्वतोऽप्यग्रे प्रधावितेन मागधस्य जरासधस्य विरोधिना भीमेन रुरुधे निरुद्ध । रुधे कर्मणि लिट् । यत्तु 'सापत्रपीकृत' इत्यपपाठ कल्पयित्वा 'लज्जान्विततया कारित' इति 'विनयविपर्यय विनयरहित पुरुष' इति च नृसिंह प्रललाप, तदबोधात् कर्णपूरेत्याद्यर्जुनविशेषणवैयर्थ्यापत्तेर्विपर्ययशब्देन व्युत्पत्त्यन्तर विना तद्वतो बोधायोगात् । व्युत्पत्त्यन्तरे च क्लिष्टत्वदोषापत्तेश्चेति विद्वच्छिखामणिभिराकलनीयम् । 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने' इत्यनेन करोतियोगे डाज्विधानात्सपत्राकृत इति रूपम् ॥

कच इति । मारुति भीम कठोरे अतिनिन्द्ये चारित्रे कर्मणि परस्य सक्तस्य अतएव कचे केशे । जात्येकवचनम् । शिखायामिति वा गृहीत्वा भुवि पातितस्य शत्रो सैन्धवस्य सम्यक् ताडने विषये । आत्मन पाणे वाम पद च सच्छात्रयामास सहाध्यायिन चक्रे । पाणिना पादेन च ताडितवानित्यर्थ ॥७६॥

सौवीरेति । अथ ताडनानन्तर सौवीरो देशविशेष तस्य भर्तु राज्ञ सैन्धवस्य मूर्धनि पवनात्मभुवा पवमानभुवा भीमेन (कर्त्रा)क्षुरेण बाणविशेषेण करणेन । क्लृप्ता निर्मिता पञ्चचूडा शिखा त्रास एव अम्बूनि जलानि तै अन्त मनसि शाम्यत निर्वाण गच्छत स्मरशराणा ये अनला अग्नय तत्पञ्चकस्य । इङ्गालेभ्य सिक्ताङ्गारेभ्यो ये धूमकलिका कुड्मलाकृतिधूमा त इवेत्युत्प्रेक्षा । विरेजु ॥ ७७ ॥

विमतमिति । भूप धर्मराज अनुजाभ्या भीमार्जुनाभ्या नीत निकट प्रापित केशे यो भार केशसचयश्च तस्मिन् हृते सत्यपि कृता नति नम्रत्व

---

१ 'विद्यामिव विनयविपयय' इति पाठ

त्वदसुहरणमार्गे दु शलैवार्गला न
क्वचिदपि कुरु मैव कुत्सितेत्युत्ससर्ज ॥ ७८ ॥

दीनधी स तपसा हिमशैले दृक्पथ पुरहराद्गृहयालो ।
आददे वरमथो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७९ ॥

पार्थाश्च कृच्छ्रादुत्तीर्णा पार्षती प्राप्य रेमिरे ।
हेमन्तात्पद्मिनी मुक्ता हेलेरिव कराङ्कुरा ॥८० ॥

[1]तत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपु कदाचि-
दङ्गेषु शब्द इव कर्णमवाप्य रात्रौ ।
[2]भासापति कृतनमस्करणाय तस्मै
प्रेम्णाशिष प्रणिजगाद यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

नमस्कारश्च येन तादृश शिर यस्य तथोक्तम् । लज्जाभयाभ्यामिति भाव । विमत शत्रु त सैन्धव वीक्ष्य स्मित मन्दहास आस्ये मुखे यस्य तथोक्त सन् । हे कुत्सित निन्द्य, न अस्माक तव असूना प्राणाना हरणमेव मार्ग तस्मिन् । तत्प्रवृत्तावित्यर्थ । दु शला त्वत्पत्नी अस्मद्भगिनी च या सा अर्गला प्रतिबन्ध कैव । तद्वैधव्यभयान्न त्वा निहन्म इत्यर्थ । क्वचित् इत पर कुत्राप्येव कुत्सित परदारहरणादि मा कुरु । तत्र दु शलाया प्रतिबन्धकत्वासभवे सद्यो हन्युरेवेति भाव । इत्युक्त्वेति शेष । उत्ससर्ज विसृष्टवान् । अत्र विनापि नमनकारण केशभार तदुत्पत्तिवर्णनाद्विभावनालकार । मालिनी ॥ ७८ ॥

दीनेति । अथो अनन्तर दीना खिन्ना धी मन यस्य तथोक्त स सैन्धव हिमशैले तपसा हेतुना दृक्पथ चक्षुर्विषयत्व गृहयालो ग्रहीतु । 'स्पृहिगृहि–' इत्यादिना आलुच् । पुरहरात् शभो । द्वौ विजयौ जय अर्जुन च अन्तरेण विना युधि युद्धे पाण्डवाना शिष्टाना चतुर्णा रोध निरोधमात्रमेव वर लेभे प्राप्त वान् । अर्जुनस्य देवैरप्यजेयत्वात्तत्सहिताना रोधमात्रमप्यशक्यमेवेति भाव । स्वागता ॥ ७९ ॥

पार्था इति । पार्थाश्च धर्मराजादयोऽपि कृच्छ्रात् कष्टात् सैन्धवकृतात् । उत्तीर्णा निर्मुक्ता पार्षतीं द्रौपदी हेले सूर्यस्य करा अङ्कुरा इव अङ्कुरतुल्य किरणा । 'हेलिरालिङ्गने सूर्ये' इति विश्व । हेमन्तात् ऋतो मुक्ताम् । गतहिम-बाधामित्यर्थ । पद्मिनीमिव प्राप्य रेमिरे चिक्रीडु । उपमालकार ॥ ८० ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव समये कदाचित् रात्रौ ज्वलितवर्णे उज्ज्वल-कान्ति वपु यस्य स उज्ज्वलाक्षरशरीरश्च भासापति सूर्य । शब्द घटादिपद-मिव अङ्गेषु जनपदविशेषेषु करचरणादिषु च कर्ण राधेय श्रोत्र च अवाप्य । कृत

---

१ 'अत्रान्तरे' इति पाठ २ 'भासानिधि' इति पाठ

अहमहरधिनाथोऽनुग्रहान्मे पृथाया-
मयि जननमगास्त्वं वत्स कोशो गुणानाम् ।
तदिदमिह रहस्यं शासनं गृह्यतां मे
तनयकुशलयोगे तातपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

मुखसंधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।
तवैते भूषणे शोभां तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेषगूढं
मा लब्धकाममराधिपतिं कृथास्त्वम् ।
आज्ञापथात्स्खलसि चेदणुमात्रमस्मा-
द्वध्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ॥ ८४ ॥

नमस्करणं नमस्कारं येन तथोक्ताय तस्मै कर्णाय आशिषं चिरं जीवेत्यादेराशी-र्वादस्य यवीयसीं कनिष्ठाम् तदनन्तरामिति यावत् । गां वाचं वक्ष्यमाणां प्रेम्णा पुत्रवात्सल्येन प्रणिजगाद उक्तवान् । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा ॥ ८१ ॥

उक्तप्रकारं त्रिभिराह—**अहमिति** । अयि वत्स हे पुत्र, अहः अह्न दिवसस्य अधिनाथः सूर्यः गुणानां शौर्यौदार्यादीनां कोशः राशिः त्वं मे मम अनुग्रहात् पृथायां कुन्त्यां जननं उत्पत्तिं अगाः प्राप्तवानसि । जातोऽसीत्यर्थः तत् तस्मात् मत्पुत्रत्वाद्धेतो रहसि एकान्ते भवं रहस्यं इदं वक्ष्यमाणं मे शासनं आज्ञा इह इदानीं गृह्यताम् । त्वयेति शेषः । नन्वपृष्टेऽपि किमिति वक्ष्यसीत्यत आह—तनयेति । तनयानां कुशलस्य क्षेमस्य योगे संघटने विषये तातपादाः पूज्याः पितरः यतन्ते उद्योगं कुर्वन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

मुखेति । अयि वत्स, मुखेत्युपलक्षणमन्तस्यापि । तथा च आद्यन्ताभ्यां संधानविश्लेषाभ्यां धारणमोचनाभ्यां च मुक्ते रहिते । सहजत्वाद्दुर्ज्ञेयाद्यन्ते वाजितसंयोजनवियोजने चेत्यर्थः । कवचं कुण्डलं च उभे एते भूषणे परैर्दुर्लभां तव शोभां तन्वाते कुरुतः । अत्र मुखसंधानेत्यादिपदार्थस्य विशेषणगत्या अनन्यसामान्यशोभाकरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ८३ ॥

एतानीति । अयि वत्स, एतानि सहजकवचकुण्डलानि याचकं याचिष्यमाणम् 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेधः । अत्र 'याचकं सन्तम्' इति नृसिंहप्रलपितं च्युतसंस्कारदोषादुपेक्ष्यम् । द्विजवेषेण ब्राह्मणरूपेण गूढं प्रच्छन्नम् निजयाच्यानर्हत्वादिति भावः । अमराधिपतिं इन्द्रं त्वं इह कवचकुण्डलयाच्ञा-

---

१ 'याचितुम्' इति पाठः

इत्थ निशम्य ता वाच राधेयो रचितस्मित ।
हर्षादञ्जलिना साकमाददे प्रतिभाषितम् ॥ ८५ ॥

तवार्यमेति प्रथितेऽपि शब्दे ममार्य मेत्यार्थिजनेषु दानम्।
निषेधरूपे निदधाति मार्गे पद कथ वा भवदीयजिह्वा ॥ ८६ ॥

सतत सदर्थिसदसे बहु दातु
सकुतूहलस्य पुरुषस्य जगत्याम्।
उदकोर्मिका करधृता हि विभूषा
कनकोर्मिका तु परमङ्गुलिभार ॥ ८७ ॥

दिवसेश य खलु शय प्रतिकर्तु
धृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम्।

विषये लब्धकाम मा कृथा मा कुरु। वैपरीत्ये का हानिरत आह—आज्ञेति। अस्मात् आज्ञापथात् मच्छासनमार्गात् अणुमात्र अत्यल्पमपिस्खलसिचेत् लङ्घयसि यदि तदा रणे रिपूणा सुखेन अनायासेन वध्य हन्तु शक्य भविष्यसि॥ ८४ ॥

इत्थमिति। इत्थ उक्तप्रकारा ता वाच कवचकुण्डलानी द्राय मा देहीत्यात्मिका निशम्य श्रुत्वा राधेय कर्ण हर्षात् रचितस्मित कृतदरहास सन् प्रतिभाषित प्रत्युक्त अञ्जलिना साक नमस्कारेण सह आददे जग्राह। सनमस्कार प्रत्युक्तवानित्यर्थ ॥ ८५ ॥

तवेति। हे आर्य, तव अर्यमा इत्यात्मके शब्दे दातृपुत्रकस्य दातुश्च वाचके प्रथिते सत्यपि अर्थिजनेषु याचकेषु विषये मम दान मास्त्विति निषेधरूपे दाननिवृत्त्यात्मके मार्गे वाक्यरूपे भवदीयजिह्वा पद पाद उच्चारणात्मक कथ वेत्याश्चर्ये। निदधाति निक्षिपति। दान मा कुर्विति कथ वदतीत्यर्थ। दातृपुत्रकस्य स्वय दातु निषेधवाक्यस्य च विरूपयोर्घटनात्मको विषमप्रभेद। 'य कामयेत दानकामा मे प्रजा स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा। य खलु वै ददाति सोऽर्यमा' इति श्रुति ॥ ८६ ॥

सततमिति। किच हे आर्य, जगत्या लोके सता साधूना अथिना याचकाना च सदसे सभायै बहु अपरिमित अर्थ दातु कुतूहलेन सहितस्य सकुतूहलस्य पुरुषस्य करे धृता उत्सर्गार्थ निहिता उदकस्य ऊर्मिका हि वारेव विशेषेण भूषा भूषण कनकमयी ऊर्मिका अङ्गुलीयक तु परमत्यन्त अङ्गुलीना भार भारहेतुर्हि। अत्र दानस्तुत्या तन्निषेधनिन्दाप्रतीतेर्व्याजस्तुत्यलकार। 'ऊर्मिका त्वङ्गुलीये स्याद्वाश्री भङ्गितरङ्गयो' इति वैजयन्ती। सुमङ्गलीवृत्तम्। 'सजसा सगौ यदि सुमङ्गलिकेयम्' इति लक्षणात् ॥ ८७ ॥

दिवसेति। हे दिवसेश सूर्य, य शय पाणि। 'पञ्चशाख शय पाणि'

प्रतिपादयेत्स तु कथ पुरुषस्य
प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्थम् ॥ ८८ ॥

यश एव जन्मफलमात्मवतामिदमेषितव्यमतियत्नभरात् ।
अपि भूषित गुणगणैरपरैरयशस्विन न जगदाद्रियते ॥ ८९ ॥

व्यापृता वितरणोपनिषत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिदधीशा ।
स्पर्शनेन रहिताविति हेतोर्लुब्धक च कुणप च समानौ ॥ ९० ॥

दृष्टे वनीपकजने वदन स्मितेन
दानाम्बुना करतल यशसा दिशश्च ।

इत्यमर । अर्थिषु याचकेषु दैन्य दारिद्र्य प्रतिकर्तु निराकर्तु धृत लालस महाभिलाष येन तथोक्त न भवति । खलु इति वाक्यालकारे। स शयस्तु प्रतिकूलौ वैपरीत्य गतौ वर्णौ शकारयकारौ यस्मिंस्तस्य निजनाम्न पदस्य यश शब्दस्य अर्थ कीर्ति पुरुषस्य कथ केन प्रकारेण प्रतिपादयेत् आर्जयेत् । न केनापि प्रकारेणेत्यर्थ । 'सग्रहैकपर प्राय समुद्रोऽपि रसातले' इत्यभियुक्तोक्तेरदातु कदापि न भवेत् कीतिरिति भाव । पूर्वोक्त वृत्तम् ॥ ८८ ॥

तर्हि कीर्तिरेव मास्त्वित्यत आह—**यश इति** । आत्मवता देहभृता यश कीर्तिरेव जन्मन फल इति हेतो । इद यश यत्नस्य भरात अतिशयात् एषितव्य काङ्क्षणीयम्। यत जगत् लोक अपरै यशोभिन्नै गुणाना धैर्यशौर्यगाम्भीर्यादीना गणै भूषितमपि अयशस्विन कीर्तिशून्य पुरुष नाद्रियते नापेक्षते। 'प्रिय प्रजाना दातैव न पुनर्द्रविणेश्वर ' इत्युक्तत्वादिति भाव । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य कीर्त्या जनावश्यकत्वहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेद । प्रमिताक्षरा ॥ ८९ ॥

व्यापृता इति । किंच वितरणोपनिषत्सु दानवेदान्तेषु व्यापृता परिशीलका । दानमाहात्म्यसारसर्वस्वविद इति यावत् । विपश्चिदधीशा पण्डितश्रेष्ठा लुब्ध एव लुब्धक त कृपण कुणप शव च द्वावपि स्पर्शनेन दानेन स्पर्शेन च रहितौ शून्यौ इत्युक्तप्रकाराद्धेतो समानौ मिथस्तुल्यौ व्याहरन्ति कथयन्ति । हि प्रसिद्धौ । 'स्पर्शो ना मारुते स्पर्शदानयो स्पर्शन तथा' इति वैजयन्ती । लुब्धोऽकीर्तिर्जीवन्नपि मृतकल्प एवेत्यर्थ । अत्र स्पर्शनस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितस्य साम्यकथनहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमुपमैकवाचकानुप्रवेशसकीर्णम् ॥ ९० ॥

दृष्ट इति । दाता वनीपकजने दृष्टे सति । 'वनीपको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ' इत्यमर । स्वय प्रकृत्यैव । न तु कारणान्तरेणेत्यर्थ । विवश परवश सन् स्मितेन वदन दानाम्बुना करतल यशसा दिशश्च शुभ्रीकरोति तादृश प्रकृ-

---

१ 'प्रतिलोम' इति पाठ

शुभ्रीकरोति विवश स्वयमेव दाता
कस्तादृश प्रतिनिवर्तयितु क्षमेत ॥ ९१ ॥

वाञ्छामनाप्तेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।
तदद्य शक्रार्चनया धृतासोर्भावी वधो मे परमो हि लाभ ॥ ९२ ॥

यद्गोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला[1] चिन्तामणि कल्पका
यस्यारामवृतिद्रुमाश्च[2] सुरभि सा होमधेनु पुन ।
तादृग्याचति चेदुपेत्य मघवा सपूर्य तत्कामना
त्रैलोक्यस्थवदान्यससदुपरि स्यामेष मे निश्चय ॥९३॥

त्या दातार प्रतिनिवर्तयितु दानाद्वारयितु क क्षमेत शक्नुयात् । न कोऽपीत्यर्थ । अत्र वाक्यार्थत्रयेण दातुर्दाननिवारणाशक्यत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद । केवल प्रकृताना वदनकरतलदिशा धवलीकरणेनौपम्यगम्यकतुल्ययोगिताभेदश्चैकवाच कानुप्रवेशसकीर्णौ ॥ ९१ ॥

वाञ्छामिति । किच दातृजनस्य असव प्राणा वाञ्छा मनोरथ अनाप्तेन अप्राप्तेन वनीपकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति । मरणादप्यधिका जायतेऽपकीर्तिरित्यर्थ । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्युक्तत्वादिति भाव । तत् तस्मात् अद्य इदानीं शक्रस्य इन्द्रस्य अर्चनया कामितपूरणात्मिकया पूजया हेतुना धृतासो आगतप्राणस्य मे भावी कवचकुण्डलत्यागेन कालान्तरे शत्रुभि करिष्यमाण वध परम अतिकाम्य लाभ । हिरवधारणे । अशुभस्य कालहरण कर्तव्यमिति प्रसिद्धेरिति भाव ॥ ९२ ॥

यदिति । किच चिन्तामणिर्नाम कामधेन्वादिवत्कामितार्थद रत्न स यस्य इन्द्रस्य गोष्ठ्या आस्थानमण्डपस्य प्रतिहारभूतले द्वाराग्रदेशे शिला बद्ध पाषाण । कल्पका कल्पवृक्षा यस्य इन्द्रस्य सबन्धिन आरामस्य नन्दनस्य वृतिद्रुमा आवरणवृक्षा सा प्रसिद्धा सुरभि कामधेनु होमस्य पयसाग्निहोत्रस्य धेनु गौरिति । तादर्थ्ये षष्ठीसमास । भवतीति यथायोग योज्यम् । तादृक् चिन्तामणिकल्पवृक्षकामधेनुमान् मघवा इन्द्र उपेत्य मा प्रत्यागत्य याचति चेत् भिक्षते यदि । तस्य इन्द्रस्य कामना मनोरथ सपूर्य त्रैलोक्यस्थाना भुवनत्रये वर्तमानाना वदान्याना दातॄणा या ससत् सभा तस्या उपरि अग्रभागे स्या वर्तेयम् । एष उक्तप्रकार मे मम निश्चय निष्कर्ष । अत्र चिन्तामण्यादिमतोऽपीन्द्रस्य याच्ञाप्रसङ्गेन तैरप्यपूरणीयस्तन्मनोरथ इति तत्पूरणस्य त्रैलोक्यस्थवदान्योपरितनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९३ ॥

---

१ 'यद्गेह' इति पाठ २ 'महीरुहश्च' इति पाठ

वीक्ष्य वन्ध्यवचनोऽपि गुणज्ञो विस्मयाम्बुनिधिवीचिषु मग्न ।
पद्मबन्धुरिति वादिनमेन पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥

अये[1] वत्स, भवतो[2] भाषित क्षममेव स्थूललक्षाणाममूदृश[3] तु तव मत पुनरपि मम रसना निदेशावशेषपथपान्था[4] निर्मिमीते ॥

अथवा[5] त्व शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणात्पूर्वमेव[6] पूर्वदेवगर्वनिर्वापणधूर्वहतया कुलिशमपि चिरारूढकलङ्काङ्कुर[7]जर्जरितधाराशतमातन्वती तदीया शक्तिमादत्स्वेति ॥

वीक्ष्येति । अथ इत्युक्तप्रकारेण वादिन वदन्त एन कर्ण वीक्ष्य वन्ध्य निष्फल वचनम् 'मा पूरय मनोरथमिन्द्रस्य' इत्यात्मक यस्य तथोक्तोऽपि गुणज्ञ । नतु गुणमेव दोषत्वेन ज्ञातेत्यर्थ । अतएव विस्मयस्य आश्चर्यस्यैव अम्बुनिधे वीचिषु तरगेषु मग्न । अतिविस्मित इत्यर्थ । पद्माना बन्धु सूय । पाटला श्वेतरक्ता अधरव्यापनादीषदरुणा । स्वत श्वेतेति यावत् । स्मितस्य रुचि यस्य तथोक्त सन् । गिर वाच वक्ष्यमाणा ऊचे उक्तवान् । ब्रूञ कर्तरि लिटि वच्यादेश । अत्र गुणज्ञत्वस्य अतिविस्मयहेतुत्वात् पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन अङ्गेन विस्मयाम्बुनिधीति रूपक सकीर्णम् । तस्य च वचनस्य नैष्फल्यरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तिवर्णनात्मिकया विभावनया ससृष्टि । स्वागता ॥ ९४ ॥

अये इति । अये वत्स हे पुत्र, भवत तव सबन्धि भाषित वचन अप्यात्मवधमङ्गीकृत्येन्द्रस्य वाञ्छा पूरयिष्यामीत्यात्मक स्थूललक्षाणा बहुप्रदाना क्षम उपपन्नमेव । भवादृशानामिति शेष । हे पुत्र, अमूदृश उक्तविधम् । 'अदसो दृशोर्योगे' इत्याद्यत्वदीर्घयो 'अदसोसेर्दादु दो म ' इति दस्य च मत्वम् । अस्य चोत्व च । तव मत प्राणात्ययेऽप्यनुज्ञनीयम् । दानव्रत तु मम मे रसना जिह्वा पुनरपि । उक्तप्रकारादन्यथेत्यर्थ । निदेशावशेष आज्ञावाक्यशेष एव पन्था तत्पथ तस्मिन् पान्था गच्छन्तीम् । 'पन्थो ण नित्यम्' इणि णप्रत्यय , पन्थादेशश्च । ततष्टाप् । 'पान्थीम्' इति पाठ प्रामादिक । निर्मिमीते करोति । निदेशशेष किञ्चिद्वच्मीत्यर्थ ॥

अथवेति । अथवा । उक्तार्थ असमतश्चेदित्यर्थ । इतीद काचित्क पाठम् ॥ त्वमिति । हे वत्स, त्व शुनासीरस्य इन्द्रस्य । 'वृद्धश्रवा शुनासीर ' इतीन्द्रपर्यायेष्वमर । मनीषितस्य कामितस्य पूरणात् पूर्वमेव स्वय पूर्वदेवाना सुरद्विषा गर्वस्य निर्वापणे शमने धूर्वहतया भारवाहित्वेन हेतुना कुलिश वज्रायुधमपि चिरादारूढेन लग्नेन कलङ्काङ्कुरेण जर्जरित तुच्छित धाराणा कोटीना शत यस्य

---

१ 'अयि' इति पाठ २ 'भवता' इति पाठ ३ स्थूललक्ष्याणामीदृश तव' ४ 'पान्थिनीम्' इति पाठ ५ 'अथवा' इति क्वचिन्न ६ 'प्रागेव' इति पाठ• ७ 'कलङ्काकुल' इति पाठ

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण स मरीचिमाली चरमाचलशिखरपरिशीलयमानविहारमिहापि समाचचार ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुता पति
सदसि तनय भानोरेत्यार्थिचाटुशताकुले ।
कवचमतुल वाचायाचत्सकुण्डलमादरा-
दयमपि तथेत्युक्त्वा शक्ति ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ९५ ॥

नकारमेते वहतो रिपू[1] ममेत्यमर्षभारादिव शस्त्रधारया ।
सुतो रवेर्दशन[2]कर्णवेष्टने स्वय समुत्कृत्य ददौ बिडौजसे ॥ ९६ ॥

तथोक्त आतन्वती कुर्वतीं तस्य इन्द्रस्य इमा तदीया शक्ति नाम आयुध आदत्स्व गृहाण । प्रत्युपकारद्वारेति भाव । इति निदेशावशेषपयपान्या निर्मिमीत इति पूर्वेणान्वय ॥

तत इति । तत तथा इन्द्राच्छक्तिं गृह्णीयामिति पर भृश अङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य कर्णस्य समक्ष प्रत्यक्ष एव स मरीचिमाली सूर्य चरमाचलस्य अस्त गिरे शिखरे परिशील्यमान क्रियमाण विहार क्रीडाम् । अस्तमयमिति यावत् । इह कर्णपुरोभागेऽपि अचिरेण सत्वर समाचचार कृतवान् अन्तर्हितवान् ॥

कतीति । तत अनन्तर कतिपयानि कानिचिद्दिनानि यस्मिन् तस्मिन् काले याते गते सति मरुता देवाना पति इन्द्र अर्थिना याचकाना चाटुशतै प्रिय वाक्यशतै आकुले सान्द्रे सदसि सभायाम् । 'स्त्रीनपुसकयो सद ' इत्यनुशासनात् नपुसकत्वम् । भानो सूर्यस्य तनय कर्ण एत्य प्राप्य अतुल सहजत्वाद सदृश कुण्डलाभ्या सहित सकुण्डल कवच वाचा देहीत्यात्मिकया अयाचत् भिक्षितवान् । याचते कर्तरि लङ् । अय कर्णोऽप्यादरात् तथा दास्यामीति उक्त्वा तत याचमानकवचकुण्डलात् इन्द्रात् अद्भुता लोकोत्तरा शक्ति आयुधविशेष जगृहे गृहीतवान् । हरिणप्लुतावृत्तम्—'रसयुगहयैर्न्सौम्रौ स्लगा हरिणप्लुता' इति लक्षणात् ॥ ९५ ॥

नकारमिति । एते दशनकर्णवेष्टने नकार नाक्षर निषेधार्थक वहत बिभृत । स्वनाम्नीति शेष । अत कारणात् मम दातु रिपू शत्रू इत्युक्तप्रकारात् अमर्षभारात् कोपातिशयादिवेत्युत्प्रेक्षा । रवे सुत कर्ण शस्त्रस्य असे धारया अञ्चलेन समुत्कृत्य उत्पाट्य दशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले बिडौजसे इन्द्राय स्वय ददौ दत्तवान् । 'तनुत्र वर्म दशनम्', 'कुण्डल कर्णवेष्टनम्', 'बिडौजा पाकशासन ' इति सर्वत्रामर ॥ ९६ ॥

---

१ 'रिपु' इति पाठ २ 'दर्शन' इति पाठ

निशम्य तत्कल्पतरोर्ह्रिया च्युतैश्चिरार्जितैस्त्यागयशोभरैरिव ।
सुपर्वमुक्तैः कुसुमैर्न केवलं तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥ ९७ ॥
जाग्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्णं पुनरर्थिने स्वाम् ।
हिरण्मयीं यद्वितताार भूषां तन्नामसाम्यं ध्रुवमत्र हेतुः ॥ ९८ ॥

आपृच्छ्य तं तदनु नाकपतिः सुधर्मा-
मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसां समाजे ।
प्राशंसदस्य चरितं सविधे सुरभ्या
रोमन्थमप्यविगणय्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

निशम्येति । तत् कर्णस्य सहजकवचकुण्डलदानं निशम्य श्रुत्वा ह्रिया लज्जया च्युतैः गलितैः । तादृग्दानस्य तत्राप्यसंभवादिति भावः । चिरादार्जितैः त्यागेन वितरणेन ये यशोभराः कीर्त्यतिशयाः कल्पवृक्षीयाः तैरिव स्थितैः सुपर्वभिः देवैः मुक्तैः विसृष्टैः कुसुमैः पुष्पैः तस्य कर्णस्य अङ्गं केवलं शरीरमेकमेव सुगन्धि नाभवत्, किंतु अङ्गाश्च अङ्गाख्याश्च जनपदा अपि कर्णपाल्याः सुगन्धयः मनोहरगन्धा अभवन् अतिमहती पुष्पवृष्टिरासीदित्यर्थः । 'अङ्गं गात्रान्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्वः । असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ९७ ॥

जाग्रत्स्विति । तस्य कर्णस्य सर्वेषु अवयवेषु करचरणादिषु जाग्रत्सु विद्यमानेषु सत्स्वपि कर्णं पुनः श्रोत्रमेव-स्वां स्वीयां हिरण्मयीं काञ्चनीम् । 'दाण्डिनायन-'इत्यादिना निपातः । भूषां कुण्डलं अर्थिने इन्द्राय वितताार दत्तवान् । इति यत् । अत्र कुण्डलदाने तेन कर्णेन सह नाम्ना कर्णेतिसंज्ञया यत्साम्यं तुल्यत्वं तत् । तस्येति शेषः । श्रोत्रस्येत्यर्थः । हेतुर्ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । यद्यपि करचरणादिभिरपि कवचदानं कृतं तदस्यापि तुल्यम्, इदं त्वधिकमित्युत्प्रेक्षितमिति ध्येयम् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षया तन्नामासाम्यमात्रस्यापि तथा दानहेतुत्वे किमु वक्तव्यं तद्दाननैसर्गिकत्वम् इत्यर्थापत्तिप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ९८ ॥

आपृच्छ्येति । तदनु कवचकुण्डलदानानन्तरं नाकस्य स्वर्गस्य पतिः इन्द्रः तं कर्णं आपृच्छ्य गच्छामीत्युक्त्वा सुधर्मां देवसभां आसाद्य प्राप्य सिद्धानां नारदादीनां देवयोनिविशेषाणां वा मरुतां देवतानां अप्सरसां च समाजे संघे अस्य कर्णस्य चरितं तथाविधं दानचारित्रं सविधे समीपे सुरभ्याः कामधेन्वाः रोमन्थं चर्वितचर्वणमपि अविगणय्य दूरीकृत्य निशम्यमानं श्रूयमाणं यथा स्यात् तथा प्राशंसत् प्रकर्षेण स्तुतवान् । शरीरमुत्कृत्त्य दानस्य तस्या अप्यसंभवादिति भावः ॥ ९९ ॥

---

१ 'तद्वितताार' इति पाठः

तावत्पार्थास्तेऽपि पुन काम्यकसीमा
हित्वा सघैर्भूविबुधानामनुयाता ।
तीर्थव्रातान्विस्मृतपूर्वानवगाढु
वध्वा साक द्वैतवनारण्यमवापु ॥ १०० ॥

तत्र कदाचिदाश्रमद्वारि 'हा है महाभागा, मम होमसाधनमरणिमपहृत्य हरिणोऽयमितो धावति' इति बाष्पायमाणस्य कस्यचिदग्रजन्मन शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्थान्पार्श्वलताताडनानुषक्तनवकिसलयजालमुत्प्लवनवेगपवनबहिर्ज्वलद्वह्निशिखाकन्दलमिवाराणि विषाणया बिभ्राण कतिषुचित्पदेषु सुग्रह इव कतिषुचिद्दुरासद इव विचित्रगति कोऽपि कृष्णसारे दूरमाकृष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तावदिति। तावत् तदानीं ते पार्था अपि काम्यकस्य वनस्य सीमा हित्वा भूविबुधाना ब्राह्मणाना सघै अनुयाता सन्त पूर्व विस्मृतान् मार्गवशादिना असेवितान् तीर्थाना पुण्यसरसा व्रातान् समूहान् अवगाढुम् । तत्र स्नातु मित्यर्थ । पुनरपि द्वैतवन नाम अरण्य व वा साक द्रौपद्या सह अवापु प्राप्तवन्त । मत्तमयूरीवृत्तम्—'वेदै रन्ध्रैर्म्तौयसगा मत्तमयूरी' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

तत्रेति। तत्र द्वैतवने कदाचित् हे महाभागा महानुभावा पाण्डवा, मम होमस्य साधन अग्निमथनद्वारा कारण अरणि अपहृत्य अय हरिण कुरग इत मार्गात् धावति । हा हेत्यतिखेदे । इति उक्तप्रकार आश्रमस्य द्वारि अग्रदेशे बाष्पायमाणस्य रुदत कस्यचित् अग्रजन्मन ब्राह्मणस्य शोकस्य निवारणाय चाप चक्रीकृत्य गुणाकर्षणेन कुण्डलीकृत्य अनुधावत द्रुतमनुगच्छत तान् पार्थान् पार्श्वयोरुभयोर्या लता तासा ताडनेन सघर्षणेन अनुषक्त लग्न नवाना किसलयाना जाल वृन्द यस्मिंस्तम् । अतएव उत्प्लवनेषु ऊर्ध्वलङ्घनेषु यो वेग तेन य पवन वायु तेन बहिर्ज्वलन्त वह्निशिखाना अग्निज्वालाना कन्दला अङ्कुरा यस्मिन् तथोक्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अरणि अग्निमन्थनदारु विषाणया शृङ्गेण बिभ्राण कतिषुचित्पदेषु पादन्यासेषु सुग्रह अनायासेन ग्रहीतु शक्य इव कतिषुचित्पदेषु दुरासद दुर्ग्रह इव विचित्रा आश्चर्या गतय यस्य

---

१ 'साधम्' इति पाठ २ 'हा' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अरणिम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'इतस्तत' इति पाठ ५ 'गृहमेधिन' इति पाठ ६ 'पार्थम्' इति नास्ति क्वचित् ७ 'उत्प्लुत्य धावनवेग' इति पाठ ८ 'ज्वलितगर्भवह्नि' इति पाठ ९ 'विषाणयो' इति पाठ १० 'चित्रगति' इति पाठ ११ 'अपाकृष्य' इति पाठ

तदनु ललाटतपनखपचहेलिधूलिभ्या द्यावापृथिवीभ्यामुदन्यावदान्यमहिम्नि दिनयोवने प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्थमिव पानीयमपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजै सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य मूलभुव तच्छायामण्डलमिव पाण्डव शनै शनैरुपससर्प ॥

तत्रानिले कमलगन्धिभिरुच्यमाना-
माशा गतेषु सलिलाय चिरायितेषु ।
भीमादिषु क्षितिभुजा परितप्य भेजे
तेषा पदानुसरणादथ कापि वापी ॥ १०१ ॥

स कोऽपि दुर्ज्ञेय कृष्णसार कुरग दूर दूरदेश आकृष्य लाभाशया नीत्वा स्वय अन्तरधात् अन्तर्हितवान् ॥

तदन्विति । तदनु कृष्णसारान्तर्धानानन्तर ललाट तपतीति ललाटतप । नखान् पचतीति नखपच । शिर पाददाहिनावित्यर्थ । हेलि सूर्य धूलि रज ययोस्ताभ्या द्यावापृथिवीभ्या आकाशभूमिभ्या उदन्याया पिपासाया वदान्य दाता महिमा प्रभाव यस्मिन् तस्मिन् । अतितृष्णाजनक इत्यर्थ । 'उदन्या तु पिपासा तृट्' इत्यमर । दिनस्य अह्न यौवने मध्यभागे । मध्याह्नकाल इति यावत् । प्रकृतमर्थ अरणिमिव हरिणमिव वा । पानीय जलमपि इतस्तत विचिन्वद्भि अन्विषद्भि अनुजै भीमादिभि सह पाण्डव धर्मराज विशालस्य विस्तीर्णस्य कस्यचित् वने शालस्य वृक्षस्य मूलभुव मूलदेश प्रति तस्य वनशालस्य च्छायामण्डल अनातपबिम्ब इव शनै शनैर्गत्यातपश्रमात् मन्द मन्द उपससर्प समीप गतवान् । अत्र च्छायामण्डलपाण्डवयो शनै शनैर्मूलोपसर्पणेनौपम्यस्य गम्यत्वात् तुल्ययोगिताभेद । अस्य च अरणिजलयोरन्वेषणेनौपम्यगमकतुल्ययोगिताभेदेन ससृष्टि ॥

तत्रेति । तत्र वृक्षमूले कमलगन्धिभि पद्मसौरभवाहिभि अनिलै वायुभि उच्यमानाम् । अत्रास्ते पद्मिनीति सूच्यमानामित्यनुमानालकार । आशा दिश प्रति सलिलाय उदकमानेतुम् । इति 'क्रियार्थ–'इत्यादिना चतुर्थी । गतेषु भीमादिषु चतुर्षु चिरायितेषु चिरादप्यनागतेषु सत्सु । अथ क्षितिभुजा धर्मराजेन परितप्य किमेषामत्याहित यतोऽद्यापि नागच्छन्तीत्यनुतप्य तेषा भीमादीना सबन्धिना पदाना पादनिक्षेपस्थानाना अनुसरणात् अनुसृत्य गमनात् ।'तत्कृत्य–' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी वा । कापि इय एतादृशीति दुर्ज्ञेया वापी दीर्घिका भेजे आप्ता । भजते कर्मणि लिट् ॥ १०१ ॥

---

१ 'तदनन्तरम्' इति पाठ २ 'महिमनि' इति पाठ ३ 'प्रादुर्भवति सति' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तच्छाय' इति पाठ

तस्यास्तटे कमलिनीदलपत्रपाणी-
स्तान्पङ्क्तिशो निपतितानवलोक्य वीरान् ।
बाष्पाम्बुभि प्रथमदर्शितमार्गयेव
तन्वा नृपस्य धरणौ सहसा निपेते ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्ददृशेऽधिकवत्सल सपदि मूर्छितधीर्निभृताङ्गक ।
स्वयमपि प्रविभज्य तदा दशामनुभवन्निव तामनुजाश्रिताम् ॥१०३॥

नासाविलोभनपटून्नवपद्मगन्धा-
नादाय तत्र मधुपैरनुसेव्यमाना ।
वर्द्धिष्णुचेतनममु वनवापिकाया
कल्लोलमल्लपवना कलयाबभूवु ॥ १०४ ॥

तस्या इति । तस्या वाप्या तटे तीरे कमलिनीदलानि पद्मपत्राण्येव पात्राणि जलभाजनानि पाण्योयेषा तान् पङ्क्तिश निपतितान् । मृतवेति शेष । तान् भीमादीन् वीरान् अवलोक्य बाष्पाम्बुभि प्रथम पूर्व दर्शित मार्ग निपतनरूप यस्यास्तथोक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा । नृपस्य धर्मराजस्य तन्वा शरीरेण धरणौ भुवि सहसा दु खवेगात् सत्वर निपेते पतितम् । पततेर्भावे लिट् ॥ १०२ ॥

स इति । अधिक वत्सल भ्रातृशोकान्वित सपदि पतनक्षण एव मूर्छिता धी चेतना यस्य स । अतएव निभृतानि निश्चलानि अङ्गानि यस्य स त क । शैषिक कप्प्रत्यय । स नृपति अनुजै भीमादिभि आश्रिता दशा मरणावस्था प्रविभज्य समाश विभाग कृत्वा स्वयमप्यनुभवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । ददृशे दृष्ट । तत्रस्थैरिति शेष । भ्रातृणा सामुदायके वस्तुनि समाशहारित्वस्मरणादिति भाव । दृशे कर्मणि लिट् । द्रुतविलम्बितम् ॥ १०३ ॥

नासेति । तत्र तदानीं नासाया घ्राणस्य विलोभने तृष्णाजनने पटून् समर्थान् नवान् पद्माना गन्धान् आदाय मधुपै अलिभि अनुसेव्यमाना इति मान्योक्ति । वने वापिकाया पूर्वोक्ताया कल्लोलमल्लाना श्रेष्ठतरङ्गाणा सबन्धिन पवना वायव अमु मूर्च्छित धर्मराज वर्धिष्णु पुन प्राप्तिशीला चेतना सज्ञा यस्य तथोक्त कलयाबभूवु चकु । अत्र वायूना गुणसमृद्धे विशेषणगत्या नृपचेतनासघटनहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । 'आघ्राय' इति पाठस्त्वसगतार्थत्वात् कथचिदुक्तार्थलक्षणया योज्य ॥ १०४ ॥

---

१ 'माग एव' इति पाठ २ 'पुष्प' इति पाठ ३ 'इम नववापिकाया' इति पाठ

तत क्षणादेव किंचिदुद्भ्रम्य परित शून्यशून्या दिशो दशापि विलोकयमान शनै शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन कराञ्चलेन तान्पर्यायवृत्त्या परामृश्य वनविहगमृगपानसौकर्याय सुतरा दुरवतरा ता सरसीमिव बाष्पधारामभिवर्षन्धर्मसूनुरेव विलपितुमारभत ॥

वीरा भवद्विपदि देवपरम्परापि
दूरेतरा प्रति परान्न गिरा प्रवृत्ति ।
हा हा दशेयमिह वोऽद्य कुतोऽवतीर्णा
मामन्तरेण भवता किमिद प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

तत इति । तत चेतनाप्राप्त्यनन्तरम् । धर्मसूनु धर्मराज किंचिन् उद्भ्रम्य उत्थाय। क्षणात्। उत्थानक्षण एवेत्यर्थ । दिश दशापि परित शून्यशून्या विलोकयमान आत्मप्रियभ्रातृरहितत्वे अ यन्त सर्वार्थशून्यत्वेन पश्यन् सन् शनै शनै उपसृत्य समीप प्राप्य शोकेन चञ्चलेन सकम्पन कराञ्चलेन अग्रहस्तेन तान् भ्रातॄन् भीमादीन् पर्यायवृत्त्या क्रमश परामृश्य सस्पृश्य दुरवतरा अवतरितुमशक्या ता सरसी वापी वने अरण्ये विहगाना पक्षिणा मृगाणा च पानस्य सौकर्याय सौलभ्याय सुतरा सुखेनावतरितु शक्यामिवेत्युत्प्रेक्षा । 'परिपूरयितुमिव' इति पाठान्तरम्। बाष्पधारा अभितो ववर्ष । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण विलपितु परिदेवितु आरभत उपक्रान्तवान् ॥

वीरा इति । हे वीरा भीमादय , भवता युष्माक विपदि मरणे विषये देवाना परम्परा समूहोऽपि दूरेतरा अत्यन्तदूरे भवति । 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्येदन्तादव्ययात्तरप्याम्। परान् देवपरम्परात अन्यान् मनुष्यादीन् प्रति गिरा प्रवृत्ति किमवशिष्टेति वाक्प्रसरण नास्त्येव । देवानामेव तथात्वे तदितरेषा का वातेत्यर्थ । तथापि इह अत्र अद्य इदानीं व युष्माक इय दशा मरणावस्था । कुत कस्माज्जनात् अवतीर्णा प्राप्ता। हा हेत्याश्चर्ये खेदे वा । किंच मामन्तरेण मया विना भवतामिद प्रयाण परलोकयात्रा। किमिति कुत्सायाम्। अनुचितमेवेत्यर्थ । समसुखदु खभागिन सर्वदेव त्यागानर्हत्वादिति भाव । अत्र देवानामापत्करणाशक्तत्वे किमुत मनुष्याणामिति कैमुत्येन अर्थान्तरसिद्ध्यात्मकेन अर्थापत्त्यलंकारेण मरणहेतो प्रसक्त्यभावेऽपि तद्वर्णनात्मकविभावनान् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । यत्तु 'भवतामापदि विषये दूरेतर–'इत्यपपाठ परिकल्प्य 'रक्षितुमशक्त–' इति व्याख्याय च अतएव 'परान् नरान् प्रति गिरा प्रवृत्ति

---

१ 'उत्थाय' इति पाठ २ 'दशापि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'पाणिना ताभ्रातॄन्' इति पाठ ४ 'परिमृश्य' इति पाठ ५ 'सुतरा' इति नास्ति क्वचित् ६ 'सरसीं परिपूरयितुमिव' इति पाठ ७ 'दूरापरा प्रति नरान्न गिरा' इति पाठ ८ 'किमिद भवता' इति पाठ

दैव कठोरचरित दयया विहीन
माद्रीसुतावहह मातृमुखानभिज्ञौ ।
कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा
कान्तारसीमनि मयाचरितु न सेहे ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एव यो भवान्व्रणमाधत्त हरस्य मस्तके ।
व्रणमायुषि पार्थ तस्य ते विदधाति स्म मृध विनैव क ॥१०७॥

वत्स द्वेषिनियुद्धजीवनभुज प्रख्यानिधे मारुते
कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तामवस्थामिमाम् ।

न नास्त्येव'इति विलिख्य देवानामप्यशक्य मनुष्या रक्षन्तीति वक्तुमवकाश एव नास्तीति भावार्थमाह नृसिह , तत् हा हा दशेयमिति तृतीयवाक्यार्थेन वीरा इति भीमादिनिर्देशेनच सगतमसगत वेति रसिका एवाकलयन्तु । पठन्तु स्वयद्राविडेनापि हाहेत्यस्य कटकटेत्यान्ध्रभाषया विवरण स्वस्य साहितीपारीणता प्रथयतीति १०५॥

दैवमिति । दयया विहीन कृपया शून्य अतएव दैव विधि कठोरचरित दारुणकर्म यत यद्दैव मातु मुखस्य अनभिज्ञौ अद्रष्टारौ । तयो बाल्य एव तस्या भर्त्रानुमृतत्वादिति भाव । माद्या सुतौ नकुलसहदेवौ कान्तारसीमनि अरण्यदेशे कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुमपि न सेहे। अहहेति खेदे। एतावन्मात्रमपि तत्तादृशमहाभोगिनो न क्षमत इत्यर्थ । परेषामादेह-पात न शाम्यति मत्सर क्रूराणामिति भाव । तद्दैवमिति योज्यम् । अत्रोत्तर वाक्यार्थेन दैवस्य दारुणकर्मत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद । अत्रादौ नकुलसह-देवाववधीकृत्य राज्ञो विलाप वयस्तारतम्यकृतप्रेमतारतम्यप्रयुक्त इति ध्येयम् ॥ १०६ ॥

स्वयमिति । हे पार्थ, य भवान् मृधे स्वयमव्रण व्रणरहित सन्नेव हरस्य शभो मस्तके शिरसि व्रण आधत्त अकरोत् । भवच्छब्दयोगात् 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुष । तस्य तादृक्प्रभावस्य ते तव आयुषि व्रण आयुषोऽन्तमित्यर्थ । मृध युद्ध विनैव क विदधाति स्म । अचिन्त्यमहिमा हि स पुमानित्यर्थ । अत्र 'स्वयमव्रण एव यो भवान्' इत्येव पाठ । 'यो रणम्' इति पाठे मृधमित्यनेन पर्यायभङ्गाख्यदोष । पार्थ इति निर्देशानुसारेण त्वमित्यनुषञ्जनीयत्वे आधत्तेति प्रथमपुरुषानुपपत्तिश्चेति । वैतालीयम् ॥ १०७ ॥

वत्सेति । द्वेषिभि हिडिम्बादिभि सह नियुद्ध बाहुयुद्धमेव जीवन वृत्ति ययोस्तादृशौ भुजौ यस्य तस्य सबुद्धि हे तादृशभुज । हे प्रख्यानिधे कीर्त्यावास, हे मारुते वत्स भीम, भवता प्राप्ता इमामवस्था कर्णात्कर्णान्तरप्राप्ति कर्णाकर्णि-

---

१ 'रणे' इति पाठ

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजा च बाष्पायितु
स्वस्त्रीयै सह सौबलस्य च मुदा[1] कोऽप्येष कालो ह्यभूत्[2] ॥१०८॥

मय्यप्यसूनिह विमुञ्चति याज्ञसेनी
सा श्वापदामिषमबुद्धगतिर्भवेन्न ।
हा माद्रि कुन्ति युवयोर्वनभूमिरेव
पुत्रप्रसूतिविपदो पदता प्रपेदे ॥ १०९ ॥

कूटस्थशीतकरकुक्षिगत कुरग
कुर्वन्स्वजातिकृतकोपरसातिरेकम् ।
कोदण्डमप्यगणयन्कुलिशास्त्रसूनो
क्वासौ स्थितो बत मृग[3] कुलहानये न ॥ ११० ॥

का तया तत्तज्जनाकर्णनपारपर्यतया निशम्य श्रुत्वा एकचक्रनगरी भजन्तीति तद्वामिना अनिश शोकेन च सौबलस्य शकुने स्वस्त्रीयै भागिनेयै दुर्योधनादि भि सह मुदा हर्षेण च बाष्पाणि नेत्रजलानि कारयितु बाष्पायितुम् । तान रोदयितु मेतान् मोदयितु चेत्यर्थं । एष काल कोऽपि विपरीत अभूत् आसीत् । अत्र शोक स्वान्तकवकान्तकनाशजन्य मोद स्वैरमूलजन्य इति विवेक । अत्र भीमावस्थाकर्णनस्य विशेषणगत्या बाष्पोदयहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥ १०८ ॥

मयीति । किच मय्यपि इह असून् प्राणान् विमुञ्चति सति सा पतिव्रता तिलकत्वेन प्रसिद्धा याज्ञसेनी द्रौपदी न अस्माक अबुद्धा गति यया सा तथोक्ता। अज्ञातास्मद्वृत्तान्ता सतीत्यर्थ । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समास । न अस्माभि अबुद्धा अज्ञायमाना गति यस्यास्तथोक्ता सतीति वा । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । अतएव श्वापदाना मासादमृगविशेषाणा आमिष मास भक्ष्य वा भवेत् । तैर्भक्ष्या भवेदित्यर्थ । हेति खेदे । हे कुन्ति, हे माद्रि, मातरो युवयो द्वयो वनभूमिरेव पुत्राणा अस्माक प्रसूते जननस्य विपद मरणस्य च द्वयो पदता स्थानत्व प्रपेदे । हेत्यत्रापि योज्यम् ॥ १०९ ॥

कूटेति । कूटस्थ मृगवशस्य आदिम शीतकरस्य चन्द्रस्य कुक्षिगत मध्ये वर्तमान कुरग स्वया स्वीयया जात्या कुरङ्गत्वेन कृत कोपरसस्य अतिरेक येन तथोक्त मामप्यविगणय्य अय मदाश्रयवशोच्छेद किमिति करोतीति कोपोद्रिक्त कुर्वन् सन् कुलिशास्त्रस्य वज्रिण सूनो अर्जुनस्य कोदण्ड गाण्डीवमपि अगण यन् अनाद्रियमाणश्च सन् । कुलिशास्त्रेती द्रनिर्देशात्पुत्रवत्सलस्येन्द्रस्य वज्रायुध मप्यगणयन्नित्यपि बोध्यम् । असौ अरणिहर्ता मृग न अस्माक कुलहानये वशच्छेद कर्तुम् । इति 'क्रियार्थ–'इत्यादिना चतुर्थी । बतेति खेदे । 'वनमृग ' इति

---

१ 'मुदे' इति पाठ २ 'अभवत्' इति पाठ ३ 'वनमृग ' इति पाठ

इत्थ विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीषा-
मन्तस्य हेतुरिदमित्युदक सरस्या ।
पातु प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानदृश्यो
गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

राजन्मदुक्तिसरणे प्रतिवाक्यदान
देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।
एते मदीयमवमत्य वचोऽवलेपा-
त्पीताम्भस सपदि बिभ्रति दीर्घनिद्राम् ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति वक्तु
प्रश्नानसौ दिविचरस्य पडूत्तरै स्वै ।
प्रत्युद्ययौ बहुमतैर्वनदेवताना-
मिन्दो करानिव तरङ्गकुलै पयोधि ॥ ११३ ॥

पाठ उक्तार्थालाभादुपेक्ष्य । क्व कुत्र स्थित । न जान इति योज्यम् । खेदमोदयो प्रस्तावे न्यूनपदत्वे निर्दोषत्वाभिमानात् । अत्र वैलापषट्कव्याख्यानयो नृसिंहास्मदीययो करुणारसपरिपोषतारतम्य सम्यक् स्वयमेवाकलयन्तु रसिका इति नोद्घाटित ग्रन्थगौरवभियेति ॥ ११० ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण नृपतौ धर्मराजे विलप्य इद एतत् सरस्युदक अमीषा भीमादीना भ्रातृणा अन्तस्य मरणस्य हेतुरिति । निश्चित्येति शेष । स्वयमपि सरस्या वाप्या उदक पातुम् । पीत्वा मर्तुमित्यर्थ । प्रवृत्तवति उद्युक्ते सति अदृश्य अतएव कोऽपि अचिन्त्यमहिमा पुमान् गगने स्थित सन्नेव वाच गम्भीर यथातथा आह ॥ १११ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—**राजन्निति** । हे राजन्, मम सबन्धिन्या उक्तीना प्रश्नाना सरणे पङ्क्त्या प्रतिवाक्याना दान सघटन उपेक्ष्य । उत्तराण्यनुक्त्वेत्यर्थ । देवो ब्रह्मापि अत्र सरसि जल पातु नेष्टे न शक्नोति । अत एते त्वदनुजा अवलेपात् गर्वात् मदीय वच अवमत्य अनादृत्य पीत अम्बु जल यैस्तथोक्ता सन्त सपदि जलपानक्षण एव दीर्घनिद्रा मरण बिभ्रति । मृता इत्यर्थ ॥११२॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य उत्तराण्युक्त्वा । मदुक्तिसरणेरिति शेष । अत्र सरस्या जल पिब इत्युक्तप्रकारेण वक्तु भाषमाणस्य दिविचरस्य यक्षस्य प्रश्नान् । 'को मोदते' इत्यादीन् प्रति । असौ युधिष्ठिर स्वै स्वीयै वनदेवताना बहुमतै ताभिर्बहुमन्यमानै पूर्ववन्निष्ठाषष्ठ्यौ । षड्भि उत्तरै

---

१ 'सलिल तु' इति पाठ

तदनन्तरम् ।
कटिलम्बितवल्कलो जटाल कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्र ।
कुशबर्हवतसित स देव कुरुराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिवाकारयता निजेन तेजसा कुड्मलीकृतकरकमलयुग्म तमात्मसभव प्रेममेदुरमेवमवादीत् ॥

अये वत्स, मा धर्ममवेहि ॥

विमतजनवितीर्ण विविध विपिनक्लेशमनुभवतो भवतो भाव बुभुत्सुरेवमाचरिषम् ॥

प्रतिवाक्यै 'पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाक पचति स्वे गृहे । अनृणो ह्यपरप्रेष्य स रात्रिचर मोदते ॥' इत्यादिभि । पयोधि समुद्र स्वै तरङ्गाणा कुलै वृन्दै इन्दो चन्द्रस्य करान् किरणान् प्रतीव प्रत्युद्ययौ प्रत्युज्जगाम। उत्तराण्युवाचेत्यर्थ । उपमालकार । अत्र 'तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिब' इत्येव पाठ । 'तत्प्रत्युदीर्य सलिल न पिब' इति पाठे प्र युदीर्य सलिल पिब अन्यथा न पिबति व्याख्याय त्वेऽपि क्लिष्टत्वन्यूनपदत्वाख्यमधिक दोषद्वयमिति ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम् । इत्युत्तरेणान्वय ॥

कटीति । कटौ ऊरूपरिभागे लम्बित धृत वल्कल येन स जटाल जटा वान् कमनीय मनोज्ञ स्मित यस्य स चासौ धौतयज्ञसूत्र इति वैवक्षिकविशेषण विशेष्यभावात् बहुव्रीहिगर्भ कर्मधारय । कुशबर्हे दर्भपत्रै वतसित शिरसि भूषित स उक्तप्रभावेन प्रसिद्ध देव यक्षाकृति यम कुरराजस्य धर्मराजस्य पुर अवतीर्य । गगनादिति शेष । तस्थौ स्थितवान् ॥ ११४ ॥

स इति । स देव यमस्तु लोकान् सर्वान् अतीतेन अतिक्रान्तेन। सर्वातिशायि नेत्यर्थ । राकाणा पूर्णिमारात्रीणा शत आकारयता आह्वयतेव । अतिधवले नेत्यर्थ । निजेन तेजसेवेत्युत्प्रेक्षा । कुड्मलीकृत मुकुलीकृत करौ कमले इव तयो युग्म युगल यस्य तथोक्तम् । साञ्जलिबन्धमित्यर्थ । आत्मसभव पुत्र धर्मराज प्रति प्रेम्णा अनुरागेण मेदुर पूर्ण यथातथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । वदते कर्तरि लुङ् ॥

उक्तिप्रकारमेवाह—**अये इति ।** अये वत्स हे पुत्र, त्व मा धर्म यम त्वत्पितर अवेहि जानीहि ॥

विमतेति । किंच विमतजनेन शत्रुजनेन दुर्योधनादिना वितीर्ण दत्तम्। प्रापि तमिति यावत् । विविध बहुविध विपिनक्लेश वनवासदु ख अनुभवत भवत तव भाव स्वभाव बोद्धु धर्म लङ्घते वा न वेति परीक्षितुमिच्छु बुभुत्सु । बुध्यते सन्नन्तादुप्रत्यय । एव भवदनुजविपत्तिकरणेन प्रकारेण आचरिष आचरितवानस्मि ॥

---

१ एतत्पूर्वम् 'सम्प्रति' इति क्वचित्

तद्बहुधा परीक्षितेन भवत शीलेन समञ्जसेन प्रश्नोत्तरेण च प्रसेदिवानस्मि। तस्मान्ममानुग्रहेण स्वप्नान्निवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभि सह त्रयोदशीं शरद वेषान्तरवन्त भवन्त कोऽपि न जानीयादिति वरमरणि च विस्मयविस्मारितनयनपरिस्पन्दनाय निजनन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

तत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-
मासाद्य मोदभरमाश्रममागतानाम् ।
प्राप्तारणेर्द्विजवरस्य शुचेव साक-
मन्त जगाम समयोऽपि महानमीषाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते पञ्चम स्तबक ।

तदिति। तत् तस्मात् बहुधा अनेकप्रकार परीक्षितेन भवत शीलेन स्वभावेन च समञ्जसेन समुचितेन भवत सबन्धिना प्रश्नाना मदीयाना उत्तरेण प्रतिवाक्येन च द्वाभ्या प्रसेदिवान् प्रसन्नोस्मि। तस्मात् प्रसन्नत्वाद्धेतो मम अनुग्रहेण प्रसादेन स्वप्नात् निद्रात निवृत्तै । प्रत्यागतै । प्रबुद्धैरिति यावत् । भूयोऽपि पुन उत्थितै लब्धजीवितैरित्यर्थ । अनुजन्मभि भ्रातृभि सह त्रयोदशी शरद सवत्सर सर्वमपि। अत्यन्तसयोगे द्वितीया । वेषान्तराणि अन्यवेषा सन्यासादय तद्वन्त भवन्त कोऽपि अतिनिपुणोऽपि न जानीयात् मा बुध्यतु। इत्युक्तप्रकार वर च त मृगवेषेणात्मनापहृत अरणि च । ब्राह्मणस्येति शेष । विस्मयेन आश्चर्येण विस्मारित विस्मृतत्वेन कारित। नयनयो परिस्पन्दन निमेषोन्मेषव्यापार । यस्य तस्मै। आश्चर्येण निश्चलाक्षायेत्यर्थ । निजाय नन्दनाय पुत्राय धमराजाय प्रतिपाद्य दत्त्वा स पुमान् दिव्यपुरुष अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् अत्र वाञ्छिताभ्या भ्रातृजीवनारणिलाभाभ्या अधिकस्य अज्ञातवाससवत्सरे परदुर्ज्ञेयवेषान्तरलाभवरस्य वर्णनात्प्रहर्षणभेद । 'वाञ्छितादधिकार्थस्य सिद्धिं चाहु प्रहर्षणम्' इति लक्षणात् ॥

तदिति। तत् तादृश । अनुपमस्वभावादिति भाव । भगवत यमस्य वचसा वरदानवाक्येन निकाम अत्यन्त मोदभर सतोषातिशय आसाद्य प्राप्य आश्रम निज प्रति आगताना प्राप्ताना अमीषा पाण्डवाना सबन्धि महान् द्वादशवार्षिकत्वेन विस्तीर्ण समय वनवासशपथोऽपि प्राप्त तेभ्य लब्ध

---

१ 'मदनुग्रहेण' इति पाठ. २ 'रूपातर' इति पाठ ३ 'विजानीयाद्' इति पाठ ४ 'वर च तमरणिं' इति पाठ . ५ 'अन्तर्जगाम' इति पाठ

षष्ठः स्तबकः ।

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाच्चरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिण ।
अतिचिर रविभाण्डविवर्धितान नुचरानिव तामटवीं जहु ॥ १ ॥

तदन्वमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतवाहसाधिपवपुष नहुष-मौदरदमन शमनाय चतुरर्णववारिकाङ्क्षिण पारिकाङ्क्षिण अग-

---

अरणि येन तस्य द्विजवरस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य शुचा साक दु खेन सहैव अन्त समाप्ति जगाम । निस्तीर्णप्रतिज्ञा बभूवु । पाण्डवा, निस्तीर्णदु खश्च बभूव ब्राह्मण इत्यर्थ । अत्र पाण्डववनवासशपथब्राह्मणदु खयो समाप्तिप्राप्त्या सहभावस्य सहृदयरञ्जकस्य वर्णनात् सहोक्तिरलकार । 'सहोक्ति सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जन' इति लक्षणात् । एव तयो प्रकृतयो समाप्तिगमनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदश्च । द्वयोरनयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेश सकर ॥ ११५ ॥

इति श्रीसदाशिवपादारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने पञ्चम स्तबक ॥

षष्ठ स्तबक ।

अस्मिन्स्तबके अज्ञातवासिकवृत्तान्त वर्णयन्ति—तदन्विति । तदनु वनवाससमयनिस्तरणानन्तर व्यवधाया आच्छादनस्य [illegible]षान्तरस्येति यावत् । आश्रयात् स्वीकारात् । 'अन्तर्धाव्यवधा–' इत्याच्छा[illegible]र्यायेष्वमर । चरमस्य अन्तिमस्य हायनस्य अज्ञातवाससवत्सरस्य [illegible] यापन काङ्क्षन्त इति काङ्क्षिण । अत एव ते भर[illegible] तस्थौ स्थितवान् [illegible] अ[illegible]चिर आ द्वादशसवत्सर रवे सूर्यस्य सबन्धिना भाण्[illegible] रवान् अतीतेन अति[illegible]ण विवर्धितान् पोषितान् अनुचरान् परिचरानिव ता अटवी द्वैत[illegible] आकारय[illegible] [illegible]वेत्यर्थ । जहु तत्यजु । अत्राज्ञातवासकाङ्क्षाया विशेषणगत्या उ[illegible]ीकृत म[illegible]वर्मरा हेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्य लिङ्गस्य परिजनाटव्यो प्रकृतयो त्या[illegible]म्य[illegible]कस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । द्रुतविलम्बित वृत्तम् ॥ १ ॥

तदन्विति । तदनु तदुभयत्यागानन्तर अमी [illegible]पाण्डवा तस्य अगस्त्यस्य अनुचितेन । त प्रति वक्तुमनर्हेणेत्यर्थ । वचनसा[illegible]सेन वाक्पारुष्येण हेतुना अधिगत प्राप्त वाहसा अजगरा नाम सर्पविशेषा [illegible] तदधिपस्य श्रेष्ठाजगरस्येव वपु यस्य तम् । अगस्त्यशापप्राप्ताजगरभावमित्यर्थ । नहुष नाम राजानम् । उदरेभवस्य औदरस्य दमनस अग्ने । जठ[illegible]नलस्येति [illegible]यावत् । शमनाय निवारणार्थ चतुर्णा अर्णवाना समुद्राणा वारि काङ्क्षन्[illegible]ति [illegible] काङ्क्षिण । चतु समुद्रजलपायिन

---

१ 'अमी' इति नास्ति क्वचित् २ 'दमुन' इति पाठ ३ 'अगस्त्यस्य' इति नास्ति क्वचित्

स्त्यस्य कोपोदिताच्छापोदधेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिजविधिर्दुर्विलसितया[1] तया वरारोहया सह दु सहनिजधामपिधानवैदग्ध्यमभ्यसितुकामा इव ते[2] मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृवनगामिनी[3] शमीमभजन् ॥

क्रमेण मत्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे करालमापु पितृकानन ते ।
वधूद्रुहा भाविनि सूतजाना वधप्रदेशस्य दिदृक्षयेव ॥ २ ॥

शमीतरौ तत्र निधाय शस्त्रममी तदन्तर्ज्वलदग्निकल्पम् ।
जगाहिरे वेषमिवान्यमुच्चैर्ध्वज विराटस्य पुर प्रवीरा ॥ ३ ॥

इत्यर्थ । पारिकाङ्क्षिण मुने अगस्त्यस्य कोपेन उदितात् उत्पन्नात् शापात् अजगरत्वप्रापकादेव उदधे समुद्रात् उत्तरै तत्प्रश्नप्रतिवाक्यैरेव प्लवैरिति श्लिष्टरूपकम् । उत्तार्य तारयित्वा । शापान्मोचयित्वेत्यर्थ । तस्मात् विधिदुर्विलसितप्राप्ताजगरभावान्नहुषादेव विस्मारित अशोचनीयत्वेन कारित निज च विधे दैवस्य दुर्विलसित वनवासदु खजनन यया तथोक्तया । महतामपि दुर्लङ्घ्या दैवी गति, अतो मयापि न शोचनीयमेतदिति धैर्यावलम्बिनेत्यर्थ । तया वरारोहया द्रौपद्या सह दु सहस्य आच्छादयितुमशक्यस्य निजस्य धाम्न तेजस पिधाने आच्छादने विषये वैदग्ध्य कौशल अभ्यसितु कामो येषा तथोक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । मात्स्यनगरस्य विराटपुरस्य नातिसमीपे ईषद्दूरदेशे विद्यमान पितृवन श्मशान गच्छतीति तद्गामिनीम् । तत्र वर्तमानामित्यर्थ ।'श्मशान स्यात्पितृवनम्' इत्यमर । शमी नाम वृक्ष अभजन् प्रापु । अत्र च 'वृषाकपि शमीगर्भो हव्यवाहो हुताशन ' इति धनजयकोशादौ लोके, 'शमीगर्भादग्नि मथ्नन्ति' इति वेदे च, अग्ने शमीगर्भत्वेन प्रसिद्ध्या तद्गर्भवद्गजने तेजस्तिरोधानाभ्यसनहेतुत्वमुत्प्रेक्षितम्।'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ', 'सप्तार्चिर्दमुनाश्चित्र ', 'तपस्वी तापस पारिकाङ्क्षी वाचयमो मुनि ', 'वरारोहा मत्तकाशिनी' इति क्रमेण तत्तद्विशेषपर्यायेष्वमर ॥

क्रमेणेति । ते पाण्डवा क्रमेण गमनपर्यायेण पादचारेण वा उपलक्षिता वध्वै द्रौपद्यै द्रुह्यन्तीति तद्द्रुहाम् । उत्तरत्रेति शेष । सूतजाना कीचकाना सबन्धिनि भाविनि भविष्यति वधप्रदेशस्य । वधस्थानस्येत्यर्थ । द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा तयेवेत्युत्प्रेक्षा । मत्स्येन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठे समीपे कराल भयकर पितृकानन श्मशान आपु प्राप्तवन्त । उपेन्द्रवज्रा ॥ २ ॥

शमीति । अमी प्रवीरा पाण्डवा तत्र श्मशाने शमीतरौ तस्य शमीवृक्षस्य

---

१ 'दुर्विलासादासादितवरा वरारोहया तया सह' इति पाठ २ 'ते' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अनतिसमीपगामिनी पितृवनशमीम्' इति पाठ.

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयो स्व सदर्शयिष्यन्निव धर्मसूनु ।
क्रमेण हस परमो हि[1] भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एव ॥४॥

पुरार्जुनस्येव यतित्वमेतद[2]स्यापि कामप्यपरा सपत्नीम् ।
सपादयेत्कि नु ममेति कृष्णा तथाविध वीक्ष्य नृप शशङ्के॥५॥

त्रिदण्डकाषायकमण्डलूज्ज्वलो जपस्फुरद्दन्तपटो युधिष्ठिर ।
उपानह दारुमयी पदा स्पृशन्नुपासदत्ससदि मेदिनीश्वरम् ॥६॥

अन्त मध्ये ज्वलत अग्ने कल्प तत्तुल्य शस्त्रम्। आयुधानीति जात्येकवचनम् । निधाय विन्यस्य अन्य स्वाभाविकादितर वेष सन्यासादिकमिव उच्चै उन्नतानि ध्वजानि यस्मिन् तत् विराटस्य पुर जगाहिरे विविशु । अत्र वेषान्तरविराटपुरयो श्लेषभित्तिकया स्वीकारप्रवेशयो अभेदाध्यवसितेन गाहमानेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद ॥ ३ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनु युधिष्ठिर उत्कर्षे निकर्षे अपकर्षे च द्वयोरपि स्व स्वीय समत्व अविकृतचित्तत्व सदर्शयिष्यन् प्रदर्शयितुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमेण सन्यासविशेषेण परम हस परमहसाश्रमी । पर्यायेण श्रेष्ठहस इति च । भूत्वापि सद्य तत्क्षणमेव कङ्कत्व कङ्क इति सज्ञा गृध्रभाव च आपद्यत प्राप्तवान्। उत्प्रेक्षाश्लेषद्वयोज्जीवितो विरोधाभास । 'हसो विहङ्गकर्मन्दिनृक्षभेदेषु भास्करे' इति विश्व । उपजाति ॥ ४ ॥

पुरेति । कृष्णा द्रौपदी तथाविध सन्यासवेष नृप धर्मराज वीक्ष्य पुरा सुभद्राहरणसमये अर्जुनस्य यतित्वमिव अस्य नृपस्य एतत् यतित्वमपि अपरा सुभद्राया कामपि काचित् सपत्नी मम सपादयेत्किन्विति शशङ्के सभावयामास । उपमोज्जीवित उत्प्रेक्षालकार ॥ ५ ॥

त्रिदण्डेति । तत त्रिभि दण्डे बद्धदण्ड काषाय वस्त्र कमण्डलुश्च त्रिभिरुज्ज्वल । तत्सहित इत्यर्थ । जपेन प्रणवजपेन स्फुरन्तौ चलन्तौ दन्तपटौ ओष्ठौ यस्य स युधिष्ठिर सन्यासाकृति दारुमया उपानह पादुका पदा पादेन स्पृशन् आरूढ सन् ससदि सभाया वर्तमान मेदिनीश्वर विराटभूप उपासदत् प्राप्तवान् । अत्र यत्याश्रयिण पुनर्गार्हस्थ्ययोग्यत्वाय त्रिदण्डसन्यासस्वीकार । एकदण्डसन्यासप्रच्यवने महाप्रत्यवायस्मरणात् । अत एव रावणार्जुनादीना तद्धारण तत्प्रच्यवन चाविगीतत्वेन तत्र तत्रोपन्यस्तमिति ध्येयम् । इद पद्यद्वय मूलक्रमे सदर्भविरोधात् व्यत्ययेन व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

---

१ 'अपि' इति पाठ २ 'अस्यातिकामस्यपरा' इति पाठ

दृष्ट्वा समुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविस्मय ।
तत्पादपासु फालान्ते चक्रे त पुनरासने ॥ ७ ॥

दुर्वीरगर्वासहनोऽथ भीमो दर्वीकरादर्शितसूदभाव ।
शोणाधरालोलुपसूतसूनो प्राणानिलान्पारयितु किलासीत् ॥ ८ ॥

पितु सखाय परिपूज्यमेधैर्दिने दिने तृप्तिमिवोपनेतुम् ।
सूदाकृति सोऽपि ययौ विराट वृकोदरो वृत्तशरावपाणि ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जगमे तदा कुरुकुञ्जरे चलति कम्पन मुहु ।
वसुधैव तस्य न पुरस्य केवल वहति स्म कीचकभुजाप्यदक्षिणा १०

दृष्ट्वेति। त सभागत युधिष्ठिरसन्यासिन दृष्ट्वा धृतौ प्रश्रयविस्मयौ विनयाश्चर्यौ येन तथोक्त अतएव समुत्थित प्रत्युत्थित मात्स्य विराट तस्य सन्यासिन पादयो पासु रज फालान्ते शिरसि चक्रे। शिरसा नमस्कृतवानिति भाव । त पुन सन्यासिन तु आसने सिंहासने चक्रे। उपवेशितवानित्यर्थ। अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिययोर्यौगपद्यात्समुच्चयालकार ॥ ७ ॥

दुर्वीरेति। अथ युधिष्ठिरप्राप्त्यनन्तरम् । दुष्टा वीरा बकहिडिम्बादय तेषा गर्व न सहत इत्यसहन भीम शोणाधराया द्रौपद्या लोलुपस्य आसक्तस्य सूतसूनो कीचकस्य प्राणरूपान् अनिलान् पारयितु पारण कर्तुम्। किलेत्युत्प्रेक्षा। दर्व्या खजया युक्त कर एव दर्वीकर सर्प तेन आदर्शित सूचित सूदस्य भाव पाचकत्वमेव सूदयति मारयतीति सूदस्य भाव मारकत्व येन तथोक्त सन्निति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । उक्तोत्प्रेक्षासापेक्षमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । इन्द्रवज्रा ॥ ८ ॥

पितुरिति। परिपूज्य सम्यक्पूजनीय पितु वायो सखाय सुहृद अग्निमिति प्रस्तुतोचितनिर्देश । पितृसखस्य पितृकल्पत्वात्परिपूज्यत्वोक्ति । अत्र पितु सखायमित्यस्य व्यावर्तकविशेषणत्वेन परिपूज्य इत्यनेनाग्नेर्बोध सुलभ , तत पितु सखाय अतएव परिपूज्यमित्येव योजना । परंतु बालानुजिघृक्षया तथोक्तमिति ध्येयम्। दिने दिने प्रतिदिन एधै शुष्केन्धनै तृप्ति उपनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सूदस्येवाकृतिर्यस्य स स प्रसिद्ध वृकोदर भीमोऽपि वृत्त वर्तुल शराव विस्तृतास्य पात्र पाणौ यस्य तथोक्त सन् विराट नृप ययौ प्राप। उपजाति ॥९॥

कुलशैलेति। जगमे चरे कुलशैलस्य शृङ्गे शिखर इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। कुरुकुञ्जरे कौरवश्रेष्ठे भीमे सूदाकृतौ चलति आगच्छति सति तदा आगमनसमये तस्य विराटस्य पुरस्य सुबन्धिनी वसुधा भूमिरेव केवल भृश कम्पन मुहु न व-

---

१ 'दर्वींकरो' इति पाठ २ 'धाययितुम्' इति पाठ

महानसेऽवतरतो जनस्य स पतिः कृतः ।
महानसेवत रतो मात्स्यः स्वादुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योगः खलु वीरगर्ह्यः पुंस्त्वेन चान्तःपुरवासविघ्नः ।
इतीव षण्ढत्वमवश्यभाव्यमादाय पार्थोऽपि जगाम मात्स्यम् १२

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्या
गृहभुवि नर्तयति स्म तालपाणिः ।
मधुकरमुखरो लता वनान्ते
मलयगिरेरिव मारुतप्ररोहः ॥ १३ ॥

मम ध्वजाङ्कस्य बिभर्ति सञ्ज्ञामसाविति प्रेमभरादुपेतः ।
प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माद्र्या मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

हति स्म नाबिभ्रत्। किंतु अदक्षिणा वामा कीचकस्य भुजा बाहुरपि कम्पनं वहति स्म। तस्य भाविमरणसूचकत्वेनेति भावः। अत्र विराटनगरभूकीचकभुजयोश्चलने नौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदः तुल्ययोगिताभेदः। मञ्जुभाषिणी ॥ १० ॥

महानस इति। स महान् भीमः महानसे पाकस्थाने अवतरतः वर्तमानस्य जनस्य पाचकस्य पतिः कृतः प्रभूकृतः सन्। मात्स्येनेत्यर्थाल्लभ्यते। अत एव रतः तस्मिन्ननुरक्तः सन्। स्वादुषु रुच्येषु कर्मसु पाकेषु मात्स्यं विराटम् असेवत सेवितवान्। रुच्यैः पाकैः तर्पयामासेत्यर्थः। आदिपादावृत्तिर्यमकभेदः ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेनेति। स्त्रीत्वेन योगः सबन्धः। स्त्रीरूपधारणमिति यावत्। वीराणाम् अस्मादृशां गर्ह्यः निन्द्यः। पुंस्त्वेन योगः पुरूपधारणं च अन्तःपुरे वासस्य विघ्नः प्रतिबन्धः। खल्वित्युभयत्रावधारणे। इति हेतोरिवेत्युत्प्रेक्षा। अवश्यं प्रकृतप्रयोगित्वेन उर्वशीशापेन च अनिवार्यं यथातथा भवितुं योग्यं भाव्यं षण्ढत्वम्। स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामन्यत् नपुंसकत्वम्। आदाय स्वीकृत्य। पार्थः अर्जुनोऽपि मात्स्यं जगाम विराटं प्राप्तवान् ॥ १२ ॥

कृतेति। तालः कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषः नर्तकत्वसूचकः पाणौ यस्य सः असौ बृहन्नलाख्यः षण्ढत्वधारी अर्जुनः नृपस्य विराटस्य गृहभुवि कृता वसतिः स्थितिः येन स तथोक्तः सन्। कन्याः उत्तराप्रभृतीः। मधुकरैः अलिभिः मुखरः शब्दायमानः वनान्ते मलयगिरेः सबन्धी मारुतप्ररोहः वाताङ्कुरः लताः मल्लिकादीरिव। नर्तयति स्म नाट्यमकारयत्। तच्छिक्षितवानित्यर्थः। उपमालंकारः। पुष्पिताग्रा ॥ १३ ॥

ममेति। असौ विराटः मम ध्वजे अङ्कस्य मीनस्य सञ्ज्ञां मत्स्येन्द्र इति नाम बिभर्ति इत्युक्तप्रकारात् प्रेम्णः भरात् अतिशयात् उपेतः आगतः प्रसूनधन्वा मन्मथ इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। माद्र्याः सुतः नकुलोऽपि मत्स्येन्द्रं विराटं प्रति

त पश्यन्नकुल राजा तन्द्रालुर्दृङ्निमेषणे ।
निजा मत्स्येश्वराभिख्या निनाय प्रकटार्थताम् ॥ १५ ॥
कशा करे स बिभ्राण शशाङ्ककुलभूषणम् ।
मन्दुरापतिमातेने त दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥
अस्मत्तिरोधिवसते[1]र्भविता[2]न्तहेतु-
रेतद्दिनै कतिपयैरिति जानतेव ।
पाण्डो सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो
वृन्द गवा प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

आगत्य मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान् । अत्र मत्स्यानामिन्द्र इति व्युत्पत्तेरुभयत्र तुल्यत्वेऽपि एकत्र श्रेष्ठमत्स्य, अन्यत्र तन्नामकदेशाधिप, इत्यर्थभेदो ग्राह्य । 'देशभेदे झषे मत्स्य' इति कोशात् ॥ १४ ॥

तमिति । त नकुल पश्यन् अतएव दृशो नेत्रयो निमेषणे मीलने विषये तन्द्रालु प्रमादशील । निमेषरहित सन्निति यावत् । निजा मत्स्येश्वर मीनश्रेष्ठ इत्यात्मिका अभिख्या सज्ञाशब्द ता प्रकट स्फुट अर्थ 'सुरमत्स्याव-निमिषौ' इति कोशप्रसिद्धानिमिषत्वरूप यस्यास्तस्या भाव तत्ता ताम् । अन्वर्थनामत्वमिति यावत् । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुवद्भाव । निनाय प्रापयामासेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । अथवा नकुलावलोकनप्राप्तनिमेष-राहित्यस्य तादृगन्वर्थताप्राकट्यप्रापणहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमित्येकत्र त्वविसरम्भनिर्णायकाभावात् द्वयो सदेहसकर ॥ १५ ॥

कशामिति । स विराट शशाङ्कस्य चन्द्रस्य यत्कुल वश तस्य भूषण दुराप शत्रुभि प्राप्तुमशक्य पराक्रम यस्य त कशा अश्वताडनीं करे बिभ्राणम् । प्राकृतिकस्वीयाश्वशिक्षणानैपुण्यद्योतनायेद विशेषणम् । अतएव परिकरालकार । एव सर्वत्र बोध्यम् । त नकुल मन्दुराया वाजिशालाया पतिं आतेने चक्रे । अत्र शशाङ्केति दुरापेति द्विकत्रिकयोरावृत्त्या लाटानुप्रासस्योक्तपरिकरस्य च द्वयो शब्दार्थालकारयो काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १६ ॥

अस्मदिति । एतत् गोवृन्द कतिपयैर्दिनै अस्माक तिरोधिवसते अज्ञात-वासस्य अन्तस्य समाप्ते हेतु भविता भविष्यति इत्युक्तप्रकार जानतेव स्मितेनेत्युत्प्रेक्षा । पृथुकौतुकेन चरमेण सर्वेषा कनिष्ठेन पाण्डो सुतेन सहदेवेन । च-कार अप्यर्थे । तस्य राज्ञ विराटस्य सबन्धि गवा वृन्द प्रकर्षेण जुगुपे रक्षित-म् । गोपायते कर्मणि लिट् । सहदेवो गोपवेष विराटनिर्देशेन तद्गोकुल ररक्षेत्यर्थ ॥ १७ ॥

---

१ 'विरोधिविरते' इति पाठ . २ 'अत्र हेतु' इति पाठ

आगता नगरवासवाञ्छया देवतेव विपिनस्य पार्षती ।
केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कत बिभ्रती नृपवधूमुपागमत् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैच्यान्नत शिर ।
सुदेष्णायास्तु ता दृष्ट्वा सुन्दरी व्रीलगौरवात्[2] ॥ १९ ॥

वनभुव इव माधवोदयश्री-
र्मनुजपतेरवरोधयोषितोऽसौ ।
अनुदिनमखिलालिलालनीयै-
रलमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यै ॥ २० ॥

अनन्तर स्ववशा[3] पाञ्चालसुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादन-

आगतेति । नगरवासे पट्टणनिवासे वाञ्छया आगता विपिनस्य देवतेव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । पार्षती द्रौपदी केल्या क्रीडार्थ पुष्पमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पूर्वसापेक्षेति सकर । दन्तमय कङ्कत केशसस्कारकयन्त्रविशेष बिभ्रती सती । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमर । सैरन्ध्रीत्वसूचकमिद विशेषणम् । नृपस्य विराटस्य वधू सुदेष्णा प्रति उपागमत् आगतवती । उक्तसकरपरिकरयो ससृष्टि । रथोद्धता ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीति । सैरन्ध्र्या शिल्पकारिकाया रूप आकार भजतीति भाज । अस्या द्रौपद्या शिर जाते सैरन्ध्रीकुलस्य नैच्यात् अपकर्षाद्धेतो नत नम्र अभूत् । सुदेष्णाया विराटपत्न्या शिरस्तु ता सुन्दरीमिति प्रस्तुतोचितनिर्देश । द्रौपदी दृष्ट्वा व्रीलगौरवात् लज्जातिशयाद्धेतो नतमभूत् । 'सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका' इत्यमर । अत्रोभयो शिरसो नमनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदस्य नमनहेतुनमनयो उक्तिरूपहेत्वलकारस्य च द्वयो-रेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १९ ॥

वनेति । असौ सैरन्ध्रीरूपधारिणी द्रौपदी मनुजपते विराटस्य अवरोधयो-षित अन्त पुराङ्गना माधवोदयश्री वसन्ताभ्युदयलक्ष्मी वनभुव वनसीमा इव अखिलाभि आलीभि सखीभि अखिलैरलिभिश्च लालनीयै अतएव अतीव दृश्यै भृश प्रेक्षणीयै तिलकै चित्रकै वृक्षविशेषैश्च दिने दिने अनुदिन अलम-करोत् अलचकार । श्लिष्टसाधर्म्येयमुपमा । पुष्पिताग्रा ॥ २० ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर सर्वेषा विराटपुरावासानन्तरम् । स्ववशा स्वाय-

---

१ 'वीक्ष्यैनाम्' इति पाठ २ 'व्रीडपीडनात्' इति पाठ ३ 'स्ववशा भ्रमा-दृत' इति पाठ

चणमधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तर पञ्चधा रूपमुद‍्ञ्चयन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

विमतानपि तैर्जित्वा विवासमिव दायक ।
अक्षेष्वकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभू ॥ २१ ॥

एव तैस्तै स्वकृत्यै सपादितशिर कम्प वय कृतमिव सततमनुभवता तेन महीपतिना बहुमानिता पृथासुता यथा विवासनखेद तथा तदीयमपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिषु ॥

त्ता । नतु परतन्त्रेत्यर्थ । शिल्पकारिकारिकापीति च अतएव पाञ्चालसुता द्रौपदी आदृता स्वीकृता कङ्कस्य भाव कङ्कता युधिष्ठिरत्वम्, आदृत कङ्कत प्रसाधनी च यस्मिन् तथोक्तम् । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इति कोशे कङ्कतशब्दात्स्वार्थे कप्रत्यये टापि च 'प्रत्ययस्थात्–' इत्यादिना कात्पूर्वस्यात इत्वे च कङ्कतिकेति ग्राह्यम् । अतएव 'शिरसीव कङ्कतमवोढमूर्धजे' इति माघप्रयोग । अत्यन्त रसाना मधुरादीना षण्णा शृङ्गारस्य च उत्पादनेन प्रसिद्ध तच्चणम् । एकत्रालकरणनैपुण्यात्, अन्यत्र पाकनैपुण्याच्चेति भाव । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति प्रसिद्धार्थे चणप् । अधिकशोभया नाटने नाट्यशिक्षणे पाटव सामर्थ्य यस्मिस्तथोक्तम्, के शिरसि अधिक शोभाया भूषणमाल्याद्यलकरणजन्याया नाटने सयोजने पाटव यस्मिस्तथोक्तमिति च । आश्रित गन्धर्वाणा अश्वाना स्वपतीना च कुल वृन्द यस्मिस्तथोक्तम् । आकलित आश्रित गोत्राया गोवृन्दस्य अन्तर मध्यदेश यस्मिस्तथोक्तम्, आकलित आश्रित गोत्रान्तर मालिनीत्यन्यन्नाम यस्मिस्तथोक्तमिति च । 'गोत्रा गोनिचये भूम्या नाद्रौ श्रीकुलसज्ञयो ' इति मेदिनी । अतएव पञ्चधा पञ्चप्रकार रूप सैरन्ध्रीवेष उदञ्चयन्ती प्रकटयन्ती सती । पञ्चापि पतीन् रूपान्तरमापन्नान् युधिष्ठिरादीन् अनुयातवती विडम्बयति स्म । 'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा' इत्यादिना पतिव्रताना पतिसमानवमस्सरणादिति भाव । अत्र स्ववशेति विशेषणस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितपञ्चविधरूपोदञ्चनसामर्थ्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तेश्च अङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

विमतानिति । धर्मभू युधिष्ठिर तैरपि अक्षैरपि विमतान् दुर्योधनादीन् जित्वा विवास तेषा राज्यभ्रश दायक वितरिष्यमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । अवनीन्द्रेण सह विराटेन सह अक्षेषु पाशकेषु । अक्षक्रीडायामिति यावत् । आवृत्तिं पौनपुन्येन खेलन अकुरुत चक्रे । विवास दायक इत्यत्र 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो ' इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेध ॥ २१ ॥

एवमिति । एव उक्तप्रकार स्वै स्वीयै तैस्तै कृत्यै अक्षक्रीडापाकनाट

---

१ 'अधिगत' इति पाठ २ 'गोत्रापलाप' इति पाठ ३ 'पञ्चानामपि' इति पाठ ४ 'पाञ्चालनृपतिसुता पञ्चापि' इति पाठ ५ 'कृतै' इति पाठ ६ 'सपादितम्' इति पाठ, ७ 'अनेन' इति पाठ

अथैकदा तत्र सुदेष्णाया प्रेषणेन मदनोत्सवासवाय वासवायतनसदृश वासगृहमागता कौरवाधमकरपरिक्लेशादिव विवर्णेन वाससावगुण्ठिताङ्गी नखशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदसमुखीनलोचननीलोत्पला राजीवशङ्कयानुव्रजता राजहसेनेव राजतभाजनेन राजितकराञ्चला पाञ्चालसुता विलोक्य पञ्चेषुबाणवञ्चितविवेको मञ्चादुपसृत्य किंचिदाकुञ्चितमौलि कीचको वाचमुवाच ॥

नाश्वगोपालनै सपादित श्लाघासु घटित शिरस कम्प वयसा चरमेण कृत शिर कम्पमिव सतत अनुभवता तेन महीपतिना विराटेन बहुमानिता सन्त पृथासुता युधिष्ठिरादय विवासेन राज्यभ्रशेन य खेद त यथा नाज्ञासिषु विसस्मरु तथा तेषामिद तदीय पृथासुतसबन्धि स्वरूप युधिष्ठिरत्वादिकमपि इतरे जना पौरजानपदाश्च नाज्ञासिषु न जानन्ति स्म । जानाते कर्तरि लुट् । अत्र पाण्डवाना तदितरेषा च तत्तदज्ञानेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद ॥

अथेति । अथ अनन्तर एकदा कदाचित् तत्र विराटनगरे मदनोत्सवस्य सुरतार्थ आसवाय मद्यमाहर्तुमिति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी । सुदेष्णाया विराटपत्न्या प्रेषणेन हेतुना वासवस्य इन्द्रस्य आयतनेन गृहेण सदृश वासगृह केलीगृह प्रति आगता कौरवाधमस्य दु शासनस्य करेण य परिक्लेश आकर्षजनितदु ख तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । विवर्णेन गतशोभेन । मलिनेनेति यावत् । वाससा वस्त्रेण अवगुण्ठित आच्छादित अङ्ग यस्यास्ताम् । नखानामेव शशिना चन्द्राणा परम्पराया पङ्क्ते सेवने लालसतया अनुरागेणेवेत्युत्प्रेक्षा। प्रपदस्य पादाग्रस्य समुखीने अभिमुखे लोचने एव नीलोत्पले यस्यास्ताम् । पातिव्रत्येन पादाग्रनिहितदृष्टिमित्यर्थ । राजीवशङ्कया पद्मभ्रमेण अनुव्रजता अनुसरता राजहसेनेव स्थितेनेति भ्रान्तिमदुज्जीवितोत्प्रेक्षा । राजतेन रजतविकारेण भाजनेन पात्रेण राजित दीप्त कराञ्चल अग्रहस्त यस्यास्ताम्। पाञ्चालसुता द्रौपदी विलोक्य पञ्च इषव बाणा पुष्पमया यस्य तेन मन्मथेन वञ्चित अपहृत विवेक कृत्याकृत्यविचार यस्य स अत एव कीचक सुदेष्णाभ्राता मञ्चात् शयनात् उपसृत्य समीपमागत्य किंचित् आकुञ्चित अवनमित मौलि शिर येन तथोक्त । गृहीतविनय सन्नित्यर्थ । वाच वक्ष्यमाणा उवाच । अत्र केवलोत्प्रेक्षाया रूपकोत्प्रेक्षासकररूपकाङ्गाङ्गिभावसकरस्य भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षासकरस्य च त्रयाणा ससृष्टि ॥

---

१ 'गेहम्' इति पाठ २ 'परिक्लेशदु खादिव' इति पाठ ३ 'अवकुण्ठिताङ्गीम्' इति पाठ ४ 'नीचा वाचम्' इति पाठ

इदमेव हि सद्म भद्रभद्र यदिदानीं तव मार्दवज्ञमङ्के ।
अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि त्वदपाङ्गगोचरो य ॥२२

नतगात्रि यदागमेन मा नयसे मोदगिरेरधित्यकाम् ।
चिरपुण्यफलोदयश्रिया दिवसो वैजननस्तदेष मे ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि तेऽभिधाया
कुतो न जागर्त्यधुना कचेषु ।
तस्या प्रतीपोदितवर्णपङ्के-
रर्थोऽथ वालकरण ह्यमीषु ॥ २४ ॥

इदमिति । हरिणस्य कुरङ्गस्येव अक्षिणी यस्यास्तस्या सबुद्धि हे हरिणाक्षि द्रौपदि, इद सद्म एतद्गृहमेव मद्गृहेष्विति शेष । भद्रभद्र अत्यन्तशुभसपन्नम् । नान्यदित्यर्थ । हिरवधारणे । यत मद्गृहमिदानीं तव अङ्के मार्दव सौकुमार्य जानातीति तज्ज्ञम् । भवच्चरणन्यासधन्यमित्यर्थ । किच अय अहमपि धन्यधन्य अत्यन्त भाग्यवानस्मि । उभयत्र वीप्साया द्विर्भाव । यत योऽह तव अपाङ्गस्य नेत्रान्त भागस्य गोचर विषयोऽस्मि । त्वत्कटाक्षवीक्षितोऽस्मीत्यर्थ । अत्र द्वितीयचतुर्थ-वाक्यार्थाभ्या भद्रत्वधन्यत्वातिशययो समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वय-ससृष्टि । औपच्छन्दसिकम् ॥ २२ ॥

नतेति । किच हे नतगात्रि घनस्तनभारनम्राङ्गि, त्व यत् यस्मात् कारणात् आगमेन स्वयमेवात्रागमनेन मा मोदस्य सतोषस्यैव गिरे अद्रे अधित्यका ऊर्ध्वदेश नयसे प्रापयसे । सान्द्रानन्दतुन्दिल करोषीत्यर्थ । तत तस्मात् एष ईदृशसतोष-दायक दिवस वासर मे मदीयाना चिरपुण्याना अनेकजन्मसुकृताना य फलस्य उदय उत्पत्ति तस्य श्रिया समृद्धीना वैजनन प्रसूतिदिवस भवति । 'घटो नीलघट' इत्यादिवद्विधेयकोटावधिकावगाहनान्न बोधानुपपत्ति । 'सूतिमासो वैजनन' इति कोशे मासशब्द पक्षदिवसादेरप्युपलक्षक इति ध्येयम् । 'फलाङ्कुर–' इतिपाठेऽप्युक्त एवार्थ । अत्राप्युत्तरवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥२३॥

अन्वर्थतेति । मालिनीति द्रौपद्या सैरन्ध्रीरूपाया नाम । किच हे मालिनि, ते त्वदीयाया अभिधाया मालिनीति सज्ञाशब्दस्य अन्वर्थता माला अस्या अस्तीति व्युत्पत्तिसिद्ध मालारूपोऽवयवार्थ । कचेषु केशेषु । त इत्यत्राप्यनुषज्यते । अधुना कुतो हेतो न जागर्ति न स्फुरति । अथवा मालाधारणे विचारो न कार्य एवेत्यर्थ । हि यस्मात् कारणात् तस्या त्वदीयाया सबन्धिन्या प्रतीप विलोम यथा तथा 'नीलिमा' इत्येवमुदितानामुच्चरिताना वर्णाना उक्ताना अक्षराणा पङ्के नीलिमेत्यात्मिकाया अर्थ नैल्यमेव अमीषु कचेषु अलकरण भूषण भवति । तत् तस्मादिति योज्यम् ।

---

१ 'फलाङ्कुर' इति पाठ २ 'अस्या' इति पाठ

बाह्वोरनङ्गदत्वस्य बाले ते कारणे उभे ।
एक तयोस्तु लावण्यमितरन्नावगम्यते ॥ २५ ॥

अरम्यभाव भजते जगत्या-
मङ्गेषु किंचिद्विकलोऽपि लोक ।

निसर्गसुन्दराणा भारायैव भूषणानीति भाव । अत्र माल्य कुतो न धृतमिति स्वोक्तस्यैव नैल्यसत्ताविचारणेनाक्षिप्तत्वादाक्षेपालकार । 'आक्षेप स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

बाह्वोरिति । किंच हे बाले, ते तव बाह्वो अनङ्ग मन्मथविकार दत्त कुरुत इत्यनङ्गदौ, अङ्गदाभ्या केयूराभ्या रहितौ अनङ्गदौ च । तयोर्भाव अनङ्गदत्व द्विविधस्य तस्य कारणे अपि उभे द्वे भवत । के इत्यत आह--एकमिति । तयो कारणयो द्वयो मध्ये एक कारण तु लावण्य शोभानैगनिग्यम् । 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति निरुक्त्या अवगम्यते दृश्यते। मयेति शेष । तथा च लावण्यरूपकारणसत्त्वादुचितमेवैकविधमनङ्गदत्वमनयोरिति भाव । इतरत् द्वितीय कारण गर्भधारण तु नावगम्यते इति परिहासोक्ति । अत्र 'दर्शने दौहृदानौ च द्वयोरासीदनङ्गदा' इति तृतीयस्तबके ग्रन्थकृतैव लावण्यगर्भधारणयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेऽनङ्गदत्वे कारणत्वेनोपन्यस्तत्वात् इतरत् गर्भधारणमिति व्याख्याने नास्मासु चोद्यावकाश । अत्र यद्यप्यङ्गदराहित्येऽपि लावण्यस्य कारणत्व वक्तु शक्यम्, तथापि 'न कान्तमपि निर्भूष विभाति वनिताननम्' इति रसिकसमाजप्रसिद्धया उद्दीपनविभावविधया शृङ्गारे भूषणधारणस्यात्यावश्यकत्वादुक्तस्यैव गर्भधारणस्य तत्र कारणत्व ग्रन्थकृदभिप्रेतमिति ध्येयम् । अत्र लावण्यानङ्गदानयो हेतुहेतुमतोरुक्त्या हेत्वलकारस्य विनापि कारण गर्भधारण अङ्गदराहित्यरूपकार्यस्य वर्णनाद्विभावनायाश्च अङ्गदराहित्यानङ्गदानयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तेश्च तिसृणा ससृष्टि । यत्तु 'मन्मथप्रदान एव कारणद्वयम्' इति, 'मन्मथप्रदानाङ्गदराहित्ययो क्रमेण कारणद्वयम्' इति च द्विधा व्याख्याय प्रथमे मन्मथप्रदस्य लावण्यस्यानङ्गदानकार्योपक्षीणत्वेन एकस्य कारणस्य कार्यद्वयोत्पादनासमथत्वेन च त्वद्बाह्वोर्मन्मथप्रदत्व निष्कारणमेवेत्यर्थ । तथा च तव बाहुरलकार विनापि मन्मथोद्रेककर इति द्वितीयो लोके भर्तृराहित्य अङ्गदादिधारणाभावे कारण मयि भर्तरि सति किमर्थमङ्गदधारण न कृतमिति च पृष्टवानिति च भावार्थावाह नृसिंह, तत् किं केन सगतमिति सहृदया एवाकलयन्तु, पर त्वीदृशस्याप्यतिदुरूहस्य चम्पूभारतस्य व्याख्याने प्रवृत्त्या सर्वतो बलवतीं मन्यामहे स्वात्मसभावनामिति ॥ २५ ॥

अरम्येति । किंच हे बाले, जगत्या लोके लोक जन अङ्गेषु करचरणादिषु । कस्मिंश्चिदिति शेष । किंचित् ईषन्मात्रेणापि विकल न्यून सन् अरम्यस्य असु-

संदृश्यसे त्व निरिखिलेन बाले
मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्ति ॥ २६ ॥
न पल्लवस्तन्वि न विद्रुमश्च
ताम्रोऽधरोऽय तव बिम्बमेव ।
चन्द्रो यदि स्यात्तव वक्त्रमेत-
च्चन्द्रस्य बिम्ब सहज हि लोके ॥ २७ ॥
कान्ते तवाननमिद कमलावलीषु
स्रष्टु पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा ।
पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे
संदृश्यते विरचित खलु हसपाद ॥ २८ ॥

न्दरस्य भाव अरम्यत्व विरूपत्व भजते प्राप्नोति । त्व तु निखिलेन यावता मध्येनाङ्गेन हीना शून्यापि सती मनोज्ञा रम्या मूति शरीर यस्यास्तथोक्ता सदृश्यसे । 'निरीक्ष्यसे' इति वा पाठ । उभयत्रैक एवार्थ । मयेति शेषश्च । अत्रारम्यत्वकारिण यावन्मध्यवैकल्यस्य तद्विरुद्धरम्यत्वसाधकत्वेन वर्णनाद्व्याघातालकार । यावन्मध्यवैकल्यासबन्धेऽपि तत्सबन्धरूपातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तेन लोकैकविलक्षर्ण भवदीयलावण्यमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ २६ ॥

नेति । किच हे तन्वि, ताम्र अरुण तव अय अधर न पल्लव न विद्रुमश्च किंतु बिम्ब बिम्बफलमेव मण्डलमेवेति च । कथमेतदत आह—चन्द्र इति । तवैतद्वक्त्र मुख चन्द्र स्यायदि । हिरवधारणे । तर्हि चन्द्रस्यैव बिम्ब मण्डल बिम्बं फल च सहजम् । नान्यस्येत्यर्थ । अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदातिशयोक्तिरेका । अस्मिन्नेव वाक्यार्थे मुखस्य बिम्बवत्ता साहजिकत्वसिद्धये मुख चन्द्र यदि स्यादित्यूहात्मक सभावनालकार । द्वयोश्चैकवाचकानुप्रवेशसकर । तेन च युत्त्युपन्यासरूपेणावरे विद्रुमत्वपल्लवत्वे निषिध्य बिम्बत्वारोपरूपाया हेत्वपह्नुतेरुज्जीवनादनयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । इद तु रहस्य मण्डलबिम्बफलयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तौ सत्यामेव हेत्वपह्नुते प्रचारेणैतयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरस्यैवोक्तसकरोज्जीवितत्वात्सकरयोरेव द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर इति । यत्तु 'बिम्बशब्दस्य श्लिष्टार्थत्वादुत्तरार्धेनार्थान्तरन्यासरूपेण तस्य मण्डलार्थकत्वसमर्पणमेव करोति' इति उत्तरार्धावतरणिका नृसिंहो विलिलेख, तत्तस्य 'नालकारोऽत्र लिख्यते' इत्यत्र व्यञ्जनागम्यमलकारमौढ्य विशदयतीति ॥ २७ ॥

कान्ते इति । किच हे कान्ते, तवेदमानन मुख सरसि पद्माकरे कमलाना

---

१ 'निरीक्ष्यसे त्व तु विचित्रमेत मध्येन' इति पाठ २ 'विचिन्तनवता' इति पाठ ३ 'सलक्ष्यते' इति पाठ •

कूपस्य तीरे निवसन्नपाय को वा न धत्ते वद कोमलाङ्गि ।
त्वन्नाभिकूपस्य वसन्हि तीरे न दृश्यते सप्रति मध्यभाग ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्त्रशशिसेवनलाभतोषा-
दालिङ्गितामिव मिथो रजनेस्त्रियामीम् ।
त्रेधा विभज्य रचिता वहसेऽद्य वेणीं
क सिंहसहननमूहयितु वियुक्तम् ॥ ३० ॥

आवलीषु पङ्क्तिषु । तन्मध्य इत्यर्थ । स्रष्टु निर्मातु पुरा सृष्टिकाले धात्रा ब्रह्मणा विस्मृतमेव । पश्चात् कमलसृष्ट्यनन्तर विचिन्तितवता असृष्टैवाहो मालिनीमुख किमित्येतान्येव सृष्टानीत्यालोचितवता अतएव धात्रा विरचित निर्मित हस पाद विस्मृतमन्यत्र निमाय अत्रैतद्विस्मृतमिति सूचको लिपिविशेष हसाना पादन्यासश्च तासा कमलावलीना उपान्तभागे समीपदेशे सदृश्यते । लोकैरिति शेष । तदुपान्तभागे विरचित इति वा योजना । खल्वित्यवधारणे । अत्र विस्मृति-सूचकलिपिविशेषस्य हसचरणन्यासस्य च द्वयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला तिशयोक्त्यनुप्राणित कमलावल्य धातृविस्मृतमालिनीमुखरहिता हसपादव त्त्वादित्यनुमानालकार इति द्वयो सकर ॥ २८ ॥

कूपस्येति । किंच हे कोमलाङ्गि, कूपस्य तीरे निवसन् निवास कुर्वाण को वा जन अपाय उपद्रव उत्पतन न धत्ते न प्राप्नोति । सर्वोऽपि धत्त एवेत्यर्थ । वद त्व ब्रूहि । वाक्यार्थ कर्म । सामान्येनोक्तमर्थ विशेषेण समर्थयति—त्वदिति । हि यस्मात्तव नाभेरेव कूपस्य तीरे वसन् मध्यभाग सप्रति न दृश्यते । मयेति शेष । अत्रार्थान्तरन्यासेन नाभेरतिगाम्भीर्यप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । अत एवात्र नाभिवर्णनमात्रे तात्पर्यान्नारम्यभावमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । 'त्वन्नाभिकूपस्य वसन्हि तीरे' इत्येव पाठ । 'तटेनिवासी' इति पाठे तीरपदार्थस्य तटपदेन परामर्शे पर्यायभङ्गाख्यदोष इति ॥ २९ ॥

अक्षीणेति । किंच हे मालिनि, त्रेधा त्रिविध विभज्य भङ्गीकृत्य रचिता अतएव अक्षीणस्य सर्वदा पूर्णस्य वक्त्रस्यैव शशिन सेवन भजन तल्लाभेन यस्तोष सतोष तस्मात् मिथ अन्योन्य आलिङ्गिता आश्लिष्टा रजने रात्रे सबन्धिनी त्रयाणा यामाना समाहार त्रियामामिव स्थिता वेणी केशपाश सिंहस हनन वराङ्गरूपसपन्न क वन्य अद्य वियुक्तम् । त्वयेति शेष । ऊहयितु अनुमातुम् । लोकैरिति भाव । वहसे । प्रोषिते भर्तरि वेणीवारणस्मरणादत्रैय केनचिदन्येन वियुक्ता वेणीधारणादित्यनुमानालकार । त्रियामत्वोत्प्रेक्षया ससृष्ट प्रथमचतुर्थया मयो पूर्वार्धपश्चार्धद्वयस्याह्न्येव परिगणनाद्रात्र्यास्त्रियामत्वमिति क्षीरस्वामी॥ ३०॥

---

१ 'तटेनिवासी' इति पाठ २ 'त्रिवेणीम्' इति पाठ

सुदति बहुपरागधूसरापि त्वमपहरस्यधुना मनो मदीयम् ।
रतिरिव हरकोपदह्यमानस्मरतनुधूमलै[1]वावृताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥
त्वामुल्लसद्बिम्बफलाधरा मे मामप्यनङ्गाशुगमर्दित ते ।
विशङ्कमस्मिन्वि[2]जने प्रदेशे पद्मानने पातुमय हि काल ॥ ३२ ॥

इति तस्य तादृश वचनमाकर्ण्या[3]पि चित्तचम्पकमञ्जरीचञ्च-रीकायमाणपञ्चशरविका[4]रा पाञ्चाली गिरमिमा स्मररागतिमि-रकौमुदीमुदीरयामास ॥

सुदतीति । शोभना दन्ता यस्या सवुद्धि हे सुदति, बहुना सान्द्रेण परागेण रजसा धूसरा मलिनापि त्व हरस्य शभो कोपेन । तत्प्रसारितफालनयनानलेनेत्यथ । दह्यमानाया स्मरतनो मन्मथशरीरस्य सबन्धिन धूमस्य लवै लेशै आवृत अङ्ग यस्यास्तथोक्ता रति मन्मथपत्नीव अधुना मदीय मन अपहरसि। अत्र द्रौपद्यास्तथाविधरत्युपमया कीचकस्य हरकोपदह्यमानमदनोपमाया तया च तस्यैवास्यापि सनिहितायुरवसानस्य च प्रतीतेरलकारेणालकारवस्तुद्वयध्वनि । 'अर्था प्रोक्ता पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते' इति काव्यप्रकाशे त्रिविधस्याप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वप्रतिपादनाद्व्यङ्ग्यस्यालकारस्य वस्तुव्यञ्जकत्व नानुपपन्नम् । पुष्पिताग्रा ॥ ३१ ॥

विवक्षित चार्थमावेदयति—**त्वामिति** । किच हे पद्मानने, मे मम उल्लसन् बिम्बफलमिव अधरो यस्यास्ता त्वा पातुम् । त्वदधरमास्वादयितुमित्यर्थ । ते तव अनङ्गाशुगै मन्मथबाणै मदित पीडित मामपि अस्मिन्विजने प्रदेशे एकान्ते विशङ्क नि शङ्क यथातथेति पदद्वय पूर्वत्रापि योज्यम्।पातु रक्षितु अयमेव काल । हिरेवकारार्थ । अहो देशकालावप्युक्तावथऽनुकूलावित्यावयोर्भोग्यमनन्यादृशमिति भाव । अत्र बिम्बाधरत्वानङ्गबाणमर्दनैकान्तै तत्काले पानावसरत्वसमर्थनादनेकपदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य बिम्बाधरेत्युपमाया श्लेषभित्तिकालब्धपानरक्षणाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्ते उक्तक्रियाद्वययौगपद्यात्मकसमुच्चयस्य च चतुर्णामेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ३२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तादृश स्मरविकारकृत तस्य कीचकस्य वचन आकर्ण्यापीत्यपिना किमुतानाकर्णन इति ध्वन्यते । चित्तस्यैव चम्पकमञ्जर्या चम्पकगुच्छस्य चञ्चरीक भृङ्ग इवाचरतीति चञ्चरीकायमाण । दूरीभूत इति यावत् । पञ्चशरस्य मन्मथस्य सबन्धी विकार यस्यास्तथोक्ता पाञ्चली द्रौपदी स्मररागस्य मन्मथविकारस्येव तिमिरस्य कौमुदी चन्द्रिकाम्।तन्निरसनी इति परम्परितरूपकम् । इमा वक्ष्यमाणा गिर वाच उदीरयामास उक्तवती । अत्र तादृग्वचनाकर्णनरूप-

---

१ 'लवाविलाखिलाङ्गी' इति पाठ २ 'विजन' इति पाठ ३ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् ४ 'विकारिका' इति पाठ

अन्त पुरेषु विहरन्नयि कीचक त्व
सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्ह्यमेतत् ।
रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्द्विरेफो
रज्येत किं पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् ॥ ३३ ॥

प्रत्याय्यते[1] चपलता पतिपत्नीषु[3] या हठात् ।
इष्टार्थसिद्धे प्रागेव दिष्टान्त दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

गन्धर्वा सन्ति मे कान्ता बाधते यान्स्मरोऽनिशम् ।
स्वाभिख्या स्वास्त्रसख्या च वहन्तीतीर्ष्यया किल ॥ ३५ ॥

सामग्रीसत्त्वेऽपि स्वरविकारानुदयवर्णनविकारात्मकविशेषोक्त्या स्वरविकारस्य कारितवाक्कथनसमर्थनात्मकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोज्जीवनात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर रूपकेण ससृष्ट । तेन च लोकोत्तरमस्या पातिव्रत्यमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥

अन्तरिति । अयि कीचक, अन्त पुरेषु विहरन् अन्त पुरस्त्रीभि सह क्रीडन् त्व सैरन्ध्रये दास्यै स्पृहयसि ता कामयसीत्येतत् सैरन्ध्रीस्पृहण विशेषेण गर्ह्य निन्द्यम् । तत्र दृष्टान्तयति—रम्येष्विति । रम्येषु लोकोत्तरमकरन्दसौरभादिना मनोज्ञेषु कल्पस्य वृक्षस्य कुसुमेषु चरन् रसान् अनुभवन् द्विरेफ भ्रमर पितृवनद्रुमस्य श्मशानवृक्षस्य गुच्छिकाया पुष्पगुच्छे रज्येत अनुरक्तो भवेत् किम् । न रज्येतैवेत्यर्थ । अत्र सैरन्ध्रीश्मशानतरुमञ्जर्यो लोकनिन्द्यत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बभावात् दृष्टान्तालकार —'चेद्बिम्बप्रतिबिम्बत्व दृष्टान्तस्तदलङ्कृति' इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

प्रत्याय्यत इति । किंच हे कीचक, या चपलता पराङ्गनानुरक्ति पतिपत्नीषु पतिव्रतास्वपि विषये हठात् बलात् प्रत्याय्यते सक्राम्यते।नृभिरित्यर्थाल्लभ्यते । सा पतिव्रताविषयकतृष्णा इष्टस्य कामितस्य अर्थस्य सिद्धे प्राक् पूर्वमेव दिष्टान्त मरण दोग्धि जनयति । अनुचितकर्मारम्भस्य मृत्युद्वारेषु परिगणनादिति भाव । अत्रेष्टार्थसमुद्यमादनिष्टावाप्तिवर्णनात् तृतीयविषमप्रभेद । 'पतिपत्नी पतिव्रता' इति स्त्रीभेदेषु, 'दिष्टान्त प्रलयोऽत्यय' इति चामर ॥ ३४ ॥

ननु पतिपत्नीषु लोलत्व मृतिदायकमस्तु । सैरन्ध्र्या त्वयि साधारणाया लोलत्वान्न कापि मम हानिरत आह—**गन्धर्वा इति** । किंच हे कीचक, मे मम गन्धर्वा गन्धर्वसज्ञा कान्ता पतय सन्ति । यान् मत्कान्तान् स्वस्य अभिख्या शोभा स्वस्य अस्त्राणा बाणाना सख्या पञ्चत्व च एते वहन्ति । इत्युक्तप्रकारया

---

१ 'अपि' इति पाठ २ 'प्रतायते' इति पाठ ३ 'पतिवत्नीषु' इति पाठ

दोष्मतामवतसास्ते स्वरूप नैव केवलम् ।
गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मा च मानिन ॥ ३६ ॥
तदद्य पथि वामेऽस्मिन्सप्रतिष्ठास्यसे यदि ।
ते तु त्वा चारयिष्यन्ति दक्षिणे विधृतक्रुध ॥ ३७ ॥
इत्यूचुषी सा महिषी कुरूणा शेमुषीमती ।
सद्यो निववृते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मन ॥ ३८ ॥
यथा यथास्या धावन्त्या रिङ्खणेन पदोर्युगम् ।
तथा तथा रुषारुण्य तस्याधत्त दृशोरपि ॥ ३९ ॥

ईर्ष्यया । किलेति सभावनायाम् । अक्षमयेवेत्युत्प्रेक्षा।स्मर मन्मथ अनिश सर्वदा बाधते,तथा चाहमपि पतिपत्नीति मयि लोललमुक्तफल जनयत्येवेति भाव ॥३५॥

ननु 'विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे' इत्युक्तत्वादिहाद्य का तच्चिन्तेत्यत आह—**दोष्मतामिति** । किच हे कीचक, दोष्मता बाहुबलशालिना अवतसा शिरो मणय । लोकोत्तरबाहुवीर्या इति यावत् । ते मत्पतय गन्धर्वा परेभ्य स्वेषा रूप आकारमेव केवल मुख्य यथा तथा न गोपायन्ति न रक्षन्ति । परैर्दृश्या न भवन्तीत्यर्थ । अज्ञातवाससमयादिति भाव । किंतु मानिन प्रशस्तमानवन्त । प्रशसायामिनि । अतएव ते अप्रमादेन पुरेभ्य दु शीलेभ्य भवादृशेभ्य मा च मामपि गोपायन्ति । मत्पतयोऽदृश्या अत्रैव वर्तमाना इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

ननु सिहबल मा वराकास्ते कि कुर्वन्तीत्यत आह—**तदिति** । किच हे कीचक, तत् तस्मात् । तेषामत्रैव वर्तमानत्वाद्धेतोरित्यर्थ । अस्मिन् उक्तविधे अतएव वामे अनुचिते सव्ये च पथि मार्गे परदाराभिमर्शनरूपे । अद्य त्व सप्रतिष्ठास्यसे यदि सचरिष्यसि चेत्।सप्रतिपूर्वात्तिष्ठते कर्तरि लृट् तङ् मध्यम । तर्हि ते मत्प तय गन्धर्वास्तु विधृता कुत् क्रोध यैस्तथोक्ता सन्त त्वा दक्षिणे यमपुरानुसारिणि मार्गे चारयिष्यन्ति गमयिष्यन्ति । मारयिष्यन्तीत्यर्थ ॥ ३७ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण ऊचुषी भाषमाणा अतएव शेमुषीमती सदसद्विवेचकत्वेन प्रशस्तबुद्धिमती । प्रशसाया मतुप् । 'धी प्रज्ञा शेमुषी मति' इति बुद्धिपर्यायेष्वमर । सा कुरूणा महिषी कृताभिषेकपत्नी द्रौपदी।'कृताभिषेका महिषी' इत्यमर । आत्मन स्वस्य चित्तवृत्तिरिव तस्मात् । कीचकात् । त विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । सद्यो निववृते प्रतिनिवृत्तवती । वर्तते कर्तरि लिट् । अत्र द्रौपदीचित्तवृत्त्यो कीचकान्निवृत्त्या सादृश्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद ॥ ३८ ॥

यथेति । धावन्त्या कीचकभयाद्द्रुत गच्छन्त्या अस्या द्रौपद्या पदो पादयो युग द्वन्द्व रिङ्खणेन स्खलनेन द्रुतगमनेन । दृढविक्षेपेणेति यावत्।आरुण्य यथा यथा

---

१ 'अपि धृतक्रुध' इति पाठ • २ 'ऊचिषी' इति पाठ

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता[1] भुवि पातिता सा।
पर्यायबद्धोद्यमविश्रमाभ्या पद्भ्या कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥
प्रहारभीत्येव तदा मृगाक्ष्या नाड्या क्वचिद्यान्तरधत्त सञ्ज्ञा।
उद्भ्रम्य सा दूरगते प्रहर्तर्युद्घाटयामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥

तदनु शनै शनैरुत्तस्थुषी धरातलपरागधूसरिमतिरोहितदीधितितया वासरापलपितमहौषधिलतेव[2] विलुलितचूर्णकुन्तलतया चक्रवाताकुलीकृतवालपूलिकाचमरीमृगीव[3] सूतान्ववायजनपदस्य प्रथमामीतिबाधामिव बाष्पधारामुत्सृजन्ती क्वचिदपि शरणमलभमाना सा याज्ञसेनी मन्द मन्द तदेव भवनमभिजगाम[4] ॥

आधत्त अबिभ्रत् तथा तथा तस्य कीचकस्य दृशोर्युग नेत्रद्वन्द्वमपि रुषा कोपेन मामप्यवधीरयतीय वराकीत्यात्मकेन आरुण्य आधत्त। अत्रापि पादयुगनेत्रयुगयो आरुण्यधारणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद ॥ ३९ ॥

कृष्णेति। तत कोपोदयानन्तर कृतान्तस्य यमस्येव भा रूप यस्य तेन कीचकेन। केशे इति जात्येकवचनम्। गृहीता भुवि पातिता सा कृष्णा द्रौपदी पर्यायेण क्रमेण बद्धौ स्वीकृतौ उद्यम ताडनोद्योग विश्रम विश्रान्तिश्च तावुभौ याभ्या ताभ्या पद्भ्या पादाभ्या कराभ्यामपि हस्ताभ्यामपि पर्यभावि तिरस्कृता। प्रथम पद्भ्या पश्चात् कराभ्यामेव क्रमेण ताड्यते स्मेत्यर्थ। क्रुद्धा कि कि न कुर्वन्तीति भाव ॥ ४० ॥

प्रहारेति। मृगाक्ष्या द्रौपद्या या सञ्ज्ञा चेतना तदा प्रहाराद्भीत्येवेत्युत्प्रेक्षा। क्वचित् दुर्ज्ञेयाया नाड्या जीवधातौ अन्तरधत्त अन्तर्हिता अभूत्, सा सञ्ज्ञा प्रहर्तरि ताडके कीचके दूर गते सति चिराय उद्भ्रम्य नाड्या बहिरागत्य दृशौ द्रौपद्या नेत्रे उद्घाटयामास उन्मीलयामास। कीचकप्रहारमूर्च्छिता चिरात् सञ्ज्ञामुपलभ्य द्रौपदी लोचने उन्मीलितवतीत्यर्थ ॥ ४१ ॥

तदन्विति। तदनु नेत्रोन्मीलनानन्तर शनै शनैरुत्तस्थुषी उत्थिता धरातलस्य भूमिप्रदेशस्य परागेण य धूसरिमा मालिन्य तेन तिरोहिता आच्छादिता दीधिति कान्ति यस्यास्तस्या भाव तत्ता तया वासरेण अह्ना अपलपित तिरोहित मह तेज यस्या सा महौषधिलता ज्योतिर्लतेव स्थिता विलुलिता स्रस्ता चूर्णकुन्तला अलका यस्यास्तस्या भाव तत्ता तया चक्रवातै आवर्तवायुभि आकुलीकृता वालपूलिका लोमसचय यस्या सा चमरी नाम मृगीव स्थिता। सूतस्य कीचकस्य अन्ववाय वश एव जनपद देश तस्य प्रथमा ईतिबाधा

---

१ 'गृहीत्वा' इति पाठ २ 'अपलापितमहामहौषधि' इति पाठ ३ 'चमर' इति पाठ ४ 'भूपतिभवनम्' इति पाठ

दृष्ट्वा ता ज्ञातवृत्तान्तो देव्या गेहे चरञ्जन ।
नयनाम्भो विमुमुचे न तु किंचन भाषितम् ॥ ४२ ॥

साय महानसशय शनकैर्ययौ सा
भीम रह पृथुशरावकृतोपधानम् ।
धूमाधिरोहमलिन वसन वसान
नीलाम्बुवाहपरिवीतमिवाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

निश्वस्य दीर्घमियमन्तिकमावसन्ती
स्पृष्टेन बाष्पमुकुलै कुचयो स्खलद्भि ।
बुद्धेन तेन किमिद व्यसन तवेति
पृष्टा सगद्गदमुवाच विषण्णचेता ॥ ४४ ॥

अतिवृष्टिमिव स्थिता बाष्पधारा उत्सृजन्ती वर्षन्ती क्वचित् कुत्रापि शरण रक्षितार अलभमाना अप्राप्नुवन्ती सा कीचकताडिता याज्ञसेनी द्रौपदी तदेव भवन सुदेष्णान्त पुरं प्रति मन्द मन्द अभिजगाम प्राप्तवती । उत्प्रेक्षात्रयस्य ससृष्टि । 'अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका शुका । अत्यासन्नाश्च राजान षडेता ईतय स्मृता ॥' इति ॥

दृष्ट्वेति । ता तथाविधा द्रौपदी दृष्ट्वा ज्ञात वृत्तान्त कीचकताडनरूप येन तथोक्त देव्या सुदेष्णाया गेहे अन्त पुरे चरन् जन परिजन नयनाम्भ बाष्प विमुमुचे ववर्ष । किंचन एकमपि भाषित वचन तु न मुमुचे । नोवाचेत्यर्थ । सुदेष्णाभयादिति भाव ॥ ४२ ॥

सायमिति । अथ सा द्रौपदी सायम् । रात्राविल्यर्थ । पृथुना शरावेण पात्रविशेषेण कृत उपधान शयनशिरोदेश्यतूलादिनिर्मितयन्त्रविशेषो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा महानसे पाकस्थाने शेते इति शयम् । निद्रालुमित्यर्थ । धूमस्य अधिरोहेण व्यापनेन मलिन वसन वस्त्र वसान दधत अतएव नीलेन अम्बुवाहेन मेघेन परिवीत वेष्टित अचलेन्द्र शैलराजमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । भीम प्रति रह एकान्ते शनकै मन्द ययौ । अन्यथा परैर्विज्ञेयतापत्तेरिति भाव ॥ ४३ ॥

निश्वस्येति । विषण्ण दु खित चेत यस्या सा अतएव दीर्घ यथा तथा निश्वस्य अन्तिक आवसन्ती समीपे वर्तमाना । 'उपान्वध्याङ्वस' इत्याङ्पूर्वाद्वसतेराधारस्य कर्मत्वम् । इय द्रौपदी कुचयो स्खलद्भि बाष्पाणि मुकुलानीव तै स्पृष्टेन सिक्तेन अतएव बुद्धेन जागृतवता तेन भीमेन अयि तन्वि, तवेद व्यसन किम् । कुत इत्यर्थ । इति उक्तप्रकारेण पृष्टा सती सगद्गद दु खस्खलिताक्षरं यथा तथा उवाच ॥ ४४ ॥

---

१ 'बाष्पसलिलै' इति पाठ

किमद्य मे दु खमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमान ।
सर्व गत कीचकनीचषिङ्गाद्धृत्वा कच ताडनमाप्तवत्या ॥ ४५ ॥
मयि दु खेन घुष्यन्त्या मत्स्याधिपसभान्तरे ।
तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरुपेक्षणम् ॥ ४६ ॥
बुभुक्षते न जीवन्ती मारितामेव मा नृप ।
कल्याण खलु तत्तस्य कङ्कभावभृतोऽधुना ॥ ४७ ॥
तस्यैवाज्ञापथेऽजस्र चरता[2] स्खलन विना ।
भवता खलु नि शङ्क परामर्श्या[3] कचेऽपरै ॥ ४८ ॥

किमिति । हे वीर, कीचक इति नीच षिङ्ग विटाधम तस्मात् कच हल तत्करे समर्प्य ताडनमाप्तवत्या । केशेषु गृहीत्वा तेन ताडिताया इत्यर्थ । मे मम दु ख नाम किम्, अपत्रपा लज्जा नाम का, वीराणा पत्नीत्वपदे भार्यात्वस्थाने अभिमानो नाम क । सर्वत्र किशब्दो निन्दायाम् । 'कि वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दापवादयो ' इति विश्व । सर्व उक्तत्रयमन्यत् कुलशीलादिक च गतमेव । अत्र कीचकताडनेन सर्वलोपसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ४५ ॥

मयीति । किच हे वीर, मयि दु खेन घुष्यन्त्या कीचको मा तताड त्रायध्व-मित्युच्चै क्रन्दन्त्या सत्या मत्स्याधिपस्य विराटस्य सभान्तरे आस्थानमण्डप-मध्ये धर्मसूनो धर्मराजस्य तथ्यस्य अकृत्रिमस्य यते सन्यासिन इव उपेक्षण औदासीन्य आसीत् । तथ्ययतेर्दारिकसुखदु खोपेक्षास्मरणादिति भाव ॥ ४६ ॥

बुभुक्षत इति । किच हे वीर, नृप धर्मराज जीवन्तीं मा न बुभुक्षते न भोक्तुमिच्छति न पालयितुमिच्छतीति च । पुन किंतु मारिता केनचिन्निह-तामेव मा बुभुक्षते इति यत् तत् तथा काङ्क्षण द्विविधमपि अधुना अद्य कङ्कस्य भाव कङ्कत्व गृध्रत्व कङ्कसज्ञिक सन्यासविशेष च बिभर्तीति तद्भृत तस्य नृपस्य कल्याण शुभ खलु । गृध्रस्य शवलाभात् यतेर्दारोपेक्षास्मरणाच्चेत्युभयत्र भाव । अधुना अज्ञातवाससमये कङ्कभावभृत तस्य तत् कल्याण खलु । अन्यथा अज्ञा-तवासप्रतिज्ञाभङ्गापत्तेरिति भाव इत्यपि प्राहु । पालनभोजनार्थकाङ्क्षजे सन्न-न्ताल्लटि बुभुक्षत इति रूपम् । अत्र कङ्कत्वमारणकाङ्क्षयो सन्यासदारोपेक्षयोश्चा-नुरूपयो घटनवर्णनात्समालकारद्वयम् । तत्र प्रथम गृध्रयत्यो श्लेषभित्तिकाभे-दाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च द्वितीयस्य च एकवाचकानुप्रवेशसकर इति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् ॥ ४७ ॥

तस्येति । किंच हे वीर, तस्य घुष्यन्तीं मामुपेक्षितवत धर्मराजस्यैव आज्ञै-पन्था मार्ग तस्मिन् स्खलन प्रमाद विना अजस्र सतत चरता । तदाज्ञामी-

---

१ 'धृत्वा कचे' इति पाठ　२ 'चलता' इनि पाठ　३ 'परामृश्ये' इति पाठ

दु शासनादप्यधिकापराध सूतात्मजोऽय न निहन्यते चेत् ।
आद्ये कचग्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिमवेहि मा च ॥ ४९ ॥

अय बलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मा क्वापि नयस्व भीरुम् ।
अज्ञातवासेऽप्यनुभूयमाने रक्ष्य हि शील कुलपालिकानाम् ॥ ५० ॥

षदप्यनुल्लङ्घ्य वर्तमानेनेति समुदायार्थ । भवता प्रयोजककर्त्रा अतएव उदासितव्येनेति शेषात्।अपरै दु शासनकीचकादिभि अह कचे केशेषु नि शङ्क नि - सशय यथा तथा परामर्श्या ग्राहयितव्या खलु इति काकु । त्वयापि तादृशेनाज्ञातवास भङ्गभीत्या कृच्छ्रेऽतिवतमानाहमुपेक्षणीयैव किलेति साक्रोशोक्ति । अत्रापि ज्येष्ठानुसारिताया तदुपेक्षितद्रौपदीकेशपरामर्शोपेक्षायाश्च कारणस्य कार्यस्य चानुरूपवर्णनाद्वितीयसमप्रभेद । यत्तु 'नि शङ्का परामृश्ये' इत्यपपाठे भ्रमेण नि शङ्का स्ववशा कचेऽपरै परामृश्ये सतीत्युत्तरेणैकवाक्यतया व्याख्यातवानृसिह , तत्तस्यैवासबद्धप्रलापिनो हृद्यम्।पर तूक्तपाठोऽपि मृशतौ णिजथमन्तर्भाव्य नि शङ्क गाहयिष्य इति कर्मणि लट सगमनीय (?) ॥ ४८ ॥

कि बहुनेति विवक्षितार्थमाह—**दु शासनादिति** । हे वीर, दु शासनात् दुर्योधनानुजादपि अधिक सपादकरताडनेन गुरु अपराध केशग्रहरूप यस्य तथोक्त अय सूतात्मज कीचक न निहन्यते चेत् त हिस्यते यदि । त्वयेति शेष । आद्ये प्रथमे कचग्राहिणि दु शासने नाशिते मारिते सत्यपि वेणी दु शासनवधावधिपूर्व बद्धा मा च उभे अपि सम आयुर्ययोस्तथोक्ते अवेहि जानीहि । दु शासने हतेऽपि तद्वधाय बद्धा वेणी अकृते तु कीचकवधे नैव मोक्ष्यामीत्यर्थ ॥ ४९ ॥

अयमिति । किच हे वीर, अय कीचक वलीयान् मत्त । बलिष्ठ इत्युक्तप्रकारा ते तव मतिश्चेत् निश्चयोऽस्ति यदि तर्हि भीरु व्रतभङ्गभयशीला मा अन्यत्र इतोऽन्यस्मिन् क्वापि कुत्रचित् कीचकदुर्ज्ञेयदेशे नयस्व । त देश प्रापयेत्यर्थ । नन्वङ्गीकृत्यापि व्रतभङ्ग अज्ञातवासभङ्गभयेनात्रैव स्थास्यतामित्यत आह—हि यस्मात् कारणात् अज्ञातवासे अनुभूयमाने अनुष्ठीयमाने सत्यपि कुल पालिकाना कुलस्त्रीणाम्। ताभिरित्यर्थ । शील सदाचार रक्ष्य तत इति योज्यम् । 'रमणीजनानाम्' इति पाठेऽनुप्रासस‍त्त्वेऽपि विशेषपरताश्रयणेन लक्षणादोष । 'निष्प्रयोजनलक्षणाया नेयार्थत्वदोष ' इत्यालकारिका । अत्र शीलसरक्षणावश्यकत्ववाक्यार्थेन द्रौपद्या अन्यत्र नयनसमर्थनात् काव्यलिङ्गभेद ॥ ५० ॥

---

१ 'अधिकोऽपराधे' इति पाठ २ 'गृहिणीजनानाम्' इति पाठ

श्रुत्वा वधूगिर[1]मिति स्वपनोपनीत
शोणत्वमक्ष्णि पुनरुक्तयतो रुषापि ।
तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-
त्क्रूराक्षरावलिविमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥
हिडिम्बकिर्मीरबृहद्रथात्मभूबकादिहत्या[2]स्तरतस्त्रपाम्बुधौ ।
निमज्जनायैव[3] भुजस्य मेऽधुना सृजस्यमु कीचकसूदनोद्यमम् ॥५२॥
गदापि सा तिष्ठतु मे गभीरा नियुद्धमात्र मयि निर्मिमाणे ।
क मेघवाह क मरालवाह क तार्क्ष्यवाह क महोक्षवाह ॥ ५३ ॥

श्रुत्वेति । इत्युक्तप्रकारा वध्वा द्रौपद्या गिर वाच श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीत प्रापित अक्ष्णि नेत्रे शोणत्व आरुण्य रुषा कोपेन पुनरुक्तयत द्विगुणीकुर्वत तस्य भीमस्य अधरोष्ठमपि निर्गमिष्यता बहिरागामिना क्रूराक्षराणा परुषवचनाना आवल्या पङ्क्त्या विमर्दनात् सघट्टनात् या शङ्का भय तयैवेत्युत्प्रेक्षा। उदवेपत चकम्पे। रुषैवेति भाव । अत्रौष्ठशब्दस्य नपुसकत्व मृग्यमिति 'तस्याधर समुदवेपत' इति पाठ समञ्जस । वेपते कर्तरि लङ् ॥ ५१ ॥

इत पर श्लोकद्वय सदर्भशुद्ध्यै व्यत्ययेन व्याख्यायते—**हिडिम्बेति** । हे तन्वि, हिडिम्बकिर्मीरौ असुरौ, बृहद्रथात्मभू जरासध , बकोऽसुर , ते आदिर्येषा तेषा दुरात्मना हत्या वधान् तरत तीर्णवत । तत्कर्तुरिति यावत् । मे मम सबन्धिन भुजस्य त्रपा क्षुद्रवधजन्या लज्जैवाम्बुधि समुद्र तस्मिन् निमज्जनाय । मज्जयितुमेवेत्यर्थ ।'तुमर्थाच्च' इत्यादिना चतुर्थी।अधुना अमु कीचकस्य क्षुद्रस्य सूदने मरणे विषये उद्यम उद्योग सृजसि जनयसि । तत्तादृग्बलिन हन्तु ममातिलज्जाकर नीचस्य कीचकस्य हननमित्यर्थ । अत्र कीचकहननलज्जाब्धिमज्जनयो हेतुहेतुमतोरुक्तिरूपो हेत्वलकार । तरणेन हत्याना महासमुद्रत्वरूपणात्मकैकदेशरूपकेण ससृष्ट त्रपाम्बुधाविति शुद्धरूपकेणोज्जीवितश्चेति रहस्यम् ।यत्त्वत्र 'हत्या तरत ' इत्यविसर्गपाठभ्रमेण हत्या हननेन तरत तीर्णवत त्रपाम्बुधिमिति विभक्तिपरिणामेन अनुषज्यते इति नृसिंहप्रलपितम्, तत्तस्य न चित्रम् । यत तथानुषञ्जने भीमस्य त्रपाम्बुधे क्षुद्रवधजन्यस्य पूर्व सत्त्वेन प्रतीत्या पतत्प्रकर्षदोषापत्तेरिति । वशस्थम् ॥ ५२ ॥

तदेव कीचकवधतुच्छत्व व्यञ्जनया स्फुटयति—**गदेति** । गभीरा महासारा अतएव सा प्रसिद्धा गदापि तिष्ठतु आस्तामित्यनादरोक्ति हे तन्वि, नियुद्धमात्र बाहुभ्यामेव युद्ध मयि निर्मिमाणे कुर्वति सति मेघवाह इन्द्र क कुत्र । भवेदिति सर्वत्र योज्यम् । मरालवाह ब्रह्मा क । तार्क्ष्यवाह विष्णु क । महोक्षवाह महेश्वर क । सर्वेऽपि भीता पलायन्त एवेत्यर्थ । अत्र

---

१ 'इमाम्' इति पाठ २ 'हत्या तरत ' इति पाठ ३ 'इव' इति पाठ

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्नैनौपयिकमेव मे ।
क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलस्त्रीध्रुङ् महीयसाम् ॥ ५४ ॥

अये तन्वि किं बहुना ।

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिमस्थ्ना चूर्णेन कर्पूरमयाङ्गरागाम् ।
अकीर्तिमष्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलंकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥
वीरश्रिय शिल्पमिद मयोक्त यथार्थभावादनुभूय सद्य ।
सैरन्ध्रिकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छुमवेहि मा त्वम् ॥ ५६ ॥

विनैव गदा बाहुयुद्धमात्रेण इन्द्रादीना पलायनवस्तुना का गणना कीचकस्येत्य र्थान्तरापत्त्यात्मकार्थापत्त्यलकारप्रतीते वस्तुनालकारध्वनि । उपेन्द्रवज्रा ॥५३॥

ननु तर्हि 'सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विप सर्व कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जन सत्त्वानुरूप फलम्' इति न्यायमेवाङ्गीकरोषि । नेत्याह— **तथापीति** । तथापि । कीचकवधस्य लज्जाकरत्वेऽपीत्यर्थ । एतस्मिन् कीचक सूदने विषये औदास्य उपेक्षा मे मम अनौपयिक अयुक्तमेव । हि यस्मात्कारणात् क्षोदीयान् अतिक्षुद्रोऽपि कुलस्त्रीभ्यो द्रुह्यतीति कुलस्त्रीध्रुक् महीयसा महात्मनाम् । बलशालिनामिति यावत् । वध्य हन्तव्य दारापहर्तुराततायित्वेन तद्वधस्य कर णीयत्वेन च स्मरणादिति भाव । तस्मादौदास्यमनौपयिकमेवेति सबन्ध । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास । यत्तु 'तथापि यद्यपीत्यर्थ । एत स्मिन् कीचके मे अतिबलशालिन अनपायिक अपायप्रद न भवत्येव, तथापि वध्य एवेत्यर्थान्तरन्यासेनाह—तथाहि । महीयसा अभिमानित्वेन श्रेष्ठाना क्षो दीयान् वरिष्ठोऽपि बलवानपीत्यर्थ । 'क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठगरिष्ठ–' इत्यमर ।' इति नृसिंहस्य विवरणम्, तत्तस्यापपाठात् सदर्भप्रलापशीलस्य न चोद्यम् । परतु कोशमप्यपार्थयाचक्र इत्याग्रह्णीम । यत 'क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठा । क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्था' इति क्रमेण क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठादीना शब्दाना प्रकृष्टक्षिप्र प्रकृष्टक्षुद्राद्यर्थकत्वेन क्रमेण गृहीताना पर्यायतास्फोरणादिति क्षुद्रश- ब्दात्प्रकर्षार्थके ईयसुनि रेफलोपपूर्वगुणयो निष्पन्नस्य क्षोदीय शब्दस्य प्रकृष्ट- क्षुद्रार्थकत्वमव्याजसिद्धम् ॥ ५४ ॥

अये इति । अये तन्वि हे द्रौपदि, बहुनोक्तेन किं कार्यमित्युत्तरेण योज्यम् ।

तस्येति । मम सबन्धिनी वीरलक्ष्मी तस्य कीचकस्य असृजा शोणितेन याव- कितौ सजातलाक्षौ अङ्घ्री पादौ यस्यास्तथोक्ता किंच तस्य अस्थ्ना कीकसाना चूर्णेन कर्पूरमय अङ्गराग विलेपन यस्यास्तथोक्ताम् । अपि च तस्य अकीर्त्या अपकीर्त्यैव मष्या अञ्जनेन अभिलिप्ते अभ्यक्ते नेत्रे यस्यास्तथोक्ता च अलंकरिष्ये ॥ ५५ ॥

वीरेति । अये तन्वि, इद उक्तविध मया उक्त कथित वीरश्रिय शौर्यल

---

१ 'अनौपायिकम्' इति पाठ २ 'अस्थ्नाम्' इति पाठ ३ 'अकीर्तिमष्याथ विलिप्तनेत्राम्' इति पाठ

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षखेलै[1] ।
क्रीडा विधातु क्रियताममुष्य सकेतभूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवत पत्युरनुमत्या पुनरागत्य[2] नैपथ्यभवनमधिशयालोस्तस्याश्चेतस[3] पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरीसहचरी बभूव ॥

अन्येद्युरेत्य चपल पुनरब्रवीत्ता[4]
सुभ्रु प्रसीद मयि तुल्यनिकारपात्रे ।
केलीषु हार्दकलहेषु च केशकृष्टि
पादाहति च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

क्ष्म्या सबन्धि शिल्प अलकार यथार्थभावात् सत्य यथा तथा अनुभूय सम्यक् दृष्ट्वा त्व सद्य तत्क्षण सैरन्ध्रिकाया शिल्पकरिकाया सबन्धिना आचारेण अङ्गनालकरणरूपेण विनोदने क्रीडायामपि मा तव अनुसारेच्छु अनुसरणकामम् । 'विंदुरिच्छु' इति साधु । अवेहि जानीहि । स्वानुरूपचेष्टाया प्रेमौत्कव्यादिति भाव ॥ ५६ ॥

त्वयेति । किचेति चार्थ । त्वया पुनस्त्वथ । प्रत्युत्पतन्त्या स्वयमेवानुरागेणागच्छन्त्येव कटाक्षाणा खेलै प्रसारै सह स्मित पूर्व यस्यास्तया वाचा वाक्येन क्रीडा सभोग वध च विधातु कर्तुं अय ताण्डवमण्डप नर्तनशाला अमुष्य कीचकस्य सकेतभू क्रियताम् । अमुष्य क्रीडामिति वा योजना । तत्रागत हनिष्यामीति भाव ॥ ५७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण आश्वासितवत दु खापनोदन कृतवत पत्यु भीमस्य अनुमत्या निदेशेन पुन आगत्य नैपथ्यभवन अलकारशाला अधिशयालो तत्र निद्रायमाणाया तस्या द्रौपद्या चेतस चित्तात् पलायमानस्य भयभरस्य सा विभावरी रात्रिरपि सहचरी अनुयात्री बभूव । द्वयमप्यगच्छदित्यर्थ । अत एव तुल्ययोगिताभेद ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु परस्मिन् दिने चपल कामाकुलचित्त स कीचक पुन एत्य द्रौपदीसमीपमागत्य ता द्रौपदी प्रति अब्रवीत् वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच । हे सुभ्रु हे सुन्दरभ्रूलते, तुल्यस्य निकारस्य अवमानस्य पात्रे मयि विषये प्रसीद । तुल्य निकार कथयति—केलीष्विति । केलीषु सुरतबन्धविशेषेषु हार्देन प्रेम्णा कलहेषु च क्रमेण केशाना कृष्टि आकर्षण पादाभ्या आहतिं ताडन च दधती कुर्वती सती वैरस्य पूर्वस्मिन् दिने केशग्रहादिजन्यस्य शुद्धिं निर्यातन कुरु ॥ ५८ ॥

---

१ 'जालै' इति पाठ २ 'आपत्य' इति पाठ ३ 'अस्या' इति पाठ
४ 'आश्वसत्ताम्' इति पाठ

पञ्च सन्तु धवास्तेभ्यो मुञ्च भीति मयि स्थिते ।
पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे कि चरेयु परे मृगा ॥ ५९ ॥
मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम सप्रति मानिनि[1] ।
प्रसादशसिन पाद प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

इत्थमतिवेल[2] प्रलपन्तमेन प्रत्यरुचिमुखसाचीकरणे[3] त्रपाहेतुकतामभिनयन्ती सा कुन्तीस्नुषा तृषाभिभूतेव[4] वचनमिद किचिदुदञ्चयाञ्चकार[5] ॥

अयि भद्र, जगदिदमारुद्र क्षुद्रयितुर्मनिद्राणाय[6] शम्बरद्रुह शासनमुद्रणाय द्रुह्यति को वा जन ॥

ननूक्तमेव 'पञ्च मे पतय सन्ति ते च न क्षमन्ते' इत्यत आह—**पञ्चेति** । अयि तन्वि, ते तव पञ्च धवा पतय सन्तु तिष्ठन्तु नाम । मयि सिंहबले स्थिते सति तेभ्य पतिभ्य भीतिं भय मुञ्च त्यज । तत्र दृष्टान्तयति—पञ्चेति । वने पञ्चवक्त्रे सिहे दृष्टे सति परे मृगा व्याघ्रादय चरेयु किम् । न चरेयुरेवेत्यर्थ । तथा च मा दृष्ट्वा ते पलायेयुरेवेति भाव ॥ ५९ ॥

मस्तक इति । हे मानिनि, सप्रति मम मस्तके शिरसि अञ्जलिपद्मस्य त्वत्प्रसादार्थ बद्धस्य प्रसादस्य शसिन सूचक पाद त्वच्चरणपद्म सहचारिण प्रयच्छ शिरसि निधेहि ॥ ६० ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्त प्रकारेण अतिवेल निर्मर्याद यथा तथा प्रलपन्त अनर्थक भाषमाणम् । 'प्रलापोऽनर्थक वच ' इत्यमर । एन कीचक प्रति अरुच्या जुगुप्सया यन्मुखस्य साचीकरण तिर्यक्करण तस्मिन् त्रपा लज्जैव हेतुर्यस्य तत्तस्य भाव तत्ता ता अभिनयन्ती प्रकाशयन्ती सा कुन्तीस्नुषा द्रौपदी तृषा कामेन अभिभूता व्याप्तेव । न वस्तुतो व्याप्तेत्यर्थ । किंचित् अत्यल्प इद वक्ष्यमाण वचन उदञ्चयाञ्चकार । उवाचेत्यर्थ ॥

अयीति । अयि भद्र हे शुभशील, आरुद्र शिवमभिव्याप्य इद जगत् लोक क्षुद्रयितु स्वीयविकारेण तुच्छ कर्तुं अनिद्राणाय जाग्रते शम्बरद्रुह मन्मथस्य सबन्धिने शासनमुद्रणाय आज्ञाचिह्नाय को वा जन द्रुह्यति तत् को वा लङ्घयति । न कोऽपीत्यर्थ । 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना सप्रदानत्वम् ॥

---

१ 'भामिनी', 'मालिनी' इति च पाठ २ 'इति' इति पाठ ३ 'प्रतिजुगुप्सया' इति पाठ ४ 'तृष्णा' इति पाठ ५ 'चक्रे' इति पाठ ६ 'अनिद्राणस्य' इति पाठ ।

किं तु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेषः ॥
स्त्रीपुंसयोर्भावनटौ मिथो यौ पूर्वस्तयोर्व्रीडतिरःपटेन ।
चिरायते स्पष्टयितुं स्वरूपं परस्तु तन्नोत्सहतेऽनुमन्तुम् ॥ ६१ ॥

किं बहुना ।

गीर्भिस्तवाद्य चतुराभिरुदस्यते मे
गन्धर्वदण्डनभयं त्वदवाप्तिविघ्नः ।
तस्माद्भजस्व रतिसौख्यभराय रात्रौ
भीमे स्थिते तमसि नर्तनगेहमध्यम् ॥ ६२ ॥

तथैव लीलातनवानि तत्र तल्पान्तसीमानमुपेयुषस्ते ।
भूयो यथान्तःपुरिकाजनानां वक्त्रं न पश्येरतिसुन्दराणाम् ॥ ६३ ॥

ननु तर्हि किमिति मां निराकरोषि इत्यत आह—**किं त्विति** । किं तु तच्छासनस्य अनुलङ्घ्यत्वेऽपि प्रस्तुते वस्तुनि मान्मथे विकारे विषये विशेषः तारतम्यं इयान् एतावानेव ॥

विशेषं प्रपञ्चयति—**स्त्रीति** । स्त्रिया पुंसश्च स्त्रीपुंसयोः मिथः अन्योन्यं भावौ अभिप्रायावेव नटौ नाट्यपात्रे यौ भवतः, तयोर्द्वयोर्मध्ये पूर्वः प्रथमः स्त्रीभावनटः स्वरूपं आकारं स्पष्टयितुं व्रीडः लज्जैव तिरःपटः यवनिका तेन चिरायते विलम्बयति । परः पुंभावनटस्तु स्वरूपं स्पष्टयितुं तत् व्रीडतिरःपटेन विलम्बनं अनुमन्तुं अङ्गीकर्तुं नोत्सहते न क्षमते । तुल्येऽप्यनुरागे पुरः पुमान् लङ्घते वेलाम्, स्त्रीत्वनिच्छुरिव सर्वमनुभवन्ती न स्पन्दते मनागपि, इत्येतावानेव विशेष इति पूर्वेण योज्यम् ॥ ६१ ॥

किं बहुना इत्युत्तरेणान्वयः ॥

गीर्भिरिति । अयि भद्र, बहुनोक्तेन किं कार्यम् । चतुराभिः निपुणाभिः तव गीर्भिः वाक्यैः 'पञ्च सन्तु धवाः—' इत्यादिभिः त्वदवाप्तेः भवत्सागत्यस्य विघ्नः प्रतिबन्धकः मे मदीयः गन्धर्वैः मत्पतिभिः दण्डनाद्भयं अद्य उदस्यते निराक्रियते । तस्मात् भयनिराकरणाद्धेतोः रात्रौ भीमे अतिसान्द्रे तमसि अन्धकारे स्थिते सति रतिसौख्यस्य भराय अतिशयार्थं नर्तनगेहस्य मध्यं भजस्व प्राप्नुहि । तदावयोः संकेतस्थानमित्यर्थः । त्वदवाप्तिविघ्नः मे मदीयेन गन्धर्वेण दण्डनभयं अद्य चतुरा । न तु भीमसंनिधानसमय इत्यर्थः । गीर्भिः उदस्यते । न बलेनेत्यर्थः । तस्मात् वृथात्मकत्थनाद्धेतोः तमसि भीमे भीमसेने मद्भूमिकामापन्ने स्थिते सति । शेषमुभयत्र सममित्यपि प्राहुः ॥ ६२ ॥

तथेति । किंच तत्र नर्तनगेहे तल्पस्य शय्यायाः अन्तसीमानं चरमप्रदेशं

---

१ 'वस्तुनि' इति नास्ति क्वचित्. २ 'वक्त्रं न पश्येर्न पुनः स्पृशेश्च' इति पाठः.

एव मृगाक्ष्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुट प्रमोदार्णवजलमानुषायमाणहृदय सदनमासाद्य समालम्भनपूर्वेण सलिलावगाहेन विरजीकृताङ्गोऽयमन्तरिव बहिरप्यवलिप्त, तत पर भगवति निजतनयप्रजावतीमनोरथसिद्धि सपादयितुमिव कमलबन्धौ चरमसिन्धौ निमग्ने ध्वान्ते निरुध्यमानदिविषद्ध्वान्ते ध्वान्तकदम्बे सभृतसभोगसविधान कीचको निर्वर्तितराजभोजनपरिवेषणकृत्येन पवमानसूनुना प्रविष्टपूर्व तदेव नर्तनमण्डपमगाहत ॥

तल्पस्य दारसौख्यस्य अन्तसीमान अवसान च। 'तल्प शय्याट्टदारेषु' इत्यमर । उपेयुष प्राप्तवत ते तव लीला क्रीडा तथैव तनवानि करवाणि । कारकाणीत्यन्तर्भावितणिजथश्च ग्राह्य । यथा भूय अतिसुन्दराणामपि अन्त पुरिकाजनाना वक्ष न पश्ये नालोकये । तथैवेति योज्यम् । सर्वातिशायिसौख्यलाभात् मरणाच्चेति भाव ॥ ६३ ॥

एवमिति। एव उक्तप्रकारस्य मृगाक्ष्या द्रौपद्या सबन्धिन वचनस्यैव माक्षिकस्य मधुन क्षौद्रपटलीभूतौ मधुच्छत्रीकृतौ कर्णपुटौ यस्य स । 'मधुगोलो मधुच्छत्र मधुपात्र क्षौद्रपटल च' इति हलायुध । अतिमधुर तद्वचनमाकर्णयन्नित्यर्थ । अतएव प्रमोद एव अर्णवे समुद्रे जलमानुषायमाण नीरमनुष्यवदाचरित हृदय मन यस्य तथोक्त । आनन्दसान्द्रहृदय इत्यर्थ । सदन गृह आसाद्य प्राप्य पूर्व समालम्भन गन्धरजोभिरङ्गानामुद्वर्तन नाम सस्कार यस्य तेन समालम्भनपूर्वेण सलिलावगाहेन स्नानेन विरजीकृत निर्मलित अङ्ग यस्य तथोक्त अन्त मनसीव बहि बाह्येऽङ्गेऽपि अवलिप्त चन्दनेनानुलिप्त गवितश्च अय कीचक तत पर स्नानानुलेपनानन्तर भगवति कमलबन्धौ सूर्ये निज तनयस्य कर्णस्य प्रजावत्या भ्रातृजायाया द्रौपद्या मनोरथस्य कीचकवधरूपस्य सिद्धिं सपादयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । चरमसिन्धौ पश्चिमसमुद्रे निमग्ने । अस्त गते सतीत्यर्थ । ध्वान्ते अन्धकारे निरुध्यमान तिरस्क्रियमाण दिविषदा देवाना अध्वान्त आकाशप्रदेश येन तथोक्ते सति । 'ध्वान्तकदम्बे' इति पाठ सिन्धौ बन्धाविति पूर्वानुप्रासवैरूप्यादुपेक्ष्य । सभृतानि सम्यग्गृहीतानि सभोगस्य सविधानानि उपकरणानि स्रक्चन्दनताम्बूलादीनि येन तथोक्त सन् । निर्वर्तित कृत राज्ञ विराटस्य भोजने परिवेषणकृत्य भुक्तिपात्रे शाकान्नादिसमर्पण येन तेन पवमानसूनुना भीमेन पूर्व प्रविष्ट प्रविष्टपूर्व तत् । द्रौपद्या सकेतस्थलेन निवेदित यत्तदेवेत्यर्थ । नर्तनमण्डप नर्तनगेह अगाहत प्रविष्टवान् । अत्राङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णस्य श्लिष्ट-

---

१ 'सभारम्भण' इति पाठ २ 'तनुज' इति पाठ ३ 'निमज्जमाने', 'निरुध्यमान' इति पाठौ ४ 'ध्वा तकदम्बे' इति नास्ति क्वचित् ५ 'अनिवर्तित' इति पाठ ६ 'पवन' इति पाठ ७ 'गेहम्' इति पाठ

क सालभञ्जिकेवासि मालिनि[1] स्तम्भपार्श्वगा ।
इत्यसौ भीमतल्पान्तमाससाद शनै शनै ॥ ६४ ॥

ततस्त वैलल्लोऽपि[2] स्त्रैणसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलमेव जगाद ॥

वधूशतमनादृत्य मामपेक्ष्य यदागत[3] ।
तत्त्वा बहिर्गतप्राण मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

एवमुक्तवते वृकोदराय कीचक पुनरपि वाच मृदुपदामुपधा[4] विदधे[5] ॥

गन्धर्वानपि दयितास्तृणाय मत्वा
मामेव रतिविधये प्रतीक्षसे यत् ।
देवत्वादपि सुतनु त्वयाधुना मे
मर्त्यत्व जगति महत्तर हि कॢप्तम्[6] ॥ ६६ ॥

परम्परितरूपकद्वयस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितावलेपेनान्तर्बाह्ययो औपम्यगमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य मनोरथसपादनोत्प्रेक्षाया सिन्धौबन्धाविलेकव्यञ्जनावृत्तिरूपवृत्त्यनुप्रासस्य ध्वान्तेऽध्वान्ते इति व्यञ्जनयुग्मावृत्तिरूपच्छेकानुप्रासस्य च अर्थालकारशब्दालकाराणा सजातीयविजातीयाना ससृष्टि ॥

केति । असौ कीचक हे मालिनि, त्व सालभञ्जिका स्तम्भे कृत्रिमपुत्रिकेव । 'स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे' इत्यमर । स्तम्भस्य पार्श्वगा पार्श्वे वर्तमाना सती क्वासि कुत्र वर्तसे इति । उक्तप्रकार वदन् सन्निति शेष । भीमस्य तल्पान्त शय्याया समीप प्रति शनै शनै आससाद प्राप्तवान् । उत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

तत इति । तत शय्याया समीपप्राप्त्यनन्तर वलल अज्ञातवासे वलल नामा भीमोऽपि स्त्रैणस्य स्त्रीभावस्य समुचितेन कण्ठस्वरेण उपलक्षित त कीचक प्रति मृदुल सुकुमार यथा तथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उवाच ॥

वध्विति । हे कीचक, त्व मामपेक्ष्य कामयित्वा वधूशत भार्याशत अनादृत्य उपेक्ष्य यत् यस्मात् आगतोऽसि, तत् तस्मात् मे मदीय मन त्वा अधुना बहिर्गता मय्येव सक्ता प्राणा यस्य तथोक्त निष्क्रान्तप्रायप्राण च मन्यते तर्कयति । अत्र वधूशतत्यागपूर्वक आगमनेन बहिर्गतप्राणत्वानुमानादनुमानालकार ॥६५॥

एवमिति । एव उक्तवते वृकोदराय भीमाय पुनरपि मृदूनि अकुटिलानि पदानि शब्दा यस्यास्ता वाच कीचक उपधा उपायन विदधे चकार ॥

गन्धर्वानिति । हे सुतनु शुभगात्रि, त्व दयितान् प्राणप्रियान् गन्धर्वानपि

---

१ 'मानिनि' इति पाठ २ 'बल्लवोऽपि' इति पाठ ३ 'यदागम' इति पाठ
४ 'उपायनम्' इति पाठ ५ 'आददे' इति पाठ ६ 'प्रकॢप्तम्' इति पाठ

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्य तवास्त्येव हि कृत्यशेष ।
कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मा सुधाधिक पायय चाधरोष्ठम् ॥६७॥

इत्थ स सान्त्ववचनोदयमर्धमञ्च-
मारोढुमानमितपूर्वतनो स भीम ।
मुष्ट्याहतिं निटिलसीम्नि चकार शत्रो-
रायुर्लिपि शिथिलयन्निव धातृदत्ताम् ॥ ६८ ॥

गम्भीरचेता स तु कीचकोऽपि
गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेनम् ।
सद्यो भवित्र्या शवतादशाया
साधारणीमेव बबन्ध मुष्टिम् ॥ ६९ ॥

तृणाय मत्वा तृणमिव अनादृत्य । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । मर्त्य मा एव रति-विधये सभोगार्थ यत् यस्मात् प्रतीक्षसे निरीक्षसे, तत् तस्मात् मे मदीय मर्त्यत्व मनुष्यभाव देवत्वादपि महत्तर अतिश्लाघ्य त्वया अधुना क्लृप्त कृतम् । हिरवधारणे । वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

सुरेति । किंच हे सुतनु, त्वया सुरेभ्य अधिकत्व यस्मिन् तस्मिन् पदे स्थाने मह्य वितीर्णे दत्ते सत्यपि तव कृत्यस्य कार्यस्य शेष अस्त्येव । हिरवधारणे । स क इत्यतस्तमाह—कुरुष्वेति । मेरो सुराद्रे अधिके कुचे मा कुरुष्व । आलिङ्गस्वे-त्यर्थ । सुधाया अमृतात् अधिकम् । माधुर्येणेति भाव । अधरोष्ठ पायय । पिबतेर्ण्य-न्तात्कर्तरि लोट् । देवेभ्योऽधिकस्य तदधिकावासाहाराधिक्यावश्यकत्वादिति भाव । अत्रालिङ्गनाधरपानप्रार्थनावाक्यार्थाभ्या कृत्यशेषास्तित्वसमर्थनादनेकवा क्याथहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ६७ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण सान्त्ववचनाना प्रियवाक्याना उदयेन उच्चारणेन सहित यस्मिन् तत्तथा अर्धमञ्च शयनार्धभाग आरोढु आनमिता ईषदावर्जिता पूर्वतनु ऊर्ध्वकाय येन तस्य शत्रो कीचकस्य धात्रा दत्ता लिखिता आयुषो लिपिं शिथिलयन् मार्जयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । स भीम निटिलसीम्नि शत्रो फालदेशे मुष्ट्याहति ताडन चकार ॥ ६८ ॥

गम्भीरेति । अथ गम्भीर सुखदु खयोरविकृत चेत यस्य स अतएव स कीचकोऽपि । तुशब्दो वाक्यालकारे । गन्धर्व ताडितवानेष मालिनीपति-र्गन्धर्व इति बुद्ध्या निश्चयेन एन गन्धर्व भीम सद्य प्रतिहन्तु प्रतिहर्तु भवित्र्या भाविन्या शवतादशया शवत्वावस्थाया । अपीत्येवकारोऽप्यर्थ । साधारणी समानाम् । न त्विदानीमेका तदानीमन्यामित्यर्थ । मुष्टि बबन्ध बद्धवान् । मुष्टि बद्ध्वा म्रियन्ते मर्त्या इति प्रसिद्धम् ॥ ६९ ॥

---

१ 'च' इति पाठ

जव भजन्तौ जयतर्षवन्तौ रुष वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ ।
परस्पर तौ पटुशब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥ ७० ॥

अक्ष्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकश्लाघनचाटुगुम्फम् ।
अनुच्चनिश्वासमहुक्रियाकमभूतपूर्वं तदभून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टै-
र्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजाङ्गे ।
समीरजातेन विधूनितोऽपि
स कीचको नैव चुकूज किंचित् ॥ ७२ ॥

जवमिति । तो भीमकीचकौ जव बलवेग भजन्तौ जये तर्षवन्तौ कामिनौ रुष क्रोध वहन्तो रुधिर किरन्तौ क्षतेभ्य प्रसारयन्तौ परस्पर पटव परषा शब्दा दारयामि मारयामीत्यादयोऽनयो सन्तीति तद्वन्तौ अतान्तौ अश्रान्तौ च सन्तौ नितरा नियुद्धवन्तौ । बाहुयुद्धशालिनौ बभूवतुरिति शेष । 'नियुद्धकेलिं निशि निर्मिमाते' इति पाठोऽनुप्रासस्यैकपादभङ्गाख्यदोषापत्ते वर्तमानार्थकलडन्त-बाधाच्चोपेक्ष्य । एव 'पटुशौर्यवन्तौ' इत्येव पाठ । अन्यथा 'अक्ष्वेलितारावम्' इत्युत्तरश्लोकेन सदर्भविरोधापत्ते ॥ ७० ॥

अक्ष्वेलितेति । न विद्यन्ते क्ष्वेलितारावा सिंहनादा यस्मिन् तथोक्तम्, अवीरवाद विगतात्मकत्थनम्, वीक्षकाणा प्रेक्षकाणा श्लाघनानि चाटुगुम्फा प्रियवाक्यसदर्भाश्च न विद्यन्ते यस्मिन् तथोक्तम् । तदानी तद्देशस्य विजनत्वादि-ति भाव । अनुच्चा अनुद्धता निश्वासा यस्मिंस्तथोक्तम्, न विद्यते हुक्रिया हुकारा यस्मिंस्तत्कम् । शैषिक कप् । अतएव तत् भीमकीचकसबन्धि नियुद्ध बाहुयुद्ध पूर्वं न भूत कदापि न जात अभूतपूर्व जगद्विलक्षण सत् अभूत् । अत्राक्ष्वेलितारावमित्याद्यनेकपदार्थन तन्नियुद्धस्य जगद्वैलक्षण्यसमर्थनादनेकपदा-र्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजस्य मन्मथस्य चापे धनुषि पुष्पे च जुष्टै सहितै प्रीतैश्च शिलीमुखै बाणै अलिभिश्च । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमर । दत्तानि कृतानि रन्ध्राणि निजाङ्गे दधन्नपि समीरजातेन भीमेन वायुसमूहेन च विधूनित कम्पितोऽपि स कीचक वेणुविशेषश्च । 'वेणव कीचकास्ते स्युर्ये स्वन-न्त्यनिलोद्धता' इत्यमर । किंचिदपि न चुकूज न दध्वानैव । ममारेत्यर्थ । अत्र शिलीमुखकृतरन्ध्रवायुजातधूननरूपसामग्रीसत्त्वे कूजनानुदयवर्णनात्मिकाया वि-

---

१ 'पटुशौर्यवन्तौ नियुद्धकेलिं निशि निर्मिमाते' इति पाठ २ 'सुधूनितोऽपि' इति पाठ

तस्मिन्हते निपतिते बकवैरिमुष्ट्या
रङ्गेण तेन समकम्पि चलत्पताकम् ।
पार्थाच्चिरेण परिशीलितमुत्तराद्यै
कन्याजनैरभिविडम्बयतेव नाट्यम् ॥ ७३ ॥

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डतया कृतं तस्य दस्योस्तरसं तरसा विलोक्य प्रहर्षवत्या पार्षत्या श्लाघापूर्वमाघ्रातभुजः कुरुव्याघ्रो निर्गत्य यथापुरमविकृतमानसो महानसोदरं प्रविश्य सुखेनाधिशिश्ये ॥

निपात्य मालिन्यपि तत्र शत्रुं
चक्रन्द भीत्येव चलाग्रपाणिः ।
निशम्य तत्किं किमिति ब्रुवाणाः
सर्वेऽपि तस्यावरजाः समेयुः ॥ ७४ ॥

श्लेषोक्तेश्चित्तजचापादिशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात् तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥ ७२ ॥

तस्मिन्निति । बकवैरिणः भीमस्य मुष्ट्या । तत्प्रहारेणेत्यर्थः । हते अतएव तस्मिन् निपतिते सति तेन प्रसिद्धेन रङ्गेण नर्तनमण्डपेन उत्तरा विराटपुत्री आद्या (१) येषां तैः कन्याजनैः पार्थात् अर्जुनात् चिरेण परिशीलितं अभ्यस्तं नाट्यं अभिविडम्बयता सर्वतः अनुकुर्वतेवेत्युत्प्रेक्षा । चलन्ती पताका यस्मिन् तथा समकम्पि कम्पितम् । कम्पतेर्भावे लुङ् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु तत्र मण्डपे नर्तनशालायां पिण्डतया पिण्डाकारेण कृतं भीमेन घटितं दस्योः शत्रोः तस्य कीचकस्य तरसं मांसं विलोक्य प्रहर्षवत्या सतोषवत्या पार्षत्या द्रौपद्या तरसा वेगेन श्लाघापूर्वं यथा तथा आघ्रातौ चुम्बितौ भुजौ यस्य सः । तयोरेव तदभीष्टदायकत्वादिति भावः । कुरुव्याघ्रः कौरवश्रेष्ठः भीमः निर्गत्य नर्तनमण्डपाद्बहिरागत्य पुरेव यथापुरं कीचकवधात्पूर्वमिव अविकृतं हर्षादनुद्रिक्तं मानसं यस्य तथोक्तः सन् । कीचकवधस्याकिंचित्करत्वादिति भावः । महानसस्य पाकगृहस्य उदरं मध्यं प्रविश्य सुखेन अधिशिश्ये शयितवान् । शीङः कर्तरि लिट् ॥

निपात्येति । मालिनी द्रौपद्यपि तत्र रङ्गे शत्रुं कीचकं निपात्य पातयित्वा । भीमेनेति शेषः । भीत्येव । न वस्तुतो भयेनेत्यर्थः । चलः अग्रपाणिः हस्ताग्रं यस्यास्तथोक्ता सती चक्रन्द रुरोद । क्रन्दे कर्तरि लिट् । तत् द्रौपदीरोदनं निशम्य

---

१ 'तदनु' इति नास्ति क्वचित् २ 'समीयुः' इति पाठः

विलोक्य त भ्रातरमात्तशोका मृत्युद्विपस्येव पिधानपिण्डम् ।
ज्यायानिवामी विदधु॰ स्थली तामस्रेण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥ ७५ ॥

ततस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोषरूषितचेतसो निवेशितशवपिण्डभारस्य मूर्तैर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिकेलफलैरुपरुध्यमानपार्श्वस्य चरमविमानस्य स्तम्भदारुणि सदानिता कौन्तेयसीमन्तिनीं तिमिरमुदिरसौदामिनीभि करदीपिकाभिर्दीयमानचङ्क्रमावकाशेन पथा पितृवनमुपनीय स्वकीयविवेकसपत्न्या सह महत्या चित्यामत्याक्षु ॥

किमित्याहित किमत्याहितमिति ब्रुवाणा सन्त तस्य सर्वेऽप्यवरजा अनुजा समेयु समागतवन्त ॥ ७४ ॥

विलोक्येति । अमी कीचकानुजा मृत्योरेव द्विपस्य गजस्य पिधानपिण्ड तृणच्छन्नकेवलमिव स्थितमिति रूपकोज्जीवितोत्प्रेक्षा । त भ्रातर कीचक विलोक्य आत्तशोका सन्त ज्यायान् ज्येष्ठ कीचक इव ता स्थलीं रङ्गप्रदेश निजेन अस्रेण बाष्पेण शोणितेण च गुल्फद्वयसी गुल्फप्रमाणा विदधु । तत्प्रमाणबाष्पजला चक्रुरित्यर्थ । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच' इति द्वयसचि 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । अत्र कीचकस्य तदनुजाना च रङ्गे गुल्फप्रमाणास्रसपादनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । बाष्पशोणितयोरस्रशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ७५ ॥

तत इति । तत ते कीचकानुजा सोदरस्य कीचकस्य विपत्ते मरणस्य निमित्त कारण इय द्रौपद्येव इत्युक्तप्रकारेण रोषेण रूषित कलुषीकृत चेत येषा तथोक्ता सन्त निवेशित निक्षिप्त शवपिण्ड कीचकमासग्रन्थिरेव भार यस्मिंस्तस्य मूत देहधारिभि भीमस्य मुष्टिभि तत्प्रहारैरिव स्थितै नारिकेलफलै उपरुध्यमाना सगता पार्श्वाश्चत्वार यस्य तस्य चरमविमानस्य शवरथस्य स्तम्भदारुणि सदानिता बद्धा कौन्तेयसीमन्तिना द्रौपदी तिमिरस्यव मुदिरस्य मेघस्य सबन्धिनीभि सौदामिनीभि तडिद्भि करदीपिकाभि दीयमान चङ्क्रमस्य गमनस्य अवकाश यस्मिन् तेन पथा मार्गेण पितृवन श्मशानम् । 'श्मशान स्यात्पितृवनम्' इत्यमर । उपनीय प्रापय्य स्वकीयया विवेकसपत्न्या सह महत्या चित्या चिताया अत्याक्षु पातयामासु । 'धनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनय', 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इति च मेघविद्युत्पर्यायेष्वमर । अत्र द्रौपदीविवेकसपदो त्यागक्रियाया साहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलकार ॥

---

१ 'भरस्य' इति पाठ २ भीममुष्टिभि' इति पाठ ३ 'उपवध्यमानस्य' इति पाठ ४ 'महत्या' इति नास्ति क्वचित्

तावदेषा चकितचकिता 'हा हा नाथ नाथ, जगत्प्राणभूत, विपत्समयबन्धो, सम्प्रति कान्ता रसवती परिगृह्य मुग्धामिमा कथ न गणयसि' इत्युच्चैरुरोदीत्[1] ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरथ जवादाकारितो मारुति
संक्थ्योर्वायुबलादलातमहसामीषल्लभैर्मीलनै[2] ।
ध्वान्ते गारुडभित्तिभङ्गिपिशुनेऽप्योघ द्विषा धावितु
ज्येष्ठस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोद्दोर्दर्पसिद्धाञ्जनै ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत् सद्य एव चकितचकिता अतिभीता एषा द्रौपदी । हा हेत्यतिखेदे । हे नाथ लोकरक्षक, जगत प्राणभूत जीवितरूप, विपत्समये बन्धो, क्रमेण हे प्रिय, जगत्प्राणाद्वायो भवतीति वायुपुत्र। 'जगत्प्राणसमीरणा' इति वायुपर्यायेष्वमर । विपद जरसैन्धववक्रताया समये बन्धो इति च । त्व सम्प्रति रसवतीं अनुरागिणी कान्ता प्रिया भाषारमागौरीरूपाम् । अन्यत्र कान्ता रुच्या रसवतीं मधुरादिषड्रसधारिणी पाकक्रियामिति च परिगृह्य परिरभ्य स्वीकृत्य च मुग्धा नवोढा मूच्छिता च इमा मा कथ न गणयसि नाद्रियसे इत्युक्तप्रकार उच्चे तार अरोदीत् रुरोद । रुदे कर्तरि लुङ् । अत्र प्रस्तुतजगदीश्वरप्रार्थनया प्रस्तुतभीमप्रार्थनाद्योतनात्प्रस्तुताङ्कुरालकार । 'प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर' इति लक्षणात् ॥

तत्रेति । अथ तत्र चिताया अस्या द्रौपद्या रुदितस्वनै रोदनध्वनिभि जवात् आकारित आहूत मारुति भीम सक्थ्यो (सक्थ्नो ?) ऊर्वो सबन्धिन वायो गतिवेगजनितस्य बलात् ईषल्लभै अत्यल्प प्राप्यै । दुर्लभैरिति यावत् । अलातस्य हस्तधृताङ्गारकाष्ठस्य महसा तेजसा मीलनै शान्तिभि उपलक्षित । ऊरुवेगजनितवायुबलजाज्वल्यमानालाततेजोविशिष्ट सन्निति यावत् । द्विषा उपकीचकाना ओघ गण गारुडभित्ते मरकतकुड्यस्य भङ्गि रीति तस्या पिशुने सूचके । तद्वदतिनिबिडे श्यामे चेत्यर्थ । ध्वान्ते अन्धकारेऽपि ज्येष्ठस्य कीचकस्य अध्वनि मरणरूपे धावितु वेगाद्गन्तु दोर्दर्पै बाहुबलैरेव सिद्धाञ्जने दिव्ये अप्रतिहते दृष्टी लोचने यस्य तथोक्त अकरोत् । कीचकमिव सर्वास्तदनुजानपि अवधीदित्यर्थ । रूपकोपमासस्रष्टि । अत्र 'सक्थ्योर्वायुबलादलातमहसा सधुक्षतानुक्षणम्' इति पाठ । वायुबलात् अनुक्षण प्रतिक्षण सधुक्षता प्रज्वलता अलातमहसा उपलक्षित इति पूर्वस्मादनतिरिक्तार्थक सुगम । यथाश्रुतपाठस्तु बहुषु मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् क्लिष्टत्वदोषदुष्टत्वेऽपि व्याख्यात इति ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ७६ ॥

---

१ 'उच्चकै' इति पाठ २ 'सक्थ्नोर्वातबलादलातमहसामीषल्लभोन्मीलनै' इति पाठ

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र
सूतान्स वीर सुमनायते स्म ।
उत्पातमुद्रा [1]ब्रुवता स्वपित्रा
तालानिवारण्यतले विरुग्णान् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र
विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तबन्धा ।
कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशसा-
वन्योन्यमभ्यगमता नगर पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

तत क्षणादेव सध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिबिम्बेन परिचुम्ब्यमाने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिर[3]वीचीमुचा पिशितपिण्डेन कृतानुषङ्ग रङ्ग विडम्बयति [4]सति शुचा निरस्तमौलिभिर्नि[5]र्गलितवाग्भिर्निष्पन्दतनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपतिनिलयद्वार [6]निबिडितमभूत्॥

निपातितानिति । स वीर भीम स्वेन आत्मना तत्र श्मशाने निपातितान् अतएव उत्पातस्य दुर्निमित्तस्य मुद्रा चिह्न ब्रुवता सूचयता स्वपित्रा वायुना अरण्यतले विरुग्णान् उत्पाव्य पातितान् तालान् तालवृक्षानिव स्थितान् सूतान् उपकीचकान् निरीक्ष्य सुमनायते स्म । सतुष्टचित्तोऽभूदित्यर्थ । शत्रुशेषनि शेषीकरणादिति भाव । अत्र निपातितोपकीचकावलोकनस्य विशेषणगत्या सतुष्टचित्तत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग तालानिवेत्युत्प्रेक्षया सस्पृष्टम् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वेति । तत्र श्मशाने गन्धर्वात् भीमात् भीरुषु अत एव इतरेषु जनेषु विष्वक् अभित पलायनपरेषु सत्सु विमुक्त भीमेन मोचित बन्ध उपकीचककृत यस्या सा कृष्णा द्रौपदी कीचकरिपु भीमश्च तौ द्वावन्योन्य कृता प्रशसा स्तुति भवानेव वीर भवत्येव वीरपत्नीत्यादि याभ्या तथोक्तौ सन्तौ पुन नगर विराटपुर प्रति अभ्यगमता आगतवन्तौ । गमेरभिपूर्वात्कर्तरि लुङ् । अत्र गन्धर्वभयस्य विशेषणगत्या जनाना पलायनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेद ॥ ७८ ॥

तत इति । तत द्रौपदीभीमयो पुरप्रवेशानन्तर क्षणादेव सध्याया प्रात कालिकाया सबन्धिना अरुणिम्ना अरुणकान्त्या करम्बितेन व्याप्तेन अम्बरमणे सूर्यस्य बिम्बेन परिचुम्ब्यमाने सयुज्यमाने अतएव शम्पायुधस्य इन्द्रस्य हरिदङ्गणे दिक्प्रदेशे परितो रुधिरस्य वीचीर्मुञ्चन्तीति तन्मुचा पिशित पिण्डेन कीचकमाससमुद्रेन कृत अनुषङ्ग सबन्ध यस्मिंस्तथोक्त रङ्ग नर्तन-

---

१ 'दधता' इति पाठ २ 'तरूनिव' इति पाठ ३ 'वीची' इति नास्ति क्वचित् ४ 'सति' इति नास्ति क्वचित् ५ 'निगलित' इति पाठ ६ 'निबिडम्' इति पाठ

वध्वस्तदा मण्डलशो निविष्टा रुन्धद्भिराशा रुरुदुर्विलापै ।
महत्सु दु खेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भि ॥ ७९ ॥

तस्मिन्दिने सनिधिमागता सा कृष्णा दृश केकयराजपुत्र्या ।
मषीशलाकार्पणया विनापि मन्देतरामश्रुकणैरकार्षीत् ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि वातजात-
व्याधूतकीचककुलाकुलकोटिभागम् ।
निर्यत्प्रियानयनवारिझरीपरीत
सकेतशैलमधिरुह्य निशश्वसुस्ते ॥ ८१ ॥

मण्डप विडम्बयति अनुकुर्वति मति शुचा दु खेन निरस्त मौलि उष्णीषादि शिरोभूषण यैस्तै निर्गलिता त्यक्ता वाच यैस्तै वाचयमै निष्पन्दा निश्चला तनुर्येषा तै निखिलैरपि पौरै नृपते विराटस्य निलयस्य गृहस्य द्वार निबिडित सान्द्रित अभूत्। पौरा सर्वे नृपमाश्वासयितुमाजग्मुरित्यर्थ ॥

वध्व इति। तदा वध्व पौरस्त्रिय मण्डलश वलयाकारेण निविष्टा सत्य महत्सु दुर्भरेषु दु खेषु विजृम्भितेषु सत्स्वपि मालिन्या द्रौपद्या उपालम्भन निन्दा अस्पृशद्भि । गन्धर्वभयादिति भाव । आशा रुन्धद्भि दिगन्तव्यापिभि विलापै परिदेवनै उपलक्षिता रुरुदु । अत्रोपालम्भनहेतो कीचकवधस्य सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्ति ॥ ७९ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्दिने कीचकवधदिवसे सनिधिं प्रत्यागता सा कीचकघातयितृत्वेन प्रसिद्धा कृष्णा केकयराजपुत्र्या सुदेष्णाया दृश नेत्र मषीशलाकाया अञ्जनकाष्ठस्य अर्पणया विनापि विन्यसन विनैव अश्रुकणै बाष्पबिन्दुभि मन्देतरा अनल्पाम्। तत्पूर्णामिति यावत्। अकार्षीत् चक्रे । इयमेव मद्भ्रातॄणा मृत्युरिति तया बाष्पायितमित्यर्थ । अत्र अश्रुकारण अञ्जनशलाकाविन्यसन विनापि तदुदयवर्णनाद्विभावनालकार ॥ ८० ॥

तावदिति। तावत् तावता कालेन युधिष्ठिरो मुख आदिर्येषा ते पाण्डवा अपि वातजातेन भीमेनैव वायुसमूहेन व्याधूताना निहताना कम्पिताना च कीचकाना सूतजानामेव वेणुविशेषाणामिति पूर्ववच्छ्लिष्टरूपकम्। कुलेन वृन्देन आकुल सकुल कोटिभाग अग्रदेश यस्य त निर्यन्त्या प्रियानयनवारिणा द्रौपदीबाष्पेणैव झर्या प्रस्रवणेन परीत व्याप्त सकेत अज्ञातवाससवत्सरशपथमेव शैल अधिरुह्य प्रतिज्ञा निस्तीर्य निशश्वसु निश्वसितवन्त । कृच्छ्रादुत्तीर्णा विश्रम्य दीर्घ निश्वसन्तीति प्रसिद्धम्। समस्तवस्तुसावयवरूपकम्। यत्त 'सकेते नृत्तमण्डपे' इति नृसिह, तदबोधात् विशेषणद्वयासागत्यापत्ते ॥ ८१ ॥

---

१ 'अपि जृम्भितेषु' इति पाठ

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रश्चरेभ्य
शुभगुणचरितेभ्य सूतजाना शतस्य ।
वसतिमरिजनाना मत्स्यभूपालपुर्या
हृदयमुकुरलग्नैर्हेतुभिर्निश्चिकाय ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरङ्गेश्वरसौबलाभ्यामास्थाय गोष्ठीमधिप कुरूणाम् ।
भीष्माग्रगान्बन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेव गिरमाबभाषे ॥ ८३ ॥

भो भो, विदित किं भवतामिदम् । सम्प्रति मात्स्यपुरे कामपि कामिनी कामयमान कीचकोऽपि, निशि तस्या पतिभिरदृश्यै पञ्चभिर्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसख्यापदाभिधेयमनीयत । तस्यै पुनरपि

तदन्विति । तदनु पाण्डवानामज्ञातवासप्रतिज्ञानिस्तरणानन्तर धार्तराष्ट्र दुर्योधन शुभानि गुणा गूढसचरणेङ्गितज्ञानादय चरितानि यथार्थवक्तृत्वादीनि च येषा तेभ्य चरेभ्य चारेभ्य सूतजाना शतस्य सबन्धिनी विदिता ज्ञाता वार्ता वधवृत्तान्त येन तथोक्त सन् हृदय मन एव मुकुर दर्पण तस्मिन् लग्नै सक्रान्ते । निश्चितैरिति यावत् । हेतुभि वक्ष्यमाणै कीचककामनीयसौन्दय तन्मरणादिभि मत्स्यभूपालपुर्या विराटनगर्या अरिजनाना पाण्डवाना वसति निवास निश्चिकाय निश्चितवान् । चिनोते कर्तरि लिट् । 'विभाषा चे' इत्यभ्या सात् परस्य कुत्वम् । अत्र शुभगुणचरितेभ्य इति विशेषणस्य तात्कालिकतदुक्तीना याथार्थ्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरस्य हेतुभि पाण्डवस्थित्यनुमानस्य च द्वयोरङ्गा ङ्गिभावेन सकर ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु परस्मिन् दिने कुरूणामधिप दुर्योधन । अङ्गेश्वर-सौबलाभ्या कर्णशकुनिभ्या सह गोष्ठी आस्थानी आस्थाय प्राप्य भीष्म अग्रग आदिम येषा तान् बन्धुजनान् विलोक्य एव वक्ष्यमाणप्रकारेण गिर वाक्य गम्भीर उच्चै आबभाषे उक्तवान् । इन्द्रवज्रा ॥ ८३ ॥

भो भो इति । भो भो हे बन्धुजना । 'अथ सबोधनार्थका । स्यु प्याट् पाडङ्ग हे है भो' इत्यमर । इद वक्ष्यमाण पाण्डववृत्तान्त भवता विदित युष्माभि ज्ञात किमिति परिप्रश्ने । सम्प्रति मात्स्यपुरे कीचक विराटश्याल कामपि अज्ञा-तनामगोत्रा कामिनी कामयमान सन् अदृश्यै दुर्ज्ञेयै तस्या कीचककामित कामिन्या पतिभि पञ्चभि गन्धर्वै निशि रात्रौ अनुरहसि एकान्ते स्वसख्याया पञ्चत्वस्य पद वाचक पञ्चत्वशब्द तस्य अभिधेय वाच्यम् । मरणमिति यावत् । अनीयत प्रापित । नयते कर्मणि लङ् । पुनरपि । हतेऽपि कीचक इत्यर्थ । तस्यै कामिन्यै द्रुह्यन्त चितिपातनरूप द्रोह कुर्वन्त तस्य कीचकस्य अनुजा अपि तथैव । तत्पतिभि पञ्चतामनीयन्तेत्यर्थ । इति उक्तप्रकारा इय

१ 'सौबलिभ्याम्' इति पाठ २ 'भीमादिमान्' इति पाठ ३ 'अपीदम्' इति पाठ ४ 'सम्प्रति खलु' इति पाठ ५ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् ६ 'अभि धेयताम्' इति पाठ

द्रुह्यन्तस्तदनुजा अपि तथैवेति काचिदिय किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधिरोहति । एव चेदसशय सा चतुष्पथमण्डपस्तम्भसालभञ्जिकेव सर्वजनकरपरामर्शभाजन पाञ्चालदुहिता । तस्या पतिविडम्बका इति प्रवादभाजस्तेऽपि पुनरज्ञातवासिन परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विना पारस्त्रैणेया । तेष्वपि द्वितीयेनैव बाहुबलशालिना वधूद्रुहा निहन्त्रा भवितव्यम् । अहो सर्वत्र विशृङ्खलममीषा दौ शील्यम् ॥

तथाहि ।

देशे जरासधमुखैर्व्यरुन्धन्वनेऽपि किर्मीरहिडिम्बमुख्यै ।
गूढे निवासेऽपि च सूतपुत्रै क नु स्थितास्ते कलह विनान्यै ॥८४॥

काचित् एका किवदन्ती जनवाद कर्णात् एकस्य श्रोत्रात् कर्ण अन्यस्य श्रोत्र अधिरोहति प्राप्नोति । एव चेत् । उक्तवृत्तान्त स्याचदीत्यर्थ । सा कीचककामितकामिनी चतुष्पथे चतुर्मार्गमेलनदेशे यो मण्डप तस्य स्तम्भे सालभञ्जिका कृत्रिमपुत्रिकेव सर्वेषा जनाना करेण परामर्शनस्य स्पर्शनस्य भाजन पात्र पाञ्चालदुहिता द्रौपदी भवति असशयम् । तस्या कामिन्या पतिविडम्बका भर्तार इति प्रवादभाज ते पुन गन्धर्वास्तु अज्ञात वास एषामस्तीति अज्ञातवासिन परेतपते यमस्य पवमानस्य वायो पाकशासनस्य इन्द्रस्य अश्विनो आश्विनेययोश्च पञ्चाना परस्त्रिया कुन्त्या माद्याश्च पुत्रा पारस्त्रैणेया युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवा । कल्याण्यादित्वाङ्ढकि नडागम । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि । भवन्ति असशयम् । तेष्वपि बाहुबलशालिना द्वितीयेन भीमेनैव वध्वै द्रुह्यन्तीति द्रुहा कीचकाना निहन्त्रा मारकेण भवितव्य असशयम् । अमीषा पाण्डवाना दौ शील्य दु स्वभाव सर्वत्र स्वदेशे परदेशे च विशृङ्खल निष्प्रतिबन्धकम् । अहो इत्याश्चर्ये ॥

तथाहीत्युत्तरेणान्वय ॥

देश इति । ते पाण्डवा देशे स्वस्थाने स्थिता सन्त जरासध मुख आदि येषा तै राजभि सह व्यरुन्धन् विरोध चक्रु । रुधे कर्तरि लङ् । वने स्थिता सन्तोऽपि किर्मीरहिडिम्बमुख्यै सह व्यरुन्धन् । किबहुना गूढे निवासे अज्ञातवासेऽपि च स्थिता सन्त सूतपुत्रै कीचकै सह व्यरुन्धन् । अत अन्यै सह कलह विना क नु कुत्र वा स्थिता । न कुत्रापीत्यर्थ । अत्र सर्वत्र कलहसद्भाव प्रति वाक्यार्थत्रयस्य हेतुत्वादनेकवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ८४ ॥

---

१ 'मण्डपिका' इति पाठ २ 'सर्वकरावमर्श' इति पाठ ३ 'सुता' इति पाठ ४ 'तेऽपि पुनरज्ञातवासिन परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विना पारस्त्रैणेयास्तस्या पतिविडम्बका' इति पाठ ५ 'बल' इति नास्ति क्वचित्

अत्रैव स्थित्वा वेषान्तरकञ्चुकैः पञ्चभिरकिंचनैरेतैर्वञ्चित खलु वृद्धो विराट इत्यभिधाय सुयोधनो राधेयेन सह कृतहस्तताले वल्गद्भुजशिखरमुच्चैर्जहास ॥

तत ।

सक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्धु स्वय निर्गता-
न्दृष्ट्वा तानवकीर्णिनो वितनुमो गच्छाधुना त्व पुर ।
इत्युक्त कुरुभूभुजा सदसि गा हर्तुं त्रिगर्तेश्वर-
स्तस्यैवाप पुरी दिनावधिरिवार्यम्ण प्रतीची दिशम् ॥ ८५ ॥

तत्र क्वचिदरुणतया निमग्नजमदग्निकुमारोष्णनिश्वासवेगविलुलितविचित्रवीचीप्रपञ्चमिव स्यमन्तपञ्चकम्, क्वचिन्नीलतया मदक-

---

अत्रेति। वेषान्तर अन्यो वेष सन्यासादि कञ्चुक आच्छादक येषा तै अतएव पञ्चभि एतै अकिंचनै दरिद्रै पाण्डवै । अत्र अस्मिन्नेव मत्स्यनगरे स्थित्वा वृद्ध । मन्दप्रज्ञ इति यावत्। अत एव वञ्चित । खल्विति वाक्यालकारे। इत्यभिधाय एवमुक्त्वा सुयोधन राधेयेन कर्णेन सह कृतहस्तताल सन् वल्गती उन्नमती भुजयो शिखरे अग्रभागौ यस्मिंस्तथा उच्चै तार जहास हसितवान्। अत्र वृद्धभावस्य विशेषणगत्या वञ्चनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥

तत इत्युत्तरेणान्वय ॥

सक्षोभ इति। तत पाण्डवा विराटपुरे गूढ वसन्तीति हेतो मत्स्यनृपते नगरस्य विराटपुरस्य सक्षोभे सति। अस्माभिरिति शेष । स्वय योद्धु निर्गतान्। महता आश्रयरक्षापरतन्त्रत्वादिति भाव । तान् पाण्डवान् दृष्ट्वा अवकीर्णिन भग्नाज्ञातवासव्रतान् । 'अवकीर्णी क्षतव्रत ' इत्यमर । वितनुम कुर्म । किंच अधुना हे सुशर्मन्, त्व पुर पूर्वं गच्छ। गवाहरण [illegible] भाव । इति उक्तप्रकार कुरुभूभुजा दुर्योधनेन सदसि सभाया उक्त [illegible] नाम देशविशेष तस्येश्वर सुशर्मा तस्य विराटस्य गा धेनू हर्तुं तस्यैव [illegible] अर्यम्ण सूर्यस्य सबन्धी दिनावधि । सायकालिकगतिरित्यर्थ । [illegible] विराटपुर [illegible] आप प्राप्तवान्। सुशर्मा तत्पुर सूर्य अस्त च अवापेत्यर्थ । आप्रतीची दिशमिव [illegible] लट्। अत्र सुशर्म दिनावध्यो प्राप्त्या सादृश्यगम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद [illegible] । शार्दूलविक्रीडितम् ॥८५॥

तत्रेति। तत्र सायकाले क्वचित् एकत्र अरुणतया अरुणवर्णत्वेन निमग्नस्य जमदग्निकुमारस्य परशुरामस्य उष्णानाम्। क्षत्रियेषु कोपादिति भाव । निश्वासाना वेगेन विलुलिता प्रवृद्धा विचित्रा वीचीप्रपञ्चा तरङ्गपरम्परा

---

१ 'पञ्चभि ' इति नास्ति क्वचित् २ 'तत्र दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसैन्येन काल्यमान क्वचित्' इति पाठ ३ 'विचित्र' इति नास्ति क्वचित् ४ 'शम त', 'स्यमन्तक' इति च पाठ

ण्डूलवेतण्डशुण्डाविधूनितविटपमालमिव तमालकाननम्, क्वचिद्ध-वलतया मन्दरगिरिमथनविक्षोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्न-मितलाङ्गूलम् उद्गमितहुकारम्, उल्ललितधूलीकम्, उद्दामघण्टारव गोधन दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमान निशम्य सेनाकु-म्भिकुलगम्भीरबृंहितारम्भैर्मन्दिराग्रसिंहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दर-मौननियम विभिन्दन्, अनुकूलपवमानपुरोनाटितपटैर्वैरिभटजीवि-ताहरणाय वैवस्वतमिवाह्वयद्भि केतुदण्डै परिमोटितगगनतटिनी-तटविटपिवाटो विराटोऽपि रणप्रयाणारम्भमाटीकत ॥

सख्याय यानेषु समारुरुक्षाकेलिस्पृशा कीचकबान्धवानाम् ।
अश्वप्रसङ्गेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

यस्मिंस्तथोक्त स्यमन्तपञ्चक कुरक्षेत्रे परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरमयहृद-पञ्चकमिव स्थितम्, क्वचित् नीलतया मदेन कण्डूलाना दर्पवता वेतण्डाना गजाना शुण्डाभि विधूनिता कम्पिता विटपमाला शाखापङ्क्तय यस्मिंस्तथोक्त तमा-लकानन तापिञ्छवनमिव स्थितम्, क्वचित् धवलतया मन्दरेण गिरिणा मथनात् विक्षोभितानि उत्थापितानि फेनाना कूटानि राशय यस्मिंस्तथोक्त क्षीरोदस्य कलशाब्धे मध्यमिव स्थितम्, उन्नमितानि लाङ्गूलानि येन तत्, उद्गमिता उत्पा दिता हुकारा येन तत्, उल्ललिता उत्क्षिप्ता धूलय येन तत्कम्। उद्दामा तारा घण्टाना ग्रैवेयकाणा रवा यस्मिंस्तत्, गा एव धन दक्षिणेन पुर पुरस्य दक्षिण-भागे व्यग्रतर ग्रहणे अतिप्रवण सैन्य यस्य तेन सुशर्मणा त्रिगर्तेश्वरेण काल्य-मान नोद्यमान निशम्य श्रुत्वा सेनाया कुम्भिकुलस्य गजवृन्दस्य गम्भीरबृंहिताना गर्जिताना आरम्भै उपक्रमै मन्दिराग्रेषु सौधशिखरेषु सिंहप्रतिच्छन्दाना कृत्रिमसिंहाना वृन्दस्य मुखानि कन्दराणीव तेषा मौननियम विभिन्दन् । प्रतिध्वनयन्नित्यर्थ । अनुकूलै पवमानै वायुभि पुर अग्रे नाटिता पटा येषु तै अतएव वैरिभटाना शत्रुयोधाना जीवितस्य आहरणाय आहर्तुमिति 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । वैवस्वत यम आह्वयद्भिरिव स्थितै केतु-दण्डै ध्वजै परिमोटित छिन्न गगनतटिन्या आकाशगङ्गाया तटयो विटपिना वृक्षाणा वाट समूह येन तथोक्त विराटोऽपि रणप्रयाणस्य आरम्भ सनाह आटीकत आचरितवान् । उत्प्रेक्षातिशयोक्त्यो ससृष्टि ॥

सख्यायेति। सख्याय युद्ध कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । यानेषु वाहनेषु गजादिषु समारोढुमिच्छा समारुरुक्षा सैव केलि क्रीडा ता स्पृश-

---

१ 'सालवनम्' इति पाठ २ 'मथनपरिक्षोभित' इति पाठ ३ 'उल्लसित' इति पाठ ४ 'दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमान' इति नास्ति क्वचित् ५ 'सैन्यपरिवर्तेन' इति पाठ ६ 'जीवितहरणाय' इति पाठ ७ 'केतनदण्डै' इति पाठ ८ 'आरभटीम्' इति पाठ ९ 'अटीकत' इति पाठ.

सभ्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च [1]गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूम्न ।
दन्तानिवेन्द्रद्विरद स पार्थान्वीर[2] पुरोधाय रुरोध शत्रुम् ॥ ८७ ॥

तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूप तमुपेक्ष्यैव तदा गवा कुलानि ।
सहदेवविलोकमात्रहर्षात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापु ॥ ८८ ॥

मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ बद्धपङ्क्ती
मत्स्य[3]त्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।
आध्मातशङ्खनिनदप्रणव[4]प्रणाद-
मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

न्तीति तथोक्ताना कीचकबान्धवाना सूतात्मजसबन्धिना वीराणा अश्वाना प्रसङ्गे आरोहणप्रस्तावेऽपि । किमुत मालिनीप्रस्ताव इत्यपिशब्दार्थ । अभिधीयमान गन्धर्व इति शब्द अश्वस्यापि वाचक पद गरलायते स्म । कालकूटतुल्योऽभूदित्यर्थ । क्यङन्ताकर्तरि स्मयोगे लट्। 'वाजिवाहार्वगन्धर्व–' इत्यश्वपर्यायेषु प्रसिद्धोऽपि हृदयशल्यायमानान्मालिनीगतीनेव सत्वरमुपस्थापयन् शब्द तेषा गरलप्रायोऽभूदित्यभिप्राय । उपमार्थापत्त्यो सस्रुष्टि । इन्द्रवज्रा ॥ ८६ ॥

सभ्यैरिति। स वीर विराट सभ्यै सभाया साधुभिश्च सूदै पाचकैश्च तुरङ्गिभि अश्वारोहैश्च गोपै गोपालेश्च विज्ञापित क्रमेण निवेदित वीर्यभूमा शौर्यातिशय येषा तान्।तेषामेव प्रत्येक तैरासवत्सर परिचितत्वादिति भाव । पार्थान् युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवान् इन्द्रद्विरद ऐरावत दन्तान् चतुर इव पुरोधाय अग्रे कृत्वा शत्रु सुशर्माण रुरोध रुद्धवान् ॥ ८७ ॥

तृणेति। तदा सुशर्मणो निरोधसमये गवा कुलानि सहदेवस्य स्वपालकस्य विलोकमात्रेण दर्शनेनैव यो हर्ष तस्माद्धेतो तृणकल्प स्वग्रासतृणतुल्यमपि त त्रिगर्तभूप सुशर्माण तृणकल्पमपि तृणप्राय यथा तथैव। अपिरत्रैवकारार्थ । उपेक्ष्य अनादृत्यैव सहसा सत्वर मात्स्यस्य विराटस्य चम्वा सेनाया समीप आपु । स्वजीवनादपि स्वपालके प्रेमौत्कव्यादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ ८८ ॥

मौर्वीति। अथ मौर्व्य शिञ्जिन्य एव कुशा तै अङ्कित सयुक्त कर ययोस्तौ। बद्धा पङ्क्ति पङ्क्तिशोऽवस्थान याभ्या तौ। मत्स्यवसुधाधिप विराट, त्रिगर्तवसुधाधिप सुशर्मा, तयो अनीकौ सैन्ये। आध्माताना मुखवायुपूरिताना शङ्खाना निनद ध्वनिरेव प्रणवप्रणाद ओंकारोच्चारण यस्मिस्तथोक्त आयोधन युद्धमेव अध्ययन वेदपाठ अद्भुत यथा तथा आरभेता आरब्धवन्तौ। रभते कर्तरि लङ्। 'प्रणवप्रधान' इति पाठे तादृशप्रणव प्रधान प्रथमपठनीय यस्मिंस्तद्यथा तथेति क्रियाविशेषण समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥ ८९ ॥

---

१. 'पौरैश्च' इति पाठ २ 'धीर' इति पाठ ३ 'मात्स्य' इति पाठ. ४ 'प्रधान' इति पाठ

मत्स्येन्द्रमन्दिरमहानसभक्ष्यवृन्द-
स्वच्छन्दभक्षणरहस्यवदावदेन ।
क्ष्वेलारवेण वललस्य तदा रिपूणा
चित्त न केवलमकम्पि दिशो दशापि ॥ ९० ॥

उदये समरस्य सैनिकानामुभयेषामसिधेनवो ववल्गु ।
निर्जनामपदापरार्धवाच्य निखिल ग्राहयितु च रक्षितु च ॥ ९१ ॥

तावदम्बरपथादभिगन्तुस्तामनीकधरणीं शमनस्य ।
कासरादहरधीशतुरग कादिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ९२

मत्स्येन्द्रेति । मत्स्येन्द्रस्य विराटस्य मन्दिरे यन्महानस पाकस्थान तस्मिन् भक्ष्याणा पञ्चविधाना वृन्दस्य स्वच्छन्द यथेच्छ यथा तथा भक्षणस्य रहस्य मर्म । तज्जनितान्त सार इति यावत्। तस्य वदावदेन वक्त्रा। तत्र बहुनेन भुक्त कथमन्य थास्यैव नाद इति तद्भक्षणस्वाच्छन्द्यसूचकेनेति यावत्। अत एवानुमानालकार । वललस्य भीमस्य क्ष्वेलारवेण सिंहनादेन तदा रिपूणा चित्त केवल मन एव नाकम्पि अकम्पितम्। किंतु दशापि दिश अकम्पिषत। कम्पते कर्मणि लुङ्। अत्र रिपुहृदयाना दशदिशा च कम्पनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद पूर्वोक्तानुमानेन ससृष्ट ॥ ९० ॥

उदय इति । उभयेषा मात्स्यत्रैगर्ताना सेनिकाना वीराणाम् ।'सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिका अपि' इत्यमर । समरस्य युद्धस्य उदये आविर्भावे सति असिधेनव खड्गा । यद्यपि 'छुरिका चासिधेनुका' इति कोशादसिधेनुपदस्य स्वल्पे खड्गविशेषे प्रसिद्धि , तथापि युद्धप्रकरणेन सामान्यपरत्वम्। यथात्रैव पार्थशब्दस्य अर्जुने प्रसिद्धस्य प्रकरणेन युधिष्ठिरादिपरत्वमिति ध्येयम् । निजस्य नामपदस्य असिधेनुरिति सज्ञाशब्दस्य सबन्धिन अपरार्धस्य धेनुरित्युत्तरभागस्य वाच्य गोकुल निखिल नि शेष यथा तथा ग्राहयितु त्रैगर्तैरपहारयितु रक्षितु मात्स्यै पालयितु चेत्यर्थ । ववल्गु चलन्ति स्म। उभयेऽपि खड्गैर्युध्यन्ते स्मेत्यर्थ । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९१ ॥

अथ दशभि सूर्यास्तमयं वर्णयति—**तावदिति** । तावत् तदानीमेव अम्बरपथात् आकाशमार्गात् ता अनीकधरणीं मात्स्यत्रैगर्तयुद्धभूमिं अभिगन्तु आगच्छत शमनस्य यमस्य कासरात् वाहनमहिषात् कादिशीक भयातपलायत इवेत्युत्प्रेक्षा । अहरधीशस्य सूर्यस्य तुरग रथाश्व दूर अयासीत् गतवान्। अस्तगत सूर्य इत्यर्थ ।याते कर्तरि लुङ्। अश्वमहिषयोर्नैसर्गिक वैरमिति प्रसिद्धम्। स्वागता ॥ ९२ ॥

---

१ 'निजनामपरार्धवाच्यमेतत्' इति पाठ

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्ति प्रादुरास शनकैरथ सध्या ।
वासरस्य रजनेरपि सीम्नोर्मध्यभागकुरुविन्दशिलेव ॥ ९३ ॥

सध्या बभौ सा समरे भटौघो
बिम्ब विभिद्यादिति भीतिभारात् ।
विवस्वता विद्रवता विसृष्टा
नभ[१] स्थले दीप्तिरिवाग्निदेया ॥ ९४ ॥

नभ पयोधेर्नवविद्रुमश्री क्रमेण सध्या कृशिमानमाप[२] ।
उद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विभज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीजनित रजोऽन्धकार त्वरित बान्धवकौतुकातिरेकात् ।
परिरब्धुमिवान्धकारसघ परमार्थो रणचत्वर जगाहे ॥ ९६ ॥

पाटलीकृतेति । अथ सूर्यास्तमयानन्तर पाटलीकृता श्वेतरक्तीकृता पयोधराणा मेघाना पङ्क्ति यया सा सध्या वासरस्य अह्न रजनेरपि रात्रेश्च द्वयो सबन्धिन्यो सीम्नो अवधिपरिच्छेदकदेशयो मध्यभागे कुरुविन्दशिला पद्मरागदृषदिवेत्युत्प्रेक्षा । शनकै क्रमेण प्रादुरास आविर्बभूव ॥ ९३ ॥

सध्येति । सा एवमाविर्भूता सध्या समरे युद्धे भटाना अपरावर्तिना ओघ समूह बिम्ब मन्मण्डल विभिन्द्यात् विपाटयेत् इत्युक्तप्रकारात् भीतिभारात् भयातिशयात् विद्रवता पलायमानेन विवस्वता सूर्येण अग्नये देया रात्रिदातव्या अत एव नभ स्थले आकाशे विसृष्टा निहिता दीप्ति प्रभेवेत्युत्प्रेक्षा।बभौ । भाते कर्तरि लिट् । अत्र सूर्यप्रभाया रात्रावग्नौ प्रविशनमागमसिद्धम् ॥ ९४ ॥

नभ इति । नभस आकाशस्यैव पयोधे समुद्रस्य नवाना विद्रुमाणा श्री सपदिति परम्परितरूपकाम् । सध्या उद्यत्प्रकोपै अतएव उभयै अनीकै मात्स्यत्रैगर्तसैन्यै विभज्य सम विभाग कृत्वा विलोचनानि स्वस्वनेत्राणि नीता प्रापितेवेत्युत्प्रेक्षा। क्रमेण कृशिमान कृशत्व आप आगात् । ननाशेत्यर्थ । अत्र लोचनाना प्रकोपादारुण्यगुणनिमित्ता सध्याप्रापणोत्प्रेक्षा पूर्वोक्तरूपकेण ससृष्टि ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्या सेनाभ्या उभाभ्या जनित करितुरगरथपत्तिपदघट्टनोत्थ रज एवान्धकार ध्वान्त बान्धवेन साजात्यकृतेन य कौतुकातिरेक हर्षातिशय तस्माद्धेतो परिरब्धु आलिङ्गितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । परमार्थं वास्तव अन्धकारसघ तमोराशि रणचत्वर युद्धाङ्गण त्वरित शीघ्र जगाहे प्रविवेश । अत्र रजस्तमसो 'अन्ध करोति लोकम्' इति व्युत्पत्तिसिद्ध साजात्यकृतबान्धवमिति ध्येयम् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९६ ॥

---

१ 'दिवस्थले' इति पाठ २ 'आगात्' इति पाठ

सकोच्य पक्षानेकेषु सविशत्स्वपि पत्रिषु ।
विस्तार्य पक्षानपरे विचेरुस्तत्र पत्रिण ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्ककुले गतेऽपि दूरम् ।
प्रमद दधदेक एव कङ्क परिबभ्राम सभीमपक्षपात ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टसविघट्टभवै स्फुलिङ्गै-
राजिस्थले तिमिरकर्दमभाजि योधा ।
आगामिनीषु समितिष्वधिक विधातु-
मासन्प्रतापनवबीजमिवावपन्त ॥ ९९ ॥

नलिनीशबिम्बपथचारमलब्ध्वा
नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

सकोच्येति । तत्र अन्धकारे एकेषु कतिषु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् गरुत सकोच्य मुकुलयित्वा सविशत्सु निलीयमानेषु सत्स्वपि । कुलायेष्विति भाव । अपरे कतिचित् पत्रिण पक्षिण बाणाश्च । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमर । पक्षान् विस्तार्य विकासयित्वा तत्रैव विचेरु सचरति स्म । श्लेषसकीर्णो विरोधाभास ॥ ९७ ॥

शरेति । तत्र युद्धे । तद्देश इत्यर्थ । शरवर्षभयेन बाणसपातभयेन सकले कङ्काना गृध्राणा कुले दूर दूरदेश गते सत्यपि प्रमद सतोष प्रकृष्टरणगर्व च दधत् वहन्नेव एक कङ्क गृध्र युधिष्ठिरश्च भीमेन भयकरेण पक्षयो पातेन गमनेन भीमस्य पक्षपातेन साहाय्यकरणेन च सहित सभीमपक्षपात सन् परित सवत्र बभ्राम सचचार । अत्रापि पूर्ववद्विरोधाभास । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९८ ॥

अन्योन्येति । योधा उभये भटा अन्योन्यस्य पट्टसेभ्य खड्गविशेषेभ्यः पट्टमानामिति वा विघट्टेन सघर्षेण विघट्टाद्वा भवन्ति जायन्त इति भवै स्फुलिङ्गै अग्निकणै उपलक्षिता आगामिनीषु समितिषु युद्धेषु अधिक उपचय विधातु तिमिर तम एव कर्दम पङ्क भजतीति भाजि आजिस्थले युद्धक्षेत्रे प्रतापस्य नव बीज आवपन्त न्यस्यन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आसन् बभूवु । अत्र तिमिरस्य पङ्कत्वेन रूपणेन आजिस्थलस्य केदारत्वरूपणप्रतीतेरेकवतिरूपकालकार ॥ ९९ ॥

नलिनीति । नवा वीरा अपरावर्तमृतभटा एव सुरा तेषु । देवभूय गतेषु योधेष्वित्यर्थ । नलिनीशस्य सूर्यस्य बिम्बे पन्था बिम्बपथ तस्मिन् चार गमन अलब्ध्वा अप्राप्य । तदा सूर्यस्यास्तगतत्वादिति भाव । नभसि आकाश एव भ्रम-

करपल्लवौ परिनिपीड्य मृगाक्ष्य
कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥ १०० ॥

रराज हैमी रथकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणैः प्रकीर्णैः ।
आकर्ण्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्द्रष्टुं निवृत्ता चरमेव सन्ध्या ॥ १०१ ॥

तत्र तावदरिशरनिकृत्तमत्तगजसप्तिरथपत्तिकुलनवरक्तसिक्त रणचत्वरमनुभूय भूयसा रोषेण संवर्तसमवर्तिसममूर्तिर्हृदि ~~र्त्तिवर्~~धूर्तधार्तराष्ट्रशासनवार्तस्त्रैगर्तः कैवर्त इव मत्स्यचक्रवर्ति-नमाहर्तुं मुहूर्तादुपावर्तत ॥

त्सु मत्सु । सुराणां मृगाक्ष्य अप्सरसः कलहाय रात्र्या सह वाग्युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी । करौ पल्लवाविव तौ परिनिपीड्य मिथो मेलयित्वा नक्तं रात्रिं अशपन्त । अस्मद्द्रोगाय द्रुह्यन्ती कियच्चिरं विलम्बसे इत्यादि परुषवा-चोऽवदन्नित्यर्थः । सूर्यमण्डलगमनानुसारेण तेषां स्वर्गप्राप्त्या यावन्नक्तं त॰ सम्भवादिति भावः । अत्र नववीरसुराणां गगने विलम्बासंबन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-क्तिरूपातिशयोक्तः सुराङ्गनानां रात्रिशपनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धरूपातिशयोक्तेश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । सुमङ्गली ॥ १०० ॥

रराजेति । अथ प्रकीर्णैः उत्क्षिप्तैः रक्तकणैः योधानां रुधिरबिन्दुभिः रज्यन्तः अरुणायमानाः पटाः पताकावस्त्राणि यस्याः सा हैमी काञ्चनी रथेषु केतूनां राजिः पङ्क्तिः युद्धाद्भुतं आकर्ण्य द्रष्टुं अर्धमार्गात् मार्गमध्यात् निवृत्ता पुनरागता चरमा सन्ध्या सायतनसन्ध्येवेत्युत्प्रेक्षा । रराज ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे। तावदिति वाक्यालंकारे। अरीणां शरैः निकृत्तानां छिन्नानां निजानां च इति विशेषणद्वयं चतुरङ्गेष्वपि योज्यम् । मत्तानां गजानां सप्तीनां अश्वानां रथानां सर्वत्र तदारूढानां चेत्यपि पत्तीनां पादातानां च यानि कुलानि वृन्दानि तत्पङ्क्तीनां संबन्धि नवं रक्तं सिक्तं आर्द्रितं रणचत्वरं युद्धाङ्गणं अनुभूय दृष्ट्वा भूयसा महता रोषेण संवर्तसमवर्तिना प्रलयकालान्तकेन समा मूर्तिः शरीरं यस्य तथोक्तः । रोषभीषणाकृतिरित्यर्थः । हृदि मनसि नितितां पुनः पुनः स्मर्य-माणा धूर्तस्य वञ्चकस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य शासनवार्ता आज्ञावाक्यं येन तथोक्तः । त्रिगर्तानां नाम जनपदानां राजा त्रैगर्तः सुशर्मा कैवर्तः मत्स्यग्राहीव मत्स्यचक्रवर्तिनं विराटं मीनश्रेष्ठं च मुहूर्तात् अल्पकालात् आहर्तुं गृहीतुं उपा-वर्तत समीपमागतवान् । श्लिष्टाश्लिष्टविशेषणोपमाद्वयस्य वृत्त्यनुप्रासस्य चैकवाचका-नुप्रवेशसङ्करः ॥

---

१ 'शरनिकरनिकृत्त' इति पाठः २ 'सप्तिकुलपत्तिनव' इति पाठः ३ 'त्रि-गर्त' इति पाठः

मानिनामचरमोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोधे ।
समुखो झटिति बन्धमनैषीत्स ज्यया रिपुमपत्रपया च ॥ १०२ ॥

भूपे पराभवपदे युधि धर्मसूनो-
भ्रूवल्लिकम्पकलिकामवतसयन्स ।
मथ्नन्बलानि रिपवे मरुत कुमारो
मात्स्य विमुच्य वितताार दशा तदीयाम् ॥ १०३ ॥

विराटसैन्येषु मिषत्सु युद्धे त्रिगर्तनेतुर्दृढबन्धनाय ।
कोदण्डयुक्तो गुण एव तत्र कर्ता च जज्ञे करण च जज्ञे ॥ १०४ ॥

मानिनामिति । अथ विराटसमीपगमनानन्तर मानिना प्रशस्तमानाना अचरम प्रथम स सुशर्मा समुख विराटाभिमुख सन् अनीकस्य सैन्यस्यैव पयोधे मध्यवर्तिन रिपु विराट ज्यया धनुर्गुणेन झटिति सत्वर बन्ध अनैषीत् प्रापयामास । झटिति तत्क्षणमेव अपत्रपया लज्जया च बन्ध अनैषीत् अतिलज्जित चक्रे । मानभङ्गादिति भाव । नयतेर्द्विकर्मकात् कर्तरि लुड् । अत्र धनुर्गुणबन्धनव्यापरेणैवैकेन लज्जाबन्धनस्याप्यन्यस्योत्पत्तिवर्णनाद्विशेषालङ्कारभेद । स्वागता ॥ १०२ ॥

भूप इति । भूपे विराटे युधि युद्धे पराभवस्य पदे स्थाने । अवमानिते सतीति यावत् । धर्मसूनो युधिष्ठिरस्य भ्रूरेव वल्ली तस्या कम्प आज्ञासूचक एव कलिका कोरक ता अवतसयन् शिरोभूषणीकुर्वन् । तदाज्ञा शिरसा वहन्नित्यर्थ । अतएव स प्रसिद्ध मरुत वायो कुमार भीम बलानि शत्रुसैन्यानि मथ्नन् भञ्जयन् सन् मात्स्य विराट विमुच्य बन्धान्मोचयित्वा तस्य विराटस्येमा तदीया दशा बन्धनावस्था रिपवे सुशर्मणे वितताार दत्तवान् । अत्र भ्रूवल्लिकम्पे आरोप्यमाणाया कलिकाया अवतसीकरणोपयोगित्वात् परिणामालकार । बन्धनकर्तु बन्धनमित्यनुरूपसघटनात्मकसमालङ्कारेण सङ्कीर्ण ॥ १०३ ॥

विराटेति । युद्धे युधि विराटसैन्येषु मिषत्सु स्वयकर्तुमशक्यत्वात्तूर्णीं पश्यत्सु सत्सु त्रिगर्तनेतु सुशर्मण दृढ बन्धनाय कोदण्डेन चापेन युक्त सहित कोदण्डे युक्त योजितश्च गुण भीम एव मौर्व्येवेति च कर्ता कारकश्च जज्ञे अभूत् । करण श्रेष्ठसाधन च जज्ञे । भीमो धनुर्गुणेन सुशर्माण बबन्धेत्यर्थ । अत्र कर्तुराख्यातेनाभिहितत्वात् प्रथमा, करणस्य अनभिहितत्वात् तत्र तृतीया चेति ध्येयम् । अत्रैकस्यैव तत्रापि गुणस्य कर्तृत्व करणत्व चाश्चर्यमिति भाव । अतएव विरोधाभास । गुणशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'गुण प्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे' इति विश्व ॥ १०४ ॥

तस्या निशाया तु तम कदम्बक
निमीलनोन्मीलनयोर्द्दशा यथा ।
इत्थ तयोर्मात्स्यसुशर्मणोस्तथा
समानरूप फलमेव सदधौ ॥ १०५ ॥

विमानितो वायुभुवा विराटतो
विमोचितो धर्मभुवा दयालुना ।
तया रजन्येव स सामिशेषया
सम ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥ १०६ ॥

व्याकृत्तशीर्षकरको विमलास्थिदन्तो
रक्तहृदाशुकधरो रथकेतुदण्ड ।
सेनोक्षयाद्धृतशम स्वयमाजिरङ्ग
कङ्कादिवाप चरमाश्रमसप्रदायम् ॥ १०७ ॥

तस्यामिति । तस्या निशाया रात्रौ तमस कदम्बक वृन्द दशा लोकनेत्राणा सबन्धिनो निमीलनस्य उन्मीलनस्य च द्वयोरपि समानरूप एकविधमेव फल इदमेत दिति वस्तुपरिच्छेदज्ञानशून्यत्वरूपम् । यथा सदधौ सघटयाचक्रे तथा तस्या निशाया युद्धमपि मात्स्यस्य विराटस्य सुशर्मणश्च द्वयोरपि समानरूपमेव फल बन्धनरूप सदधौ । अत्र तमोयुद्धयो प्रकृतयो समानफलसदायकत्वेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । वृत्त तु इन्द्रवशावशस्थमिश्रितोपजातिभेद । 'स्यादिन्द्रवशा ततजै रसयुतै' इति इन्द्रवशालक्षणम् । वशस्थलक्षण तूक्तम् ॥ १०५ ॥

विमानित इति । वायुभुवा भीमेन विमानित । बद्ध इति यावत् । दयालुना करुणाशीलेन धर्मभुवा धर्मराजेन विराटत विराटात् विमोचित अनुज्ञापित । तदानी तस्य स्वप्रभुत्वादिति भाव । स सुशर्मा सामि अर्ध शेष यस्यास्तया । अर्धावशिष्टयेत्यर्थ । तयैव रजन्या रात्र्या यथागतम् । यस्मादागतस्त देशमुद्दिश्येत्यर्थ । ध्वजिन्या सम सेनया सह निरगात् निर्गतवान् । वशस्थम् ॥ १०६ ॥

व्याकृत्तेति । व्याकृत्त छिन शीर्ष शिर एव करक कमण्डलु यस्य तथोक्त । विमला शुभ्रा अस्थीन्येव दन्ता यस्य तथोक्त । रक्तहृदा एव अकुशानि काषायवस्त्राणि धरतीति तद्धर रथकेतुरेव दण्ड यस्य तथोक्त । सेनाक्षयात् धृत शम युद्धोपरम एव अन्तरिन्द्रियनिग्रह येन तथोक्त । आजिरङ्ग युद्धदेश स्वयमपि कङ्कात् युधिष्ठिरात् चरमाश्रमस्य सन्यासस्य सप्रदाय आचार आप प्राप्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकोज्जीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥१०७॥

---

१ 'युद्धम्' इति पाठ २ 'सेनाक्षधृग्धृतशम' इति पाठ

तदनु मुहुर्मुहुर्वललमेव केवलमवलोकमाना बलशासनदिशाया-मोजायमानेन चन्द्रमसा प्रसृताभिर्मदसहितकरिघटाविषाणाङ्गणप्रतिफलनशतगुणितधवलिमवीचिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविमर्ददुर्दशा-विराटस्य चमूरपि प्रतिनिवर्तनहृष्यमाणगोधनवेगप्रस्रुतक्षीरधारापा-तशीतलितसिकताया पदव्या पक्ष्मपङ्क्तिनिलीनेन समरभूरेणुभारेण नयननिमीलनशिल्पकल्पितबहुसाहाय्यकमुद्रया निद्रया ता यामिनीं पश्चार्धसीमान प्रत्यवीवहत् ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते षष्ठ स्तबक ।

तदन्विति। तदनु युद्धोपरमानन्तर सुशर्मगमनानन्तरमिति वा वलल भीम-मेव केवल मुख्य यथातथा मुहुमुहु अवलोकमाना पश्यन्ती विराटस्य चमू सेनापि बलशासनस्य इन्द्रस्य दिशाया प्राच्याम्। 'आप चैव हलन्तानाम्' इति वागुयनुशा-सनादाकारान्तलम् । ओजायमानेन प्रकाशमानेन । ओज शब्दस्तद्वत्पर । चन्द्र-मसा चन्द्रेण प्रसृताभि प्रकटिताभि मदसहिताया मदयुक्ताया करिघटाया गजवृन्दस्य विषाणयो दन्तयो अङ्गणेषु प्रदेशेषु प्रतिफलनै सक्रमणै शतगु-णिता । शतशब्दोऽनेकलपर , अन्यथा तत्रत्यगजविषाणाना शतत्वेन निर्णायका-भावात् धावल्यपरम्परासु शतगुणितत्वोक्तौ हेत्वनुपन्यासेन निर्हेतुत्वदोषापत्तिरिति ध्येयम् । तथा च अनेकधा आवृत्ता इत्यर्थ । धवलिम्न श्वैत्यस्य वीचय परम्परा यासा ताभि मरीचिभि किरण दलिता निरस्ता रणे विमर्देन मिथ सघर्षेण या दुर्दशा दुरवस्था श्रमरूपा यस्यास्तथोक्ता सती प्रतिनिवर्तनेन सुशर्मावरोधात् प्रत्या गमनेन हृष्यमाणात् सतुष्यत गोधनात् वेगेन गमनत्वरया प्रस्नुताना क्षरिताना क्षीराणा धारापातै शीतलिता सजातशैत्या सिकता यस्या तथोक्ताया पदव्या मार्गे पक्ष्मणा नेत्रपुटलोम्ना पङ्क्तिषु निलीनेन सलग्नेन समरभुवि युद्धभूमौ रेणो धूले भारेण अतिशयेनैव भारेणेति श्लिष्टरूपकम् । नयनयोनिमीलनशिल्पे मुकु-लनव्यापारे विषये कल्पिता बह्वी साहाय्यकमुद्रा सहायताकरण यस्यास्तया नि-द्रया उपलक्षिता ता यामिनीं युद्धरात्रि अपरोऽर्ध पश्चार्ध उत्तरभाग । 'अप-रस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्य ' इत्यपरशब्दस्य पश्चादेश । तस्य सीमान अन्तभाग प्रति अवीवहत् प्रापयामास । ता रात्रि गमयामासेत्यर्थ । णिजन्ताद्वहते कर्तरि

---

१ 'मुहूर्तं मुहुरविरल बललमेव' इति पाठ २ 'अवलोकमाना वलमाना' इति पाठ ३ 'प्रसृतैमदकरटिघटाविषाणाङ्कुरप्रति' इति पाठ ४ 'विमदभटश्रमदुर्दशा' इति पाठ ५ 'निवर्तनवेगहर्षमाणगोधनपय प्रस्रवणधारा' इति पाठ ६ 'निमी-लनेन' इति पाठ ७ 'लोचनयोर्निमीलन' इति पाठ ८ 'पाश्चात्यमीमानमत्यवी-वहत्' इति पाठ

लुङ् । 'च्लि लुटि' इति च्लौ 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि 'चङि' इति द्वित्वे 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्यत' इत्यभ्यासाकारस्येत्वे 'दीर्घो लघो' इति तस्य दीर्घे चावीवहदिति रूपम् । अत्र मुहुर्मुहुर्वल्लमेव पश्यन्तीति विशेषणस्य विराटमोचनसुशर्मबन्धनसामर्थ्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । 'अलकार परिकर साभिप्राये विशेषणे' इति तल्लक्षणात् वललमेव पश्यन्ती 'वल शासनदिशायाम्' इत्यत्र वलेति वर्णद्वयस्य अव्यपेतव्यपेतात्मकावृत्तिश्रवणाच्छेकानुप्रास । द्वयोश्च काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसकर । विषाणा कर्णेति शतगुणितेति च णकारस्य त्रिवारमावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासोऽस्य चोक्तसकरेण ससृष्टि ॥

इति कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने षष्ठ स्तबक समाप्त ।

सप्तमः स्तबकः ।

आरूढे द्यामर्कबिम्बे परेद्यु
साकं सैन्यैः सार्वभौमः कुरूणाम् ।
पार्थादेका बिभ्रदाहृत्य गोत्रा
मात्स्यादन्या तत्पुरं हर्तुमागात् ॥ १ ॥

सुदूरमार्गश्रमविह्वलाङ्गी सेना समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः ।
आभीरवाटान्तिक एव तस्थौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धैः ॥ २ ॥

तावत्तस्य पादातं सर्वाभिसारेण गाहं गाहं गवां व्रजं व्रजगृहे प्रजगृहे ॥

आरूढ इति । परेद्यु दक्षिणगोग्रहणदिवसात् परस्मिन् दिवसे अर्कबिम्बे सूर्यमण्डले द्या आकाशं आरूढे ईषद्दूरमाक्रान्ते सति कुरूणां सार्वभौमः दुर्योधनः । पार्थात् धर्मराजात् एकां गोत्रां भुवं आहृत्य द्यूतेनापहृत्य बिभ्रदपि सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्निषेधः । मात्स्यात् विराटादपीत्यपिरुभयत्राप्यध्याहार्यः । 'कमपराधलवं मयि पश्यसि' इत्यादाविव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अन्यां गोत्रां भुवं गोसमूहं च । 'गोत्रा गोनिचये भूम्याम्' इति वैजयन्ती । हर्तुं तस्य पुरं विराटस्य पट्टणं प्रति । सैन्यैः चतुरङ्गैः साकम् । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । आगात् प्राप्तवान् । 'प्रायो धनवतामेव धने तृष्णा गरीयसी । पश्य कोटिद्वयासक्तं लक्षाय प्रवणं धनुः ॥' इति प्रसिद्धेरिति भावः । अत्र भूगोवृन्दयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या दुष्पूरा धनवतां धने तृष्णेति वस्तुनः प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः । शालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

सुदूरेति । सुदूरेण अतिदूरेण मार्गेण । मार्गगमनेनेत्यर्थः । यः श्रमः तेन विह्वलानि श्रान्तानि अङ्गानि यस्यास्तथोक्ता । अतएव समस्ता धृतराष्ट्रसूनोः दुर्योधनस्य सेना । आभीरवाटस्य गोपपल्ल्याः अन्तिके समीप एव । तस्याः गोपपल्ल्याः संबन्धिभिः आज्यगन्धैः घृतपरिमलैः सद्यः आगमनक्षण एव निरुद्धेवेत्युत्प्रेक्षा । तस्थौ अतिष्ठत् । परिमलाघ्राणस्य श्रमशामकत्वं प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव तस्य पादातं पादचारि बलं व्रजगृहे गोपपल्ल्यां गाहं गाहं प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन गवां व्रजं वृन्दं प्रकर्षेण जगृहे जग्राह ॥

---

१ 'तत्पुरे' इति पाठः २ 'विदूर' इति पाठः ३ 'जगृहे' इति पाठः

दण्डाघाते दीयमानेऽपि योधैर्दुग्ध भूयो दोहशेष वहन्त्य ।
घोषाद्गावो नि सरन्ति स्म यत्नाद्गोभ्यो घोषो यत्नलेश विनैव ॥ ३ ॥

इतस्तत सभ्रममीयुषीणा गोपाङ्गनाना कुचदर्शनेन ।
निषादपङ्क्तिर्निजहस्तिमस्तके सृणि निधातु श्लथपाणिरासीत् ॥ ४ ॥

भीमसेनभिषजा शमितो यो दक्षिणे झटिति मत्स्यपुरस्य ।
उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पक्षवात इव कौरवबाध ॥ ५ ॥

दण्डेति । योधै दुर्योधनभटै दण्डै लगुडै आघाते ताडने दीयमाने कृते सत्यपि दोहात् शेष अवशिष्ट भूय बहुल दुग्ध क्षीर वहन्त्य । ऊध स्विति भाव । अतएव गाव यत्नात् । अतिकष्टादित्यर्थ । घोषात् गोपपल्ल्या नि सरन्ति स्म निर्जग्मु । घोष गोपपल्लीषु सक्षोभजनितहुकारावस्विति च (?)। 'घोष सकुलनिध्वानगोपालाभीरपल्लिषु' इति विश्व । यत्नलेश अल्पमपि यत्न विनव नि सरन्ति स्म । जाता इत्यर्थ । अत्र घोषाद्गोनि सरणमान्धस्य दोहावशिष्टबहुलक्षीरधारणेन समर्थनात्पदाथहेतुक काव्यलिङ्गम् । एवमुत्तरवाक्यार्थे यत्न रूप कारण विनैव घोषनि सरणरूपकार्यवर्णनाद्विभावनालकार । अय च गोकुलसकुलारावयो घोषशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च पूर्ववाक्यार्थकाव्यलिङ्गस्य च स्फुटावगम्यवैलक्षण्यात्ससृष्टि ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । इतस्तत परित सभ्रम भयेन भ्रम ईयुषीणा प्राप्ताना गोपाङ्गनाना कुचयो दर्शनेन हेतुना । निषादिना गजयन्तॄणा पङ्क्ति निजाना हस्तिना गजाना मस्तके मूर्ध्नि । कुम्भद्वय इति यावत् । सृणि अङ्कुश निधातु श्लथौ निर्व्यापारौ पाणी हस्तौ यस्यास्तयोक्ता आसीत् । गजकुम्भयो द्विलैकवृत्तिलपीनत्वादिगुणसपत्तिकृतगोपाङ्गनाकुचभ्रमान्निषादिन नखोचितयोरनयो नाङ्कुश पात्य इत्यालोच्य त तत्र परिजहुरित्यर्थ । अतएवोक्तभ्रान्तेविशेषणगत्या अङ्कुशप्रहारत्यागहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग भ्रान्तिमदुज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ४ ॥

भीमेति । मत्स्यपुरस्य दक्षिणे देशे सव्येतरपक्षे च य कौरवबाध गोग्रहणरूप । भीमसेनेनैव भिषजा वैद्येन झटिति सत्वर शमित निवारित चिकित्सितश्च स तु कौरवबाध पक्षवात वायुरोगविशेष इव मत्स्यपुरस्य उत्तरे पार्श्वेऽपि सव्ये पक्षेऽपि उदभवत् आविर्बभूव । एकस्मिन् पक्षे शान्तस्य पक्षवायो परस्मिन् उदय प्रसिद्ध । उपमालकार । स्वागता ॥ ५ ॥

---

१ 'मस्ते' इति पाठ २ 'विधातु' इति पाठ ३ 'तस्य पुरस्य' इति पाठ ४ 'पक्षघात' इति पाठ ५ 'वेध' इति पाठ,

वृत्त निवेदयितुमेतदतीव वेगा-
दाधाव्य कश्चिदथ गोपयुवा विविम्न[1] ।
रिङ्खत्पदा क्षितिपतेरिव घोषसीम्नि
स्वस्यापि गा विमुमुचे नृपसूनुगोष्ठ्याम् ॥ ६ ॥

औदास्य किमिद कुमार कुरवो गृह्णन्ति गास्तेऽखिला-
स्त्वद्दोष्णो समयोऽयमाजिषु परैर्दुष्प्रापमाप्नु यश ।
देवीं केकयनन्दना[2] कुरु महावीरप्रसूमूर्धसु
द्रागारोह रथ गृहाण च धनुर्धत्स्वाभ्यमित्रीणताम् ॥ ७ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरगोग्रहणानन्तर कश्चिद्गोपयुवा, न तु वृद्ध बालो वा । द्वयोरपि गतिवेगपाटवासभवादिति युवेत्युक्तम् । विविम्न अतिदु खित सन् । एतत् वृत्त वृत्तान्त कौरवैर्गोग्रहण निवेदयितु ज्ञापयितु अतीव भृश वेगात् आधाव्य धाविला घोषसीम्नि गोकुले रिङ्खन्ति प्रस्खलन्ति पदानि पादन्यासा शब्दाश्च यासा ता । क्षितिपते विराटस्य गा धेनूरिव स्वस्य आत्मन गा वाचोऽपि धेनूरपीति । नृपसूनो उत्तरस्य गोष्ठ्या सभाया विमुमुचे त्यक्तवान् उक्तवाश्चेत्यर्थ । अत्र प्रकृतानामेव धेनूना वाचा च श्लेषभित्तिकालब्धैक्यत्वा-गोदीरणद्विकस्खलत्पादन्यासगद्गदशब्दकलद्विकधर्माभ्या औपम्यस्य गम्यत्वात्तु-ल्ययोगिताभेद । 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्यो स्त्रिया पुंसि' इत्यमरकोशाद्धेनूना वाचा च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या सहैक्वाचकानुप्रवेशेन सकीर्ण ॥ ६ ॥

औदास्यमिति । हे कुमार उत्तर, इद औदास्य उदासीनत्वम् । उपेक्षेति यावत् । किम् । कुत इत्यर्थ । कुरव दुर्योधनादय अखिला ते तव गा- गृह्णन्ति अपहरन्ति । आजिषु युद्धेषु परै अन्यै दुष्प्राप दुर्लभ यश आप्नु लब्धु तव दोष्णो अय समय अवसर । केकयनन्दना देवी सुदेष्णा त्वन्मातर महतीना वीरप्रवीरमातृणा मूर्धसु अग्रभागेषु कुरु । सर्वोन्नत्य प्रापयेत्यर्थ । रथ द्राक् सत्वर आरोह । धनुश्च गृहाण । अभ्यमित्रीणता शत्रून्प्रति गमन धत्स्व स्वीकुरु । 'यो गच्छत्यल विद्विषत प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥' इत्यमर । 'अभ्यमित्राच्छ च' इति चकारादनुवर्तमान खप्रत्यय । अत्रैकस्यैवोत्तरस्य कर्तृकारकस्य स्थापनाद्यनेकक्रियान्वयित्वात्कारक-दीपक नामालकार । 'क्रमिकैकगताना तु गुम्फ कारकदीपकम्' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

---

१ 'विषण्ण' इति पाठ २ 'नन्दिनीं' इति पाठ

अकर्तृकाण्यद्य वशे कुरूणा
पाण्डुस्नुषाया वसनानि सन्ति ।
आहृत्य नस्तानि दिशेति कन्या-
स्तमभ्ययाचन्त कुतूहलिन्य ॥ १५ ॥

तत्क्षण यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रुतबल्लभुजावले-पवृत्तान्तमोदमानसूदकुल वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धे-र्वैजनन्नो वासरोऽयमिति कात्यायनीजनसस्तूयमानसुदेष्ण मस्तक-तलविन्यस्तहस्तप्रवृद्धवल्लवयोषिदभययाचनावचनप्रतिशब्ददानद-

---

अकर्तृकाणीति । न विद्यते कर्ता तन्तुवाय येषा तानि । 'नद्युतश्च' इति कप् । तेषा भगवत्कारुण्येन स्वयमेवोत्पन्नत्वादिति भाव । पाण्डो स्नुषाया द्रौपद्या वसनानि दु शासनापहृतवस्त्राणि अद्य कुरूणा वशे सन्ति तानि वस्त्राणि आहृत्य न अस्मभ्य दिश प्रतियच्छ । इत्युक्तप्रकार कन्या उत्तराद्या कुतूहलिन्य अपूर्ववस्त्रकौतूहलवत्य सत्य । त युद्धसनद्धमुत्तर अभ्ययाचन्त याचितवत्य ॥ १५ ॥

तदिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षण उत्तरयात्राक्षण एव तत्पुर विराटनगर यातायातयो गतप्रत्यागतयो रभसेन वेगेन सहिताना सरभसाना राज्ञ विराटस्य सबन्धिना लेखवाहाना पत्रिकानेतॄणा मुखै वचनै श्रुतेन ज्ञातेन बल्लस्य भीमस्य भुजयो अवलेपस्य गर्वस्य । पराक्रमस्येति यावत् । वृत्तान्तेन मोदमान सतुष्यत् सूदकुल पाचकवृन्द यस्मिन् तथोक्तम् । अद्य वासर वीरप-त्नीत्वस्य वीरजननीत्वस्य च द्वयो युगपत् ऐककालिकाया प्रसिद्धे कीत वैजनन प्रसूतिदिवस इत्युक्तप्रकारेण कात्यायनीजनेन सम्यक्स्तूयमाना सुदेष्णा यस्मिंस्तथोक्तम् । दक्षिणे गोग्रहे विराटस्यैव उत्तरस्य उत्तरेऽपि ताभि जयसभा-वनादिति भाव । 'कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाधवा' इत्यमर । मस्तक-तले शिरसि विन्यस्तौ प्रणामार्थं निहितौ हस्तौ याभिस्तासा प्रवृद्धाना बल्लवयोषिता गोपाङ्गनाना सबन्धिना अभयस्य याचनावचनाना प्रार्थनावाक्याना प्रतिशब्द-दाने प्रत्युत्तरदाने प्रतिध्वनिदाने च दक्षै समर्थै गवाक्षैरेव गवाक्षमात्रै उपल-

---

१ 'अकृत्रिमाणि' इति पाठ २ 'बल्लवभुजलताबलावलेप' इति पाठ
३ 'वीरपत्नीवीरजननीति तव' इति पाठ ४ 'हस्तपल्लवतल्लजवृद्ध' इति पाठ
५ 'याच्ञा' इति पाठ

क्ष्र्गवाक्षमात्रोपलक्षित कुमारप्रयाणपरिहार्यमाणमातुलशतान्त पुरवधूटीनवविलापघोष तत्पुरमासीत् ॥

लाजाभिवर्षी ललनासमाजो
राज्ञ कुमाराय रथस्थिताय ।
मुदाशिष मूल्यमिव व्यतानी-
जिघृक्षिताना द्विषदंशुकानाम् ॥ १६ ॥

आलेख्यदत्तै पुरुषैरुपेतामालोकयन्राजपथे प्रतोलीम् ।
घेटान्नुदन्तीं स रथे निबद्धान्पोटा पुरस्कृत्य पुरात्प्रतस्थे ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिङ्मुखादुदयमान पवमानो वृन्दारकमुक्तमन्दारकुसुमवर्षमन्दायितधूमगन्ध बललस्य चिकुरबन्धमाघ्राय नि-

---

क्षितं दृश्यमानम् । उत्तर विना सर्वेषामपि वीराणा विराटेन सह गतत्वात् प्रतिशब्दायमानान् गवाक्षान् विना प्रत्युत्तरदायकस्य कस्याप्यभावादिति भाव । कुमारस्य उत्तरस्य प्रयाणकाले परिहार्यमाण अमङ्गलाशङ्कया विसृज्यमान मातुलशतस्य कीचकशतस्य अन्त पुरे वधूटीना भार्याणा सबन्धिन नवस्य विलापस्य भर्तृशोकरोदनस्य घोष कोलाहल यस्मिंस्तथोक्त च आसीत् ॥

लाजेति । ललनाना पौराङ्गनाना समाज समूह रथे स्थिताय राज्ञ विराटस्य कुमाराय उत्तराय लाजान् शुभार्थं आचारलाजान् अभितो वर्षतीति तथोक्त सन् गृहीतुमिष्टाना जिघृक्षितानाम् । गृह्णाते सन्नन्तात्कर्मणि क्त । द्विषदंशुकाना कौरववस्त्राणा मूल्य क्रयद्रव्यमिवेत्युत्प्रेक्षा । आशिष आशीर्वाद मुदा व्यतानीत् विस्तारयामास ॥ १६ ॥

आलेख्येति । स उत्तर आलेख्ये चित्रे दत्तै युध्यमानत्वेन लिखितै पुरुषै उपेता सगता प्रतोलीं चतुष्पथमण्डप राजपथे राजमार्गे आलोकयन् ईदृशान्येव सर्वाण्यपि युद्धानीति तर्कयन् सन्नित्यर्थ । रथे निबद्धान् घेटान् अश्वान् नुदन्तीं प्रेरयन्तीं पोटा स्त्रीपुसलक्षणा बृहन्नला पुरस्कृत्य पुरात् प्रतस्थे ॥ १७ ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमनानन्तर दक्षिणाया दिश मुखात् अग्रभागात् । मलयादिति यावत् । उदयमान आविर्भवन्निति शैत्योक्ति । पवमान वायु वृन्दारकै देवै मुक्ताना सुशर्मविजयसमये प्रसारिताना मन्दार कुसुमाना वर्षेण मन्दायित क्षीण धूमगन्ध महानसलग्न यस्य तथोक्त बललस्य चिकुरबन्ध धम्मिल्ल आघ्राय स्पृष्ट्वेति सौरभ्योक्ति । निशि रात्र्या

---

१ 'गवाक्षोपलक्षितम्' इति पाठ　२ 'प्रयाणकाल' इति पाठ　३ 'पथ' इति पाठ
४ 'घोषान्' इति पाठ　५ 'वृन्दारकवृन्दमुक्त' इति पाठ　६ 'बललचिकुर' इति पाठ

शि तस्य जयोत्सव विज्ञापयितुमवसर विचिन्वन्निव विराटकुरुनन्दनयो स्यन्दनसमीपे मन्दमन्दमस्पन्दत ॥

प्रस्वापितेभ्य परभूपतिभ्य सजातिवर्ग सुलभो रणेऽस्मिन् ।
भविष्यतीव प्रननर्त हृष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युसूनो ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकितुम् ।
आगतोऽब्धिरिवानीक कुरूणा ददृशे तत ॥ १९ ॥

सेहे जिष्णुर्न तत्रारे सेनाधूलि विसृत्वरीम् ।
प्रायेण मानिना पुसा परागो न हि सह्यते ॥ २० ॥

तस्य भीमस्य स्वपुत्रस्य जयोत्सव विज्ञापयितु अवसर युक्तकाल विचिन्वन् प्रतीक्षमाण इव । विराटनन्दनस्य उत्तरस्य कुरुनन्दनस्य अर्जुनस्य द्वयो । स्यन्दनस्य रथस्य समीपे मन्द मन्द अस्पन्दत चलति स्म । गुणत्रयसमृद्ध पवन अनुकूल प्रवृत्त इत्यर्थ । अत्र दक्षिणदिङ्मुखादुदयमान इति विशेषणस्य भीमविजयवृत्तान्तविज्ञानाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । तेन च शुभसूचकपवमानमान्ये विजयवृत्तान्तविज्ञापनफलकावसरप्रतीक्षाप्रयुक्तत्वोत्प्रेक्षानुप्राणनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

प्रस्वापितेभ्य इति । शत मन्यव क्रतव यस्य तस्य इन्द्रस्य सूनो अर्जुनस्य । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । शताङ्गे रथे शाटी ध्वजपट अस्मिन् रणे युद्धे प्रस्वापितेभ्य प्रस्वापनास्त्रेण निद्रा प्रापितेभ्य परभूपतिभ्य शत्रुराजभ्य समाना अभिन्ना जाति वस्त्रत्वरूपा येषा तेषा वर्ग समूह सुलभ भविष्यतीति हेतो । हृष्टेवेत्युत्प्रेक्षा । ननर्त नृत्यति स्म । अनुकूलवातेन चचालेत्यर्थ । 'भविष्यतीतीव ननर्त' इत्येव पाठ । 'प्रणनर्त' इति पाठे उत्प्रेक्षया गम्यत्वापात ॥ १८ ॥

जल इति । तत कुरूणा अनीक कौरवसैन्यम् । जले मत्स्यान् मीनान् दधानोऽपि स्थले मत्स्यान् वैराटाश्च विलोकितु आगत अब्धि समुद्र इवेत्युत्प्रेक्षा । ददृशे । उत्तरार्जुनाभ्यामिति शेष । अत्र कुरुसैन्यस्य समुद्रत्वोत्प्रेक्षया दारुणत्व दुरवगाहत्वादिवस्तुप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ १९ ॥

सेह इति । तत्र तदानी जिष्णु अर्जुन अरे दुर्योधनस्य सबन्धिनीं विसृत्वरीं सर्वतो व्याप्नुवन्तीं सेनाया धूलि पराग न सेहे न क्षमते स्म । तथाहि मानिना प्रशस्तमानवता पुसा पुरुषेण । परेषा आग अपराध पराग धूलिश्च न सह्यते न क्षम्यते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास । धूलीपरागयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्याङ्गाङ्गिभावेन सकीर्ण ॥ २० ॥

---

१ 'विजयाय विज्ञापयितु' इति पाठ २ 'भविष्यतीति प्रणनर्त' इति पाठ

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य
स्त्रीगोष्ठिकाजनि रणे निजवेश्मनीव ।
भीश्चित्तमश्रुलहरी नयन विमूर्च्छा
बुद्धि च वेपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥ २१ ॥

व्यातन्वन्कुरव गले विरचयस्तालुन्यपा शोषण
वृष्टीरक्ष्णि विवर्धयन्विपुलयन्द्या धार्तराष्ट्रारवै ।
सेवाया त्वरयन्धनजयगुणस्यान्तर्बहि कम्पय-
स्त्रासो मात्स्यसुते चकार चरित षण्णामृतूना क्रमात् ॥ २२ ॥

तत्रेति । तत्र तदानी अरीणा कौरवाणा सैन्य अवलोकितु पश्यत उत्तरस्य निजवेश्मनि स्वगृह इव रणे युद्धदेशेऽपि स्त्रीमयी गोष्ठिका सभैव अजनि आविर्बभूव । यत् यस्मात् भी भय तद्रूपा स्त्रीति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गेन प्रतीति । चित्त आनशे व्याप्नोति स्म । अश्रुलहरी बाष्पधारा नयन आनशे । विशेषेण मूर्च्छा बुद्धिं आनशे । वेपथु कम्प एव रुजा रोग वपु शरीरं आनशे । उत्तरस्येति सर्वत्र योज्यम् । अत्रानेकवाक्यार्थेन स्त्रीगोष्ठीसमुदयसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद ॥२१॥

'भीश्चित्तमानशे' इत्युक्तम्, तामेव प्रपञ्चयति—व्यातन्वन्निति । गले कण्ठे कुरव कुत्सितध्वनिम् । रोदनमिति यावत् । कुरुबकवृक्ष च व्यातन्वन् विस्तारयन् किसलयकुसुमादिभिर्वर्धयश्च । तालुनि काकुदे अपा जलाना शोषण निर्द्रवत्व विरचयन् कुर्वन् । अक्ष्णि नेत्रे वृष्टी बाष्पवर्षाणि विवर्धयन् । द्या आकाशेन्द्रिय श्रोत्र आकाश च धार्तराष्ट्राणा दुर्योधनादीना नीलहसाना च आरवै कोलाहलै विपुलयन् । विदारयन्नित्यर्थ । धनजयस्य अर्जुनस्य गुणस्य गाण्डीवमौर्व्या धनजयस्य अग्ने गुणस्य उष्णस्पर्शस्य च । सेवाया भजने । एकत्र कोव्यारोपणादौ अन्यत्र समीपावस्थाने चेति विवेक । त्वरयन् अन्त अन्तरङ्गे बहि बाह्याङ्गे च कम्पयन् वेपथु कुर्वन् । मात्स्यसुते उत्तरे त्रास भय क्रमात् । षण्णामृतूना चरित वसन्ताद्यृतुषट्कचरित्र चकार प्रकटयति स्म । अत्र कुरवविस्तारीकरणादीना कुरववृक्षरोदनायो श्लेषभित्तिकया अभेदाध्यवसिताना षड्ऋतुधर्माणा प्रकृतात्मतया क्रमेण विन्यासाद्रत्नावल्यलकार —'क्रमिक प्रकृतार्थाना न्यास रत्नावलीं विदु' इति लक्षणात् । स च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर ॥ २२ ॥

१ 'प्रवेपथु' इति पाठ २ 'पदस्त' इति पाठ

अथ रथादवप्लुत्य पुरं प्रति पलायमानोऽयमुत्तरः पश्चादनुधाव्य कचेषु गृहीतवते फल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव प्रमुषितार्धवर्णं वच[1] एवमवादीत् ॥

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त बृहन्नले त्व-
मक्ष्णोर्न मान्ति कुरुराजबलान्यमूनि ।
सद्यो निवर्तय रथं समरेच्छयालं
नेष्याम्यहं निजगृहेष्ववशेषमायुः ॥ २३ ॥

गाः कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-
र्घोषान्दहन्तु कुरवः प्रहरन्तु गोपान् ।
मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि
प्राणेषु किंचिदपि मे गुरुतां न वेत्सि ॥ २४ ॥

अथेति । अथ भयविकारानन्तरं रथात् अवप्लुत्य लङ्घित्वा पुरं निजं प्रति पलायमानः अयं उत्तरः पश्चात् पृष्ठतः अनुधाव्य । उत्तरस्याभिमुखं धावने शत्रुभ्यः स्वपृष्ठप्रदर्शनापत्तेरिति भावः । कचेषु केशेषु गृहीतवते । आत्मानमिति शेषः । फल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना निःसारेण कण्ठस्य रवेण । हीनस्वरेणेति यावत् । 'वाच्यवत्फल्ग्वसारं च' इति शब्दार्णवे । प्रमुषितानि अस्फुटानि अर्धवर्णानि शब्दार्धभागाः यस्मिन् तथोक्तम् । अर्धप्रमृष्टनीलपीतादिवर्णकं च । अतएव प्राक्तनं पुरातनं चित्रं आलेख्यमिव स्थितं वचः वाक्यं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा । सरूपोपमेति दण्ड्यनुयायिनः ॥

किमिति । हे बृहन्नले, त्वं किंवा प्राणापहारि कृत्यं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुरसि । हन्तेति खेदे । अमूनि पुरोवर्तीनि कुरुराजस्य दुर्योधनस्य बलानि चतुरङ्गाणि अक्ष्णोः । वीक्षणस्येत्यर्थः । न मान्ति न मिलन्ति । अपारत्वादिति भावः । रथं सद्यः इदानीमेव निवर्तय पुराभिमुखं कुरु । समरेच्छया युद्धवाञ्छया अलं पर्याप्तम् अवशेषं गतावशिष्टं आयुः निजगृहेष्वेव नेष्यामि गमयिष्यामि । युद्धाज्जीवितनाशो मम मा भूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

गा इति । कुरवः दुर्योधनादयः गाः धेनूः अशेषैः वत्सानां कुलैः वृन्दैः सह कालयन्तु नयन्तु । घोषान् गोपपल्लीः दहन्तु । गोपान् प्रहरन्तु । हे बृहन्नले, त्वं मह्यं पलायनमेव महोत्सवमेव देहि । मे मम प्राणेषु विषये गुरुतां गौरवं किंचित् ईषन्मात्रमपि न वेत्सि न जानासीत्याक्रोशोक्तिः । पश्वादिभ्यः प्राण एव मे गरीयानित्यर्थः । 'आयुषः क्षण एकोऽपि स्वर्णकोट्या न लभ्यते' इति उक्तत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

---

१ 'वचनम्' इति पाठः

मातुर्मुख मम पुर पुर एव तिष्ठ-
त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविध कृपालो ।
यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री
तावद्भिरेव कनकैरभिषेक्ष्यति त्वाम् ॥ २५ ॥
चित्रे युद्ध विलोक्याह चापलादेत्य वञ्चित ।
तत्रासद्भिरिहोद्यद्भि क्ष्वेलाहेषितबृंहितै ॥ २६ ॥
यथाह भूतल त्यक्त्वा रथमारुक्षमुच्छ्रितम् ।
तथा हृदन्तर मुक्त्वा कण्ठ प्राणोऽधिरोहति ॥ २७ ॥
इति बहु विलप्य पदयो प्रणिपतन्त त नृपसुतमपराङ्गे कर-पुटेन मुहुरास्फालयन्सस्मित गिरममर्त्यपतिसुतोऽपि प्रवर्तयामास ॥

मातुरिति । कि च उत्कण्ठितस्य मातृदर्शनोत्सुकस्य मम मातुर्मुख पुर पुर अग्रेऽग्र एव तिष्ठति । चक्षुषोर्बद्धमिव पश्यामीत्यर्थ । हे कृपालो करुणाशीले बृहन्नले, तस्या मातु सविध समीप प्रति मा नय प्रापय । एव चेदिति योज्यम् । 'भीताद्युक्तिषु न्यूनपदत्व न दोषाय' इत्यालकारिका । मम कोशगृहे यावन्ति कनकानि सन्ति तावद्भिरेव कनकै सवित्री मन्माता त्वा अभिषेक्ष्यति । तवाभि-षेक करिष्यतीत्यर्थ । पुत्रदात्रे कि न देयमिति भाव ॥ २५ ॥

एतावती चेद्भीतिस्तदा किमित्यागतोऽसीत्यत आह—**चित्र इति** । अह चित्रे युद्ध विलोक्य चापलात् तद्वदेतदपीति भ्रमात् एत्य आगत्य । तत्र चित्रे असद्भि अविद्यमानै । अचेतनत्वादिति भाव । इह वास्तवयुद्धे उद्यद्भि जृम्भमाणै क्ष्वेलाभि वीराणा सिंहनादै, हेषितै अश्वाना कोलाहलै, बृंहितै गजाना घींकारै, वञ्चित । प्राणसशयमापन्नोऽस्मीत्यर्थ । भ्रान्तस्य सर्वत्रैव नानुकूला प्रवृत्तिरिति भाव । अतएव विषमालकार अनर्थोत्पत्तिरूप ॥ २६ ॥

यथेति । अह भूतल त्यक्त्वा उच्छ्रित रथ यथा आरुक्ष आरूढवानस्मि । आङ्पूर्वाद्रुहे कर्तरि लुङ् । तथा प्राण । ममेति शेष । हृद वक्षस अन्तर मध्यभाग मुक्त्वा कण्ठ हृदन्तरादुन्नत अधिरोहतीवेत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । कण्ठगतप्राणोऽह जहीहि । मा पलायनायेत्यर्थ ॥ २७ ॥

इतीति । इति इत्थ बहु नि सारवाक्य विलप्य पदयो प्रणिपतन्त नम-स्कुर्वन्त त नृपसुत उत्तर अपराङ्गे पृष्ठे करपुटेन मुहुरास्फालयन् । मा भैषीरिति सशब्द परामृशन् सन् । अमर्त्यपते इन्द्रस्य सुत अर्जुनोऽपि गिर वाच सस्मित प्रवर्तयामास । उवाचेत्यर्थ ॥

१ 'एत्य' इति पाठ २ 'त्यक्त्वा' इति पाठ ३ 'बहुधा' इति पाठ ४ 'पाद' इति पाठ ५ 'अमरपतिसुत', 'अमराधिपसुत' इति च पाठ ६ 'आपृश्यालि-ङ्गयन्' इति पाठ

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्भद्र कथ त्वमीदृश ।
प्रवया अपि य कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥

सारथौ गतभयेऽपि रथी त्व सगरे यदि बिभेषि रिपुभ्य ।
मत्स्यकेकयभुवा भुंजभाजा मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् ॥ २९ ॥

विस्तार्य ससदि विशृङ्खलवीरवाद
युद्धात्पलायितवतोऽद्य तवाङ्गकम्प ।
अन्त पुरेषु हसतामबलाजनाना-
माचार्य एव भविता कुचवल्गितानाम् ॥ ३० ॥

उदित इति । हे भद्र, विपरीतलक्षणया अभद्र । कुलाधमेति यावत् । ईदृश रणभीरु त्व विराटभूपते महावीरस्य उदरात् गर्भात् कथमुदितोऽसि जातोऽसि । कथशब्दोऽत्राश्चर्ये । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति प्रसिद्धे विरुद्धत्वादाश्चर्यम् । प्रवया अतिवृद्धोऽपि य विराट परेषा शत्रूणा सैन्यै सह । अधुना अत्यन्तवृद्धभावेऽपीत्यर्थ । कुतूहलात् युध्यते । हिरवधारणे । अत्र तादृग्रणधीरादीदृग्रणभीरूत्पत्तिवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेद । वैतालीयम् ॥ २८ ॥

सारथाविति । सारथौ मयि गत भय शात्रव यस्य तथोक्ते सत्यपि । रथी रथिक त्व सगरे रिपुभ्य शत्रुभ्य बिभेषि यदि । त्रस्यसि चेदित्यर्थ । इत तव शत्रुभयप्राप्तेरपि अन्यद्वस्तु भुज बाहुप्रताप भजन्तीति तद्भाजा मत्स्यभुवा पितृवश्याना केकयभुवा मातृवश्याना द्वयेषामपि मानस्य कृन्तन छेद । किमिति काकु । त्वत्पलायनमुभयकुलाकीर्तिकरमित्यर्थ । 'पुन किम्' इति पाठस्तु पुन शब्देन अन्यदिति लक्षयित्वा कथचिद्योज्य । स्वागता ॥२९॥

विस्तार्येति । ससदि अन्त पुरस्त्रीसभाया विशृङ्खल निर्णिरोध वीरवादम् । 'षष्ठोऽपि न कश्चन पाण्डवोऽभूत्' इतीत्यादिवीरालाप वीरस्यैव वादमिति च । विस्तार्य उद्घोष्य । अद्य युद्धात्पलायितवत तव अङ्गकम्प अन्त पुरेषु हसता एतावदेव तव वीर्यमिति परिहास कुर्वता अबलाजनाना सबन्धिना कुचयो वल्गनाना हासक्षोभजनितकम्पाना आचार्य उपदेष्टा भविता भविष्यत्येव । न तु न भविष्यतीत्यर्थ । युद्धे पलायित्वा गत वीक्ष्य सकुचक्षोभ हसिष्यन्तीति समुदायार्थ । अत्र स्त्रीणामेव तथा हासे किमुत पुरुषाणामित्यर्थान्तराक्षेपार्थापत्त्यलकार । तथा वस्तुना प्रतीयत इति वस्तुनालकारध्वनि ॥ ३० ॥

---

१. 'बलभाजां मानकर्तनमितोऽपि पुन किम्' इति पाठ २ 'विस्तीर्य' इति पाठ

कियद्द्विषामंशुकमाहृत ते सहोदरेणेति सखीभिरुक्ते ।
मानोत्तराया भृशमुत्तराया किमुत्तर ब्रूहि तदुत्तर त्वम् ॥ ३१ ॥
जरठो जनकोऽपि मातुला शतमप्यन्तमगुस्त्वमेकक ।
यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वशे [1]राज्यमिद भविष्यति ॥ ३२ ॥
तदिद विजहीहि साध्वस कुरु पाणौ तृणता कुरुष्वपि ।
तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु वल्गन क्षमम् ॥ ३३ ॥

कियदिति । हे उत्तरे, ते तव सहोदरेण उत्तरेण । द्विषा अंशुक वस्त्राणीति जात्येकवचनम् । कियत् किमात्र आहृत आनीत इत्युक्तप्रकार सखीभिरुक्ते प्रश्ने सति भृश मानेन उत्तराया श्रेष्ठाया । मानयुक्तप्रतिवाक्याया इति वा । उत्तराया त्वदनुजाया उत्तर प्रति वाक्य कि भवेदिति शेष । तत् उत्तराया प्रतिवाक्य हे उत्तर, त्व ब्रूहि वद । त्वत्पलायन मानधनमच्छिष्याद्वारा ममाप्यकीर्तिकरमिति भाव ॥ ३१ ॥

जरठ इति । कि चेत्यप्यर्थ । तव जनक विराट जरठ अतिवृद्ध, मातुला त्वन्मातृभ्रातर शत कीचका अपि अन्त नाश अगु गता । इण कर्तरि लुङ् । त्व च एकक नि सार एकश्च । अल्पार्थे कन् । अत अत्र युद्धे धैर्य न यासि यदि न प्राप्नोषि चेत् तर्हि इद राज्य मात्स्य ते तव वशे प्रभुत्वे न भविष्यति न स्थास्यति । न केवलमुभयवश्याना मानहानि, अपि तु तव राज्यहानिश्च भविष्यतीत्यर्थ ॥ ३२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् । पलायनस्य भयस्य वा बहुदोषाकरत्वाद्धेतोरित्यर्थ । इद साध्वस भय विजहीहि त्यज । हातेर्विपूर्वाल्लोट् । 'ई हल्यघो' इत्यभ्यासाकारस्येत्वम् । पाणौ तृणता कार्मुक कुरु । गृहाणेत्यर्थ । कुरुषु दुर्योधनादिष्वपि विषये तृणता तृणभाव कुरु । कुरूनपि तृणकल्पत्वेन भावयेत्यर्थ । धैर्यशौर्याभ्यामिति भाव । 'तृणता स्यात्तृणत्वेऽपि तृणता कार्मुकेऽपि च' इति विश्व । कि चेति त्वर्थ । मत्स्याना जनपदाना मीनाना च पते प्रभो । 'पति समास एव' इति घिसज्ञानियमात् ङसि 'घेर्ङिति' इति गुण पूर्वरूप च । तव वाहिनीना सेनाना नदीना च मुखभागे अग्रदेशे वल्गन सचार क्षम उचितम् । खलु-रामन्त्रणे । 'सेनानद्योस्तु वाहिनी' इत्यमर । अत्र पूर्वार्धे त्यागाद्यनेकक्रियायौगपद्याभिधानात्समुच्चय । उत्तरार्धे मत्स्यपतित्ववाहिनीमुखसचारयोरनुरूपसघटनवर्णनात्समालकार । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च समुच्चयेन ससृष्टि, एकवाचकानुप्रवेशेन सकरो वा । वैतालीयम् ॥ ३३ ॥

---

१ 'राष्ट्रम्' इति पाठ

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शमीविटपिकोटिसमाटीकितकिरीटशङ्खचापनिषङ्गो जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यता सपादयितुमिव खण्डितषण्ढभावोऽयमाखण्डलसुतो निजतत्त्वव्याकरणशतधापल्लवितधाष्टर्येन तेनैव सुदेष्णापत्येन परिकल्पितसारथ्यशिल्प रथमधिरुह्य क्षणेन वारिनिधिपूरस्य वाडववह्निरिव सपत्नसैन्यस्य समुखीनो बभूव ॥

सख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबल तत्सव्यसाची पुर-
चापे तादृशि किंचिदेव विदधे साचीभवन्ती दृशम् ।
पार्वत्या निजपट्टवस्त्रशकल स्नेहद्वयार्द्रं स्वय
न्यस्य न्यस्य चिकित्सितव्रणशिरा देवोऽपि य श्लाघते ॥३४॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणाश्वास्य विशोक कृत्वा । तमिति शेष । उत्तरमित्यर्थ । पितृवनस्य श्मशानस्य सबन्धि अटवीतट अरण्यप्रदेश उपेत्य शमी विटपिन शमीवृक्षस्य कोटे अग्रात् समाटीकिता समानीता किरीट इन्द्रदत्त, शङ्ख देवदत्त, चाप गाण्डीव, निषङ्गौ अक्षयतूणीरौ, ते सर्वे येन तथोक्त । जयलक्ष्म्या परिणयनस्य पाणिग्रहणस्य योग्यता सपादयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । खण्डित त्यक्त षण्ढभाव नपुसकत्व येन स । अय आखण्डलसुत अर्जुन । निजस्य तत्त्वस्य स्वरूपस्य पाण्डवत्वादे व्याकरणेन विवरणेन हेतुना शतधा शतप्रकार पल्लवित उत्पन्न धाष्ट्य धृष्टत्वम् । धैर्यमिति यावत् । तत् यस्य तथोक्तेन तेनैव य प्रथम रथिकस्तेनैव । यस्तथा भीतस्तेनैवेति वार्थ । सुदेष्णापत्येन उत्तरेण परिकल्पित सारथ्यशिल्प सारथिव्यापार यस्मिंस्त रथमधिरुह्य क्षणेन सपत्नसैन्यस्य शत्रुबलस्य वाडववह्नि वाडवानल वारिधिपूरस्य समुद्रप्रवाहस्येव समुखीन अभिमुख वर्तमान बभूव । उपमोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

सख्येति । सव्यसाची अर्जुन । सख्यामत्येतीति सख्यातीत असख्येय तत् कौरवबल पुर अग्रे अवेक्ष्य तादृशि । शभोरपि शिरसि व्रणदायक इत्यर्थ । चापे गाण्डीवे साचीभवन्तीं तिर्यक्प्रसरन्तीं दृश दृष्टिं किंचित् ईषदेव । न तु पूर्णमित्यर्थ । विदधे अकरोत् । असख्येयमपि परबल मम गाण्डीवस्य कियान् विषय इतीषदालोकनाभिप्राय । अतएव परिकरालकार । तादृशीत्युक्तप्रभाव प्रपञ्चयति—**पार्वत्येति** । पार्वत्या गौर्या स्नेहयो घृतस्य प्रेम्णश्च द्वयेनार्द्रं निजस्य पट्टवस्त्रस्य शकल खण्ड स्वयमात्मना न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य । आदराद्द्विरुक्ति । न त्वन्येन न्यासयित्वेत्यर्थ । चिकित्सित प्रतिकृत व्रण यस्मिं-

---

१ 'व्याकरणात्' इति पाठ २ 'सारथि' इति पाठ ३ 'आरुह्य' इति पाठ
४ 'पुन' इति पाठ ५ 'निजवस्त्रपट्ट' इति पाठ

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तध्वनित ततो दधाने ।
मुमुहुर्द्विरदा मुमूर्छुरश्वा रथिनश्चुक्षुभिरे भटाश्च बिभ्यु ॥ ३५ ॥

पर्यायेणास्य गाण्डीव पातितज्य प्रकोष्ठयो ।
गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृत मौन समापयत् ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतताण्डवस्य गाण्डीवस्य[1] विस्फारेण पाण्डवोऽयमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरसधासिन्धुरय[2] पुनरपि निर्बन्धुमागत इत्यधृष्यया निजेर्ष्यया रूक्षा विपक्षा पूर्वपक्षा सिद्धान्तमिव युद्धाय त पर्यवारयन् ॥

स्तादृश शिर यस्य स देव शभुरपि य गाण्डीव श्लाघते किमुतान्य इत्यर्थोपत्तिरूपेण वाक्यार्थेन कौरवबलानादरसमथनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गाथापत्त्योरङ्गाङ्गिभावेन सकर । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३४ ॥

नभसीति । तत देवदत्ते अर्जुनशङ्खे नभसि आकाशे प्रकर्षेण विसारि व्यापृत नरेण अर्जुनेन दत्त आध्मानेन जनित ध्वनितम् । ध्वनतेर्भावे क्त । दधाने सति द्विरदा गजा मुमुहु सभ्रान्ता बभूवु, अश्वा मुमूर्छु मूर्च्छां गता, रथिन रथिका चुक्षुभिरे क्षुभ्यन्ति स्म, भटाश्च बिभ्यु तत्रसु । देवदत्तघोषेण चतुरङ्गमपि कारवबलमुन्मादितमभूदित्यर्थ । अत्र मोहाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालकार । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३५ ॥

पर्यायेणेति । अथ प्रकोष्ठयो हस्तमूलयो पातिता आकर्षणे प्रवेशिता ज्या मौर्वी यस्य स अस्य अर्जुनस्य गाण्डीव चाप गन्धर्वै चित्रसेनादिभि सह युद्धमारभ्य पर्यायेण क्रमेण कृत मौन नाम व्रत समापयत् त्यजति स्म । अर्जुनो गाण्डीव टकारितवानित्यर्थ । गन्धर्वैर्युद्धप्रभृति कुत्रापि युद्धाभावादिति भाव । अत्र गाण्डीवगुणटकारस्य मौनव्रतसमाप्तिरूपेण कथनात्पर्यायोक्तिरलकार — 'पर्यायोक्त तु गम्यस्य वचोभङ्ग्यन्तरेण यत्' इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

अथेति । अथ करतलयो द्वयमेव मण्डप रङ्ग तस्मिन् कृत ताण्डव गुणाकर्षणाविमोचनव्यापार यस्य तस्य । अर्जुनस्य सव्यसाचित्वादिति भाव । गाण्डीवस्य विस्फारेण गुणटकारेण । 'विष्फारो धनुष स्वान ' इत्यमर । अय पुरोवर्ती पाण्डवोऽर्जुन इति निश्चित्य अनुमीय अय अर्जुन लीलया अनायासेन निस्तीर्ण अतिक्रान्त दुस्तर तरितुमशक्य सधा अज्ञातवासप्रतिज्ञैव सिन्धु समुद्र येन तथोक्त सन् पुनरपि निर्बन्धु निरोद्धुम् । राज्यायेति शेष । आगत इत्युक्तप्रकारया आधृष्यया दुर्निवारया निजया ईर्ष्यया मानसविकारेण गुणेष्वपि दोषारोपात्मकेन रूक्षा कलुषा विपक्षा शत्रव त अर्जुन पूर्वपक्षाः

---

१. 'गाण्डिवस्य विस्फारेण पार्थोऽयम्' इति पाठ २ 'विस्तर' इति पाठ..

विजयस्य रथे ततो निपेतुर्विमतानामिषव पर सहस्रा ।
जनमेजययागवेदिमध्ये जगता भीतिकरा इवाहिसघा ॥ ३७ ॥

जम्भद्विषोऽपि तनयो जगदेकवीरो
जन्य समारभत जृम्भयितु महीय ।
प्रत्यर्थिरक्ततटिनीस्नपनै शराणा
भेत्स्यन्निवाथ पितृकाननवासदोषम् ॥ ३८ ॥

चलदश्वरथद्विपोत्थरेणून्वरणस्रङ्मधुभि प्रणीय शान्तिम् ।
सुखदृष्टरणा यथा भवेयु सुरवामा गगने तथा समेयु ॥ ३९ ॥

प्रतिवादिवाक्योपन्यासा सिद्धान्त ग्रन्थकत्रभिमताथमिव युद्धाय योद्धु दूषितु चेति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । पयवारयन् सर्वतो निरुन्धन्ति स्म । अत्र गाण्डीवटकारेण अजुनानुमानादनुमानालकारेण ईष्याहेतुकपरिवारणसमर्थनात्मककाव्यलिङ्गोज्जीवनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च करतलद्वयमण्डपेति परम्परितरूपकेण सवासिन्धुरिति केवलरूपकेण सिद्धान्तमित्युपमया च ससृष्टि । उपमया चाजुनप्राबल्यकौरवदौबल्ययो प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनिरित्यपि प्राहु ॥

विजयस्येति । तत परिवारणानन्तरम् । पर सहस्रा सहस्रेभ्योऽधिका विमताना शत्रूणा इषव बाणा विजयस्य अजुनस्य रथे जगता भीतिकरा भयकरा अहिसघा सर्पसमूहा जनमेजयस्य पारिक्षितस्य राज्ञ सबन्धिन्या यागवेदेर्मध्ये वह्निकुण्ड इव निपेतु । अत्राप्युपमया कौरवबाणाना सद्यो नश्वरत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३७ ॥

जम्भेति । अथ जगत्येक मुख्य वीर । वैवक्षिकविशेष्यभावात् समास । जम्भद्विष इन्द्रस्य तनय अर्जुनोऽपि शराणा निजबाणाना पितृकानने श्मशाने यो वास तेन यो दोष अशुचित्वरूप त प्रत्यर्थिना शत्रूणा रक्ततटिनीषु शोणितनदीषु स्नपनै अभिषेचनै भेत्तु क्षालितु इच्छन् भेत्स्यन्निवेति फलोत्प्रेक्षा । महीय श्लाघ्य जन्य युद्ध जृम्भयितु प्रकटयितु समारभत उपक्रान्तवान् ॥ ३८ ॥

चलदिति । चलद्भि धावद्भि अश्वै रथै द्विपैश्च उत्था उद्धूता रेणू धूली ता वरणस्रजा स्वयवरार्थपुष्पमाल्याना मधुभि मकरन्दरसै शान्तिं क्षय प्रणीय प्रापय्य स्वय सुख अनावरण यथातथा दृष्ट रण याभिस्तथोक्ता यथा भवेयु तथा सुरवामा अप्सरस गगने आकाशे समेयु मिलन्ति स्म । अत्र युद्धे निश्चित्य नूतनवल्लभप्राप्तिं गृहीतवरणस्रजो गगने सजग्मुरित्यर्थ ।

---

१. 'स्ववीर्यम्' इति पाठ २ 'समीयु' इति पाठ

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्तिकावेदितजैत्रयात्रै ।
आशातशल्यै रुरुधेऽथ भल्लैराशा कुबेरस्य च वैरिणा च ॥ ४० ॥

उद्धारसधिपरिमुक्तिषु मार्गणाना-
माद्ये उभे अपि तदा तिसृषु क्रियासु ।
सायुज्यमापतुरिवान्तिमया समीके
चक्रीकृते धनुषि शक्रसुतेन तेन ॥ ४१ ॥

युद्धसीम्नि भृतगर्वविप्रुषो मूर्च्छितान्कटकनि सृताम्भस ।
तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरास्तस्य तात इव शैलसचयान् ॥ ४२[1] ॥

अत्र रणरेणो वरणमाल्यरसक्षयणासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपाया अतिशयोक्ते अर्जुनहनिष्यमाणवीरभटाना असख्येयत्वरूपवस्तुव्यञ्जकाया रसक्षयणयोर्हेतुहेतुमतोरक्तिरूपस्य हेत्वलकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ३९ ॥

कौन्तेयेति । अथ कौन्तेयस्य अर्जुनस्य सबन्धिन कर्णद्वितयस्य श्रोत्रयुग्मस्य उपकण्ठाभ्या समीपाभ्यामेव मौहूर्तिकाभ्या ज्यौतिषिकाभ्या आवेदिता ज्ञापिता जैत्रयात्रा येषा तै । आकर्णाकृष्टगुणमुक्तैरित्यर्थ । सव्यसाचित्वात्कर्णद्वितयेऽपीत्युक्तम् । आ समन्ताच्छातानि तीक्ष्णानि शल्यानि बाणाग्राणि येषा तै भल्लै बाणविशेषै । कुबेरस्य आशा उत्तरदिक्, वैरिणा कौरवाणा आशा गोग्रहणतृष्णा च, द्वयमपि रुरुधे निरुद्धा भग्ना च । अत्र कुबेरदिश कौरवतृष्णायाश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेन रोधेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुरययोगिताभेद ॥४०॥

उद्धारेति । तदा समीके युद्धे तेन शक्रसुतेन अर्जुनेन । धनुषि गाण्डीवे चक्रीकृते गुणाकर्षणेन मण्डलीकृते सति । मार्गणाना बाणाना सबन्धिनीषु उद्धार निषङ्गादादानम्, सधि सधानम्, परिमुक्ति प्रयोग, तासु तिसृषु क्रियासु । निर्धारणे सप्तमी । तासा मध्य इत्यर्थ । आद्ये उभे प्रथमद्वितीये उद्धारसधानक्रिये द्वे अपि अन्तिमया मोचनक्रियया सह सायुज्य एकीभाव आपतु प्राप्ते इवेत्युत्प्रेक्षा । लाघवातिशयादज्ञेयादानसधान शराणा मोचनमेव सर्वैर्दृष्ट इत्यर्थ ॥ ४१ ॥

युद्धेति । कटावेव कटकौ कुम्भौ ताभ्या नि सृतानि निर्गतानि अम्भासि मदजलानि येषा तथोक्तान् । अन्यत्र नितम्बनिस्रुतनिर्झरोदकान् । अतएव भृता धृता गर्वस्य अहकारस्य विप्रुष यैस्तथोक्तानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । तत्र युद्धसीम्नि रणभुवि मूर्च्छितान् व्याप्तान् कुञ्जरान् गजान् स अर्जुन तस्य अर्जुनस्य तात पिता इन्द्र शैलाना सचयान् समूहानिव लक्ष्य शरव्य अकरोत् ।

---

१ 'भुजगर्विणा द्विषामुच्छ्रितान्', 'भुजगवविप्रुषामुच्छ्रितान्' इति च पाठ

काण्डैरपातयदध करिमण्डलाना
शुण्डा प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनु ।
निद्रास्यता निखिलवैरिमहीपतीना-
मुत्पादयन्निव पृथूरुपधानपङ्क्ती ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्र विजयास्त्रदत्त देहस्य मध्ये दधतो महान्त ।
स्कन्दस्य शक्त्या क्षतमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीला करिणो विवव्रु ॥४४॥

आधोरणस्य शिरसा पततार्धमार्गे
सधानभाजि दिवमुत्पतिते कबन्धे ।
न्यस्य स्रज सुरवधूरथ बद्धमौना-
त्तस्माद्ध्रिया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

गजानवधीदित्यर्थ । उपमोत्प्रेक्षयो ससृष्टि । यत्तु 'भुजगर्वविप्रुषामुच्छ्रि-तान्' इत्यपपाठे भ्रमेण भुजयो गर्वविप्रुषा गर्वातिशयानामित्यर्थ । 'उच्छ्रितान् उन्नतान्' इति नृसिंहप्रलपितम्, तात्कि केन सगतमिति सहृदया एवाकलयन्तु । रथोद्धता ॥ ४२ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ दोषौ बाहू यस्य स । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो' इत्यमर । पाण्डुसूनु अर्जुन निद्रास्यता अग्रे स्वापनास्त्रेण शयन करिष्यता निखिलाना वैरिमहीपतीना शत्रुराजाना पृथू स्थूलायता उपधा-नाना उपबर्हाणा पङ्क्ती । शिरोभागक्षिप्यतूलादिनिर्मितयन्त्रविशेष उपधानम् । उत्पादयन् जनयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । युधि युद्धे काण्डै बाणै । 'काण्डोऽस्त्रीदण्ड-बाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमर । करिमण्डलाना गजवृन्दाना शुण्डा करान् अध भूतले अपातयत् पातितवान् ॥ ४३ ॥

विशालेति । महान्त करिण गजा देहस्य मध्ये विजयस्य अर्जुनस्य अस्त्रेण बाणेन दत्त कृत विशाल विस्तीर्ण रन्ध्र दधत सन्त स्कन्दस्य कुमार-स्वामिन शक्त्या नाम आयुधेन क्षता रन्ध्रिता मेखला मध्यदेश यस्य तस्य क्रौञ्चस्य नाम पर्वतस्य लीला विवव्रु स्वीचक्रु । अत्र अन्यलीलाया अन्यत्रा-सभवेन तत्सदृशलालाक्षेपादसभववमसवन्धनिबन्धनो निदर्शनाल्कार ॥ ४४ ॥

आधोरणस्येति । एका काचित् सुरवधू देवाङ्गना दिव आकाश प्रति उत्पतिते किंच पतता आधोरणस्य गजारूढस्य शिरसा । अर्जुनबाणच्छिन्नेनेति शेष । अर्धमार्गे मार्गमध्ये सधान सबन्ध भजतीति तद्भाजि कबन्धे अप-मूर्धकलेवरे कस्मिंश्चित् स्रज वरणमाल्य न्यस्य निक्षिप्य । नवसुरभ्रान्त्येति भाव । अथ निक्षेपानन्तर बद्ध मौन येन तस्मात् । अचेतनत्वेन गतसल्लापात्त-

---

१ 'अथ लब्ध', 'अवबद्ध' इति च पाठ २ 'भयात्' इति पाठ

तुङ्गा गजाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा
योधाश्च तेन निहता भुवमाशु जग्मु ।
निद्रास्यतो निबिडमत्र नरेन्द्रसघा-
त्प्रागेव सम्यगवकाशजिघृक्षयेव ॥ ४६ ॥

गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता पिशङ्गी
चक्रे तयो सहचरी च पुरा विधात्रा ।
शोणा रुचा न तटिनीति किलार्जुनेन
बाणालिभि शतमसृक्सरिता वितेने ॥ ४७ ॥

स्मात् । उक्तविधकबन्धात् भिया भयेन दिवि आकाशे दूरं पलायत धावति स्म । अत्र मौनजन्यभयस्य विशेषणगत्या पलायनहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य भ्रान्तिमदुज्जीवितत्वात् द्वयो सकर । यत्तु 'गतप्राण दृष्ट्वा लज्जावती बभूवेत्यर्थ' इति नृसिंह, तदनाघ्रातशृङ्गारगन्धस्य तस्य न चोद्यम् । त्रासेन सचारिण लज्जोदयस्य लोकशास्त्रोभयविरुद्धत्वादिति ॥ ४५ ॥

तुङ्गा इति । तुङ्गा उन्नता गजाश्च, जवना जवाधिका तुरगा अश्वाश्च, शूरा शौर्यशालिन योधाश्च, तेन अर्जुनेन निहता छिन्ना सन्त । अत्र युद्धभूमौ निबिड सबाध यथा तथा निद्रास्यत अग्रे प्रस्वापनास्त्रेण शयिष्यत । नरेन्द्राणा राज्ञा सघात् प्राक् पूर्वमेव सम्यक् असबाध यथा तथा । अवकाशस्य शयनस्थलस्य ग्रहीतुमिच्छया जिघृक्षयेवेत्युत्प्रेक्षा । भुव प्रत्याशु जग्मु । सबाधे सति नरेन्द्रापेक्षया दुर्बलानामवकाशस्य दुर्लभत्वादिति भाव ॥ ४६ ॥

गङ्गेति । पुरा सृष्टिकाले विधात्रा ब्रह्मणा गङ्गा नाम सिता श्वेता तटिनी नदी चक्रे सृष्टा । रविसुता यमुना नाम असिता नीला तटिन्यपि चक्रे । तयो गङ्गायमुनयो सहचरी सखी सरस्वती नाम पिशङ्गी पिङ्गला । गौरादित्वात् ङीप् । तटिनी चक्रे । रुचा कान्त्या शोणा रक्ता काचित्तटिनी न चक्रे । इति किल उक्तप्रकाराद्धेतोरिवेत्युत्प्रेक्षा । अर्जुनेन बाणाना आलिभि पङ्क्तिभि । असृक्सरिता रक्तनदीना शत वितेने सृष्टम् । अत्र 'गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता पिशङ्गी चक्रे तयो सहचरी च पुरा विधात्रा' इत्येव पूर्वार्धम् । द्वितीयान्तपाठे तु विरिञ्चेनेति व्यत्ययतोऽनुषङ्ग, चक्रे इत्यस्य स्थलत्रये कर्तरि एकत्र कर्मणि च प्रयोगमाश्रित्यान्वयायोगश्च । यद्यपि शोणो नद विधात्रा सृष्ट एव, तथापि न स नदी । अतएव 'शोणा रुचा न तटिनी' इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

---

१ 'वीरा' इति पाठ २ 'नृपेन्द्र' इति पाठ ३ 'गङ्गां सिता रविसुतामसिता पिशङ्गीं चक्रे तयो सहचरीं च पुरा विरिंचि' इति पाठ ४ 'शोणा कृता' इति पाठ .

कर्णे केलि गवेषणस्य विषये गान्धारनाथे पुन-
र्निर्गन्तु धृतदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योधने ।
द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतधनुर्भङ्गेऽपि तस्यात्मजे
मूर्छाले सरित सुतेऽपि युधि सा मम्लौ कुरूणा चमू ॥४८॥

वीणामुनीन्द्रो विजयस्य युद्ध नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाण ।
आनन्दजैरश्रुभिरेव चक्रे हस्तार्पितैराह्निककृत्यमभ्रे ॥ ४९ ॥

विस्मयार्णवविभावरीविभु वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।
उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशीनभसि साप्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

कर्णेति । तत युधि युद्धदेशे । इद सर्वत्र योज्यम् । कर्णे राधेये क्व कुत्रास्त इत्युक्तप्रकारस्य गवेषणस्य अन्वेषणस्य विषये पात्रे । पलायिते सतीति यावत् । गान्धारनाथे पुन शकुनौ तु निर्गन्तु अन्यत्र यातु धृत दिशा भ्रम प्राच्यादे प्रतीच्यादिज्ञान येन तथोक्ते सति । दुर्योधनेऽपि विकलित छिन्न छत्र यस्य तथोक्ते सति । द्रोणेऽपि क्षपित नाशित ध्वज यस्य तथोक्ते सति । तस्य द्रोणस्य आत्मजे अश्वत्थाम्न्यपि कृत धनुष भङ्ग भेद यस्य तथोक्ते सति । सरित गङ्गाया सुते भीष्मेऽपि मूर्च्छास्यास्तीति मूर्च्छाले सति । सा कुरूणा चमू सेना मम्लौ म्लानाभूत् । अत्र पलायनाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालकार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४८ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्र वीणामुनीन्द्र नारद । शाकपार्थिवादित्वात्समास । विजयस्य अर्जुनस्य युद्ध नीरन्ध्रभावेन अविच्छेदभावेन निरीक्षमाण पश्यन् सन् अभ्रे आकाशे हस्तयोरर्पितै । हस्ताभ्या गृहीतैरित्यर्थ । आनन्दाज्जातै आनन्दजै अश्रुभि बाष्पजलैरेव । अह्निभव आह्निक कृत्य मध्याह्नस्नानसध्यावन्दनादिकार्य चक्रे । असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । इन्द्रवज्रा ॥ ४९ ॥

विस्मयेति । विस्मय आश्चर्यमेव अर्णव समुद्र तस्य विभावरीविभु चन्द्रम् । इति परम्परितरूपकम् । अत्याश्चर्यप्रवर्धकमित्यर्थ । विजयस्य अर्जुनस्य विक्रम वीक्ष्य वीक्ष्य । आदरात् द्विरुक्ति । सा मनोरथभङ्गात् द्वेषित्वेन प्रसिद्धा उर्वश्यपि अखिलाना अप्सरसा गणै सह उत्तमाङ्ग शिर अकम्पयत् । श्लाघयामासेत्यर्थ । अत्र अपिशब्दसूच्यताद्दक्प्रद्वेषवत्या उर्वश्यापि श्लाघने किमुतान्यैरित्यर्थान्तराक्षेपादर्थापत्त्यलकार । रथोद्धता ॥ ५० ॥

---

१ 'शकलित', 'विगलित' इति च पाठ २. 'मम्ले' इति पाठ

वपुरस्त्रसात्कृतवता सुभटाना
वरणस्रजे विबुधवारवधूभ्य ।
कुसुमात्यये किसलयान्यपि दत्वा
क्षुपतामवाप कुलिशायुधशाखी ॥ ५१ ॥

बाह्वो प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पै
प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन तस्य ।
निद्रायते स्म निखिला पृतना रिपूणा
युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रम स्वम् ॥ ५२ ॥

तत स बीभत्सु परिषत्समानीतवधूपरिभवानुरूपफलप्रदित्सयेव सारथिना द्विषतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिष्वमीषु दिवा स्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तदस्त्र क्षणादेव सजहार ॥

वपुरिति । वपु निजदेह अस्त्रेभ्य अर्जुनबाणेभ्य सा कृतवता अर्पितवताम् । 'तदधीनवचने च' इति सात्प्रत्यय । सुभटाना सुरीभूताना वरणार्थे स्रजे माला कर्तुम् । इति 'क्रियार्थ—' इत्यादिना चतुर्थी । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य शाखी कल्पवृक्ष कुसुमानामत्यये व्यये सति किसलयानि पल्लवान्यपि विबुधवारवधूभ्य दत्त्वा क्षुपता ह्रस्वशाखित्व अवाप प्राप्तवान् । 'ह्रस्वशाखाशिफ क्षुप' इत्यमर । अत्र कल्पवृक्षस्य स्वल्पशाखित्वासबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तया चार्जुननिहतारिवीराणामसख्येयत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ ५१ ॥

बाह्वोरिति । तत निलिम्पै देवै प्रकर्षेण वृष्टानि मुक्तानि कुसुमानि यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य बाह्वो सबन्धिन प्रस्वापनास्त्रस्य महिमातिशयेन निखिला रिपूणा पृतना सेना युद्धादवतीर्णं प्राप्त स्व स्वीय श्रम अपनेतु निवारयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । निद्रायते स्म शिश्ये । अत्रोक्तोत्प्रेक्षा प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशय प्रत्यहेतोरपि अर्जुने रणश्रमशामकस्य सुरतरुकुसुमवर्षस्य हेतुत्वोक्तिरूपप्रौढोक्त्यलकारेणोज्जीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ५२ ॥

तत इति । तत स बीभत्सु अर्जुन रिपुसेनानिद्रानन्तर परिषदि सभाया सम्यक् आनीत प्रापित य वधूपरिभव द्रौपदीतिरस्कार वस्त्रापहाररूप तस्यानुरूपस्य अनुगुणस्य फलस्य प्रदातुमिच्छा प्रदित्सा तयेवेत्युत्प्रेक्षा । सारथिना उत्तरेण विद्विषा कौरवाणा अपहारितानि विविधानि नानाजातीयानि परिधा-

---

१ 'सति दलान्यपि' इति पाठ २ 'पृतना निखिला' इति पाठ ३ 'निजवधू' इति पाठ ४ 'विद्विषा' इति पाठ ५ 'अमीषु' इति नास्ति क्वचित्

अथ दृश परिमृज्य कराञ्चलैररुणिता परिमीलनमुद्रया ।
प्रकटितास्यबिलै पटुजृम्भणात्प्रबुबुधे कुरुराजचमूश्चिरात् ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य बाणा
निद्रा द्विषत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।
पश्चात्प्रयुक्तममुनाहमितीव रोषा-
त्प्रस्वापन तु वितितार न तादृशीं ताम् ॥ ५४ ॥

स तु वपुरनुशोच्य धार्तराष्ट्र
समिति विराटसुतापनीतचेलम् ।
कुलिशभृदनुजीविदत्तबन्धा
कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

नानि अधोवस्त्राणि येन तथोक्त सन् । यद्वा परिधानशब्दोऽत्र परित वस्त इति व्युत्पत्त्या वस्त्रमात्रपर । तेन उत्तरीयादे सत्त्वे किमिति 'ध्वजपटशकलाग्रै कृतकौपीनकृत्या' इत्युत्तरग्रन्थो न विरुध्यत इति ध्येयम् । अमीषु पुरोवर्तिषु गुरुप्रभृतिषु द्रोणाचार्यादिषु विषये । कृपया दिवा अह्नि स्वाप निद्रा मा भूत् । तस्य महादोषलस्सरणादिति भाव । इत्युक्तप्रकार मन्यमान आलोचयन्निवे-त्युत्प्रेक्षा । क्षणादेव तदस्त्र प्रस्वापन पुनरपि सजहार उपसहृतवान् । उत्प्रेक्षा द्वयस्य ससृष्टि ॥

अथेति । अथ अस्त्रोपसहारानन्तरम् । परिमीलनमुद्रया मुकुलनावस्थया अरुणिता सजातारुण्या दृश नेत्राणि कराञ्चलै अग्रकरै परिमृज्य सघृष्य पटुजृम्भणात् जृम्भाकरणाद्धेतो प्रकटितानि विवृतानि आस्यानि वक्त्राणि बिला-नीव तै उपलक्षिता कुरुराजचमू दुर्योधनसेना चिरात् प्रबुबुधे प्रबुद्धा । बुध्यते कर्तरि लिट् । स्वभावोक्ति । द्रुतविलम्बितम् ॥ ५३ ॥

पूर्वेति । तस्य अर्जुनस्य निखिला बाणा पूर्वं प्रथमत प्रयोगेण मुदिता इवेत्युत्प्रेक्षा । द्विषत्सु दीर्घामेव निद्रा ददु । मरण चक्रुरित्यर्थ । अहमेक तु अमुना अर्जुनेन पश्चात् सर्वेभ्योऽप्यनन्तर प्रयुक्त इत्युक्तप्रकाराद्रोषादिवेत्यु त्प्रेक्षा । प्रस्वापनमस्त्र द्विषत्सु तादृशी दीर्घा ता निद्रा न वितितार न ददौ । मानिता एव प्राणात्ययेनापि प्रभो कृत्य निर्वहन्तीति भाव । प्रस्वापनास्त्रेण नैकोऽपि हत इत्यर्थ । उत्प्रेक्षाद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ५४ ॥

स इति । स धार्तराष्ट्र दुर्योधनस्तु समिति युद्धे विराटसुतेन उत्तरेण अप नीते चेले अन्तरीयोत्तरीये यस्मिन् तथोक्त वपु निजशरीर अनुशोच्य दृष्ट्वा परिखिद्य कुलिशभृत इन्द्रस्य अनुजीविभि भृत्यै गन्धर्वै दत्त बन्ध यस्या ता घोषवाटयात्रा गोकुलप्रयाण कुशल क्षेम अमन्यत । ततोऽप्यवमानकरीय

---

१ 'परिजृम्भणात्' इति पाठ २ 'चमूचरे' इति पाठ ३ 'चैलम्' इति पाठ.

पराञ्चि कर्तुं वदनान्यनीशा
पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्त्य ।
निरीक्ष्य नग्नान्नृपतीन्ह्रियार्ता
निमीलनाज्ञं नयनं निनिन्दु ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या सभृता भोगमुद्रा
तनुभिरभिदधाना स्थाणुभिर्नग्नभावे ।
ध्वजपटशकलाग्रै क्लृप्तकौपीनकृत्या
सुबलदुहितृपुत्रा स्वा पुरीं प्रत्यगच्छन् ॥ ५७ ॥

यात्रेति सभावितवान् । अत्रोभयो घोषवाटयात्रालेऽपि अत्र कुशलतररूपा-नर्थोत्पत्तिवर्णनाद्विषयप्रभेद । एव तत्र बन्धस्य दोषस्यापि गुणत्वेन वर्णनाल्ले-शालकारश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर पुष्पिताग्रा ॥ ५५ ॥

पराञ्चीति । अमय अप्सरस नग्नान् विवस्त्रान् नृपतीन् दुर्योधनादीन् निरीक्ष्य ह्रिया लज्जया आर्ता खिन्ना सत्य अतएव वदनानि मुखानि पराञ्चि पराङ्मुखानि कर्तुं पश्चात् पृष्ठभागे नभसि आकाशे विमर्देन बहुसघसबाधेन हेतुना अनीशा अशक्ता सत्य निमीलन निमेष न जानातीति निमीलनाज्ञम् । निमेषशून्यमित्यर्थं । नयन नेत्रेन्द्रिय स्वीय निनिन्दु निन्दन्ति स्म । अत्र नग्ननृपावलोकनस्य लज्जा प्रति तस्याश्च वदनपराङ्मुख्योद्यम प्रति च हेतुत्वा-त्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । एव पाश्चात्यभागसमर्दस्य वदनपराङ्मुख्यकरणाशक्तिं प्रति तस्याश्च नेत्रनिमीलनोद्यम प्रति तन्मीलन-राहित्यस्य नेत्रनिन्दन प्रति च हेतुत्वादुक्तविधमेव काव्यलिङ्गत्रयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । अत्र च प्राथमिक विमर्देन पराङ्मुख्यकरणाशक्त्यसबन्धेऽपि सब-न्धोक्तिरूपयातिशयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णम् । त्रयाणामपि सक-राणा पुनरङ्गाङ्गिभावेन सकर इति सुधीभिरनुसधेयम् ॥ ५६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारम् । नग्नभावे वस्त्रराहित्ये स्थाणुभि तिष्ठन्तीभि । वस्त्रशून्याभिरित्यर्थं । तनुभि शरीरै परिभवलक्ष्म्या अर्जुनकृतावमानस-मृद्ध्या स्त्रीलिङ्गेन स्त्रिया च सभृता सपादिता भोगमुद्रा सभोगावस्था अनुभूतिं च अभिदधाना ज्ञापयन्त सुबलदुहितु गान्धार्या पुत्रा दुर्योधनादय ध्वज-पटाना शकलाग्रै क्लृप्त निर्मित कौपीनकृत्य यैस्तथोक्ता सन्त । स्वा स्वीया पुरीं हस्तिननगर प्रत्यगच्छन् प्रत्यागता । अत्र दिगम्बरत्वस्य अर्जुनकृतावमा-नानुमापकत्वात् अनुमानालकार । मालिनीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

तदनु हरिदङ्गणविशृङ्खलविश्रमितविजयशङ्खरवो निजायुधनिक्षेपरक्षिषु भूतकुटुम्बेषु[1] नवरुधिराञ्जलिपानतृप्तिकिलिकिलितमनुभवितुकाम[2][3] इव पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशस्त्रसभार पुरात्सहायातेषु[4] गुणेषु आवामेव तव रणाद्भुतदर्शन प्रतिवञ्चिते इति उपालब्धुमिव कृतसानिध्याभ्या क्लैब्यसारथ्याभ्या[5] भूय[6] कृतानुषञ्जन कुरुकुञ्जरो भूमिजयमेव जगाद ॥

कुमार कोशीकुरु केशपाश मुखेऽश्रुणो मार्जय पातमार्गम् ।
तूण्या सम दोष्णि निधेहि चाप राशेरुपर्यास्स्व रथे पटानाम् ॥५८॥
बधान धैर्य वद बन्धुगोष्ठयामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।
मातु पितुर्वा धुरि मन्त्रिणा वा मा तत्त्वगन्ध मम सूचयेति ॥५९॥

तदन्विति । तदनु कौरवगमनानन्तर हरिता दिशा अङ्गणेषु प्राङ्गणेषु विशृङ्खल निष्प्रतिबन्धक यथा तथा विश्रमित व्याप्त विजय शङ्खरव देवदत्तनिनाद यस्य स निजाना आयुधाना निक्षेप न्यास रक्षन्तीति रक्षिषु भूताना पिशाचाना कुटुम्बेषु नवै रुधिराञ्जलिपानै तृप्तै यत्किलिकिलित कलकलध्वनि त अनुभवितु श्रोतु कामो यस्य तथोक्त इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । पुनरपि पितृवन श्मशान एत्य तरौ शमीवृक्षे निहित न्यस्त शस्त्राणा आयुधाना सभार समूह येन तथोक्त । पुरात् विराटनगरात् सहायातेषु सहागतेषु गुणेषु आवा द्वे एव तव सबन्धिनो रणाद्भुतस्य दर्शन प्रतिवञ्चिते इत्युक्तप्रकार उपालब्धु निन्दितु कृत सानिध्य याभ्या तथोक्ताभ्यामिव स्थिताभ्यामित्युत्प्रेक्षा । क्लैब्य नपुसकत्व सारथ्य च ताभ्या भूय पुनरपि कृत अनुषञ्जन सबन्ध यस्य स कुरुकुञ्जर अर्जुन भूमिजय इत्युत्तरस्यैव नामान्तरम् । त प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उक्तवान् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य ससृष्टि ॥

उक्तिप्रकार द्वाभ्यामाह—**कुमारेति** । हे कुमार उत्तर, केशपाश शिथिलकचभार कोशीकुरु । बन्धयेत्यर्थ । मुखे अश्रुण बाष्पस्य पातमार्ग धारपद्धतिं मार्जय । दोष्णि निजबाहौ चाप तूण्या सम निषङ्गेण सह निधेहि निक्षिप । रथे पटाना कौरवांशुकाना राशेरुपरि आस्स्व उपविश । रथिकत्वेन तिष्ठेत्यर्थ ॥ ५८ ॥

बधानेति । धैर्य बधान चित्ते स्थापय । बन्धूना विराटादीना गोष्ठया सभाया आत्मानमेव अरीणा कौरवाणा जयस्य हेतु वद ब्रूहि । मातु सुदेष्णाया धुरि अग्रे वा पितु विराटस्य धुरि वा मन्त्रिणा धुरि वा मम तत्त्वस्य पाण्डवत्वादे गन्ध लेशमपि मा सूचय वचनेङ्गिताभ्या मा ज्ञापय । इति जगादेति पूर्वेणान्वय । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो' इति विश्व ॥ ५९ ॥

---

१ 'कुटुम्बकेषु' इति पाठ २ 'नवसमररुधिर' इति पाठ ३ 'परितृप्ति' इति पाठ
४ 'समायातेषु' इति पाठ ५ 'भूयोऽपि क्लैब्य' इति पाठ ६ 'भूय' इति नास्ति क्वचित्

अथ तथेत्यभ्युपगम्य क्षतजपङ्कारुणितनेमिरेखैर्द्विषदौत्पातिकालातचक्रैरिव परिभ्रमद्भिश्चक्रै सक्रीडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नग्रेसरघोटकखुरपुटकुट्टनत्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभाराक्रमणविनम्रीकृतपक्ष्मणापि कुरुकुलजैत्रोऽयमिति विस्मयबलविस्तारितेन चक्षुषा बृहन्नलामप्यनादृत्य मुहुर्मुहुरापिबद्भि पौरैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो नलकूबर ईवालका स्वा नगरी प्रविश्य परस्परोपमर्दनद्विगुणितबन्दिवादित्रघोषेण महता राजमार्गेणोपलक्षित पितु सभामभिजगाम ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धूपास्ते केतवस्ते मणितोरणाङ्का ।
पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा बभूवुरग्रे जयिन पितुर्ये ॥ ६० ॥

अथेति । अथ अर्जुनोक्त्यनन्तरम् । तथेति । यथा भवतोक्त सर्व तत्तथा करिष्यामीत्यर्थ । इत्युक्तप्रकार अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य क्षतजपङ्केन रक्तकर्दमेन अरुणिता सजातारुण्या नेमिरेखा चक्रान्ताय पट्टिका येषा तै । अतएव द्विषता औत्पातिकै दुर्निमित्तजन्यै अलातचक्रै अङ्गारचक्रैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । परिभ्रमद्भि चक्रै रथाङ्गै सक्रीडता गच्छता शताङ्गेन रथेन उपलक्षित । 'शताङ्ग स्यन्दनो रथ,' 'चक्र रथाङ्ग तस्यान्ते नेमि स्त्री स्यात्प्रधि पुमान्' इति सर्वत्राप्यमर । पथि मार्गे नगरगामिनि गच्छन् अग्रेसराणा रथपुरोयायिना घोटकाना अश्वाना खुरा पुटा इव तै कुट्टनेन सघर्षणेन त्रुटिताया विदारिताया धरण्या भूमे तलात् उच्चलितस्य उद्गतस्य रजोभारस्य परागपुञ्जस्य आक्रमणेन विनम्रीकृतानि पक्ष्माणि यस्य तथोक्तेनापि । रजसा यो भार तेनावनम्रीकृतपक्ष्मणापीति वा । अय अस्मद्राजकुमार कुरुकुलस्य दुर्योधनादिवृन्दस्य जैत्र । इति उक्तप्रकारेण विस्मयबलेन आश्चर्यातिशयेन विस्तारितेन विवृतेन चक्षुषा इन्द्रियेण बृहन्नला सारथित्वेन अग्रे स्थितामपि अनादृत्य मुहुर्मुहु आपिबद्भि निरीक्षमाणै पौरैरनुगम्यमान अय उत्तर स्वा स्वीया नगरीं पुरीं नलकूबर कुबेरपुत्र अलका तत्पुरीमिव प्रविश्य परस्पर अन्योन्य उपमर्दनेन मेलनेन द्विगुणित द्विरावृत्त बन्दिना स्तुतिपाठकाना वादित्राणा वीणावेणुमृदङ्गतालादीना च घोष सकुलशब्द यस्मिंस्तथोक्तेन महता विस्तीर्णेन राजमार्गेण उपलक्षित पितु विराटस्य सभा आस्थानमण्डप अभिजगाम प्राप्तवान् ॥

तानीति । जयिन दक्षिणगोग्रहजयशालिन पितु विराटस्य अग्रे प्रथमम् ।

---

१ 'औत्पातिककालचक्रै' इति पाठ २ 'परिगच्छन्' इति पाठ ३ 'गोघटा' इति पाठ ४ 'भूत' इति पाठ ५ 'कुरुभट' इति पाठ ६ 'अलकामिव स्वा पुरीम्' इति पाठ ७ 'उपलक्षित,' इति नास्ति क्वचित्

तत्रावनीन्द्र प्रणत कुमारमस्रैर्द्वयैरार्द्रतनुत्रमाजौ ।
दोर्भ्यां द्विषद्बन्धनखेदभाग्भ्यामपि प्रमोदाद्दृढमालिलिङ्ग ॥ ६१ ॥

पार्थोऽप्युपानीय रथस्य गर्भात्पार्श्वस्थितायै पितुरुत्तरायै ।
प्रादत्त पट्टांशुकमात्मसूनो पाणिग्रहार्थं किल मन्त्रवास ॥ ६२ ॥

आचेटमन्यमखिल पटमासुदेष्ण-
मन्त पुराय स विभज्य ददौ कुमार ।
सैरन्ध्रये न तु मलीमसवाससेऽपि
सचिन्त्य ता बहुपटप्रभवावलग्नाम् ॥ ६३ ॥

पूर्वाह्न इति यावत् । यानि पुष्पाणि, ये धूपा , ये केतव ध्वजा , ये मणिमयास्तोरणाङ्काश्च पुरे उपचारा बभूवु । जयिन उत्तरगोग्रहशालिन पुत्रस्य तस्योत्तरस्य । पश्चादिति शेष । अपराह्न इत्यर्थ । तानि पुष्पाण्येव, ते धूपा एव, ते केतव एव, ते मणितोरणाङ्का एव, पुरोपचारा बभूवु । जयद्वयस्यैकाह्नापि विलम्बाभावादिति भाव ॥ ६० ॥

तत्रेति । तत्र आस्थानमण्डप अवनीन्द्र विराट प्रणत नम्र द्वयै द्विविधै अस्रै प्रथम रोदनजन्यै बाष्पै पश्चात् शत्रुशरक्षतिजन्यै शोणितैश्च आर्द्र सिक्त तनुत्र कवच यस्य तथोक्तम् । 'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्व । कुमार उत्तर आजौ युद्धे द्विषता सुशर्मणा बन्धनेन य खेद श्रम त भजत इति भाग्भ्यामपि दोर्भ्यां बाहुभ्या प्रमोदाद्धेतो दृढ यथा तथा आलिलिङ्ग आलिङ्गितवान् । प्रेमपरवशा न गणयन्ति निज श्रममिति भाव ॥ ६१ ॥

पार्थ इति । पार्थ अर्जुनोऽपि रथस्य गर्भात् मध्यात् पट्टांशुक शात्रव उपानीय आदाय आत्मसूनो अभिमन्यो पाणिग्रहार्थं मन्त्रवास । किलेति सभावनायाम् । कन्यानिश्चयकालिकवस्त्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । पितु पार्श्वे स्थितायै उत्तरायै ददौ ॥ ६२ ॥

आचेटमिति । स कुमार उत्तर अन्य उत्तरायै अर्जुनदत्तादितर अखिल पटं वस्त्राणीति जात्येकवचनम् । आसुदेष्ण सुदेष्णामारभ्य आचेट दासीजन पर्यन्त अन्त पुराय । अन्त पुरजनायेत्यर्थ । ददौ । मलीमस मलिन वास वस्त्र यस्यास्तथोक्ताया अपि सैरन्ध्रये द्रौपद्यै तु ता द्रौपदी बहूना पटाना प्रभव उत्पत्तिस्थान अवलग्न मध्यदेश यस्यास्तथोक्ता सचिन्त्य स्मृत्वा न ददौ । पट कचिदिति शेष । अनुचितत्वादिति भाव । अत्र बहुपटोत्पादकत्वेन द्रौपदीमध्यचिन्तनस्य विशेषणगत्या तस्यै वस्त्रदानप्रतिषेधहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ६३ ॥

---

१ 'तदा' इति पाठ २ 'दिदेश', 'यादत्त' इति च पाठ

विनार्जुन पाण्डुसुतान्समाजे
विस्मित्य विस्मित्य विलोकमानम् ।
जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु सूनु
जगाद विन्यस्य निजासनार्धे ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्थान्कान्तारे नि सपत्नत्वमीयुषाम् ।
कण्ठेगँडूयसे वत्स कौरवाणा त्वमेकक ॥ ६५ ॥

नव्य गुरु भुवि न मार्गितुमुत्तराया
सरक्ष्य सूतमपि तादृशि सप्रहारे ।
जन्मर्क्षजीवदिनयोगफल च दातु
कन्यासु वत्स कथमेत्य कुरूञ्व्यजेष्ठा ॥ ६६ ॥

विनेति । समाजे सभाया अर्जुन विना अर्जुनवर्ज्यान् पाण्डुसुतान् यमराजभीमनकुलसहदेवान् अर्जुनोक्तवेषान्तरच्छन्नान् विस्मित्य विस्मित्य आश्चर्य गत्वेत्यादराद्विरुक्ति । विलोकमान सूनु उत्तर विराट निजासनार्धे विन्यस्य उपवेश्य चिकुरेषु । मूर्धनीत्यर्थ । जिघ्रन् सन् जगाद वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् ॥ ६४ ॥

निपात्येति । पार्थान् कान्तारे अरण्ये निपात्य पातयित्वा । द्यूतव्याजेनेति भाव । नि सपत्नत्व शत्रुशून्यत्व ईयुषा प्राप्ताना कौरवाणाम् । हे वत्स, त्व एकक एक एव कण्ठेगडूयसे कण्ठविवररोधिकिण इवाचरसि । पार्थास्तु पञ्चापि मिलित्वा तथा भवन्ति नतु प्रत्येकमित्यहो वीयातिशयस्तवेत्यथ । अतएव व्यतिरेकालकारो व्यङ्ग्य । उपमा समानगा श्रौती द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ६५ ॥

नव्यमिति । किंच हे वत्स, उत्तराया त्वद्भगिन्या नव्य बृहन्नलातो नूतन गुरु नाट्याचार्य भुवि न मार्गितु अनन्वेषितुम् । तस्या गुरुशोक वारयितुमित्यर्थ । कन्यासु उत्तराप्रभृतिषु विषये जन्मर्क्षेण जन्मनक्षत्रेण सह जीवदिनस्य बृहस्पतिवासरस्य योगेन यत्फल वस्त्रलाभ तत् दातु च तादृशि दुस्तरे सप्रहारे युद्धे सूत बृहनलामपि सरक्ष्य कुरून् दुर्योधनादीन् कथमित्याश्चर्ये । व्यजेष्ठा जितवानसि । अत्र गुरुशोकवारणस्य सूतरक्षणेन नूतनवस्त्रदानस्य कौरवजयेन सह क्रमेणान्वयाद्यथासख्यालकार । 'अध्वा भोजनमालस्य विद्या वस्त्र वराङ्गना । मृत्युश्चेति क्रमाज्जन्मर्क्षार्कादिदिनयोगत ॥' इति ज्यौतिषिका ॥ ६६ ॥

---

१ 'गल्डूयसे' इति पाठ

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना परामृश्य चरमाङ्ग पुन पुनरनुयुञ्जानाय ताताय सौदेष्णेयोऽपि त्रपाप्रवाहाभिमुखमवस्थातुमपारयन्निव विवलितकधरो गिरमेव विज्ञापयामास ॥

रोद प्रसारि ध्वनित मया चक्रे धुरि द्विषाम् ।
यावान्मे वेगसनाहस्तावास्तत्र प्रदर्शित ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरननुष्ठिताम् ।
रथिसारथिपत्तित्वे रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

देव, कि बहुना ।

अपार्थ कर्म मे नासीदाहवे यदरातिषु ।
पुरो विजयमाधाय पुनरागा पुरीमिमाम् ॥ ६९ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण प्रमोदेन चञ्चलेन कम्पमानेन पाणिना चरमाङ्ग पृष्ठभाग पुन पुन परामृश्य पुन पुनरनुयुञ्जानाय पृच्छते ताताय पित्रे विराटाय। सुदेष्णाया अपत्य सौदेष्णेय उत्तरोऽपि त्रपा लज्जैव प्रवाह तस्याभिमुख अवस्थातु अपारयन् अशक्नुवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विवलिता व्यावर्तिता कधरा ग्रीवा येन तथोक्त सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण गिर वाच विज्ञापयामास विज्ञापितवान् ॥

रोद इति । हे तात, मया रोदसो दिवि भुवि च प्रसारि व्याप्नुवत् । 'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमर । ध्वनित सिहनाद रोदन च द्विषा धुरि अग्रे चक्रे कृतम् । करोते कर्मणि लिट् । उत्साहाद्भयाच्चेति भाव । मे मम वेगे पराक्रमे पलायने च य सनाह उद्योग यावानस्ति तावान् वेगसनाह तत्र शत्रूणामग्रे प्रदर्शित । मयेति योज्यम् ॥ ६७ ॥

अहमिति । किच तस्मिन् रणे अहमेक एव । नान्य कश्चिदित्यर्थ । अपरे अन्यै अननुष्ठिता अकृताम् । अनुचितत्वात् स्वप्नेऽप्यकरणीया चेत्यथ । रथित्वे सारथित्वे पत्तित्वे चेत्यर्थ । पुरनिर्गमनप्रवेशयो युद्धे पलायनवस्त्राहरणयो श्चेति विवेक । कर्तृता अविकार रचयामि स्म अकरवम् । रथी सारथि पाद चारी चाभवमित्यर्थ । अत्र वाच्यकक्ष्याया अनेकसाध्ये कर्मत्रये एकस्य प्रवृत्त्या परानुष्ठित्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ६८ ॥

देव, कि बहुना । उक्तेनेत्युत्तरेणान्वय ॥

अपार्थमिति । हे देव स्वामिन्, बहुनोक्तेन कि प्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थ । यत् यस्मात् आहवे युद्धे अरातिषु शत्रुषु विषये मे मम सबन्धि कर्म

---

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'विनम्रीभूत' इति पाठ ३ 'अये देव' इति पाठ ४ 'आदाय' इति पाठ ५ 'इमा पुरीम्' इति पाठ

इति तादृशीं तस्य वचनचातुरीं निशम्य[1] दुरोदरविहार[2]प्रहारवेदनामप्यविगणय्य तरलितेन शिरसा श्लाघयमाने[3] यतीन्द्रे वासरविरामशंसिनं यामशङ्खरवमाकर्ण्य यथोचितं सभास्तारान्विसृज्य मेदिनीपतिर्मोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥

सुतावलोकेन नरेन्द्रसुभ्रुव-
श्च्युताखिलाश्रुष्वपि सोदरात्ययात् ।
विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिसंपदे
विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ॥ ७० ॥

युद्धं सारथ्यं च अपगतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्तथोक्तः पार्थेन रहितः च नासीत् तस्मात् कारणात् पुरः अग्रे विजयं जयं अर्जुनं च आधाय विन्यस्य इमां पुरीं प्रति पुनः आगाः आगतवानस्मि । कर्म निष्फलं चेत्पार्थो न चेच्च जीवन्न पुनरागच्छेयमेवेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारां तादृशीं शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनया वास्तवार्थप्रकाशिकां वचनानां चातुरीं नैपुण्यं निशम्य श्रुत्वा यतीन्द्रे युधिष्ठिरे दुरोदरविहारे द्यूतक्रीडायां प्रहारेण विहायोत्तरप्रशंसां बृहन्नलाप्रशंसया कुपितविराटकृतपाशकताडनेन या वेदना तामप्यविगणय्य अनादृत्य तरलितेन कम्पितेन शिरसा श्लाघयमाने अभिनन्दयति सति मेदिन्याः भूमेः पतिः विराटः वासरविरामस्य सायंकालस्य शंसिनं सूचकं यामानां चतुर्णां संबन्धिनं शङ्खरवं आकर्ण्य सभास्तारान् सभाजनान् यथोचितं तत्तदर्होपचारं यथा तथा विसृज्य अनुज्ञाप्य मोदेन पुत्रजयजन्यसंतोषेण उपलक्षितः सुदेष्णायाः उत्तरस्य मातुः संबन्धिनं प्रासादं सौधं आससाद प्रविवेश । पुत्रेण सहेति शेषः ॥

सुतेति । सोदराणां कीचकानां अत्ययात् नाशाद्धेतोः च्युतानि गलितानि अखिलानि निःशेषाणि अश्रूणि बाष्पजलानि येषु तथोक्तेष्वपि नरेन्द्रसुभ्रुवः सुदेष्णायाः विलोचनेषु अङ्गाः अङ्गाख्या जनपदा इवेत्युपमितसमासः । उपमाप्रायपाठात् तेषु अतिवृष्टिसंपदे समृद्ध्यै सुतस्य उत्तरस्य अवलोकेन दर्शनेन विभाण्डकापत्यस्य ऋष्यशृङ्गमुनेः विजृम्भणेन आविर्भावेनेव आचरितं तद्विजृम्भणायितम् । कृजन्तात्कर्तरि क्तः । ऋष्यशृङ्गागमेनाङ्गदेशेष्विव उत्तरावलोकेन सुदेष्णानेत्रयोरानन्दबाष्पाणां अतिवृष्टिरासीदित्यर्थः । ऋष्यशृङ्गागमान्महती वृष्टिर्भवतीत्यागमप्रसिद्धम् । अत्रानन्दबाष्पवृष्टिसुतावलोकनयोः कार्यकारणयोरुक्तेर्हेत्वलंकारः । तस्य चोपमया सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । वंशस्थम् ॥ ७० ॥

---

१ 'आकर्ण्य' इति पाठः २ 'विहार' इति नास्ति क्वचित् ३ 'श्लाघमाने' इति पाठः

अन्येद्युरात्मजमुखादमीषा याथार्थ्य[1]मवगम्य चकितच[2]कित कुटु-म्बेन सह सचिवान्पुरस्कृत्य सभामागतो विराटो नामान्तरसंनिधा-नादिव हायनमेकमनुपसर्पद्भि स्वै स्वैर्वेषै प्र[3]कृतिमापन्नेन सोदर्य-जनेन समुपास्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयो पलितभावुकेन मौलिना मरालयुवकेलिमुल्लयाचकार ॥

तदा नुनोद स्मितपाण्डुरिम्णा तप सुतोऽक्षक्षतिहेतुमुग्रम् ।
महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमान मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ॥७१

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु परस्मिन् दिवसे आत्मजस्य मुखात् वचनात् अमीषा कङ्कादिसज्ञाना पाण्डवाना याथार्थ्य तत्त्व पाण्डवत्वयुधिष्ठिरत्वादिक अवगम्य ज्ञात्वा चकितचकित सेवापचारादिभि भीतभीत । वीप्साया द्विर्भाव । कुटुम्बेन कलत्रपुत्रादिना सह सचिवान् मन्त्रिण पुरस्कृत्य सभा प्रत्यागत विराट नामान्तराणा कङ्कबललाद्यन्यसनाना सनिधानात् सागत्यादि-वेत्युत्प्रेक्षा । एक हायन सवत्सर अनुपसर्पद्भि समीपमागच्छद्भि स्वै स्वे प्रत्येक स्वीये वेषै रूपै प्रकृति स्वभाव आपन्नेन प्राप्तवता सोदर्यजनेन अनु जजनेन । भीमादिभिरिति यावत् । समुपास्यमानस्य सेव्यमानस्य युधिष्ठिरस्य । चरणे एव नलिने कमले तयो पलितभावुकेन धवलीभूतेन शिरोरुहेण । 'आढ्यसुभग–' इत्यादिना खशि खिलात् 'अरुद्विषत्–' इत्यादिना मुम् । मौलिना शिरसा । मरालयून तरुणहसस्य केलिं लीला उल्लयाञ्चकार प्रकाश यामास । प्रणनामेत्यर्थ । अत्र अन्यलीलाया अन्यत्रासभवेन तत्सदृशलीलाक्षे पान्निदर्शनालकार । चरणनलिनयोरिति रूपकोज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । स चोत्प्रेक्षया ससृष्ट ॥

तदेति । तदा विराटप्रणामसमये तपस यमस्य सुत धर्मराज स्मितस्य पाण्डुरिम्णा धावल्येन हेतुना अक्षक्षति पाशकप्रहारव्रण एव हेतुर्यस्य त उग्र भयकर महेन्द्रसूनो अर्जुनस्य दृशि नेत्रे शोणिमान विराटे क्रोधेनारुण्य नुनोद निरस्तवान् । किंच अक्षक्षतिहेतु निजकृतपाशकप्रहारजन्य उग्र इतिकर्तव्यतामौ ढ्येन भयकर मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते नीलिमान भयान्धत्वरूप मालिन्य नुनोद । अत्रार्जुनविराटाभ्या धर्मराजस्मितनैर्मल्येन तदन्त प्रसादानुमानादनुमानालकार । धर्मराजस्मितधावल्यव्याप्त्या अर्जुनलोचनारुण्यविराटमानसमालिन्यत्यागपूर्वक वैशद्यप्राप्तिरूपतद्गुणालकारद्वयेनाङ्गाङ्गिभावसकीर्णेन प्रतीयत इत्यलकारेणालकार-ध्वनि । एवममर्षत्यागशान्त्योरर्जुनविराटगतयोरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ययोरङ्गाङ्गिभा-वेन सकरश्च । अस्य चोक्तव्यङ्ग्यानुमानालकारसापेक्षत्वात् द्वयो सलक्ष्यासलक्ष्य-क्रमव्यङ्ग्ययोरङ्गाङ्गिभावेन सकर इत्यल प्रपञ्चेन ॥ ७१ ॥

---

१ 'याथात्म्यम्' इति पाठ २ 'चकितम्' इति पाठ ३ 'प्रत्यासन्नेन' इति पाठ

मात्स्यस्तत प्रमुदितो महितेऽह्नि कन्या
शौरौ समेयुषि सहाखिलबन्धुवर्गै ।
मृद्वी शिरीषकुसुमादपि पार्थसूनो
सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥ ७२ ॥

तथोपचार विदधे सुदेष्णाजानि स पार्थेषु समाधवेषु ।
तमेव गान्धारपति यथा ते जानीयुरत्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

अथोल्लास्य कुरूनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्ययौ ।
मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनात् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते सप्तम स्तबक ।

मात्स्य इति । तत अनन्तर मात्स्य विराट प्रमुदित सतुष्ट सन् शौरौ श्रीकृष्णे अखिलबन्धुवर्गै सह समेयुषि प्राप्तवति सति महिते चन्द्रतारादिगुणसपत्त्या श्लाघ्ये अह्नि वासरे कस्मिंश्चित् शिरीषस्य कुसुमादपि मृद्वीं सुकुमारा कन्या उत्तरा पार्थसूनो अभिमन्यो प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिला अवधिदेशदृषद अतनुत चक्रे । अभिमन्यवे कन्या प्रायच्छदित्यर्थ । अत्र शिरीषकुसुमसुकुमार्या परुषसीमाशिलात्ववर्णनाद्विरूपघटनात्मकविषमप्रभेद । एव पत्नीत्वस्य व्यङ्ग्यस्य ब्रह्मचर्यसीमाशिलात्वेन भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्त्यलकार । द्वयोश्चैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ७२ ॥

तथेति । सुदेष्णा जाया यस्य स सुदेष्णाजानि स विराट । माधवेन कृष्णेन सहितेषु समाधवेषु पार्थेषु धर्मराजादिषु विषये उपचार पूजा तथा विदधे चक्रे यथा ते सकृष्णा पार्था त द्यूतेन सर्वस्व हृत्वा तादृग् दु खदायिन गान्धारपति शकुनिमेव अत्यन्त कृत उपकार येन तथोक्त जानीयु भावयेयु । शकुनिना राज्यादभ्रशने ईदृग्विराटोपचारस्य प्रसक्त्यभावादिति भाव । अत्र शकुन्यपकारस्य गुणत्ववर्णनाल्लेशालकार । एव विराटेनोपकृताना शकुनावुपकारसभावनादसगत्यलकार । द्वयोश्च पूर्ववत्सकर । 'विरुद्ध भिन्नदेशत्वकार्यहेत्वोरसगति ' इत्यसगतिलक्षणम् । लेशलक्षण तूक्तम् ॥ ७३ ॥

अथेति । अथ विराटोपचारानन्तर हरि श्रीकृष्ण एतान् कुरून् युधिष्ठिरादीन् उल्लास्य सतोषयित्वा मात्स्यपुरात् । मन्दारप्रमुखान् कल्पान् सुरवृक्षान् उल्लास्य किसलयकुसुमादिभि प्रकाशयित्वा वसन्त माधव नन्दनादिव । ययौ प्रस्थितवान् । पूर्णोपमालकार ॥ ७४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने सप्तमस्तबकविवरण समाप्तमासीत् ॥

---

१ 'वृक्षान्' इति पाठ

अष्टम स्तबक ।

तावत्पाण्डुसुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रकोष्ठाङ्कणे
ज्यामेका युधि नर्तकीं भुजभुवि स्थास्नु चिरस्थापराम् ।
आहूता क्षितिपा विराटनगरी सैन्यद्विपैरुन्मदै
प्रावृड्वासरसचया इव घनै प्रापुर्महाद्रेस्तटीम् ॥ १ ॥
सेनाना यावती पार्थो युद्धायाक्षौहिणीर्दधौ ।
धार्तराष्ट्रश्चतसृभिस्तावतीरधिका पुन ॥ २ ॥
उक्ताध्ववृत्तान्तमुवाच शल्य पार्थस्ततो भानुसुतस्य युद्धे ।
आक्षेपवाचा हृदय वितक्षन्नन्वर्थतामाचर मातुलेति ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य अङ्कणे अग्रभागे । हस्त इति यावत् । 'प्रकोष्ठ कूर्परादध ' इत्यमर । कूर्परो बाहुम यग्रन्थि । एका ज्या शिञ्जिनी युधि युद्धे नर्तकी चञ्चलाम् । आकर्षणविमोचनाभ्यामिति भाव । कर्तुं अपरा अन्या ज्या भुवम् । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इत्युभयत्रापि विश्व । भुजभुवि बाहुदेशे स्थास्नु स्थिरतरा कर्तुं च कौतुकवता कुतूहलवता पाण्डो सुतेन धर्मराजेन आहूता चारसचिवादिद्वारा आकारिता क्षितिपा राजानस्तत्तद्देश्या उन्मदै सैन्यद्विपै सैन्यगजै उपलक्षिता विराटनगरी प्रावृड्वासराणा वार्षिकदिनाना सचया समूहा घनै मेघैरुपलक्षिता महाद्रेस्तटी तटमिव प्रापु । उपमालकार । यत्त्वत्र 'प्रकोष्ठाङ्कणे' इत्यत्र 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे' इति नृसिंहेन कोशलेखनम्, तदबोधात् । यत 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया । सरत्नि स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' इत्यादिना विस्तृतकरे प्रकोष्ठे हस्त बद्धया मुष्ट्या तु स हस्त रत्नि निष्कनिष्ठेन मुष्टिना अरत्निरिति मानविशेषनिर्णयायैव तत्र प्रकोष्ठग्रहणात् तदर्थनिर्णयस्तत्सल्लिखित एवेति स्पष्ट कोशार्थकोविदानामित्यल्पमसदावेशेन । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १ ॥

सेनानामिति । पार्थ धर्मराज युद्धाय युद्ध कर्तुमिति 'क्रियाथ–' इत्यादिना चतुर्थी । यावती सेनाना अक्षौहिणी । यत्सख्याकाक्षौहिणी सेना इत्यर्थ । दधौ सगृहीतवान् । चतसृभिरधिकास्तावती सप्त । सेनानामक्षौहिणीसु एकादशेत्यर्थ । धार्तराष्ट्र दुर्योधन दधौ । अत्र धर्मराजाक्षौहिणीना सप्तत्व प्रसिद्ध्या ग्राह्यमिति न न्यूनपदत्वदोष ॥ २ ॥

उक्तेति । तत उभयो सेनासग्रहानन्तर पाथ धर्मराज उक्त अध्वनि वृत्तान्त उपचारपरितुष्टेन स्वेन दुर्योधनस्य साह्यकरणवरदानरूप येन तथोक्त शल्य प्रति हे मातुल मातृसोदर, त्व आसमन्तात् क्षेप निन्दा यस्यास्तया वाचा । निन्दाप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थ । 'क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्' इति विश्व । युद्धे कर्णा-

---

१ 'प्रकोष्ठाङ्गेण' इति पाठ

अथ भागिनेयेषु वत्सलतया सत्यसगरस्तथेति प्रतिश्रुत्य ।
भद्राय तव मा विद्धि निद्रामुचमिति ब्रुवन् ।
मद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्राग्दुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

तदनन्तरम् ।
साह्याय युद्धे सरसीरुहाक्ष वरीतुकामस्य बलारिसूनु ।
अजातशत्रोरवतसयन्गा तुङ्गध्वजा द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

जुनयुद्धसमये भानुसुतस्य कर्णस्य हृदय मन वक्षश्च वितक्षन् छिन्दन् सन् अन्वर्थता शल्य इति साथकनामकत्व आचर कुरुष्व । आत्मन इति शेष । चरते प्रार्थनाया लोट् । 'वा पुसि शल्य शङ्कुर्ना' इत्यायुधविशेषपर्यायेष्वमर । इत्युक्तप्रकारेण उवाच । प्रतिज्ञातदुर्योधनसाह्यस्य शल्यस्य प्रतिज्ञाभङ्गभयेन । तावन्मात्र तमयाचतेत्यर्थ । महता मात्मविपत्तावपि परे भङ्गात्सरक्षणीया एवेति भाव । यत्तु 'मा नास्ति तुला तवार्जुनेन साम्य यस्य' इति व्युत्पत्तिसिद्धामन्वर्थता आचरेत्यन्वर्थत्व मातुलसज्ञाया एवाह नृसिंह, तन्न । आयुधसाध्यतक्षणबोधकस्य वितक्षन्निति पदस्य स्वारस्यभङ्गापत्ते । परतु मातुला इतीति तन्त्रेण च्छेदमाश्रित्य हे कर्ण, तव अर्जुनेन तुला साम्य मा नास्ति इत्युक्तप्रकारया आक्षेपवाचेति योजयितु शक्यमिति प्राहु ॥ ३ ॥

अथेत्याद्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

भद्रायेति । अथ युधिष्ठिरप्रार्थनानन्तर सत्य सगर प्रतिज्ञा यस्य तथोक्तोऽपीत्यपिरप्रयुक्तोऽपि 'कमपराधलव मयि पश्यसि' इत्यादाविव योज्य । मद्राधिप शल्य भगिन्या अपत्येषु भागिनेयेषु धर्मराजादिषु वत्सलतया प्रेम्णा तथा सूर्यसुतस्य हृदयमाक्षेपवाचा तक्षिष्यामीति अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य । 'प्रतिश्रुत्य' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थ । हे पार्थ, तव भद्राय मा निद्रा मुञ्चतीति तथोक्त प्रवण विद्धि जानीहि इति ब्रुवन् सन् पार्थात् धर्मराजात् दुर्योधनस्य अन्तिक समीप प्रति द्राक् सत्वर ययौ गतवान् । लाटानुप्रास ॥ ४ ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ॥

साह्यायेति । तदनन्तर शल्यगमनानन्तर बलारे इन्द्रस्य सूनु अर्जुन सरसीरुहाक्ष श्रीकृष्ण युद्धे साह्याय परीतु कामो यस्य तस्य अजातशत्रो धर्मराजस्य गा वाच उक्तार्थिका अवतसयन् शिरसि कुर्वन् सन् तुङ्गानि उन्नतानि ध्वजानि यस्या ता द्वारवतीं द्वारकानगर प्रति अयासीत् प्राप । याते कर्तरि लुङ् । 'वरीतुकामो बलवैरिसूनु' इत्यर्जुनविशेषणतया पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

---

१ 'भागिनेय' इति पाठ २ 'तत' इति पाठ ३ 'कामो बलवैरिसूनु' इति पाठ ।

तत्र चिरदृष्टस्य [1]कुरुकुंजरस्य कुंजरकुमारकोमलचंक्रमविलासस्य
तस्य विलोकनाय [2]वीथीषु जनाः सघीबभूवुः ।
हेतुं सुभद्राहरणे तदीयां यतित्वशु[3]द्धिं हृदि कुर्वतीनाम् ।
गवाक्षमार्गैः कृतवीक्षणानां स्त्रीणां मुखेन्दोः स्मितचन्द्रिकाभूत् ॥६॥
दौवारिकैस्तत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमध्ये ।
शौरेरुपायाच्चरणोपधानं [4]तत्स्यन्दिसिन्धुच्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

यस्याधिमौलिसविधं प्रथमं समेत्य
तिष्ठन्कुरूद्वहसुतो युधि साह्यमर्थी ।
रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकतां दधान-
स्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

तत्रेति । तत्र द्वारकायां कुंजरकुमारस्य करिकलभस्येव कोमलः सुकुमारः चंक्रमविलासः गमनविलासः यस्य तथोक्तस्य चिरात् दृष्टस्य अतएव तस्य कुरुकुंजरस्य अर्जुनस्य विलोकनाय । तं विलोकितुमित्यर्थः । जनाः वीथीषु सघीबभूवुः ॥

हेतुमिति । सुभद्राया हरणे हेतुं तस्य अर्जुनस्य इमां तदीयां यतित्वस्य शुद्धिं नैर्मल्यम् । विपरीतलक्षणया कपटयतित्वमित्यर्थः । हृदि मनसि कुर्वतीनां आलोचयन्तीनां अतएव गवाक्षाणां मार्गैः रन्ध्रमार्गैः कृतं वीक्षणं अर्जुनदर्शनं याभिस्तासां स्त्रीणां द्वारकाङ्गनानां मुखस्यैव इन्दोः चन्द्रस्य स्मितमेव चन्द्रिका अभूत् । अयमेव स कपटसन्यासी सुभद्रामपहृतवान् इति स्मेरानना बभूवुरित्यर्थः । अत्रार्जुनकपटसन्यासचिन्तनतदवलोकनयोः विशेषणगत्या हसनहेतुत्वादनेकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य परम्परितरूपकेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः ॥ ६ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तदानीं दौवारिकैः द्वारपालैः दत्तमार्गः । अन्तः प्रविष्ट इत्यर्थः । सोऽर्जुनः निकेतस्य शयनगृहस्य मध्ये निद्रायमाणस्य स्वपतः । शौरेः कृष्णस्य संबन्धि तस्मात् कृष्णचरणात् स्यन्दिन्याः प्रवहन्त्याः सिन्धोः गङ्गायाः च्युतस्य गलितस्य कूर्मस्येव शोभा यस्य तथोक्तं तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । चरणस्य उपधानं उपबर्हं वर्तुलमुपायात् तत्समीपं प्राप्तवान् ॥ ७ ॥

यस्येति । युधि युद्धे साह्यं सहायतां अर्थी याचिष्यमाणः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेधः । अतएव प्रथमं अर्जुनात्पूर्वमेव समेत्य आगत्य यस्य शौरेः मौलेः शिरसः सविधे समीपे अधिमौलिसविधम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तिष्ठन् वर्तमानः कुरूद्वहस्य धृतराष्ट्रस्य सुतः दुर्योधनः निजे मनसि

---

१ 'कुरुकुंजरस्य' इति नास्ति क्वचित् २ 'वीथीवीथीषु', 'वीथीषु वीथीषु' इति च पाठः ३ 'बुद्धिम्' इति पाठः ४ 'तद्गर्भे' इति पाठः

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरा बभौ य ।
स्वध्यानशैलीसुखमास्थिताना तपस्विना सघमिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्रिरुरुचे घुसृणेन कॢप्त
सक्त कपोलफलके मकरो यदीये ।
स्वाङ्कध्वजारिर्जयिने विजयाय सिद्धि
विश्राणयेति निगदन्निव कर्णमूले ॥ १० ॥

पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे सपूर्य कुक्षि सलिलस्य पूरै ।
सजातियूथाच्च्युतिमाश्रितस्य क्रम दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

तत प्रबुद्धेन तेन देवेन तयो क्रमेण[3] प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्या[4]

तस्य शौरे कुन्तले कचेऽपि द्वयो वक्रिमाण कौटिल्यम्। तत्तारतम्यमिति यावत्। परीक्षितु उत्सुकता औत्सुक्य दधान इवेत्युत्प्रेक्षा। रेजे ॥ ८ ॥

निमीलनेति। निमीलनेन निमिषेण आलिङ्गित सगत नेत्रयोर्युग्म यस्य तथोक्त निष्पन्द निश्चल देह यस्य स य शौरि स्वस्य आत्मन ध्यानशैल्या विगलितवेद्यान्तरमैक्यानुसधानेन यत्सुख ब्रह्मानन्द तदास्थिताना प्राप्तवता तपस्विना योगिना सघ अनुकुर्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा। नितरा बभौ रेजे ॥ ९ ॥

देवीति। देव्या रुक्मिण्या कुचात् यस्य शौरे सबन्धिनि यदीये कपोल फलक इव तस्मिन् सक्त चुम्बनसमये लग्न घुसृणेन कुङ्कुमेन कॢप्त लिखित मकर मकराकृति रेखा स्व अङ्क यस्मिन् तादृश ध्वज यस्य तस्य मन्मथस्य अरे शभो जयिने विजयाय अर्जुनाय सिद्धिं काङ्क्षितार्थसाफल्य विश्राणय ददस्व इति कर्णमूले निगदन् विज्ञापयन्निवेत्युत्प्रेक्षा। विरुरुचे रराज। 'मीनध्वज–' इति पाठ प्रकृतमकरे विज्ञापनोत्प्रेक्षया असगतार्थकत्वादुपेक्ष्य । मीनकेतन इत्यत्र मत्स्यजातिलान्मकर एव मीन इत्यमरव्याख्यानात् । कथचित्सगमनेऽपि पर्यायभङ्गाख्यदोषापत्तिरिति ॥ १० ॥

पाश्चात्येति। य शौरि पश्चाद्भव पाश्चात्य पश्चिम पाथोनिधि समुद्र तस्य पार्श्वभागे सलिलस्य पूरै प्रवाहै कुक्षि सपूर्य सजातीना सकुल्याना मेघाना यूथात् वृन्दात् च्युतिं भ्रश आश्रितस्य प्राप्तस्य घनशावकस्य मेघबालकस्य क्रम रीति दधौ धृतवान्। अत्रान्यक्रमस्य अन्यत्रासभवेन तत्सदृशक्रमाक्षेपादसभवद्धमसबन्धनिबन्धनो निदर्शनालकार। यस्येत्यादिश्लोकचतुष्टये यच्छब्दस्तस्य शौरेरिति पूर्वश्लोकेऽ वेतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥

तत इति। तत दुर्योधनार्जुनागमनानन्तर प्रबुद्धेन तेन देवेन कृष्णेन तयो

---

१ 'मीनध्वजा' इति पाठ २ 'जयिन' इति पाठ ३ 'क्रमेण' इति नास्ति क्वचित् ४ 'प्रथमागमन' इति पाठ

कृत्यसाम्य हृदिकृत्य [1]रणाङ्कणे गृहीतहेतीना नवकोटिसख्यावता गोपकुमाराणा कदम्बेन केनचिदशेन केवलसनिधानेन स्वेनापि केनचिदशेन परिपूरितघनमनोरथौ सुयोधनधनजयौ स्वावासकटकभुवमासेदतु ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरभवीचिवेग-
निर्धूतगोग्रहणसयुगपूतिगन्धम् ।
सवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठ
शौरिश्च शक्रतनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्य वदतो युधि पाण्डवाना-
मुत्साहमुग्रमथ सजयतो निशम्य ।
वातैर्विनापि मणिसौधतले निवास
कुर्वन्नकम्पत भृश कुरुवशकेतु ॥ १३ ॥

दुर्योधनस्य अर्जुनस्य च द्वयो क्रमेण प्रथम अभ्यागमनेन प्रथम दर्शनेन च द्वाभ्या हेतुभ्या कृत्ये साह्यकरणे विषये साम्य तौल्य हृदिकृत्य । मनसि निश्चित्येत्यर्थ । रणाङ्कणे गृहीतहेतीना धृतायुधाना नवकोटिरूपा सख्या एषामस्तीति तद्वता गोपकुमाराणा नारायणगोपालाख्याना कदम्बेन वृन्देन । तदात्मकेनेत्यर्थ । एवमग्रेऽपि । केनचिदशेन एकेन भागेन केवल निरायुध यथा तथा सनिधानेन समीपे वर्तमानेन स्वेनापि केनचिदशेन च परिपूरित घनमनोरथ साह्यकरणरूप ययोस्तौ सुयोधनधनजयौ दुर्योधनार्जुनौ स्वस्य स्वस्य च आवास निवासभूता कटकभुव हास्तिनपुरप्रदेश मात्स्यपुरप्रदेश च आसेदतु प्राप्तवन्तौ ॥

सेनेति । शौरि कृष्णश्च शक्रतनय अर्जुनश्च तौ सेनासु धर्मराजसहायार्थमागतेषु सैन्येषु गजेन्द्राणा मदस्य दानजलस्य सौरभवीचिभि परिमलपरम्पराभि वेगेन निर्धूत निरस्त गोग्रहणे सयुगस्य गोग्रहणनिमित्तकयुद्धस्य सबन्धी पूतिगन्ध दुर्गन्ध हतकरितुरगरथिकपदातिकलेवरजन्य यस्मिन् तथोक्त मत्स्यवसुधेन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठ समीपदेश सम्यक् वीक्ष्य ननन्दतु । अत्र तादृक्पुरोपकण्ठदर्शनस्य विशेषणगत्या आनन्दहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥१२॥

दृष्ट्वेति । अथ कृष्णार्जुनागमनानन्तर दृष्ट्वा पाण्डवान् विलोक्य निवृत्य पुनरागत्य वदत कथयत सजयत सजयात् । पाण्डवतत्वजिज्ञासया प्रेषितादिति शेष । युधि युद्धे विषये पाण्डवाना धर्मराजादीना सबन्धिन उग्र भयकर उत्साह वीररस निशम्य श्रुत्वा कुरुवशस्य केतुरिव केतु । तद्वत्प्रख्यापक इत्यर्थ । धृतराष्ट्र कुरूणा सबन्धि वशकेतु वेणुकाण्डबद्धध्वज इत्यपि । मणिमये सौधतले निवास

---

१ 'रणाङ्गणे' इति पाठ

पाण्डो सुताय वसुधा प्रविभज्य दित्सो
प्रज्ञादृशो रहसि सान्त्वपथोपदिष्टम् ।
दुर्योधनस्तु वचन न चकार कर्णे
कर्णे स्वमेव वचन मधुर चकार ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमाननानाविधनरपतिकुलचतुरङ्गबलकलकलानप्यभिभवद्भि कङ्ककाकसालावृकजम्बुकरटितै[1] कटूकृतनिकटयो कुरुविराटपुटभेदनयो कतिपयदिनैरेव[2] पञ्च खलु वीरा कौरव[3]साम्राज्यलक्ष्मीमभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन्निति किंवदन्त्या[4] क्षितिपति क्षीणधैर्यो दीनाक्षरेण[5] सहोदरसमक्ष सरसीरुहाक्षमेवमाचचक्षे[6] ।

कुर्वन्नपि सन् वातैर्विनापि वायुभिर्विनापि भृश अकम्पत कम्पितवान् । अत्र पुत्रविपत्तिभयकृतस्य धृतराष्ट्रकम्पस्य तत्सूचकोत्पातिकध्वजकम्पस्य च द्वयो प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतास्पद श्लेषालकार । तद्वहिरवस्थानशीतमारुतधूननरूपकारणाभावेऽपि कम्पनरूपकार्योदयवर्णनाद्विभावनालकारश्च द्वयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १३ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डो सुताय धर्मराजाय वसुधा भूमिं प्रविभज्य अर्धांश विभाग कृत्वा दातुमिच्छो दित्सो प्रज्ञादृश अन्धस्य धृतराष्ट्रस्य सबन्धि रहसि सान्त्वपथेन साममार्गेण उपविष्ट बोधित वचन तु दुर्योधन कर्णे श्रोत्रे राधेये च न चकार नाङ्गीकृतवान् । न श्रावितवाश्चेत्यर्थ । किंतु स्व स्वीय मधुर वचनमेव कर्णे चकार । धृतराष्ट्रोक्त दूरीकृत्य कर्णेन दुर्मन्त्रिणा सह दुरालोचन कृतवानित्यर्थ । 'परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हित न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम्' इत्यभियुक्ता इति भाव ॥ १४ ॥

तदन्विति । तदनु दिने दिने समुपचीयमानानाम् । आगत्य सघीभवतामित्यर्थ । नानाविधाना क्षत्रियम्लेच्छकिरातादिजातीना नरपतीना राज्ञा कुलस्य वृन्दस्य यानि चतुरङ्गाणि बलानि करितुरगरथिकपदातिरूपाणि तेषा कलकलान् कोलाहलरवानपि अभिभवद्भि आच्छादयद्भि कङ्काना गृध्राणा काकाना सालावृकाणा शुना जम्बुकाना शृगालाना रटितै दुर्घोषै । 'सालावृका कपिक्रोष्टुश्वान ' इत्यमर । कुरुपुटभेदने हास्तिनपुरे विराटपुटभेदने मत्स्यपुरे च द्वयो कटूकृता कर्णकठोरीभूता निकटा समीपदेशा ययोस्तथोक्तयो सतो । कतिपयै स्वल्पसख्यै-

---

१ 'जम्बूककदम्बकरटितै ' इति पाठ २ 'कतिपयै ' इति पाठ ३ 'पौरव' इति पाठ, ४ 'किंवदन्त्या प्रवहन्त्या सत्याम्' इति पाठ ५ 'दीनाक्षर ' इति पाठः ६ 'सरोरुहाक्षमेव व्याचचक्षे' इति पाठ

एतावतो बन्धुजनान्निहत्य किं लब्धया कृष्ण भुवानया मे ।
सकन्दमूलानि सनिर्झराणि न किं ममाद्यापि वनानि तानि ॥ १५॥
सतापकाले सति सर्वमम्भ पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धि ।
जिह्वा विहायाद्य जल मुहुर्मे दृष्टि समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥
गलत्समीरैर्गजकर्णतालैर्नटत्पटेभ्यो नगरध्वजेभ्य ।
तनूरिदानीं मम तान्तकान्तिराकम्पनाम्नायमसावधीते ॥ १७ ॥

रेव दिनै । न तु पक्षमासादिभिरित्यर्थ । पञ्चवीरा धर्मराजादय । कुरूणामिमा कौरवीं साम्राज्यलक्ष्मी अभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन् खलु । ततोऽन्ये सर्वेऽपि वीरा नक्ष्यन्तीत्यर्थ । इत्युक्तप्रकाराया किवदन्त्या लोकप्रवादे । 'किवदन्ती जनश्रुति' इत्यमर । प्रवहन्त्या सर्वत्र वर्धमानाया सत्या क्षीण धैर्य यस्य तथोक्त क्षितिपति धर्मराज सहोदराणा भीमादीना समक्ष तेषु शृण्वत्सु सत्स्विति यावत् । दीनेन तु खगद्गदेन अक्षरेण वाक्येन उपलक्षित । सरसीरुहाक्ष श्रीकृष्ण प्रति एव वक्ष्यमाणप्रकारेण आचचक्षे उक्तवान् । चक्षे कर्तरि लिट् ॥

एतावत इति । हे कृष्ण, एतावत इयत्सख्यान् बन्धुजनान् निहत्य रणे घातयित्वा लब्धया अनया भुवा । राज्येनेत्यर्थ । कि प्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थ । सकन्दमूलानि सनिर्झराणि जलप्रवाहसहितानि । भोक्तु पातुमिति क्रमेण शेष । तानि पूर्वमुषितानि वनानि अरण्यानि अद्यापि मम न सन्ति किम् । सन्त्येवेत्यर्थ । महता खलु खमेव परन्तु खाच्छ्रेय इति भाव ॥ १५ ॥

सतापेति । सर्व नानाविधमपि अम्भ जल सम्यक्तपतीति सतापस्तस्य काले ग्रीष्मादौ सति वर्तमाने सति अधस्तात् पतति इति हि इत्येव प्रसिद्धि । न तूर्ध्वमित्यर्थ । अद्य प्रकृते तु तस्मिन् सत्यपि जल जिह्वा विहाय त्यक्त्वा मे मम दृष्टिं ऊर्ध्वं स्थिता मुहु । नतु सकृदित्यर्थ । समारोहतीति यत् तदेतत् चित्रम् । बन्धुनाशमनुचिन्तयत सतापेन शुष्यति जिह्वा बाष्पायते च दृष्टिरित्यर्थ । अत्र जलाधोगमनकारणसतापकालविरुद्धतदूर्ध्वगमनकार्योत्पत्तिवर्णनात् विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेद ॥ १६ ॥

गलदिति । हे कृष्ण, इदानीं तान्तकान्ति सतापात् म्लानप्रभा मम असौ तनू शरीरम् । 'स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू' इति शरीरपर्यायेष्वमर । गलन्त प्रसरन्त समीरा वायव येभ्यस्तै गजाना कर्णा ताला व्यजनानीव तै नटन्त कम्पमाना पटा पताका येषा तेभ्य नगरध्वजेभ्य आसमन्तात् कम्पन वेपथुमेव आम्नाय वेद अधीयते अभ्यसति । तद्वदत्यन्त कम्पत इत्यर्थ । बन्धुविपत्तिचिन्तनादिति भाव ॥ १७ ॥

---

१ 'अधुना' इति पाठ २ 'घमम्' इति पाठ

आनन्दयित्रीमखिलस्य जन्तोरन्त क्षमा स्वामपहाय मोहात् ।
बन्धुप्रणाशाद्बहुदु खदोग्ध्यै बहि क्षमायै स्पृहयामि धिङ्माम् ॥१८॥
गतिर्न मेऽन्या गरुडध्वज त्वया विनाधुनास्या विपदो विधूतये ।
वनानलार्चिर्वलयावृतिस्थितेर्बलाहकात्कि शरण मृगीशिशो ॥ १९ ॥
बहुभि किमिहापरै प्रलापैर्बहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम्[1] ।
कुकुराधिपबन्धुभिर्मम स्वै कुरु साधि कुरुवशभूतये त्वम् ॥ २० ॥
इति ब्रुवन्त यदुनायकोऽब्रवीद्युधिष्ठिर योगिविचिन्त्यवैभव ।
महीपते यद्भवता समीरित महात्मना युक्तमिद भवादृशाम् ॥ २१ ॥

आनन्दयित्रीमिति । हे कृष्ण, अखिलस्य जन्तो प्राणिमात्रस्य आनन्दयित्री आनन्द कुर्वन्तीं स्वा स्वीया अन्त मनसि क्षमा क्षान्तिगुण मोहात् राज्यलोभकृतात् अज्ञानात् विहाय बन्धुप्रणाशाद्धेतो बहुदु खस्य दोग्ध्यै जनयित्र्यै बहि बाह्यायै क्षमायै भूम्यै स्पृहयामि इच्छामि यत ततो मा धिक् । निन्द्योऽहमित्यर्थ । अत्र बन्धुनाशाङ्गीकारपूर्वक राज्यकाङ्क्षावाक्यार्थेनात्मनिन्दनसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ १८ ॥

गतिरिति । हे गरुडध्वज, अस्या प्रकृताया मे मदीयाया विपद बन्धुक्षयरूपाया विधूतये निवारणाय त्वया विना त्वत्तोऽन्या गति अधुना नास्ति । वनानलस्य दावाग्ने अर्चिर्वलयेन ज्वालामण्डलेन आवृता वेष्टिता स्थिति यस्य तस्य मृग्या शिशु तस्य बलाहकात् मेघात् विना । मेघ विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी वा । शरण रक्षक किम् । तदन्यन्नास्त्येवेत्यर्थ । अत्रोपमानोपमेयवाक्यार्थयो द्वयोरविद्यमानत्वरूपैकसामान्यकत्वात्प्रतिवस्तूपमालकार । 'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' इति लक्षणात् । वशस्थम् ॥ १९ ॥

बहुभिरिति । कुकुरा यादवविशेषा तेषामधिपेति सबुद्धि । हे कृष्ण, बहुभि अपरै अन्यै प्रलापै निरर्थकवचनै इह इदानीं कि प्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थ । बहि बाह्ये अन्त मनसि च शक्तौ व्यञ्जनाया चेति वा । तुल्य अभिन्न भाव अभिप्राय यस्मिस्तद्यथा भवति तथा वदामि कृत्य कथयामि कुरुवशस्य भूतये श्रेयसे मम स्वै स्वीयै बन्धुभि सह साधि त्व कुरु । औपच्छन्दसिकम् ॥ २० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण ब्रुवन्त वदन्त युधिष्ठिर प्रति योगिभि स्वात्मनि चित्तलयविद्भि विचिन्त्य ध्येय वैभव माहात्म्य यस्य तथोक्त यदुनायक कृष्ण हे महीपते युधिष्ठिर, भवता यत्समीरित कथित इद वचन भवादृशा त्वत्तुल्याना महात्मना युक्त उचितमेव इत्यब्रवीत् । अत्र माहात्म्यस्य वशश्रेय प्रवणताभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । एव माहात्म्यसम्यग्वचनयो अनुरूपघटनवर्णनात् समालकारश्च । द्वयो ससृष्टि । वशस्थम् ॥ २१ ॥

1 'भाव' इति पाठ

सरिदात्मजशासितोऽपि सन्स दुरध्व न जहाति कौरव ।
इति चिन्तयतो ममाधुना हृदि सिद्धि खलु सशयेशया ॥ २२ ॥

प्रयते तथापि नृप सधिलब्धये[1]
प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।
फलति कचिन्न फलति कचित्क्रिया
प्रविधातुरेष नहि दोषशीकर ॥ २३ ॥

इत्थ निगद्य मधुरस्मितमीक्षमाणो
भीमस्य वक्त्रमपि दारुकनीतमग्रे ।
आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-
कूलकषो हरिरगात्कुरुराजधानीम् ॥ २४ ॥

सरिदिति । किंतु हे युधिष्ठिर, स कौरव दुर्योधन सरिदात्मजेन भीष्मेण शासित सन्मार्गे प्रवर्तितोऽपि सन् दुरध्व असन्मार्ग न जहाति न त्यजति । इत्युक्तप्रकारेण अधुना चिन्तयत सधिकार्यमालोचयत मम हृदि मनसि सिद्धि सधिसाफल्य सशये भवेद्वा न भवेद्वेति सदेहे शेते वर्तत इति शया भवतीति योज्यम् । अत्र कुरुपितामहभीष्मशासनलङ्घनवाक्यार्थस्य सधिसिद्धिसशयास्पदत्वहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । वैतालीयम् ॥ २२ ॥

प्रयत इति । तथापि । यद्यपि सिद्धि सशयास्पदा तथापीत्यर्थ । हे युधिष्ठिर, प्रयतानि लोभमोहादिभ्यो गृहीतानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येषा तै महात्मभि पणायितस्य सस्तुतस्य । 'ईडितशस्तपनायितपणायितप्रणुतपनितपणितानि' इति स्तुतिपर्यायेष्वमर । ते तव सधे लब्धये लाभाय । दुर्योधनादिभि सहेति शेष । प्रयते उद्युञ्जे । क्रिया कार्योद्योग क्वचित् कुत्रचित्कार्ये विषये फलति सिद्धिं करोति । क्वचित्तु न फलति । एष क्वचित्फलाभाव । प्रविधातु कार्यकर्तु दोषस्य शीकरो लेशोऽपि नहि न भवत्येव । 'यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोष ' इति न्यायादिति भाव । अत्र उत्तरवाक्यार्थत्रयेण सशयास्पदसिद्धिमत्सधिप्रयत्नसमर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

इत्थमिति । आश्रितान् रक्षतीति रक्षिण्या लीलाया विलासस्य कूलकष पारदृश्वा । तत्परिपूर्ण इति यावत् । हरि श्रीकृष्ण इत्थ उक्तप्रकारेण निगद्य धर्मराज प्रत्युक्त्वा भीमस्य वक्त्र मुखमपि मधुर सुकुमार स्मित यस्मिंस्तत्तथा ईक्षमाण सन् । अत्र दरहासो भीमस्यानभिमत सधिरिति सूचयति । अथ अग्रे दारुकेण सारथिनानीत प्रापित रत्नमय रथ आरुह्य कुरुराजधानीं हास्तिनपुरं अगात् प्राप्तवान् ॥ २४ ॥

---

१ 'सिद्धये' इति पाठ

अवलोकयन्नथ पुरप्रतोलिकामनिमेषपौरजनतानिरन्तराम् ।
मृदुरानतेषु स दुरासद परैर्यदुराज एव विदुरालयं ययौ ॥ २५ ॥

तमसा कुलानि सकलानि दर्शने
सति सद्य एव शमयन्महामहा ।
स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिर
चरमाद्रिकन्दरमभीशुमानिव ॥ २६ ॥

कसवैरिणि समेयुषि गेह क्षत्तुरातिशयिकं मदनृत्तम् ।
सक्षिपा गमयति स्म पुरारे साध्यताण्डवविधेरवलेपम् ॥ २७ ॥

विरतेरुचित विशुद्धमह्नो
विधिमाधाय पितृष्वसु सकाशे ।

अवलोकयन्निति । अथ हास्तिनपुरप्राप्त्यनन्तर आनतेषु प्रणतेषु विषये मृदु कृपार्द्रे परै आनतेभ्योऽन्यै शत्रुभिर्वा दुरासद प्राप्तुमशक्य स एष यदुराज श्रीकृष्ण अनिमेषया कृष्णावलोकनार्थ निर्निमेषनेत्रया पौरजनतया पुरवासिजनसमूहेन निरन्तरा सबाधा पुर हास्तिनपुरस्य प्रतोलिका रथ्या अवलोकयन् सन् विदुरस्यालय गृह प्रति ययौ गच्छति स्म । लाटानुप्रास । मञ्जुभाषिणी ॥ २५ ॥

तमसामिति । महत् लोकोत्तर मह तेज यस्य तथोक्त । अतएव स कृष्ण दर्शने सति सद्य एव सकलानि तमसा पापाना अन्धकाराणा च कुलानि वृन्दानि । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानावघे शोके गुणान्तरे' इति विश्व । शमयन् नाशयन् सन् । तत्र हास्तिनपुरे विदुरस्य मन्दिर गृह अभीशुमान् सूर्य चरमाद्रे अस्तशैलस्य कन्दर दरीमिव विवेश प्रविष्टवान् । अत्र कृष्णसूर्ययो प्रवेशेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद । 'अशुमानपि' इति पाठेऽप्युक्त एवालकार । परतु वाक्यभेदमात्रम् ॥ २६ ॥

कसेति । कसस्य वैरिणि कृष्णे गेह गृह प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति अतिशयात् सर्वोत्कर्षाज्जात आतिशयिक क्षत्तु विदुरस्य मदस्य सतोषस्य नृत्त नाट्यम् । वृद्धिरिति यावत् । 'मदो रेतसि दर्पे च हर्षद्विरददानयो ' इति विश्व । पुरारे शभो सबन्धिन सध्याया भवस्य साध्यस्य ताण्डवविधे नाट्यक्रियाया अवलेप गर्व सक्षिपा सक्षेप गमयति स्म प्रापयामास । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थ । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना अणिकर्तु कर्मत्वम् । उपमालकार । 'तस्य मुष्णाति सौभाग्यम्' इत्यादौ दण्डिना तदभिधानादिति । स्वागता ॥ २७ ॥

विरतेरिति । अह्नो विरते सायकालस्य उचित करणीय विशुद्ध पावन

---

१ अय श्लोक केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते २ 'अभीषुमानपि' इति पाठ ३ 'आतिशयित मदनृत्यम्' इति पाठ ४ 'सक्षय' इति पाठ

वसतोऽस्य निशैव सा समाप्ता
वसुदेवात्मभुव कथा न तास्ता ॥ २८ ॥

अथ विरताया निशीथिन्यामिव पृथाकथाया दीनद्युतिषु तारकाकलापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव बन्दिभि कलकलेषु विकसितेषु नलिनेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेष्विव पौरजनेषु उत्पलादिव राजमन्दिरान्महोत्पल प्रतीव विदुरमन्दिरमागतेषु विरोचन इव कमललोचन प्राचीनगिर्यङ्कादिव पर्यङ्कादुत्तस्थौ ।

समाप्य सध्यौपयिक स कृत्य समापयिष्यन्नथ शार्ङ्गधन्वा ।
अलङ्कृताङ्गो विदुरस्य हस्तमालम्ब्य मन्द निरगान्निकेतात् ॥ २९ ॥

विधिं कर्म सध्यावन्दनादिक आधाय कृत्वा पितृष्वसु कुन्त्या सकाशे सनिधौ वसत वर्तमानस्य अस्य वसुदेवात्मभुव कृष्णस्य सा निशा प्रवेशरात्रिरेव समाप्ता विरताभूत्। तास्ता कथास्तु त्रिदशकवार्षिक्य न समाप्ता अभूवन्। तयोरिति शेष । कृष्णकुन्त्योरित्यर्थ । चिराद्दृष्टयोरिष्टजनयो स प्रेमसलाप स्वर्गादप्यतिशेत इति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ २८ ॥

अथेति । अथ निशीथिन्या रात्राविव पृथाकथाया कुन्तीसलापे विरताया समाप्ताया सत्याम् । द्वयोरपि समाप्तयो सत्योरित्यथ । एवमग्रेऽपि । 'पृथासुत कथायाम्' इति पाठे पाण्डवसबन्धिकथायामित्यर्थ । कृष्णकथ्यमानायामिति शेष । तारकाणा नक्षत्राणा कलापेषु समूहेष्विव प्रदीपेषु दीपेषु दीना म्लाना द्युति शोभा येषा तथोक्तेषु सत्सु । शकुन्तिभि पक्षिभिरिव बन्दिभि स्तुतिपाठकै कलकलेषु कोलाहलरवेषु विजृम्भितेषु प्रकटितेषु सत्सु । नलिनेषु पद्मेष्विव नयनेषु लोकलोचनेषु विकसितेषु सत्सु । चञ्चरीकेषु भृङ्गेष्विव पौरेषु जनेषु । उत्पलात् कुवलयादिव राजमन्दिरात् राज्ञ धृतराष्ट्रस्य मन्दिरात् महोत्पल कमल प्रतीव विदुरस्य मन्दिर प्रति आगतेषु सत्सु विरोचन सूर्य इव कमललोचन श्रीकृष्ण प्राचीनगिरे उदयशैलस्य अङ्कात् तटादिव पर्यङ्कात् शयनात् उत्तस्थौ उत्थितवान् । अत्र पृथाकथानिशीथिनीद्विकादीना प्रकृतानामेव विरत्यादिना धर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतगोचराणा तुल्ययोगिताना ससृष्टि ॥

समाप्येति । अथ उत्थानानन्तर अलङ्कृतानि निद्रावसरपर्यस्तवस्त्रभूषणादीना यथापूर्वमवस्थापनेन विभूषितानि अङ्गानि यस्य तथोक्त स शार्ङ्गधन्वा

---

१ 'समाप्तोत्' इति पाठ २ 'अथ' इत्यादि 'निकेतात्' इत्य त क्वचिन्नास्ति
३ 'विगतायां रजन्यामिव पृथासुतकथायाम्' इति पाठ ४ 'जृम्भितेषु' इति पाठ
५ 'उत्पलादिव महोत्पल राजनगराद्विदुरमन्दिरमागतेषु चञ्चरीकेष्विव सारिकेषु विरोचन इव कमलविलोचन प्राचीनगिरेरिव पयङ्कात्' इति पाठ

तदनु निखिलमहरारम्भकृत्यमवसाय्य बालातपेन बलाहक इव घुसृणमसृणितेन पटीरपङ्केन चर्चितकलेवरः पङ्केरुहशङ्किनीभिरञ्चललिखितराजहंसराजिभिरवकृष्यमाणेनेव पीताम्बरभागेन परिचुम्बितप्रपदपल्लवो निजोदरान्तरानवकाशतया बहिर्निर्गतैर्जगदण्डशिशुभिरिव मुक्ताफलैः प्रत्युप्तमेखलामुखभागो वर्षाहेमन्तसमययोरप्यविनश्वरं लक्ष्मीलीलाकमलमुपश्लोकितुमागतेन दिनमणिबिम्बेनेव कौस्तुभेन देदीप्यमानभुजान्तरो दनुजपरिषदुत्पातरक्तपरिवेषेणेव पद्मरागकेयूरेण परिमण्डितभुजदण्डो

श्रीकृष्णः संध्यायाः प्रातःकालिकायाः औपयिकं युक्तं कृत्यं वन्दनादिकं समाप्य कृत्वा सभे कुरूणां पाण्डवैः सह सवानस्य औपयिकं कृत्यं धृतराष्ट्रादिभिः सह आलोचनमपि समापयिष्यन् करिष्यमाणः सन् विदुरस्य हस्तं आलम्ब्य गृहीत्वा निकेतात् शयनगृहात् मन्दं सविलासं यथा तथा निरगात् बहिरागतवान्। 'तमसा कुलानि-' इत्यादिश्लोकपञ्चकं गद्यमेकं च बहुषु मूलपुस्तकेषु संदर्भविरुद्धक्रमं दृष्टं यथासंदर्भानुरोधं व्याख्यातमिति ध्येयम् ॥ २९ ॥

तदन्विति। तदनु शयननिर्गमनानन्तरं निखिलं अह्नः वासरस्य आरम्भे आदौ। प्रातःकाल इति यावत्। यत् कृत्यं स्नानसंध्यावन्दनादिकं तत् अवसाय्य समाप्य बालातपेन बलाहकः मेघ इव घुसृणेन कुङ्कुमेन मसृणितेन मिश्रितेन पटीरपङ्केन चन्दनेन चर्चितं लिप्तं कलेवरं देहः यस्य तथोक्तः पङ्केरुहं अरुणकमलमिव शङ्कन्त इति शङ्किनीभिः अञ्चले अन्तभागे लिखिताभिः चित्रिताभिः राजहंसानां राजिभिः पङ्क्तिभिः अवकृष्यमाणेन अधोनीयमानेनेव स्थितेन पीताम्बरस्य भागेन प्रान्तदेशेन परिचुम्बितः स्पृष्टः प्रपदः पादाग्रं पल्लवमिव यस्य तथोक्तः। निजस्य उदरस्य कुक्षेः अन्तः मध्ये न विद्यते अवकाशः येषां तेषां भावः तत्ता तया हेतुना। असंख्येयत्वादिति भावः। बहिः निर्गतैः जगदण्डानां ब्रह्माण्डानां शिशुभिरिव स्थितैः मुक्ताफलैः प्रत्युप्तः संघटितः मेखलायाः काञ्च्याः मुखभागः अग्रदेशः यस्य तथोक्तः। वर्षासमये च द्वयोरपि अविनश्वरं अक्षीणशोभमित्यर्थः। प्रभावादिति भावः। लक्ष्म्याः वक्षःस्थितायाः लीलाकमलं उपश्लोकितुं स्तोतुं आगतेन दिनमणेः सूर्यस्य बिम्बेनेव स्थितेन कौस्तुभेन रत्नेन देदीप्यमानं भुजान्तरं वक्षः यस्य तथोक्तः। तद्दनुजपरिषदः राक्षसकुलस्य उत्पातेन दुर्निमित्तेन रक्तपरिवेषेणेव स्थितेन पद्मरागमयेन केयूरेण अङ्गदेन। 'उत्पातालातचक्ररक्तपरिवेषाभ्यामिव केयूराभ्याम्' इति पाठान्तरम्। परिमण्डितौ अलंकृतौ भुजौ दण्डाविव यस्य

---

१ 'अपरेद्युरखिल', 'अन्येद्युरखिल' इति च पाठः. २ 'बहिर्जनैः' इति पाठः. ३ 'उपश्लोकयितुम्' इति पाठः. ४ 'औत्पातिक' इति पाठः. ५ 'बाहुदण्डो द्वारि' इति पाठः.

निर्गत्य सुयोधनदुर्वासिताया नगरभुव स्पर्शन[1] परिहर्तुमिव द्वारि[2] सविनयमुपागतेन[3] दारुकेण सयोजितमणिपादुक किंचिदवनमितपू-[4] र्वकायेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्बो गुरुकृपप्रमुखैर्ब्रह्मसघै[5][6] प्रतिपाद्यमाना जयाशिष शिरसा प्रतिगृह्णान कुशलप्रश्नकोरकितमो-दाभ्या कुरुराजदेवव्रताभ्या सदनाभिगमनाय सम्प्रार्थ्यमानश्चिरतरा-[7] वसर प्रतिपालयतामक्षौहिणीपतीनामञ्जलिकमलवनावलिमवलोक-[8] नेन सभावयमानो मुकुन्दो बन्दिवृन्दपरिपठ्यमानकसादिविजयबि-[9] रुदावलिप्रबन्धबन्धुरेण[10] मङ्गलकुसुमगन्धसपदन्धीकृतपुष्पधयझकार-सहचरवादित्रघोषेण मेघवर्जमुन्मिषन्तीभि सौदामिनीभिरिव कन-कवेत्रलताभिराकुलीकृतेन[11] महता राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भिर-ध्यासितपूर्व सभामण्डप शनै शनैरवजगाहे ॥

तथोक्त । निर्गत्य द्वारपर्यन्तमागत्य सुयोधनेन खलेन दुर्वासिताया निवासान र्हीकृताया नगरभुव हास्तिनपुरभूमे स्पशन परिहर्तुमिव द्वारि द्वार एव । नतु प्राङ्गण इत्यर्थ । सविनय यथा तथा उपागतेन दारुकेण सयोजिते सघटिते मणिमये पादुके यस्य तथोक्त । किंचित् अवनमित विनयात् प्रह्वीकृत पूर्वकाय येन तेन विदुरेण वितीर्यमाण दीयमान हस्तावलम्ब यस्य तथोक्त । गुरु द्रोण कृपश्च द्वौ प्रमुखौ प्रधानौ येषा तै ब्रह्मसघै ब्राह्मणकुलै प्रतिपाद्यमाना क्रियमाणा जया-शिष शिरसा प्रतिगृह्णान शिरोवनतिपूर्वक स्वीकुर्वाण कुशलप्रश्नै कोरकित सजातकोरक । प्रवर्धित इति यावत् । मोद सतोष ययोस्ताभ्या कुरुराजदेवव्रता-भ्या धृतराष्ट्रभीष्माभ्याम् । यत्तु 'कुरुराजो दुर्योधन ' इति, तन्न । 'सुयोधनादिभिश्च-तुर्भिरध्यासितपूर्वम्' इत्युत्तरग्रन्थेन सदर्भविरोधात् । सदनाभिगमनाय निजगृह प्रति आगन्तुमिति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । सम्यक् प्रार्थ्यमान चिरतरं अत्यन्तविलम्बेन अवसर नमस्कारसमय प्रतिपालयता निरीक्षमाणाना अक्षौहिणी पतीना अक्षौहिणीसख्यसेनानायकाना अञ्जलीनामेव कमलवनाना आवलि पङ्क्ति अवलोकनेन दर्शनेन सौरतेज प्रसरणात्मकेन सभावयमान बहुमन्यमान मुकुन्द श्रीकृष्ण बन्दिना स्तुतिपाठकाना वृन्देन परित पठ्यमानै कसादीना खलाना विजयस्य सबन्धिभि बिरुदावलीभि नाम प्रबन्धै बन्धुरेण व्याप्तेन । शब्दायमा-नेनेति यावत् । मङ्गलकुसुमाना आचारार्थ विकीर्णपुष्पाणा गन्धसपदा परिमल-समृद्ध्या अन्धीकृताना पुष्पधयाना मत्ताना भृङ्गाणा झकारै सहचर मिश्र

---

१ 'सस्पशनम्' इति पाठ २ 'द्वारि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'आगतेन' इति पाठ ४ 'किंचिदेव' इति पाठ ५ 'मुखै ' इति पाठ ६ 'ब्राह्मणै ' इति पाठ ७ 'चिरमवसर' इति पाठ ८ 'वनजावलिम्' इति पाठ ९ 'वध' इति पाठ १० 'प्रब धनम्' इति पाठ ११ 'आकुलितेन' इति पाठ

द्वार समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्या
सर्वे सम नरपति सहसोदतिष्ठत् ।
पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्क्ते
सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकै ॥ ३० ॥

तत्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासने य रचितोपवेश ।
पुरोहितैरग्रभुवि प्रदिष्टा पूजामुपादत्त पुमान्पुराण ॥ ३१ ॥

सभान्तरे तत्र समग्रकान्ति सवीक्ष्य सवीक्ष्य सरोरुहाक्षम् ।
नरेन्द्रवर्ज नगरीजनेषु न कस्य वाभून्नयनप्रमोद ॥ ३२ ॥

वादित्राणा वीणावेणुमृदङ्गतालादीना घोष कोलाहल यस्मिंस्तथोक्तेन मेघवर्ज यथा तथा समुन्मिषन्तीभि स्फुरन्तीभि सौदामनीभि विद्युद्भिरिव स्थिताभि कनकमयीभि वेत्रलताभि कञ्चुकिधृताभि आकुलीकृतेन नि सार्यमाणप्रेक्षकपौरसकुलितेन महता विस्तीर्णेन राजपथेन उपलक्षित चतुर्भि सुयोधन आदि येषा तै दुर्योधनदु शासनशकुनिकर्णै पूर्व अध्यासित उपविष्ट अध्यासितपूर्व सभामण्डप आस्थानीं शनै शनै अवजगाहे प्रविवेश । उत्प्रेक्षासस‍ृष्टि । एतद्द्वयस्यादौ 'अन्येद्यु' इति पाठोऽसगतार्थत्वादुपेक्ष्य ॥

द्वारमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वार प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति तत्र आस्थानमण्डपे नरपति दुर्योधन सहसा सत्वर गोष्ठ्या समाजात् सर्वै सभ्यै सम पूषणि सूर्ये पूर्वाचल उदयशैल आश्रयिणि प्राप्तवति सति पद्माना पङ्क्ते अनेकै षट्चरणै भृङ्गै सम सौरभ्यपूर परिमलप्रवाह इव उदतिष्ठत् प्रत्युत्थितवान् । पूर्णोपमालकार । 'द्वार समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्या सर्वै सम नरपति सहसोदतिष्ठत् । पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्क्ते सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकै ॥ इतीद पद्य बहुषु मूलपुस्तकेषु न दृष्टमित्यत्र लिखितम् ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र आस्थाने तरसा द्रुत उपनीते समीप प्रापिते अतितुङ्गे अत्युन्नते रत्नमये आसने रचित कृत उपवेश येन स । अय पुराण पुमान् पुराणपुरुष श्रीकृष्ण अग्रभुवि पुरोहितै प्रदिष्टा निवेदिता पूजा अर्घ्यपाद्यादिक उपादत्त स्वीकृतवान् ॥ ३१ ॥

सभेति । तत्र तदानी सभाया अन्तरे मध्ये समग्रा सपूर्णा कान्ति सौन्दर्य यस्य तथोक्त सरोरुहाक्ष श्रीकृष्ण सवीक्ष्य सवीक्ष्य । आदराद्विरुक्ति । नरेन्द्रेण दुर्योधनेन वर्ज यथा तथा । तदितरेषु नगरीजनेषु । पौराणा मध्य इत्यर्थ । कस्य वा जनस्य नयनप्रमोद नेत्रानन्द नाभूत् । तमेक विना सर्वस्याप्यभूदेवेत्यर्थ । पाण्डवपक्षपातिनो हरेर्द्वेष्यतया तन्निरीक्षण न तस्यानन्दकरमिति भाव । यत्तु 'नरेन्द्रवर्ज धृतराष्ट्रवर्जम्' इति व्याख्याय अन्धत्वान्न तस्यानन्दोऽभूदिति भा

---

१ अय श्लोक केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते २ 'प्रदत्ता' इति पाठ

भद्रासनादुपनत[1] पदपल्लवाग्र
संवाहयत्युपगते विदुरे दयार्द्रे ।
सामाजिके बुधजने सति दत्तकर्णे
प्रज्ञादृशं नृपमभाषत[2] पद्मनाभः ॥ ३३ ॥

अल्पैरहोभिरधियुद्धमवेक्ष्य नङ्क्ष्य-
च्चान्द्रं कुलं तव सुतैः सह पाण्डवानाम् ।
संधिं विधातुमधुना समये विधेयं
प्राप्तोऽहमस्मि भरतर्षभ ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

शतेन संधत्स्व तनूभवानां कुन्तीकुमारान्कुशलोदयाय ।
कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव गेयकीर्ते ॥ ३५ ॥

इति, तन्न । दर्शनानन्दयोः समानकर्तृकत्वबोधकः संवीक्ष्येति ल्यबन्तेन तत्रोभयत्र धृतराष्ट्रस्य प्रसक्त्यभावस्फोरणादिति ॥ ३२ ॥

भद्रेति । दयया आर्द्रः मधुरस्वभावः । पद्मं नाभौ यस्य सः श्रीकृष्णः । भद्रासनात् रत्नसिंहासनात् उपनतः अवप्रसारितः पदे पल्लवे इव तयोरग्रभागं उपगते समीपस्थिते विदुरे संवाहयति मृदु मर्दयति सति । सामाजिके सभ्ये बुधजने दत्तौ किमेष कथयिष्यतीति सावधानौ कर्णौ यस्य तथोक्ते सति च प्रज्ञादृशं अन्धं नृपं धृतराष्ट्रं प्रति अभाषत उक्तवान् । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति भावः ॥ ३३ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ धृतराष्ट्र, अल्पैः पञ्चषैः अहोभिः वासरैः अधियुद्धं युद्धे चन्द्रस्येदं चान्द्रं कुलं नङ्क्ष्यत् नाशं गमिष्यत् । अन्योन्यकलहादिति भावः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा अधुना अस्मिन् समये विधातुं कर्तुं योग्यं विधेयम् । अन्यथा(दा) तु कृतेनापि (?) तेन प्रयोजनाभावादिति भावः । तव सुतैः दुर्योधनादिभिः सह पाण्डवानां संधिं अन्योन्यानुकूल्यं विधातुं ते तव सकाशं समीपं प्रति अहं प्राप्तोऽस्मि ॥ ३४ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते स्तव्यकीर्ते धृतराष्ट्र, तव तनूभवानां पुत्राणां शतेन सह कुन्तीकुमारान् धर्मराजादीन् कलिन्दजायाः यमुनायाः कल्लोलानां महातरङ्गाणां जालेन समूहेन सह गङ्गायास्तरङ्गानिव कुशलस्य अन्योन्यक्षेमस्य उदयाय आविर्भावाय संधत्स्व संधिं कुरु । अत्रोपमया कुरुपाण्डवानां दौर्बल्यबलवत्त्वयोः प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३५ ॥

---

१ 'अवनतम्' इति पाठः २ 'गिरम्' इति पाठः

पादारविन्दे प्रणती शिरोभि शत शत सादरमर्पयन्त ।
पाण्डो कुमाराश्च भवन्तमेव विज्ञापयन्ति स्म विनीतपूर्वम् ॥३६॥

जाता वने वयममी भवदङ्कभूमौ
वृद्धिं गता शिरसि शासनमादधाना ।
निस्तीर्णसगरपयोनिधयस्त्वयाद्य
स्थाप्या यथाशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

बाल्ये वनान्तजनुषा मम पाण्डवाना-
मेकापि रक्षणविधौ न बभूव धात्री ।
इत्येव शोकमनिश हृदये दधान-
स्तस्यास्तु नार्धमपि सप्रति दित्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

पादेति । किं च पाण्डो कुमारा वमराजादय भवन्त त्वा प्रति पादारविन्दे शिरोभि शत प्रत्येक शतसख्या प्रणती नमस्कारान् सादर यथा तथा अर्पयन्त कुर्वन्त सन्त विनीति विनय पूर्वं यस्मिंस्तत्तथा। एव वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म विज्ञापितवन्त । मन्मुखेनेति भाव । यत्तु शत शत दशसहस्रमिति, तत्र । तथा सति 'सख्यार्थे द्विबहुत्वे स्त' इत्यनुशासनात् प्रणतीरिति बहुवचनान्तविशेष्यवाचकानुरोधेन शतशतानि इत्येव प्रयोग स्यात्। 'विंशत्याद्या सदैकत्वे' इत्यनुशासनाच्च न यथोक्तव्याख्यानविरोध इत्यपीति ध्येयम् ॥ ३६ ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—**जाता इति** । वने जाता उत्पन्ना भवत तव अङ्कभूमौ उत्सङ्गदेशे वृद्धिं गता शासन आज्ञा भवदीया शिरसि आदधाना बिभ्राणा निस्तीर्णे अतिक्रान्त सगर वनवासाज्ञातवासप्रतिज्ञैव पयोनिधि समुद्र यैस्तथोक्ता । अमी एवभूता वय त्वया अद्य यथाश अवने भूमे अवने रक्षणे वा । राज्ये वेति यावत् । स्थाप्या स्थापितुमर्हा वने वा स्थाप्या । उभयमपि त्वदधीनमित्यर्थ । पित्राज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्वादिति भाव ॥ ३७ ॥

बाल्य इति । वनान्ते अरण्यमध्ये जनु जन्म येषा तेषा मम मदीयाना पाण्डवाना रक्षणविधौ पोषणक्रियाया विषये एकापि धात्री उपमाता न बभूव । इत्युक्तप्रकार शोक उपमात्रभावकृतमेव अनिश हृदये दधान त्व तस्या धात्र्या भूमे उपमातुश्च सप्रति इदानीं न दित्ससि दातु नेच्छसीति काकु । किंतु दित्सस्येवेत्यर्थ । अत्र वने धात्रीमात्राभावशोचनस्य स्वसमक्ष अर्धधात्रीदानावश्यकत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्। तच्चोपमातृभुवो धात्रीशब्दश्लेषभित्तिकालब्धाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ।

---

१ 'सवर्धिता' इति पाठ

इत्थं ब्रुवाणं यदुवीरमेनं निश्वस्य दीर्घं नृपतिर्बभाषे ।
व्यरंसिषं व्यध्वममुं विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ॥३९॥

मधुमथन निमीलिता मुनीन्द्रे
मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।
मुखमहमनवेक्ष्य मूर्खसूनो-
र्मुदमधिकामधुना यया दधामि ॥ ४० ॥

स्वयमपि न विबुध्यते सुतोऽयं
सुमतिजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।
कुरुकुलकुशलाङ्कुराभिवृद्ध्यै
गुणगणवारिनिधे गतिस्त्वमेव ॥ ४१ ॥

'धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि' इति नानार्थरत्नमालायाम् । इति विज्ञापयन्ति स्मेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३८ ॥

इत्थमिति । इत्थम् उक्तप्रकारं ब्रुवाणं पाण्डवविज्ञापनां कथयन्तम् एनं यदुवीरं श्रीकृष्णं प्रति नृपतिः धृतराष्ट्रः दीर्घं यथा तथा निश्वस्य हे वत्स दुर्योधन, अमुं व्यध्वं दुर्मार्गं पाण्डववैररूपं विमुञ्च विमुञ्च त्यज त्यज । इत्यादराद्द्विरुक्तिः । इत्युक्तप्रकारेण अनुशास्य शिक्षयित्वा हे शौरे श्रीकृष्ण, अहं व्यरंसिषं विरतवानस्मि । शान्तवानस्मीत्यर्थः । इति बभाषे उक्तवान् ॥ ३९ ॥

मधुमथनेति । किंच हे मधुमथन मधुनामकदैत्यनाशक कृष्ण, सा प्रसिद्धा मम जननी अम्बिका पुत्रे मयि वत्सला खलु दयालुः सत्येव मुनीन्द्रे व्यासे विषये निमीलिता मुकुलितनेत्राभूत् । यया पुत्रदायिनि मुनीन्द्रे मीलिताक्ष्या जनन्या अहम् अन्धत्वेन जात इत्यर्थः । मूर्खस्य स्वतः अविवेकिनः परैर्बोधितम् अश्रोतुश्च सूनोः दुर्योधनस्य मुखम् अनवेक्ष्य अधुना अधिकां निरवधिं मुदम् आनन्दं दधामि धारयामि । तत्तादृक् दुःखात् । आन्ध्यादपि दुःखायते पुत्रस्य मौर्ख्यमित्यर्थः । अत्र किमुत्तरवाक्यार्थेन पुत्रवात्सल्यसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । उत आन्ध्यस्य दोषस्यैव सतोषजनकत्वेन गुणत्ववर्णनाल्लेशालंकारः । इत्युभयत्र साधकसाम्यादेकत्र बाधकाभावाच्च द्वयोः संदेहसंकरः । पुष्पिताग्रा ॥ ४० ॥

पुत्रमौर्ख्यं विशदयति—**स्वयमिति** । अयं सुतः दुर्योधनः स्वयम् आत्मनापि न विबुध्यते । शोभना कार्याकार्यविवेचिका मतिः आगामिगोचरबुद्धिः यस्य तस्य जनस्य भीष्मविदुरादेः वाचमपि न शृणोति । नानुतिष्ठति इत्यर्थः । अतः हे गुणगणवारिनिधे श्रीकृष्ण, कुरुकुलस्य कुशलमेवाङ्कुरः तस्याभिवृद्ध्यै । त्वमेव गतिः । नान्य इत्यर्थः । तथा च त्वमेव नयभयाभ्यामिदानीं संधिं घटयेति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

इति सिद्धान्तितवति[1] बद्धाञ्जलौ राजनि निजासनार्धनिवेशितक-[2] रतलतया किंचिदुन्नमितवामभुजशिखरेण गण्डमण्डले[3] निमज्जितमक-रकुण्डलः कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमर्मरारवमीषत्कधरा[4][5] विनिवर्त्य

कृतस्मित रविभुवा कृतहस्तताल
दु शासनेन धुरि दूषितसधिपक्षम् ।
कर्णोपकण्ठचलिताधरमातुलास्य
कौरव्यमाह कुरुससदि कसवैरी ॥ ४२ ॥

पृथासुतेभ्य पृथिवी तदीया पुनर्दिशेति ब्रुवतो गुरोर्गाम् ।
अशृण्वत पौरव[6] ते कथ वा सभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥४३॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार बद्धाञ्जलौ राजनि धृतराष्ट्रे सिद्धान्तितवति प्रकृत-कार्यं निश्चितवति सति । निजस्य आसनस्य रत्नपीठस्य अर्धे मध्ये निवेशित निक्षिप्त करतल येन तस्य भाव तत्ता तया हेतुना किंचित् उन्नमितेन वामभु-जस्य शिखरेण अग्रभागेन गण्डमण्डले वामकपोलमध्ये निमज्जित प्रवेशित मक-राकृतिकुण्डल यस्मिन् तत्तथा । कटे नितम्बस्य चलनेन तिर्यग्व्यावर्तनेन कन्द-लित सजात काञ्चनपटस्य पीताम्बरस्य मर्मरारव मर्मरेतिशब्द यस्मिंस्तत्तथा । ईषत् किंचित् कधरा ग्रीवा विनिवर्त्य अभ्यावर्त्य इत्युत्तरेणान्वय ॥

कृतेति । कसवैरी कृष्ण रविभुवा कर्णेन सह कृता हस्ताभ्या ताला मिथस्ताडनानि यस्मिंस्तत्तथा कृप्त निर्मित स्मित येन तम् । धुरि अग्रे दु शा-सनेन भ्रात्रा दूषित निन्दित सधिपक्ष सधिना साध्य यस्य तम् । कर्णस्य श्रोत्रस्य उपकण्ठे मूले चलित गूढसधिपक्षदूषणेन कम्पित अधर यस्य तादृश मातुलस्य शकुने आस्य वक्त्र यस्य तथोक्तम् । कौरव्य दुर्योधन प्रति कुरुससदि कौरवसभायाम् । शृण्वन्त्या सत्यामिति शेष । आह वक्ष्यमाणप्रका-रेण उवाच ॥ ४२ ॥

पृथेति । हे पौरव दुर्योधन, पृथासुतेभ्य धर्मराजादिभ्य तेषामिमा तदीयाम् । न तु त्वदीयामित्यर्थ । पृथिवी भूमि द्यूतेनापहृता पुन प्रतिज्ञाप्रकार दिश प्रयच्छ इत्युक्तप्रकारेण ब्रुवत कथयत गुरो पितु गा वाक्य अशृण्वत उल्लङ्घयत ते तव सबन्धिनी एषा पित्राज्ञोल्लङ्घिनी सभूति जन्म शशिन चन्द्रस्य अन्ववाये वशे कथ वेत्याश्चर्ये । अभूदिति योज्यम् ॥ ४३ ॥

---

१ 'सिद्धान्तवति' इति पाठ २ 'विनिवेशित' इति पाठ ३ 'गण्डमण्डल' इति पाठ ४ 'कटितटचलन' इति पाठ ५ 'ममरमीषत्' इति पाठ ६ 'कौरव' इति पाठ

तत्तादृश शृणु महत्तव वशवृत्त
पूरुर्ददौ नववय पितुरात्तजीर्ण ।
त्यक्त्वाश्रम पितृमुदे तृणवद्द्वितीय
देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीर ॥ ४४ ॥
कितवोक्तिभि किसलित स कर्णयो
सफलो भवेत्तव तदा मनोरथ ।
हरिनन्दनेन युधि पातित धनु-
र्हरमस्तकान्न पुनरुन्ममज्ज चेत् ॥ ४५ ॥
वश कुरूणा महितोऽयमस्मिन्धर्तु कलङ्क चतुरौ खलु द्वौ ।
एकत्र कोटौ रजनेरधीश परत्र मन्ये परुषो भवाश्च ॥ ४६ ॥

ननु चन्द्रवश्येनापि लङ्घ्यता पित्राज्ञेत्यत आह—**तदिति** । हे कौरव, तत् तादृश अनुपम अतएव महत् श्लाघ्य तव सबन्धिन वशस्य वृत्त चारित्र शृणु । येन राज्ञा यूय पौरवा इति ख्याता स पूरुर्नाम राजा चन्द्रवश्य पितु ययातित आत्ता जीर्णा जरा येन तथोक्त सन् । नव वय यौवन स्वीय ददौ । तस्मा इति शेष । कालान्तरीय तत्तिष्ठतु । आधुनिकमेव पश्येत्याह—त्यक्त्वेति । धीराणामपि धीर असदृशधैर्यशाली अतएव अय देवव्रत भीष्म पितु शन्तनो मुदे सत्यवतीलाभसतोषाय द्वितीयमाश्रम गार्हस्थ्यम् । दारपरिग्रहमिति यावत् । तृणवत् तृणमिव त्यक्त्वा । इह इदानीं अत्र च तिष्ठति । नतु यदा कदा वा यत्र कुत्र वेत्यर्थ ॥ ४४ ॥

नयेनोक्त्वा भयेनाह—**कितवेति** । किंच हे कौरव, कर्णयो कितवस्य अक्षविद्यानिपुणस्य शकुने उक्तिभि दुर्बोधनै किसलित सजातपल्लव । उत्पन्न इति यावत् । 'किसालय किसलय किसाल किसल किसम्' इति श्रीहर्ष । स पाण्डवसर्वस्वापहरणविषयकत्वेन प्रसिद्ध तव सबन्धी मनोरथ काम तदा सफल भवेत् । यदि कैराते हरिनन्दनेन अर्जुनेन पातित ताडित निवेशित धनु गाण्डीव हरस्य मस्तकात् शिरस पुन नोन्ममज्ज चेत् नोत्थित यदि तदा भवेदिति सबन्ध । गाण्डीवमेव तेभ्य सर्वस्व ददाति । किं त्वयेति भाव । अत्र किसलितत्वफलितत्वारोपेण मनोरथस्य वृक्षत्वारोपप्रतीतेरेकदेशवर्ति रूपकम् । मञ्जुभाषिणी ॥ ४५ ॥

वश इति । अय कुरूणा वश महित लोकैकपूज्य यद्यपि तथापि अस्मिन् वशे एकत्र कोटौ अरौ । आदिभाग इति यावत् । कलङ्क चिह्न अपवाद च धर्तु रजने रात्रे अधीश चन्द्रश्च, परत्र कोटौ अन्त्यभागे कलङ्क अपवाद चिह्न च धर्तु परुष निर्दय भवाश्च द्वौ चतुरौ निपुणौ खल्विति मन्ये । 'कलङ्कोऽङ्कापवादयो' इत्यमर ॥ ४६ ॥

---

१ 'किमलितश्च' इति पाठ २ 'पुरुषो' इति पाठ

बन्धूपदिष्ट न शृणोषि वत्स सधानमस्मिन्न तवाद्य दोष ।
गन्धर्वराजेन कृत वनान्ते बन्ध पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥

इति निगदितवति भगवति क्रोधन सुयोधनोऽपि गिरमिमामुज्जगार ।

अये नन्दनन्दन, केवल विराटतनयाश्रयलाभेन कृतकृत्यमन्यमानाना कुन्तीभुवा च बहुभिरक्षौहिणीपतिभिरनुक्षणमावेद्यमानाञ्जलिधोरणीमवलोकयितुमप्यलब्धावसराणामस्माक च किं वा सधान कि वा तव दूतकृत्य कि वा मया देयमीदृग्विध मुधायासमवधूय यथागत गन्तव्यमिति ।

बन्ध्विति । हे वत्स शिशुवत्कर्तव्यानभिज्ञ, त्व बन्धुभि उपदिष्ट बोधित सधान सधि न शृणोषि नाङ्गीकारोषीति यत् अस्मिन् स यनङ्गीकारे विषये अद्य तव दोष अपराध न भवति । किंतु वनान्ते द्वैतवनमध्ये गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृत बन्ध त्वदीय पुनर्मुक्तवता मोचितवता तेषा हि पाण्डवानामेव दोष भवति । अत्र क्रमेण दोषगुणयो बन्धूक्तसध्यनङ्गीकारबन्धमोचनयो गुणत्वस्य दोषत्वस्य च वर्णनाल्लेशालकारद्वय अङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भगवति श्रीकृष्णे निगदितवति उक्तवति सति क्रोधन कुपित सुयोधन दुर्योधनोऽपि इमा वक्ष्यमाणा गिर वाक्य उज्जगार उक्तवान् ॥

अये इति । नन्दो नाम कश्चिद्गोपाल तस्य नन्दन पुत्र तस्य सबुद्धि अये नन्दनन्दन हे श्रीकृष्ण, इत्यामन्त्रण गोपालाना मौढ्यप्रसिद्धिमनुरुध्येति ध्येयम् । विराटतनयया उत्तरया अभिमन्यवे दत्तया आश्रय विराटरूप तल्लाभेन । केवल तल्लाभमात्रेण स्त्रीमूलकाश्रयोपजीवनेनेत्यर्थं । विराटतनय उत्तर रणभीरु स एवाश्रय तल्लाभेनेति वा । उभयथापि मौढ्योद्घाटनम् । कृत कृत्य मन्यमानाना आत्मान कृताथ सभावयताम् । 'आत्ममाने खश्च' इति खशि खित्त्वात् 'अरुद्विषत्–' इत्यादिना मुम् । कुन्तीभुवा धर्मराजादीना च । अत्र 'कुन्तीभुवा' इति पाठ स्त्रैणेयत्वप्रकाशोक्ति । अनुक्षण बहुभिरक्षौहिणीपतिभि आवेद्यमाना विज्ञाप्यमाना अञ्जलिधोरणी नमस्कारपरम्परा अवलोकयितुमपि अलब्ध अवसर अवकाश यैस्तेषामस्माक च उभयेषा सधान सधि किंवा कीदृश । अनुचित एवेत्यर्थ । प्रबलाना दुर्बलै सह सधे लोकवेदोभयदूषितत्वादिति भाव । तव दूतकृत्य कि वा । मया देय दातव्य कि वा । ईदृशी विधा प्रकार यस्मिस्तथोक्तम् । मुधायास निरर्थकश्रम

---

१ अय श्लोक केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते २ 'प्रगदित', 'गदित' इति च पाठ
३ 'उज्जहार' इति पाठ ४ 'अरे' इति पाठ ५ 'मन्यानाम्' इति पाठ
६ 'अक्षौहिणीभि' इति पाठ ७ 'अञ्जली' इति पाठ ८ 'अवलोकितुम्' इति पाठ
९ 'भवता यथा' इति पाठ

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे
कर्णौ पिधाय नृपतौ करसपुटाभ्याम् ।
मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घ्य
गोष्ठ्या जवेन निरगात्कुरुराजसूनु ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेष रोषस्मितलेशरूषिताधरस्तादृशेन तस्याव-लेपवचनेन भिया विह्स्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि सभास्तारान्पु[1]-रस्तान्निरीक्ष्य पुनरपि वाचमेव जगाद[2] ॥

धराभुजा किं तटिनीभुवा किं मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।
पार्थाय दातु प्रभवेद्धरित्री गदैव सा गन्धवहस्य सूनो ॥ ४९ ॥

अवधूय त्यक्त्वा यथागत आगमन यथा निष्फल तथेत्यर्थ । गन्तव्यम् । त्वयेति शेष । इति गिर उज्जगारेति पूर्वेणान्वय । अत्र स्त्रैणोपजीवनकौन्तेया-र्थगोपालदूत्यवस्तुना तदीयदूत्य त्वदनुगुणमेवेत्यनुरूपसघटनात्मकसमालकारप्र-तीते वस्तुनालकारध्वनि ॥

आकर्ण्येति । तत् दुर्योधनस्य दुरुक्त आकर्ण्य चकित भीत चेत यस्य तस्मिन् अतएव नृपतौ धृतराष्ट्रे । करौ सपुटे इव ताभ्या कर्णौ पिधाय आच्छाद्य नम्र नत वक्त्र मुख यस्य तथोक्ते सति । किं कर्तव्यतामौढ्येनेति भाव । कुरुराजसूनु दुर्योधन अलङ्घ्य लोकत्रयेणाप्यनतिक्रमणीय मधुवैरिण श्रीकृष्णमपि । किमुतान्यानित्यर्थ । तृणाय मत्वा । तृणमिवानादृत्येत्यर्थ । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । जवेन वेगेन गोष्ठ्या सभात निरगात् निर्गतवान् । मूर्खाणा न क्वापि विवेकावकाश इति भाव ॥ ४८ ॥

तदन्विति । तदनु दुर्योधननिर्गमनानन्तर एष दनुजाराति श्रीकृष्ण । तादृशेन किं वा सधान इत्यादिविधेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन साहकारवाक्येन यो रोष क्रोध तेन य स्मितलेश हासलव तेन रूषित व्याप्त अधर यस्य तथोक्त सन् । भिया क्षत्रियलोकमात्रविपत्तिभयेन विह्स्तान् व्याकुलान् मुदा सतोषेण निरस्तान् त्यक्तान् । तच्छून्यानिति यावत् । समस्तानपि सभास्तारान् सभ्यान् पुरस्तात् अग्रे निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि वाच एव वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद उक्तवान् ॥

धरेति । अधुना धराभुजा धृतराष्ट्रेण किं कार्यम् । तटिनीभुवा भीष्मेणापि किम् । दूत्ये वसता वर्तमानेन मयापि किम् । अस्माभिस्तु पार्थाय धरित्री न दाप्यत एवेत्यर्थ । परतु सा दुर्निवार्यत्वेन प्रसिद्धा गन्धवहस्य वायो सूनो भीमस्य गदैव पार्थाय धर्मराजाय धरित्री भूमिं दातु दापयितु प्रभवेत् समर्था भवेत् ॥ ४९ ॥

---

१ 'पुरस्ताद्' इति नास्ति क्वचित्. २ 'व्याजहार' इति पाठ

शौरेस्ता वाचमाकर्ण्य साध्वसाक्रान्तचेतसः ।
जोषभावं सभास्तारा युगपद्दधुरुत्तरम् ॥ ५० ॥

बहिः स समन्त्र्य बलावलिप्तैस्त्रिभिः सहायैर्धृतराष्ट्रसूनुः ।
गन्धर्वराजेन कृतां दशां स्वां गदाग्रजन्मानमियेष नेतुम् ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा तत्कुपितो हरिः स्वयमसावेकोऽपि सर्वात्मक-
स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहैर्निबिडितां शैलैर्वनैः सागरैः ।
पेट्या[1] भूषणमञ्जरीमिव धृतां कुक्षौ जगन्मण्डलीं
जङ्घालामतनोत्सभाजिरजुषां दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

शौरेरिति । तां उक्तविधां शौरेः वाचं आकर्ण्य साध्वसेन भयेन आक्रान्तं चेतः येषां ते सभास्तारा सभ्याः युगपत् एकदा जोषभावं तूष्णीमवस्थानमेव उत्तरं प्रतिवाक्यमिति श्लिष्टरूपकम् । दधुः चक्रुः । भीताः सर्वे न किंचिदवदन्नित्यर्थः । 'तूष्णीं जोषं भवेन्मौने' इति वैजयन्ती ॥ ५० ॥

बहिरिति । स गोष्ठ्याः निर्गतः धृतराष्ट्रसूनुः दुर्योधनः बलेन चतुरङ्गेण शौर्येण वा अवलिप्तैः गर्वितैः त्रिभिः सहायैः कर्णशकुनिदुःशासनैः सह समन्त्र्य आलोच्य गदस्य यादवभेदस्य अग्रजन्मानं ज्येष्ठं श्रीकृष्णं गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृतां स्वां स्वीयां दशां बन्धनावस्थां नेतुं प्रापितुं इयेष इच्छति स्म । तं बद्धुमालोचितवानित्यर्थः । सर्वतोमुखं हि दौरात्म्यं खलानामिति भावः ॥५१॥

श्रुत्वेति । सर्वेषां प्राणिनां आत्मैवात्मकः जीवरूपः, सर्वं चराचरात्मकं प्रपञ्चं आत्मा स्वरूपं यस्येति वा । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अतएव स्वयमेकोऽपि असौ हरिः श्रीकृष्णः तत् दुर्योधनदुरालोचितं श्रुत्वा । दुर्योधनादावन्तर्यामितया वर्तमानत्वादिति भावः । कुपितः क्रुद्धः सन् ताराभिः अश्विन्यादिभिः, नवभिः ग्रहैः सूर्यादिभिः, शैलैः मेर्वादिभिः, वनैः नैमिषादिभिः, सागरैः क्षीरोदादिभिः, निबिडितां सान्द्रितां कुक्षौ धृताम् । अतएव पेट्या मञ्जूषाया धृतां भूषयानां कटकमुकुटादीनां मञ्जरीं समूहमिव स्थिताम् । जगतां भूरादिलोकानां मण्डलीं समूहम् । सभायाः अजिरं प्राङ्गणं जुषन्त इति जुषाः सभ्यानां दृशां नेत्राणां पङ्क्तिरेव घण्टापथः राजमार्गः तस्मिन् जङ्घालां अतिवेगेन वर्तमानाम् । तन्नेत्रविषयामित्यर्थः । अतनोत् चक्रे । विश्वरूपं सद्यः प्रदर्शितवानित्यर्थः । उपमालंकारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५२ ॥

---

[1] 'पेटी' इति पाठः

तस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे नव इव मुकुरे वीक्ष्य सर्वं प्रपञ्च
विस्मेरा[1] सिद्धविद्याधरसुरनिकरा पुष्पवृष्टीर्व्यमुञ्चन्[2] ।
सान्द्र मोहान्धकार सकलमुनिजन समदाश्रूणि भीष्म
क्षत्ताक्ष्णो पक्ष्मकम्प[3] कुरुपुरजनताप्रेम दुर्योधनेऽपि ॥ ५३ ॥

अस्याट्टहासध्वनिरादिपुसो विशृङ्खल व्योम्नि विजृम्भमाण ।
दिक्पालसौधावलिजालकानामध्यापकत्व बिभराबभूव ॥५४॥

सस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी
साधारणीकृतकृपस्य हरे प्रसादात् ।
चक्षुष्मता समधिरुह्य धुर मुहूर्त
भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपाल ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । अङ्गुष्ठमात्रे 'अङ्गुष्ठमात्र पुरुष' इत्यादिश्रुतिसिद्धाङ्गुष्ठ-परिमितमाने तस्मिन् सर्वात्मके श्रीकृष्णे परब्रह्मणि नवे निर्मले मुकुरे दर्पण इव सर्व चराचरात्मक प्रपञ्च वीक्ष्य विस्मेरा विस्मयान्विता सिद्धाना विद्याधराणा ञ्च देवयोनिविशेषाणां सुराणा च निकरा वृन्दानि पुष्पाणा वृष्टी व्यमुञ्चन् । सकलमुनिजन सान्द्र मोहमेव अन्धकार व्यमुञ्चत् । भीष्म समदाश्रूणि आनन्दबाष्पाणि व्यमुञ्चत् । क्षत्ता विदुर अक्ष्णो पक्ष्मणो कम्प निमेषोन्मेषरूप व्यमुञ्चत् । कुरुपुरे हास्तिननगरे जनता जनसमूह दुर्योधने प्रेमापि व्यमुञ्चत् । प्रेमत्याग 'अपन्थान तु गच्छन्त सोऽदरोऽपि विमुञ्चति' इति न्यायादिति भाव । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात् समुच्चयालकार । अत्र सुरनिकर पुष्पवृष्टिं मुमोचेति 'समदादश्रु' इति चैव पठनीयम् । यथाश्रुतपाठे तु कर्तृकर्मक्रियाणा विभिन्नसख्याकत्वेन प्रक्रमभङ्गाख्यदोष इति ध्येयम् । स्रग्धरा ॥ ५३ ॥

अस्येति । अस्य विश्वरूपिण आदिपुस प्रथमपुरुषस्य श्रीकृष्णस्य अट्टहास-ध्वनि उच्चैर्हास किलकिलशब्द व्योम्नि आकाशे विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा विजृम्भमाण सन् । दिक्पालाना इन्द्रादीना सौधावलीषु हर्म्यपङ्क्तिषु जालकाना गवाक्षाणा अध्यापकत्व अध्ययनाचार्यत्व बिभराबभूव वहति स्म । तानि प्रत्यध्वनयदित्यर्थ । 'भीश्री–' इत्यादिना श्लुवद्भावात् भृञोऽभ्यास ॥५४॥

सस्तूयमानेति । जनै लोकत्रयवासिभि सस्तूयमानानि कीर्त्यमानानि चरित्राणि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहरूपाणि यस्य तस्य । त्रयाणा लोकाना समाहार त्रिलोकी । 'द्विगोश्च' इति ङीप् । तस्या साधारणीकृता अवैषम्य प्रापिता कृपा दया येन तस्य । अतएव हरे श्रीकृष्णस्य प्रसादात् । स अन्धत्वेन प्रसिद्ध

---

१ 'सस्मेरा' इति पाठ २ 'सदस पुष्पवृष्टिम्', 'सदस पुष्पवर्षम्' इति च पाठ ३ 'पक्ष्मपात' इति पाठ ४ 'करि' इति पाठ

ओजस्तवेदमुपसहर माधवेति
घुष्यत्सु सत्सु गुरुभीष्मपुरोगमेषु ।
घोर विहाय निमिषेण कुशेशयाक्षो
गोपीदृशा कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ततस्तादृश निरुपमान[1] तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनिसार्थ[2] शान्तमूर्ति तमेवमस्तौषीत्—

भगवन्, महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते[3] नम ।

भूमिपाल धृतराष्ट्र । चक्षुष्मता सनेत्राणा धुर रीतिम् । चक्षुष्मत्तामिति यावत् । मुहूर्त अल्पकाल समधिरुह्य प्राप्य भूय तादृग्महिमान भगवन्त दृष्ट्वा पुनरपि तत चक्षुष्मद्रीते अवततार अपक्रान्तवान् । अन्धो बभूवेत्यर्थ । आजन्मन कचिदपि अनवलोक्य अवलोक्य चाद्य जगन्मय भगवन्त पुनरन्यावलोकनस्याति जुगुप्सितत्वादिति भाव । अत्र त्रिलोकीत्यादिविशेषणस्य तत्तादृक् अपराधिदुर्यो वनजनकत्वेऽपि धृतराष्ट्रस्य चक्षुर्दानौचित्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार ॥५५॥

ओज इति । हे माधव श्रीकृष्ण, तव ल[illegible]य इद विश्वात्मक विश्वभयकर च ओज रूप उपसहर सक्षिप । इत्युक्तप्रकारेण गुरु द्रोण भीष्मश्च द्वौ पुरोगमौ प्रधानौ येषा तेषु सत्सु सज्जनेषु घुष्यत्सु उच्चै शब्दायमानेषु सत्सु कुशेशये कमले इव अक्षिणी यस्य तथोक्त श्रीकृष्ण । 'शतपत्र कुशेशयम्' इति कमल पर्यायेष्वमर । निमिषेण क्षणेनैव घोर जगद्भयकर रूप विश्वाकार विहाय गोपीना गोपाङ्गनाना दृशा नेत्राणा कुतुकहेतु कौतूहलकारण रूप चतुर्भुजादि विशिष्टमाकार अवाप आप्तवान् । प्रसन्ने भगवति कि दुर्लभ महता इति भाव । अत्र गोपीदृक्कुतुकहेतुत्ववस्तुना अतिमूढाना तासामेव नयनानन्दकरत्वे किमुतान्येषा इत्यर्थापत्त्यलकारप्रतीते वस्तुनालकारध्वनि ॥ ५६ ॥

तत इति । तत उक्तरूपस्वीकारानन्तर तादृश तद्विध अतएव निरुपमान असदृश तस्य भगवत महिमान प्रभाव अनुभूय दृष्ट्वा चरितार्थ कृतार्थ मुनीना सार्थ सघ । शान्ता लोकलोचनानन्दकरी मूर्तिर्यस्य तथोक्त त श्रीकृष्ण एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अस्तौषीत् स्तुतवान् । स्तौते कर्तरि लुङ् ॥

भगवन्निति । हे भगवन् श्रीकृष्ण, महान् ब्रह्मात्मैक्यानुसधानात्तदैक्यावाप्त्या अपरिच्छिन्न आत्मा चित्प्रतिबिम्ब जीव येषा तथोक्तै । योग ब्रह्मणि मनोलयजनक साख्यतारकामनस्कनामभि (?)प्रसिद्ध एषामस्तीति योगिभिरपि अविदित अज्ञात प्रभाव सामर्थ्य जगज्जन्मादिकर्तृत्व यस्य तथोक्ताय तस्मै भवते तुभ्य नम । इतीदमग्रिमदशश्लोक्येकवाक्यम् ॥

---

१ 'तस्य निरुपमान' इति पाठ २ 'सार्थ समुपसृत्य' इति पाठ ३ 'प्रभवते भवते भगवते' इति पाठ

दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन
तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।
मत्स्यत्वमेत्य भुवि य सुरवैरिनीता
मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्ये ॥ ५७ ॥

मन्थानशैलमपि मार्गरुध हिमाशो-
र्वीचीकणै सदृशमङ्कविषक्तिभाग्भि ।
काये बभार चरमे कमठाकृतिर्यो
जीवातुमुद्गमयितु जलधे सुराणाम् ॥ ५८ ॥

दंष्ट्राग्रवर्ति किटिवेषधरस्य यस्य
क्ष्मामण्डल कुवलयाङ्कुरकोमलाभम्[1] ।
ऊर्ध्वप्रसृत्वरबकावलिकावलीढ-
प्रावृट्पयोदवलयस्य बभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

दुग्धेति । यो भवान् दुग्धाम्बुराशितनयाया महालक्ष्म्या नयनयोर्द्वयेन तुल्या आकृति मूर्ति यस्य तस्य भाव तत्त्वमेव महिमा विलास त उपगन्तु प्राप्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मत्स्यत्व मीनरूप एत्य स्वीकृत्य भुवि लोके सुरवैरिणा सोमकेन नीता अपहृता अनवीना अकृत्रिमा गवी श्रुतिवाच मध्येसमुद्र समुद्रस्य मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव । विचिक्ये अन्वेषितवान् । चिनोतेर्विपूर्वात् कर्तरि लिट् ॥ ५७ ॥

मन्थानेति । यो भवान् जलधे क्षीरसमुद्रात् सुराणा देवाना जीवातु जीवनौषध अमृत उद्गमयितु जनयितु कमठस्य कूर्मस्येव आकृति रूप यस्य तथोक्त सन् हिमाशो चन्द्रस्यापि मार्गं रुणद्धीति तद्रुधम् । तावदुन्नतमपीत्यर्थ । मन्थानशैल मन्दराद्रिं अङ्के विषक्ति सबन्ध भजन्तीति भाग्भि । वीचीना क्षीराब्धितरगाणा कणै लेशै चरमे काये पृष्ठे बभार धृतवान् । बिभर्ते कर्तरि लिट् ॥५८॥

दंष्ट्रेति । किटे वराहस्येव वेष रूप धरतीति धरस्य वराहरूपिण यस्य भवत दंष्ट्राया अग्रे वर्तत इति वर्ती । कुवलयाङ्कुरस्य नीलोत्पलदलस्येव कोमला आभा नैल्य यस्य तथोक्त क्ष्मामण्डल भूमण्डलम् । ऊर्ध्व प्रसृत्वराया गच्छन्त्या बकाना आवलिकाया पङ्क्तौ अवलीढस्य सक्तस्य प्रावृट्पयोदवलयस्य वार्षिकमेघमण्डलस्य लीला बभार । 'बकोटघट–' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थ । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रासभवेनौपम्याक्षेपादसभवद्धर्मसबन्धनिबन्धनो निदर्शनालकार । यत्तु 'वराहदंष्ट्राया शुभ्रत्वात् भूमेश्च कृष्णत्वात् तथा दृष्टान्तोक्ति' इति नृसिंह, तत्तस्यानालकारिकता स्फोटयति । 'चेद्बिम्बप्रतिबिम्बत्व दृष्टान्तस्तदलकृति'

---

[1] 'कुवलयाकर' इति पाठ

इन्द्रद्विपो[1] मदगजस्य हिरण्यनाम्नो
भेद रसस्य पिशितस्तबकावलीनाम् ।
जिज्ञासमान इव यो धृतसिहभाव
स्तम्भादुदेत्य[2] नखरैस्तमुरस्यभाङ्क्षीत् ॥ ६० ॥

याच्ञाप्रतारणवशादधियज्ञशाल[3]
यो वामनत्वमवलम्ब्य बलि निगृह्णन् ।
दु ख सता स्वमिव खर्वतम सुख च
स्वीय पदक्रममिवोन्नतमाततान ॥ ६१ ॥

सृष्टौ पुरा मुखभुजोरुपदे मुरारे-
रङ्ग द्वितीयमभजत्किमु वन्ध्यभावम् ।

इत्युक्तलक्षणस्यात्र प्रसक्त्यभावात् 'असभवद्वस्तुसबन्ध उपमार्थो निदर्शना' इति लक्षणस्य यथोक्तानुगामित्वाचेति ॥ ५९ ॥

इन्द्रेति । यो भवान् इन्द्रस्य द्विष शत्रो हिरण्येति नाम यस्य तस्य । हिरण्यमिति हिरण्यकशिपुरिति नामैकदेशे नामग्रहणम् । मदगजस्येति रूपकम् । पिशितस्तबकावलीना मासपिण्डपङ्क्तीना सबन्धिन रसस्य आस्वादस्य भेद विशेष जिज्ञासमान ज्ञातुमिच्छु सन्निवेत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता । धृत सिंहस्येव भाव रूप येन तथोक्त सन् । स्तम्भात् प्रह्लादस्पर्धया हिरण्यकशिपुनिर्दिष्टात् उदेत्य आविर्भूय नखरै नखै त हिरण्यनामकमदगज उरसि वक्षसि अभाङ्क्षीत् भञ्जितवान् । भञ्जे कर्तरि लुङ् ॥ ६० ॥

याच्ञेति । यो भवान् यज्ञशालाया अधियज्ञशाल याच्ञया त्रिपदमात्रभू भिक्षया प्रतारणस्य वञ्चनाया वशात् पारतन्त्र्याद्धेतो बलिं नाम दानव निगृह्णन् निग्रहिष्यन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । वामनत्व वामनरूपम् । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामन' इत्यमर । अवलम्ब्य स्वीकृत्य । स्व आत्मानमिव सता दुख खर्वतम अत्यन्तह्रस्वम्, सता सुख च स्वीय पदक्रम पादविन्यासमिव उन्नत अत्यन्तदीर्घ आततान अकरोत् । आङ्पूर्वात्तनोते कर्तरि लिट् । अत्र प्रकृतयो भगवच्छरीरसज्जनदु खयोरतिह्रस्वीकरणेन तत्पदक्रमतत्सुखयोश्चात्युन्नतीकरणेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतगोचरतुल्ययोगिताभेदद्वयस्य ससृष्टि ॥ ६१ ॥

सृष्टाविति । यस्य भवत परशुरामरूपिण सबन्धिषु आहवेषु युद्धेषु करे ताण्डवित नर्तित कुठार परशुर्नामायुधविशेष पुरा प्राथमिकाया सृष्टौ मुरारे श्रीमहाविष्णो सबन्धिनि मुखे भुजे ऊरौ पदे च । तेषा मध्य इत्यर्थ । प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैकवद्भाव । द्वितीय अङ्ग भुज । वन्ध्यस्य भाव वन्ध्यत्वम् । क्षत्रि-

---

१ 'इन्द्रद्विषन्' इति पाठ २ 'उपेत्य' इति पाठ ३ 'वाटम्' इति पाठ

इत्येव सशयमशेषजनस्य चक्रे
यस्याहवेषु करताण्डवित कुठार ॥ ६२ ॥
श्वश्रूर्मुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलि-
[1]र्यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृत्यम् ।
यस्माद्भियाब्धिरपि कम्पमकम्पमागा-
[2]द्यत्पत्रिणा विघस एव विभीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥
हन्यामहं युधि रिपूनहमेव हन्या-
मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवाद ।

याजननमिति यावत् । अभजत् प्राप । किम्विति स्फुटाथ । अव्ययानामनेकार्थकत्वाभिधानात् । अन्यथा कथ न क्षत्रिया न दृश्येरन्नित्यर्थं । इत्युक्तप्रकार सम्यक्छेते अर्थान्तरमत्रेति व्युत्पत्त्या सशय अर्थापत्तिज्ञान नि क्षत्रियान्यथानुपपत्तिकल्पितम् अशेषस्य जनस्यैव । न तु यस्यकस्यचिदित्यर्थं । चक्रे । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्य कृत । ऊरू तदस्य यद्वैश्य पद्भ्या शूद्रो अजायत ॥' इति श्रुत्यपेक्षया नि क्षत्रियान्यथोपपत्ते हेतोर्बलीयस्त्वादिति न च वेदाऽप्रामाण्यज्ञानेन बौद्धत्वापत्ति । कविनिरङ्कुशन्यायस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अतएव माघकाव्ये यमुनावर्णनप्रस्तावे—'व्यक्त बलीयानिति हेतुरागमादपूरयत्सा जलधि न जाह्नवी । गाङ्गौघनिर्भर्त्स्मितशभुकन्धरासवर्णमर्ण कथमन्यथास्य तत् ॥' इत्युक्तम् । सा यमुनेत्यथ । इत्यल प्रसक्तानुप्रसक्त्या । अत्र क्षत्रियकुलनिर्मूलनस्य भगवद्भुजवन्ध्यत्वरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्त्यलकारस्य अर्थापत्तिप्रमाणालकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ६२ ॥

श्वश्रूरिति । यस्य भवत राघवरूपिण पदाब्जस्य धूलि मुने गौतमस्य श्वश्रू पत्नीजननी अजनि अभूत् । तत्स्पर्शान्मुक्तशापा पतिमगच्छदहल्येत्यर्थं । येन भवता कृष्टमीशधनु शरव्यस्य लक्ष्यस्य कृत्य भङ्गम् । अपभग्न आसीदित्यर्थं । यस्माद्भवत भिया अब्धि तादृग्गाम्भीर्यशाली । कम्प आग्नेयास्त्रप्रयोगकाले क्षोभम्, अकम्पमपि उपायचिन्तनकाले नै शब्दाय निस्तरगीभूय अचाञ्चल्य च । आगात् प्राप्तवान् । 'हस्तेनाब्धिं स्तम्भितवान्वीचीकोलाहलोद्धतम्' इति सेतुमाहात्म्ये । हस्तेन । हस्तसज्ञयेत्यर्थं । यस्य भवत पत्रिणा बाणाना विघस भोजनशेष विभीषण एव अभूत् । तदितरे सर्वेऽपि राक्षसा निहतास्तैरित्यर्थं । अत्र तृतीयपादवाक्यार्थे विरोधाभासेन पर्यायोक्त्यलकारत्रयस्य इतरवाक्यत्रयार्थघटकस्य ससृष्टि ॥ ६३ ॥

हन्यामिति । यस्य भवत बलरामरूपिण सबन्धिनो मुसललाङ्गलयो

१ 'उत्कृष्ट' इति पाठ २ 'पत्रिणो' इति पाठ

यस्याम्बर निजरुचिप्रतिमल्लवर्ण
यत्षष्ठसस्करणमासवपानमाहु ॥ ६४ ॥

य स्तन्यपानसमये बत पूतनाया
प्राणानपि प्रविदधे परमोपदशम् ।
नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो
नारीमुदे कृतनखपचधूलिरासीत् ॥ ६५ ॥

वार्यस्तपोधनवरेण्यमन खलीनै-
स्तृण्या मुहु कवलयञ्जगदार्तिरूपाम् ।
नीचान्विधातुमसुरान्निजशृङ्गतुल्या-
न्कोपादुदेष्यति चय कुहनातुरग ॥ ६६ ॥

आयुधविशेषयो युधि रिपून् अहमेव हन्या मारयेयम्, अहमेव हन्याम्, इत्युक्त-प्रकार एव विवाद कलह अभूत् । यस्य अम्बर निजाया रुचे सिताया प्रतिमल्ल विरोधी वर्ण असितरूप यस्य तथोक्तम् । यस्य षष्ठ सस्करण अन्न-प्राशनसस्कार आसवपान सुरापान आहु । लोका इति शेष । गर्भाधानसीम-न्तपुसवनजातनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनादीना षोडशकर्मणा अन्नप्राशन षष्ठमितत्वेन निदिष्टमिति ध्येयम् ॥ ६४ ॥

य इति । य कृष्णरूपी भवान् पूतनाया कसप्रेषितासुर्या सबन्धिन स्तन्यस्य स्तनक्षीरस्य पानसमये । प्राणान् पूतनाया इति योज्यम् । परम तत्का-लौचित्यादतिश्रेष्ठ उपदश व्यञ्जनविशेषमपि प्रविदधे चक्रे । बतेत्याश्चर्ये । 'चरम—' इति पाठे भोजनावसानिकेत्यर्थ । नाकाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभू नन्दनवनप्रदेश नार्या सत्यभामाया मुदे सतोष कर्तुमिति 'क्रियार्थ—' इत्यादिना चतुर्थी । येन कृता नखपचा पारिजातापहरणप्रविष्टसौरतेजसा अत्युष्णा धूलि यस्या तथोक्ता आसीत् ॥ ६५ ॥

वार्य इति । तपोधनाना वरेण्यानि वीतमोहत्वेन श्लाघ्यानि मनास्येव खली-नानि वक्रबन्धनायोयन्त्राणि तै वार्य ग्राह्या जगत लोकस्य आर्तिरूपा पीडा-त्मिका तृण्या तृणसहतिं मुहु कवलयन् नाशयन् । कुहनातुरग कपटाश्वरूपी यो भगवान् कोपात् नीचान् खलान् असुराशान् म्लेच्छादीन् निजशृङ्गाभ्या तुल्यान् तत्कल्पान् नष्टान् विधातु कर्तु उदेष्यति कल्यन्ते आविर्भविष्यति । सर्वत्र यच्छब्द 'तस्मै भवते' इति पूर्वतनगद्यगतेनान्वयात्तत्रतत्र 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुष इति ध्येयम् ॥ ६६ ॥

---

१ 'सति' इति पाठ २ 'पद' इति पाठ

एतै स्तवैर्हृष्टमना यथार्थैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्ठ ।
पीठादुदस्थादथ पीतवासा मेरोर्नितम्बादिव मेघशाव ॥ ६७ ॥

आस्थानाद्बहिरेत्य कैटभरिपुर्गाङ्गेयमालिङ्ग्य त
पश्चार्धे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छ्य सर्वान्कुरून् ।
आघ्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुर युक्त शताङ्ग हयै-
रारूढोऽभिययौ विराटनगरीमन्त स्मरन्पाण्डवान् ॥६८॥

श्रुत्वा तत परमत पुरुषोत्तमात्ते
फेनायमानरणसनहनाब्धिपूरा ।
आराधयन्विधिवदस्त्रगण श्मशाने
पीता वमन्तमिव कान्तिमिषेण धूम्याम् ॥ ६९ ॥

एतैरिति । एतै उक्तविधै यथार्थै । न त्वारोपितैरित्यर्थ । स्तवै हृष्ट सतुष्ट मनो यस्य स । अतएव मन्दस्मितस्य दरहासस्य श्रिया कान्त्या मधुर मनोज्ञ अधरोष्ठ यस्य स । पीत वास वस्त्र यस्य स श्रीकृष्ण । अथ मुनिस बस्तोत्रानन्तर पीठात् मेघशाव तरुणमेघ मेरो नितम्बात् कटकादिव । उदस्थात् उत्थितवान् । उत्पूर्वात्तिष्ठते कर्तरि लुङ् । उपमालङ्कार ॥ ६७ ॥

आस्थानादिति । कैटभस्य दैत्यस्य रिपु श्रीकृष्ण आस्थानात् सभाया । 'सभासमितिससद । आस्थानी क्लीबमास्थान स्त्रीनपुसकयो सद ॥' इत्यमर । बहिरेत्य त भगवद्भक्त्या प्रसिद्ध गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय भीष्मम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । आलिङ्ग्य भूप धृतराष्ट्र पश्चार्धे ऊर्ध्वकाये परिमृश्य सस्पृश्य । इतरान् भूपादन्यान् सर्वान् कुरून् सोमदत्तादीन् आपृच्छय गमनप्रश्न कृत्वा । विदुर मूर्ध्नि अतिचिरेण आघ्राय परिचुम्ब्य । पुत्रवत् वात्सल्यादितिभाव । हयै अश्वै सैन्यादिभि युक्त शताङ्ग रथ आरूढ सन् विराटनगरी प्रति अन्त मनसि पाण्डवान् स्मरन् सन् । अभिययौ प्रतस्थे । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६८ ॥

श्रुत्वेति । तत पुरुषोत्तमात् श्रीकृष्णात् । हास्तिनपुरागतादिति शेष । परस्य शत्रो दुर्योधनस्य मतम् 'सूच्यग्र न प्रदास्यामि पाण्डवेभ्यो भुव स्थलम्' इति पक्ष श्रुत्वा । फेनायमान अतिप्रवर्धमान रणसनहन युद्धोद्योग एवाब्धिपूर समुद्रप्रवाह येषा तथोक्ता ते पाण्डवा कान्तिमिषेण नित्यरूपव्याजेन श्मशाने पीता कवलिता धूम्या चिताधूमसहतिं वसन्त उद्गिरन्तमिव स्थित अस्त्राणा आयुधाना गण विधिवत् यथाशास्त्र आराधयन् पूजयामासु । आङ्पूर्वाद्राधे कर्तरि लङ । अत्र प्रवर्धमानरणसनाहस्य विशेषणगत्या स्वेष्टदेवताभूतास्त्रपूजन-हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद वमन्तमिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षया रणसनाहनाब्धिपूरेति रूपकेण च ससृष्ट ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे।

तत पर जह्नुकुमारिकायास्तटीवने कृत्यविदा पुरोगा।
पृथा तपस्यन्तमवाप कर्ण कर्णं प्रवृत्तिस्तु न किंचिदस्या ॥ ७० ॥
कमनीययशोभरे तनूजे कवचोत्कर्तनकर्कशाङ्गकेऽपि।
नलिनान्मृदुल नरेन्द्रपत्न्या नयन तत्र चिरेण सचचार ॥ ७१ ॥
स तत्र पूत परमाभिषेकैस्तपोवसाने तपनस्य सूनु ।
श्रोत्रे वितेने शुचिमक्षमाला नेत्रे च राज्ञीं निकट प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥
विनते पदयोरनन्तर विहिताशी परिरभ्य त सुतम्।
परिहर्तुमुवाच पञ्चतामुभयी धर्मसुतादिसूनुषु ॥ ७३ ॥

तत्रान्तर इति। तत्रान्तरे तस्मिन्नेव काल इत्युत्तरेणान्वय ॥

तत इति। तत पर आयुधाराधनानन्तर कृत्यविदा कर्तव्यकोविदाना मध्य इति निर्धारणषष्ठी। पुरोगा श्रेष्ठा। पृथा कुन्ती। जह्नुकुमारिकाया गङ्गाया तटीवने तीरोद्याने। तपस्यन्त तप कुर्वन्त कर्ण पुत्र अवाप। अस्या प्रवृत्ति आगमनवार्ता तु किंचित् ईषदपि कर्ण श्रोत्र तस्य नावाप । योगाद्ब्रह्मणि लीनस्य मनस सबन्धाभावादित्यर्थ ॥ ७० ॥

कमनीयेति। कवचस्य सहजस्य उत्कर्तनेन इन्द्राय दातु उत्पाटनेन कर्कशानि व्रणकिणै परुषाणि अङ्गान्येव अङ्गकानि यस्य तथोक्तेऽपि कमनीय लोकैकमनोहर यशोभर कीर्त्यतिशय यस्य तस्मिन्। किंच तनूजे आत्मसभवे तत्र कर्णे नलिनात् कमलादपि मृदुल सुकुमार नरेन्द्रपत्न्या कुन्त्या नयन चिरेण। न तु क्षणमित्यर्थ । सचचार । पुत्रवात्सल्यात्पुन पुनरपश्यदित्यर्थ । प्रेम नात्मव्यथा चिन्तयतीत्यर्थ । यत्त्वत्र 'तत्र गङ्गातटे कवचोत्कर्तनेन' इति नृसिंहव्याख्यानम्, तन्न। उक्तस्वारस्यायोगात्प्रत्युत दूरान्वय , कवचोत्कर्तने गङ्गातटवृत्तित्वप्रतीत्यापत्तिश्चेत्याद्यनुसधेयम्। अत्र तादृड्मृदुलनयनातादृक्कठिनाङ्गयो घटनाया वैरूप्याद्विरूपघटनात्मको विषमप्रभेद । पुत्रवात्सल्ययशोभरसमर्थितकर्कशाङ्गमृदुनयनसचारात्मककाव्यलिङ्गभेदश्च द्वावप्येकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णौ ॥ ७१ ॥

स इति। परमै पावनै अभिषेकै गङ्गास्नानै पूत पवित्र तत्र तीरे तपस्यन् स तपनस्य सूर्यस्य सूनु कर्ण । तपस अवसाने समाप्तौ । शुचिं शुद्धा अक्षमाला जपमालिका श्रोत्रे वितेने निहितवान्। निकट समीप प्रपन्ना गता राज्ञीं राजपत्नीं कुन्तीं च नेत्रे वितेने। अपश्यदित्यर्थ ॥ ७२ ॥

विनतेरिति। राज्ञी पदयो विनते प्रणामात् अनन्तर विहिता कृता

---

१ 'अत्रा तरे' इति पाठ २ 'कर्णे' इति पाठ ३ 'जजराङ्गके', 'झझराङ्गके' इति च पाठ ४ 'पु या' इति पाठ ५ 'सवनाभिषेके' इति पाठ ६ 'निकट' इति पाठ

अयि वत्स रवेरनुग्रहादजनिष्ठा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।
तनुरक्षणमात्रकारिणौ तव राधातिरथौ न जन्मभू ॥ ७४ ॥
जहीहि राधातनयत्वबुद्धिं सहैव दुर्योधनसौहृदेन ।
गृहाण वाण्या सह धर्म्यया मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥
यस्मैकस्मैचन त्व सहजकवचद प्रार्थनातुल्यकाल
मातु साक्षान्निदेशे मम सुकरतमे मा कृथा मन्दभावम् ।
पराङ्मुख्य विधत्ते गुरुजनवचनानुष्ठिते यस्य चेतो
धिक्शब्दस्याभिधेय जगदिदमखिल दोग्धि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

आशी आयुष्मान् भव वत्सेत्यादि यया तथोक्ता सती त सुत कर्ण परिरभ्य आलिङ्गय। धर्मसुतादिषु युधिष्ठिरादिषु सूनुषु पुत्रेषु विषये उभयीं द्विविधा पञ्चता पञ्चत्वसख्या मरण च परिहर्तु उवाच वक्ष्यमाणप्रकारेणावदत्। कर्णेन सागत्ये तेषा षट्त्वसख्या लोकैकावध्यत्व च भवतीति भाव । वैतालीयम् ॥ ७३ ॥

अयीति। अयि वत्स हे पुत्र, अर्थिना याचकाना भाग्य त्व मयि रवे सूर्यस्य अनुग्रहात् प्रसादात् अजनिष्ठा जातोऽसि । जने कर्तरि लुङ्। तनो रक्षणमात्र बाल्ये त्वच्छरीरपोषणमेव कुरुत इति कारिणौ । राधा च अतिरथश्च सूतदम्पती द्वौ तव न जन्मभू उत्पत्तिस्थान न भवत । वृत्त पूर्वोक्तमेव ॥ ७४ ॥

जहीहीति। अयि वत्स, त्व राधाया तनयत्वबुद्धिं दुर्योधनेन सौहृदेन सख्येन सहैव जहीहि त्यज । धर्मतनूज धर्मराज मुख्य प्रथम येषा तान् धर्मराजभीमार्जुननकुलसहदेवान् सहोदरान् सोदरान् । धर्मादनपेतया धर्म्यया । मे मदीयया वाण्या वाचा सह गृहाण अङ्गीकुरु । मद्वाक्य युधिष्ठिरादौ सौभ्रात्र च नातिक्रमणीयमित्यर्थ । अत्र राधातनयत्वबुद्धिदुर्योधनसौहृदयोस्त्यागेन वाणीयुधिष्ठिरादिसौदर्ययो ग्राह्यत्वेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ७५ ॥

यस्मा इति। अयि वत्स, यस्मैकस्मैचन अनात्मबान्धवाय इन्द्राय प्रार्थनाया तुल्यकाल यस्मिंस्तथा याच्ञासमकालमेव सहज कवच ददातीति तथोक्त त्व साक्षात् जननादेव मातु मम सबन्धिनि सुकरतमे अल्पनायासेन कर्तु शक्ये । नतु कवचदान इवोत्कर्तनदु खसाध्य इति यावत् । निदेशे आज्ञाया विषये मन्दस्य भाव मौढ्य मा कृथा मा कुरु। 'सुत सुतराम्' इति पाठे निदेशकरणकवचदानयो सुकरत्वदुष्करत्वप्रतीतिदौलभ्यमिति ध्येयम् । किंच यस्य चेत गुरुजनवचनस्य मातु पितुर्वा आज्ञाया अनुष्ठिते करणे विषये ।

---

१ 'अधिरथौ' इति पाठ २ 'अनुष्ठितौ' इति पाठ ३ 'मुखेन' इति पाठ.

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिरंरक्षित तंदश स्तन्य प्रकाशयन्त्या इव कुन्त्या निदेश कर्ण कर्णदेशांध्वनीन विधाय साकमञ्जलिना समुचितमुत्तर बंबन्ध ॥

भोजोन्ववायो भुवने प्रतीत कुल कुरूणा च तथा द्वयेऽस्मिन् ।
तवाम्ब जन्मोपयमश्च चेद्वौ त्वय्येव जागर्त्युचितज्ञभाव ॥ ७७ ॥
अङ्गद्वय मे परिपालनीयमङ्ग त्वया शूरजनाग्रगेण ।
एव वशे मे वितताान यस्तत्तस्यापि सख्य किमुपेक्षणीयम् ॥ ७८ ॥

पराङ्मुखस्य भाव पाराङ्मुख्य औदासीन्य विधत्ते वहति । तस्मै पुत्राय इद अखिल जगत् धिगिति शब्दस्य अभिधेय अर्थम् । निन्दामिति भाव । सुखेन । विशृङ्खलमित्यर्थ । दोग्धि करोति । 'धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयो' इत्यमर । यत्त्वत्र श्लोके 'यस्यैकस्यैचन पुरुषायेन्द्रायेत्यथ' इति व्याख्याय 'इन्द्रस्य स्वभर्तृत्वात् नाम्ना तद्ग्रहणमयुक्तमिति तथा व्यपदेश' इति नृसिह, तन्न । अयि वत्स, रवेरनुग्रहादिति मूलासागत्यापत्ते । रवेरपि तद्भर्तृत्वेन तस्यापि तत्र नाम्ना व्यपदेशानौचित्यादिति ॥ ७६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार अन्त स्तनगर्भे चिराद्रक्षित निहित तस्य कर्णस्य अश भाग स्तन्य स्तनक्षीर दशनकिरणाना दन्तकान्तीना व्याजात् प्रकाशयन्त्या बहि प्रसारयन्त्या इव स्थिताया इत्युत्प्रेक्षा सापह्नवा च । कुन्त्या निदेश आज्ञावाक्य कर्ण कर्णदेशे श्रोत्रमार्गे अध्वनीन गच्छन्त विधाय । तच्छ्रुत्वेत्यर्थ । समुचित उभयलोकश्लाघ्य उत्तर प्रतिवाक्य अञ्जलिना साक बबन्ध । साञ्जलिबन्ध प्रत्युक्तवानित्यर्थ ॥

भोजेति । भोजाना यादवविशेषाणा अन्ववायो वश भुवने प्रतीत प्रख्यात । कुरूणा कुल च तथा भुवने प्रतीतम् । हे अम्ब मात, अस्मिन् द्वये भोजवशे कुरुवशे च क्रमेण तव जन्म उत्पत्ति उपयम विवाहश्च द्वौ चेत् अभूता यदि, तर्हि त्वयि उचितज्ञ कर्तव्यकोविद भाव अभिप्राय जागर्ति स्फुरत्येव । गुणानामुभयवशशुद्धिनियतत्वादिति भाव । अत एवानुमानालकार । उभयवशशुद्ध्या उचितज्ञत्वानुमानादिति ॥ ७७ ॥

तत किमत आह—**अङ्गद्वयमिति** । अङ्ग हे कर्ण, शूरजनाना अग्रगेण अग्रेसरेण त्वया मे मदीय अङ्गस्य शरीरस्य अङ्गदेशस्य च द्वय परिपालनीयम् । भुजाभ्यामिति भाव । एव उक्तप्रकारेण । उक्त्वेति शेष । य दुर्योधन तत् अङ्गद्वय मे मम वशे अधीनत्वे वितताान अकरोत् । मदधीन कृतवानित्यर्थ ।

---

१ 'चिरकालरक्षित' इति पाठ २ 'तदश' इति पाठ ३ 'अध्वनीत' इति पाठ ४ 'आबबन्ध' इति पाठ ५ 'भोजा वयो यो भुवनप्रतीत' इति पाठ ६ 'जन्मोपयमोत्सवौ चेत्' इति पाठ ७ 'कर्ण' इति पाठ

परस्य लोकस्य गतेर्हि विघ्नं कृतघ्नतामेव वदन्ति सन्तः ।
सा न स्पृशेन्मामधुना यथा त्वं तथा प्रसीदाम्ब कृपार्द्रचित्ता[1] ॥ ७९ ॥

इतिवादिनो रविसुतस्य मानसं
न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।
अपि तु स्वकीयतनयान्महाभुजा-
दनवाप्य काममियमेव केवलम् ॥ ८० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारतेऽष्टमः स्तबकः ।

तस्य तादृगुपकारिणः तथा विश्वस्तस्य दुर्योधनस्यापि सख्यं उपेक्षणीयं किं अनादरणीयं किम् । नानादरणीयमेवेत्यर्थः । अत्र तादृगुपकारविश्वासवाक्यार्थेन दुर्योधनसख्यानुपेक्षणीयसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदः । 'कर्ण त्वया' इति पाठोऽनुप्रास-भङ्गादुपेक्ष्यः ॥ ७८ ॥

परस्येति । सन्तः परस्य लोकस्य स्वर्गस्य गतेः कृतमुपकारं हन्ति विस्मरतीति कृतघ्नः तस्य भावः कृतघ्नतामेव । नान्यमित्यर्थः । विघ्नं वदन्ति । सा कृतघ्नता अधुना मां यथा येन प्रकारेण न स्पृशेत् न प्राप्नुयात्, तथा हे अम्ब, कृपार्द्रचित्ता दयार्द्रचित्ता सती त्वं प्रसीद अनुगृहाण । 'कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः' इति तस्याः प्रायश्चित्तस्याप्यस्मरणादिति भावः ॥ ७९ ॥

इतीति । इतिवादिनः उक्तप्रकारेण वदतः रवेः सुतस्य कर्णस्य मानसं मनः धृतराष्ट्रस्य नन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म न न्यवर्ति। अपितु किंतु । इयं कुन्त्येव कामं मनोरथं केवलम् । ईषदपीत्यर्थः । अनवाप्य अलब्ध्वा महान् भुजः तद्बलं यस्य तस्मात् स्वकीयात् तनयात् कर्णात् निवर्तते स्म । मञ्जुभाषिणी ॥ ८० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने अष्टमस्तबकविवरणं समाप्तमासीत् ॥

---

१ 'चित्ते' इति पाठः

नवमः स्तबकः ।

अथोभये ते कुरवो रणाय स्वनामधेयोपपदप्रसिद्धम् ।[1]
क्षेत्रं व्यगाहन्त निरुद्धपार्श्वाः शताङ्गमातङ्गतुरगयोधैः ॥ १ ॥

हिरण्वत्यास्तत्र त्रिदशविनुतायास्तटरुह-[2]
प्रसूनानां गन्धैर्मथितपथिखेदा करिघटा ।
कृतज्ञत्वेनेवं[3] स्वयमपि मदाम्भोधिलहरी-[4]
र्ददुस्तस्यै बह्वीरतिसुरभिगन्धीः प्रियसखीः ॥ २ ॥

अस्मज्जन्मभुवः समानभिधया सप्तापि सिन्धूनिमा-
न्नेष्यामो वयमद्य शोषणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।
सेनासैन्धवपङ्क्तयः खुरपुटैर्दीप्रक्षुरप्रोपमै-
र्भूमेरुल्लिखितात्तलादजनयन्भूयो[5] रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ कुन्तीगमनानन्तरं ते प्रसिद्धाः उभये कुरवः पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च रणाय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी । शताङ्गैः रथैः, मातङ्गैः गजैः, तुरगैः अश्वैः, योधैः पदातिभिश्च निरुद्धाः सगताः पार्श्वाश्चत्वारो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । स्वेषां नामधेयं कुरुरिति सज्ञाशब्दः उपपदं पूर्वपदं यस्य तेन कुरुक्षेत्रमिति शब्देन प्रसिद्धं व्यवहृतं क्षेत्रं व्यगाहन्त विविशुः ॥ १ ॥

हिरण्वत्या इति । तत्र कुरुक्षेत्रे करिणां गजानां घटाः वृन्दानि । त्रिदशैः देवैः विनुतायाः स्तुतायाः हिरण्वत्याः नाम नद्याः तत्रत्यायाः तटरुहाणां तीरवृक्षाणां यानि प्रसूनानि कुसुमानि तेषां गन्धैः मथितः निरस्तः पथिखेदः मार्गश्रमः येषां तथोक्ताः सन्तः । कृतज्ञत्वेन उपकारस्मरणेन हेतुना स्वयमपि अतिसुरभिः भृशं घ्राणतर्पणः गन्धः यासां ताः अतिसुरभिगन्धीः बह्वीः अनेकाः मदाम्भोधेः दानजलसमुद्रस्य लहरीः । लक्षणया प्रवाहान् । तस्यै हिरण्वत्यै । प्रियसखीः ददुरिवेत्युत्प्रेक्षा । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

अस्मदिति । तत्र सिन्धौ नाम देशे भवाः सैन्धवाः अश्वाः सेनासु तेषां पङ्क्तयः अस्माकं जन्मभुवः सिन्धुदेशस्य अभिधया नाम्ना समास्तुल्यान् । तन्नामकानिति यावत् । इमान् सप्तसिन्धून् समुद्रानपि वयमद्य शोषणं नेष्यामः प्रापयिष्यामः । इत्युक्तप्रकारेण स्फीता प्रवृद्धा अभ्यसूया कोपः यासां तथोक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । दीप्रा उज्ज्वलाः । क्षुरप्रैः खड्गभेदैः उपमा सादृश्यं येषां तैः खुरपुटानीव तैः उल्लिखितात् निष्पिष्टात् भूमेस्तलात् भूयः बहुलं रजोमण्डलं धूलिम-

---

[1] 'उपपद' इति पाठः [2] 'तटतरु' इति पाठः [3] 'एव' इति पाठः
[4] 'मदाम्भोलहरिभिः' इति पाठः [5] 'स्थलात्' इति पाठः

तेषां कुरूणां कलहोदयात्प्राग्रथस्वनानां करिबृंहितानाम् ।
आशामशेषां स्ववशे विधातुमन्योन्यमासीत्कलहो महीयान् ॥४॥

नाम्ना वो[1] नवमग्रहस्य समता सोढास्महे हे[2] वयं
तुङ्गत्वं न सहेमहीत्यतिरुषा सनाहधुर्या[3] इव ।
उद्दण्डा अपि केतवो ददृशिरे स्थानं ग्रहाणामति-
क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनभस्वत्पथम्[4] ॥ ५ ॥

महीपतीनां पटमन्दिराणि मार्गं सुराणां लिलिहुः शिरोभिः ।
वयं हि दूष्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमङ्क्षयेव ॥ ६ ॥

ण्डलं अजनयन् उत्थापयन्ति स्म । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

तेषामिति । तेषां कुरूणां पाण्डवधार्तराष्ट्राणां कलहस्य युद्धस्य उदयात् प्राक् आरम्भात् पूर्वमेव अशेषा आशा दिशः स्ववशे विधातुं कर्तुं रथस्वनानां करिबृंहितानां च अन्योन्यं महीयान् दुर्निवारः कलहः आसीत् । रथनेमिघण्टा-गजकोलाहलैः दशापि दिशः सान्द्रा बभूवुरित्यर्थः । अत्र दिक्परिपालनव्यापनयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति प्रसिद्धतादृशकौरवसम्बन्धिलब्धताशेषराज्याभिलाषहेतुककलहोत्प्रेक्षाप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥ ४ ॥

नाम्नेति । अपि किंचेत्यर्थः । स्यन्दनवृन्दस्य रथकट्याया मौलिषु अग्रेषु कलिता घटिता ऊर्ध्वा दण्डा येषां ते उद्दण्डाः केतवः ध्वजाः । हे ग्रहाः सूर्यादयः, वयं वः युष्माकं मध्ये नवमस्य ग्रहस्य केतोः समतां साम्यं नाम्ना नाममात्रेण सोढास्महे क्षन्तास्महे । सहेः कर्तरि लुट् । तुङ्गत्वं औन्नत्यं तु न सहेमहि न क्षमेमहि । वः इत्यत्रापि योज्यम् । सहेः कर्तरि लिङ् । इत्युक्तप्रकारया अतिरुषा भृशं क्रोधेन सनाहधुर्याः रणोद्युक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । ग्रहाणां नवानामपि स्थानं मण्डलं अतिक्रम्य मध्येनभस्वत्पथं महावायुपथस्य मध्ये ददृशिरे दृष्टाः । लोकैरिति शेषः । उक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितातिशयोक्त्यलंकारः असंबन्धे संबन्धरूपः ॥ ५ ॥

महीपतीनामिति । महीपतीनां उभयेषां राज्ञां पटमयानि मन्दिराणि (कर्तृणि) हि यस्मात्कारणात् वयं दूष्याणि अपरिशुद्धानि । दूष्येति संज्ञावन्ति च । 'दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि' इत्यमरः । तस्मात् कारणाच्छुचीभवेम परिशुद्धानि भवेम । इत्यालोच्येति शेषः । अभ्रापगाया आकाशगङ्गाया वारिणि मिमङ्क्षया मङ्क्तुं स्नातुं इच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । शिरोभिः शिखरभागैः सुराणां मार्गं आकाशं लिलिहुः पस्पृशुः । अत्राप्यतिशयोक्तिः पूर्ववत् ॥ ६ ॥

१ 'वा' इति पाठः २ 'अमी' इति पाठः ३ 'धूर्या' इति पाठः ४ 'पदम्' इति पाठः

तत क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कट-विपणिविविधपण्याहरणविमर्दसहक्रयिकलोक विटकुलानुसार्यमाण-वारविलासिनीजननिबिडवेशवाट विशिखकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखवि-विधायुधसस्कारपरवशयोधसबाध तत्कुरुक्षेत्र कुरुनगरमित्र बभूव ॥

तत्र तावद्दु शासनाग्रज 'भगवन्, अस्मिन्नुपतस्थुषि वीरभुज-विनोदकाले त्व विवाहविमुखोऽपि मदर्थ प्रत्यर्थिपार्थिवान्निहन्तु पृतनाविपत्यलक्ष्मीमुपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयो प्रणिपपात ॥

तत इति । तत राज्ञा पटमन्दिरनिर्माणानन्तर क्षणादेव विशाल विस्तीर्ण यथातथा विनिर्मिताना रचिताना वीथीना सहस्रै विराजमान विशङ्कटासु विशालासु विपणिषु पण्यवीथिषु विविधाना नानाजातीयाना पण्याना क्रय्य वस्तूना आहरणे ग्रहणसमये विमर्द समर्द सहन्त इति तत्सहा क्रयिकलोका केतृजना यस्मिन् तथोक्तम् । विटाना कुलेन वृन्देन अनुसार्यमाणेन वारवि लासिनीजनेन वेश्याजनेन निबिडा सान्द्रा वेशवाटा वेश्यानिवासा यस्मि स्तथोक्तम् । विशिखा बाणा, कृपाणा खड्गा, कुन्ता, शक्तय प्रमुखा येषा तादृशाना विविधाना आयुधाना सस्कारे शाणोत्तेजनाया परवशै प्रवणै योधै सबाध सकट तत् प्रसिद्ध कुरुक्षेत्र कुरुनगरस्य हास्तिनपुरस्य मित्र तुल्य बभूव । उपमालकार ॥

तत्रेति । तत्र तावत् तदानीमेव दु शासनस्याग्रजो दुर्योधन हे भगवन् भीष्म, त्व विवाहे विषये विमुख पराङ्मुखोऽपि उपतस्थुषि सन्निहिते अस्मिन् वीराणा भुजविनोदकाले बाहुपराक्रमक्रीडासमये मदर्थ मम कृते प्रत्यर्थिन पार्थिवान् शत्रुराजान् प्रत्यर्थिना पाण्डवाना सबन्धिन पार्थिवान् सहायान्। नतु प्रत्यर्थिन इति च । निहन्तु पृतनाना सेनाना आधिपत्यलक्ष्मी उपयच्छस्व परिगृ-ह्णीष्व इति विज्ञाप्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयो प्रणिपपात नमस्कृतवान् ॥

---

१ 'विराजमान' इति पाठ २ 'विपणिविस्तारितविविध' इति पाठ ३ 'वार' इति नास्ति क्वचित् ४ 'निबिडित' इति पाठ ५ 'प्रासतोमरप्रमुख' इति पाठ ६ 'तावत्' इति नास्ति क्वचित् ७ 'विनोदन' इति पाठ ८ 'विहितविवाह' इति पाठ ९ 'विनिहन्तु' इति पाठ १० 'उपयमस्व' इति पाठ ११ 'विज्ञापितस्य' इति पाठ १२ 'चरणनलिनयो' इति पाठ

दुर्योधने विशति मौलिभुवा पद स्व
शूराग्रणीष्वचरम सुरसिन्धुसूनु ।
अर्धक्षणादरिभटास्त्रिदिवे विधास्य-
न्नध्यक्षतापदमविक्षदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥
पार्थाश्च ते द्रुपदनन्दनमाशु चक्रु
सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।
वह्नि प्रतापकपटान्निजजन्मकाले
सक्त भुजे वहति य सतत ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

अथ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्धरथोऽयमिति जाह्नवीयेन निह्नुतपौरुषतया रोषचिह्नितवदनरोचिरह्रापतिसूनुरह्नाय तस्यावधिमेव निजहेतेरधारणस्यापि साधारण प्रतिजज्ञे ॥

दुर्योधन इति। शूराणा अग्रणीषु श्रेष्ठेषु अचरम प्रथम सुरसिन्धो सूनु गाङ्गेय भीष्म दुर्योधने मौलिभुवा किरीटप्रदेशेन स्व स्वीय पद चरण विशति नमस्कुर्वति सति। अर्धक्षणात् क्षणार्धात् अरिभटान् त्रिदिवे स्वर्गे विधास्यन् करिष्यन् सन्। हनिष्यन्निति यावत्। अनीकिनीना सेनाना अध्यक्षतापद प्रभुत्व स्थान अविक्षत् प्रविष्टवान्। सेनाधिपतिर्बभूवेत्यर्थ। विशे कर्तरि लुङ् ॥ ७ ॥

पार्था इति। ते पार्थाश्च द्रुपदस्य नन्दन धृष्टद्युम्नम्। सेना नयति गमयतीति सेनानी त सेनान्य सेनाधिपति आशु चक्रु य धृष्टद्युम्न निजस्य जन्मन वह्निकुण्डादुत्पत्ते काले सक्त ज्वलन्त वह्नि अग्नि उद्धतान् गर्वितान् विरोधिन शत्रूनिव वनानि दग्धु प्रतापस्य कपटात् व्याजात् भुजे सतत वहति त द्रुपदनन्दनमिति योज्यम्। अपह्नवालकार ॥ ८ ॥

अथेति। अथ सदसि सभायाम् 'आत्मान सारथि चाश्वान्रक्षन्युध्यति यो नर। स महारथसज्ञ स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षिताना महारथाना परिगणनकथाया सख्याप्रसङ्गे। अय कर्ण जामदग्न्यब्राह्मणशापादिपराभूत अर्धरथ इत्युक्तप्रकार जाह्नवीयेन भीष्मेण निह्नुत तिरस्कृत पौरुष शौर्य यस्य तस्य भाव तत्ता तया हेतुना रोषशब्देन तत्कार्य लक्ष्यते। भ्रुकुट्यादिना चिह्नित वदनस्य रोचि तेज यस्य तथोक्त अह्नापत्यु सूर्यस्य सूनु कर्ण तस्य भीष्मस्य अवधि मरणमेव निजाया हेते आयुधस्य सबन्धिन अधारणस्य अग्रहणस्यापि साधारण तुल्य अह्नाय सत्वर प्रतिजज्ञे। भीष्मनिधनपर्यन्त आयुध न धारयामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थ। 'अवसाने परिच्छेदे साम्नि काले बलेऽवधि' इति रत्नमालायाम् ॥

---

१ 'रिपुभटान्' इति पाठ २ 'तु' इति पाठ ३ 'जाह्नवेयेन' इति पाठ
४ 'कुमार' इति पाठ ५ 'युधि तस्य' इति पाठ

इद प्रतिपद्य खिद्यमान मानधन सुयोधनम् 'वत्स, मा भैषी । महाभुजानपि रिपुमहीभुज सख्ये खरतरविशिखमुखेन खाद्-यामि' इति पितामह आश्वासयामास ॥

तदनन्तरम् ।

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-
मग्रावनौ तिलकिता धृतकार्मुकाभ्याम् ।
उच्चावच निजनिज बिरुद वहन्तो
युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीरा ॥ ९ ॥

जेता पुरामिव तदा जलजातयोनि
पत्रीश्वराग्रजमिव प्रथमो ग्रहाणाम् ।
अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्र
पार्थो रथी प्रधनभूमिमवाप वीर ॥ १० ॥

इदमिति । इद कर्णप्रतिज्ञात प्रतिपद्य श्रुत्वा खिद्यमान दु खायमान मान धन सुयोधन हे वत्स दुर्योधन, मा भैषी कर्णदुष्प्रतिज्ञात भय माप्नुहि । महान् श्लाघ्य भुज बाहुपराक्रम येषा तान् रिपुमहीभुज शत्रुभूपान् सख्ये युद्धे खरतरेण अतितीक्ष्णेन विशिखमुखेन बाणेनैव वक्त्रेण खादयामि । भिन्द्यामित्यर्थ । इत्युक्तप्रकारेण पितामह आश्वासयामास आश्वासितवान् ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ॥ ९ ॥

अभ्रेति । धृत कार्मुक धनु याभ्या ताभ्याम् । अभ्रापगातनयेन भीष्मेण पार्षतनन्दनेन धृष्टद्युम्नेन द्वाभ्यामग्रावनौ अग्रदेशौ । तिलकिता अलकृता । उभयेऽपि कुरुप्रवीरा कौरवा पाण्डवाश्च उच्चावच अनेकविध निज-निज प्रत्येक स्वीय बिरुद जयचिह्न छत्रचामरादि वहन्त सन्त युद्धाय युद्ध कर्तु तस्थु । सन्नद्धा बभूवुरित्यर्थ ॥

जेतेति । तदा युद्धारम्भकाले वीर पार्थ अर्जुन आत्त गृहीत तोत्र अश्वताडन येन तथोक्त यदुनायक श्रीकृष्ण पुरा त्रिपुराणा जेता जयी सदा-शिव जलजातयोनि ब्रह्माणमिव । ग्रहाणा प्रथम सूर्य पत्रीश्वरस्य गरुडस्य अग्रज अनूरु अग्रे रथस्य अग्रभागे विधाय कृत्वा । सारथीकृत्येति यावत् । रथी रथमारूढ सन् प्रधनभूमि युद्धभूमि अवाप प्राप्तवान् । उपमाद्वय-ससृष्टि ॥ १० ॥

---

१ 'खादिष्यामि' इति पाठ २ 'प्रसादयामास' इति पाठ ३ 'अग्रावनी' इति पाठ ४ 'पुरा' इति पाठ ५ 'पक्षीश्वरा' इति पाठ ६. 'निधाय' इति पाठ

सचिन्त्य भीष्ममुखबन्धुजनस्य हानि
सतापिन समरसीमनि शक्रसूनो ।
बाष्पाम्बु चक्षुरधिक श्वसित मुखेन्दु-
र्धैर्यं मन करतल च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥

बलारिसूनु वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्वास्य चिरेण तैस्तै ।
असासहि पावकजाठराग्नेरग्राहयत्तत्र पुन शरासम् ॥ १२ ॥

देवव्रतस्य जयकेतनचिह्नताल-
श्यामप्रभावलिरदृश्यत दूरदीर्घा ।
सख्या सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं
सवीक्षितु रविसुतेव नभोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

युद्धारम्भभटार्भटीपिशुनतामुद्द्यमयन्तस्तदा
नि साणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्धूतशब्दान्तरा ।
श्रान्तिं क्षेप्तुमिवातिदूरपदवीसपादितामम्बुधे-
र्वेलाशैलमहागुहासु विविशुर्व्याप्तासु धाराधरै ॥ १४ ॥

सचिन्त्येति । समरसीमनि युद्धदेशे भीष्मो मुख आदि यस्य तस्य बन्धुजनस्य हानि क्षय सचिन्त्य आलोच्य सतापिन खिद्यत शक्रसूनो अर्जुनस्य चक्षु नेत्र अधिक बाष्पाम्बु मुमोच । मुखमिन्दुरिव मुखेन्दु अधिक श्वसित मुमोच । मन अधिक धैर्य मुमोच करतल च अधिक चाप मुमोच । आधिक्यमेकत्र द्वये बहुल अन्यत्र श्रैष्ठ्यमिति विवेक । शक्रसूनोरिति चतुर्ष्वपि योज्यम् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात् समुच्चय ॥ ११ ॥

बलेति । तत्र तदानी वसुदेवसूनु श्रीकृष्ण तैस्तैरध्यात्माध्वनीनै वचोभि गीतावाक्यै चिरेणाश्वास्य निर्दु खीकृत्य पावकस्य अग्ने सबन्धिन जाठराग्ने औदरानलस्य असासहि असोढारम् । खाण्डववनसमर्पणेनाग्निक्षुनिवारकमित्यर्थ । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । शरास गाण्डीव पुन अग्राहयत् ग्राहयति स्म ॥ १२ ॥

देवव्रतेति । देवव्रतस्य भीष्मस्य सबन्धिनी दूरदीर्घा अत्यायता जयकेतने विजयध्वजे चिह्नतालस्य तालाकृतिलाञ्छनस्य श्यामप्रभाणा नीलकान्तीता आवलि परम्परा समरे युद्धे सख्या गङ्गाया सुतस्य भीष्मस्य भुजवीर्यलक्ष्मी सम्यग्वीक्षितु नभ आकाश अधिरूढा रविसुता यमुनेव अदृश्यत । लोकैरिति शेष । उत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

युद्धेति । तदा युद्धारम्भे भटाना आर्भट्या शौर्यव्यापारस्य पिशुनता सूचन उद्भामयन्त प्रकटयन्त निर्धूतानि अन्तर्धापितानि शब्दान्तराणि अन्यशब्दा

सग्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन देवा
सर्वे कवाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।
आदाय नन्दनवनादभिषेक्तुमाजौ
वीरान्प्रसूनचयमप्यभजन्विहाय ॥ १५ ॥

सति घर्मजले मिथो विमर्दात्सकल तद्व्यपनेतुमङ्गकेभ्य ।
मघवत्प्रमुखा सुरा बभूवुर्मरुतोऽपि स्वयमात्ततालवृन्ता ॥ १६ ॥

तत्र तावरिगणौ शनै शनै सगतौ सधनुषौ सगर्जितौ ।
पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे घनघनाघनाविव ॥ १७ ॥

धावत्स्यन्दनकेतनाशुकमरुद्व्याधूतमन्दाकिनी-
बिन्दूनामपि सैन्यकुजरघटाशुण्डासमुत्थायिनाम् ।

यैस्ते । नि साण जयभेरी आदिम येषा तेषा जैत्राणा जयावहाना वाद्याना निनदा शब्दा । अतिदूरया पदव्या । मार्गगमनेनेत्यर्थ । सपादिता लब्धा श्रान्ति श्रम क्षेप्तु परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । धाराधरै मेघै व्याप्तासु । अम्बुधे समुद्रस्य बेलाशैल चक्रवालाद्रि तस्य महतीषु गुहासु विविशु विशन्ति स्म । उक्तोत्प्रेक्षानुप्राणिता असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

सग्रामेति । देवा इन्द्रादय सर्वे सग्रामे दुन्दुभीना भेरीणा रवश्रवणेन आकाराकर्णनेन गृहाणि कवाटैर्घटितानि कृत्वा आजौ युद्धे वीरान् पौरुषशालिन अभिषेक्तु नन्दनवनात् प्रसूनाना पुष्पाणा चय राशिं अपि आदाय गृहीत्वा विहाय आकाश अभजन् प्रापु ॥ १५ ॥

सतीति । मघवान् इन्द्र प्रमुख येषा ते सुरा । मिथ अन्योन्य विमर्दाद्धेतो घर्मजले स्वेदे सति । तत् घर्मजल अङ्गकेभ्य अवयवेभ्य सकल नि शेष यथा तथा । व्यपनेतु क्षेप्तु स्वय मरुतो वायवोऽपि देवाश्चेति च । आत्तानि गृहीतानि तालवृन्तानि व्यजनानि यैस्तथोक्ता बभूवु । यद्यपि पार्थिवानामेव खेद न तैजसाना तथापि प्रौढोक्त्या तथोक्तमिति ध्येयम् । औपच्छन्दसिकम् ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्र तदानीं कुरुक्षेत्रे वा । सधनुषौ सचापौ सेन्द्रचापौ च । सगर्जितौ ससिंहनादौ सस्तनितौ च । तावुभयेऽरिगणौ शत्रुसघौ । पुष्करे आकाशे । पूर्वमरुता प्राग्वायुना पश्चिममरुता प्रत्यग्वायुना च प्रचोदितौ प्रेरितौ घनौ महान्तौ घनाघनौ मेघाविव शनै शनै सगतौ बभूवतु । उपमालकार । रथोद्धता ॥ १७ ॥

अथ नवभिर्गजयुद्धमाह—**धावदिति** । स्फुटया शरदि ताराणा नक्षत्राणा

---

१ 'कपाट' इति पाठ २ 'रिपुगणौ' इति पाठ ३ 'नवघना' इति पाठ
४. 'सिन्धुर' इति पाठ

दानाम्भ पृषतामपि स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिना
भेद ग्राहयितु शशाक गगने भृङ्गानुरोधक्रम ॥ १८ ॥

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनारुह्य तीक्ष्णासिना
यन्तार विनिपात्य सट्टहसित स्कन्धे विधाय स्थितिम् ।
कुम्भास्फालनकारिण रिपुभट दृष्ट्वा दिवौक स्त्रिया
कस्याश्चित्कुचकुम्भयो कठिनयो कण्डूरखण्डाभवत् ॥ १९ ॥

कश्चिद्गज प्रतिभटेन करे विलूने-
ऽप्यामूलभागमसिना नमिताग्रकाय ।

आकृत्या स्वरूपेण सह स्पर्धन्त इति स्पधिनाम् । उभयत्र विशेषणम् । धावता वेगेन गच्छता स्यन्दनाना रथाना केतनेषु ध्वजेषु अशुकाना पताकापटाना सबन्धिभि मरुद्भि व्याधूताना च्यविताना मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया बिन्दूनामपि । सेनासु समवेताना सैन्याना कुजरघटाना गजबृन्दाना शुण्डाभि करै समुत्थाप्यन्त इति समुत्थायिना दानाम्भस मदजलस्य पृषता बिन्दूनामपि उभयेषा भेद मिथो वैलक्षण्य ग्राहयितु ज्ञापयितुम् जनानामिति शेष । गगने भृङ्गाणा अनुरोधक्रम अनुसरणरीति । शशाक समर्थोऽभूत् । अत्र तादृशोभयबिन्दूना भृङ्गानुसरणेन मिथो वैलक्षण्यस्फूर्त्या विशेषकालकार । 'वैशेष्यस्फूर्तौ विशेषक' इति तल्लक्षणात् । स च 'ताराकृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमयोज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १८ ॥

आसाद्येति । आहवे युद्धे द्विप शत्रुगज आसाद्य सनिधाय रदपथेन दन्तमार्गेण आरुह्य तीक्ष्णेन असिना खड्गेन यन्तार गजारूढ विनिपात्य पातयित्वा । अट्टहसितेन सहित यथा तथा साट्टहसितम् । स्कन्धे गजस्य स्थितिं विधाय । कुम्भयो आस्फालन सशब्द करस्पर्श करोतीति कारिण रिपुभट शत्रुयोध दृष्ट्वा कस्याश्चिद्दिवौक स्त्रिया देवाङ्गनाया सबन्धिनो कठिनयो कुचौ कुम्भाविव तयो अखण्डा अविच्छिन्ना कण्डू खर्जू अभवत् । अय चेदेतयोरुचितोऽस्य कर इति हृष्यत्कुचाभूदित्यर्थ । अत्र तादृग्वीरदर्शनस्य विशेषणगत्या कुचकण्डूदयहेतुत्वात्पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य कण्डूसबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वृत्त पूर्वोक्तमेव ॥ १९ ॥

कश्चिदिति । कश्चिद्गज प्रतिभटेन रिपुवीरेण (कर्त्रा) असिना (करणेन) करे शुण्डाया आमूलभाग मूलदेशपर्यन्त विलूने विच्छिन्ने सत्यपि

क्षिप्र प्रगृह्य रदनेन निषादिहस्ता-
त्स्रस्त[1] सृणि पुनरदात्कुशलाय तस्मै ॥ २० ॥
भसितलेपसितौ करिणावुभौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।
हरिरवेक्ष्य वहत्यपि वाहने सरभस निदधे सकला दृश ॥२१॥
भिन्नैकदन्तमुसल[2] प्रतिदन्तिघाता-
त्कुम्भाग्रलक्ष्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेख ।
कश्चिद्गिरीशसमता कलयन्करीन्द्र
सारूप्यभागिव गणाधिपतेर्विरेजे ॥ २२ ॥
कश्चिन्निर्गत्य वेगादरिनृपतिबलेऽपातयत्स्वामिन स्व
तत्र स्कन्धाधिरूढ विमतमपि तथाधत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

नमित नम्रीकृत अग्रकाय पूर्वकाय येन तथोक्त सन् निषादिन यन्तु हस्तात् स्रस्त गलित सृणि अङ्कुश रदनेन दन्तेन क्षिप्र सत्वर प्रगृह्य आदाय कुशलाय क्षेमार्थम् । उभयोरपीति शेष । तस्मै निषादिने पुनरदात् दत्तवान् । अत्राङ्कुशादानासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्ति ॥ २० ॥

भसितेति । भसितस्य भस्मन लेपेन सितौ श्वेतीभूतौ युधि युद्धे मुखे परस्पर दत्तौ रदौ दन्तौ याभ्या तौ उभौ करिणौ गजौ अवेक्ष्य । चतुर्दन्तत्वेन तन्मुखमवलोकयेत्यर्थ । हरि इन्द्र वहति आत्मनाधिरूढेऽपि वाहने ऐरावते सकला दृश नेत्रसहस्र सरभस यथा तथा निदधे निहितवान् । ममैरावत किं तत्र गत इति भ्रान्त भयात् किमत्र नास्तीति सत्वर तमालोकितवानित्यर्थ । भ्रान्तिमदलकार ॥ २१ ॥

भिन्नेति । प्रतिदन्तिन शत्रुगजस्य घातात् दन्तप्रहारात् भिन्न भग्न एक दन्तो मुसलमिव यस्य स कुम्भस्य अग्रे उपरिभागे लक्ष्या दृश्या कुटिला वक्रा अङ्कुशेन चन्द्ररेखा तदाकृतिव्रण अङ्कुश चन्द्ररेखेवेति वा यस्य स कश्चित्करीन्द्र गजश्रेष्ठ गिरिशस्य शभ्भो पर्वतेन्द्रस्य समता सारूप्य औन्नत्येन तौल्य च कलयन् स्वीकरिष्यमाण सन् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । गणाधिपते विघ्नराजस्य सारूप्य भजतीति भागिवेत्युत्प्रेक्षा । विरेजे । आदाविति शेष । क्रममुक्तिरत्र विवक्षितेति ध्येयम् । उक्तोत्प्रेक्षाश्लेषोपमोज्जीवितेति तयोस्तस्याश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ २२ ॥

कश्चिदिति । दु साध्य असाध्य रोध निवारण यस्य तथोक्त । अत एव कश्चित्करिकलभ तरुणगज दूर यथा तथा धूत परास्त अङ्कुश येन तथोक्त सन् । युधि वेगात् निर्गत्य । स्वबलादिति भाव , अरिनृपतिबले शत्रुसैन्ये स्व स्वीय स्वामिन यन्तार यत्र अपातयत् पातितवान् । तत्र अरिनृ

---

१ 'स्रस्ता' इति पाठ २ 'भग्नैक' इति पाठ

इत्थं तु साधरोधो युधि करिकलभो दूरधूताङ्कुशः स-
न्विज्ञमन्यं निषादिद्वयमपि विदधे हासपात्रं जनानाम् ॥२३॥

हस्तेन हस्तमथ दन्तयुगेन दन्तौ
कर्णौ च कर्णयुगुलेन पदे[1] च पद्भ्याम् ।
वालेन वालमभिहत्य च वारणौ द्वौ
तुल्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमादधाताम्[2] ॥ २४ ॥

निषादिनो दन्तिशिरस्यधोमुखं निपातिताङ्गा लगुडस्य ताडनैः ।
व्यथापनोदाय मदस्य सौरभं विनम्य जिघ्रन्त इवालुलोकिरे ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिभल्लैरपहृतशिरसां हस्तिपानां शरीरा-
दुत्क्रान्ताः प्राणवाताः करिमदपयसा सौरभीमुद्वहन्तः ।

पतिबले स्कन्धे स्वीये अविरूढम् । गजचर्यानैपुण्यसाहसादिति भावः । विमतः शत्रुः यन्तारमपि स्वं स्वीयं सैन्यं नीला प्रापय्य । तथा उक्तप्रकारं आधत्त चक्रे । तत्रापातयदित्यर्थः । इत्थं उक्तप्रकारेण । विज्ञं मनुते आत्मानमिति विज्ञमन्यं पण्डितमन्यं मूर्खं निषादिनोः यन्त्रोः द्वयमपि स्वीयं परकीयं च जनानां सर्वेषां हासस्य पात्रं विदधे चक्रे । मदान्धो न परेषामेवाननुकूलं चेष्टते । किंतु स्वेषामपीति भावः । अत्र तु साधरोधवलादिना यन्तृपातनसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेदद्वयेन वाक्यार्थरूपेण यन्तृद्वयपरिहाससमर्थनात् वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य असंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्यैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । स्रग्धरा ॥२३॥

हस्तेनेति । द्वौ वारणौ गजौ हस्तेन हस्तं शुण्डया शुण्डां अभिहत्य प्रहृत्य । आदाविति शेषः । अथ अनन्तरम् । इदमग्रे सर्वत्र योज्यम् । दन्तयुगेन दन्तौ दन्तयुगं अभिहत्य । इदमपि तथैव योज्यम् । कर्णयुगलेन च कर्णौ । पद्भ्यां च पदे पादौ । वालेन च वालम् । एवं अत्यन्तं शिक्षितं तुल्यं अविशेषं अङ्गैर्युद्धं आदधाताम् अकुरुताम् । 'आदधाते' इति वर्तमानार्थकलडन्तपाठः संदर्भविरोधादुपेक्ष्यः । स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥

निषादिन इति । निषादिनः गजारूढाः लगुडस्य प्रतिगजकरगृहीतदण्डस्य ताडनैः दन्तिनः गजस्य शिरसि कुम्भोपरि अधोमुखं निपातितानि अङ्गानि ऊर्ध्वकाया येषां तथोक्ताः सन्तः व्यथायाः दण्डताडनवेदनायाः अपनोदाय वारणाय । तां अपनोदितुमिति 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी वा । मदस्य दानजलस्य सौरभं परिमलं विनम्य प्रह्वीभूय जिघ्रन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आलुलोकिरे दृष्टाः । जनैरिति शेषः । वंशस्थम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैरिति । तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिनां शत्रूणां भल्लैः बाणविशेषैः अपहृतानि

---

१ 'पदौ' इति पाठः २ 'आदधाते' इति पाठः

पायपाय कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाह
चक्रु समर्दभाजा दिवि सुरसुदृशा तालवृन्तस्य कृत्यम् ॥२६॥
अश्वावुभौ तस्थतुरग्रपादावुत्क्षिप्य युद्धाभिमुखीभवन्तौ ।
परस्परस्योपरिहेतिपातात्स्वसादिनौ त्रातुमिवोर्ध्वकायौ ॥ २७ ॥
ऐकैव वैरिभटखड्गवरस्य धारा
धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कंचिदश्वम् ।
स्कन्धे विभिद्य तदसूनितरैर्दुरापा-
ञ्जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेशम् ॥ २८ ॥

छिन्नानि शिरासि येषा तेषा हस्तिपाना गजारोहाणा शरीरात् उत्क्रान्ता निर्गता प्राणात्मका वाता वायव करिमदपयसा गजमदजलाना सौरभी परिमलपरम्परा उद्वहन्त सन्त । दिवि आकाशे समर्दभाजा सुरसुदृशा अप्सरसा कपोलस्थलयो कुचौ कलशाविव तयोश्च स्वेदवारीणा श्रमजलाना प्रवाह पायपाय हृत्वा हृत्वा तालवृन्तस्य व्यजनस्य कृत्य चक्रु । अत्र अन्य-कृत्यस्य अन्यत्रासभवेन तत्सदृशकृत्याक्षेपात् असभवद्धर्मसबन्धनिबन्धनो नि-दर्शनालकार । असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिश्चैकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णम् । स्रग्धरा ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिरश्वयुद्ध वर्णयति—**अश्वाविति ।** उभौ अश्वौ अग्रपादौ पूर्वं पादौ उत्क्षिप्य उद्धृत्य युद्धे अभिमुखीभवन्तौ सन्तौ स्वौ स्वीयौ सादिनौ तौर-गिकौ परस्परस्योपरि । शरीर इत्यथ । हेत्यो अन्योन्यायुधयो पातात् त्रातु रक्षितुम् । त परिहर्तुमिति यावत् । ऊर्ध्वं सादितिरोधानाय ऊर्ध्वीकृत काय याभ्या तथोक्ताविवेत्युत्प्रेक्षा । तस्थतु स्थितवन्तौ ॥ २७ ॥

एकेति । वैरिभटस्य शत्रुवीरस्य य खड्गवर खड्गश्रेष्ठ तस्य धारा तीक्ष्णाग्र एकैव स्वय एकापि सती कंचिदश्व शात्रव पञ्चसु धारासु तीक्ष्णाग्रेषु आस्क-न्दितादिगतिविशेषेषु च सतीष्वपि । 'धारास्त्राग्राम्बुसतत्या सैन्याग्रेऽश्वगतिष्वपि' इति वैजयन्ती । स्कन्धे ग्रीवामूलदेशे विभिद्य भित्त्वा इतरैर्दुरापा प्राप्तुमश क्याम् । पातु दुर्लभामिति यावत् । दुर्लभ आप अपा समूह येषु तानि इति वा तस्य अश्वस्य असून् प्राणान् पञ्च जग्राह गृहीतवान् । कि चातएव तस्या-श्वस्य क्षतजमेवाम्बु रक्तजल तस्य लेश लव अल्प ईषदपि न जग्राह । जुगुप्सि-तत्वादिति तैक्ष्ण्यातिशयादिति च भाव । अत्र एकस्या धारापञ्चकवदश्वभेदवर्ण-नात्कारणासाकल्येऽपि कार्योत्पत्तिरूपो विभावनाभेद । एव लोकैकदुर्लभजल-वत्प्राणग्राहिण्यो जुगुप्सितरक्ताम्बुत्यागस्य आनुरूप्यात्समालकारश्च । द्वयोरपि श्लेषोज्जीवितयो ससृष्टि ॥ २८ ॥

१ 'एकैक' इति पाठ ।

समरभुवि बभासे सादिनो भूषणाना
मरकतमणिभासा मध्यग कश्चिदश्व ।
सकलभटविमर्दैश्चञ्चलाद्भिन्नवाहा-
न्निपतित इव रथ्यो नेतुरह्वा शताङ्गात् ॥ २९ ॥

आयोधनाङ्कणजुषामसृगापगाना-
मावर्तगर्भपतिता कुणपा हयानाम् ।
सबभ्रमुर्विहितपूर्वमुपाददाना
शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्कमेषु ॥ ३० ॥

धन्वी धानुष्कमारादसिभृतमसिमान्कुन्तिन कुन्तधारी
चक्रास्त्र चक्रहेतिर्गदिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्य ।
स्वस्वास्त्राणा प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यत्वशैली-
साधारण्ये प्रतिष्ठामभिविदधुरमी द्वन्द्वयोधाग्रगण्या ॥ ३१ ॥

समरेति । सादिन तौरगिकस्य भूषणाना कटकमकुटादीना ये मरकतमणय गारुत्मतानि तेषा भासा श्यामप्रभाणा मध्य गच्छति प्राप्नोतीति मध्यग । ताभि श्यामीभूत इत्यर्थ । कश्चिदश्व सकलाना बहूना भटाना अपरावृत्तमृताना विमर्दै निर्गमनजन्यै चञ्चलात् कम्पितात् अतएव भिन्न मुक्तबन्धन वाह रथ्य यस्य तस्मात् । अह्वा नेतु सूर्यस्य शताङ्गात् रथात् समरभुवि युद्धदेशे निपतित रथ्य रथाश्व इवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे रराज । मालिनी ॥ २९ ॥

आयोधनेति । आयोधनाङ्कणजुषा युद्धदेशगताना असृगापगाना रक्तनदीना आवर्तगर्भेषु जलभ्रममध्येषु पतिता हयाना अश्वाना कुणपा शवानि । मण्डलचङ्कमेषु च चक्राकृतिगतिविशेषेषु विषये पूर्व शिक्षाकाले विहित अभ्यस्त विहितपूर्व शिक्षाविशेष उपाददाना स्वीकुर्वाणा इवेत्युत्प्रेक्षा । सबभ्रमु भ्रमन्ति स्म ॥ ३० ॥

अथैकेन पादातयुद्धमाह—**धन्वीति** । अथ स्वस्य स्वस्य सबन्धिना अस्वीयाना स्वीयानामिति वा अस्त्राणामायुधाना प्रयोगे प्रहरणे विषये दृढा अविस्मृता परिचिति अभ्यास येषा तथोक्ता । अत एव अमी द्वन्द्व अनुरूप यथातथा युध्यन्त इति द्वन्द्वयोधा। तेषा अग्रगण्या श्रेष्ठा धन्वी धनुर्धर धानुष्क धनुर्धरम्, असिमान् खड्गधर असिभृतम्, कुन्तधारी कुन्तिनम्, चक्र हेति आयुध यस्य स चक्रास्त्रम्, गदा पाणौ यस्य स गदिनमपि । अन्योन्य

---

१ 'बिम्बभेदे' इति पाठ २ 'अङ्गण' इति पाठ ३ 'गत' इति पाठ
४ 'अगात्' इति पाठ ५ 'अथ विदधु' इति पाठ

तत ।

धृष्टद्युम्नोत्कृत्तमर्माणमग्रे दृष्ट्वा हाहाशब्ददीना स्वसेनाम् ।
कोदण्डज्यामामृशन्घोरघोषा कोपाद्भीष्म प्राविशत्पार्थसैन्यम् ३२

ससिंहनादे सरित कुमारे चाप समाकृष्य शरैर्विमुक्तै ।
परान्वरीतु प्रथम प्रवृत्ते वरान्वरीतु ववलेऽप्सरोभि ॥ ३३ ॥

पृथासुताना पृतनान्तराले पृथक्पृथक्तस्य पृषत्कवर्या ।
द्विपान्सहस्र तुरगान्सहस्र भटान्सहस्र पतितानकार्षु ॥ ३४ ॥

सिन्धो सुतस्य विशिखैर्जमदग्निसूनो
प्राणान्विलिह्य विगिति प्रविमुक्तवद्भि ।

आरात् समीप एत्य । पदत्रयमिद प्रथमान्तद्वितीयान्तद्वयपञ्चकेऽपि योज्यम् । इत्थ द्वन्द्वीभूयेत्यर्थ । हन्तृत्वशैल्या हिंसाकर्तृत्वस्वभावस्य वध्यत्वशैल्या हिंसाश्रयत्वस्वभावस्य च द्वयोरपि साधारण्ये तुल्यभावे । प्रतिष्ठा स्थिति अभिविदधु चक्रु । परान्घ्नन्त तैर्हन्यमानाश्चाभूवन्नित्यर्थ । अत्रैकैकस्मिन्हन्तृत्ववध्यत्वरूपानेकगुणयौगपद्यात्समुच्चयभेद । स्रग्धरा ॥ ३१ ॥

धृष्टद्युम्नेनेति । तत धृष्टद्युम्नेन पाण्डवसेनानायकेन उत्कृत्तानि छिन्नानि मर्माणि आयु स्थानानि यस्या तथोक्ताम् । अतएव हाहाशब्दै दीना स्वीया सेना अग्रे दृष्ट्वा । भीष्म घोर दारुण घोष हुकार यस्यास्तथोक्ता कोदण्डस्य चापस्य ज्या गुण आमृशन् टकारयन् सन् । पार्थसैन्य पाण्डवसेना प्राविशत् प्रविष्टवान् । अत्र तादृग्दीनसेनावलोकनस्य तथा भीष्मप्रवेश प्रति हेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ३२ ॥

ससिंहनाद इति । सिंहनादेन सहिते ससिंहनादे सरित गङ्गाया कुमारे सुते भीष्मे प्रथम आदौ चाप समाकृष्य विमुक्तै प्रयुक्तै शरै परान् शत्रून् वरीतु वारयितु प्रवृत्ते उद्युक्ते सति । अप्सरोभि वरान् पतीन् वरीतु ववले व्यापृतम् । वलतेर्भावे लिट् । अप्सरोभिरपि प्रथम वरान् वरीतु ववल इत्यपि प्राहु । तत पूर्व महावीराणा नाशाभावादिति भाव । अत्र भीष्मपरवारणाप्सरोवरवरणक्रिययोर्यौगपद्यात्समुच्चय ॥ ३३ ॥

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृषत्कवर्या बाणश्रेष्ठा पृथक् पृथक् प्रत्येक प्रत्येकम् । एकैकश इति यावत् । पृथासुताना पाण्डवाना पृतनान्तराले सेनामध्ये सहस्र द्विपान् गजान्, सहस्र तुरगान् अश्वान् । उभयत्र तदारूढानिति ध्येयम् । सहस्र भटान् पदातींश्च पतितान् निहतान् अकार्षु चक्रु ॥ ३४ ॥

सिन्धोरिति । जमदग्निसूनो परशुरामस्य प्राणान् विलिह्य सस्पृश्य धिक्

---

१ 'वमाणम्' इति पाठ २ 'आस्पृशन्' इति पाठ ३ 'परीतु' 'परेतु' इति च पाठ

कृत्तान्यमुञ्चत विरोधिकुलानि कश्चि-
त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्गः ॥ ३५ ॥
देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे
सारथ्यमात्रकरणे कृतसगरोऽपि ।
मूले न केवलमहो[1] मुरभिद्रथस्य[2]
मध्येऽपि[3] चक्रमतिसभ्रमयाचकार[4] ॥ ३६ ॥
अरिमण्डलखण्डनै[5] पृषत्कैरवदीर्णा रुधिरापगावलीनाम् ।
अवनीपतयो रुषा निजानामधिविन्ना जननीममुष्य चक्रु ॥३७॥

असारा इमे तापसीया इति प्रविमुक्तवद्भि तत्प्राणास्त्यक्तवद्भि । अतिदृढस्पर्शै-रिति यावत् । विशिखै बाणै । युधि कृत्तानि छिन्नानि विरोधिकुलानि शत्रु-सघान् । कश्चित् एक भूतवर्ग । पृथिव्यादिपञ्चकदेह इति यावत् । जवेन अमुञ्चत तत्याज । मम्रुरित्यर्थ । कश्चिदन्य भूतवर्ग पिशाचवृन्द जवेन जगृहे गृहीतवान् । विरोधिकुलानीति योज्यम् । आहारार्थमिति भाव । 'भूत क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयो' इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

देवव्रत इति । दलिता निहता वैरिण शत्रव येन तथोक्ते । अतएव देव व्रते भीष्मे दृष्टमात्रे दृष्टे सत्येव । नतु विलम्बादित्यर्थ । सारथ्यमात्रकरणे सारथ्यस्यैव करणे । नतु युद्धकरण इत्यर्थ । कृत सगर प्रतिज्ञा येन तथो क्तोऽपि मुरभित् श्रीकृष्ण रथस्य अर्जुनरथस्य मूले केवल मूलभाग एव चक्र रथाङ्ग नातिसभ्रमयाचकार । भृश न भ्रामितवानित्यर्थ । किंतु रथस्य मध्येऽपि चक्र सुदर्शन अतिसभ्रमयाचकार । भीष्मवधाय चक्रायुध गृहीतवानित्यर्थ । 'चक्र सैन्ये रथावर्ते रथाङ्गेऽन्वयराष्ट्रयो । शस्त्रभेदे पुमाश्चक्रवाके' इति वैज यन्ती । अत्र दलितवैरिभीष्मावलोकनस्य विशेषणगत्या श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञात्या-गपूर्वक चक्रभ्रामणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

अरीति । अरिमण्डलस्य शत्रुसमूहस्य खण्डनै छेदकै अमुष्य भीष्मस्य पृषत्कै बाणै अवदीर्णा विदारिता अवनीपतय शत्रुभूपा रुषा कोपेनेवे त्युत्प्रेक्षा । अमुष्य जननीं गङ्गा निजाना रुधिरापगावलीना रक्तनदीसमूहाना अधिविन्ना कृतसापत्न्यका चक्रु । ताभिर्बहुसपत्नीका चक्रुरित्यर्थ । बहवो रक्तप्रवाहा प्रसस्रुरिति परमार्थ । सापत्न्यान्न पर दु ख स्त्रीणामिति भाव । अत्रात्महन्तार भीष्म साक्षात्प्रतिकर्तुमशक्ताना शत्रूणा तदीयजननीदु खजन-नोद्योगवर्णनात्प्रत्यनीकालकार । 'प्रत्यनीक बलवत शत्रो पक्षे पराक्रम' इति लक्षणात् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३७ ॥

---

१ 'असौ' इति पाठ २ 'मुरजित्' इति पाठ ३ 'च' इति पाठ ४ 'विभ्र-मयांचकार' इति पाठ ५ 'खण्डकै' इति पाठ

तदनु समरसमुखीनवैरिभटप्राणपरि[1]मोक्षणोन्मुखशिलीमुखप्र-स्थानसमयस[2]मापृच्छनपात्रीकृतकर्णपुटैर्बलवैरिनगरवास्तव्यवार[3]वि-लासिनीजनपाणिपङ्केरुहपरिगलितपारिजातप्रसवसह[4]पतितचञ्चरीक-पुञ्जमञ्जुगु[5]ञ्जितव्यञ्जितभेदैश्चिकुरबन्धैर्वे[6]गापतितविशिखविघट्टनवि-प[7]र्यस्तमुकुटविप्रकीर्णविविधमुक्ताफलशङ्कावदान्यरणश्रमवारिशीकर-निकरकोरकितनिटिलभागैः रोषातिरेकव्यतिकरितदशनावलिदशनपु-नरुक्तरक्तिमाधरैरयुतेन राज्ञां शिरोभिः कल्पान्तरुद्रबन्धुः सुर-सिन्धुसूनुर्र[8]यं वसुधरां ब[9]न्धुरयाञ्चकार ॥

नद्याः सुतेन जनितैर्नवदेववर्गैः

सान्द्रे स्वधाम्नि सति सङ्कुचितस्थितीनाम् ।

तदन्विति । तदनु अनन्तरं कल्पान्ते प्रलयकाले रुद्रस्य बन्धुः सदृशः अयं सुरसिन्धुसूनुः भीष्मः समरे युद्धे समुखीनानां अभिमुखमवस्थितानां वैरिभटानां सबन्धिनां प्राणानां परिमोक्षणे त्याजने उन्मुखानां प्रवणानां शिलीमुखानां बाणानां प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छनस्य प्रश्नस्य पात्रीकृतानि सम्मुखीकृतानि कर्णपुटानि येषां तैः । बलवैरिनगरे स्वर्गे वास्तव्यानां निवसन्तीनां वारविलासिनीजनानां अप्सरसां पाणिपङ्केरुहे कमले इव ताभ्यां परिगलितैः पारिजातप्रसवैः सह पतितानां सहागतानां चञ्चरीकपुञ्जानां भृङ्गसमूहानां मञ्जुना मनोहरेण गुञ्जितेन झङ्कारेण व्यञ्जितः प्रकटितः भेदः मिथो वैलक्षण्यं येषां तथोक्ताः चिकुरबन्धाः धम्मिल्ला येषां तैः । वेगेन आपतितैः लग्नैः विशिखैः बाणैः विघट्टनेन निर्घातेन विपर्यस्तेभ्यः विषमितेभ्यः मुकुटेभ्यः किरीटेभ्यः विप्रकीर्णानां गलितानां विविधानां मुक्ताफलानां शङ्कायाः ऊहस्य वदान्यैः दातृभिः । तद्भ्रान्तिदायिभिरिति यावत् । रणात् युद्धात् यः श्रमः तत्सबन्धिना वारिशीकरनिकरेण स्वेदजलबिन्दुवृन्देन कोरकितः सजातकोरक इव स्थितः निटिलभागः भालदेशः येषां तैः । रोषातिरेकेण कोपातिशयेन व्यतिकरितया सघटितया दशनावल्या दन्तपङ्क्त्या दशनेन द्विगुणितः पुनरुक्तः रक्तिमा आरुण्यं यस्य तादृशः अधरः अधरोष्ठः येषां तैः । अयुतेन दशभिः सहस्रैः राज्ञां शत्रुभूपानां शिरोभिः वसुधरां भूमिं बन्धुरयाञ्चकार विषमितां चक्रे । दशसहस्राणि शत्रूनवधीदित्यर्थः ॥

नद्या इति । नद्याः सुतेन भीष्मेण जनितैः रणे महावीरान् निहत्य निर्मितैः ।

---

१ 'मोषण' इति पाठः २ 'समाप्रच्छन' इति पाठः ३ 'वारवनिताजनता' इति पाठः ४ 'आपतित' इति पाठः ५ 'कूजित' इति पाठः ६ 'वेगादापतित' इति पाठः ७ 'विपर्यस्तविकटमुकुटविशङ्कट ('विटङ्क') विप्रकीर्णमुक्ता' इति पाठः ८ 'अयं' इति नास्ति क्वचित् ९ 'बन्धुरयाचक्रे' इति पाठः

स्वर्गौकसामजनि सा स्वयमेव काम्या
कूलकषा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा ॥ ३८ ॥

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडा पितुर्मुदे त्यक्तवतोऽपि तस्य ।
सघात्सुराणा सति पुष्पवर्षे सतानलाभोऽजनि तद्विचित्रम् ॥ ३९ ॥

इत्थ विधाय दिनमेकमसौ समीक
पाश्चात्यभूधरमुपेयुषि पद्मबन्धौ ।
प्रत्यर्थिनामिव चकार बलापहार
स्वस्यापि चापशिखरादवरोपितज्य ॥ ४० ॥

नवाना देवानाम् । देवभूयगतानामिति यावत् । वर्गै वृन्दै स्वस्मिन् स्वीये धाम्नि निवासे स्वर्गे सान्द्रे निबिडिते सति सकुचिता स्वल्पीभूता स्थिति आवास येषा तेषा स्वर्गौकसा देवाना सा प्रसिद्धा कूलकषा अनिवार्या कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य कोपमुद्रा त्रिशङ्कुस्वर्गसृष्टिरूपकोपचिह्न स्वय आत्मभिरेव काम्या अभिलषणीया अजनि अभूत् । अत्र देवाना स्वर्गस्थितिसकोचासबन्धेऽपि एव त्रिशङ्कुस्वर्गकामनासबन्धेऽपि च सबन्धोक्तिरूप अतिशयोक्तिद्वय अङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् ॥ ३८ ॥

भीष्मस्येति । पितु शतनो मुदे सत्यवतीलाभरूपसतोषाय कन्याजनस्य पाणिपीडा विवाह त्यक्तवत विसृष्टवतोऽपि तस्य भीष्मस्य सुराणा सघात् पुष्पवर्षे सति सतानाना अपत्याना सतानाख्यसुरवृक्षपुष्पाणा च लाभ । अजनीति यत्, तदेतत् भार्याभावेऽपि सतानलाभ विशेष्यापेक्षि नपुसकलनिर्देश । विचित्रम् । 'सतान सचये गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' इत्यमर । अत्र सतानकारणदारपरिग्रहाभावेऽपि तल्लाभवर्णनात् श्लेषप्रतिभोत्थापितो विभावनालकार ॥ ३९ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण असौ भीष्म एक दिनम् । यावद्दिवसमित्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । समीक युद्ध विधाय पद्मबन्धौ सूर्ये पश्चाद्भव पाश्चात्य भूधर अस्तशैल उपेयुषि प्राप्नुवति । अस्तगते सतीति यावत् । प्रत्यर्थिना शत्रूणा बलस्य सामर्थ्यस्य अपहार नाशमिव । चापशिखरात् धनुष्कोटित अवरोपिता स्रसिता ज्या गुण येन तथोक्त सन् स्वस्य आत्मन बलस्य सैन्यस्य अपहार शिबिरप्रवेशनमपि चकार । 'बल शक्ति र्बल सैन्यम्' इति यादव । अत्र शत्रूणा भीष्मस्य च बलापहारेण श्लेषभित्तिकालब्धैक्येनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद ॥ ४० ॥

इति नवदिनानि नवनवानि भुजविलसितानि प्रकाश्य दश-मेऽह्नि पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्र वियदारोहति भगवति विव-स्वति समरवर्षासमयशिखण्डिना गाण्डीवधन्वना पुरस्कृत शिख-ण्डिन दृष्ट्वा 'स्त्रीपूर्वोऽयम्। अमुना सह न योद्धव्यम्' इति निषिध्य हस्ततलनिरस्तधनुर्लस्तक प्रथम स्वदूरापसरणकुपितयेव सिञ्जिन्या पश्चादतिदूरनिष्कासितैर्विजयविपाठैरादिवसावसान विदारितकले-वरतया नितान्ततान्त शान्तमना शान्तनवोऽसौ स्वान्तनिहि-तरमाकान्त सुभटलोकसमुचिता शरशय्या क्रमादधिशिश्ये ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण नवदिनानि नवनवानि दिने दिने अभिनवानि भुजयोर्विलसितानि नियुद्धक्रीडा प्रकाश्य प्रकटीकृत्य । दशमे अह्नि दिने भगवति विवस्वति सूर्ये वियत् आकाश निजे ध्वजचिह्नस्य तालस्य प्रमाण चिह्नमात्रम् । प्रमाणे मात्रच् । आरोहति सति । समरमेव वर्षासमय तस्मिन् शिखण्डिना मयूरेण । तद्वदुल्लासभाजेत्यर्थ । गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुर-स्कृत शिखण्डिन द्रुपदपुत्र दृष्ट्वा । अय शिखण्डी पूर्व जन्मकाले स्त्री स्त्रीपूर्व ।अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह न योद्धव्य युद्ध न कर्तव्यमिति । आ-लोच्येति शेष । निषिध्य तेन सह युद्ध विहाय हस्ततलेन निरस्त त्यक्त धनुष लस्तक मध्य येन तथोक्त । 'लस्तकस्तु धनुमध्यम्' इत्यमर । विशि-ष्टवाचकाना सति विशेषणे विशेष्यमात्रपरत्वात्र धनु शब्दवैयर्थ्यम् । प्रथम आदौ । सहितबाणाकर्षणसमय इति यावत् । स्वस्य सिञ्जिन्या आत्मन दूरमप-सरणस्य आकर्णान्तमपसर्पणस्य करणेन हेतुना कुपितयेवेत्युत्प्रेक्षा । सिञ्जिन्या गाण्डीवगुणेन । पश्चात् अनन्तर अतिदूरे निष्कासितै नि सारितै विजयस्य अर्जुनस्य विपाठै बाणविशेषै आदिवसावसान सायकालपर्यन्त विदारित कलेवर शरीर यस्य तस्य भाव तत्ता तया हेतुना । नितान्त तान्त ग्लानिं प्राप्त शान्त प्राणिहिंसात विरत मनो यस्य तथोक्त । अतएवासौ शान्तनवो भीष्म । स्वान्ते मनसि निहित ध्यात रमाकान्त विष्णुमूर्ति येन तथोक्त सन् । सुभटलोकस्य महावीरजनस्य समुचिता शरमयीं शय्या क्रमात् शनै अधिशिश्ये शेते स्म ॥

---

१ 'भुजलता' इति पाठ २ 'पुनरसौ' इति नास्ति क्वचित् ३ 'आरोहति सति' इति पाठ ४ 'गाण्डीविना' इति पाठ ५ 'समीक्ष्य' 'विलोक्य' इति च पाठ ६ 'अपसार' इति पाठ ७ 'दूर' इति पाठ ८ 'अवदारित' इति पाठ ९ 'शा तनव शा तमना स्वा त' इति पाठ

पार्थेन क्षितिविनिखातपुङ्खकाना
   बाणानामुपरि पितामह शयान ।
बभ्राज व्रणबिलवान्तरक्तबिन्दु-
   र्वाराणा घन इव शक्रगोपवर्षी ॥ ४१ ॥

सवीक्ष्य तत्र शयित तमिम शरेषु
   साक्रामिक गुणमिव प्रतिपद्यमान ।
भास्वानपि स्वयमुपात्तकरोष्मशान्ति
   पाश्चात्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥

जगति विनुतकीर्तौ जामदग्न्यस्य शिष्ये
   कवलितरिपुवर्गे कालधर्म यियासौ ।
बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवाना
   श्वशुरमरणदु ख स्वर्वधूना बभूव ॥ ४३ ॥

पार्थेनेति । पार्थेन अर्जुनेन क्षितौ भूमौ विनिखाता पुङ्खका बाणमूल भागा येषा तेषाम् । शैषिक कप् । बाणाना उपरि शयान व्रणबिलेभ्य बाणक्षतरन्ध्रेभ्य वान्ता नि सरन्त रक्तबिन्दव येन तथोक्त । पितामह भीष्म वाराणामुपरि शक्रगोपान्नाम रक्तकीटान् वर्षतीति वर्षी घन मेघ इव बभ्राज रेजे । उपमालकार । प्रहर्षिणी । 'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

सवीक्ष्येति । तत्र युद्धभुवि शरेषु शयित तमिम भीष्म सवीक्ष्य । सक्रमात् देहाद्देहान्तरप्राप्ते भवतीति साक्रामिक गुण प्रतिपद्यमान प्राप्नुवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमप्युपात्ता स्वीकृता करोष्मण भुजप्रतापस्य किरणौष्ण्यस्य च शान्ति उपरति येन तथोक्त । भास्वान् सूर्य । पाश्चात्यसागरस्य पश्चिमाब्धे शरेषु बाणेषु चलेषु च । शयालु शयनशील आसीत् । 'शरो दर्भान्तरे बाणे शर दध्नि जलेऽपि च' इति विश्व ॥ ४२ ॥

जगतीति । जगति विनुता सस्तुता कीर्तिर्यस्य तथोक्ते । कवलित नाशित रिपूणा वर्ग सघ येन तथोक्ते । जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे कालधर्म पञ्चत्व यातु प्राप्तु इच्छौ यियासौ सति । 'प्रपन्ने' इति पाठान्तरम् । बहूना सुराणा देवभूयगताना भटानामेव वराणा पतीना लाभात् प्राप्ते हेतो । बद्ध कामोत्सव सभोग यासा तासा स्वर्वधूना अप्सरसा श्वशुरस्य

---

१ 'बभ्राजे' इति पाठ २ 'कोप' इति पाठ ३ 'तमिम शयित' इति पाठ
४ 'प्रपन्ने' इति पाठ

पतिते युधि वाहिनीसुते पतदश्रुर्द्विविधापि वाहिनी ।
प्रथम[1] परितापमुच्छ्रित पटवेश्मानि ययौ तत पैरम्[2] ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते नवम स्तबक ।

भर्तृपितु मरणेन यत् तद्दु ख बभूव । अत्राप्सरसा तादृशदु खासबन्धेऽपि सब न्धोक्तेरतिशयोक्ति । मालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पतित इति । वाहिन्या गङ्गाया सेनायाश्च सुते भीष्मे युधि युद्धभुवि पतिते सति । द्विविधा कौरवीया पाण्डवीयापि वाहिनी सेना पतन्ति गलन्ति अश्रूणि बाष्पाणि यस्यास्तथोक्ता सती प्रथम आदौ उच्छ्रित महान्त परिताप ययौ प्राप । तत पर पटवेश्मानि दूष्याणि ययौ । वैतालीयम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने नवमस्तबकविवरण समाप्तमासीत् ॥

---

१ 'प्रथमा' इति पाठ २ 'परा' इति पाठ

दशमः स्तबकः ।

अपरेऽहनि कौरवश्चमूनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।
पुरतो निजगाद भीष्मपाताद्रुदितोच्छूनदृशां नराधिपानाम् ॥१॥

कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव क्ष्माधरं विन्ध्यसंज्ञं
लोके तादृग्विधस्त्वं युधि निजमहसा भूभृतः स्तम्भयित्वा ।
जीवग्राहं गृहीत्वा विनमितवदनं लज्जया धर्मसूनुं
पद्व्यामेव प्रचारं विदधतमधुना लीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥

उदितं तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचितज्ञः करमुन्नमय्य किंचित् ।
गुणसंनिभविक्रमस्तदानीं गुरुरेषोऽपि कुरूद्वहं बभाषे ॥ ३ ॥

कर्तुं हि शक्यमखिलं नृप काङ्क्षितं ते
धर्मात्मजे परिवृतेऽपि धराधिनाथैः ।

अपर इति । अपरेऽहनि परस्मिन् दिने । कौरवः दुर्योधनः कुम्भयोनिं द्रोणम् । चमूनां अधिपस्य भावः अधिपत्वं तस्मिन् परिकल्प्य । तदधिपं कृत्वेति यावत् । भीष्मस्य पाताद्रुदितेन उच्छूने स्थूलीभूते दृशौ नेत्रे येषां तेषां नराधिपानां स्वपक्षाणां पुरतः अग्रे निजगाद उक्तवान् । तमिति शेषः । द्रोणं प्रतीत्यर्थः । औपच्छन्दसिकम् ॥ १ ॥

कुम्भेति । कुम्भे घटे उत्पत्त्या जन्मना प्रसिद्धः मुनिवृषभः मुनिश्रेष्ठः अगस्त्यः विन्ध्य इति संज्ञा यस्य तं क्ष्माधरं शैलमिव लोके तादृशी विधा प्रकारः कुम्भोत्पत्तिरूपः यस्य तथोक्तः । त्वमपि महसा स्वतेजसेति पूर्वत्रापि योज्यम् । युधि भूभृतः शैलान् शत्रुराजांश्च स्तम्भयित्वा । 'भूभृन्नरेन्द्रशैलेषु' इति विश्वः । जीवग्राहं गृहीत्वा । जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थः । धर्मसूनोरेवार्थादत्रापि कर्मत्वम् । 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः' इति णमुल् । कषादित्वादनुप्रयोगः । अतएव लज्जया विनमितवदनम् । किंच पद्व्यामेव प्रचारं गमनं विदधतं कुर्वन्तम् । पादचारिणमिति यावत् । धर्मसूनुं धर्मराजं मे मह्यं लीलया अधुना अर्पय इति जगादेति पूर्वत्रान्वयः । उपमालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २ ॥

उदितमिति । गुहेन स्कन्देन संनिभः तुल्यः विक्रमः यस्य सः । उचितज्ञः अतएव एष गुरुः द्रोणोऽपि तदानीं गोष्ठ्यां सभायां तदिदं दुर्योधनोक्तं उदितं वाक्यं निशम्य करं किंचिदुन्नमय्य उद्धृत्य कुरूद्वहं दुर्योधनं प्रति बभाषे । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन, धर्मात्मजे धर्मराजे धराधिनाथैः राजभिः विराटादिभिः परिवृते सत्यपि । शौरिणा श्रीकृष्णेन प्रणुन्नानां चोदितानां हयानां अर्जुनरथ्यानां हेषितशब्देन मिश्रः मिलितः नरस्य अर्जुनस्य शरास

---

१ 'उदितं' इति पाठः २ 'ऋषभः' इति पाठः ३ 'भूभृतम्' इति पाठः

शौरिप्रणुन्नहयहेषितशब्दमिश्रो
न श्रूयते यदि नरस्य शरासघोष ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसकेतभूमेरपि तस्य वाचम् ।
प्रत्युद्ययौ ता परिषद्गताना तिर्यक्प्रचार शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदजद्रोणौ रथाश्वगजसवृतौ[1] ।
बद्धायतसमुत्साहौ[2] युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

नामाक्षराङ्कितनदीसुतबाणपूर्णे[3]
रङ्गेऽवतेरतुरुभावपि राजवर्गौ ।
सक्ष्वेलितौ सबिरुदौ समहाट्टहासौ[4]
सास्फालितासशिखरौ[5] सहवल्गनौ तौ ॥ ७ ॥

घोष गाण्डीवगुणटकार न श्रूयते यदि । अस्माभिरिति शेष । तदा ते तव सबन्धि अखिल काङ्क्षित उक्तरीत्या तत्समर्पणरूप कर्तु शक्यम् । हि खल्वर्थे । सार्जुनस्य तस्य ग्रहण देवानामप्यशक्यमिति भाव ॥ ४ ॥

सर्वेति । सर्वासा अस्त्रविद्याना सहवासेन यत्सौख्य तस्य सकेतभूमि परिनिर्दिष्टस्थान तस्यापीत्यपिना किमुतान्यस्येत्यर्जुनस्य शौर्यात्कर्षो ध्वन्यते । तस्य द्रोणस्य सबन्धिनी ता वाच सार्जुनस्य धर्मराजस्य ग्रहणमशक्यमित्यात्मिका प्रति परिषद्गताना सभास्थिताना नृपाणा शिरस तिर्यक्प्रचार श्लाघाकम्प प्रत्युद्ययौ उचितमेवोत्तर दत्तमिति श्लाघयामासु । सर्वेऽपि सभ्या इत्यर्थ ॥५॥

अथेति । अथ द्रुपदज धृष्टद्युम्न द्रोणश्च तावुभौ पाण्डवकौरवसेनापती बद्ध आयत विस्तीर्णश्च सम्यगुत्साह युद्धोद्यम याभ्या तथोक्तौ सन्तौ अतएव रथै अश्वै गजैश्च सवृतौ सन्तौ युद्धाय युद्ध कर्तु निरगच्छता निर्गतवन्तौ ॥ ६ ॥

नामेति । अपि किच । तावुभौ पाण्डवकौरवीयौ राज्ञा वर्गौ सघौ क्ष्वेलितेन सिंहनादेन सहितौ सक्ष्वेलितौ, बिरुदै छत्रचामरादिराज्यचिह्नै सहितौ सबिरुदौ, महता अट्टहासेन सहितौ समहाट्टहासौ, आस्फालितौ सशब्द हस्तस्पृष्टौ असशिखरौ भुजशिरोग्रौ ताभ्या सहितौ सास्फालितासशिखरौ, वल्गनेन लङ्घनगमनेन सहितौ सहवल्गनौ च सन्तौ नामक्षराङ्कितै भीष्मेति वर्णचिह्नितै नदीसुतस्य भीष्मस्य बाणै पूर्णे रङ्गे युद्धभुवि अवतेरतु प्रविशतु ॥ ७ ॥

---

१ 'रथद्विपहयावृतौ' इति पाठ २ 'महोत्साहौ' इति पाठ ३ 'कीर्णे' इति पाठ ४ 'समदाट्टहासौ' इति पाठ ५ 'सस्फालना' 'सस्फालिता' इति च पाठ

अक्षौहिणीरवनिवल्लभवाहिनीना-
मेकत्र गाढमिलिता सुतरामसोढ्वा[1]।
सा युद्धभूमिरुपरीव समुत्पतन्ती
सान्द्रा रज पटलिका समदृश्यताभ्रे ॥ ८ ॥

भेरीरवे गगनवाहिनि[2] बाहुलीला
द्रोणस्य वीक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।
मध्ये विसृज्य दिवि जम्भभिदो[3]ऽवकाश
तस्थेऽभितस्त्रिदशकिन्नरयक्षसिद्धै ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्रा सर्वेऽपि[4] वसुधातलनिहितवामजानुभागा क्ष्वेलितमन्त्रमुदीर्य तूणीरपेटिक[5]समुत्थापिताञ्जीवाकर्षणसमुपजातत्वरान्परुषभीषणविषदिग्धान्विनतातनयनिबद्धस्पर्धास्तक्षक[6]मुखान्बाणपन्नगान्नभोभुवि चिराय[7] नर्तयन्त परस्पर[8]परिपन्थिना प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

अक्षौहिणीरिति । एकत्र एकस्मिन् देश एव गाढ निबिड यथा तथा मिलिता अवनिवल्लभयो धर्मराजदुर्योधनयो सबन्धिनीना वाहिनीना सेनाना अक्षौहिणी अक्षौहिणीसख्यवृन्दानि सुतरा असोढ्वा अभूत्वा उपरि समुत्पतन्ती सा युद्धभूमिरिवेत्युत्प्रेक्षा । सान्द्रा रज पटलिका धूलीपटल करितुरगादिपदघट्टनजन्य अभ्रे आकाशे समदृश्यत । लोकैरिति शेष ॥ ८ ॥

भेरीति । भेरीरवे विजयदुन्दुभीना भाकारे गगनवाहिनि आकाशे व्याप्नुवति सति पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टा अदृष्टपूर्वा द्रोणस्य चापाचार्यस्य बाह्वोर्लीला युद्धविलास वीक्षितु मनो येषा तै त्रिदशै देवै किन्नरै यक्षै सिद्धैश्च जम्भभिद इन्द्रस्य अवकाश मध्ये विसृज्य दिवि आकाशे अभित तस्थे स्थितम् । तिष्ठतेर्भावे लिट् ॥ ९ ॥

तत इति । तत ते सर्वेऽपि नरेन्द्रा राजान एव विषवैद्या इति श्लिष्टरूपकम् । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति वजयन्ती । वसुधाया भूमे तले निहित निक्षिप्त वामजानुभाग यैस्तथोक्ता सन्त । एकत्र धनुराकर्षणदार्ढ्याय, अन्यत्र सर्पनर्तनायेति भाव । क्ष्वेलित सिंहनाद एव मन्त्र सर्पवाग्बन्धनविद्याविशेष तमुदीर्य प्रकटय्य तूणीर निषङ्ग एव पेटिका तस्मात् समुत्थापितान् बहिर्नीतान् जीवाया गुणस्य आकर्षणे जीवस्य आकर्षणे अपहरणे विषये च समुपजाता त्वरा येषा

---

१ 'असोढा' इति पाठ २ 'शायिनि' इति पाठ ३ 'भिदे' इति पाठ ४ 'सर्वेऽपि नरेन्द्रा' इति पाठ ५ 'पेटक' इति पाठ ६ 'स्पर्धाभरास्तक्षक' इति पाठ ७ 'चिर' इति पाठ ८ 'परस्पर' इति पाठ

कलशीतनयेऽथ कार्मुकं स्वं वलयीकुर्वति वैरिधन्वियूनाम् ।
युधि केवलमेव चापदण्डा धृतजीवा जनदृक्पथेष्वतिष्ठन्[1] ॥१०॥
विधातृसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवैष वीरः ।
शराभिवर्षेण चकार राज्ञामूर्ध्वं कबन्धानि शिरांस्यधस्तात् ॥११॥
तावद्धोटैर्वलक्षैर्वलयितसविधे तस्थिवांसं शताङ्गे
भारद्वाजो जिघृक्षुर्नृपतिमभिययौ भल्लवृष्टीर्[2]विमुञ्चन् ।

तान् । 'जीवा जीवन्तिकामौर्व्योर्जीवं प्राणिनि गोष्पतौ' इत्यमरः । परुषं निष्करुणं यथा तथा भीषणेन भयकरेण विषेण दिग्धान् लिप्तान्, परुषेण भीषणेन च विषेण दिग्धान् सगतान् । विनतातनयेन गरुत्मता सह निबद्धा स्पर्धा कलहः यैस्तान् । एकत्र वेगात्, अन्यत्र निसर्गाच्चेति भावः । तक्षकः कर्मारः मुखं जनकः येषां तान् तन्निर्मितान्, तक्षकः नागराजः मुखं मुख्यः येषां तानिति च । 'तक्षको नागवर्धक्यो' इत्यमरः । 'मुखं तु प्रथमे मुख्ये' इति वैजयन्ती च । बाणानेव पन्नगान् नभसि आकाश एव भुवि चिराय नर्तयन्तः सन्तः परस्परं अन्योन्यं परिपन्थिनां शत्रूणां प्राणमेव पवमानं वायुं अपीप्यन् पाययन्ति स्म । तैरिति शेषः । बाणपन्नगैरित्यर्थः । पिबतेर्णिजन्ताल्लुङि चङि 'लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधालोपः अभ्यासाकारस्य ईकारश्च । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥

कलशीति । अथ कलशीतनये द्रोणे स्वं स्वीयं कार्मुकं धनुः वलयीकुर्वति सहितशरगुणाकर्षणेन मण्डलीकुर्वति सति वैरिधन्वियूनां तरुणशत्रुधनुर्धराणां चापदण्डा एव युधि युद्धदेशे धृतजीवाः धृतजीवात्मानः लग्नशिञ्जिनीकाश्च जनानां प्रेक्षकाणां दृक्पथेषु नेत्रमार्गेषु केवलं मुख्यं अतिष्ठन् । नतु वैरिधन्वियुवान इत्यर्थः । चापानेव सजीवानपश्यन्, नतु तद्धारिण इति निर्गलितार्थः । अत्र धन्वसूभयत्रप्राप्तस्य सजीवत्वस्यैकत्र धन्वसु नियमनात्परिसंख्यालंकारोऽसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्चैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्णा । औपच्छन्दसिकम् ॥ १० ॥

विधात्रिति । एष वीरः द्रोणः विधातुः ब्रह्मणः सृष्टिं ऊर्ध्वशिरोऽधःकबन्धरूपां विपरीतं व्यत्यस्तं अधः शिरः ऊर्ध्वं कबन्धीकृतं रूपं आकारः यस्यास्तथोक्तां विधातुं कर्तुं उद्युक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । शराणां बाणानां अभितो वर्षेण राज्ञां वैरिणां कबन्धानि निःशीर्षकलेवराणि ऊर्ध्वं चकार शिरांसि अधस्ताच्चकार शरैः पातितेषु शिरःसु ननृतुः कबन्धानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं वलक्षैः श्वेतैः घोटैः अश्वैः वलयितं वलयाकारेण सवृतं सविधं समीपदेशः यस्य तस्मिन् शताङ्गे रथे तस्थिवांसं स्थितं नृपतिं धर्मराजं जिघृक्षुः गृहीतुमिच्छुः अत एव भल्लानां नाम बाणानां वृष्टीः

---

[1] 'अवतिष्ठन्' इति पाठः [2] 'वर्षं' इति पाठः

दंष्ट्रारोचिःशलाकास्तुमुलमवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोरः
शीतांशुं मध्यसीम्नि स्थितमिव परिधेः सिंहिकायाः कुमारः ॥१२॥

तदनु[1] तदीयमार्गणगणाभिघातनिवर्तितमुखैर्निजशिलीमुखैः सह दूरमपयातान्मातरिश्ववैश्वानराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरक्षिण[2] प्रवीरानभिवीक्ष्य[3] क्षणेन माधवधाव्यमानतुरंगेण[4] शताङ्गेन प्लवगकेतनो नगेन्द्रो नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं तमाचार्यमुपरुरोध[5] ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मनः ।
सर्वापि जनता श्रेयः काङ्क्षते[6] ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

विमुञ्चन् भारद्वाजः द्रोणः परिधेः परिवेषस्य मध्यसीम्नि स्थितं शीतांशुं चन्द्रं जिघृक्षुः ग्रसितुमिच्छुः अतएव घोरः दंष्ट्राणां दन्तानां रोचींषि तेजांसि शलाका इव ताः सर्वासु दिक्षु तुमुलं सकुलं यथा तथा अवकिरन् प्रसारयन् सिंहिका राहुमाता तस्याः कुमारः राहुरिव अभिययौ समीपं प्राप्तवान् । घोरः सर्वासु दिक्ष्विति भल्लदृष्टिष्वपि योज्यम् । पूर्णोपमालंकारः । स्रग्धरा ॥ १२ ॥

तदन्विति । तदनु तस्य द्रोणस्य इमे तदीयाः मार्गणाः बाणाः तेषां गणस्य अभिघातेन प्रत्याहत्या निवर्तितानि व्यावर्तितानि मुखानि शल्यभागाः येषां तैः निजैः शिलीमुखैः बाणैः सह दूरं अपयातान् पलायितान् मातरिश्वतनयः मारुतिः भीमः, वैश्वानरतनयः अग्निप्रभवः धृष्टद्युम्नः, आश्विनेयतनयौ अश्विपुत्रौ नकुलसहदेवौ, ते प्रभृतयः तेषां तान् क्षितिपतिं धर्मराजं रक्षन्तीति रक्षिणः द्रोणात्पालयितॄन् प्रवीरान् अभिवीक्ष्य प्लवगः हनुमान् केतने यस्य सः अर्जुनः निर्निवारा दुर्निरोधा रथस्य चर्या गमनं यस्य तं रथस्येव चर्या यस्येति च तं आक्षितिपतिग्रहणप्रवणं आचार्यं द्रोणं नगेन्द्रः शैलश्रेष्ठः नदीप्रवाहमिव माधवेन श्रीकृष्णेन धाव्यमानाः तुरगाः यस्मिंस्तेन शताङ्गेन रथेन उपलक्षितः अतएव क्षणेन उपरुरोध निरुद्धवान् । उपमालंकारः ॥

शिवेति । शिवेन शंभुना सह मानपात्रविशेषेण च युद्धं करोतीति कृत् तस्य अर्जुनस्य मनः । मनोरथः इत्यर्थः । द्रोणेन सह मानपात्रेण च युद्धे विषयेऽपि अभूत् । हि यस्मात् सर्वापि जनता जनसमूहः उत्तरादुत्तरं श्रेष्ठात् श्रेष्ठतरं उपर्युपरीति वा श्रेयः काङ्क्षते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥१३॥

---

१ 'ततः' इति पाठः २ 'रथरक्षिण' इति पाठः ३ 'वीक्षमाणेन माधवेन' इति पाठः ४ 'तुरगेण प्लवग' इति पाठः ५ 'दुर्निरोधरथचर्यमाचार्य' इति पाठः ६ 'काङ्क्षति' इति पाठः .

दाता ग्रहीता[1] च धनजयो वेत्युद्दामशब्दो भुवनेऽस्ति[2] यस्य ।
विस्फारघोषो धनुषोऽस्य भूयान्विजृम्भते स्म द्विषतामसह्य ॥१४॥

नामैषा मे ज्यायस पुण्यकीर्तेरासीदिष्ट मात्स्यपुर्यामितीव ।
गाण्डीवोत्थैरेष बाणैर्हताना कङ्कान्क्रव्यैर्विद्विषा पर्यताप्र्सीत् ॥१५॥

तदनु सव्यसाचिशरवीचीनीचीकृतभुजदम्भविजृम्भ कुम्भसभव समराय परिगृहीतेषु सविधानेषु तूणीरमात्रमेव[3] प्रतिभटोन्मुख[4] विदधानैर्योधै साक चण्डभानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कटकसीमानमासीदत्[5] ॥

दातेति । यस्य गाण्डीवस्य दाता च धनजय ग्रहीता प्रतिग्राही च धनजयो वा धनजय एवेत्यर्थ । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवाथ च समुच्चये' इत्यमर । एकोऽग्नि , अपरोऽर्जुन इति तत्त्वम् । 'धनजयोऽर्जुने वह्नौ' इत्यमर । इत्युक्त प्रकार उद्दाम महान् शब्द्यते कीर्त्यते इति शब्द यस्य भुवने अस्ति । प्रसिद्ध इत्यर्थ । तस्यास्य धनुष गाण्डीवस्य सबन्धी भूयान् गम्भीर विस्फारघोष गुणटकार द्विषता असह्य सोढुमशक्य । कणकठोर सन्निति यावत् । विजृम्भते स्म । 'धनजयौ' इति द्विवचनान्तपाठस्तु दातृप्रतिग्रहीत्रो द्वित्वेन प्रतीत्याधायक कविविवक्षितविरोधाभासास्फोरकत्वात् उपेक्ष्य ॥ १४ ॥

नामेति । एषा कङ्काना नाम कङ्क इति सज्ञा मे मम सबन्धिन पुण्यकीर्ते ज्यायस ज्येष्ठस्य धर्मराजस्य मात्स्यपुर्यां विराटनगरे । तत्रावस्थानसमय इति भाव । इष्ट काङ्क्षित आसीत् । इत्युक्तहेतोरिवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽर्जुन गाण्डीवादुत्थै प्रयुक्तै बाणै हताना विद्विषा क्रव्यै मासै कङ्कान् गृध्रान् पर्यताप्र्सीत् । तृप्यते परिपूर्वाल्लुटि सिचि वृद्धि । शालिनी ॥ १५ ॥

तदन्विति । तदनु सव्यसाचिन अर्जुनस्य शराणा वीचिभि परम्पराभि नीचीकृता क्षीणीभूता भुजयो दम्भविजृम्भा दर्पचेष्टित यस्य तथोक्त कुम्भसभव द्रोण चण्डभानु सूर्य चरमगिरे अस्तशैलस्य कटकसीमान नितम्बप्रदेशमिव स्वस्यमपि समराय युद्ध कर्तुमिति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी । परिगृहीतेषु सविधानेषु साधनाना मध्य इत्यर्थ । तूणीरमात्र एक निषङ्गमेव प्रतिभटाना शत्रुवीराणा उन्मुख अभिमुख विदधानै कुर्वाणै । पृष्ठ प्रकाश्य पलायमानैरित्यर्थ । योधै साक भटै सह कटकसीमान शिबिरप्रदेश प्रति आसीदत् प्राप्तवान् । 'कटक वलये सानौ राजधानीनितम्बयो ' इति वैजयन्ती । अत्र प्रकृतयोरेव भारद्वाजभास्करयो श्लेषभित्तिकालब्धैक्यकटकसीमाप्रवेशेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । एव कुम्भे सभवति वर्तत इति कुम्भसभव । तत्परिमि

---

१ 'अपि धनजयावित्युद्दामशब्दौ' इति पाठ २ 'भुवनेषु' इति पाठ ३ 'तूणी' इति पाठ ४ 'प्रतिभटाभिमुख' इति पाठ ५ 'स्वकटकस्य सीमान' इति पाठ .

अन्येद्युर्द्रोणसचोदितनृपवचने तस्थिवद्भिस्त्रिगर्तै-
राहूतेऽन्यत्र योद्धु गतवति विजये कृष्णक्लृप्तप्रशसे ।
प्रातस्ते धार्तराष्ट्रा परबलमभजन्वीतभीकैरनीकै-
र्दावज्वालेन शून्य वनमिव चमरा वल्गवद्भि स्वयूथै ॥१६॥
भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-
न्रन्ध्रान्वेषैकतानो रथमविनिकषा स्थापिते धर्मसूनो ।
कृष्णाभ्या रक्षणाय प्रथितभुजमदे सत्यजित्युत्स्फुलिङ्ग
दृष्टयोर्युग्म निधाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविक्षदेक ॥१७॥
विद्ध्वा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-
निर्धूनितेन सरुषा गुरुणा निकृत्तम् ।

तिजलादि तस्य शरवीचिभि बहुतरजलतरगान्तर्हितत्वमनुरूपमित्यानुरूप्यघट-नात्मक समालकारश्च द्वयो ससृष्टि ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु परस्मिन् दिवसे प्रात द्रोणेन सचोदितस्य त्रिगर्तै सह अर्जुनस्य युद्ध घटयेति प्रेरितस्य नृपस्य दुर्योधनस्य वचने तस्थिवद्भि त्रिष्ठद्भि अतएव त्रिगर्तै सुशर्मादिभि योद्धु आहूते कृष्णेन क्लृप्ता सघटिता प्रशसा 'आहूतान्नान्यतो गच्छेयम्' इति विजयव्रतस्तुति यस्य तस्मिन् अतएव विजये अर्जुने अन्यत्र गतवति सति ते धार्तराष्ट्रा वीता भी येषा तै गत-भयै । अर्जुनराहित्यादिति भाव । शैषिक कप् । अनीकै बलै सह परेषा पाण्डवाना बल चतुरङ्ग चमरा मृगविशेषा वल्गवद्भि प्लवद्भि स्वै यूथै सजा-तीयसघै सह दावज्वालेन शून्य वनमिव अभजन् प्राप्तवन्त । 'द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यनुशासनाज्ज्वालेनेति पुस्त्वनिर्देश । उपमालकार ॥ १६ ॥

भारद्वाज इति । अपि किंचेत्यर्थ । तस्मिन्नहनि कुरुपते दुर्योधनस्य वाञ्छितमर्थं धर्मराजग्रहणरूप विधास्यन् करिष्यन् अतएव रन्ध्रस्य परिच्छि-द्रस्य अन्वेषे विचारणे एकतान अनन्यवृत्ति भारद्वाज धर्मसूनो रक्षणाय रथ अविनिकषा तद्रथस्य समीपे । 'अभित परित –' इत्यादिना द्वितीया । कृष्णाभ्या श्रीकृष्णार्जुनाभ्या स्थापिते निवेशिते प्रथित प्रसिद्ध भुजयो मद दर्प यस्य तस्मिन् सत्यजिति नाम पाञ्चाले उद्यन्त स्फुलिङ्गा क्रोधाग्निकणा यस्मात्तत् दृष्ट्यो नेत्रयो युग्म निधाय । तमेव दर्शदर्शमित्यर्थ । एक अर्जुन-राहित्यादप्रतिभट सन्नित्यर्थ । प्रतिभटपृतनाया शत्रुसेनाया कुक्षिं मध्यभाग आविक्षत् प्रविष्टवान् । स्रग्धराद्वयम् ॥ १७ ॥

विद्ध्वेति । रथ्यान् द्रोणरथाश्वान् अपास्य विहाय युगमात्र अश्वस्कन्धवा-

---

१ 'प्रसङ्गे' इति पाठ २ 'रथमथ' इति पाठ ३ 'निखाय', 'विधाय' इति पाठ ४ 'युद्ध्वा' इति पाठ

तस्याथ रङ्गभुवि सत्यजितोत्तमाङ्ग
बाष्पाम्बुभि सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥
उच्चया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठ समागते ।
पार्थस्य पश्यतोऽग्रे त प्राणा अपि तथाचरन् ॥ १९ ॥
तस्याथ द्वेषिसेनाजलधिकवलनात्कुम्भयोनित्वकीर्ति
स्पष्टीकर्तु स्वकीयामिव कुतुकवत पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।
भीमो रथ्यानमथ्नाद्द्रुपदतनुभव सूदयामास सूत
कोदण्ड केतुदण्ड द्वयमपि शकलीचक्रतुर्दस्रपुत्रौ ॥ २० ॥

ततस्तादृश कुम्भसभवस्याभिषङ्गमभिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णताल-समीरणसमृद्धिपरिणतचक्रवातगर्भपरिभ्रमद्रथकेतुपताकापटसहस्र-

---

ह्यतिर्यग्दारुविशेषमेव विद्धा निभिद्य चिरेण निर्धूनितेन व्याकुलीकृतेन अतएव सरषा सक्रोधेन गुरुणा द्रोणेन निकृत्त छिन्न तस्य सत्यजित उत्तमाङ्ग शिर रङ्गभुवि युद्धभूमौ । 'रङ्गो रणतले रागे' इति विश्व । युधिष्ठिरस्य बाष्पाम्बुभि सह पपात । 'युद्धा' इति पाठोऽसगतत्वादुपेक्ष्य ॥ १८ ॥

उच्चयेति । तस्मिन् द्रोणे उच्चया महत्या त्वरया उपकण्ठ समीप प्रति समागते सति अग्रे पुर । स्वसमीप इति यावत् । त द्रोण पश्यत पार्थस्य युधिष्ठिरस्य प्राणा अपि तथा उक्तप्रकार आचरन् उपकण्ठ कण्ठसमीप समागता इत्यर्थ । कण्ठगतप्राणो भीत्याभूद्धर्मराज इत्यर्थ । अत्र द्रोणस्य युधिष्ठिरप्राणाना च श्लेषभित्तिकाल्ब्धैक्येनोपकण्ठसमागमनेन धर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद ॥ १९ ॥

तस्येति । अथ समीपागमनानन्तर द्वेषिणा सेनाया एव जलधे कवलनात् क्षपणात् स्वकीया कुम्भयोनित्वेन अगस्त्यभावेन घटोत्पत्त्या च या कीर्ति ता स्पष्टीकर्तु कुतुकवत कुतूहलिन इव स्थितस्येत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता । द्रोणस्य पार्श्व प्रति वेगात् अभ्येत्य आगत्य । 'कोपात्' इति पाठान्तरम् । भीमो रथ्यान् अमथ्नात् हन्ति स्म । मथ्नाते कर्तरि लङ् । द्रुपदतनुभव धृष्टद्युम्न सूत सारथिं सूदयामास निजघ्ने । दस्रयो अश्विनो पुत्रौ नकुल सहदेवश्च कोदण्ड केतुदण्ड च द्वयमपि शकलीचक्रतु चिच्छिदतु । स्रग्धरा ॥ २० ॥

तत इति । तत अनन्तर तादृश उक्तविध कुम्भसभवस्य द्रोणस्य अभिषङ्ग पराभव अभिवीक्ष्य क्रोधनतया अतिक्रोधेन रणे मत्त उन्मादित भगदत्त

---

१ 'वराङ्ग' इति पाठ　२ 'द्वेष्टृसेना' इति पाठ　३ 'कोपात्' इति पाठ ।
४ 'दलया' इति पाठ

सपादितसमरसागरावर्तवशवदफेनकूटशोभानि सकलदिङ्मुखघण्टापथजाङ्घिकघण्टाभरणरणितबधिरीकृताष्टलोकपालपुरजनानि [1]निबिडितसुरसमाजसमाक्रान्तगगनमण्डपसधिबन्धस्थिरीकरणाय [2]दत्तायतेन्द्रनीलस्तम्भानिव शुण्डादण्डानूर्ध्वमु[3]न्नमयमानानि समस्तानि हास्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य रणमत्तो भगदत्त सुप्रतीकमधिरूढो हठाद्भीममभिदुद्राव ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके [4]दूरेऽपससुर्द्विषता बलानि ।
परश्वधास्त्रे पतिते जलानि पत्युर्नदीना[5]मिव पश्चिमस्य ॥ २१ ॥

सुप्रतीक नाम औपवाह्य गज अधिरूढ सन् कर्णौ तालौ व्यजने इव तयो सबन्धिन्या समीरणसमृद्ध्या वायुमण्डल्या परिणताना सजाताना चक्रवाताना गर्भेषु मध्येषु परिभ्रमद्भि रथकेतुषु पताकापटाना सहस्रै सपादिता समरस्यैव सागरस्य आवर्ताना भ्रमीणा वशवदानि । परिभ्रमन्तीत्यर्थ । यानि फेनकूटानि तेषा शोभा यैस्तथोक्तानि सकलानि दिशा मुखानि अग्राण्येव घण्टापथा महामार्गा तेषु जाङ्घिके वेगेन गच्छद्भि घण्टाभरणाना रणितै घणघणारावै बधिरीकृता । विदारितकर्णा इत्यर्थ । अष्टाना लोकपालाना इन्द्रादीना पुरेषु अमरावत्यादिषु जना यैस्तथोक्तानि। निबिडितै सान्द्रीभूतै सुराणा समाजै सघै सम्यक् आक्रान्तस्य गगनस्यैव मण्डपस्य सधिबन्धेषु स्थिरीकरणाय दार्ढ्यसपादनार्थ दत्तान् स्थापितान् आयताश्च इन्द्रनीलस्तम्भानिव स्थितान् शुण्डा दण्डा इव तान् । 'शुण्डा करिकरे मध्ये' इति विश्व । उन्नमयमानानि ऊर्ध्व प्रसारयन्ति समस्तानि हास्तिकानि गजवृन्दानि पुरस्तात् विस्तार्य हठात् बलात् भीम अभिदुद्राव धावितवान् ॥

घोर इति । घोरे भयकरे सुप्रतीके भगदत्तगजे अभियाते प्राप्ते सति द्विषता बलानि चतुर्विधानि परश्वध इत्यस्त्रे आयुधे परशुरामीये पतिते प्रविष्टे सति पश्चिमस्य नदीना पत्यु समुद्रस्य जलानीव दूरे अपसस्रु अपचक्रमु । 'अम्बुपूरा' इति पाठे उपमाया भिन्नलिङ्गाख्य इति दोषापत्ति । परश्वधोऽस्यास्तीति परश्वध परशुराम । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच । तस्यास्त्र इत्यर्थ । तेन न्यूनपदत्वाख्यदोष इत्यपि प्राहु । पुरा किल परशुरामेण विप्रदत्ताया क्षितौ स्थितिं जुगुप्समानेन वासदेशायाथितोऽब्धि तत्परश्वधपरिक्षिप्त सुदूरमपससारेति पौराणिका ॥ २१ ॥

---

१ 'निबिड' इति पाठ २ 'दत्तानि द्र' इति पाठ ३ 'उन्नमय्य' इति पाठ ४ 'दूर ससप द्विषता बलौघ' इति पाठ ५ 'अम्बुपूरा' इति पाठ.

केतून्पातयतो रथाञ्श्लथयतो दन्तावलान्कृन्ततो
घोटान्पाटयतो विभिद्य गदया भीमो द्विपान्विद्विषाम् ।
सग्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसलक्ष्यमाणस्वक-
च्छायामात्रसहायमेव विदधे त सुप्रतीक क्षणात् ॥ २२ ॥

पादाग्रहस्तरदनप्रतिघातलीलाभग्नारिरक्त[1]मसृणो भगदत्तदन्ती ।
आलक्ष्यत क्षितिभृतस्तटवप्रकर्मण्यालिप्तगात्र इव गैरिककर्दमेन २३

तदनु करटिमल्ल तत्र वीक्ष्यापतन्त
दलितपरबल त दन्तकुन्त वहन्तम् ।
चकितहृदयवृत्ते सगरे वायुसूनो-
र्जनकगुणसमृद्धिर्जङ्घयोराविरासीत् ॥ २४ ॥

केतूनिति। अथ केतून् पातयत, रथान् श्लथयत शिथिलान् कुर्वत, दन्तावलान् गजान् कृन्तत छिन्दत, घोटान् अश्वान् पाटयत विदारयत, विद्विषा द्विपान् गजान् गदया विभिद्य भीम त सुप्रतीक भगदत्तगज क्षणात् सग्रामाङ्गणे युद्धदेशे रक्तवारिणा शोणितोदकाना लहरीषु महातरगेषु सलक्ष्यमाणा परिदृश्यमाना स्वका च्छाया प्रतिबिम्ब एव च्छायामात्र सहाय यस्य तथोक्तम्। विदधे चक्रे। तदितरान् सर्वानप्यवधीदित्यर्थ । अत्र सुप्रतीकभिन्नसर्वगजवधस्य स्वच्छायामात्रतत्सहायकत्वरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्तालकार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २२ ॥

पादेति। पादाग्रै भग्नपादै चतुर्भि हस्तेन शुण्डया रदनाभ्या दन्ताभ्या च प्रतिघातलीलया प्रहारक्रियया भग्नाना अरिदन्तिना शत्रुगजाना रक्तेन मसृण । लिप्त इत्यथ । भगदत्तस्य दन्ती सुप्रतीक । क्षितिभृत अद्रे तटे वप्रकर्मणि उत्खातकेल्या गैरिकस्य रक्तधातुविशेषस्य कर्दमेन पङ्केन आ समन्तालिप्त गात्र यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आलक्ष्यत ददृशे। लोकैरिति शेष । लक्षते कर्मणि लङ् । यत्त्वत्र पादाना अग्रहस्ताना शुण्डाग्राना रदनाना च प्रतिघातेनेति, यच्च वात्रैव गैरिकाणा मन शिलानामिति व्याख्यानुसारेण 'धातुर्मन शिलाद्यद्रेर्गैरिक तु विशेषत ' इत्यमरकोशलेखन नृसिहस्य, तत्तस्य विभ्रमन्यस्य न चोद्यम् । अग्रहस्तस्यैक्य रदनयोर्द्वित्व गैरिकमन शिलयोर्विजातीयत्व चानुभवता सहृदयाना पर प्रसिद्धिविरुद्धत्वाख्यो दोषस्तु हृदय धुनोति ॥ २३ ॥

तदन्विति। तदनु तत्र युद्धभूमौ दन्त कुन्त आयुधविशेष इव त वहन्त अतएव दलित विदारित परबल शत्रुसैन्य यस्मिस्तत्तथा। आपतन्त आगच्छन्त त करटिमल्ल गजश्रेष्ठ सुप्रतीक वीक्ष्य सगरे युद्धे विषये चकिता भीता हृदयस्य

---

१ 'धावतो' इति पाठ

इति सुप्रतीकसङ्क्षुभितनिजध्वजिनी[1]कोलाहलसमाकर्णनाकुलमा[2]नसो वासवसूनुर्महेषुनिषूदितावशेषसशप्तकगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्रवेगार्धं विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ तौ[3] कुम्भजातकिरातराजौ निरुद्ध्य चिरेण योधयामास ॥

ततः[4] ।

मनश्च पार्थस्य रथं च भङ्क्तुं[5] मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।
सारथ्यचातुर्यवशेन शौरेर्भग्नः स तस्यैव मनोरथोऽभूत् ॥ २५ ॥

मनस वृत्ति अवस्था यस्य तस्य वायुसूनो भीमस्य जङ्घयो जनकस्य वायो गुण गमनवेग तस्य समृद्धि आविरासीत् जाता। पलायितोऽभूदित्यर्थ । अत्र तादृशवस्तुप्रतीकावलोकनस्य पलायनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । 'धावतो वायुसूनो' इति पाठान्तरत् ॥ २४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सुप्रतीकेन सङ्क्षुभिताया निजाया ध्वजिन्या सेनाया कोलाहलस्य सकुलारावस्य समाकर्णनेन आकुल व्याकुल मानस यस्य स । वासवसूनु अर्जुन महद्भि इषुभि बाणै निषूदितेभ्य निहतेभ्य अवशेषाणा सशप्तकाना नाम त्रैगर्तांना गणस्य दूर निरासे विषये प्रयुज्यमानस्य वायव्यास्त्रस्य यो वेगस्तस्मादर्धं वेग विभज्य । निजाय रथाय वितीर्णवान् दत्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । तूर्ण सत्वरं आसाद्य समीप गत्वा निर्वेलानि अपाराणि भुजयो गर्वस्य दुर्विलसितानि दुश्चेष्टितानि ययोस्तौ । कुम्भजात द्रोण किरातराज भगदत्त तौ द्वावपि निरुध्य चिरेण योधयामास युद्धमकारयत् । तावात्मनेति शेष । द्रोणभगदत्तावित्यर्थं ॥

ततः इत्युत्तरेणान्वय ॥

मन इति । तत अर्जुननिरोधानन्तर पार्थस्य अर्जुनस्य मनश्च रथ च भङ्क्तु भञ्जयितु मदावलेन्द्रस्य सुप्रतीकस्य करे शुण्डाया प्रवृत्ते व्यापृते सति। शौरे श्रीकृष्णस्य सारथ्ये चातुर्यवशेन नैपुण्यप्रभवेन स अर्जुनमनोरथभङ्गविषयक तस्य सुप्रतीकस्य मनोरथ एव भग्नोऽभूत् । मनश्च भग्नोऽभूत् । रथश्च भग्नोऽभूदिति चार्थ । आगच्छतस्तस्य मार्गादन्यतो रथ गमयामासेति परमार्थ । अत्र पार्थमनोरथभङ्गार्थमुद्यतस्य सुप्रतीकस्य मनोरथभङ्गवर्णनादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमप्रभेद मनस रथस्य कामस्य च त्रयाणा मनोरथशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ २५ ॥

---

१ 'ध्वजिनीचर' इति पाठ २ 'समाकुल' इति पाठ. ३ 'तौ' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तत' इति नास्ति क्वचित् ५ 'हन्तु' इति पाठ.

पार्थस्य तस्य तदनु प्रहिता वधाय
भङ्ग ययौ पथि शरैर्भगदत्तशक्ति ।
प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या
नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

अथ तेन हरे सुताय मुक्त हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमस्त्रम् ।
तदिद वनमालया मुकुन्द सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैषीत् ॥ २७ ॥

स फल्गुनस्तत्र चकार बाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जित स्वम् ।
कुलाचलात्पीवरमप्यराते करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम ॥ २८ ॥

पार्थस्येति । तदनु सुप्रतीकशुण्डाप्रहारव्यसनानन्तरम् । तस्य पार्थस्य अर्जुनस्य वधाय वध कर्तुमिति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी । प्रहिता प्रेरिता भगदत्तस्य शक्ति नाम आयुध पथि मार्गमध्ये शरै अर्जुनबाणै भङ्ग छेद ययौ । शक्ति सामर्थ्य भङ्ग पराजय ययावित्यपि प्राहु । यत् यस्मात् तस्या भगदत्तशक्ते प्रस्थानकर्मणि अर्जुनवधार्थ प्रयाणस्य समये भय भङ्गजन्य ददातीति तद्दायि नागस्य सर्पस्य गजस्य च । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमर । दर्शन समीपे । नतु किंचिद्दूर गमनानन्तरमित्यर्थ । अजायत अभूत् । तस्माद्भङ्ग ययावित्यन्वय । अत्र नागदर्शनस्य हेतो भङ्गस्य हेतुमतश्च द्वयोरुक्तर्हेतुरलंकार । नागशब्दश्लेषभित्तिकालब्धसर्पगजद्वयाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'शशसर्पवृकादीना दर्शनाद्भयमाप्नुयात्' इति शाकुना ॥ २६ ॥

अथेति । अथ शक्तिभङ्गानन्तरम् । तेन भगदत्तेन हरे इन्द्रस्य सुताय अर्जुन हन्तुमिति पूर्ववच्चतुर्थी । मुक्त आत्मा स्व विष्णु दैव यस्य तथोक्तम् । अस्त्र वैष्णवास्त्र विष्णोर्भूप्रार्थनया लब्ध्वा पित्रा दत्त मुकुन्द श्रीकृष्ण स्वय हृदि कृत्वा वक्षसा गृहीत्वा । अर्जुन ततो मोचयित्वेति यावत् । तत् वक्षसा गृहीतमिद वैष्णवास्त्र वनमालया सह वास्तव्य एकत्रवासी य कुटुम्बी गृही तस्य भाव तत्ता ता तया सह स्थितिं अनैषीत् प्रापयामास । तदस्त्र वनमालेव कृष्णस्य वक्षसि काचिन्मालाभूदित्यर्थ । 'वज्र तृणप्रायता वह्नि शीतलता हिम दहनतामायाति यस्येच्छया' इत्यागमादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ २७ ॥

स इति । स फल्गुन अर्जुन स्व आत्मान तत्र तदानीं अन्त्याक्षरेण फल्गुनेति नामनि अन्तिमवर्णेन । नकारेणेति यावत् । वर्जित रहित फल्गुम् । असारमित्यर्थ । 'वाच्यवत्फल्ग्वसार च' इति यादव । चिकीर्षु कर्तुमिच्छु कि च कुलाचलात् हिमवदादेरपि पीवर पृथुल अराते शत्रो भगदत्तस्य करेणु गज सुप्रतीक आद्याक्षरस्य ककारस्य योगेन सबन्धेन शून्य रेणुम् । लवशश्छिन्नमित्यर्थ ।

'दयिनोस' इति पाठ २ 'कृत्ल' इति पाठ ३ 'क्रौञ्चाचलात्' इति पाठ .

मदपङ्कललामगन्धिफालं मघवत्सूनुररेर्निपात्य शीर्षम् ।
पृथुलां मुदमाददे ततोऽसौ पृथिवीगन्धवतीति गौतमोक्ते ॥ २९ ॥

भगदत्ते वधं याते सह मत्तेन दन्तिना ।
सत्यजिन्नाशशोकार्तिमत्यजन्पाण्डुनन्दनाः ॥ ३० ॥

तदनु नाम्नारुणे तेजसि सन्ध्ययापि तादृशे कलशयोनि स्वयं-नाम्ना गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विधस्त्रिभिरेवाङ्गैर्विरलितेन बलेनानुगम्यमानस्तादात्विकं स्वमनोरथमिव दूष्यतामुपगतमावासं शनैः शनैरावव‍ृत्ते ॥

चकार । अत्र फल्गुनकरेणुशब्दयोस्तदर्थयोश्च अभेदाभिमानान्नावाच्यवचनत्वदोषः । अत्र फल्गुनस्यान्त्याक्षरराहित्यचिकीर्षौ सुप्रतीकस्य स्वस्यैव तद्विरुद्धाद्यक्षरशून्यत्वप्राप्तेर्विषादनं नामालंकारः । 'इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम्' इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

मदेति । ततः सुप्रतीकवधानन्तरम् । असौ मघवतः इन्द्रस्य सूनुः अर्जुनः मदपङ्केन कस्तूर्या यल्ललामं तिलकभूषणं तस्य गन्धोऽस्यास्तीति गन्धि फालं ललाटं यस्य तथोक्तम् । अतएव अरेः भगदत्तस्य शीर्षं शिरः निपात्य पातयित्वा । भुवीति शेषः । पृथिवी भूमिः गन्धः अस्या अस्तीति गन्धवती इत्युक्तप्रकाराया गौतमस्य नैयायिकस्य उक्तेः वाक्यस्य पृथुलां महतीं मुदं आददे चकार । तदुक्तिं प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धामकरोदित्यर्थः । अत्रैकत्र विलसत्कस्तूरीतिलकफालभगदत्तशीर्षपातनेन सर्वत्र तस्या गन्धवत्त्वबोधकगौतमोक्तिप्रमोदकरणासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । औपच्छन्दसिकम् ॥ २९॥

भगदत्त इति । भगदत्ते मत्तेन दन्तिना सुप्रतीकेन सह वधं याते प्राप्ते सति पाण्डुनन्दनाः युद्धिष्ठिरादयः सत्यजितः पाञ्चालस्य नाशेन द्रोणकृतेन यः शोकः तस्मादार्तिं व्यथां तां अत्यजन् तत्यजुः । शत्रूणां व्यसनेन महदप्यात्मव्यसनं निरस्यत इति भावः ॥ ३० ॥

तदन्विति । तदनु नाम्ना अरुणे तेजसि सूर्ये सन्ध्यया सायंकालिकया । तद्रागेणापीति यावत् । तादृशे अरुणे सति । 'अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदे स तु त्रिषु' इत्यमरः । कलशयोनिः द्रोणः । स्वयं नाम्ना गुरुरपि व्यथया पराभवदुःखेनापि तादृग्विधः गुरुः दुर्भरः सन्नित्यर्थः । त्रिभिरङ्गैः तुरगरथपदातिभिरेव विरलितेन असान्द्रेण । तुरीयाङ्गस्य गजरूपस्य भीमेन भङ्गत्वादिति भावः । बलेन अनुगम्यमानश्च सन् । तदा तस्मिन् काले भवं तादात्विकम् । 'तत्काले तु तदात्वं स्यात्' इत्यमरः । स्वं स्वीयं मनोरथं युधिष्ठिरग्रहणविषयकं

---

१ 'भाल' इति पाठः २ 'आदधात्' इति पाठः ३ 'हस्तिना' इति पाठः
४ 'पार्थसैनिकाः' इति पाठः ५ 'तादात्विकमनोरथं' इति पाठः

शिबिरमेत्य तदैव सुयोधन शितशरव्रणमोचितकञ्चुकम् ।
मृदुलमञ्चगत कलशोद्भव विरचिताञ्जलिरेवमभाषत ॥ ३१ ॥
महारथ त्व मम वाञ्छितद्रु फलेग्रहि न प्रतनोषि यस्मात् ।
कृपेतिशब्दोऽपि बभूव नून ह्रस्वस्त्वयि श्याल इव त्वदीये ॥ ३२ ॥

भगवन्, त्वमिद[1] सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।
पितामह सोऽपि पृषत्कतल्पे वपुर्निज माधवमन्तरङ्गे ।
तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धि कृत्वा हि[2] धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥३३॥

मिव दृष्यता निष्फलत्वान्निन्द्यत्व वन्नमयत्व च उपगत प्राप्त आवास शिबिर प्रति शनै शनै आववृते प्रत्यावृत्तवान् । अत्रारुणे गुरुरित्यत्र केवलप्रकृतास्पद-श्लेषद्वयस्य निन्द्यत्ववन्नमयत्वयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धैक्येन दूष्यत्वेन द्रोणमनोरथशिबिरयोरौपम्यगमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च तिलतण्डुलन्यायेन ससृष्टि ॥

शिबिरमिति । तदैव सुयोधन शिबिर द्रोणावास प्रति एत्य आगत्य शितै तीक्ष्णै शरै यानि व्रणानि तेभ्यो मोचित शनैस्त्याजित कञ्चुक कवच यस्य तथोक्तम् । मृदुले मञ्चे शयने गत शयित कलशोद्भव द्रोण प्रति विरचित अञ्जलि नमस्कार येन तथोक्त सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अभाषत उक्तवान् । द्रुतविलम्बितम् ॥ ३१ ॥

महारथेति । हे महारथ द्रोण, त्व यस्मात्कारणात् मम मदीय वाञ्छित मनोरथमेव द्रु वृक्ष फलेग्रहिं सफलम् । फलानि गृह्णातीत्यर्थे 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' इति निपातनात्साधु । न प्रतनोषि न करोषि । तस्मात् शब्द्यते व्यवह्रियत इति शब्द पदार्थ । कृपेति दयानामक स 'कृ—पा' इत्यक्षरद्वयात्मक दीर्घान्तपद च त्वदीये स्याले पत्नीभ्रातरि शारद्वत इव त्वय्यपि ह्रस्व अत्यल्प ह्रस्वान्तश्च बभूव । मत्काङ्क्षित प्रतिज्ञाय तदनिर्वहणान्मयि तव करुणालेशोऽपि नास्तीत्यर्थ । अत्र मनोरथसफलीकरणाभावेन करुणाशून्यत्वानुमानादनुमानालकारस्य कृपद्रोणयो श्लेषभित्तिकालब्धैक्यात्यल्पत्वाकारान्तत्वद्वयात्मकह्रस्वत्वाश्रयकृपेति-शब्दवत्त्वेनौपम्यगमकतुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ३२ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् द्रोण, त्व इद 'पितामह सोऽपि' इति वक्ष्यमाणवाक्य सावधानेन एकाग्रेण चेतसा मनसा स्मरणपथ स्मृतिविषयत्व अधिरोपय प्रापय ॥

पितामह इति । अपि किंचेत्यर्थ । स लोकैकवीरत्वेन प्रसिद्ध पिता-

---

१ 'भवदभिधामिदानीं स्मरणपथमारोपय चेतसा सावधानेन' इति पाठ

२ 'च' इति पाठ

तमेत दयमानेन समेत शोकसपदा ।
ऊचेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणाब्धिना ॥ ३४ ॥

बाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवाना पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् ।
प्रात श्व एवाखिलधार्तराष्ट्रान्सचारयेय युधि वाहिनीषु ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्वास्य राजान सदनाय विसृष्टवतो मुहुर्मुहुरर्जुनस्य सव्यसाचित्वशैलीमनुचिन्त्य हृदि रणरणिकामनणीयसी बि-

मह भीष्म निज वपु शरीरं पृषत्कतल्पे शरशयने माधव श्रीश अन्तरङ्गे मनसि स्म मदीया कार्यस्य पाण्डवजयस्य सिद्धिं तवैव । नान्यस्येत्यर्थ । हस्ते कृत्वा निधायेति त्रिष्वपि योज्यम् । स्व स्वात्मक धाम चिन्मय तेज गन्तु तस्मिन् लयेनैक्य प्राप्तु इयेष हि इच्छति स्म खलु । स्व स्वीय धाम स्थान स्वर्ग गन्तु इयेष हि । तस्य वस्वात्मकत्वादिति केचित् । अतस्त्वदेकपरायणे मय्यव-श्यकरणीया दयेति भाव । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालकार ॥ ३३ ॥

तमिति । शोकस्य सपदा समृद्ध्या समेत अन्वित त उक्तप्रकारेण प्रार्थयमान एत दुर्योधन प्रति नीचेतराणा अनल्पाना गुणाना वात्सल्यगाम्भीर्या-दीना अब्धिना । आश्रयेणेत्यर्थ । अतएव दयमानेन सकरुणेन तेन गुरुणा द्रोणेन । अथ दुर्योधनप्रार्थनानन्तर ऊचे उक्तम् । ब्रुवतेर्भावे लिटि वच्यादेश । लाटानुप्रास ॥ ३४ ॥

बाष्पेति । हे नृप, श्व परस्मिन् दिने प्रातरेव युधि युद्धे । पाण्डवाना युधिष्ठिरादीना पाण्डो श्वेतरूपस्य इमे पाण्डवा राजहसा तेषामिति च । 'राजहसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता' इत्यमर । बाष्पस्य नेत्रजलस्य अतिवृष्टौ सत्यामपि धार्तराष्ट्रान् युष्मान् नीलहसाश्च । वाहिनीषु सेनासु नदीषु च । पाथोरुहव्यूहेन पद्माकारसेनाविन्यासविशेषेण कमलवृन्देन च वितीर्ण दत्त । लब्ध इति यावत् । मोद सतोष येषा तथोक्तान् । सचारयेय प्रचारयेयम् । 'धार्तराष्ट्रोऽसिते हसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'सेनानद्योस्तु वाहिनी' 'व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयो' इति क्रमेण विश्वामरौ । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभास ॥ ३५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा त राजान दुर्योधन आश्वास्य निर्दु ख कृत्वा । सदनाय निवासाय विसृष्टवत आज्ञातवत । किच मुहुर्मुहु अर्जुनस्य सव्यसाचित्वशैलीं हस्तद्वयेनापि बाणप्रयोगस्वभाव अनुचिन्त्य स्मृत्वा । अनणीयसीं महतीं रणरणिका हृदि मनसि बिभ्राणस्य वहत । 'रणरणिका सताप पश्चात्तापोऽनुतापश्च' इत्यमर । द्रोणस्य सकाशात् विनिर्गता निद्रामेव सखीं विचेतु अन्वेषितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि तरसा वेगेन । निरगात्

१ 'पयोरुह' इति पाठ २ 'अनुविचिन्त्य' इति पाठ

भ्राणस्य द्रोणस्य सकाशाद्विनिर्गता निद्रासखीं विचेतुमिव सा नि-शापि तरसा निरगात् ॥

अपरेद्युरसौ वृतो बलौघैरथ भेरीनिनदैर्नभो विभिन्दन् ।
कवची विशिखी रथी शरासी कलशीसूनुरवाप युद्धभूमिम् ॥३६॥
द्रोणस्य सेनाचरधूलिपाली क्षोणेस्तु नग्नकरणी बभूव ।
घटाथ तस्या कटदानपूरै पट पुन सघटयाचकार ॥ ३७ ॥
आश्चर्यस्थूललक्ष्य तदनु दिविषदामन्तरिक्षस्थिताना
क्षोणीन्द्राणा रिपूणामसुमृगहरणे कूटयन्त्रायमाणम् । १
गन्धर्वै केसराढ्यैर्मदमधुभिरिभै केतुपत्रै शताङ्गै
पद्मव्यूह व्यतानीत्प्रधनभुवि गुरु सायुगीनाग्रगण्य ॥३८॥

गच्छति स्म । निर्निद्रमेव द्रोण सर्वा रात्रि व्यनैषीदित्यर्थ । अत्र रणरणिका शब्दस्त्रीलिङ्गादिमहिम्ना अन्यकान्ताश्लिष्टप्रियाविलोकनकुपितनिष्क्रान्तनायिकान्वेषिसखीवृत्तान्तप्रतीते समासोक्ति । तस्याश्च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षायाश्चैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्यु परस्मिन् दिवसे असौ कलशीसूनु द्रोण । कवचमस्यास्तीति कवची । एवमग्रे । विशिखी बाणवान् । रथी । शरासी चापवाश्च सन् । निजैर्बलौघै सह रथाना निनदै नेमिघण्टाघणघणात्कारै भेरीणा निनदै भाकारैश्च नभ आकाश विभिन्दन् युद्धभूमि अवाप । औपच्छन्दसिकम् ॥३६॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य सेनाभ्य चरति उद्गच्छतीति सेनाचरी च सा धूलिपाला रज पटल क्षोणे भुवस्तु नग्नकरणी विवस्त्रत्वकारिणी । समुद्रशोषणीति यावत् । बभूव । समुद्रस्य तद्वस्त्रस्थानीयत्वादिति भाव । अथ घटा तदीयगज पङ्क्ति । 'घटा गोष्ठ्या हस्तिपङ्क्तौ' इत्यमर । कटयो कुम्भयो दानपूरा मदजलप्रवाहा तस्या क्षोणे पट समुद्र पुन सघटयाचकार योजयामास । अब्धि पूरयामासेत्यर्थ । अत्र नग्नीकृताया भुव पुन पटसघटनरूपपूर्वावस्थानुवृत्ते पूर्वरूपालकारभेदस्य शोषणपूरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिद्वयोज्जीवितत्वात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'द्रोणस्य' इत्येतत्पद्यमनेकमूलपुस्तकेषु न दृष्टमपि लिखितम् । उक्तसकरस्य लाटानुप्रासाभ्यामेकवाचकानुप्रवेशसकरश्चेत्यपि प्राहु ॥ ३७ ॥

आश्चर्येति । तदनु रणरङ्गप्रवेशानन्तरम् । अन्तरिक्षस्थिताना दिविषदा देवाना आश्चर्यस्य स्थूललक्ष बहुप्रदम् । मुख्यजनकमिति यावत् । रिपूणा क्षोणीन्द्राणा शत्रुराजाना असव प्राणा एव मृगास्तेषा हरणे विषये कूटयन्त्र शिला-

---

१ 'युद्धरङ्गम्' इति पाठ २ श्लोकोऽय क्वचिन्न दृश्यते ३ 'लक्ष्य' इति पाठ

समयेऽत्र निशम्य वैरिवृत्त तपस सूनुरभाषताभिमन्युम् ।
अयि वत्स पितान्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥३९॥
कवच प्रतिमुञ्च धत्स्व चाप भज धैर्य परितो विधेहि योधान् ।
अधिरोह शताङ्गमाविश त्व कमलव्यूहमरीन्निषूदयस्व ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेश मौलिदेशे निवेश्य योद्धु प्रतिष्ठमाने जयनि-साणभेरीपटहपणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकाय-माने लीलया कमलव्यूहमवगाह्य बालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजको-

---

दार्वादिनिर्मितो यन्त्रविशेष तद्वदाचरन्त कूटयन्त्रायमाणम् । 'उन्माथ कूटयन्त्र स्यात्' इत्यमर । केसरै स्कन्धलोमभिरेव किञ्जल्कै आढ्यै समृद्धै । 'केसरोऽस्त्री स्कन्धलोम्नि किञ्जल्के बकुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । गन्धर्वै । मद दानोदकमेव मधु मकरन्द येषु तै इभै गजै । केतव पताका एव पत्राणि येषु तै शताङ्गै रथैश्च पद्मव्यूह पद्माकारेण सैन्यविन्यासमेव कमलवृन्दमिति श्लिष्टाश्लिष्टसावयवरूपकम् । सायुगीनाना रणे साधूना अग्रगण्य गणनीय गुरु द्रोण प्रधनभुवि युद्धभूमौ व्यतानीत् निर्मितवान् । शताङ्गैरित्यत्र शत अङ्गानि पत्राणि येषा तैरिति व्याख्यान तु केतुपत्रैरिति विशेषणेन वैयर्थ्याद्गन्धर्वैरिभैरिति पदद्वये तथा कल्पनायोगेन प्रक्रमविरोधाच्चोपेक्षितम् । स्रग्धरा ॥ ३८ ॥

समय इति । अत्र अस्मिन् समये तपस यमस्य सूनु युधिष्ठिर वैरिणा शत्रूणा वृत्त पद्मव्यूहनिर्माणवृत्तान्त निशम्य श्रुत्वा अभिमन्यु आर्जुनि प्रति अभाषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । अयि वत्स हे पुत्र, यत् यस्मात् ते पिता अर्जुन अधुना अन्यत सशप्तकयुद्धदेशे भवति । तस्मात् कारणात् सर्वेषा सैन्याना रक्षा तव भार निर्वाह्य अजनि । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३९ ॥

कवचमिति । किं च कवच प्रतिमुञ्च धारय । चाप धत्स्व गृहाण । धैर्य भज । योधान् परित विधेहि सर्वत्र यथार्ह नियमय । शताङ्ग रथ अधिरोह । कमलव्यूह पद्मव्यूह आविश । अरीन् शत्रून् निषूदयस्व मारय । त्वमिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ४० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार राज्ञ धर्मराजस्य निदेश आज्ञा मौलिदेशे शिरसि निवेश्य । तेन गृहीत्वेति यावत् । योद्धु प्रतिष्ठमाने निर्गच्छति जयनि साण भेरीपटह पणवश्च आद्या येषा तै वाद्यै । तद्ध्वनिभिरित्यर्थ । गगने शेत इति शायिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकायमाने सुखस्वपनप्रच्छक इव स्थिते । तदुत्पादक इति यावत् । स्वय आत्मनि बालेऽपि एकाकिनि असहाये तस्मिन्सौभद्रे अभिमन्यौ । लीलया कमलव्यूह अवगाह्य प्रविश्य निजस्य कोदण्डस्य सबन्धिन्या चण्डिमसपदा प्रतापसमृद्ध्या कौरवचमू क्षोभयमाणे व्याकुलीकुर्वति

---

१ 'प्रतिपद्य' इति पाठ २ 'शायि' इति पाठ ३ 'पद्मव्यूहगर्भं' इति पाठ

दण्डचण्डिमसपदा कौरवचमू क्षोभयमाणे तस्मिन्सौभद्रे सिन्धुपतिर्व्यूहमुख पिधाय स्मरहरवरलाभदर्पेण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं क्रुधा रुरुधे ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि सुरवनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-
वेंगाल्लग्नै परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषा पक्ष्मयुग्मे ।
स्थित्वा मध्येन्तरिक्ष विजयसुतभुजागर्वलीलायितानि
द्रष्टॄणा खेचराणा भृशमनिमिषता तत्क्षण भङ्गुरासीत् ॥४१॥
शरशायितैर्द्विरदशैलमण्डलैर्विपुलैर्विधाय विषमा वसुधराम् ।
पृथुचक्रवर्तिपृथुयत्नवैभव वितथीचकार विजयस्य नन्दन ॥४२॥

सति । सिन्धुपति सैन्धव समुद्रश्च क्रुधा कोपेन व्यूहस्य पद्माख्यस्य मुख द्वारभाग पिधाय आवृत्य । स्मरहरात् वरस्य लाभेन यो दर्प गर्व तेनोपलक्षित त अभिमन्यु अनुधावतीति तदनुधाविनीं पाण्डवाना वाहिनीं सेना नदीं च रुरुधे । अत्र सैन्धवसमुद्रयो सेनानद्योश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिभ्या समुद्रस्य नदीमुखपिधानपूर्वक तन्निरोधानुरूप्यात्मकसमालकारप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि ॥

उद्यद्भिरिति । युद्धरङ्गादुद्यद्भि ऊर्ध्व प्रसरद्भि सुरवनिताना अप्सरसा सबन्धिन पुष्पवर्षात् पतद्भिरपि । किच वेगाल्लग्नै सक्रान्तै परागै भौमै कौसुमैश्च चक्षुषा नेत्राणा पक्ष्मणो युग्मे दृढतरं अतिदृढ यथा तथा घटिते मुकुलीकृते सति । अन्तरिक्षस्य मध्ये मध्येन्तरिक्षम् । स्थित्वा विजयसुतस्य अभिमन्यो भुजागर्वलीलायितानि बाहुपराक्रमचेष्टितानि द्रष्टॄणाम् । तृन्नन्तत्वात् 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेध । पश्यता खेचराणा देवाना अनिमिषता नेत्रयोर्निमेषराहित्यम् । तस्मिन् क्षणे तत्क्षणम् । भृश भङ्गुरा भग्ना अभूत् । अत्र देवानामनिमिषत्वभङ्गासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । परागलग्नपक्ष्मयुग्मघटनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मकहेत्वलकारोज्जीवितत्वात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । स्रग्धरा ॥ ४१ ॥

शरेति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दन अभिमन्यु शरै बाणै शायितै पातितै विपुलै महद्भि द्विरदा कौरवगजा एव शैला तेषा मण्डलै समूहै । वसुधरा भूमिं विषमा निम्नोन्नता विधाय कृत्वा । पृथो नाम चक्रवर्तिन पृथो महत यत्नस्य वैभव धनुष्कोट्या भूमिसमीकरणरूप प्राभव वितथीचकार व्यर्थ चक्रे । अत्र पृथुचक्रवर्तिभूमिसमीकरणवैयर्थ्यकरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । पुरा पृथुर्नाम महाराज शैलैर्विषमिता क्षितिं धनुष्कोट्या तान्नि-

---

१ 'तस्मिन्' इति नास्ति क्वचित्

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वा शताङ्ग शितभल्लवृष्टया ।
पितामहोक्त कुरुवीरगोष्ठया तथ्य चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥
अथाभिमन्युर्धृतभूरिमन्युर्द्रौणि तदीर्ष्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
बाल्ये निपीतानपि पिष्टसारानुग्रै शरैरुद्वमयाचकार ॥ ४४ ॥
सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णदिग्भ्रान्तिरुदारभीति ।
कृपस्वसुर्मङ्गलतन्तुनैव साक चकम्पे स गुरुर्मुहूर्तम् ॥ ४५ ॥

विशिख मुमुक्षुमथ गौतमात्मजे
विबुधेन्द्रपौत्रमभिवीक्ष्य भीषणम् ।
जनने विपद्यपि जना रणाङ्गणे
शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

मेथ्य समीचकार । अतएव भुव पृथूकरणात् पृथुरिति नाम तस्येति पौराणिका । मञ्जुभाषिणी ॥ ४२ ॥

पार्थेति । पार्थात्मज अभिमन्यु शिताना तीक्ष्णाना भल्लाना नाम बाणाना वृष्ट्या भानुसुतस्य कर्णस्य शताङ्ग रथ सामि अर्ध भित्त्वा । कुरुषु वीराणा गोष्ठ्या कथायाम् । 'गोष्ठी सभाया सल्लापे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । पितामहेन भीष्मेण उक्त अस्य कर्णस्य अर्धरथत्व तथ्य यथार्थ चकार । अत्राधा रथो यस्य तस्य भाव तत्त्वम् । महारथत्वलक्षणादर्धन्यूनत्व चेति द्वयो श्लेषभित्तिकया अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिभेद ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ कर्णपराभवानन्तर अभिमन्यु धृत भूरि बहुल मन्यु क्रोध येन तथोक्त सन् । उग्रै दारुणै शरै द्रोणस्यापत्य द्रौणिं अश्वत्थामान तस्य अश्वत्थाम्न ईर्ष्यया स्मितस्य कान्ते श्वैत्यस्य लक्ष्यात् व्याजात् । बाल्ये निपीतान् । मात्रा दारिद्र्यवशात् क्षीराणीमान्येवेति प्रतार्य पायितानित्यर्थ । पिष्टसारानपि जलमिश्रिततण्डुलचूर्णांशानपि उद्वमयाचकार उद्गारयामास । आगर्भे रक्तोद्गार निर्बिभेदेत्यर्थ । अपह्नवालकार ॥ ४४ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनो सुतस्य अर्जुनसुतस्य अभिमन्यो शौर्यात् उदीर्णा उत्पन्ना दिशा भ्रान्ति वैपरीत्येन ज्ञान यस्य स उदारा महती भीति यस्य तथोक्त स चापाचार्यत्वेन प्रसिद्ध गुरु द्रोण कृपस्वसु कृप्या द्रोणपत्न्या मङ्गलतन्तुना साक मङ्गलसूत्रेण सहैव मुहूर्त चकम्पे कम्पितवान् । अत्र द्रोणस्य कम्पे तत्पत्नीमङ्गलसूत्रसाहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलकार ॥ ४५ ॥

विशिखमिति । अथ द्रोणपराभवानन्तरं गौतमात्मजे कृपाचार्ये विशिख

---

१ 'च्छित्त्वा' इति पाठ २ 'कुरुराजगोष्ठया' इति पाठ ३ 'अथो' इति पाठ ४ 'तदेष्या' इति पाठ ५ 'निपीतानिव' इति पाठ

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-
न्मोक्तुं मुहुर्मुहुरमुष्य शिरोजबन्धे ।
दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्तृभूता
नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूता ॥ ४७ ॥

अमुष्य कोदण्डमखण्डयद्रवेः सुतो रथाश्वान्प्रममाथ कुम्भजः ।
कृपः कृणत्ति स्म जवेन सारथिं व्यपाटयत्केतुपटं गुरोः सुतः ॥४८॥

एकाकिनः परिभवाय बहून्प्रवृत्ता-
नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः ।
मन्दारशाखिकुसुमानि यथाभिमन्यौ
निन्दारवान्रिपुषु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

मोक्तुमिच्छुः मुमुक्षुः अतएव भीषणः भयंकरः विबुधेन्द्रपौत्रः अभिमन्युः अभिवीक्ष्य रणाङ्गणे जनाः तस्य कृपाचार्यस्य जनने विपदि मरणेऽपि च विषये शर एव हेतुरिति मेनिरे । अनेनायं न जीवतीति निश्चिक्युरित्यर्थः । कृपस्य शरजन्मत्वं प्रसिद्धम् । मञ्जुभाषिणी ॥ ४६ ॥

आश्चर्येति । आश्चर्यकरेषु कर्मसु युद्धेषु । इति शाकपार्थिवादित्वात्समासः । कृतेषु सत्स्वपि । अमुष्य अभिमन्योः शिरोजबन्धे धम्मिल्ले हर्षभारात् संतोषातिशयात् मुहुर्मुहुः मोक्तुं वर्षितुं कर्तृभूताः । तत्तादात्म्याश्रयाः कर्तार इति यावत् । एवमग्रेऽपि । सुमनसः देवाः दिवि आकाशे दृष्टाः । कर्मभूताः कर्माणि सुमनसः पुष्पाणि तु । नाकेन्द्रस्य स्वर्गाधिपस्य नन्दनवने न दृष्टाः । उभयत्र लोकैरिति शेषः । देवाः कल्पकुसुमानि निःशेषमभिवर्ष्य ततः कुसुमदारिद्र्यात्तूष्णीं बभूवुरित्यर्थः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च' इति विश्वः । अत्र सुमनसां कर्तृत्वकर्मत्वविरोधस्य श्लेषेणाभासाद्विरोधाभासस्य च नन्दनवने निष्कुसुमत्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेश्च संसृष्टिः ॥ ४७ ॥

अमुष्येति । अथ रवेः सुतः कर्णः अमुष्य अभिमन्योः कोदण्डं चापं अखण्डयत् चिच्छेद । कुम्भजः द्रोणः रथस्य अश्वान् प्रममाथ बिभेद । कृपः सारथिं जवेन कृणत्ति स्म चिच्छेद । गुरोः सुतः अश्वत्थामा केतोः पटं पताकां व्यपाटयत् विपाटितवान् । वंशस्थम् ॥ ४८ ॥

एकाकिन इति । एकाकिनः एकस्य परिभवाय तिरस्कारं कर्तुं इति 'क्रियार्थ–' इत्यादिना चतुर्थी । प्रवृत्तान् उद्युक्तान् बहून् एतान् कर्णादीनवेक्ष्य । निखिलोऽपि सकलोऽपि निलिम्पानां देवानां वर्गः संघः अभिमन्यौ मन्दारशाखिकुसुमानि यथा अभ्यवर्षत् । अतिधीरोऽयं बहुभिरसहायो युध्यतीत्याश्चर्यादिति

---

१ 'कृणाति स्म शरेण' इति पाठः २ 'पटात्' इति पाठः

रथादवप्लुत्य गदासखस्तदा विदार्य बालो विजयात्मसभव ।
चकार मन्दाक्षभृतो न केवल रथानमीषा युधि तानपि क्षणात् ॥५०॥

बालौ तत कृतरणौ धृतराष्ट्रपौत्रौ
भीरू पृथग्गमनकर्मणि मन्यमान ।
पार्थात्मज स तु परस्परसाह्यवन्तौ
चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमग्रे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिता कैतवमेत्य यौगपद्यात् ।
सुरनायकपौत्रमेनमस्त्रै स्वयशोभि सह पातयाबभूवु ॥ ५२ ॥

भाव । तथा तस्य अभिमन्यो रिपुषु कर्णादिषु विषये निन्दारवान् निन्दनवाक्यकलकलान् अभ्यवर्षत् । उदीरयामासेत्यर्थ । एके बहूना युद्धस्य लोकवेदनिषिद्धत्वादिति भाव । अत्र कल्पवृक्षकुसुमवर्षणनिन्दावाक्योदीरणयोर्यौगपद्यात्समुच्चयस्य पुष्पाणा निन्दावाक्याना च वर्षणेन श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ४९ ॥

रथादिति । तदा विजयस्य आत्मसभव अर्जुनपुत्र बाल अभिमन्यु गदा सखा सहाय यस्य स । गदापाणि सन्निति यावत् । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । 'सखा मित्रे सहाये च' इति यादव । रथात् निहताश्वात् अवप्लुत्य अधिरुह्य । अमीषा कर्णादीना रथान् केवल रथानेव विदार्य निर्भिद्य । मन्दानि शून्यानि अक्षाणि चक्राणि बिभ्रतीति तद्भृत न चकार । किंतु तान् कर्णादीनपि युधि मन्दाक्ष व्रीडा बिभ्रतीति तद्भृत चकार । गदाप्रहारैरित्युभयत्र भाव । अत्र रथाना रथिकानां च प्रकृतानामेव लज्जाया शिथिलचक्राणा च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायसहकृतमन्दाक्षभरणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । मन्दानि विषयग्रहदुर्बलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बिभ्रतीति भृत इत्यर्थ । 'अक्षमिन्द्रियचक्रयो ' इति विश्व इत्यपि प्राहु । वशस्थम् ॥ ५० ॥

बालाविति । तत स तु पार्थात्मज अभिमन्यु । कृतरणौ । आत्मना सहेति शेष । बालौ अतएव धृतराष्ट्रस्य पौत्रौ दुर्योधनदु शासनपुत्रौ द्वौ । पृथक् प्रत्येकम् । गमनकर्मणि परलोकयात्राया भीरू भयशीलौ मन्यमान इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । कृतान्तपुरस्य सयमिन्या सबन्धिनि वर्त्मनि मार्गे गन्तु अग्रे परस्पर साह्यवन्तौ । सहायवन्तावित्यर्थ । चक्रे । द्वावप्येकदा जघानेत्यर्थ ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कर्ण मुख प्रथम येषा तथोक्तास्ते पूर्वोक्ता महारथा कैतव दुर्नीतिं एत्य स्वीकृत्य यौगपद्यात् मिलिता एकदैकत्र वास गता सन्त । अस्त्रै बाणै एन सुरनायकपौत्र अभिमन्यु स्वै स्वीयैर्यशोभि सह

तदनु[1] सेनयोस्तयो क्ष्वेलितरुदिते अपि स्पर्धाजनितया परस्पर-विजिगीषुतयेव व्योमसीमानमुदलङ्घयताम् ॥

तदानीं[2] नियमवृद्धपरिषदूर्ध्वविक्षिप्तकरपुटजलाञ्जलिक्षालनादिव व्यपयात[3]महोष्मणि पूषणि तौ द्वावपि बलौघौ निज[4]निजस्कन्धावारानुसधानाय निरगच्छताम् ॥

अथ त्रिगर्तानपि तान्क्षुरप्रै सहस्रगर्तान्विरचय्य गात्रे ।
विनैव हेतु व्यथमानचेता बिडौजसोऽपि न्यवृतत्कुमार ॥५३॥

बाष्पायते दृष्टियुग कराग्राच्चापो गलत्यन्तरुदेति ताप ।
फल किमेतस्य भविष्यतीति विचिन्तयन्धाम विवेश राज्ञ ॥५४॥

पातयाबभूवु । बहुभिरेकस्य मारणान्न पर वीराणामपकीर्तिकरमिति भाव । सहोक्तिरलकार । औपच्छन्दसिकम् ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु अभिमन्युपतनानन्तर तयो सेनयो कौरवपाण्डवीययो क्ष्वेलित सिंहनाद रुदित रोदन ते द्वे अपि । स्पर्धया आत्मोत्कर्षाभिनिवेशेन जनितया परस्पर विजिगीषुतया । जयेच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । व्योम्न सीमान गगनान्तभाग उदलङ्घयता अतिचक्रमतु । अभिमन्युवधादुच्चै कौरवा जगर्जु, पाण्डवा रुरुदुरित्यर्थ ॥

तदानीमिति । तदानीं पूषणि सूर्ये नियमैस्तपोभि वृद्धया पूर्णया परिषदा द्विजसमाजेन ऊर्ध्व विक्षिप्तै प्रेरितै करपुटे जलाञ्जलिभि क्षालनात् सेकादिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यपयात निरस्त महान् ऊष्मा औष्ण्य यस्य तथोक्ते । अस्त गच्छति सतीत्यर्थ । तौ द्वावपि बलौघौ कौरवपाण्डवसैन्यसमूहौ । निजस्य निजस्य प्रत्येकमात्मीयस्य स्कन्धावारस्य शिबिरस्य अनुसधानाय सगमनाय निरगच्छता निर्गतवन्तौ ॥

अथेति । अथ बिडौजस इन्द्रस्य कुमार अर्जुनोऽपि त्रिगर्तान् । व्रणजन्यरन्ध्रत्रययुक्तानपि त्रिगर्तसज्ञाश्चेति भाव । तान् सुशर्मादीन् । गात्रे शरीरे क्षुरप्रै नाम बाणै सहस्र गर्ता येषा तान् तथोक्तान् । विरचय्य कृत्वा । हेतु दु खकारण विनापि व्यथमान दु खायमान चेत यस्य तथोक्त सन् । न्यवृतत् शिबिरं प्रति प्रत्यावृत्तवान् । विरोधाभास ॥ ५३ ॥

बाष्पायत इति । दृष्ट्यो नेत्रयो युग बाष्पायते बाष्प जनयति । कराग्राच्चाप गलति । अन्त मनसि ताप सताप उदेति आविर्भवति । एतस्य

---

१ 'तदनु तत्र तयो सेनयो ' इति पाठ २ 'तदानीं खलु जगति नियमि' इति पाठ ३ 'व्यपेत' इति पाठ ४ 'निज' इति नास्ति क्वचित्

तत्राश्रुनेत्रानथ सर्वबन्धून्निशाम्य पुत्रस्य निशम्य वार्ताम् ।
तापापदेशेन धनजयस्य चित्त चुचुम्ब स्वसमानतेज ॥ ५५ ॥

वीर तनूजमनुचिन्त्य विलापभाज
धारालदृष्टियुगुल धरणौ लुठन्तम् ।
वाग्भिश्चिरेण वसुधाधिपसयुतस्त
विश्वभरोऽर्जुनमपि व्यदधादशोकम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कोपा-
त्सिन्धूद्वहस्य समरे द्विषता समक्षम् ।
हेला श्व एव यदि तस्य शिरो न कुर्या
तस्या विशेयमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

सर्वस्य दुर्निमित्तस्य कि फल भविष्यतीत्युक्तप्रकारेण विचिन्तयन् आलोचयन् सन्नेव राज्ञ युधिष्ठिरस्य धाम आवास विवेश । बिडौजस कुमार इत्यत्रापि योज्यम् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चय ॥ ५४ ॥

तत्रेति । अत्र युधिष्ठिरावासप्रवेशानन्तरम् । तत्र युधिष्ठिरधामनि अश्रूणि नेत्रयो येषा तान् सर्वान् बन्धून् युधिष्ठिरादीन् निशाम्य निरीक्ष्य । पुत्रस्य अभिमन्यो वार्ता वधवृत्तान्त निशम्य श्रुत्वा । धनजयस्य अर्जुनस्य चित्त स्वेनात्मना समान नाम्ना ‸ त्य तेज अग्निम् । तापस्य पुत्रशोकसतापस्य अपदेशेन व्याजेन चुचुम्ब स्पृशति स्म [१]। पुत्रशोकात्सतप्तोऽभूदित्यर्थं । अपह्नवालकार ॥ ५५ ॥

वीरमिति । वीरं असहायशूरं तनूज अभिमन्यु अनुचिन्त्य स्मृत्वा । विलाप परिदेवन भजतीति तद्भाज धाराल बाष्पधारापरीत दृश्यो युगल यस्य तथोक्त धरणौ लुठन्त भुवि विवर्तमान त अर्जुनमपि । विश्वभर कृष्ण वसुधाधिपेन धर्मराजेन सयुत सन् । वाग्भि आपद्धर्म्याभि चिरेण । कृच्छ्रादित्यर्थं । अशोक निर्दु ख व्यदधात् चक्रे । विपूर्वाद्दधाते कर्तरि लङ् । अत्र अर्जुन कुटजवृक्षमपि अशोक वञ्जुलवृक्ष व्यदधादिति विरोधस्य श्लेषेणा भासात् विरोधाभास ॥ ५६ ॥

इन्द्रेति । तदनु कृष्णयुधिष्ठिराभ्यां आश्वासनानन्तर इन्द्रात्मज अर्जुन कोपात् बाहु उदस्य उद्यम्य । श्व परस्मिन् दिन एव । नतु प्रपरस्मिन्नित्यर्थं । तस्य पुत्रानुयायिभवन्निरोधेन द्रोहकारिण सिन्धूद्वहस्य सैन्धवस्य शिर समरे युद्धे द्विषता दुर्योधनादीना समक्ष हेला आयुधे न कुर्या यदि । तया न छिन्द्या चेदित्यर्थं । अह तस्या हेलाम् । अग्निज्वालायामित्यर्थं । विशेय-

---

१ 'तदाश्रु' इति पाठ २ 'स्तनोश्च' इति पाठ

अथ वृत्तमेतदवकर्ण्य भीरवे विततान सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम्।
तव गुप्तियुग्ममपि मे भरोऽर्जुनात्समरे श्व इत्यतिगभीरधीर्गुरुः ५८

अन्येद्युरवलम्बितप्रथमशिखरिसानौ भानौ स्कन्धावारयुगवसुधराधिपतियुद्धसन्नाहपैशुन्यलम्पटपटहध्वानतरले सिन्धुराजयुगले शरणागतभरणालकर्मीणेन पद्मनेत्रेण सौभद्रवधशोकातिरेकपरिगलितबाष्पपूरपङ्किले द्वारदेशे समानीत सौवीरनायकगोपनस्थलदिदृक्षयेव तुङ्गतरकेतुशृङ्गमधिरूढेन कपिपरिवृढेन परिमण्डित मानसगरुडगन्धवहबान्धवै सैन्धवैराहितबन्धन स्यन्दनमधिरुह्य सक्रन्दन-

---

मित्युक्तप्रकारा प्रतिज्ञा अकरोत्। 'हेति स्यादायुधे वह्निकीले तरणितेजसि' इति विश्व ॥ ५७ ॥

अथेति। अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तर एतद्वृत्त अर्जुनप्रतिज्ञावृत्तान्त अवकर्ण्य श्रुत्वा भीरवे भयशीलाय सिन्धुपतये सैन्धवाय अतिगभीरा अत्यन्तगम्भीरा धी मन यस्य स गुरु द्रोण। हे सैन्धव, तव अर्जुनात् गुप्त्यो आवरणरक्षयो युग्ममपि श्व समरे मे भर निर्वाह्य इत्युक्तप्रकार प्रतिश्रुत अङ्गीकारम्। प्रतिज्ञामिति यावत्। 'भावत प्रतिश्रवम्' इति वा पाठ। विततान चक्रे। 'कररक्षणयोर्गुप्ति' इति विश्व। मञ्जुभाषिणी ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति। अन्येद्यु भानौ सूर्ये अवलम्बित आश्रित प्रथमशिखरिण उदयशैलस्य सानु प्रस्थ येन तथोक्ते सति सिन्धुराजयो सैन्धवसमुद्रयो युगले युग्मे स्कन्धावारयो सेनानिवेशयो युगे। उभयस्मिन् कौरवीये पाण्डवीये चेत्यर्थ। वसुधराधिपतीना राज्ञाम्। उभयपक्षाणा दुर्योधनयुधिष्ठिरयोरिति वा। युद्धे सन्नाहस्य उद्योगस्य पैशुन्ये सूचने लम्पटै लालसै। सन्नाहसूचकैरिति यावत्। पटहाना वाद्यविशेषाणा ध्वानै ध्वनिभि तरले चञ्चले सति शरणार्थमागताना भरणे दु खनिवारणे कर्मणि समर्थेन अलकर्मीणेन। 'कर्मक्षमोऽलकर्मीण' इत्यमर। पद्मनेत्रेण श्रीकृष्णेन सुभद्राया अपत्यस्य सौभद्रस्य अभिमन्यो वधात् य शोकातिरेक दु खातिशय तेन परिगलितै बाष्पपूरै पङ्किले कर्दमिते द्वारदेशे समानीत सौवीरनायकस्य सैन्धवस्य यद्गोपनस्थल रक्षणदेश तस्य द्रष्टुमिच्छया दिदृक्षयेवेत्युत्प्रेक्षा। तुङ्गतर अत्युन्नत केतो शृङ्ग शिखर अधिरूढेन कपिपरिवृढेन हनुमता परितो मण्डित अलकृत मानसस्य गरुडस्य गन्धवहस्य वायोश्च त्रयाणा बान्धवै। वेगेन सदृशैरित्यर्थ। सैन्धवै अश्वै आहित सपादित बन्धन यस्मिन् तथोक्त स्यन्दन रथ अधि-

---

१ 'प्रतिश्रवम्' इति पाठ २ 'समरेष्वभीरिति' इति पाठ ३ 'भगवता पाणिमित्रतोत्रेण पद्म' इति पाठ ४ 'शूरजनबाष्प' इति पाठ ५ 'द्वारतले' इति पाठ ६ 'मानसमागणगरुड' इति पाठ ७ 'सैन्धवै' इति नास्ति क्वचित्

नन्दन समरोचितवेषसपदविकलेन निजबलेन सह प्रतिष्ठमानो निरुद्धवियत्पथै रथैर्मदबन्धुरै सिन्धुरैर्विविधगतिनाटकैर्घोटकै कृतरणासक्तिभि पत्तिभिर्विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे जयद्रथ प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभाग परिष्कुर्वाणस्य द्रोणस्य चरणयोर्बाणाभ्या प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमानमार्गावकाशश्चण्डमारुत इव घनमण्डल तमेव व्यूह क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरम् ।

सशप्तकासुरपलायनवेगभङ्गी
तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्न ।
वेगेन विस्मयकरेण विरोधिसैन्ये
विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्य ॥ ५९ ॥

रुद्ध । सक्रन्दननन्दन अर्जुन समरस्य उचितया अनुरूपया वेषसपदा अलकारसमृद्ध्या अविकलेन पूर्णेन निजबलेन चतुरङ्गेण सह प्रतिष्ठमान गच्छन् सन् । मदेन दानजलेन बन्धुरै व्याप्तै सिन्धुरै गजै विविधा गती आस्कन्दितादी नाटयन्ति प्रकटयन्तीति नाटकै घोटकै अश्वै निरुद्ध वियत्पथ आकाशमार्ग यैस्तै । अत्युन्नतैरित्यर्थ । रथै कृता रणस्य आसक्ति सबन्ध यैस्तै पत्तिभि पादातैश्च विरचित कृत परिपन्थिजनस्य शत्रुजनस्य मोह चित्तविकार येन तथोक्तस्य व्यूहस्य पद्माद्याकारस्य सेनाविन्यासस्य पृष्ठभागे जयद्रथ सैन्धव प्रतिष्ठाप्य निवेशयित्वा स्वय आत्मनापि पुरोभाग व्यूहमुखभाग परिष्कुर्वाणस्य अलकुर्वत । तत्र वसत इति यावत् । द्रोणस्य आचार्यस्य चरणयो बाणाभ्या प्रणीत प्रापित प्रणिपात नमस्कार येन तथोक्त सन् । नमस्कारबाणौ प्रयुज्येत्यर्थ । अतएव तेन नमस्कृतेन द्रोणेन दीयमान मार्गस्य व्यूहम यप्रवेशक्स्य अवकाश अन्तर यस्य तथोक्तश्च सन् तमेव व्यूह चण्डमारुत घनमण्डल मेघवृन्दमिव क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ॥

सशप्तकेति । शौरिणा श्रीकृष्णेन नुन प्रेरित अत एव तत्तादृशी असदृशीं सशप्तका असुरा इव तेषा पलायने यो वेग तस्य भङ्गीं रीतिं अभिनयन् विडम्बयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । विजयस्य अर्जुनस्य शताङ्गवर्य

---

१ 'रुद्ध' इति पाठ २ 'पत्तिभिश्च' इति पाठ ३ 'पद्मव्यूहस्य' इति पाठ ४ 'प्रणिहित' इति पाठ ५ 'मेघमण्डल' इति पाठ

तत्र निह्नुतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भिते तमसि धूलिमिषेण ।
खिद्यते स्म युधि पाण्डवसेना हृष्यति स्म सहसा कुरुसेना ॥ ६० ॥
गाण्डीवमेतेन मुहुर्विकृष्ट ह्रस्व च दीर्घं च बभूव युद्धे ।
तुलामिवर्णेन तदाधिरोढु स्वनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥
अस्त गतश्चेदरविन्दबन्धुर्वन्ध्या भवेत्सापि मदीयसधा ।
इतीव सक्रन्दननन्दनोऽसौ तदीयमार्गं रुरुधे शरौघै ॥ ६२ ॥
मृत्सगतेनौष्ठपुटेन भूभुक्सबन्धिता स्पष्टमिव ब्रुवाणै ।
धनजयोऽसौ शितभल्लकृत्तै शिरोभिराच्छादयति स्म धात्रीम् ॥ ६३

रथश्रेष्ठ विस्मयकरेण वेगेन उपलक्षित विरोधिसैन्ये शत्रुबले विष्वक् परित चचार । अत्रोपमया अकुतोरोधप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ५९ ॥

तत्रेति । तत्र तदानीं युधि निह्नुता आच्छादिता दिनेश्वरस्य सूर्यस्य दीप्ति प्रकाश येन तस्मिन् तमसि धूलिमिषेण जृम्भिते सति पाण्डवसेना खिद्यते स्म कुरुसेना हृष्यति स्म । सहसेत्युभयत्र योज्यम् । प्रतिज्ञाभङ्गादर्जुनोऽग्नि प्रविशतीति तर्कादिति भाव । स्वागता ॥ ६० ॥

गाण्डीवमिति । तदा तत्काले युद्धेऽपि एतेनार्जुनेन विकृष्ट आकृष्ट गाण्डीव स्वस्य गाण्डीवस्य नामधेये गाण्डीवेति सज्ञाशब्दे स्थित्या शाल इति शालिना इवर्णेन इकारेण तुला साम्य अधिरोढु प्राप्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मुहु ह्रस्व अल्प च बभूव । दीर्घं आयत च बभूव । अर्जुनचापस्य गाण्डिव गाण्डीवमित्युभयथापि व्यवहारादिति भाव । अत्र सहितबाणगुणाकर्षणतद्विमोचनकृतात्पलायतत्वयो अक्षरधर्महस्वत्वदीर्घत्वयोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्योरुक्तोत्प्रेक्षासापेक्षत्वोक्त्या तयो प्रत्येकमङ्गाङ्गिभावेन सकरद्वयस्य ससृष्टि । 'गाण्ड्यजगा-सज्ञायाम्' इति वप्रत्ययानुशासने ह्रस्वान्तदीर्घान्तयोस्तन्त्रेण निर्देश इत्युक्तम् । 'कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुसके' इत्यमरकोशश्च । 'स्वनाममध्यस्थितिशालिनेव' इति पाठान्तरम् ॥ ६१ ॥

अस्तमिति । अरविन्दबन्धु सूर्य अस्त अस्तमन गतश्चेत् सा पूर्वोक्ता मदीया सधा प्रतिज्ञापि वन्ध्या निष्फला भवेत् । इत्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । असौ सक्रन्दननन्दन अर्जुन शराणा ओघै समूहै तस्य सूर्यस्येम तदीय मार्ग रुरुधे निरुद्धवान् ॥ ६२ ॥

मृदिति । असौ धनजय अर्जुन शितै तीक्ष्णै भल्लर्नाम बाणै कृत्तै छिन्नै । मृदा मृत्तिकया सगतेन ओष्ठयो ऊर्ध्वाधरयो पुटेन सपुटेन ।

---

१ 'दीपे' इति पाठ २ 'खिद्यति' इति पाठ ३ 'हृष्यते' इति पाठ
४ 'धनु' इति पाठ ५ 'सह' इति पाठ

वङ्क कङ्ककुलामिष धृतविपल्लिङ्ग कलिङ्ग पुन-
भोंज भाजनमापदा यमपुरीसीमारुध मागधम् ।
चोल दु खनिचोलचित्तमिषुभि कुर्वन्सुपर्वाविभू-
पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स्म सिन्धूद्वहम् ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे ।

भूपस्तूत्तपमानधीर्भयभराज्जिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-
वार्ता सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूह प्रति प्राहिणोत् ।
तौ[2] जित्वा गुरुमात्तसिहनिनदौ सवीक्ष्य भूरिश्रवा
राधेयश्च हठात्ततो रुरुधतु संक्षोभयन्तौ कुरून् ॥ ६५ ॥

भुव भुनक्ति भक्षयति पालयति इति भूभुक् राजा तस्य सबन्धिता सबन्व स्पष्ट यथा तथा ब्रुवाणै वदद्भिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । शिरोभिर्धात्रीं भुव आच्छादयति स्म । भुक्छब्दस्योक्तोभयार्थतायाम् 'भुज पालनाभ्यवहारयो ' इत्यनुशासनम् ॥ ६३ ॥

वङ्कमिति । सुपर्वाधिभुव देवाधिपस्य पुत्र अजुन तत्र युद्धे इषुभि बाणै वङ्क वङ्कदेशाधिपतिम् । जनपदशब्द सर्वत्र तदधिपक्षत्रियवाची । कुर्वन्नित्यनुषङ्गश्च । कङ्ककुलस्य गृध्रवृन्दस्य आमिष भोग्यवस्तु । कलिङ्ग पुन धृत विपद मरणस्य लिङ्ग चिह्न ऊर्ध्वश्वासादि येन तथोक्तम् । भोज आपदा भाजन पात्रम् । मागध मगधदेशस्य सबन्धिनम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । यमपुर्या सीमा प्रदेश रुणद्धि प्राप्नोतीति तद्रुधम् । चोल दु ख निचोल आच्छादन यस्य तादृश चित्त यस्य तथोक्त कुर्वन् । 'निचोल प्रच्छदपट ' इत्यमर । दिनावसानसमये सायकाले सिन्धूद्वह सैन्धव रुन्धे स्म निरुद्धवान् । 'वङ्गम्' इति पाठोऽनुप्रास भङ्गादुपेक्ष्य । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे । अर्जुनयुद्धसमय इत्युत्तरेण सबन्ध ॥

भूप इति । भयभरात् भयातिशयात् अर्जुनापायचिन्तनजन्यात् उत्तपमाना सतप्यमाना धी मन यस्य स । अतएव भूप युधिष्ठिरस्तु इन्द्रात्मभुव अर्जुनस्य वार्ता वृत्तान्त ज्ञातुमिच्छु जिज्ञासु सन् सात्यकि शैनेय मारुति भीम च उभौ रिपुचम्वा शत्रुसेनाया व्यूह प्रति प्राहिणोत् प्रेषितवान् । तत युधिष्ठिरप्रेषणाद्धेतो गुरु द्रोण व्यूहमुखस्थित जित्वा आत्त सिंहनिनद क्ष्वेलारव याभ्या तथोक्तौ कुरून् कौरवान् सम्यक् क्षोभयन्तौ तौ सात्यकिभीमौ सवीक्ष्य भूरिश्रवा राधेय कर्णश्च द्वौ हठात् बलात्कारात् रुरुधतु निरुद्धवन्तौ ।

---

१ 'वङ्ग' इति पाठ २ 'जित्वा तौ' इति पाठ ३ 'रिपु' इति पाठ
४ 'उभौ' इति पाठ

अथ सोमदत्ततनुजो रमापतेरनुजोऽपि भग्नरथसूतकार्मुकौ[1]।
परिगृह्य पट्टसलता परस्पर प्रधन भयकरमुभौ[2] वितेनतु ॥ ६६ ॥
अथ शिनितनय निपात्य भूम्यामुरसि[3] धृतासिरसौ तु सौमदत्ति ।
गलयितुमिव गर्वसारमन्तर्निजचरणेन निपीडयाचकार ॥ ६७ ॥
तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाक्ष व्यापारयामास[4] रथेऽर्जुनस्य ।
निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥
चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हृतहस्तपल्लव ।
सोमदत्ततनयो न केवल कौरवा अपि विहस्तता ययु ॥ ६९ ॥

रुणद्धे कर्तरि लिट् । 'हठात्ततो रुरुधतु' इत्येव पाठ । 'उभो रुरुधतु' इति पाठे उक्तसदर्भालाभादिति । वृत्त पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अथेति। अथ सोमदत्ततनुज भूरिश्रवा रमापते श्रीकृष्णस्य अनुजोऽपि सात्यकिश्च उभौ द्वौ भग्नानि रथ सूत सारथि कार्मुक चाप तानि ययोस्तथोक्तौ सन्तौ पट्टस खड्गविशेष लतेव ता परिगृह्य परस्पर अन्योन्य भयकर प्रधन द्वन्द्वयुद्ध वितेनतु चक्रतु । मञ्जुभाषिणी ॥ ६६ ॥

अथेति। अथ धृत असि पट्टस येन स असौ सौमदत्ति सोमदत्तपुत्र भूरिश्रवास्तु शिनितनय सात्यकि भूम्या निपात्य पातयित्वा अन्त मनसि य गर्व तस्य सार स्थिराश त गलयितु वमयितु इवेत्युत्प्रेक्षा । उरसि सात्यकेर्वक्षसि निजेन चरणेन निपीडयाचकार निष्पीडितवान् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥६७॥

तदेति। तदा सात्यक्युरोनिष्पीडनसमये दूरगत । दूरे वर्तमानोऽपीत्यर्थ । हरि श्रीकृष्ण अर्जुनस्य रथे अक्ष चक्र चक्षुरिन्द्रिय च न व्यापारयामास न चलितवान् । रथ न चोदयामासेति यावत् । सात्यक्यपायभयादिति भाव । किंतु निजस्य अनुजातस्य सात्यके उरसि दत्त निहित पाद रथचरण च येन तथोक्ते अस्मिन् भूरिश्रवसि नाम महारथे रथश्रेष्ठे रथिकश्रेष्ठे चैव अक्ष व्यापारयामास । विहायार्जुनरथप्रेरण तमेवापश्यदित्यर्थ । अत्र दूररूपप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि भूरिश्रवसि चक्षुर्व्यापारवर्णनाद्विभावनाभेदस्य उक्तप्रतिबन्धकाभावरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि अर्जुनरथे तद्व्यापारानुदयस्य वर्णनाद्विशेषोक्तेश्च उभयो श्लेषानुप्राणितयो ससृष्टि ॥ ६८ ॥

चोदितस्येति। हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य प्रेरितस्य । भूरिश्रवोवधायेति भाव । किरीटिन अर्जुनस्य मार्गणेन बाणेन हृत छिन्न हस्त पल्लव इव यस्य तथोक्त सोमदत्तस्य तनय केवल भूरिश्रवा एव विहस्तता हस्तशून्यत्व न ययौ न प्राप । किंतु कौरवा सर्वेऽपि विहस्तता व्याकुलत्व च ययु । 'विहस्तो व्याकुल

---

१ 'च' इति पाठ २ 'भयानक' इति पाठ ३ 'भूमौ' इति पाठ.
४ 'बभूव' इति पाठ.

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रममु बलारे-
भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसनिधाने ।
आचम्य पावनमसौ कुशमेकमन्य-
मास्तीर्य युद्धभुवि तत्र शयालुरासीत् ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकतनयसाहाय्यकेन भयानकसाय-कनिकायवर्षिणाममर्षिणा दर्पेण गरीयसा दु शासनयवीयसा विस-रमुज्जासयितु विदलितविमतमदा निजगदामष्टाभि काष्ठाभि सह भ्रमयाचकार ॥

गान्धारजाजठरसीम्नि पुराश्मदत्ता
दत्त्वा दशा युधि गदा पवमानसूनो ।
दु शासनानुजकुलाय हि यौगपद्या-
च्चक्रे मिथोऽष्टनवति त्रिदशीस्तु यातृ ॥ ७१ ॥

समौ' इत्यमर । अत्रैकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषा विहस्तत्ववर्णनादसगत्यलकार श्लेषानुप्राणित । रथोद्धता ॥ ६९ ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तर असौ भूरिश्रवा अमु अन्येन युध्यमानस्य अधर्मेण हस्तच्छेदक बलारे इन्द्रस्य पुत्र अर्जुन पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्य सनिधाने समीपे । त चापीत्यर्थ । भूय मुहुर्मुहु विगर्ह्य निन्दित्वा पावन पवित्र एक कुश जल आचम्य अन्य कुश दर्भ आस्तीर्य तत्र आस्तीर्ण-कुशे शयालु शयनशील आसीत् । प्रायोपवेश चक्र इत्यर्थ । 'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुश जलम्' इत्यमर ॥ ७० ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवैरी भीम दिननायकतनयस्य कर्णस्य साहाय्य-केन साह्यकरणेन हेतुना दर्पेण गरीयसाम् । दुर्भराहकाराणामित्यर्थ । अतएव भयानक भयकर सायकनिकाय बाणपुञ्ज वर्षन्तीति वर्षिणा अमर्षिणा क्रुद्धाना दु शासनस्य यवीयसा अनुजाना विसर समूह उज्जासयितु हन्तुम् । 'उद्वासनप्रम-थनक्रथनोज्जासनानि च' इत्यमर । 'यवीयसामुज्जासयितुम्' इत्येतावन्मात्रपाठे कर्मण शेषत्वविवक्षया षष्ठी । 'न लोक–' इत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या एव निषेधात् । विदलित निरस्त विमताना शत्रूणा मद यया ता निजगदा अष्टाभि काष्ठाभि सह दिग्भि सह भ्रमयाचकार । साष्टदिग्भ्रमण भ्रामितवानित्यर्थ ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनो भीमस्य गदा गान्धारजाया गान्धार्या

---

१ 'अन्यत्' इति पाठ २ 'सुत' इति पाठ ३ 'विसरम्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'दलित' इति पाठ ५ 'सम भ्रामयामास' इति पाठ ६ 'यौगपद्या' इति पाठ

विहय विरथ विसारथिं विशरास विपताकिकापटम् ।
विशिखेन विवस्वत सुत विदधातिस्म वृकोदर क्षणात् ॥ ७२ ॥
अथान्यमास्थाय रथ क्षणेन कर्ण कुरूणा धुरि कार्मुकस्य ।
पूर्व गुणेनाशुगजातमेक पश्चादटन्यापरपर निरास्थत् ॥ ७३ ॥
मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपासुपरिधूसरोरसा ।
कसमर्दनकनीयसा सम शक्रनन्दनसमीपमाप स ॥ ७४ ॥
तदनु दनुजपरिपन्थिनि श्रीकृष्णे निजशरपुञ्जेन कुरुकुञ्जरा-

जठरसीन्नि गर्भदेशे पुरा गर्भ धृत्वा चिरेणाप्यप्रसवसमये अश्मना पाषाणेन तद्धस्तधृतेन दत्ता कृता दशा अवस्थाम् । वेदनामिति यावत्। युधि दत्त्वा ताव-द्दु ख कृत्वा दु शासनस्य अनुजाना कुलाय वृन्दाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । अष्टयुक्ता नवतिमिति शाकपार्थिवादित्वात्समास । त्रिदशी अप्सरसस्तु मिथ अन्योन्य यातृ सोदरभार्या यौगपद्याद्धि एककालमेव चक्रे । साष्टनवतिं धार्त राष्ट्रानवधीदित्यर्थ । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम्' इत्यमर । पुरा किल गान्धारी धृत्वा गर्भ चिरादप्यप्रसवे अश्मना गर्भ ममाथेति भारती कथात्रानुसधेया ॥ ७१ ॥

विहयमिति । वृकोदर भीम विशिखेन बाणैरिति जात्येकवचनम् । क्षणात् विवस्वत सूर्यस्य सुत कर्ण विगता हया अश्वा यस्य तथोक्त विरथ विसारथिं विशरास विगतधनुष विपताकिकापट विगतध्वजाशुक च विदधाति-स्म चक्रे ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ कर्ण क्षणेन अन्य रथ आस्थाय अधिरुह्य । 'आसाद्य' इति पाठान्तरम् । कुरूणा कौरवाणा धुरि समक्ष पूर्व प्रथम कार्मुकस्य गुणेन मौर्व्या एक आशुगजात बाणवृन्द निरास्थत् निर्गमयामास । पश्चात् कार्मुकस्य अटन्या कोट्या अपर आशुगजात वायुसभव भीममपि निरास्थत् निर्धूतवान् । 'कोटि-रस्याटनि', 'आशुगौ वायुविशिखौ', 'जात जात्योघजन्मसु' इति सर्वत्रामर-विश्वप्रकाशौ ॥ ७३ ॥

मारुतिरिति । तदनु धनुष्कोट्या निर्धूय कर्णेन मोचनानन्तर स मारुति भीम सोमदत्तभुव भूरिश्रवस पादे पासुना रजसा आक्रमणलग्नेन परिधू-सर मलिन उर यस्य तेन कसमर्दनस्य श्रीकृष्णस्य कनीयसा सम अनुजेन सात्य किना सह शक्रनन्दनस्य अर्जुनस्य समीप आप प्राप्तवान् । रथोद्धता ॥ ७४ ॥

तदन्विति । तदनु निजशराणा पुञ्जेन कुरुकुञ्जरान् कौरवश्रेष्ठान् भञ्जयन्त छेदयन्त त धनजय अर्जुन प्रति सुतस्य अभिमन्यो वधेन कृत मन्तु अप

---

१ 'आसाद्य' इति पाठ २ 'श्रीकृष्णे निज' इति नास्ति क्वचित्.

न्भञ्जयन्त धनजय त सुतवधेन कृतमन्तु रिपु निहन्तुमादिश्य दलितदैत्यचक्रेण निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गभस्तिमानस्तमहास्तेति समस्तनिजबलकोलाहलमाकर्ण्य दु शलाजानिर्मुदा निजवदनमुदासयत् ॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।
अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शन हेतुरभून्मुरारे ॥ ७५ ॥
सकलमपि जगन्ति चक्रयूथ सवितुरदर्शनत सखेदमाहु ।
समरभुवि कथ नु शौरिचक्र तपनतिरोभवन तदाचकाङ्क्षे ॥ ७६ ॥
तावत्किरीटी तरुणेन्दुमौलेर्वदान्यताकीर्तिवदावदेन ।
शरेण शत्रोरलुनीत शीर्ष साक प्रमोदेन स कौरवाणाम् ॥ ७७ ॥

राध येन त रिपु सैन्धव निहन्तु आदिश्य आज्ञाप्य दनुजाना दानवाना परिपन्थिनि शत्रौ श्रीकृष्णे दलित छिन्न दैत्याना चक्र येन तेन चक्रेण चण्डकर मण्डल सूर्यबिम्ब अपिदधाने आच्छादयति सति गभस्तय किरणा अस्य सन्तीति गभस्तिमान् सूर्य अस्त अस्तमय अहास्त गतवान् । जहातेर्गत्यर्थकात् कर्तरि लुङि तङि सिच् । इत्युक्तप्रकार समस्तस्य निजबलस्य कोलाहल कलकल आकर्ण्य दु शला दुर्योधनसोदरी जाया भार्या यस्य स सैन्धव न्जि वदन मुदा सतोषेण गतमृतिभीतिजन्येन सह उदासयत् उन्नमितवान् ॥

तदेति । तदा सैन्धवमुखोन्नमनसमये मुरारे श्रीकृष्णस्य सुदर्शन चक्र नेत्र च सुष्टु पश्यतीति सुदशन शोभनालोकन च प्रकाशस्य दीप्यमानस्य दिवाकरस्य सूर्यस्य अदर्शनायापि अप्रत्यक्षाय च तिरोहितस्य व्यूहाच्छादितस्यापि जयद्रथस्य सैन्धवस्य दशनाय च उभयस्या अपि हेतु कारण अभूत् । अत्र सूर्यप्रत्यक्षसामग्रीभूतनेत्रालोकनयो तदप्रत्यक्षहेतुत्ववर्णनाद्व्याघातालकार । एव प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्य तिरोधानस्य सत्त्वेऽप्युक्तसामग्र्या सैन्धवप्रत्यक्षवर्णनात्तृतीयविभावनाभेदश्च । द्वयो श्लेषानुप्राणितयो ससृष्टि । 'स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्' इति । 'कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके' इति क्रमेण तदुभयलक्षणे ॥ ७५ ॥

सकलमिति । जगन्ति लोका सकल चक्राणा चक्रवाकाना यूथ कुलमपि सवितु सूयस्य अदर्शनत अप्रत्यक्षात् सखेद सदु ख आहु । शौरे श्रीकृष्णस्य चक्रमेक तु तदा समरभुवि तपनस्य सूर्यस्य तिरोभवन अदर्शन कथ न्वित्याश्चर्ये । आचकाङ्क्षे कामयामास । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभास । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत् सैन्धववदनोन्नमनक्षण एव स किरीटी अर्जुन । तरु

---

१ 'आदिश्य निहतु' इति पाठ २ 'विदधाने' इति पाठ ३ 'आस्त' इति पाठ ४ 'सह निजवदनमुदास' इति पाठ ५ 'अस्त्रेण' इति पाठ

वृद्धक्षत्राञ्जलौ साय नालमर्घ्याय क धृतम् ।
ईतीव क सिन्धुभर्तुर्जिष्णुस्तस्मिन्नपातयत् ॥ ७८ ॥

एतत्किमित्ययमपास्य सुतस्य शीर्ष
शीर्यन्स्वमूर्धनि वरेण शशाङ्कमौले ।
क्षोण्यामवाङ्मुखतया निपपात वेगा-
दाघ्रातुकाम इव तत्सुतवत्सलत्वात् ॥ ७९ ॥

अथ तस्मिन्वासवसूनौ वासरविरामे शिबिरमेत्य यथावृत्त रण-कथा विज्ञाप्य हृषितरोमाण राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोध-नतया भगिनीजानिहानिनिर्दोनया सर्वामपि शर्वरीं नियोद्धुकाम सन्गम्भीरयुद्धारम्भभेरीनिध्वानमुज्जृम्भयामास ॥

णेन्दु बालचन्द्र मौलौ शिरसि यस्य तस्य सदाशिवस्य वदान्यतया दातृत्वेन या कीर्ति तस्या वदावदेन वक्त्रा । तद्वृत्तेनेति यावत् । 'वदो वदावदो वक्ता' इत्यमर । शरेण पाशुपतास्त्राभिमन्त्रितबाणेन शत्रो पुत्रघातिन सैन्धवस्य शीर्ष शिर कौरवाणा प्रमोदेन साक सतोषेण सह अलुनीत चिच्छेद । लुनातेे कर्तरि लङ् । सहोक्त्यलकार ॥ ७७ ॥

वृद्धक्षत्रेति । साय सायकाले वृद्धक्षत्रस्य सैन्धवस्य पितु अञ्जलौ सपुटितकर-द्वये अर्घ्याय अर्घ्य कर्तुम् । सवितुरिति शेष । धृत क जल नाल न पर्याप्त इत्या-लोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । सिन्धुभर्तु समुद्रस्य सैन्धवस्य च क जल शिरश्च तस्मिन् वृद्ध-क्षत्राञ्जलौ जिष्णु अर्जुन अपातयत् । 'इतीव क सिन्धुभर्तु' इत्येव पाठ । पाठान्तरे तु कमित्यनेन साकाङ्क्षतया साकाङ्क्षत्वदोषापत्तिरिति ध्येयम् ॥ ७८ ॥

एतदिति । अय वृद्धक्षत्र एतत् अञ्जलिस्थ शिर किम् । कुत आपतित इति जुगुप्सयन्निति शेष । सुतस्य शीर्ष सैन्धवशिर अपास्य भुवि निपात्य शशाङ्कमौले सदाशिवस्य वरेण 'य पातयेत्त्वत्सुतस्य शीर्ष पतेत्तेनैव सह तच्छिर' इत्यात्मकेन स्वस्य मूर्धनि शिरसि शीर्यन् भिन्दन् सन् । सुते वत्सलत्वात् वात्स-ल्यात् तत् सैन्धवशिर आघ्रातुकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । अवाङ्मुखतया अधोमुख-त्वेन क्षोण्या भुवि वेगात् निपपात । 'नैवात्मनीनमथवा क्रियते मदान्धै' इति प्रसिद्धेरिति भाव । पुरा वृद्धक्षत्र पाण्डवैर्वैरमनुचिन्त्य तपसाराधितेन शकरे-णोक्तविध वरमवाप्य तद्विज्ञातृकृष्णचोदितकिरीटिप्रयुक्तपाशुपतास्त्रपातितपुत्रशि-र पातनेन ममारेति भारती कथा ॥ ७९ ॥

अथेति । अथ तस्मिन् तत्तादृक् सैन्धवहन्तरि वासवसूनौ अर्जुने वासरवि-रामे सायकाले शिबिरमेत्य रणकथा वृत्त निष्पन्न अनतिक्रम्य यथावृत्त विज्ञाप्य

---

१ 'इतीव सि धुराजस्य' इति पाठ २ 'यपातयत्' इति पाठ ३ 'हृष्ट' इति पाठ ४ 'निधननिदानतया' इति पाठ ५ 'गम्भीर' इति पाठ.

एते तदा त समाकर्ण्य समयवैज्ञानिका स्मरणमात्रकृतसनिधान निशि दशगुणितभुजबलावलम्ब हिडिम्बभागिनेय पृथक्प्रस्थाप्य स्वयमपि सकलान्यपि निजबलानि सनाह्य सयुगाय युगायतबाहव शक्रसुतादयो निश्चक्रमु ॥

या तारका मे सतत विरुद्धा ता बिभ्रतीमा इति बद्धरोषम् ।
सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकाना मार्ग दृशामेव तमो रुरोध ॥ ८० ॥

शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-
जम्बूशाखिनि पेचकाण्डजदृशामालोकसिद्धाञ्जने ।
चेले कालहलायुधस्य तमसामुज्जृम्भणे तादृशे-
ऽप्यह्नीवाहवशिल्पमद्भुततम चक्रुर्द्वये सैनिका ॥ ८१ ॥

हृषितरोमाण आश्चर्यात् सरोमाञ्च राजान धर्मराज उपतिष्ठमाने स्तूयमाने सति । सुयोधनस्तु भगिनी जाया यस्य तस्य सैन्धवस्य हानि नाश निदान मुख्यकारण यस्यास्तया कोवनतया अत्य तत्कोपेन हेतुना सर्वामपि शर्वरी रात्रि नियोद्धुकाम सन् गम्भीर युद्धारम्भे भेरीणा निध्वान झाकार उज्जृम्भयामास । रणोद्योगसूचनायेति भाव ॥

एत इति । तदा तत्काले त भेरीनिध्वान समाकर्ण्य समये विज्ञान कालोचितकर्तव्यताबोध शील येषा ते समयवैज्ञानिका अतएव युग वृषभद्वयादिस्कन्धवाह्यतिर्यग्दारुविशेष तद्वदायतौ बाहू येषा ते शक्रसुत अर्जुन आदिर्येषा तथोक्ता एते पाण्डवा स्मरणेनैव स्मरणमात्रेण कृत सनिधान समीपस्थितियेन त निशि रात्र्या दशगुणित दशधा आवृत्त भुजयो बल अवलम्ब सहायो यस्य त हिडिम्बभगिन्या हिडिम्ब्या अपत्य तद्भागिनेय घटोत्कच पृथक् प्रधानत्वेन प्रस्थाप्य रणाय प्रयोज्य सकलानि बलानि सनाह्यापि उद्योजयित्वा च स्वयमपि सयुगाय युद्ध कर्तु निश्चक्रमु निष्क्रान्ता ॥

येति । या तारका नक्षत्र इति जात्येकवचनम् । कनीनिका च । 'कनीनिकर्क्षयोस्तारा' इति रत्नमाला । तारैव तारका । अत एव 'प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चक्षु' इति कालिदास । मे मम सतत सर्वस्यामपि रात्रौ न तु चन्द्रवत्पूर्वपक्ष एवेत्यर्थ । विरुद्धा प्रतिघातिनी ता तारका इमा दृश बिभ्रति इति हेतो बद्धरोषमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तम अन्धकार सर्वस्मिन्निन्द्रिये दृग्भिन्ने सत्यपि दृशा नेत्राणा तारकावारिणा मार्गमेव रुरोध ॥ ८० ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्या रात्र्यङ्गनाया चिकुरे केशपाशे मनोजस्य मन्मथ-

---

१ 'एतदाकर्ण्य' इति पाठ २ 'समरवैज्ञानिक' इति पाठ

प्रधनेऽद्भुतेऽपि निशि नारदहृष्टे प्रथमेतरा व्यलसदीतिरुदग्रा ।
वनिता अपि त्रिदशनाथनगर्या[1] वरणस्रज चिकुर एव बबन्धु ॥८२॥
अमीषु युद्धदिवसेष्वयमेव हि कामुक ।
रणोत्सवे[2] विभज्यार्ध रात्रयेऽसौ[3] ददौ यत ॥ ८३ ॥
तत क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सङ्ग्रामसीमोपरि जृम्भमाण ।
तमीमिमा सान्द्रतमा तमोभिर्दंष्ट्राप्रभाभिर्दिवस वितेने ॥ ८४ ॥

स्यैव शिखिन वह्न धूमे नभस आकाशस्यैव अरण्यभुव जम्बूशाखिनि नील फले जम्बूवृक्षे पेचकाण्डजाना उलूकाना दृशा आलोकार्थं सर्ववस्तुदर्शनार्थं सिद्धाञ्जने कालस्यैव हलायुधस्य बलरामस्य चेले नीलवस्त्रे तादृशे नैल्यसान्द्रत्वाभ्या अनुपमे तमसा उज्जृम्भणे प्रचारे सत्यपि अह्नि वासर इव द्वये सैनिका कौरवा पाण्डवाश्च अद्भुततम अत्याश्चर्यकर आहवशिल्प युद्धचेष्टित चक्रु । ईर्ष्यावेशादिति भाव । अश्लिष्टमालापरम्परितरूपकस्योपमया ससृष्टि । शार्दूलविक्रीडितम् ८१

प्रधनेनि । निशि तमस्विन्या प्रधने युद्धे अद्भुते सत्यपि नारदहृष्टेरुदग्रा महती, प्रथमेतरा द्वितीया ईति आनन्दबाष्पाना वृष्टि व्यलसत् । बभूवेत्यर्थ । 'या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी' इत्यागमाद्रात्रेर्योगिना समाधिकालत्वेन दर्शनाप्रसक्तेरिति भाव । त्रिदशनाथनगर्या स्वर्गस्य सबन्धिन्य वनिता अप्सरसोऽपि वरणस्रज चिकुरे केशपाश एव बबन्धु । तदानी भोगकालत्वात्तासामपि तद्युद्धदर्शनाप्रसक्तेरिति भाव । केचित्तु अन्धकारनिरोधेन क्रमेण युद्धस्य नववसुराणा च दर्शनायोगादित्युभयत्र भावार्थमाहु । अत्र युद्धनैशत्वविशेषणस्य तद्गताश्चर्यतन्मतनवसुरदर्शनप्रतिबन्धकान्धकारावरणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । पूर्वत्र तु योगभोगावसरत्वाभिप्रायगर्भत्वादयमिति ध्येयम् ॥ ८२ ॥

अमीष्विति । अमीषु युद्धदिवसेषु । युद्धदिनाना मध्य इत्यर्थ । अय सैन्धवयुद्धदिवस एव कामुक स्त्रीपरायण । हि खल्वर्थे । यत कारणादसौ दिवस रणोत्सवे विभज्य विभाग कृत्वा अर्धसमाश रात्रये ददौ दत्तवान् । कामिना सर्वस्वहानेरप्यगण्यत्ववद्धर्मार्थकामेषु स्त्रीपुसयोरर्धफलभागित्वस्मरणाच्चेति भाव । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन दिवसस्य कामुकत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद । 'रात्रयेऽसौ ददौ यत' इत्येव पाठ । पाठान्तरे अपिशब्दस्य नैरर्थक्य अयमित्यनुषङ्गक्लेशश्चेति ध्येयम् ८३

तत इति । तत असौ पाण्डवप्रस्थापित घटोत्कच क्षणादेव सङ्ग्रामसीम्न युद्धदेशस्य उपरि ऊर्ध्वभागे । आकाश इति यावत् । जृम्भमाण वर्तमान सन् तमोभि सान्द्रतमा इमा युद्धशालिनीं तमी रात्रिं दंष्ट्राणा स्थूलायतदन्ताना प्रभाभि दिवस वितेने । निस्तमस्का चकारेत्यर्थ । अत्र तमोनीलाया रात्रेर्नैल्यत्यागपूर्वक दंष्ट्राप्रभाव्यापनवर्णनात्तद्गुणालकार ॥ ८४ ॥

---

१ 'नगर्यां' इति पाठ २ 'रणोत्सव' इति पाठ ३ 'अपि' इति पाठ

तिष्ठ द्रोण सुयोधन द्रुततरं धावस्व दु शासन
त्वा मुञ्चामि किमद्य भो कृप कृपालेशोऽपि न त्वत्कृते ।
गान्धाराधिप का कथा तव रणे दुर्मेधसामग्रणी
कर्ण केति घटोत्कच कटुरवो व्यभ्राम्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयममु निजाट्टहसित क्षुभ्यद्दशाशामुख
दंष्ट्राङ्कूरकरालमात्तपरशु दृष्ट्वैव केचिद्भटा ।
बिभ्युश्चुक्रुशुरामिमीलुरवनौ पेतुर्मुमूर्छुर्जहु
प्राणानारुरुहुर्विमानममरीराषु प्रमोद दधु ॥ ८६ ॥

नभसि तमभिवीक्ष्य घोररूप दिशि दिशि तत्र पलायिते नृपौघे ।
मरणसमयमुष्टिलग्नशस्त्रस्तदभिमुख प्रययौ कबन्ध एक ॥ ८७ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण, त्व तिष्ठ युद्धाय स्थिरो भवेत्यर्थ । हे सुयोधन, त्व द्रुततर अतिशीघ्र धावस्व पलायस्व । हे दु शासन, त्वामद्य मुञ्चामि किम् । न मुञ्चाम्येवेत्यर्थ । भो कृप हे शारद्वत त्वत्कृते भवद्विषये कृपालेश करुणालवोऽपि नास्ति । निहन्म्येवेत्यर्थ । गान्धाराधिप शकुने, तव रणे का कथा । युद्धे विषये त्व कियानित्यर्थ । दुर्मेधसा दुर्बुद्धीना अग्रणी कर्ण क कुत्रास्ते । इत्युक्तप्रकार कटु कठोर रव यस्य तथोक्त सन् घटोत्कच अभ्रान्तरे आकाशमध्ये व्यभ्राम्यत् सचचार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजेन अट्टहसितेन किलकिलाभैरव्येन क्षुभ्यन्ति कम्पमानानि दशानामाशाना दिशा मुखानि यस्य त दंष्ट्राङ्कूरै कराल भीषण आत्त गृहीत परशु कुठार येन त अमु हिडिम्बाया अपत्य हैडिम्बेय घटोत्कच दृष्ट्वैव । न तु युद्ध्वेत्यर्थ । केचिद्भटा कौरवा बिभ्यु भीतवन्त । तत चुक्रुशु रुरुदु । तत आमिमीलु मम्लु । केचिद्भटा अवनौ पेतु । तत मुमूर्च्छु । तत प्राणान् जहु । केचिद्भटा विमान देवयान आरुरुहु । अपराङ्मुखा मृता इति भाव । अतएव अमरी देवाङ्गना आपु अतएव प्रमोद दधु । बिभेत्यादे सवत्र कर्तरि लिट् । अत्र केचिद्भटेषु कर्तृकारके भयमीलनाना केषुचित्पतनमूर्च्छनप्राणत्यागाना केषुचिद्विमानारोहणदेवाङ्गनाप्राप्तिप्रमोदवहनाना च अनेकक्रियाणामन्वयात् कारकदीपकालकारत्रयम् । विमानारोहणदेवाङ्गनाप्राप्त्यो प्रमोदवहनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदस्य तृतीयेन सहैकवाचकानुप्रवेशसकर । अस्य च प्रथमद्वितीययोश्च सस्ष्टिरिति विवेक । पूर्ववद्वृत्तम् ॥ ८६ ॥

नभसीति । घोर भयकर रूप आकार यस्य तथोक्त त घटोत्कच नभसि

---

१ 'आर्यं' इति पाठ २ 'हसितै' इति पाठ ३ 'बिभ्युश्चक्षुरमी' इति पाठ ४ 'प्रापु' इति पाठ ५ 'एव' इति पाठ

पितुश्च पुत्रस्य च वेदवाक्यैर्यदुक्तमैकात्म्यमिद हि[1] दृष्टम् ।
भीमात्मजोऽपि स्वयमेष युद्धे भीमो यदासीदरिसैनिकानाम् ॥८८॥

भिण्डीवालैस्तोमरै[2] शूलजालै-
र्वेषैरुग्रैश्चोभयेषा[3] नृपाणाम्[4] ।
दृष्ट क्वापि क्वाप्यदृष्टोऽरिसैन्यं
व्योम्नि स्थित्वा नाम्नि शेष[5] स चक्रे ॥ ८९ ॥

स्वस्य क्षय[6] नागमदद्य रात्रौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।
पितृव्यभक्त्येव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्या क्षयमाततान ॥ ९० ॥

आकाशे अभिवीक्ष्य नृपाणा कौरवाणा ओघे वृन्दे दिशि दिशि प्रतिदिश पलायिते सति तत्र युद्धदेशे मरणसमये मुष्टौ लग्न दृढघटित शस्त्र आयुध यस्य तथोक्त एक कबन्ध अपमूर्धकलेवरमेव त घटोत्कच प्रति अभिमुख ययौ । नान्य कश्चिदपीत्यर्थ । अत्राभिमुखगमनस्य कबन्ध एव नियमनात्परिसख्यालकार ॥ ८७ ॥

पितुरिति । पितु जनकस्य च पुत्रस्य च द्वयो । एक आत्मा स्वरूप ययोस्तयो भाव ऐकात्म्य नाम यद्वस्तु वेदवाक्यै 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिभि उक्त बोधित इद तत् पितृपुत्रयोरैकात्म्य दृष्ट हि । इदानीमिति शेष । पुरा श्रुतिसिद्धम्, इदानी तु प्रत्यक्षसिद्धमित्यर्थ । यत् यस्मात् एष घटोत्कच स्वय भीमात्मजोऽपि सन् युद्धे अरिसैनिकाना भीम भयकरश्च आसीत् । तस्मादिति योज्यम् । श्लेषानुप्राणित वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ८८ ॥

भिण्डीवालैरिति । स घटोत्कच उग्रै भिण्डीवालै तोमरै शूलाना जालै समूहै शूलादय आयुधविशेषा । वेषै आकारविशेषैश्च उपलक्षित व्योम्नि नभसि स्थित्वा उभयेषा विधाना नृपाणाम् । नृपैरित्यर्थ । कर्तृत्वस्य श्लेषत्वविवक्षाया 'आम शूद्रस्य पक्वानम्' इत्यादाविव षष्ठी । क्वापि अदृष्टश्च सन् अरीणा सैन्य नाम्नि शेषम् । नाममात्रावशिष्टमित्यर्थ । चक्रे । सर्व जघानेति यावत् । शालिनी ॥ ८९ ॥

स्वस्येति । दुर्योधनस्य ध्वजिनी सेना अद्य अस्या रात्रौ स्वस्य आत्मन सबन्धिनं क्षय निवेश नागमत् न प्राप इत्युक्तप्रकारेण मत्वा ज्ञात्वा स भीमसूनु घटोत्कच पितृव्ये पितृभ्रातरि दुर्योधने भक्त्येवेत्युत्प्रेक्षा । तत्र युद्धदेश एव तस्या दुर्योधनध्वजिन्या क्षय निवेश नाश च आततान अकरोत् । 'प्रलयावासयो क्षय' इति विश्व ॥ ९० ॥

---

१ 'हि' इति पाठ   २ 'भि दीपालै' इति पाठ   ३ 'वर्षे' इति पाठ
४ 'नगानाम्' इति पाठ   ५ 'छित्वा नामशेष' इति पाठ   ६ 'स्वस्वक्षय' इति पाठ

तत्रान्तरे ।

वाहिन्या एव मे नार्धं मेदिन्या अपि नङ्क्ष्यति ।
क्षण युद्ध्येत चेदेष इति मेने सुयोधन ॥ ९१ ॥

इत्थ नितान्तचिन्तासतानार्दितस्य धार्तराष्ट्रस्य सम्प्रार्थनागुणनिकया सभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन दत्तयावलक्षाश्वक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन त क्षणदाचर क्षितौ निपातयामास ॥

पौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्ते प्रहारपीडा प्रतियोधिदत्ताम् ।
अपारयन्द्रष्टुमिवातिघोरामन्त स्थितो वायुरगाद्बहिष्टात् ॥ ९२ ॥

तत्रान्तरे । तस्मिन्समये इत्युत्तरेणान्वय ॥

वाहिन्या इति । एष घटोत्कच क्षण युद्ध्येत चेत् युद्ध क्रियेत यदि मे मम सबन्धिन्या वाहिन्या सेनाया अर्धमेव न नङ्क्ष्यति । अर्धस्य प्रथमयुद्धदिवसादारभ्य पाण्डवैर्नाशितत्वादिति भाव । किंतु मे मेदिन्या भुव अर्धमपि नङ्क्ष्यति । आत्मान जित्वा अदात्वैवार्ध पित्र्यमप्यश भुव भोक्ष्यन्ति पाण्डवा इत्यर्थ । इत्युक्तप्रकार सुयोधन मेने तर्कितवान् ॥ ९१ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारात् नितान्त चिन्ताना सतानात् समूहात् आर्दितस्य पीडितस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य सम्यक्प्रार्थनाना गुणनिकया परम्परया सभृत स्वीकृत सर्वाभिसार सर्वोद्योग घटोत्कचवधविषयक येन तथोक्त मिहिरस्य सूर्यस्य कुमार कर्ण महेन्द्र वासव वज्रस्य आयुधस्य धारया महीं धरतीति महीध्र गिरिमिव तेन महेन्द्रेण दत्तया इय शक्ति वलक्षा श्वेता अश्वा यस्य तस्य अर्जुनस्य क्षपणे मारणे दक्षा समर्था । इति प्रेम्णेति शेष । चिरात् रक्षितया गुप्तया महत्या शक्त्या नाम आयुधेन त क्षणदाचर राक्षस घटोत्कच वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन क्षितौ भुवि निपातयामास पातितवान् । उपमालकार ॥

पौत्रस्येति । प्रबलस्य प्रकृष्टबलस्य पौत्रस्य पुत्रपुत्रस्य तस्य घटोत्कचस्य अन्त स्थित शरीरान्तर्गत वायु प्राणानिल प्रतियोधिना शत्रुणा कर्णेन दत्ता कृता शक्ते आयुधस्य प्रहारेण या पीडा बाधा ताम् । तदीयामिति शेष । द्रष्टुमपारयन् अशक्नुवन्निवेत्युत्प्रेक्षा। बहिष्टात् शरीरात् बहि अगात् निर्गतवान् । घटोत्कचो ममारेत्यर्थ ॥ ९२ ॥

---

१ 'सतानादातस्य' इति पाठ २ 'धार्तराष्ट्रस्य' इति नास्ति क्वचित् ३ 'सप्राथन' इति पाठ ४ 'निर्भेद्य' इति पाठ ५ 'यक्षिपत्', 'ातयामास' इति च पाठ ६ 'प्रबलप्रसिद्धे' इति पाठ . ७ 'योध' इति पाठ

सापि शक्तिरभिहत्य नराश सायुगीनजनसनुतशौर्यम् ।
वायुसूनुपरिघादिव भीता वासवस्य सविध प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥

तदानीं तत्र[1] तेषा कौरवकौन्तेयसैन्याना बाष्पलहरीं निष्पादयितु[2] मोदविषादयोरहमहमिकया स्पर्धा समवर्धत ॥

अथ जयद्रथघटोत्कचनिधनशोकातिशय[3]गुरून्द्वयानपि कुरूना[4]श्वासयितुमिव कुलकूटस्थे कुमुदबान्धवे कुलिशायुधदिशमेत्य[5] काशनिकाशैरभीशुभिराकाश[6] दिशावकाश[7] व्यकाशयमाने[8] सति कोपकु[9]टिलीकृतचापौ विराटद्रुपदभूपौ[10] द्रुतमनीचैर्नाराचैराचार्य शलले[11]शल्यमृगमिव निबद्धतनुमातेनतु ॥

सेति । सा इन्द्रदत्ता घटोत्कचप्राणापहारिणा इति वा शक्तिरपि सायुगीनेन रणे साधुना जनेन शूरजनेन सनुत श्लाघित शौर्य यस्य तथोक्त नराश राक्षस घटोत्कच अभिहत्य मारयित्वा वायुसूनो भीमस्य परिघात् गदाया भीतेवेत्युत्प्रेक्षा । वासवस्य इन्द्रस्य सविध समीप प्रतिपेदे प्राप्ता । स्वागता ॥ ९३ ॥

तदानीमिति । तदानीं घटोत्कचवधकाले तत्र युद्धरङ्गे तेषा कौरवसैन्याना कौन्तेयसैन्याना च उभयेषा बाष्पस्य नेत्रजलस्य लहरीं प्रवाह निष्पादयितु जनयितु मोदस्य आनन्दस्य विषादस्य दु खस्य च द्वयो घटोत्कचवधजन्ययो स्पर्धा विवाद अहमहमिकया अह पूर्व जनयाम्यहमेव पूर्व जनयामीत्यहकारेण उपलक्षिता समवर्धत वर्धते स्म। कौरवसैन्यानि मुमुदिरे, कौन्तेयसैन्यानि रुरुदुरित्यर्थ ॥

अथेति । अथ कुलस्य कौरवाणा पाण्डवाना च वशस्य कूटस्थे प्रथमे अत एव कुमुदबान्धवे चन्द्रे जयद्रथस्य सैन्धवस्य घटोत्कचस्य च निधनेन मरणेन य शोकातिशय तेन गुरून् दुर्भरान् द्वयानपि कुरून् धार्तराष्ट्रान् पाण्डवाश्च आश्वासयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य दिश प्राची एत्य प्राप्य काशै शरपुष्पै निकाशै तुल्यै । तद्वद्धवलैरित्यर्थ ।अभीशुभि किरणै आकाश दिशानामष्टाना च अवकाश अन्तराल व्यकाशयमाने प्रकाशयति सति । व्याङ्पूर्वात्काशतेर्णिजन्ताल्लटि शानच् । विराटभूपो द्रुपदभूपश्च द्वौ । कोपेन कुटिलीकृत गुणाकर्षणेन कुण्डलीकृत चाप याभ्या तथोक्तौ सन्तौ द्रुत अनीचै महद्भि नाराचै बाणविशेषै आचार्य शल्य नाम मृग शललै तल्लोमभिरिव निबद्धतनु लग्नशरीरं आतेनतु चक्रतु । 'श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शलल शलम्' इत्युभयत्राप्यमर । उपमालकार । उत्प्रेक्षया ससृष्ट ॥

---

१ 'तत्र' इति नास्ति क्वचित् २ 'उत्पादयितुम्' इति पाठ ३ 'अतिरेक' इति पाठ ४ 'कुरु' इति पाठ ५ 'दिशा' इति पाठ ६ 'आकाश' इति पाठ ७ 'दशदिशा' इति पाठ ८ 'व्याकोचमाने' इति पाठ ९ 'कोपेन' इति पाठ । १० 'द्रुपदविराट' इति पाठ ११ 'शलाल' इति पाठ

तस्यार्धमग्ना नाराचास्तन्वा तद्विक्रमश्रिय ।
रोचन्ते स्म प्रहृष्यन्त्या रोमाञ्चानामिवाङ्कुरा ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोभौ द्रोणपार्षतौ ।
कोदण्डविद्यासर्वस्व तन्वाते स्म प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

तत शरसभवभगिनीजानेश्चापचतुर्मुखो वृद्धत्वविश्राणितविकृतवेषयोरपि विशिखविमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोभनीयविग्रहीकृतयोर्विराटपाञ्चालयोर्वरणोत्सवयौगपद्ये सति विबुधपुरविलासिनीना बिडौजस कुटुम्बिन्या अपि दु समाधेय विवादमापादयामास ॥

तस्येति। तस्य द्रोणस्य तन्वा शरीरे अर्धमग्ना अवगाढा नाराचा द्रुपदविराटप्रयुक्ता प्रकर्षेण हृष्यन्त्या मोदमानाया तस्य द्रोणस्य विक्रम श्रिय पराक्रमलक्ष्म्या रोमाञ्चाना पुलकाना अङ्कुरा इवेत्युत्प्रेक्षा । रोचन्ते स्म बभु ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येनेति। अथ द्रोण पार्षत द्रुपदश्च तावुभौ अग्निदेश्येन नाम मुनिना निक्षिप्त न्यासीकृतम् । उपदेशव्याजादिति भाव । कोदण्डविद्या धनुर्नैपुण्यमेव सर्वस्व यावद्धन प्रकाशित तन्वाते स्म । यथाऽभ्यस्तयावद्धनुविद्यानैपुण्यमग्निवेश्योपदिष्ट प्रकटीचक्रतुरित्यर्थ ॥ ९५ ॥

तत इति। तत शरसभवस्य कृपस्य भगिनी कृपी जाया यस्य तस्य द्रोणस्य । 'जायाया निङ्'। चाप एव चतुर्मुख ब्रह्मा वृद्धत्वेन जरसा बाणैश्छेदनेन च विश्राणित कृत विकृत जुगुप्सित वेष आकार ययोस्तथोक्तयोरपि विशिखाना बाणाना विमोचन सघटनमेव सृष्टिशिल्प सृजनव्यापार तेन (करणेन) विलोभनीय कामनीय विभि पक्षिभि लोभनीयश्च विग्रह देह ययोस्तथोक्तयो कृतयो । कृभ्योगादभूततद्भावे च्वि । निहत्य देवभूय प्रापितयोरित्यर्थ । विराटस्य पाञ्चालस्य द्रुपदस्य च द्वयो सबन्धिन वरणोत्सवस्य यौगपद्ये समकालिकत्वे सति बिडौजस इन्द्रस्य कुटुम्बिन्या शच्यापि दु समाधेय समाधातुमशक्य विबुधपुरे स्वर्गे विलासिनीना अप्सरसा विवाद अहमेवैत वृणुया अहमेवैत वृणुयामिति वाक्कलह आपादयामास अजनयत् । चापमुक्तै शरैस्तावुभावपि निपातितवान् । द्रोण इत्यर्थ । अत्र विराटद्रुपदक्षपणस्य देवाङ्गनाविवदनरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्तस्य चापचतुर्मुख इत्यादिसावयवरूपकसापेक्षत्वाद्द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

---

१ 'अग्निवेश्येन' इति पाठ २ 'कुर्वाते' इति पाठ ३ 'अतिवृद्धत्व', 'समृद्ध' इति च पाठ ४ 'पांचालयोरहपूर्विकया' इति पाठ ५ 'सति' इति नास्ति क्वचित्. ६ 'वारविलासिनीना' इति पाठ ७ 'बिडौज' इति पाठ ८ 'दु समाध' इति पाठ

अथ तत्र शर्वरीचरभुजगर्वनिर्वापितपर्वतशृङ्गशिलाभङ्गविपाटितशरीरा सध्यारागमिषेण रुधिरधारामुत्सृजन्ती सा निशापि विनाशदशामाशु विवेश ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीना नग्नकरणे महसि समारूढविहायसि क्रोधनिद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमदृक्प्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधिरधुनीषु पङ्केरुहाण्यङ्कूरयन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताप्रपञ्चितवैरभारतया गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षर परिमार्ष्टुमलीकवचनमेक प्रयुज्यता भवतेति धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेववासवकुमारादय प्रथमसनिकृष्टस्य धृष्टद्युम्नस्य वरूथिनीविमाथिनी वारणधोरणीं

अथेति । अथ तत्र युद्धरङ्गे शर्वरीचरस्य घटोत्कचस्य भुजयोर्गर्वेण बलदर्पेण निर्वापिताना पातिताना पर्वताना शृङ्गै शिखरै शिलाभङ्गै पाषाणखण्डैश्च विपाटित भग्न शरीर यस्यास्तथोक्ता अतएव सध्यारागस्य मिषेण रुधिरधारा उत्सृजन्ती वर्षन्तीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि विनाशदशा अदर्शनावस्था आशु विवेश प्राप्तवती । प्रभाताभूद्रात्रिरित्यर्थ ॥

तदन्विति । तदनु कोककुटुम्बिनीना चक्रवाकाङ्गनाना नग्नकरणे विवस्त्रताकरणे । रतोत्सवजनक इति यावत् । वासर एव तत्सभोगादिति भाव । महसि तेजसि सूर्ये समारूढ प्राप्त विहाय आकाश येन तथोक्ते सति क्रोधस्य निद्रारोधस्य सर्वरात्र निद्रात्यागस्य च द्वयो साधारणीभवन् । तदुभयजन्यत्वयोग्य इत्यर्थ । उभाभ्यामपि तत्सभवादिति भाव । अरुणिमा आरुण्य यासा तासा दृशा नेत्राणा प्रतिफलनै प्रतिबिम्बनै आयोधनधरण्या युद्धभुवि या रुधिरधुन्य रक्तनद्य तासु पङ्केरुहाणि रक्तपद्मानि अङ्कूरयन्त जनयन्त । वसुदेवकुमार श्रीकृष्ण वासवकुमार अर्जुन तौ आदी येषा ते कृष्णार्जुननकुलसहदेवा घटोत्कचस्य विराटस्य पाञ्चालस्य च त्रयाणा पञ्चतया मरणेन प्रपञ्चित विस्तारित वैर विरोध एव भार येन तस्य भाव तत्ता तया गुरो दुर्भरस्य गुरो द्रोणाचार्यस्य सबन्धिन आयुष जीवितकालस्य हेतु अलीके ललाटे अक्षर ब्रह्मलिपि परिमार्ष्टु निरसितु एकमलीकवचन मृषावाक्य हे धर्मजात, भवता प्रयुज्यता उदीर्यता इत्युक्तप्रकारेण धर्मजात धर्मराज अनुकूलयन्त अङ्गीकारयन्त सन्त प्रथम आदौ सनिकृष्टस्य धृष्टद्युम्नस्य या वरूथिनी सेना ता विमथ्नाति भञ्ज-

१ 'निवा त' इति पाठ २ 'विभङ्ग' इति पाठ ३ 'शरीरेव' इति पाठ
४ 'नाशदशा' इति पाठ ५ 'समाविवेश' इति पाठ ६ 'निरोध' इति पाठ
७ 'प्रपञ्चत्' इति पाठ ८ 'अलीक' इति पाठ ९ 'भवता' इति नास्ति क्वचित्
१० 'वायुवासव' इति पाठ ११ 'प्रधनसनिकृष्टधृष्टद्युम्नवरूथिनी' इति पाठ

प्रचेतसमिव पयोधरपरम्परा पुरोधाय भृश खस्य गुण शङ्खस्य परिपूरणेन दुर्वह कुर्वन्त कौरवसेनापतिमभिजग्मु ॥

कोपेन तावत्कुटिल स भीम
कुम्भानभाङ्क्षीद्गदया गजानाम् ।
नामैकदेशोऽपि च कुम्भयोने-
रेतैर्धृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ९६ ॥

इति तत्र ता करिघटा पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणसुतस्य सनाम्नि हस्तिनि पातिते सति प्रचुरतरमद स्ववशानुवर्ती शुभतरमणिदेदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्थामा हत इति धर्मतनयगदित कर्णारुतुदमभ्यर्णमाकर्ण्य वैवर्ण्यभरितवदन सुतनाशशोकमोहेन परित्य-

---

तीति विमाथिनीं वारणधोरणी गजपङ्क्तिं पुरोधाय अग्रे निधाय शङ्खस्य परिपूरणेन आध्मानेन खस्य आकाशस्य गुण शब्द भृश दुर्वह दुर्भरम् । आकाशस्यैवेति भाव । खस्येति शेषो वा । आत्मन इत्यर्थ । कुर्वन्त कौरवसेनापति द्रोणम् । पयोधरपरम्परा मेघपङ्क्तिं पुरोधाय । पुरस्कृतपयोधरपरम्परमित्यर्थ । प्रचेतस वरुणमिवेत्युपमा । अभिजग्मु अभिमुख गच्छन्ति स्म । रूपकोपमयो ससृष्टि ॥

कोपेनेति । तावत् तदानी कोपेन कुटिल भयकर स भीम एतै गजकुम्भै कुम्भयोने द्रोणस्य नाम्नि कुम्भयोनिरिति सज्ञाया एकदेशोऽपि च कुम्भेत्यशमात्रमपि वा धृत नामत्वेन स्वीकृतोऽभूदित्युक्तहेतो मत्सर द्वेष अस्यास्तीति मत्सरीवेत्युत्प्रेक्षा । गदया गजाना कुम्भान् अभाङ्क्षीत् भञ्जयामास । भञ्जे कर्तरि लुङ् ॥ ९६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र युद्धरङ्गे ता धृष्टद्युम्नवरूथिनीविमाथिनी करिघटा गजवृन्द पाटयता भञ्जयता घटोत्कचस्य जनकेन भीमेन द्रोणसुतस्य अश्वत्थाम्न समान अभिन्न नाम अश्वत्थामेति सज्ञा यस्य तस्मिन् । 'ज्योतिर्जनपद—' इत्यादिना समानशब्दस्य सभाव । हस्तिनि गजे निपातिते सति तत्र करिघटामध्ये द्रोणसुतस्य सनाम्नि हस्तिनीति वा योजना । प्रचुरतर बहुल मद बलगर्व दानजल च यस्य स स्ववश स्वेच्छ यथा तथा स्वस्य वशा करिणी च अनुवर्तत इत्यनुवर्ती शुभतरै अत्यन्तशुभप्रदै मणिभि किरीटगतै अन्तर्गतमौक्तिकैश्च देदीप्यमान मस्तक शिर यस्य तथोक्त अय अश्वत्थामा द्रोणसुत तन्नामकगजश्च हत इत्युक्तप्रकार कर्णयोररुतुद मर्मघाति धर्मतनयस्य धर्मराजस्य गदित वचन अभ्यर्ण समीप यथा तथा । समीप इति यावत् । आकर्ण्य वैवर्ण्येन

---

१ 'प्रचेता इव' इति पाठ २ 'कुरुसेनाधिपतिं' इति पाठ ३ 'द्विपानाम्' इति पाठ ४ 'इति' नास्ति क्वचित् ५ 'ता इति नास्ति क्वचित् ६ 'पातयता' इति पाठ ७ 'निपातिते' इति पाठ ८ 'निगदित' इति पाठ ९ 'मोह' इति पाठ .

क्तचापशय स्थण्डिलेशय भारद्वाजमालोक्य[1] हृष्टतरधीर्धृष्टद्युम्नो[2] निज-पितृबन्धनस्मृतिजनुषा रुषा सत्वरमेत्य हन्तुमुद्युक्त ॥

एकेन खड्गं द्रुपदस्य सूनु करेण चान्येन कच गृहीत्वा ।
विलूय शीर्षं गुरुमप्यमु द्रागन्तेवसन्त कलयाचकार ॥ ९७ ॥

तत्तादृश तदनु तातवध निशम्य
कोपातिरेककलुष कृपभागिनेय ।
आग्नेयमस्त्रममुचत्परसैनिकाना-
मक्षौहिणीशलभता लभते स्म तस्मिन् ॥ ९८ ॥

तत सुराधीश्वरसूनुमुक्तब्रह्मास्त्रभासा भृशधिक्कृतेन ।
अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानु ॥ ९९ ॥

विरुद्धकान्त्या भरित पूर्ण वदन मुख यस्य तथोक्त सुतनाशशोकेन पुत्रविपत्तिदु खेन यो मोह चित्तविकार तेन परित्यक्त चाप येन तादृश शय हस्त यस्य तथोक्त स्थण्डिले दर्भास्तरणे शेत इति शय भारद्वाज द्रोण आलोक्य हृष्टतरा अतिसतुष्टा धी मन यस्य तथोक्त धृष्टद्युम्न निजस्य पितु द्रुपदस्य बन्धनस्य अर्जुनकारितस्य स्मृते स्मरणात् जनु जन्म यस्यास्तथोक्तया रुषा कोपेन उपलक्षित सत्वरं एत्य आगत्य हन्तुमुद्युक्त उद्युक्तोऽभूत् । युजे कर्तरि लड ॥

एकेनेति । द्रुपदस्य सूनु धृष्टद्युम्न एकेन करेण दक्षिणेन खड्ग गृहीत्वा अन्येन सव्येन करेण कच द्रोणशिखा च गृहीत्वा शीर्षं शिर विलूय छित्त्वा गुरुमप्यमु द्रोण द्राक् शीघ्र अन्तेवसन्त शिष्य समीपे वर्तमान च कलयाचकार अकरोत् । विरोधाभास ॥ ९७ ॥

तदिति । तदनु तत्तादृश लोकैकजुगुप्सित तातस्य पितु वध निशम्य कोपातिरेकेण कोपातिशयेन कलुष क्षुब्ध कृपस्य भगिनी कृपी तदपत्य भागिनेय अश्वत्थामा आग्नेय अस्त्र अमुचत् प्रयुक्तवान् । तस्मिन्नाग्नेयास्त्रे परसैनिकाना अक्षौहिणीशलभता अग्निपतयालुकीटविशेषतौल्य लभते स्म । भस्मीभूतेत्यर्थं । उपमालकार ॥ ९८ ॥

तत इति । तत अक्षौहिणीभस्मीभावानन्तरं सुराधीश्वरसूनुना अर्जुनेन मुक्तस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा तेजसा भृश धिक्कृतेन निराकृतेन गुरनन्दनस्य अश्वत्थाम्न अस्त्रेण सार्धं आग्नेयास्त्रेण सह भानु सूर्य मन्दायमाना क्षीणा भवन्ती द्युति तेज यस्य तथोक्त आस अवर्तत । अस्तगत इत्यर्थ । अत्र सूर्यस्यास्तगमने आग्नेयास्त्रसाहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलकार ॥ ९९ ॥

---

१ 'अवलोक्य' इति पाठ २ 'हृष्टधी' इति पाठ ३ 'द्युम्नोऽपि' इति पाठ
४ 'वधस्मृति' इति पाठ ५ 'अभिहन्तु' इति पाठ ६ 'कचे' इति पाठ
७ 'तम्' इति पाठ ८ 'यस्मिन्' इति पाठ

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागा-
द्दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्ति ।
शकलीकृतबाहुकर्णनासै[1]
सह योधै स घटोत्कचाश्मवर्षात् ॥ १०० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते दशम स्तबक ।

धृतराष्ट्रेति । स धृतराष्ट्रसुत दुर्योधनोऽपि दिने अह्नि दीपाङ्कुरस्येव दीना दीना द्रोणसैन्धवादिवधशोकेन अतिम्लाना दीप्ति कान्ति यस्य तथोक्त सन् घटोत्कचस्य सबन्धिन अश्मना पाषाणाना वर्षात् शकलीकृत खण्डित बाहू च कर्णौ च नासा च बाहुकर्णनास येषा तै योधै सह गेह शिबिर प्रत्यागात् आगतवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने दशम स्तबकविवरण समाप्तम् ।

---

१ 'नासा' इति पाठ

एकादशः स्तबकः ।

अन्येद्युरब्धिमिलितैरसृगापगाना
पूरैरिवोदयति पूषणि शोणिताङ्गे ।
सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनु
कर्णं सुवर्णघटवारिभिरभ्यषिञ्चत् ॥ १ ॥

आभामतानीदभिषेककाले तस्योपरिष्टात्तपनीयकुम्भ ।
आघ्रातुमात्मप्रभवोत्तमाङ्ग समीपयातस्य सरोजबन्धो ॥ २ ॥

दिङ्मूलशैलकुहरेशयकेसरीन्द्र-
सौखप्रसुप्तिकमहापटहारवेण ।
कर्णो बलेन करनार्तितकालपृष्ठो
जन्यस्थलीमथ रथेन जवाज्जगाहे ॥ ३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु अब्धौ समुद्रे मिलितै प्रविष्टै असृगापगाना रक्तनदीनाम् । कुरुपाण्डवसैन्यजन्यानामिति शेष । पूरै प्रवाहैरिवेत्युत्प्रेक्षा । शोणित अरुणीकृत अङ्ग बिम्ब यस्य तस्मिन् पूषणि सूर्ये उदयति सति । धृतराष्ट्रसूनु दुर्योधन कर्णं सेनाया आत्मीयाया आधिपत्यस्य सरणौ । नायकत्व पद इत्यर्थ । सुवर्णघटेषु कनककुम्भेषु यानि वारीणि जलानि तै अभ्यषिञ्चत् । सेनापतिमकरोदित्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ १ ॥

आभामिति । तस्य कर्णस्य अभिषेककाले उपरिष्टात् शीर्षोपरि तपनीयकुम्भ काञ्चनकलश आवर्जित इति शेष । आत्मप्रभवस्य निजपुत्रस्य उत्तमाङ्ग शिर आघ्रातु समीपयातस्य सन्निधिमागतस्य सरोजाना पद्माना बन्धो सूर्यस्य आभा शोभा अतानीत् विस्तारयामास । कर्णस्य सूर्यपुत्रत्वात्तदुत्सवे पुत्रवात्सल्यात्कर्णशीर्षाघ्राणाय समागतसूर्यत्वेन सुवर्णकुम्भ उत्प्रेक्षित । ततश्चाभाशब्द प्रकाशात्मकत्वेन बुद्धो लाक्षणिक इति ध्येयम् । न चात्र स च रराजेत्यर्थ इत्युपमा । तस्य शोभामिव शोभा दधाविति तत्सदृशधर्माक्षेपि निदर्शना वा तयोरभिषेककाल इत्यादिविशेषणवैयर्थ्यपराहतत्वादधिकमन्यत्रानुसधेयम् । अतानीदिति तनोतेर्लुङि च्लेः सिचिवृद्धि । उपजाति ॥ २ ॥

दिगिति । अथ अभिषेकानन्तर दिशा मूल आदि य शैल चक्रवाल तस्य कुहरेशयाना गुहासु निद्राणाना केसरीन्द्राणा सिंहश्रेष्ठाना सुख प्रसुप्त पृच्छतीति तथोक्त । तन्निद्राभञ्जक इति यावत् । महान् पटहाना वाद्यविशेषाणा आरव यस्य तथोक्तेन बलेन चतुरङ्गेणोपलक्षित कर्ण रथेन जवात् जन्य

---

१ 'आभात्तदानीम्' इति पाठ   २ 'समीपयातो व सरोजबन्धु' इति पाठ

तावत्परेषा ध्वजिनीश्वरोऽपि पद न्यधत्त[1] प्रधनप्रदेशे ।
परिस्फुरत्पट्टसशक्तियष्टिशरासतूणीरशरैर्बलौघै[2] ॥ ४ ॥
चमूद्वयी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वरैर्व्योमनि[3] पासुपुञ्जै ।
प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धु विचित्रमेतद्व्यतनोदपापाम् ॥ ५ ॥
पादात पादात रथ्या रैभ्या[4] च हास्तिक गजता ।
आश्वीय[5] चाश्वीय द्रागभिदुद्राव कम्पित[6]महीकम् ॥ ६ ॥
विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताद्भानुसुतेन चापात् ।
विजृम्भमाण तरसा गुण स्व वियत्समस्त न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

स्थली युद्धदेश करे नर्तित शरसधानमोक्षणाभ्या कम्पित कालपृष्ठ नाम धनुर्यस्य तथोक्त सन् जगाहे प्रविष्टवान् । गाहते कर्तरि लिट् । वसन्ततिलका ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव परेषा पाण्डवाना सबन्धिन्या ध्वजिन्या सेनाया ईश्वर धृष्टद्युम्नोऽपि परित स्फुरन्त प्रकाशमाना पट्टसा शक्तय यष्टय शरासा चापा तूणीरा निषङ्गा शरा येषा तै बलौघैरुपलक्षित प्रधन प्रदेशे युद्धभुवि पद पाद न्यधत्त निहितवान् । दधाते कर्तरि लङ् । उपजाति ॥४॥

चम्विति । तदनु प्रगल्भा युद्धकुशला सा चम्वो कौरवपाण्डवसेनयो द्वयी युग्म व्योमनि विसृत्वरै व्याप्नुवद्भि पासूना धूलीना पदघट्टनोत्थाना पुञ्जै राशिभि (करणै) प्राक् पूर्वमेव शुद्धा निष्पापामपि निर्मलामपीति च । सिद्ध-सिन्धु आकाशगङ्गा अपापा निष्पापा अपगत अपा जलाना समूह आप यस्या-स्तथोक्तामिति च । व्यतनोत् चकारेति यत् तदेतद्विचित्रम् । तनोतेर्विपूर्वात्कर्तरि लङ् । अत्याश्चर्यम् । अत्र श्लेषप्रतिभोत्थापितयोविरोधाभासविरुद्धकार्योत्पत्तिरू-पविषमप्रभेदयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ५ ॥

पादातमिति । पदातीना समूह पादात पादात पदातिसमूहम् । रथाना समूह रथ्या । रथिकसमूह इति यावत् । एवमग्रेऽपि । रथ्या च । गजाना समूहो गजता हास्तिक गजसमूह च । आश्वीय अश्वसमूह आश्वीय अश्वसमूह च । द्राक् द्रुत कम्पिता मही यस्मिस्तथा अभिदुद्राव अभिमुख धावति स्म । द्वन्द्वयुद्धायेति भाव । अभिपूर्वाद्द्रवते कर्तरि लिट् । पादातमित्यादावणादय समूहार्थे तद्धिता । गीतिरार्या ॥ ६ ॥

विरोधीति । विरोधिना शत्रूणा सेना अभिवीक्ष्य कोपात् भानुसुतेन कर्णेन विस्फारितात् टङ्कारितात् चापात्कालपृष्ठात् विजृम्भमाण वर्धमान स्व स्वीय गुण शब्द वोढु धर्तु समस्तमपि वियत् आकाश न शशाक न क्षमते स्म । शक्नोते कर्तरि लिट् । सबन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्ति । उपजाति ॥ ७ ॥

---

१ 'व्यधत्त' इति पाठ २ 'पट्टिशखेटशक्तिशरास' इति पाठ ३ 'प्रसृत्वरै' इति पाठ ४ 'रथ्या' इति पाठ ५ 'आश्व' इति पाठ ६ 'प्रकम्पित' इति पाठ

कुरुचमूपतिबाणविदारितादुदपतन्मणयः करिमस्तकात् ।
सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशां द्युमणये विनिवेदयितुं किल ॥ ८ ॥
अनेकधा दत्तबिलास्यबाणैररातिखेटावलिराबभासे ।
भीव्रीडखेदावकराद्गृहीतुं पृथक्तयासून्यमचालिनीव ॥ ९ ॥
तदनु बाणगणैर्द्युमणेः सुतो धृतविपत्ति स पत्तिकदम्बकम् ।
अतिविषादि निषादिकुलं व्यधाद्यमपुरीपथिकान्रथिकानपि ॥ १० ॥
अग्रेसरः कर्णहतेषु कश्चिद्भटः प्रविष्टो रविरन्ध्रमार्गम् ।
निलिम्पचाटुश्रुतिपुष्टदेहो निर्गन्तुमीष्टे स न किंचिदुच्चैः ॥ ११ ॥

कुर्विति । कुरुचमूपतिना कर्णेन बाणैः विदारितात् पाटितात् करिणः पाण्डवगजानां मस्तकात् शिरस इति जातावेकवचनम् । मणयः मुक्ताफलानि द्युमणये सूर्याय सुतेन स्वपुत्रेण कर्णेन वितीर्णा दत्ता निजानां स्वीयानां आस्पदानां निवासानां गजशिरसां दुर्दशां पाटनात्मिकाम् । 'विदीर्ण' इति पाठे पाटितानामित्यास्पदविशेषणम् । विनिवेदयितुं विज्ञापयितुम् । किलेति संभावनायाम् । उदपतन् उत्थितवन्तः । उत्पूर्वात्पततेः कर्तरि लङ् । द्रुतविलम्बितम् ॥ ८ ॥

अनेकधेति । अस्य कर्णस्य बाणैः अनेकधा बहुप्रकारं दत्तानि कृतानि बिलानि यस्यां तथोक्ता अरातीनां शत्रूणां संबन्धिनी खेटावलिः फलकपङ्क्तिः । भीः भयं व्रीडः लज्जा खेदः दुःखं एतत्त्रयमेव अवकरः तुषधूल्यादिपुञ्जः तस्मात् पृथक्तया पार्थक्येन असून् प्राणान् गृहीतुं यमस्य कालस्य चालिनी सानेकरन्ध्रवर्तुलवैणवयन्त्रविशेष इवेत्युत्प्रेक्षा । आबभासे रराज । भासतेः कर्तरि लिट् । अत्र मृतकालिकभयलज्जाखेदानां प्राणसंगतानामवकरत्वरूपणेन शुद्धधान्यत्वरूपणप्रतीतेरेकदेशवर्तिरूपकस्योक्तोत्प्रेक्षोज्जीवकत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । 'संकरोऽवकरस्तु यः', 'चालिनी तितउः पुमान्' इत्युभयत्राप्यमरः । उपजातिः ॥ ९ ॥

तदन्विति । तदनु द्युमणेः सुतः स कर्णः बाणानां गणैः पत्तीनां पादचारिणां कदम्बकं समूहं धृता विपत्तिः मरणापत् येन तथोक्तं व्यधात् अकरोत् । विपूर्वाद्दधातेः कर्तरि लुङ् । निषादिनां गजारोहाणां कुलं समूहं अत्यन्तं विषादः मरणदुःखमस्यास्तीति अतिविषादि व्यधात् । रथिकानपि यमपुर्याः पन्थानं गच्छन्तीति पथिकान् व्यधात् । त्रिविधानप्यवधीदित्यर्थः । द्रुतविलम्बितम् ॥ १० ॥

अग्रेसर इति । कर्णहतेषु । हतानां मध्य इत्यर्थः । कश्चिदग्रेसरः निर्भीकत्वेन पुरोगामीति हेतुगर्भविशेषणम् । भटः रवेः सूर्यस्य बिम्बस्य रन्ध्रमार्गं प्रविष्टः सन्नेव निलिम्पानां देवानां चाटुश्रुत्या स्तुतिवाक्यश्रवणेन पुष्टः प्रवृद्धः देहः यस्य तथोक्तः सन् उच्चैः ऊर्ध्वं किंचिदपि निर्गन्तुं नेष्टे स न शशाक । ईष्टेः कर्तरि लिट् । अत्र

---

१ 'भिदा' इति पाठः   २ 'चालनीव' इति पाठः   ३ 'स्तुति' इति पाठः
४ 'न च' इति पाठः

पुष्पप्रदानेन बुधद्रुवर्गे श्रान्तेऽमराणा प्रथम वृतानाम् ।
हठेन कण्ठादपहृत्य मालामवृण्वताभ्यग्रसुरानमर्या ॥ १२ ॥

तत्तादृश तरणिभूभुजचण्डिमान
सवीक्ष्य सर्वरिपुदृक्षु च भीतिभाक्षु ।
आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव
वामेतर रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

रिक्ते पुष्पै सिद्धगन्धर्ववर्गे
मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।

सूर्यबिम्बनिर्गमनशक्तिसबन्धेऽपि तदसबन्धोक्तिरूपातिशयोक्ते अग्रेसरत्वनिलिम्पचाटुश्रुतिपुष्टदेहत्वरूपानेकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोज्जीवितत्वाद्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । उपजातिभेद ॥ ११ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणा नूतनसुरवरणस्रजा प्रदानेन हेतुना बुधद्रूणा कल्पवृक्षाणा वर्गे पञ्चके श्रान्ते उपरते सति । पुष्पशून्ये सतीति यावत् । अमर्य अप्सरस प्रथम वृताना अमराणा नूतनसुराणा कण्ठात् माला पूर्व वरणे निक्षिप्ता हठेन बलात्कारेण अपहृत्य आदाय अभ्यग्रसुरान् नूतनसुरान् अवृण्वत वृतवत्य । वृणोते कर्तरि लङ् । 'अतिपरिचयदोष कस्य नो हन्ति मान नवनवगुणरागी प्रायशो लोक एव । प्रथमदिवसचन्द्र सर्वलोकैकवन्द्य स तु सकलकलाभि पूर्णबिम्बोऽपि नार्ह ॥' इति न्यायादिति भाव । अत्र सुरतरूणा पुष्पशून्यत्वासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपाया सुराङ्गनाना प्रथमवृतामरकण्ठमालापहरणासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपायाश्चातिशयोक्तेरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तेन कर्णनिहता भटा असख्येया इति वस्तु प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । उपजाति ॥ १२ ॥

तत्तादृशमिति । स स इव तत्तादृश त तरणिभुव सूर्यपुत्रस्य भुजयो चण्डिमान प्रताप सम्यग्वीक्ष्य सर्वेषा रिपूणा दृक्षु नेत्रेषु रणतले युद्धदेशे भीति भजन्तीति तद्भाक्षु सत्सु । चकारोऽप्यर्थ । एक वामेतर दक्षिण वनमालिन श्रीकृष्णस्वरूपिणो विष्णो नेत्र लोचन सूर्यश्च प्रमोदेन आनन्देन परित मेदुर पूर्णमेव आसीत् । अत्र कृष्णनेत्रस्य रिपुदृगन्त पातिनोऽपि प्रमोदमेदुरत्वविरोधस्य सूर्यात्मकत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभास । पुत्रोत्कर्षस्य पित्रानन्दकरत्वादित्यभिप्राय । वसन्ततिलका ॥ १३ ॥

रिक्त इति । सिद्धाना गन्धर्वाणा च देवयोनिविशेषाणा वर्गे समूहे वीरस्य तस्य कर्णस्य मूर्ध्नि शिरसि मुक्त्वा मुक्त्वा वृष्ट्वा वृष्ट्वा । वीप्सायाा द्विर्भाव । अर्था

---

१ 'सुरद्रुवर्ग' इति पाठ २ 'त तादृश' इति पाठ ३ 'सव्येतर' इति पाठ
'मुरये' इति पाठ

द्वावेवाभ्रे द्योसदा गोष्ठिमध्ये
पूषाचन्द्रौ पुष्पवन्तावभूताम् ॥ १४ ॥
वियत्प्रदेशाद्विशिखै कठोरैर्दुद्राव दूर ध्रुवमब्जबन्धु ।
अमुष्य नो चेदचिराद्भजेरन्पादा कथ पाटलिमानमेव ॥ १५ ॥[1]
तरणे किरणैस्तदारुणाना पटल व्योम्नि पयोमुचा बभासे ।
चिरकालबुभुक्षया[2] पिशाचैरधिक मासमिवाहवादुपात्तम् ॥ १६ ॥
अवरोपितज्यमथ कर्णकार्मुक
विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रताम् ।

त्पुष्पाणीति भाव । पुष्पै रिक्ते शून्ये सति अभ्रे आकाशे स्थिताना द्योसदा देवाना गोष्ठ्या सभाया मध्ये पूषाचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ द्वावेव। 'देवनाद्वन्द्वे च' इत्याकार । पुष्पवन्तौ सपुष्पौ पुष्पवत्सज्ञाविति च अभूताम् । अत्र पूर्ववदलकारो ध्वनिश्च। अत्र 'रिक्ते पुष्पै सिद्धसाध्यादिवर्गे' इति पठनीय । अन्यथा विद्याधरादि-देवान्ताना पुष्पशून्यत्वानुक्त्या सूर्येन्द्वतिरिक्ताना सर्वेषा पुष्पवत्त्वपरिशेषीकरणा सगतेरिति। एव 'सिद्धगन्धर्वमुख्यै ' इति पाठस्तृतीयान्त पूषाचन्द्राविति प्रथमा न्तपाठेनासगत इति च ध्येयम् । शालिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

वियदिति । अमुष्य कर्णस्य सबन्धिभि कठोरै दारुणै विशिखै बाणै । तत्प्रहारभीत्येति यावत्। अब्जबन्धु सूर्य वियत आकाशस्य प्रदेशात् दूर दुद्राव पलायितवान् । ध्रुव असशयम् । श्रान्तरथ्य विहाय रथम् । पादैरेवेति भाव । नो चेत्स पदैर्न दुद्राव यदि अस्य अब्जबन्धो पादा चरणा किरणाश्च पाटलिमान आरण्य अचिरात् तत्क्षणादेव कथ भजेरन् प्राप्नुयु । न प्राप्नुयुरेवेत्यर्थ । भजते-र्विधौ लिङ् । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितपादारुण्यान्यथानुपपत्त्यार वेधावननि श्चयादर्थापत्तिनाम प्रमाणालकारातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'पाटलिमातिरेकम्' इति पाठोऽर्कवाचकपदसाकाङ्क्षत्वात्काकाक्षिन्यायस्यार्थाभेद एव प्रवृत्त्या अमुष्येति पदानुषङ्गायोगाच्चोपेक्ष्य । अस्तोन्मुखोऽभूदर्क इति परमार्थ ॥ १५ ॥

तरणेरिति । तदा सूर्यास्तमयसमये तरणे सूर्यस्य किरणै अरुणाना रञ्जि-ताना पयोमुचा मेघाना पटल समूह व्योम्नि आकाशे पिशाचै चिरकाल भोक्तु-मिच्छा बुभुक्षा तया हेतुना आहवात् कुरुपाण्डवयुद्धदेशात् उपात्त सगृहीत अधिक मासमिवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे । औपच्छन्दसिक नाम वैतालीयभेद ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सायकाले अवरोपिता कोटित स्रसिता ज्या मौर्वी यस्य तथोक्त कर्णस्य कार्मुक धनु भयात् हरिता दिशा

१ 'आतिरेकम्' इति पाठ २ 'बुभुक्षितै ' इति पाठ

अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-
द्रवतामरातिधरणीभुजामिव ॥ १७ ॥

अप्राप्तनूतनशरक्षतिभि स्वसैन्यै-
रस्पन्ददृष्टिभिरनुक्षणमीक्ष्यमाण ।
दुर्योधनाग्रकरसवलिताङ्गुलीक
प्राविक्षदात्मकटक स तु भानुसूनु ॥ १८ ॥

परेद्यु[1] परिस्फुरित[2]कमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसचारे प्रकटितधनजयतेजोवर्धने भाविनि प्रधन इव प्रभातसमये प्रादु-

---

अन्तरे मध्ये द्रवता पलायमानाना अरातिधरणीभुजा शत्रुराजाना अवलोकना येवेत्युत्प्रेक्षा। विनम्रता नम्रभाव विजहौ तत्याज। ऊर्ध्वं दीर्घीभूतमभूदित्यर्थ । मञ्जुभाषिणी ॥ १७ ॥

अप्राप्तेति । स भानुसूनु कर्ण । तुशब्दोऽप्यर्थ । अप्राप्ता अलब्धा नूतना नवा । भीष्मद्रोणयुद्धकालिकभिन्ना इति यावत् । शरक्षतय शात्रवबाणव्रणानि यैस्तै, अतएव स्वसैन्यै कर्तृभि अस्पन्दाभि आश्चर्यान्निश्चलाभि दृष्टिभि क्षणे क्षणे अनुक्षण ईक्ष्यमाण सन् । किंच दुर्योधनस्य अग्रकरेण सवलिता गृहीता अङ्गुली कनिष्ठिका यस्य तथोक्त सन् । 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्यय । आत्मन कटक शिबिर प्राविक्षत् । विशते कर्तरि लुङ् । अत्र नूतनबाणव्रणराहित्यस्य विशेषणगत्या अनुक्षणनिष्पन्ददृङ्गिरीक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

परेद्युरिति । परेद्यु परस्मिन् दिने परित स्फुरिता सचरन्त प्रकाशमाना वा कमलाना चक्राणा चक्रवाकाना च व्यूहा समूहा यस्मिंस्तस्मिन् । परित स्फुरन्तौ कमलचक्रव्यूहौ पद्मचक्राकारबलविन्यासौ यस्मिंस्तस्मिनिति च । परित स्फुरित पद्माकारबलविन्यासो यस्मिंस्तस्मिन्निति वा। 'चक्र रथाङ्गे सेनायाम्' इति विश्व । प्रकाशमान पत्त्रिणा पक्षिणा बाणाना च कुलस्य वृन्दस्य सचार यस्मिंस्तस्मिन् प्रकटित धनजयस्य अग्ने आहवनीयादे तेजस वर्धन प्रज्वलन यस्मिंस्तस्मिन्। प्रकटित धनजयस्य अग्ने तेजस प्रकाशस्य वर्धन च्छेदन यस्मिंस्तस्मिन्निति वा। 'वधन छेदने' इत्यमर । दिवाग्नेर्निष्प्रकाशत्वात्पूर्वत्र यज्वभि प्रातरग्निहोत्रकरणादिति च भाव । अन्यत्र प्रकटित धनजयस्य अर्जुनस्य तेजस प्रतापस्य वर्धन यस्मिंस्तस्मिन् । अतएव भाविनि भविष्यति प्रधने युद्ध इव स्थिते प्रभातसमये प्रात काले प्रादुर्भवति सति । मधु नाम दानव मथ्नातीति मधुम-

---

१ 'अपरेद्यु' इति पाठ २ 'विपरिस्फुरत्' इति पाठ

र्भवति सति मधुमथनसारथेर्मघवत्कुमारस्य वधकृते शल्यसत्सार-थ्यमेव पर साधनमवधारयता राधेयेन कृतबोधन सुयोधन सब-हुमान मानधनभाज मद्रराजमुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन विमनायमानमपि त तैस्तैर्मधुररचनैर्वचनै कोपगिरेरधित्यकाप्रदेशा-त्कथचिदवरोप्य कर्णरथनैपथ्य सारथ्यमधिरोपयामास ॥

अथ मद्रनायकनिबद्धसैन्धव
रथमारुरोह रविभू पराक्रमी ।
प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-
दतिसाध्वस च परयोधमण्डलम् ॥ १९ ॥

थन कृष्ण सारथिर्यस्य तस्य मघवत इन्द्रस्य कुमार अर्जुन तस्य वधस्य कृते वधार्थ शल्ये मद्रराजे सत्सारथ्य सूतकृत्यमेव पर साधन मुख्यकारण अवधा-रयता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृत बोधन शल्येन सारथ्यकरणाय प्रेरणा यस्य तथोक्त सुयोधन सबहुमान यथा तथा मानमेव धर्न भजतीति भाज अतएव स्वस्य स्वीयस्य आगमनस्य यन्निदान मुख्यकारण कर्णसारथ्यप्रा-र्थनात्मक तस्य परिज्ञानेन विमनायमान खिन्नमपि मद्राणा जनपदाना राजा मद्रराज त शल्य उपगम्य प्राप्य मधुरा श्रुतिप्रीतिकरा रचना शब्दसदर्भ येषु तै तैस्तै नानाविधै वचनै वाक्यै कोप अनुचितकृत्यप्रेरणाजन्य स एव गिरि तस्य अधित्यकाप्रदेशात् । 'अद्रेर्भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमर । कथचित् अतिकष्टेन अवरोप्य अवरोह्य । विगतकोप कृत्वेति यावत् । कर्णरथस्य नैपथ्य अलकार सारथ्य अधिरोपयामास अङ्गीकारितवान् । मद्रराजमित्यनुषज्यते । मघवत्कुमारस्येत्यत्र कर्तृत्वस्य सबन्धत्वविवक्षया शेषषष्ठीविधानादर्जुनकर्तृकात्म-वधाथमित्यर्थलाभोऽपीति ध्येयम् ॥

अथेति । अथ शल्येन सारथ्यकरणाङ्गीकरणानन्तर प्रशस्त पराक्रमोऽस्या-स्तीति पराक्रमी । प्रशसायामिनि । रवेर्भवतीति रविभू कर्ण मद्रनायकेन शल्येन निबद्धा सयोजिता सैन्धवा अश्वा यस्मिस्त रथ आरुरोह आरूढवान् । प्रमद आनन्द । चस्त्वर्थ । कौरवचमूचरान् दुर्योधनसेना परमत्यन्त आरुरोह । अतिसाध्वस अत्यन्तभय तु परयोधाना पाण्डवभटाना मण्डल समूह पर आर-रोह । अत्र कर्णकर्तृकशल्यसारथिरथारोहणवाक्यार्थस्य कौरवपाण्डवचमूद्वयीमो-दखेदहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयससृष्टेरारोहणक्रियायास्तद्वाचकस्य चावृ-त्त्या उभयावृत्तिदीपकस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकर । मञ्जुभाषिणी ॥ १९ ॥

---

१ 'सत्' इति नास्ति क्वचित् २ 'पर' इति नास्ति क्वचित् ३ 'राधातनयेन' इति पाठ ४ 'सबहुमान' इति नास्ति क्वचित् ५ 'नेपथ्य' इति पाठ

ततः क्षणादेव रथेन तेन सङ्ग्रामसीमानमुपेत्य वीरः ।
शङ्खं तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्द्वयं निनादैरपुपूरदेषः ॥ २० ॥

तदनु[1] चण्डतरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तारं मद्रनेतारं प्रति वचनमित्थमुत्थापयामास ॥

इदानीमयि शल्य, तव सारथ्यकौशल्यं निशाम्य विजयसारथेर्वदनं लज्जापयोधि सहमज्जनकृते नाभिकमलवास्तव्यस्य नयनायुधसारथेश्चत्वार्यपि मुखानि समाह्वयितुमिव भृशमवनतमास्ते ॥

अपि च ।

मरुत्कदम्बैरपलाल्यमानं मद्रेन्द्र दीप्ताखिलहेतिजालम् ।

तत इति । ततः एष वीरः कर्णः तेन शल्यसारथिकेन रथेन सङ्ग्रामसीमानं युद्धदेशं क्षणादेव उपेत्य प्राप्य शङ्खं च तस्य शङ्खस्य सबन्धि यदन्त्यमक्षरं खकारः तस्य वाच्यं आकाशं च एतत् उक्तविधं द्वयं निनादैः भाङ्कारैः अपुपूरत् पूरयामास । पूरयतेर्लुङि चङि द्विलाभ्यासलोपह्रस्वाः । शङ्खसबन्धीत्यत्र सबन्धः स्ववाचकत्वरूपो ग्राह्यः । साक्षात्सबन्धग्रहे त्वसमर्थत्वाख्यः पददोष इति ध्येयम् । उपजातिः ॥ २० ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् । चण्डतरौ अत्यन्तशत्रुभयकरौ दोषौ भुजौ दण्डाविव यस्य तथोक्तः चण्डकरस्य सूनुः कर्णः । निजः आत्मीयश्चासौ यन्ता सारथिश्चेति वैवक्षितविशेषणविशेष्यभावात्समासः । तं मद्राणां नेतारं नायकं शल्यं प्रति इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनं उत्थापयामास उदीरितवान् । तिष्ठतेर्ण्यन्तादुत्पूर्वाल्लिट्यामादेशास्त्यनुप्रयोगौ । 'अर्तिह्री-' इत्यादिना णौ पुगागमश्च ॥

इदानीमिति । अयि हे शल्य, इदानीं तव सारथ्ये सारथिकृत्ये कौशल्यं चातुर्यं निशाम्य दृष्ट्वा । विजयस्य अर्जुनस्य सारथेः श्रीकृष्णस्य वदनं मुखं कर्तृ । लज्जैव पयोधिः तस्मिन् सहमज्जनकृते सहमज्जनार्थं नाभिरेव कमलं तस्मिन् वास्तव्यस्य निवासिनः नयनं अग्निमयं आयुधं यस्य तस्य शंभोः सारथेः ब्रह्मणः चत्वारि मुखान्यपि समाह्वयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । भृशं अवनतं विनम्रं सत् । आस्ते वर्तते ॥

अपिच । किंचेत्यर्थः । अस्योत्तरेणान्वयः ।

मरुदिति । हे मद्रेन्द्र शल्य, मरुतां वायूनां देवानां च कदम्बैः वृन्दैः

---

१ 'तदनन्तरम्' इति पाठः २ 'प्रचण्ड' इति पाठः ३ 'कौशलम्' इति पाठः ४ 'निशम्य' इति पाठः ५ 'पयोधौ' इति पाठः ६ 'अपि च' इति नास्ति क्वचित् ७ 'दीप्ताखिल' इति पाठः

शराभिवर्षेण धनंजयं तमिङ्गालयेदेष भुज क्षणेन ॥ २१ ॥

ततस्तच्छ्रवणपुटक्रकच कर्णवचनमाकर्ण्य पार्थेन पुरा प्रार्थितमर्थं हृदिकृत्य स मद्रभूपतिरपवार्यावार्यसूर्यतनयधैर्य गगनकुसुमसोदर्यं विधातुमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास ॥

पुरा विराटस्य पुरोपकण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।
उत्पाट्यमानेऽपि रयेण नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयंगमासीत् ॥२२॥

आयासलेशरहितं वनसीम्नि पूर्वं
सदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

उपलाल्यमान संवध्यमान श्लाघ्यमान च । दीप्र प्रकाशमान अखिलाना समस्ताना हेतीना ज्वालाना आयुधाना च जाल यस्य तथोक्त त प्रसिद्ध धनजय अग्नि अर्जुन च । एष मदीय भुज शराणा जलाना बाणाना च अभितो वर्षेण । क्षणेन अविलम्बेन । इङ्गालयेत् निवापयेत् । इङ्गाल सिक्ताङ्गारम् । अत्र मरुत एव मरत इति सर्वत्र रूपणात् श्लिष्टसावयवरूपकम् । उपजाति ॥ २१ ॥

तत इति । तत कर्णकथनानन्तर स मद्रभूपति शल्य । श्रवणे पुटे इव तयो क्रकच करपत्र तत् कर्णोक्त वचन आकर्ण्य पार्थेन युधिष्ठिरेण पुरा प्रार्थित याचित अर्थं कर्णतेजोवधात्मकं हृदि कृत्य मनसि स्मृत्वा । 'अङ्गीकृत सुकृतिन परिपालयन्ति' इति न्यायादिति भाव । अपवार्य तद्वचनमाक्षिप्य । अवार्येति अवार्य दुर्निवारमिति धैर्यविशेषणम् । सूर्यतनयस्य धैर्यं गगनकुसुमस्य सोदर्यं सदृशम् । अत्यन्तमिथ्याभूतमिति यावत् । विधातु कर्तुं एव वक्ष्यमाण उत्तरं प्रतिवाक्य उत्तरङ्गयामास । उवाचेत्यर्थ ॥

उक्तिप्रकारमेवाह चतुर्भि –**पुरेति** । हे कर्ण, पुरा उत्तरगोग्रहणकाले विराटस्य राज्ञ पुरोपकण्ठे नगरसमीपे रणाङ्गणे युद्धदेशे अर्जुनस्य सारथिना उत्तरेण ते तव नेत्रे वस्त्रे च । 'वस्त्रलोचनयोर्नेत्रम्' इति विश्व । रयेण वेगेन उत्पाट्यमाने पक्ष्मावरणशून्यतया क्रियमाणे सत्यपि अपहियमाणे सत्यपीति च । निद्रा गान्धर्वास्त्रकृता हृदयंगमा रुच्या कथमासीत् । अत्रोत्तरेणैव सारथिना तथाक्रियमाणेऽपि निद्रासीदिति वस्तुना तादृशस्य तव सारथिं मामवलोक्य अद्यतनविजयसारथेर्भगवतो भवेदेव लज्जया मुखावनमनमित्युपहासात्मकस्य प्राथमिक प्रश्नोत्तरस्य वस्तुन प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि । उपजाति ॥ २२ ॥

आयासेति । पूर्वं घोषयात्राकाले वनसीम्नि द्वैतवनप्रदेशे ते तव सुहृदि दुर्योधने सुरवैणिकेन चित्रसेनेन आयासस्य लेशेनापि रहित यथा तथा सदा-

---

१ 'ताम्' इति पाठ २ 'वाचम्' इति पाठ ३ 'पवाया' इति नास्ति क्वचित्
४ 'पत्र' इति पाठ ५ 'वाशिकेन' इति पाठ

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहोनिकुञ्जे
किं नाबिभेः सविधकीचकरन्ध्रगानात् ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकाया परिणीतिकाले सधीभवद्भिः सह धार्तराष्ट्रैः ।
भवानभूत्पार्थशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः ॥ २४॥

इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।
तृणाय कृत्वा निजजीवनं यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥२५॥

इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षर्मभुक्ष्ण कुमारपक्षपात समीक्ष्य

नितं दम्भमिबद्धे सति । अहो इति हासपूर्वके खेदे । हे कर्ण, त्व कुत्रापि दुर्ज्ञेये निकुञ्जे गुल्मे गूढा दुर्लक्ष्या वसति स्थिति यस्य तथोक्त सन् । सविधे समीपे ये कीचका वेणुविशेषा तेषा रन्ध्रै वायुपूर्णैं गानात् शब्दादपि नाबिभे । शब्दानुसारेण मामत्रत्य विज्ञाय बध्नीयुरिति भीतो न. भू किमिति काकु । अबिभेरेवेत्यर्थ । बिभेते कर्तरि लङ् । अत्रापि वस्तुना तदार्जुनेन भवत्सुहृन्मोचन जानताप्येवमुच्यत इति प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि । वसन्ततिलका ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकाया इति। किं च पाञ्चालिकाया द्रौपद्या परिणीतिकाले विवाहसमये सधीभवद्भि द्रोपद्यपहरणाय वृन्दायमानै धार्तराष्ट्रै सह हे कर्ण, भवान् पार्थस्य अर्जुनस्य शराणा प्रकर्षेण योगात् प्रहारात् आत्त परेण गृहीत गन्ध गर्व यस्य तथोक्त । 'आत्तगन्धोऽभिभूत स्यात्' इत्यमर । कर्णो भूत्वापि तदानीतनकर्णं सन्नपि इदाना पुन आत्तगन्ध सगर्व कथमभूत् । अभूरित्यर्थ । 'शेषे प्रथम ' इति प्रथमपुरुष । यद्वा भवान् कर्ण सबिलत्वेन यथार्थनामा भूत्वापि पुनरात्तगन्ध कथमभूदिति योजना । अस्या न तन्त्रन्यायानुसरणगौरवदोष इति ध्येयम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगवयो ' इति वैजयन्ती । उपजाति ॥ २४ ॥

इन्द्रेति। अत हे कर्ण, तेन त्रिभुवनप्रसिद्धपराक्रमेण इन्द्रस्य आत्मजातेन अर्जुनेन सह तुला साम्य गन्तु लब्धु स त्रिपुरजलधरासुरादिजेतृत्वेन प्रसिद्ध ईश्वर शभु एक एव । ईष्टे क्षमते । नान्य इत्यर्थ । यत य इन्द्रात्मजात निज जीवन जीवित तृणाय कृत्वा तृणप्राय मन्वान । तृणमिव अनादृत्येति यावत् । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति सम्प्रदानत्वम् । येन शभुना सह युद्धाय स्पृहयन् अभिलषन् । 'स्पृहेरीप्सित ' इति सम्प्रदानत्वम् । उदस्थात् उद्युक्तवान् । तेन स इति सबन्ध । 'आयासलेश–' इत्यादिश्लोकत्रय द्वितीयवाक्योत्तरम् । अत्र शूरमात्रप्राप्यस्यार्जुनसाम्यस्येश्वर एव नियमनात् परिसख्यालकार । उपजाति ॥२५॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार तादृक्ष अतिबहुल तस्य मद्राणामध्यक्षस्य राज्ञ

---

१ 'निकुञ्जम्' इति पाठ २ 'मत्वा' इति पाठ ३ 'जीवित' इति पाठ • ४ 'ऋभुक्षकुमारे पक्ष' इति पाठ •

कर्मसाक्षिनन्दनोऽपि रौक्ष्यवर्जित[1] पदविभागचमत्कृतिसुभगभावुक वचनमेवमवादीत्[2] ॥

अयि भागिनेययशसा सुभगकरणस्त्वमद्य[3] भुवि मद्रपते ।
मम मा तुलेति बहुधा वदता विजयेन शम्भुमपि मातुलय ॥२६॥

इत्युक्तवत एतस्य सौरेर्दन्तपुटाविव[4] ।
जवादुभावनीकौ तौ जघटेते[5] परस्परम् ॥ २७ ॥

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागै शोषितेषु सजलेषु सर सु ।
केवल गगन एव तदानीमप्सर कुलमलोक्यत[6] लोकै ॥ २८ ॥

शल्यस्य सबन्धि ऋभुक्षण इन्द्रस्य कुमारे अर्जुने पक्षपात आत्मीयत्वेन अभिनिवेश समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिण सूर्यस्य नन्दन कर्णोऽपि रूक्षस्य भाव रौक्ष्य पारुष्य तेन वर्जितम् । किच पदस्य मातुलेति शब्दस्य विभागेन 'मा तुला' इति पृथक्करणेन या चमत्कृति प्रागल्भ्य तया सुभगभावुक रमणीय वचन एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । वदे कर्तरि लुडि सिचि वृद्धि ॥

अयीति । अयि हे मद्रपते शल्य, अद्य भगिन्या उपचारात्कुन्त्या अपत्यस्य भागिनेयस्य अर्जुनस्य । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्येयादेश । यशसा पराक्रमजन्याना सुभगकरण प्रख्यापक त्व विजयेन सर्वोत्कर्षेण हेतुना तुला केनापि साम्य मा न इति बहुधा वदता ब्रुवता । आत्मस्तुतिपरायणेनेति यावत् । एव हे मम मातुल स्वमातृमहोदर, इति बहुधा वदता विजयेन अर्जुनेन सह शम्भुमपि मा तुलय सदृश मा कुरु । सर्वोत्कृष्टाना शम्भोरप्यपकृष्टत्वसभावनावश्यकत्वादिति भाव । अनेन मूढानामभिमानस्तिरस्कृतसकलान्तर इति हासो व्यङ्ग्य । अत्र भागिनेयेत्यादिविशेषणस्य पक्षपातित्वेन शल्यवचनस्यातात्त्विकत्वमित्यभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ २६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण उक्तवत एतस्य सूर्यस्य अपत्य सौरि कर्ण तस्य । अत इञ् । दन्तपुटौ ऊर्ध्वाधरोष्ठाविव तावुभावनीकौ कुरुपाण्डवसैन्ये परस्पर जवात् वेगात् जघटेते सयुयुजतु । घटते कर्तरि लिट् । तत पर न किंचिदप्यवदत् । सकुल चाभूत्सैन्यद्वयमित्यर्थ । अत्र कर्णोष्ठयो सैन्ययोश्च प्रकृतयोर्मिथो मेलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । युग्मविपुलावृत्त श्लोको वा ॥२७॥

सर्वत इति । तदानीं सेनाद्वयसघटनसमये भुवि सर्वत सर्वत्रापि सजलेषु जलसहितेषु सर सु सैन्ययो कौरवपाण्डवीययो सबन्धिभि परागै

---

१ 'वर्जम्' इति पाठ २ 'अभाणीत्' इति पाठ ३ 'करणत्व' इति पाठ ४. 'पटौ' इति पाठ. ५ 'जघटाते' इति पाठ ६ 'अदृश्यत' इति पाठ

तदनु तत्र परस्परघट्टनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वान्रुधिरशीकरानजीर्णशङ्कया वमन्तीभि पट्टसवल्लरीभिश्च कबन्धोत्पाटनसृष्टिपाटवमेव सग्रामदेशदेशिकसदेशादभ्यसितुमवनीतलमवतीर्णै पयोधरपटलैरिव खेटकमण्डलैश्च युगपदेव बहुविधवीरयोधजनप्रवेशसौकर्याय तरणिरन्ध्रसरणि विशालयितुमिव वियत्तले दूरमुच्चलिताभि शक्तिभिश्च प्रतिक्षणक्षपितविपक्षकुलवृत्तान्त मुहुर्मुहुरटनीमुखेन कथयितुमिव धानुष्ककर्णाभ्याश प्रत्यागतै कोदण्डदण्डैश्च युद्धविलोकनबद्धकौतुकसिद्धयौवतकुचमण्डलनिजकुम्भतारतम्यपं-

---

पदघट्टनजन्यै शोषितेषु निर्जलीकृतेषु सत्सु केवल एकस्मिन् गगन एव । अद्भिर्युक्ताना सरसा कुल वृन्द अप्सर कुल देवाङ्गनासमूहश्च लोकै जनै अलोक्यत दृश्यते स्म । अत्र दिवि भुवि प्रसक्तस्य अप्सरोवत्त्वस्य दिवि एकत्र नियमनात्परिसख्यालकार श्लेषसकीर्ण । स्वागता ॥ २८ ॥

तदन्विति । तदनु द्वयोर्मेलनानन्तरम् । तत्र युद्धदेशे परस्पर घट्टनेन अभिघातेन जनिताना स्फुलिङ्गाना अग्निकणाना व्याजेन पूर्व पूर्वयुद्धे निपीता-न्निपीतपूर्वान् रुधिरशीकरान् रक्तबिन्दून् अजीर्णशङ्कया जाठरान्लापक्वभयेन वमन्तीभि उद्गिरन्तीभिरिव स्थिताभि पट्टसा खड्गविशेषा वल्लर्य लता इव ताभिश्च कबन्धाना उदकाना अपमूर्धकलेवराणा च उत्पाटनस्य ऊर्ध्वप्रसारणस्य सृष्टि जननव्यापार तस्या पाटव सामर्थ्यमेव सग्रामदेश युद्धभाग एव देशिक आचार्य तस्य सदेशात् समीपात् अभ्यसितु परिचेतुम् । तेषामध एव जलप्रसारकत्वादिति भाव । अवनीतल भूतल प्रति अवतीर्णै प्राप्तै पयोधरपटलै मेघवृन्दैरिव स्थितै खेटकमण्डलै फलकसमूहैश्च युगपत् एकदैव बहुविधाना वीराणा योधजनाना परावृत्य मृत्वा सुरीभूताना प्रवेशस्य सौकर्याय सौलभ्याय तरणे सूर्यबिम्बस्य रन्ध्रसरणि बिलमार्ग विशालयितु विस्तारयितुमिव वियत्तले आकाशदेशे दूरमुच्चलिताभि उन्नमिताभि शक्तिभिश्च क्षणे क्षणे प्रतिक्षण क्षपितस्य नाशितस्य विपक्षाणा शत्रूणा कुलस्य वृन्दस्य वृत्तान्त अटनि धनुष्कोटिरेव मुख वक्त्र तेन मुहुर्मुहु कथयितु इव । धानु

---

१ 'तदनु' इति नास्ति क्वचित् २ 'तत्र तयो सेनयोरुभयोरपि परस्पर' इति पाठ ३ 'शीकरनिकरान्' इति पाठ ४ 'वम तीभिरिव' इति पाठ ५ 'उत्पादन', 'उत्पतन' इति च पाठ ६ 'एव' इति नास्ति क्वचित्, 'अपि' इति पाठ ७ 'वलयै' इति पाठ ८ 'अतिविशालयितु' इति पाठ ९ 'दूर दूरम्' इति पाठ १० 'कर्णमभ्यागतै', 'कर्णाभ्यर्णमभ्यागतै' इति च पाठ ११ 'परिचिक्षिपया' इति पाठ.

रिचिचीषयेव दूर नभसि करान्प्रसारयद्भि शुण्डालमण्डलैश्च विचित्रतरचक्रचङ्क्रमणमिषेण पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति विमतनिरोधकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च शोणितपङ्कशोणितै वेगसभ्रमविदार्यमाणधरणीरन्ध्रनिर्गत्वरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणधोरणीमसृणितैरिव चक्रै सक्रीडद्भि शताङ्गैश्च भयानके सकलसुरजनतनूरुहसौखशायनिके समीके ॥

ष्काणा धनुर्धराणा कर्णाभ्याश श्रोत्रसमीप प्रत्यागतै कोदण्डदण्डै चापयष्टिभिश्च युद्धस्य विलोकने बद्ध कौतुक येन तस्य सिद्धाना देवयोनिविशेषाणा यौवतस्य युवतीसमूहस्य यत् कुचमण्डल तस्य निजयो कुम्भयोश्च यत् तारतम्य न्यूनाधिकभाव तस्य परिचेतु परीक्षितु इच्छा परिचिचीषा तयेव। नभसि दूर करान् शुण्डा प्रसारयद्भि शुण्डालमण्डलै गजवृन्दैश्च विचित्रतरस्य अत्याश्चर्यकरस्य चक्रचङ्क्रमणस्य मण्डलाकारगमनस्य मिषेण व्याजेन पदात्पद एक पदमितदेशमपि न गन्तव्य इत्येवम्। भवद्भिरिति शेष। विमताना शत्रूणा निरोधाय निरोध कर्तुम्। 'क्रियार्थ–' इत्यादिना सप्रदानत्वम्। कुण्डलना राजाज्ञासूचकवर्तुलरेखा कुर्वद्भि लिखद्भिरिव स्थितै अर्वद्भि अश्वैश्च शोणितपङ्केन रक्तकर्दमेन शोणितै अरुणितै। अत एव वेगात् सभ्रमेण भ्रमणेन विदार्यमाणाया भिद्यमानाया धरण्या भुव रन्ध्रेभ्य निर्गत्वरया निर्गमनशीलया फणीन्द्रस्य शेषस्य फणासहस्रे मणीना किरणधोरण्या कान्तिपरम्परया मसृणितै व्याप्तैरिव स्थितै चक्रै रथाङ्गै सक्रीडद्भि इतस्तत गच्छद्भि। शताङ्गै रथैश्च भयानके लोकैकभयकरे समीके युद्धे सकलाना सुरजनाना तनूरुहाणा रोम्णा सुखशयन पृच्छतीति सौखशायनिके सति। अत्याश्चर्येण रोमाञ्चजनके सतीति यावत्। उत्तरेणैकवाक्यम्। 'भयानक सकलसुरजनतनूरुहसौखशायनिक समीकमभूत्। तदनन्तरम्' इति पाठान्तर तु शासनयुद्धे स्वकालिके स्वानन्तर्यबोधकत्वेन बाधितार्थकत्वादुपेक्ष्यम्। अत्र स्फुलिङ्गव्याजेनेति सापह्नवहेतूत्प्रेक्षायाश्च पल्लवल्लरीभिरित्युपमायाश्च कबन्धशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिसग्रामदेशिकेतिरूपकद्वयाभ्यसनफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसकरस्य च तरणिरन्ध्रविशालीकरणफलोत्प्रेक्षायाश्च अटनिमुखेनेति रूपककथनफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसकरस्य च परिचिचीषाहेतूत्प्रेक्षायाश्च चक्रचङ्क्रमणमिषेणेति सापह्नवस्वरूपोत्प्रेक्षायाश्च अष्टाना तिलतण्डुलन्यायेन ससृष्टि ॥

---

१ 'दूर दूरम्' इति पाठ २ 'प्रविसारयद्भि' इति पाठ ३ 'शोणे' इति पाठ ४ 'सविदाय' इति पाठ ५ 'भयानक' इति पाठ ६ 'शायनिक समीकमभूत्' इति पाठ

दुःशासनो नयनजृम्भितकोपवह्नि-
भीत्येव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।
भ्रूभ्यां भयानकमुखो रिपुभूमिपान-
प्यारब्ध योधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २९ ॥

स कुन्तलाल्यम्बरधूतिधुर्यैः[2] स्वसिंहनादैर्विदधे दुरापः[3] ।
पराभवं सोमकलास्यहेतौ पाञ्चालिकायामिव पार्थचम्वाम् ॥३०॥

ततो याज्ञसेनीकटितटपटापहारसमयचक्रचङ्क्रमणवासनानुवृत्ति-वशादिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्निजास्पदभेदको

इतः[1] परं श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । **दुःशासन इति** । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् यो दुःशासनः दुर्योधनानन्तरजः नयनाभ्यां जृम्भितात् निर्गतात् कोपादेव वह्नेः भीत्या भयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वं उपरितनं फालतलं ललाटप्रदेशं उपाश्रिताभ्यां संगताभ्याम् । कोपेन ग्रन्थीभूताभ्यामिति यावत् । भ्रूभ्यां भयानकं मुखं यस्य तथोक्तः सन् रिपून् भूमिपान् शत्रून् राज्ञोऽपि योधयितुं भटान् कर्तुं आरब्ध उपचक्रमे । इत्येतत् अतीव भृशं चित्रम् । राज्ञामपि भटत्वकरणस्याश्चर्यकरत्वादिति भावः । अस्मिन्नर्थे यच्छब्द आकाङ्क्षालभ्यः । तदसहिष्णुतायाः पुनरित्थमवधेयम् । योधयितुमित्यत्र 'यः अधयितुम्' इति च्छेदः । रिपुभूमिपानपीत्यपिना कोपवह्निसमुच्चयः । अधयितुं अधः कर्तुम् । अत्रायुधसाध्यरिपुभूमिपाधःकरणस्य भ्रूभङ्गमात्रेण संपादनोद्योगादाश्चर्यमिति वस्तुना कोपवह्निशत्रुवर्गयोः अधःकरणेनौपम्यगम्यतात्मकतुल्ययोगिताप्रतीतेर्वस्तुनालंकारध्वनिः । रभतेराङ्पूर्वात्कर्तरि लुङि तङ् ॥२९॥

स इति । दुरापः परैरधृष्यः स दुःशासनः सोमकानां पाञ्चालानां लास्यस्य युद्धनाट्यस्य हेतौ जनके सोमकला चन्द्रकान्तिरिव आस्यहेतिः मुखकान्तिः यस्यास्तस्यामिति च अत एव पाञ्चालिकायां द्रौपद्यामिव स्थितायां पार्थचम्वां पाण्डवसेनायां कुन्तलः चिकुरः अलिश्च तद्द्वयमिव यदम्बरं केशभ्रमरवन्नीलं आकाशं तस्य धूतौ भङ्गे धुर्यैः पटुभिः स्वैः स्वीयैः सिंहनादैः कुन्तलालेः केशबृन्दस्य अम्बरस्य वस्त्रस्य च धूत्या धुर्यैः । तद्युक्तैरित्यर्थः । स्वैः सिंहनादैरिति च । पराभवं तिरस्कारं विदधे चक्रे । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा पूर्णा । उपजातिः ॥ ३० ॥

तत इति । ततः याज्ञसेन्या द्रौपद्याः कटितटे नितम्बदेशे पटानामपहारस्य समये आकर्षणावसरे चक्रचङ्क्रमणस्य मण्डलाकारगमनस्य या वासना संस्कारः तस्य अनुवृत्तिवशात् अनुसरणवशादिवेत्युत्प्रेक्षा । विविधानि रेचकाख्यानि मण्डलानि चक्रगमनानि वितन्वन् प्रकटयन् निजास्पदस्य स्वस्थानस्य उरसः भेदकः

१ एतत्पूर्वम् 'तदनन्तरम्' इति क्वचित् २ 'धुर्ये' इति पाठः ३ 'दुरापम्' इति पाठः

भीम क वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरूढाभ्या हृद-न्तररुधिरबुद्बुदमुकुलाभ्यामिव रोषलोहिताभ्या लोचनाभ्या सा-ध्वसदानशौण्ड करतलबभ्रम्यमाणपरिघपातनपाटितभटघोटक-करटिघटाक्षतजप्रवाहै समीकसीमान कण्ठद्वयसी विदधान सुयोधनानुजो वियदध्वनि विजृम्भितध्वनिर्वृकोदरदृगध्वनीनोऽभूत् ॥

बद्धकच्छावपि द्वौ तावभीकौ भीमकौरवौ ।
गदागदि रण घोर कुर्वाते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

निपातितस्य द्विषत स भूमौ समक्षमक्ष्णा कुरुभूपतीनाम् ।
गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्या सताडन साधु समाचचार ॥ ३२ ॥

विदारक भीम क वा कुतो वा समागच्छतीति वीक्षितु समुन्नत प्रदेश मुखा-त्मक अधिरूढाभ्या हृद उरस अन्तरे अन्तर्देशे रुधिरबुद्बुदौ मुकुलाविव नाभ्यामिव स्थिताभ्या इत्युत्प्रेक्षा । रोषेण लोहिताभ्या अरुणाभ्या लोचनाभ्या साध्वसस्य दानशौण्ड बहुप्रद । अतिभयकर इति यावत् । करतले बभ्रम्यमाणस्य बहुधा व्यापार्यमाणस्य । यङन्तात्क्रमतेर्लट कर्मणि लट शानच् (?) । परिघस्य गदाया पातनेन प्रहारेण पाटिताना भिन्नाना भटाना योधाना घोटकाना अश्वाना करटिना गजाना च घटाना वृन्दाना सबन्धिभि क्षतजप्रवाहै रक्तपूरै समीकसीमान युद्धप्रदेश कण्ठद्वयसीं कण्ठपरिमितगाम्भीर्यजला विदधान कुर्वाण विजयध्वनि आकाशमार्गे विजृम्भित व्याप्त ध्वनि सिहनाद यस्य तथोक्त । सुयोधनानुज दु शासन वृकोदरस्य भीमस्य दृशोरध्वान गच्छतीति तथोक्त । दृष्टिविषय अभूत् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य ससृष्टि ॥

बद्धेति । बद्ध कच्छ मध्यबन्धनपट्ट याभ्या तौ बद्धकौपीनावपीति च । इत्य-नेन वीतरागित्व सूच्यते । अभीकौ कामुकाविति विरोध । निर्भयाविति परिहार । भीमकौरवौ तो भीमश्च कौरव दु शासनश्च द्वौ परस्पर गदया गदया प्रवृत्त गदागदि घोर भयकर रण युद्ध कुर्वाते स्म चक्रतु ॥ ३१ ॥

निपातितस्येति । स वक्ष्यमाणविधप्रतिज्ञया प्रसिद्ध भीम कुरुभूपतीना दुर्योधनादिना अक्ष्णा नेत्राणा समक्ष अग्र एव । न तु यत्र कुत्रापीत्यर्थ । भूमौ युद्धभुवि निपातितस्य द्विषत दु शासनस्य गण्डे कपोले कराभ्या उदरे कुक्षौ पदाभ्या च सताडन साधु यथाप्रतिज्ञ समाचचार कृतवान् । अत्र तत्तादृक्क्रि-यापराधकरपदताडनयोरानुरूप्येण सघटनया समालकार ॥ ३२ ॥

---

१ 'बुद्बुदाभ्यामिव' इति पाठ २ 'कलित' इति पाठ ३ 'घनतरपरिघविघट्टन-विपाटित' इति पाठ ४ 'समरसीमा' इति पाठ ५ 'गुल्फ' इति पाठ. ६ 'भीकरारवौ' इति पाठ

निजप्रियाकैश्यकृषोऽस्य शत्रोर्निर्भिद्य वक्ष पिबतोऽसृगम्भ ।
समीरसूनोश्च पिशाचिकाना सपीतिकेल्या कलहो बभूव ॥ ३३ ॥

एणीदृश स्वकीयाया वेणी तैरेव शोणितै ।
क्षोणीभृता द्विषामेष शोणीचक्रे सहाक्षिभि ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम् ।

रिपून्कुरुक्षेत्रतले चरन्त तृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।
किरीटिगोप परधेनुकान्त निनाय काण्डैर्यमलोकगोष्ठम् ॥३५॥

अवकर्ण्य किरीटिभग्नमाजावभिमन्योरधिक सुत स कर्ण ।
रि[1]पुरङ्कुतरक्षुरष्टदिक्षु ज्वलयश्चक्षुरभूदरीन्दिधक्षु ॥ ३६ ॥

निजेति । निजाया प्रियाया द्रौपद्या कैश्य केशवृन्द कर्षतीति कृष अत एव शत्रो अस्य दु शासनस्य वक्ष निर्भिद्य असृक् रक्तमेव अम्भ जल पिबत समीरसूनो भीमस्य च पिशाचिकाना च सपीतिकेल्या सहपानक्रीडाया कलह ममास्त्वधिक ममास्त्वधिकमिति विवाद बभूव । उपजाति ॥ ३३ ॥

एणीति । एष भीम तै दु शासनीयै शोणितै पीतशिष्टैरेव स्वकीयाया एणीदृश द्रौपद्या वेणीं दु शासनशोणितसस्कार्यत्वेन बद्धा द्विषा शोणीभृता शत्रुभूपाना अक्षिभि सह शोणीचक्रे रञ्जयामास । यथाप्रतिज्ञ दु शासनरक्तविरले पनकृति द्रौपदीवेणीमोचने भीमे कौरवा सवे कोपारुणिताक्षा बभूवुरित्यर्थ · अतएव वस्तुना पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ।

रिपूनिति । रिपून् सस्यभक्षणविरोधिन शत्रूश्च तृणाय मत्वा । तृणवदनादृत्येत्यर्थ । कुरुक्षेत्रतल एव कुरूणा क्षेत्रतले केदारभागे चरन्त सस्यानि भक्षयन्त गच्छन्त च परेषामेव वेनूना कान्त वल्लभ पर स्ववाचकोत्तरभाग धेनुशब्द· यया तया असिधेनुकया नाम आयुधेन कान्तमिति च । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमर । उग्र भयकर वृषसेन कर्णपुत्रमेव वृषभश्रेष्ठ किरीटी अजुन एव गोप गोपाल· भूपश्च काण्डै दण्डै बाणैश्च यमलोकमेव गोष्ठ गोस्थान निनाय प्रापितवान् । समस्तवस्तुवर्ति श्लिष्टाश्लिष्टसावयवरूपकम् । उपेन्द्रवज्रा ॥ ३५ ॥

अवकर्णेति । अभिमन्यो अर्जुनपुत्रस्य स्वमारितस्य अधिक अत एव किरीटिना अर्जुनेन भग्न पुत्रमारणप्रतीकारात्मना निहत सुत वृषसेन अवकर्ण्य श्रुत्वा चक्षु ज्वलयन् कोपाग्निना शोणीकुर्वन् रिपव एव रङ्कव हरिणा तेषा तरक्षु मृगविशेष । तद्दृष्टिमात्रेण हरिणा शिथिलप्राणा भवन्तीति प्रसिद्धि । स कर्ण अष्टास्वपि दिक्षु अरीन् दग्धुमिच्छु दिधक्षु अभूत् । पुत्रवधक्रोधपरवश

---

१ 'रिपु' इति पाठ

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनूभुव ।
ताण्डव विदधे पाणि पाण्डवाना बलान्तरे ॥ ३७ ॥
युद्धे हतो योधसमूह एष बिम्ब पितुर्मे बत भेत्स्यतीति ।
मत्वेव पत्युर्महसा कुमार सछादयामास दिव शरौघै ॥ ३८ ॥
करीन्द्रमण्डले पेतु कर्णमुक्ता शरव्रजा ।
सदानाम्बु कर यान्ति स्थूललक्ष्य हि मार्गणा ॥ ३९ ॥
प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठ भयकराभे चलति प्रवीरे ।
तदीयभल्लैर्दलिता परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्बत रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥

दारुण योद्धु सनद्धवानित्यथ । अत्र पुत्रवधाकर्णनस्य विशेषणगत्या शत्रुदिधक्षा हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतेति । तत चण्डभानुतनूभुव कर्णस्य पाणि कुण्डलीकृत गुणाकर्षणेन मण्डलित कोदण्ड कालपृष्ठ येन तथोक्त सन् पाण्डवाना बलान्तरे सेनामध्ये ताण्डव नर्तन विदधे चकार । गुणाकर्षणत्यागाभ्यामिति भाव । अनुप्रासभेद शब्दालकार ॥ ३७ ॥

युद्ध इति । युद्धे हत एष योधाना पाण्डवीयाना समूह मे मम पितु सूर्यस्य बिम्बम् । बतेति खेदे । भेत्स्यति बहूना युगपन्निर्गमने सबाधाद्विदारयिष्यति इति मत्वा सभाव्येवेत्युत्प्रेक्षा । महसा तेजसा पत्यु सूर्यस्य कुमार कर्ण शरौघै दिव अन्तरिक्ष सछादयामास आच्छादितवान् । इन्द्रवज्रा ॥ ३८ ॥

करीति । कर्णेन मुक्ता प्रयुक्ता शरव्रजा बाणसघा शरवदर्थाशया व्रजन्तीति याचकाश्च करीन्द्रमण्डले गजवृन्दे करिणामिन्द्रस्य बहुगजवतो राज्ञो मण्डले राष्ट्रे च पेतु प्रविविशु । तथा हि मार्गणा याचका बाणाश्च एकस्माद्वदान्यान्मुक्ता दानाम्बुना उत्सर्गजलेन मदोदकेन सहित सदानाम्बु कर शुण्डा च यस्य तथोक्त स्थूललक्ष्य बहुप्रद स्थूल पृथुल लक्ष्य शरव्य च यान्ति । अत्र याचकशरयो दानजलमदजलयो हस्तशुण्डयोर्बहुप्रदपृथुललक्ष्ययोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धसामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यास । तेन निसर्गदातु कर्णस्य याचकाशाविघातेन गतप्रायताप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । 'दान वितरणे हस्ते मदे स्यात्खण्डनेऽपि च', 'बलिहस्तमयूखेषु करो गजकरेऽपि च', 'लक्ष लक्ष्य शरव्ये च सत्याभेदे च गोचरे', 'मार्गणो याचके बाणे भवेदन्वेष्टरि त्रिषु' इति सर्वत्र कोशा ॥ ३९ ॥

प्रकाश्येति । भयकरी आभा तेज यस्य तस्मिन् प्रकृष्टे वीरे कर्णे कालपृष्ठ धनु कालस्य रिपूणा जीवितकालस्य पृष्ठ चरमभाग अन्त चेति यावत् । प्रकाश्य प्रकटय्य चलति सति तदीयै कर्णसबन्धिभि भल्लैर्नाम बाणै दलिता पाटिता परे शत्रवोऽपि रक्त शरव्रणशोणितारुण पृष्ठ शरीरपश्चाद्भाग तन्नामक धनुश्च

तत्र तत्र युधि सचरमाण शल्यसारथिमता स रथेन ।
चूषितारिमदवारितयासौ सूर्यसूनुरपि चण्डकरोऽभूत् ॥ ४१ ॥
रवे कुमारस्य रथ समीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीके ।
धैर्य हृद स्वेदजल शरीराज्जगाल तोत्र च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥

तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिविकर्तनतनयौ परस्पर प्रधन प्रवर्तयितुमारभेताम् ॥

राधाकुन्तीपुत्रयो शौर्यभाजोश्चक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।
मध्यस्थाया रङ्गभूदेवतायास्ताटङ्काभामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥
अवकर्ण्य शरासवल्लिघोष सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिघृष्ट्यो ।
दिवि वैणिकतापसस्य चित्र महती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥४४॥

प्रकाश्य चेलु । मानिना परोत्कर्षासहिष्णुत्वादिति भाव । अत्र कालपृष्ठरक्तपृष्ठशब्दश्लेषप्रतिभया तदुभयप्रकाशनेन विरोधिनोरनुरूपचेष्टासघटनात्मा समालकार । कर्णबाणनिभिन्ना परे पलायाबभूवुरिति परमार्थ ॥ ४० ॥

तत्र तत्रेति । शल्य सारथिरस्मिनस्तीति तेन रथेन तत्र तत्र युधि युद्धदेशे सचरमाण सूर्यस्य सूनु सोऽसौ कर्णोऽपि चूषित गिलित (?) अरीणा मद एव वारि येन तस्य भाव तत्ता तया हेतुना चण्डकर सूर्य भयकरपाणिश्च अभूत् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरिति भावरूपकातिशयोक्त्योरङ्गाङ्गिभावेन सकर । स्वागता ॥ ४१ ॥

रवेरिति । तदा समीके युद्धरङ्गे रवे कुमारस्य कर्णस्य रथ तत्तादृश समीक्ष्य रमाप्रियस्य कृष्णस्यापि हृद चित्तात् धैर्य शरीरात् स्वेदजल हस्तात् तोत्र अश्वताडन च जवेन भयवेगेन जगाल गलति स्म । गलते कर्तरि लिट् । अत्र जगालेत्युभयावृत्तिदीपकम् । उपजाति ॥ ४२ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर अमर्त्याना देवाना चक्रवर्तिन इन्द्रस्य तनय अर्जुन विकर्तनस्य सूर्यस्य तनय कर्णश्च तौ परस्पर प्रधन द्वन्द्वयुद्ध प्रवर्तयितु आरभेताम् ॥

राधेति । शौर्यभाजो राधाकुन्तीपुत्रयो कर्णार्जुनयो सबन्धिनौ चक्रीभूतौ गुणाकर्षणेन कुण्डलितौ ज्वलन्तौ चापदण्डौ तत्र तदानी मध्यस्थाया कर्णार्जुनमध्यगताया रङ्गभूदेवताया युद्धस्थलदेवताया ताटङ्कयो कर्णभूषणयो आभा आदधाते स्म चक्रतु । कर्णिके इव रेजतुरित्युत्प्रेक्षा । शालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

अवकर्ण्येति । सहस्र दृष्टयो नेत्राणि घृष्टय किरणाश्च ययोस्तयो इन्द्रसूर्ययो सुतयो अर्जुनकर्णयो । शरासौ चापौ वल्ली इव तयो घोष गुणटकार

---

१ 'पाणितया' इति पाठ २ 'निरीक्ष्य' इति पाठ ३ 'समर' इति पाठ
४ 'प्रावर्तयितु' इति पाठ

उल्लोलकल्लोलितदोर्विलासावुपेन्द्रमद्रेश्वरसारथी तौ ।
परस्पर भल्लकुलैरभूता रुषा[1]वलीढावरुषावलीढौ ॥ ४५ ॥

कर्णामरेन्द्रसुतकार्मुकवल्लिवान्तै-
[2]र्नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निबिडै पृषत्कै ।
अभ्यागतानमरभा[3]वमुपेत्य वीरा-[4]
न्पप्रच्छ वैणिकमुनि प्रधनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

पाणिना तदनु भानुनन्दने पन्नगास्त्रमचिरेण गृह्णति ।
पूर्वमेव निखिलाप्सर कुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥ ४७ ॥

दिवि आकाशे तत्र तदानी अवकर्ण्य । वीणा शिल्पमस्य वैणिक तस्य ताप सस्य नारदस्य महती प्रीति सतोषोऽभूच्च नाभूच्चेति यत्तच्चित्रम् । अन्तर्हिताखिलशब्दान्तरत्वेन लोकोत्तरत्वात्सवीणारवान्तविकरत्वाच्चेत्याश्चर्यम् । अत एव वैणिकेति विशेषणस्योक्ततात्पर्यगर्भत्वात्परिकरालकार । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४४ ॥

उल्लोलेति । उल्लोल अत्युन्नत यथा तथा कल्लोलित वर्धित दौर्विलास बाहुप्रताप याभ्या तौ । तारकादित्वादितच् । यथाव्याख्यानात् 'महत्सूल्लोलकल्लोलौ' इति तरगविशेषपर्यायकोशानुसारेण पौनरुक्त्यम् । उपेन्द्र कृष्ण महेश्वर शल्यश्च सारथियोस्तौ तौ अर्जुन कर्णश्च द्वौ । रुषा कोपेन अवलीढौ पूर्णौ सन्तौ परस्पर भल्लाना कुलै । अरुषा व्रणेनेति जातावेकवचनम् । अवलीढौ अभूता सव्रणामभवताम् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु' इत्यमर । अत्र रुषावलीढावरुषावलीढौ इति यमकभेदविरोधाभासयो शब्दार्थालकारयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ४५ ॥

कर्णेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य अर्जुनस्य च द्वयो कार्मुके कालपृष्ठगाण्डीवे वल्ल्याविव ताभ्या वान्तै विसृष्टै निबिडै सान्द्रै पृषत्कै बाणै अम्बरतले नीरन्ध्रिते निरन्तरिते सति । आच्छादिते सतीति यावत् । 'नीरन्ध्रमम्बरतले निबिडे' इति पाठे नीरन्ध्र यथा तथा निबिडे सान्द्रे सतीत्यर्थ । वैणिको मुनि नारद । तदा अमरभाव देवत्व उपेत्य अभ्यागतान्वीरान् अपराङ्मुख मृतान् । प्रधनस्य कर्णार्जुनद्वन्द्वयुद्धस्य प्रकारान् विशेषान् पप्रच्छ पृष्टवान् । पृच्छेर्दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम् । अत्र नारदस्य तादृग्वीरपृच्छासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्त्या कर्णार्जुनयुद्धस्य लोकोत्तरत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । वसन्ततिलका ॥ ४६ ॥

पाणिनेति । तदनु भानुनन्दने कर्णे पाणिना पन्नगास्त्र नागास्त्राभिमन्त्रित बाण अचिरेण द्रुत गृह्णति सति अर्जुनवधायेति शेष । सा पुरा अर्जुनमभिरुष्य हतकामत्वेन प्रसिद्धा उर्वशी नामामराङ्गना निखिलात् अप्सरसा कुलात्

---

१ 'अभिलीढावरुषापि लीढौ' इति पाठ २ 'नीरन्ध्रमम्बरतले निबिडे' इति पाठ ३ 'भागम्' इति पाठ । ४ 'योधान्' इति पाठ

सव्यसाचिहननाय शरासे सहिते रविभुवा भुजगास्त्रे ।
नन्दनद्वितयवल्लममस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्र ॥ ४८ ॥

रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतद्दिवि रसनायुगल बहिर्वितन्वत् ।
अहमरिमधुना द्विधाकरोमीत्यभिनयकेलिमिवादधद्बभासे ॥ ४९ ॥

द्विधा विधातु विजय शिरोधा-
वथापतन्त स सरीसृपन्तम् ।
निरीक्ष्य पादेन[1] निजेन शार्ङ्गी
निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

आनेमिमग्नस्य हरेरुपायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।
गर्भेऽवकाश किल बान्धवेन शभो शताङ्गो धरणी[2]व्यतानीत्५१

पूर्वमेव । वरणमाल्य दधौ गृहीतवती । चिरतनोत्कटानुरागादिति भाव । अत्र कर्णकर्तृकार्जुनवधार्थनागास्त्रधारणस्य विशेषणगत्या उर्वशीवरणमाल्यधारणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेद । रथोद्धता ॥ ४७ ॥

सव्येति । रविभुवा कर्णेन सव्यसाचिहननाय अर्जुनवधार्थं शरासे कालपृष्ठे भुजगास्त्रे सहिते सयोजिते सति इन्द्र स्वस्य कल्पकवनेन सहैव नन्दनयोद्वितयवल्ल अमस्त सभावितवान् । नार्जुनजयन्ताभ्या कितु जयन्तनन्दनवनाभ्यामेवेत्यर्थ । अनिवार्यमेतदस्त्र हन्त्येवार्जुनमिति सभावन श्लोकद्वयेऽप्यूर्वश्या इन्द्रस्य च माल्यग्रहणोक्तकर्कोदयहेतुरिति ध्येयम् । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

रवीति । रवितनयेन कर्णेन विमुक्त एतदस्त्र दिवि आकाशे रसनयो जिह्वयो युगल बहि वितन्वत् प्रसारयत्सत् अह अरिं स्वस्य मातृहन्तारं अर्जुन अधुना द्विधाकरोमि खण्डयामि इति उक्तप्रकारं अभिनयकेलिं उक्तार्थाभिव्यञ्जकाङ्गिकचेष्टा अदधदिवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे ॥ ४९ ॥

द्विधेति । अथ विजय अर्जुन शिरोधौ ग्रीवाया द्विधा विधातु कर्तुं आपतन्त आगच्छन्त त पूर्वोक्त सरीसृप नागास्त्र समीक्ष्य स । शार्ङ्ग नाम धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गी कृष्ण । शताङ्ग अर्जुनरथ निजेन पादेन उर्व्या भूमौ निमज्जयामास मग्नीचकार । बाणलक्ष्यादर्जुन स्रसितुमिति भाव । 'निजेन भारेण' इति पाठान्तरम् । उपेन्द्रवज्रा ॥ ५० ॥

आनेमीति । तदा हरेरुपायात् पादनिष्पीडनरूपात् आनेमि चक्राञ्चलाय पट्टिकापर्यन्त मग्नस्य किरीटिन अर्जुनस्य सबन्धिन अस्य शताङ्गस्य शभो शताङ्ग रथ । अत एव धरणी भूमि । बान्धवेन किल रथलसाजात्यकृतेनेवेत्युत्प्रेक्षा । गर्भे अन्तश्च अवकाश व्यतानीत् । ददावित्यर्थ । उपेन्द्रवज्रा ॥ ५१ ॥

१ 'भारेण' इति पाठ २ 'धरणि' इति पाठ ।

तत कुरूणामिव पुष्करान्ते क्ष्वेलार्भटीं जृम्भयतीत्मनश्च ।
उग्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमग्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

तत स्नेहरसार्द्रस्त पक्षपाती भुजगमम् ।
तक्षक किल पार्थस्य वर्धयामास सायक ॥ ५३ ॥

दन्तीन्द्रपादातरथाश्वभेदी कुन्तीकुमार[1] स हरेर्निदेशात् ।
राधेयकाये विविधास्त्रजालमाधेयमेव व्यधित[2] क्षणेन ॥ ५४ ॥

सर्वेषु मार्गणगणेषु[3] बहुप्रदत्वा-
त्खर्वेतराद्दतिरय[4] खमणे कुमार ।

तत इति । तत कुरूणा दुर्योधनादीना क्ष्वेलार्भटी नागास्त्रेणार्जुनो हत इत्याद्यारकसिंहनादौद्धत्यमिव । आत्मनश्च क्ष्वेलस्य गरलस्य आर्भटीं ज्वलनप्रा चण्ड्य पुष्करान्ते आकाशाग्रे जृम्भयता प्रकटयता उग्रेण घोरेण अहिना नागा स्त्रेण तस्य अर्जुनस्य किरीट इन्द्रदत्त शृङ्ग शिखरमिव किरीटशृङ्ग नाकेन्द्रस्य महेन्द्रस्य भयेन साक नागास्त्रादर्जुनमरणभीत्या सह अग्राहि अपहृतम् । किरीट मात्रहरणेन पुत्रविपत्तिभयमिन्द्रो जहावित्यर्थ । स्वरूपहाने स्वारस्यहानिराशा स्येति भाव । अत्र नाकेन्द्रभयेन साकमिति सहोक्त्यलकारेण किरीटहरणस्य दोषस्यापि गुणत्वकल्पनात्मकलेशालकारप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि । 'जृम्भय तात्मनश्च' इत्येव पाठ कुरूणामिति षष्ठ्यन्तेनान्वितद्वितीयान्तक्ष्वेलार्भटीपदेन पुनर्द्वितीयान्तान्वये प्रक्रमविरोधादुपेक्ष्य । उपजाति ॥ ५२ ॥

तत इति । तत स्नेहरसेन तैलेन प्रेम्णा च आर्द्र सिक्त पक्षै श्येनग रुद्भि पतनशील पाती उत्कटस्वाभिमानवाश्च पार्थस्य अर्जुनस्य सायक बाण एव । तक्षतीति तक्षक । 'वाश्यादिर्दारुभेदक । नागराजश्च' इति व्यस्तरूपकम् । त नागास्त्ररूप भुजगम अश्वसेनम् । पुन आगच्छन्तमिति शेष । वर्धयामास लवशश्छिच्छेद । आशीश्चकारेति । कणनागास्त्राश्वसेनस्य तक्षकपुत्रत्वादिति भाव । समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसावयवरूपकम् ॥ ५३ ॥

दन्तीति । दन्तीन्द्रा गजश्रेष्ठा पादाता पादचारिण रथा अश्वाश्च तान् भिनत्तीति भेदी स कुन्तीकुमार अर्जुन हरे श्रीकृष्णस्य निदेशात् आज्ञाया विप्रशापाद्रथो भुवि मग्न ततोऽद्यैव जेयोऽय न त्वन्यथामा चान्यथा विचारये त्यात्मिकाया विविध अस्त्रजाल राधेयस्य कर्णस्य काये शरीर एव । न तु दन्ती न्द्रादावित्यर्थ । क्षणेन आधेय स्थितिं व्यधित चक्रे । दधाते कर्तरि लुङि तङ् । लाटानुप्रास । इन्द्रवज्रा ॥ ५४ ॥

सर्वेष्विति । बहुप्रदत्वात् महावदान्यत्वाद्धेतो सर्वेषु शत्रुमित्रोदासीन

---

१ 'निर्जा च' इति पाठ २ 'न्यधित' इति पाठ ३ 'याचकजनेषु' इति पाठ ४ 'तरोद्धति', 'तरोन्नति' इति च पाठ

पार्थस्य मार्गणगण पतित शरीरे
सार्थं व्यधादभिमत स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥
कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे दुर्योधन शोकरसे ममज्ज ।
अभ्यासभूमानमिवाधिरोढुमनागतस्य ह्रदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥
तत स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाज्जलस्नातुमना इव द्राक् ।
मन्दायमानद्युतिमालभारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते एकादश स्तबक समाप्त ।

भ्रावैस्त्रिविधेष्वपि मार्गणगणेषु याचकवृन्देषु खर्वेतरा अनल्पा आदृति आदरण यस्य तथोक्त सोऽय खमणे सूर्यस्य कुमार कर्ण शरीरे पतित स्वाङ्गे सक्त पार्थस्य अर्जुनस्य सबन्धिन मार्गणगण याचकवृन्द बाणवृन्द च । अभिमत अत्यन्तमिष्ट जीव प्राणधारण वितीर्य सार्थं सप्रयोजन व्यधात् चक्रे । दधातेर्वि-पूर्वात्कर्तरि लुङ् । निसर्गवदान्याना कि न देयमिति भाव । कर्णो ममारेत्यर्थ । अत्र बहुप्रदलप्रयुक्तसर्वयाचकमहादरस्य विशेषणगत्या पार्थमार्गणसप्रयोजनीक-रणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । मार्गणशब्दश्लेषभित्तिकालब्धयाचकबाण-द्वयाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अत्र 'मार्गणगणेषु' इत्येव पाठ । 'याचकजनेषु' इति पाठ पर्यायभङ्गाख्यदोषादु-क्तसारस्यायोगाच्चोपेक्ष्य । वसन्ततिलका ॥ ५५ ॥

कर्णेति । अथ कर्णे कर्णेन्द्रियमात्रस्य श्रोत्रस्यैव पात्रे विषये सति । न तु नेत्रस्येत्यर्थ । नाममात्रशेषत्वेन मृते सतीति यावत् । दुर्योधन शोकरसे दु खा-ब्धौ । अनागतस्य भविष्यत ह्रदे मज्जनस्य अभ्यासे परिचये भूमान अतिशय अधिरोढु लब्धुमिवेत्युत्प्रेक्षा । ममज्ज । मज्जते कर्तरि लिट् । अत्र कर्णनिध-नस्य दुर्योधनशोकाब्धिमज्जनहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । उक्तोत्प्रेक्षोज्जी-वकमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । उपजाति ॥ ५६ ॥

तत इति । तत मरीचिमाली च सूर्योऽपि स्वकीयस्य तनूभवस्य कर्णस्य वधात् द्राक् द्रुत जलानि स्नातु मनो यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमानाया क्षीणीभव-न्त्या द्युतिमालाया किरणपङ्क्ते भार अतिशय अस्यास्तीति भारी सन् सिन्धौ समुद्रे ममज्ज । अस्त जगामेत्यर्थ । 'इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु' इति मालाशब्दस्य ह्रस्वान्तत्वम् । मरीचिमाली चेति चकारेण दुर्योधनसमुच्चय । उपजाति ॥ ५७ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने
एकादशस्तबकविवरण समाप्तम् ।

---

१ 'अपि' इति पाठ २ 'अपस्नातु' इति पाठ ३ 'भारमाली' इति पाठ

द्वादशः स्तबकः ।

शल्य तत परमरातिकुलस्य चित्ते
   शल्य दिशन्तमनिश रमण कुरूणाम् ।
कल्य रणेशु पृतनाधिपति विधाय
   तुल्य त्रिविष्टपपते स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥
तत्तादृश[1] तदनु बाहुबलेन[2] शत्रू-
   नाकम्पयन्तममरावलिमस्तकेन ।
शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रो
   पाणिर्दधौ प्रथमत परहिंसकत्वम् ॥ २ ॥
अथ त सुबलात्मज क्षणादवगत्य[3] प्रियपाशक मृधे ।
यमदापितपाशक व्यधाद्यमयो प्राथमिक पराक्रमी ॥ ३ ॥

शल्यमिति । तत पर कर्णानन्तरम् कुरूणा रमण असौ दुर्योधन रणेषु कल्य समर्थ अत एव अरातिकुलस्य शत्रुवृन्दस्य चित्ते शल्यमिव शल्य दु ख अनिश दिशन्तम् । कुर्वन्तमित्यर्थ । शल्य कर्णसारथि पृतनाधिपतिं सेनानायक विधाय कृत्वा । स्वमात्मान त्रिविष्टपपते इन्द्रस्य तुल्य अमन्यत सभावितवान् । अत्र दुर्योधनस्यात्मनेन्द्रस्य तुल्यत्वसभावना प्रति शल्यसेनापतित्वविधानस्य हेतुत्वा-त्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन शल्यस्य देवसेनानीसाम्यप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि । वसन्ततिलका ॥ १ ॥

तदिति । तदनु बाह्वोर्बलेन मदेनेति । शौर्यदर्पेणेत्यर्थ शत्रून् अमरावले देववृन्दस्य मस्तकेन शिरसा सह आकम्पयन्तम् । एकत्र भीत्या परत्र श्लाघयेति भाव । अतएव त तमिव तत्तादृशम् । अनुपमप्रतापमित्यर्थ । शल्य युधि अजात शत्रो धर्मराजस्य पाणि शक्त्या नामायुधेन सामर्थ्येनेति वा । निहत्य प्रथमत प्राथमिक परेषा शत्रूणा हिंसकत्व हिंसा दधौ । शल्यसेनाधिपत्यदिवसे युधिष्ठिर प्रथममवधीत्सेनापतिमित्यर्थ । अनेन वस्तुना दिनदशकादिकृतभीष्मादिसेना पतिवधादर्जुनादप्यधिकोऽय युधिष्ठिर इति प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि । अजा-तशत्रो परहिंसाया अनुचितत्वात्पाणिरित्युक्तिचमत्कारश्च । उक्तमेवेद वृत्तम् ॥२॥

अथेति । अथ युधिष्ठिरेण शल्यवधानन्तरम् । प्रशस्त पराक्रम अस्यास्तीति पराक्रमी । यमयो युग्मजातयो । नकुलसहदेवयोमध्य इत्यर्थ । प्राथमिक नकुल । कृतान्तयो प्राथमिक इति च । प्रिया इष्टा पाशका अक्षा यस्य तम् । प्रिय पाशो नाम यमायुध यस्य तत्कम् । शैषिक कप्प्रत्यय । इष्टाधम चेति च । त द्यूतनिपुण सुबलस्य गान्धारराजस्य आत्मज शकुनि अवगत्य समे-

---

१ 'तम्' इति पाठ २ 'मदेन' इति पाठ ३ 'अवगम्य' इति पाठ

अथ युद्धतपर्तुदु सहश्रीर्हरिदभ्यन्तरधावदात्मघोषम् ।
सहते स्म न किंचिदप्युलूकं सहदेवस्य भुजप्रतापभानुः ॥ ४ ॥

ज्वालं विषक्तमिव दानविधौ कृशानोः
शोणं दधच्चमरवालमुदस्य चापम् ।
पार्थे निहन्तरि रिपूनथ कांदिशीका
द्रोणात्मभूकृपमुखाः सहसा बभूवुः ॥ ५ ॥

इत्थं सोदरदायादवरूथिनीनां रणक्षितौ परिक्षयमभिवीक्ष्य महीयसा साध्वसेन मनसि विरचितप्रथमप्रवेशः क्वचन दुर्ज्ञेयदेशे

त्य । क्षणात् । न तु विलम्बादित्यर्थः । यमेन अन्तकेन स्वानन्तरयुग्मजातेन प्रयोज्यकर्त्रा । सहदेवेनेति च । दापितः कण्ठे विन्यासितः पाशः कालपाशः येन तत्कम् । पाशकः अक्षः येन तमिति च । व्यधात् चक्रे । शकुनिमवधीदित्यर्थः । अत्र प्रियपाशकस्य प्रदापितपाशकत्वोक्तेः श्लेषप्रतिभोत्थापितः समालंकारः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ शकुनिवधानन्तरं युद्धेनैव तपतुना ग्रीष्मेण दुःसहा श्रीः प्रकाशः यस्य तथोक्तः सहदेवस्य भुजयोः प्रताप एव भानुः सूर्यः । हरितां दिशां अभ्यन्तरे मध्ये धावन्तः व्याप्नुवन्तः पलायमानाश्च आत्मघोषाः स्वसिंहनादाः वायसाश्च यस्मात् तम् । 'ध्वाङ्क्षात्मघोषो' इति काकपर्यायेष्वमरः । उलूकं शकुनिपुत्रमेव दिवान्धं नाम पक्षिभेदम् । इति श्लिष्टरूपकम् । किंचित् ईषदपि न सहते स्म । सहदेवः उलूकं जघानेत्यर्थः । श्लिष्टाश्लिष्टसावयवरूपकम् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४ ॥

ज्वालमिति । अथ शोणं अरुणम् । अत एव दानविधौ स्वेनार्जुनाय वितरणक्रियायां विषक्तं विशेषेण लग्नं कृशानोः अग्नेः ज्वालं शिखमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । 'द्वयोर्जालकीलौ' इति ज्वाला शब्दस्य पुंस्त्वस्याप्यनुशासनात् । चमरवालं बिरुदचामरं दधत् । चापं गाण्डीवं उदस्य उन्नम्य पार्थे अर्जुने रिपून् हतशिष्टान् निहन्तरि मारयति सति । द्रोणात्मभूः अश्वत्थामा कृपः तन्मातुलश्च द्वौ प्रमुखौ येषां ते हतशिष्टाः कौरवीयाः सहसा कांदिशीकाः भयाद्रुताः । पलायिता इति यावत् । 'भयद्रुतः कांदिशीकः' इत्यमरः । बभूवुः । वसन्ततिलका ॥ ५ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण सोदराणां दुःशासनादीनां दायादानां भीष्मसोमदत्तादीनां वरूथिनीनां सेनानां च । दायादानां लक्ष्मणादिसुतानामिति वा । 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः । रणक्षितौ परितः क्षयं नाशं अभिवीक्ष्य महीयसा भूयिष्ठेन साध्वसेन भयेन मनसि विरचितः प्रथमः अपूर्वः प्रवेशः

---

१ 'निषक्त', 'अनुषक्त' इति च पाठः २ 'रचितगूढा इति पाठः.

गूढावस्थितिरेव महती ममायुष्टोमेष्टिरित्यालोच्य झटिति घटितकवचावगुण्ठन पन्नगकेतन समन्तपञ्चके[1] सामन्त सागरगम्भीर त्वरितनामान[2] कचन महाह्रदमासाद्य मद्भुजेन चिरधार्यमाणा क्षोणीं त्वय्येव समर्पयिष्यामीति पातालवासिन पन्नगाधिपतेर्द्विसहस्रलोचनेषु रहसि वाचा[3] निवेदयितुमिव दूरं दूर निमज्य स्वविद्यया सर्वमप्यम्भ स्तम्भयामास ॥

बकहन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रवधोद्यत ।
इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्त कासारमज्जनम् ॥ ६ ॥

दरीषु वा शिखरितटीझरीषु[4] वा पुरीषु वा घनवनवल्लरीषु[5] वा ।
तिरो भवेदयमिति त स मार्गित रणस्थलात्पवनसुतोऽथ निर्ययौ॥७॥

यस्य तथोक्त । सा वसाक्रान्तचित्त इत्यर्थ । अत एव क्वचन दुर्ज्ञेये देशे गूढ यथा तथा अवस्थितिरेव । महती श्लाघ्या मम आयुष्टोम जीवितकालसमूह एव इष्टि यागविशेष । आयुष्टोमस्य इष्टि तज्जनकयाग इति वा । निश्चितोपायश्च । इत्युक्तप्रकारं आलोच्य । झटिति सत्वरं घटित कृत कवचस्य अवगुण्ठन धारण यस्य तथोक्त । पन्नग सर्प केतने यस्य स दुर्योधन । समन्ताना नामतीर्थाना कुरुक्षेत्रस्थाना पञ्चकस्य सामन्त समीपे वर्तमान सागरमिव गम्भीर अगाध त्वरितमिति नाम यस्य त कचन महान्त विस्तीर्णं ह्रद सर आसाद्य प्राप्य मम भुजेन चिर दीर्घकालेन धार्यमाणा क्षोणिं भूमिम् । हे पन्नगाधिप, त्वय्येव इत्येवकारेण युधिष्ठिरव्यवच्छेद । समर्पयिष्यामीत्युक्तप्रकारेण वचसा पातालवासिन पन्नगाधिपते शेषस्य द्विसहस्रयोर्लोचनेषु श्रवणात्मकेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । दूर दूरं अत्यन्तदूर यथा तथा । वीप्साया द्विर्भाव । निमज्य । स्वविद्यया जलस्तम्भिन्या सर्व अम्भ जलमपि महाह्रदीय स्तम्भयामास ॥

बकेति । पुरा एकचक्रावाससमये प्रथममिति च । बकानां नाम पक्षिणा बकस्य असुरविशेषस्य च हन्ता असौ भीम । अद्य पश्चाच्च धार्तराष्ट्रानां नीलहसाना धृतराष्ट्रसुताना च । वधे उद्यत उद्युक्त इत्युक्तहेतो भीतस्य अस्य राज्ञ धार्तर ष्ट्रस्य कासारे सरसि मज्जन युक्त उचितमेव । कासारवासिनामन्यत्र हन्तर्यागते शेषाणा पलायनस्य मज्जनस्य लोकसिद्धत्वादिति भाव । अत एवानुरूपसघटनात्मक समालकार श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ६ ॥

दरीष्विति । अथ स दुर्योधन दरीषु गुहासु वा । शिखरिणा शैलाना

---

१ 'स्यमन्तपञ्चकसामन्त' इति पाठ २ 'स्वरित' इतिपाठ ३ 'वचनानि' इति पाठ ४ 'सरिज्झरीषु' इति पाठ ५ 'नव' इति पाठ

अपरैरपि सोदरैस्तदानीमनुयातस्य जयार्थसिद्ध्येऽस्य ।
शतमन्युभुव परेव दिष्ट्या शबर कश्चन सन्यधाद्वनान्ते ॥ ८ ॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनय निवेदिताया सार्वभौमलक्षणोपेताया पदपङ्क्तौ लक्ष्यमाणै सलिलमाहर्तुं वनदेवताभिराहितैरिव कलशैरङ्किताववतारपथात्सगररङ्गप्रयुक्तविविधायुधसविधाभ्यस्ततैक्ष्ण्यानीव मारुतिवचनानि निशम्य विशालै क्रोधनिश्वासैरुपरिको-

---

तटीषु प्रपातेषु या झर्य निझरा तासु वा । पुरीषु नगरेषु वा । घनासु सान्द्रासु वनेषु अरण्येषु वल्लरीषु गुल्मेषु वा । तिरोहितो भवेत् अन्तर्हित स्यात् । इति उक्तप्रकारेण । आलोच्येति शेष । पवनसुत भीम त दुर्योधन मार्गितु अन्वेषितु रणस्थलात् निययौ निर्गतवान् । 'शत्रुशेष न शेषयेत्' इति न्यायादिति भाव । रुचिरावृत्तमेतत् । 'चतुर्ग्रहैरिह रुचिराजभस्नगै ' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

अपरैरिति । तदानी दुर्योधनान्वेषणसमये । अपरै सोदरै शिष्टै धर्मराजादिभि अनुयातस्य तत्रतत्रान्वेषितुमनुगतस्य । अस्यापि भीमस्य जयरूपार्थसिद्धये । शतमन्युभुव अर्जुनस्य पुरा तपश्चर्याकाल इव । कश्चन एक अनिवाच्यमहिमा च । शबर किरात कुहनाकिरातवेष शभुश्च । वनान्ते जलह्रदसमीपे हैमवतारण्यमध्ये च सन्यधात् सनिधि प्राप्तवान् । दिष्ट्येत्यव्यय आनन्दे । सोदरैरपीति वा यथाभारत योजनीयम् । उभयथाप्युपमाश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता । औपच्छन्दसिकम् ॥ ८ ॥

अथेति । अथ कृत अञ्जलि नमस्कार येन तथोक्तेन शबरेण सविनय निवेदिताया सार्वभौमस्य चक्रवर्तिन यानि लक्षणानि छत्रकेतुकलशध्वजादिरेखा तैरुपेताया अङ्किताया पदाना पादन्यासाना पङ्क्तौ लक्ष्यमाणै दृश्यमानै वनदेवताभि सलिलमाहर्तुं आनेतु आहितै सपादितै कलशैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । कलशै कलशाकृतिरेखाभि अङ्कित चिह्नित अवतारपथ सोपानमार्ग यस्य तस्मात् । सगररङ्गे युद्धभुवि प्रयुक्ताना योधैरन्योन्य प्रहिताना विविधाना आयुधाना सविधे समीपे अभ्यस्त आवृत्त्या गृहीत तैक्ष्ण्य पारुष्य यैस्त थोक्तानीत्युत्प्रेक्षा । निशातत्वपारुष्ययोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता उक्तोत्प्रेक्षा ससृष्टा च । मारुते भीमस्य वचनानि निशम्य श्रुत्वा विशालै अतिदीर्घै क्रोधेन भीमवचनश्रवणजनितेन ये निश्वासा तै उपरि जलोर्ध्वभागे कोरकित सवर्धित बुद्बुदाना ये कलकला कोलाहलध्वनय तेषामुदय आविर्भाव यस्मिस्तस्मात् त्वरितनाम्न जलाशयात् महाह्रदात् प्रशस्त मान चित्तसमुन्नति येषा तेषाम् । मध्य इत्यर्थ । अग्रणी श्रेष्ठ अतएव

---

१ 'जातस्य' इति पाठ २ 'आनीतै' इति पाठ ३ 'अङ्कितात्' इति पाठ
४ 'अधीत' इति पाठ ५ 'परुषाणि मारुति' इति पाठ

रकितबुद्बुदकलकलोदयात्तस्माज्जलाशयादुत्तीर्य मानिनामग्रणी सुयोधनो धीरधीरमनास्तादृशेन भीमेन सह भयानक गदागदिकेलह सरभससमुपचक्रमे ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीम्नि बलवान्बलस्तदा ।
जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवपदयो समागम ॥ ९ ॥
तत्र विस्मयकर गदाहव पश्यतोऽस्य सह समदाश्रुभि ।
पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयो पुष्करात्सुरभिगन्धिरापतत् ॥ १० ॥
प्रविवेद कुलालचक्रवद्भ्रमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्भिदाम् ।
न बलो न हरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणा ॥११॥

धीरधीर महत्या आपद्यपि अविकृत मन यस्य स सुयोधन उत्तीर्य तीर प्राप्य तादृशेन परुषभाषिणा भीमेन सह भयानक लोकैकभयकर गदागदिकलह गदया गदया प्रवृत्तयुद्ध कर्तुं सरभस सत्वरम् । न तु विलम्बादित्यर्थ । उपचक्रमे आरब्धवान् । 'कलहायित युद्धक्रीडाम्' इति क्वाचित्क पाठ । गदादिशब्दनपुसकत्वभयानकेत्यनुप्रासद्वयानुरूप्येण रमणीय । अत्र 'यदचेतनोऽपि पादै स्पृष्ट प्रज्वलति सवितरि सकान्त । तत्तेजस्वी पुरुष परकृतविकृत कथ सहते ॥' इति न्यायात्परुषभाषणश्रवणस्य हृदोत्तरण प्रति तस्य गदागदियुद्धोपक्रम प्रतिहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्ण उक्तोत्प्रेक्षासमृष्टिससृष्ट च ॥

आजगामेति । तदा भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धसमये बलवान् शौर्यशाली । स बल बलराम सरस्वत्या नाम नद्या तटात् आजिसीम्नि युद्धदेशे आजगाम प्राप्तवान् । यस्य बलरामस्य आख्यया बलेति सज्ञाशब्देन सह भद्रेति देवेति च पदयो समागम बलभद्र बलदेव इति चोत्तरपदेन सबन्ध । जायते भवति खलु । खलुशब्दो वाक्यालकारे । स बल इति योज्यम् ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र आजिसीम्नि विस्मयकर गदाहव भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्ध पश्यत अस्य बलरामस्य समदाश्रुभि आनन्दबाष्पै सह सुरभिगन्धि मनोज्ञामोदा पुष्पवृष्टि पुष्करात् अन्तरिक्षात् उभयो भीमदुर्योधनयो उपान्तयो समीपदेशयो आपतत् पतति स्म । अत्रानन्दबाष्पवृष्ट्यो साहित्यकथनात्सहोक्त्यलकार । 'सहोक्ति सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जन' इति लक्षणात् । वृत्त पूर्वोक्तम् ॥ १० ॥

प्रविवेदेति । तत्र गदायुद्धे कुलालस्य कुम्भकारस्य चक्रवत् घटजनकमिव भ्रमतो गदायुद्धरतिविशेषैर्वर्तुल धावतोर्द्वयोस्तयो भीमदुर्योधनयो भिदा अय

---

१ 'धीर' इति नास्ति क्वचित् २ 'कलहायितु' इति पाठ ३ 'जायते खलु यदाख्ययानिश' इति पाठ

मन्नामधारि मृदुल वसन विमॆभ्रा-
त्येतत्सदेत्यतिरुषेव यदूद्वहस्य ।
नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुग्म
चूर्णीचकार गदया श्वसनस्य सूनु ॥ १२ ॥
तत्राथ तारकमिवाद्रिसुताकुमारो
जित्वा सुखोधनमसौ शिबिर दिनान्ते ।
वर्ग पृथातनुभुवा मधुभित्समेत
षड्भिर्मुखैर्जनितशङ्खरवो जगाहे ॥ १३ ॥
भूयोऽपि सायमनलाय मह प्रदाने
भासा प्रभोरिव कराद्दिशि विप्रकीर्णे ।
धूमैरिवाक्षिपथरोधिभिरन्धकारै
प्रापे कुरुक्षितिभृता पटमण्डपौघ ॥ १४ ॥

दुर्योधनोऽय भीम इति मिथो वैलक्षण्यम् । बलोऽपि न प्रविवेद, हरि कृष्णोऽपि न प्रविवेद, पाण्डवाश्च न प्रविविदु , सुरा अपि न प्रविविदु , अश्वमुखा गन्धर्वा अपि न प्रविविदु ,चारणाश्च न प्रविविदु । अत्रानेकाधिकरणकैकक्रियाभावरूपगुणयौगपद्यात्समुच्चयभेद । वैतालीयम् ॥ ११ ॥

मदिति । अथ एतत् दुर्योधनसविषयुग्म मम नेत्रस्य नाम सज्ञापद धरति वाचकत्वसबन्धेन वहतीति मन्नामधारि । कि च मृदुल सुकुमार वसन सदा विमथ्नाति निष्पीडयति । इत्युक्तप्रकारया अतिरुषा अत्यन्तकोपेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । यदूद्वहस्य श्रीकृष्णस्य नेत्रेण लोचनेन सूचितम् अत्र प्रहरेति ज्ञापितम् अरे दुर्योधनस्य सक्थ्यो ऊर्वो युग्म (कर्म) श्वसनस्य वायो सूनु भीम गदया चूर्णीचकार । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया 'नेत्र वाससि लोचने' इति कोशानुसारेण वस्त्रलोचनयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलका ॥ १२ ॥

तत्रेति । तत्र वनान्ते अद्रिसुताकुमार षण्मुख तारक नाम राक्षसमिव सुयोधन जित्वा । अथ मधुभिदा समेत कृष्णेन सगत असौ पृथातनुभुवा धर्मराजादीना वर्ग । षड्भिरित्यर्थ । षड्भिर्मुखै जनिता शङ्खाना पाञ्चजन्यादीना रवा येन तथोक्त सन् । एकत्र कृष्णसहितत्वात्, अन्यत्र स्वयमेव षण्मुखत्वाच्चेति भाव । दिनान्ते साय शिबिर निवेश जगाहे प्राप्तवान् । उपमालकार । वसन्ततिलका ॥ १३ ॥

भूय इति । अथ साय दिनान्ते अनलाय अग्नये महस तेजस प्रदाने

---

१ 'प्रमथ्नाति', 'विमथ्नाति' इति च पाठ

तस्मिन्काले विचिन्त्य क्षितिपतिमसुभिर्युक्तमासाद्य रङ्गे
तैस्तैराश्वास्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्य निवेद्य ।
मुक्तस्तेनार्धमार्गे हरवरमुदितो द्रोणभूश्चापमौर्व्या
धृष्टद्युम्न निकृत्य स्वसुरपि तनयानस्य चिच्छेद शूरान् ॥ १५ ॥

इत्थ निशीथे भयानकनिजसायकशतधाशकलीकृतद्विषदनेकानीकात्कुरुनायकपटनिकेतनात्स्वभुजाभ्यामिव प्रविष्टकटकाभ्या कृपकृतवर्मभ्या सह पुनरपि सरस्तीरमागत्य दुष्कर स्ववृत्तान्त कथयन्तमश्वत्थामान प्रति 'अयि सखे, सप्रति मम प्रीतिरेतावती' इत्यभिनेतुमिव तिर्यक्प्रसारितेन बाहुयुगलेन यत्नादाश्लिष्य 'त्वमेव खलु मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिक वचन प्रयुञ्जान राजान कोपादिव तदीया प्राणास्तदानीमत्याक्षु ॥

वितरणसमये भासा प्रभो सूर्यस्य करात् किरणात् हस्ताच्च दिशि दिश्वित्ति जात्येकवचनम् । विप्रकीर्णै व्याप्तै धूमैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । अक्ष्णो पन्थान रुन्धन्तीति अक्षिपथरोधिभि अन्धकारै तमोभि कुरुक्षितिभृता पाण्डवाना पटमण्डपाना वस्त्रगृहाणा ओघ समूह भूयोऽपि भृश प्रापे प्राप्तम् । प्रपूर्वादाप्नोते कर्मणि लिट । वसन्ततिलका ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अन्धकाराक्रान्ताखिलदिगन्तरे काले द्रोणभू अश्वत्थामा रङ्गे युद्धभुवि विचिन्त्य अन्विष्य असुभि प्राणै युक्त क्षितिपतिं दुर्योधन आसाद्य प्राप्य तैस्तै आपद्धर्मोचितै लापै वाक्यै आश्वास्य विशोक कृत्वा समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निज कृत्य सर्वपाण्डवहननमपि निवेद्य विज्ञाप्य तेन दुर्योधनेन मुक्त अनुज्ञात सन् । अर्धमार्गे मार्गमध्ये हरस्य शभो वरेण सर्वानुल्लङ्घ्यत्वात्मकेन मुदितश्च सन् । धृष्टद्युम्न चापमौर्व्या निकृत्य छित्वा । अस्य धृष्टद्युम्नस्य स्वसा द्रौपदी तस्या द्रौपद्य सबन्धिन शूरान् पुत्रान् उपपाण्डवानपि चिच्छेद । मारयामासेत्यर्थ । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १५ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण निशीथे अर्धरात्रे भयानकै निजै सायकै बाणै शतधा शकलीकृत लवशश्छिन्न खड्गदारित वा । 'शरे खड्गे च सायक' इत्यमर । द्विषता पाण्डवाना सबन्धि अनेक असख्येय अनीक सैन्य यस्मिंस्तस्मात् कुरुनायकस्य धर्मराजस्य पटनिकेतनात् वस्त्रगृहात् प्रविष्ट प्राप्त कटक शिबिर वलयभूषण च याभ्या तौ अत एव स्वभुजाभ्यामिव स्थिताभ्या कृपेण कृतवर्मणा च द्वाभ्या सह । पुनरपि सरस त्वरितनाम्न तीर आगत्य दुष्कर

---

१. 'शकलित' इति पाठ २ 'प्रति' इति नास्ति क्वचित् ३ 'चारिक' इति पाठ
४ 'त राजान' इति पाठ

कृपस्ततः कुरुपुरीं कृतवर्मा कुशस्थलीम् ।
प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

अथ दीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणेर्भवित्रीम् ।
सहजास्पदभङ्गमानहानिं खमणिर्द्रष्टुमिवोदयाद्रिमागात् ॥ १७ ॥

तदनन्तरमात्मसोदरसूतमुखाच्छ्रवणकालकूटमपत्यात्ययमधिगम्य विषीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्धकारं रत्नदीपालोकेन दूरमुत्सारयितुमुत्सुक इव गुरुसुताहरणाय शताङ्गमधिरुह्य मौर्वीं विस्फारयद्भिर्मघवत्कुमारादिभिर्मांसलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्स्तस्यैवाश्रमपदं भाग प्रतस्थे ॥

अन्यैः कर्तुमशक्यं स्वस्य वृत्तान्तं सौप्तिकहननव्यापारं कथयन्तं अश्वत्थामानं प्रति । अयि सखे संप्रति इदानींतनी मम मदीया प्रीतिः एतावती इयत्परिमाणा इत्युक्तप्रकारेण अभिनेतुं हस्तनिर्देशेन सूचितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । तिर्यक्प्रसारितेन बाह्वोर्युगलेन यत्नात् अतिकष्टात् आश्लिष्य त्वमेव मम प्राणो भवसि । खल्विति वाक्यालंकारे । इत्युक्तप्रकारं औपचारिकं प्रश्रयसहितं वचनं प्रयुञ्जानं ब्रुवन्तं राजानं दुर्योधनं कोपात् अन्तरेणास्मान् अश्वत्थामानं प्राणत्वेन वृणोतीत्याकारकादिवेत्युत्प्रेक्षा । तस्य दुर्योधनस्य इमे तदीयाः प्राणाः तदानीं तत्क्षणमेव अत्याक्षुः त्यक्तवन्तः । अत्रातिप्रियत्वेन प्राणत्वेनाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वादुक्तोत्प्रेक्षायाः द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

कृप इति । ततः कृपः कुरुपुरीं हास्तिनपुरीं प्रति ययौ । कृतवर्मा कुशस्थलीं द्वारकां प्रति ययौ । द्रोणसूनुः अश्वत्थामा च पाराशरस्य व्यासस्य तपोवनीं आश्रमवनं प्रति ययौ ॥ १६ ॥

अथेति । अथ खमणिः सूर्यः दीप्तिभिः स्वकान्तिभिः आत्मनः विजेतुः जयशीलस्य अतएव विमतस्य शत्रोः द्रौणिशिरोमणेः अश्वत्थामशिरोरत्नस्य भवित्रीं भाविनीं सहजस्य जन्मसिद्धस्य आस्पदस्य स्थानस्य अश्वत्थामशिरोरूपस्य भङ्गः भीमकृतः एव मानहानिः तां द्रष्टुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदयाद्रिं आगात् । उदितोऽभूदित्यर्थः । औपच्छन्दसिकम् ॥ १७ ॥

तदिति । तदनन्तरं आत्मनः सोदरस्य धृष्टद्युम्नस्य संबन्धिनः सूतस्य सारथेः मुखात् वचनात् श्रवणयोः कालकूटम् । कर्णकठोरमिति यावत् । अपत्यानां उपपाण्डवानां अत्ययं नाशं अश्वत्थामकृतं अधिगम्य श्रुत्वा विषीदन्त्या भृशं शोचन्त्या याज्ञसेन्या द्रौपद्याः मूर्च्छामेव अन्धकारं रत्नमेव दीपः तस्यालोकेन तेजसा

---

१ 'सविता' इति पाठः २ 'ततः परम्' इति पाठः ३ 'गुरुसुतचूडामणेराहरणाय' इति पाठः ४ 'पदं प्रतस्थे' इति पाठः

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-
मेकोऽपि धीरतरधीरिषुवर्षुकेषु ।
निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजव्रतेन
साक व्यमुञ्चदभिमन्त्र्य जवादिषीकाम् ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोऽस्त्रस्य प्रहितस्य किरीटिना ।
योगात्तूलपदस्येव ह्रस्वभाव जगाम सा ॥ १९ ॥

अथाहृतो मारुतिना हठेन भग्नस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।
दत्तो मणि पार्षतनन्दनाया शोकाग्निदाहप्रतिबन्धकोऽभूत् २०

दर्शनेन च । दूर नि शेष यथा तथा उत्सारयितु निवारयितु उत्सुक इवेत्युत्प्रेक्षा । गुरुसुतस्य अश्वत्थाम्न आहरणाय । आहर्तुमित्यथ । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । शताङ्ग रथ अधिरुह्य मौर्वीं विस्फारयद्भि टङ्कारयद्भि मघवत्कुमार अर्जुन आदि येषा तै अर्जुननकुलसहदेवै मासलिता पूर्णा पार्श्वभागा यस्य स मारुति भीम तपस्यत तप कुर्वत तस्य पुत्रहन्तु अश्वत्थाम्न एव आश्रमपदभाग प्रतस्थे प्रस्थितवान् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया मूर्च्छान्धकारमित्यादिरूपकद्वयोज्जीवितत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

तत्रेति । तत्र आश्रमपदे आगतेषु इषूणा बाणाना वर्षुकेषु तेषु भीमादिषु युधि धीरतरा अत्यन्तवीरा धी मनो यस्य तथोक्त । अतएव स्वयमेकोऽपि सन्नय तपोधन अश्वत्थामा जवात् अभिमन्त्र्य इषीका नाम अस्त्र अद्यप्रभृति वसुधा भूमि निष्पाण्डवा पाण्डुसततिशून्या अस्तु इति । शप्त्वेति शेष । निजेन व्रतेन साक तपोबलेन सह व्यमुञ्चत् सत्यक्तवान् । शापस्य तप क्षयकरत्वादत्रातिवैर्यस्य विशेषणगत्या स्वस्यैकाकित्वेऽप्यनेकेषु युद्धोद्यम प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गनिजव्रतेन साकमिति सहोक्तेश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

अथेति । अथ किरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य अश्वत्थामास्त्रोपसहारार्थं प्रयुक्तस्य ब्रह्मशिरोनाम्न अस्त्रस्य तूलमिति पद शब्दस्येव योगात् प्रत्याघातात् उत्तरपदत्वेन सबन्धाच्च सा इषीका अस्त्रम् इषीकाशब्दश्च ह्रस्वभाव अल्पत्व ह्रस्वान्तत्व च । जगाम प्राप्नोति स्म । तूलपदयोगादिषीकाशब्द यथा इषीकतूलमिति ह्रस्वान्तो भवति तथा ब्रह्मशिरोस्त्रयोगादैषीकास्त्रमुपसहृतमासीदित्यर्थ । अत्र 'इष्टकेषीकामालाना चितत्तूलभारिषु' इति अनुशासनाद्वाच्यवाचकयोरभेदाच्चोक्तोपमाप्रसाधनीयेति ध्येयम् ॥ १९ ॥

अथेति । अथ भग्नस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य अश्वत्थाम्न शीर्षात् शिरस मारुतिना भीमेन हठेन बलात्कारेण आहृत छित्त्वा आनीत दत्तश्च मणि चूडारत्न पार्षतनन्दनाया द्रौपद्या शोक एवाग्नि तस्य दाहे कर्मणि प्रतिबन्धक नाशक अभूत् । मणेर्दाहप्रतिबन्धकत्व प्रसिद्धम् । पुत्रघातिनो द्रौणे शिर कल्प-

तत सवर्तसमयसच्छात्रे तादृशि कुरूणामुभयेषामपि सम्प्रहारे कृष्णावेणीबन्धायुषा सह परिसमाप्ते ।

स्व दु शलाशेषमपत्यवर्ग पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।
दृशा सदान्धो जरठो महीपश्चिर तदाचेतनयापि जज्ञे ॥ २१ ॥

तदानीं विदुरसजयाभ्या व्यजनादिभिरुपचारैर्विश्राणितसञ्ज [१]कुरुभूपति 'हा सुयोधन, हा दु शासन' इति बहुधा विलपन्नुत्थाय रणनिहतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्रादु[२]ल्लोलकल्लोलितशोकसिन्धुभिर्बन्धुभि सह नगरान्निर्गत '[४]हे प्राणा, भवत्समेषु गतेष्वपि यूयमद्यापि न निर्गता' इति रोषेण प्राणान्बहिरुत्सारयितुमिव हृदि पुन पुनर्विर-

---

शिरोमणिच्छेदात्पुत्रशोक जहावित्यर्थ । अत्र शोकाग्निदाहप्रतिबन्धक इति रूप कातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशसकर । उपजाति ॥ २० ॥

तत इति । तत सवर्तसमयस्य प्रलयकालस्य सच्छात्रे सहाध्यायिनि । तद्वद नेकक्षयकर इति यावत् । तादृशि तथाविधे उभयेषा कुरूणा पाण्डवधार्तराष्ट्राणा सबन्धिनि सप्रहारे युद्धे कृष्णाया द्रौपद्या वेणीबन्धस्य दु शासनवधावधिकस्य अयुषा जीवितकालेन सह परिसमाप्ते सतीत्युत्तरेणान्वय । केशाकर्षि दु शासनरुधिरतैलसस्कारेण द्रौपदीवेण्या भीमेन मोचितत्वादिति भाव ॥

स्वमिति । स्व स्वीय अपत्याना दुर्योधनादीना वर्ग दु शला पुत्री एकैव शेष यस्मिंस्तथोक्त विज्ञाय श्रुत्वा पाण्डो सोदरस्य अपत्यवर्ग तु समस्ता पञ्चापि शेषा यस्मिंस्तथोक्त च विज्ञाय सदा दृशान्ध जरठ वृद्ध महीप धृत राष्ट्र तदा चेतनया अपि अन्ध जज्ञे बभूव । पुत्रशोकाद्द्विषदभ्युदयाच्च सुभृश मूच्छितोऽभूदित्यर्थ । अत्र तादृगुभयविज्ञानस्य धृतराष्ट्रमूर्च्छाहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गस्य अन्धत्वमूर्च्छितत्वगुणयौगपद्यात्मकसमुच्चयस्य चैकवाचकानुप्रवेशस कर । उपजाति ॥ २१ ॥

तदानीमिति । तदानी मूर्च्छासमये विदुरेण सजयेन च द्वाभ्या व्यजन तालवृन्तवीजन आदिर्येषा तथोक्तैरुपचारै शैत्यसस्कारै विश्राणिता प्रापिता सज्ञा चेतना यस्य स कुरुभूपति धृतराष्ट्र । हेति खेदे । हा सुयोधन हा दु शासन इत्युक्तप्रकार बहुधा विलपन् सन् उत्थाय रणे निहतस्य स्वजनस्य मुखेन्दो स्मरणादेव स्मरणमात्रात् । नतु दर्शनादित्यर्थ । उल्लोल यथा तथा कल्लोलित प्रवर्धित शोक एव सिन्धु समुद्र येषा तै बन्धुभि सह नगरात् हास्तिनपुरात् निर्गत सन् । हे प्राणा, भवद्भि समेषु प्रियतमेषु गतेषु सत्स्वपि यूय

---

१ 'विजिग्ये' इति पाठ २ 'कुरुभूपति' इति नास्ति क्वचित् ३ 'उल्लोलित' इति पाठ ४ 'हे प्राणा' इति नास्ति क्वचित्

चितकरास्फालनाभि सविधमागत्य[1] मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभट्यमियमाचरतीत्यसहिष्णुतयेव[2] कपोलमकरिकामुन्मूलयन्त बाष्पप्रवाह नयनैरुत्सृजन्तीभिरनवरतमस्माश्चिकुरहस्तान्[3]कुसुमैरामोदभरितान्विदधाना सुयोधनादय क पतिता इति गवेषयितुमिव भुवि दूरविकीर्णैश्चिकुरहस्तैरुपलक्षिताभि[4] पवनसुतपरिघोपालम्भनपरिपूरितार्थै[5] विलापैर्दिगन्तर[6] निरन्तरयन्तीभि स्नुषाभि परिवार्यमाणया गान्धारसुतया शनै शनैरनुगम्यमान[7] सग्रामभुवमवगाह्य पङ्क्तिश परिशीलितदीर्घनिद्रेषु[8] पाकशासनमुक्त[9]पारिजातप्रसव[10]परिमलितकचबन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य परितो विलुण्ठन्[11]कुरुभूपतिश्चिरमरोदीत् ॥

अद्यापि न निर्गता इत्युक्तप्रकारेण रोषेण प्राणान् बहिरुत्सारयितु निर्गमयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा। हृदि वक्षसि पुन पुन विरचितानि कराभ्या आस्फालनानि कठिनताडनानि याभिस्ताभि इय कपोलमकरिका मम जन्मभुव नेत्रस्य सौन्दर्येण प्रतिभटस्य सदृशस्य भाव प्रातिभट्य आचरति इत्युक्तप्रकारया असहिष्णुतया असूययेवेत्युत्प्रेक्षा । सविध समीप प्रत्यागत्य कपोले मकरिका कस्तूर्यादिरचितमीनाकृतिरेखा उन्मूलयन्त क्षालयन्त बाष्पप्रवाह नयनै उत्सृजन्तीभि वर्षन्तीभि । 'तद्भेदा शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादय ' इत्यमरकोशे तेषा मत्स्याना भेदा । अवान्तरजातय इत्यर्थ । अतएव टीकासर्वस्वे 'प्रद्युम्नो मीनकेतन ' इत्यत्र मत्स्यजातित्वान्मीन एव मकर इत्युक्तमिति ध्येयम् । अस्मान् चिकुरहस्तान् कुसुमै मालतीमल्लिकादिभि अनवरत सर्वदा आमोदेन परिमलेन सतोषेण च भरितान् पूर्णान् विदधाना कुर्वाणा सुयोधनादय क कुत्र पतिता इत्युक्तप्रकारेण । प्रेम्णेति शेष । गवेषयितु अन्वेषयितु इवेत्युत्प्रेक्षा । भुवि दूर विकीर्णै स्रस्तै चिकुरहस्तै केशपाशै उपलक्षिताभि सगताभि पवनसुतपरिघस्य भीमगदाया उपालम्भने निन्दाया विषये परिपूरित अर्थ हा कठोरे, किमकाण्डेऽस्माकमियती विपत्तिर्भवत्या प्रत्यानीतेत्यादिरूप अभिधेय यैस्तै विलापै परिदेवनशब्दै दिशा दशाना अन्तर मध्यभाग निरन्तरयन्तीभि सान्द्रीकुर्वतीभि स्नुषाभि पुत्रपत्नीभि परिवार्यमाणया गान्धारसुतया गान्धार्या

---

१ 'आगम्य' इति पाठ २ 'आचरन्ति' इति पाठ ३ 'चिकुरहस्तान्' इति नास्ति क्वचित् ४ 'तूर्णमवतीर्णै ' इति पाठ ५ 'पूरितार्थै ' इति पाठ ६ 'परिदेवनरवै ' इति पाठ ७ 'अभिगम्यमान ' इति पाठ ८ 'निपतितेषु परि' इति पाठ ९ 'परिमुक्त' इति पाठ १० 'कुसुम' इति पाठ ११ 'अपि परिलुण्ठ स कुरुभूप ' इति पाठ

रुष्टं पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ
द्रष्टुं भयाकुलधियाथ युधिष्ठिरेण ।
अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-
गाजग्मतुस्तमपनीतरुषं विधातुम् ॥ २२ ॥

तं व्यासकृष्णावभितप्यमानं शोकेन शान्तं सुतरां व्यधत्ताम् ।
नभोनभस्याविव दाववृक्षं दन्दह्यमानं दवपावकेन ॥ २३ ॥

अथ सहजैः सह महाहवभुवमासाद्य 'स्वामिन्, अनेकविधापराधकरणेन तव शापपात्रं जनोऽयमागतः' इति चरणयोः प्रणमन्त-

---

शनैः शनैः पुत्रशोकभरात् मन्दं मन्दं अनुगम्यमानश्च सन् । सङ्ग्रामभुवं युद्धभुवं अवगाह्य प्रविश्य । पङ्क्तिशः परिशीलिताः अभ्यस्ताः दीर्घनिद्राः मरणं यैस्तेषु । पाकशासनेन इन्द्रेण मुक्तैः शौर्यानन्दनेन हृष्टे पारिजातप्रसवैः परिमलिताः सजातपरिमलाः कचबन्धाः धम्मिल्लाः येषां तेषु प्रवीरेषु शूरोत्तमेषु तनयेषु दुर्योधनादिषु निपत्य परितो विलुण्ठन् विवर्तयन् सन् । चिरं अरोदीत् रोदिति स्म । रुदेः कर्तरि लुङ् ॥

रुष्टमिति । अथ आजिभूमौ युद्धरङ्गे आगतं किं च रुष्टं पुत्रहननादात्मनि क्रुद्धं अतएव पितृव्यं पितुर्भ्रातरं अमुं धृतराष्ट्रं द्रष्टुं भयेन आकुला धीः यस्य तेन युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ तत्कोपशमनाय प्रार्थितौ हरिः श्रीकृष्णः पराशरनन्दनः व्यासश्च द्वौ । तं धृतराष्ट्रं अपनीता निरस्ता रुट् क्रोधः यस्य तथोक्तं विधातुं कर्तुं द्राक् सत्वरं आजग्मतुः आगतवन्तौ ॥ २२ ॥

तमिति । व्यासश्च कृष्णश्च द्वौ । शोकेन पुत्रदुःखेन अभितप्यमानं तं धृतराष्ट्रम् । नभोनभस्यौ श्रावणभाद्रपदमासौ दवपावकेन वनानलेन दन्दह्यमानं अत्यन्तं प्लुष्यमाणम् । यङन्ताद्दहतेः कर्मणि लटः शानच् । दाववृक्षं वनतरुमिव । सुतरां शान्तं गतक्रोधं निर्वापितवनानलं च व्यधत्तां चक्रतुः । विपूर्वाद्धातेः कर्तरि लुङ् । 'नभाः श्रावणिकश्च सः', 'स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः', 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इति क्रमेण सर्वत्रामरः । उपमालङ्कारः । उपजातिः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ क्रोधशमनानन्तरं युधिष्ठिरः सहजैः भीमादिभिश्चतुर्भिः सह महतः लोकोत्तरस्य आहवभुवं युद्धदेशं आसाद्य प्राप्य । हे स्वामिन् महाप्रभो, अनेकविधानां अपराधानां करणेन हेतुना तव शापपात्रं अयं पुरोवर्ती जनः धर्मराजः आगतः इत्युक्तप्रकारम् । उक्त्वेति शेषः । चरणयोः प्रणमन्तं नमस्कुर्वन्तं आत्मानं प्रथमतः आदौ मृदुलं लघुस्पर्शं यथातथा आलिङ्गितवन्तं पश्चात् अनन्तरं भावज्ञेन आलिङ्गनेन भीमं पुत्रहन्तारं भस्मीकरोमि इति धृतराष्ट्राशय-

---

१ 'अथ' इति पाठः २ 'सममाहवभुवमागम्य' इति पाठः ३ 'अयं जनः' इति पाठः ४ 'पतन्तम्' इति पाठः ५ 'धर्मात्मज' इति पाठः

मात्मान प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्त पश्चाद्भावज्ञेन मुकुन्देन पुर-स्थापितेन लोहभीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्त प्रज्ञादृश पुरस्कृत्य स्मृतबहुलकरणीयजातो युधिष्ठिर पुरा भगीरथ इव प्रेतभूय गताय सर्वस्मै ज्ञातिजनाय निर्मलैर्निलिम्पनिम्नगासलिलैर्निवापाञ्ज-लिनिर्वापण विधिवदेव निर्वर्तयामास ॥

शुभाब्धिवीचीरिव तोरणावलीस्ततो वहन्ती ततवाद्यनिस्वनाम् ।
हरि पुरोधाय सम सहोदरैरविक्षदात्मीयपुरीं युधिष्ठिर ॥ २४ ॥
वलग्नसूत्रैर्द्रुपदात्मजाया वितानिते धाम्नि स तत्र चेलै ।
स्थित्वा पितृव्यस्य दिन तदेक परेऽह्नि पार्थ प्रययौ स्वगेहम् ॥२५॥

विदा मुकुन्देन श्रीकृष्णेन पुर आलिङ्गनदेशे स्थापितेन लोहमयेन भीमसेनेन सह । निज वैर पुत्रवधजन्य विरोधमपि चूर्णीकृतवन्तम् । द्वयमपि नाशितवन्त-मित्यर्थ । प्रज्ञादृश अन्ध धृतराष्ट्र पुरस्कृत्य समान्य । स्मृत चिन्तित बहुलाना अनेकेषा करणीयाना अग्रे कर्तव्यकर्मणा जात वृन्द येन तथोक्त सन्नतएव. प्रेतभूय गताय । मृतायेत्यर्थ । सर्वस्मै ज्ञातिजनाय बन्धुलोकाय । पुरा कृतयुगे भगीरथ इव । निर्मलै निलिम्पनिम्नगाया गङ्गाया सलिलै जलै कृता निवा-पाञ्जलय अञ्जलिपरिमिततर्पणोदकानि येन तथोक्त सन् । निर्वापण सचयन विधिवत् यथाशास्त्रमेव निर्वर्तयामास कृतवान् ॥

शुभेति । तत युधिष्ठिर । शुभानि कल्याणान्येव अब्धि समुद्र तस्य वीची तरगाणीव स्थिता तोरणाना पल्लवपुष्पमणिवस्त्रादिप्रोतगृहद्वारस्तम्भादिघ-टितयन्त्रविशेषाणा आवली पङ्क्ती वहन्तीम् । तता विस्तृता वाद्याना भेरीमृ-दङ्गादीना निस्वना यस्या ता आत्मन इमा आत्मीया पुरीं हास्तिनपुर हरिं पुरोधाय अग्रे कृत्वा सहोदरै भीमादिभि सम अविक्षत् प्रविष्टवान् । विशते कर्तरि लुङ् । च्ले 'शल इगुपधादनिट क्स' इति क्स । वशस्थम् ॥ २४ ॥

वलग्नेति । तत्र पुरे स पार्थ युधिष्ठिर द्रुपदात्मजाया द्रौपद्या वलग्नसूत्रै काञ्चीगुणै चेलै दु शासनाकृष्टै वस्त्रैश्च । वितानिते सजातोल्लोचे । इति दुर्योध-नदौरात्म्योक्ति । पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाम्नि गृहे तत्प्रवेशोपलक्षित एक दिन स्थित्वा परेऽह्नि दिने स्व आत्मीय गेह गृह प्रययौ प्रविष्टवान् । शत्रुजयल-ब्धस्य राज्ञामभ्यर्हितत्वात्परेऽह्नीत्युक्तम् । उपजाति ॥ २५ ॥

---

१ 'निवतयामास' इति पाठ २ 'सुधाब्धि' इति पाठ ३ 'पुर' इति पाठ
४ 'सूतै' इति पाठ

तत ।

राज्याभिषेकसलिलादिव सगत द्रा-
गावर्तमुद्वहति मूर्धनि धर्मसूनो ।
कृष्णादय शुभगुणे कृतिनो मुहूर्ते
हैम [1]व्यधुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लग्ना भूरेणुराजिर्भुजसीम्नि रेजे ।
एकाधिकद्वादशहायनेषु क्षिति कृशाङ्गी विरहादिवास्य ॥ २७ ॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसजयै सह सभाषमाण रमारमणमग्रतो [2]निधाय सविनय [3]युयुत्सुना दीयमानहस्तावलम्बो भूभारलघु[4]करणेन प्रीयमाणैर्दिग्वारणै प्रेषितमिव महान्त [5]कचिदौपवाह्यमधिरूढ शशिमण्डलेन [6]शर्वरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परिष्क्रियमाणोपरिभागो लालनवशेन पार्श्वयो[7]रागत्य प्रमोदतरलपक्ष्मपु-

तत इत्युत्तरेणान्वय ।

राज्येति । तत कृतिन कर्तव्यनिपुणा कृष्णादय द्राक् सत्वरम् । राज्ये अभिषेकस्य पट्टाभिषेकस्य सबन्धिन सलिलात् सगतमिव स्थित आवर्त चक्रवति लक्षण सव्यगतिचक्राकृतिकेशसस्थानविशेष जलभ्रमि च । उद्वहति बिभ्रति धर्मसूनो युधिष्ठिरस्य मूर्धनि शिरसि । उज्ज्वलरत्नाना पद्मरागादीना जाल समूह यस्मिस्तथोक्तम् । हेम्नो विकार हैम मुकुट किरीटम् । शुभा गुणा चन्द्रताराबलादय यस्मिंस्तथोक्ते मुहूर्ते लग्ने व्यधु निहितवन्त । वसन्ततिलका ॥ २६ ॥

द्विजेति । द्विजेभ्य व्यासादिभ्य प्रणामेषु । साष्टाङ्गनमस्कारकालेष्वित्यर्थ । नृपस्य युधिष्ठिरस्य भुजयो सीम्नि देशे । लग्ना भूरेणुराजि । एक हायन अधिक येषा तेषु द्वादशसु हायनेषु । त्रयोदशसवत्सरेष्वित्यर्थ । अस्य नृपस्य विरहात् वियोगाद्धेतो कृशाङ्गी क्षिति भूमिरिवेत्युत्प्रेक्षा । रेजे रराज । उपजाति ॥२७॥

तदानीमिति । तदाना किरीटधारणद्विजप्रणामसमनन्तरमेव । पराशरसुतेन व्यासेन विदुरेण सजयेन च त्रिभि सह सभाषमाण योगक्षेमार्थ मन्त्रयमाण रमारमण श्रीकृष्ण अग्रतो निधाय पुरस्कृत्य । युयुत्सुना धार्तराष्ट्रेण वैश्यापुत्रेण सविनय यथा तथा दीयमान हस्तावलम्ब यस्य तथोक्त सन् । भूभारस्य आत्मीयस्य लघुकरणेन मोचनेन हेतुना प्रीयमाणै तुष्यद्भि दिक्षु वारणै ऐरावतादिभि प्रेषित उपायनीकृतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । महान्त कञ्चित् अनुपम औपवाह्य राजवाह्य मदगज अधिरूढ सन् । 'राजवाह्यस्त्वौपवाह्य' इति गजविशेषपर्यायेष्वमर । शशिमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन शर्वर्या

१ 'न्यधु' इति पाठ २ 'विधाय' इति पाठ ३ 'बीभत्सुना' इति पाठ ४ 'करणोपकारेण' इति पाठ ५ 'कचिद्विपमौप' इति पाठ ६ 'शरद्राकाशर्वरी' इति पाठ ७ 'आगम्य' इति पाठ

टाभ्या मरालदंपतीभ्या चतुर्मुख इव चामराभ्यामुपवीज्यमानो हर्म्य-शिखरावलम्बिनीना पुरनितम्बिनीना कपोलफलकस्खलनदूरविप्रकीर्णैरानन्दबाष्पबिन्दुमुकुलैरिव लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाण पुर सर-विविधवाद्यगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षपरम्परा ता नगरी प्रदक्षिणीकृत्य द्वारभुवमवतीर्णो निजमणितिलकप्रतिबिम्बानिव दीपाङ्कुरान्कनकपात्रमध्ये वहन्तीभिर्वारसीमन्तिनीभिर्विरचितारार्तिकमङ्गल पाण्डुसूनुर्निबिडवितानमाल्यधूपपरिमलसुरभिले मण्डपे कुरुकुलक्रमागत सर्वतोभद्र नाम सिहासनमध्यवात्सीत् ॥

रात्र्या प्रथमो याम इव । धवलेन आतपत्रेण च्छत्रेण परिक्षियमाण उपरिभाग मूर्धोर्ध्वदेश आकाशप्रदेशश्च यस्य तथोक्त सन् । लालनवशेन पोषणवात्सल्यवशेन आगत्य समीप प्राप्य पार्श्वयोरभयो प्रमोदेन तरले चलती पक्षपुटे याभ्या ताभ्या मरालदपतीभ्या हसजायापतीभ्या उपवीज्यमान । चतुर्मुख ब्रह्मेव चामराभ्या उपवीज्यमान सन् । हर्म्याणा धनिकगृहाणा शिखरेषु अवलम्बिनीना आरूढाना पुरे नितम्बिनीना अङ्गनाना सबन्धिभि कपोलौ फलके इव तयो स्खलनेन दूर विप्रकीर्णै विक्षिप्तै आनन्दबाष्पबिन्दवो मुकुलानीव । तैरिव स्थितै लाजाञ्जलिभि अवकीयमाण सन् । पुर सराणा पुरोगाणा विविधाना ततसुषिरघननद्धरूपाणा वाद्याना वीणावेणुमृदङ्गादीनामेव गुरजनाना शिष्यवदाचरन्ती तदुक्तशब्दपुनरुच्चारयित्री शिष्यायमाणा गवाक्षाणा परम्परा यस्या तथोक्ताम्। प्रतिध्वनद्गवाक्षामिति यावत्। ता नगरी पुरी पूर्वोक्ता प्रदक्षिणीकृत्य । द्वारभुवम् । राजगृहद्वारभाग इत्यर्थ । अवतीर्ण औपवाह्यादवरूढ सन् निजाना मणिमयाना च तिलकाना च प्रतिबिम्बानिव स्थितान् दीपाङ्कुरान् कनकपात्राणा मध्ये वहन्तीभि वारसीमन्तिनीभि वेश्याभि विरचित आराजिकमङ्गल नीराजनशुभकर यस्य तथोक्त सन् । पाण्डसूनु निबिडाना सान्द्राणा वितानेषु उल्लोचेषु माल्याना धूपाना गृहसस्कारधूपाना च परिमलै सुरभिले सुगन्धिनि मण्डपे आस्थाने कुरूणा राज्ञा कुले क्रमात् पित्रनन्तर पुत्र इति रूपात् आगत प्राप्त सर्वतोभद्र नाम सिंहासन अध्यवात्सीत् आरूढवान् । उत्प्रेक्षितोपमासस्रष्टि ॥

---

१ 'पुर' इति नास्ति क्वचित् २ 'फलक' इति नास्ति क्वचित् ३ 'मङ्गलवाद्य' इति पाठ ४ 'पुरीम्' इति पाठ ५ 'बिम्बानीव दीपाङ्कुराणि' इति पाठ ६ 'आर्तिक्य' इति पाठ ७ 'सुरभिते' इति पाठ ८ 'क्रमादागत' इति पाठ ।

सौध कदाचिदधिरुह्य सम सुहृद्भि-
भूपश्चिराद्विरहितस्य पुरस्य तस्य ।
वापीषु वीथिषु वनीषु चतुष्पथेषु
नृत्यालयेषु च निमज्जयति स्म दृष्टिम् ॥ २८ ॥

तदानी खलु ।

क्षोणी कोशगृहाणि गोधनतति घोटान्रथान्कुजरा-
नन्या सपदमप्यदात्पणमिषादस्माकमीशाय य ।
तादृक्ष शकुने करो विजयतामित्यालपन्ती शुकी-
रुद्याने स निशम्य धर्मतनयो मन्द जहासानुजै ॥ २९ ॥

कुन्त्या पाण्डोस्तनूज सुतशतविरहादन्तरत्यन्तमार्त
भक्त्या साक पितृव्य प्रतिदिनमनुजैरग्रत स्थापयित्वा ।
कृत्वाधस्तात्कुशाग्र विजितमिव धिया प्राञ्जलि सर्वधर्मा-
न्भीष्माद्वर्णाश्रमाणामविकलमशृणोत्स्वास्पद गन्तुमिच्छो ॥३०॥

सौधमिति । कदाचित् भूप युधिष्ठिर सौध राजगृहचन्द्रशाला सुहृद्भि सम अधिरुह्य चिरात् विरहितस्य आत्मना वियुक्तस्य तस्य पुरस्य हास्तिनस्य सबन्धिनीषु वापाषु दीर्घिकासु वीथिषु वनीषु उद्यानेषु चतुष्पथेषु शृङ्गाटकेषु नृत्यालयेषु नाट्यशालासु च दृष्टिं निमज्जयति स्म प्रसारितवान् । वसन्ततिलका ॥ २८ ॥

तदानी खलु वीक्षणसमय एवेत्युत्तरेणान्वय ॥

क्षोणीमिति । य शकुनिकर द्यूतशौण्ड अस्माक ईशाय दुर्योधनाय पणस्य द्यूतग्लहस्य मिषात् क्षोणी चतु समुद्रवलयिताम् । धर्मराजस्येति शेष । कोशगृहाणि धनगेहानि गवामेव वनाना ततिं समूह घोटान् अश्वान् रथान् कुजरान् गजान् अन्या उक्तातिरिक्ता सपद रत्नाम्बरादिकामपि अदात् दत्तवान् । तादृक्ष उक्तप्रभाव तादृश शकुने कर विजयता सर्वोत्कर्षेण वर्तेता इत्युक्तप्रकार उद्याने आलपन्ती शुकी कीराङ्गना निशम्य श्रुत्वा अथ धर्मतनय अनुजै सम मन्द जहास हसितवान् । द्यूतेनाप्यस्याहो धन्यमन्यता धिगेन कुलाधममिति हासप्रकार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

कुन्त्येति । पाण्डोस्तनूज धर्मराज दिने दिने प्रतिदिन कुन्त्या अनुजै भीमादिभि साक भक्त्या सुताना शतेन विरहाद्धेतो अन्त मनसि अत्यन्त आर्त खिन्न पितृव्य धृतराष्ट्र अग्रत स्थापयित्वा सर्वेषु कार्येषु पुरस्कृत्य ।

---

१ 'अथ' इति पाठ २ 'कृत्यश्च पाण्डवोऽसौ' इति पाठ

आ लङ्कायास्तदनु सहजैरा हिमाद्रेर्जितश्री
शौरेर्दोष्णा घटितनिजदोर्धर्मभूर्वेदिपार्श्वे ।
साहस्त्रीणा शतमखदृशामादधानोऽभ्यसूया-
मन्यादृक्ष नियमपरधीराजहाराश्वमेधम् ॥ ३१ ॥
राज्ञा मौलिपरम्परा चरणयो पाणौ प्रदानश्रिय
बुद्धौ राजनयोदय हृदि कृपा सत्य च जिह्वाञ्चले ।

धिया सूक्ष्मबुद्ध्या विजितमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । कुशाग्र कुशास्तरण अवस्तात् कृत्वा तत्रोपविश्य अध कृत्य चेत्यर्थ । प्रबद्ध अञ्जलि येन तथोक्त सन् । स्वस्य वसूनामन्यतमस्य आस्पदं स्थान गन्तुमिच्छो भीष्मात् वर्णाना ब्राह्मणा दीना आश्रमाणा ब्रह्मचर्यादीना च सबन्धिन सर्वान् धर्मान् आचारिकान् । अविकल समग्र यथातथा अशृणोत् श्रुतवान् । अत्र अशृणोदिति स्रग्धरावृत्ते 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणके शृ (?) इति सयुक्तपरमकारस्य गुरुतया नगणस्य भङ्गो नाशङ्कनीय । शृकारस्योच्चारणविशेषेण (?) लघुलाक्षते । तदुक्त छन्द प्रकाशे—'यदा तीव्रप्रयत्नेन सयोगादेरगौरवम् । न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तददोषाय सूरय ॥' इति । उदाहरन्ति च 'प्रात्तनाभिह्रदमज्जनमासा' इति स्वागतादौ माघादय इति ॥ ३० ॥

आ लङ्काया इति । तदनु सहजै भीमादिभि आ लङ्काया लङ्कामारभ्य आ हिमाद्रे हिमशैलपर्यन्तम् । जिता वशीकृता श्री राज्यलक्ष्मी यस्य तथोक्त । शौरे श्रीकृष्णस्य दोष्णा हस्तेन सह घटित निज दो हस्त यस्य तथोक्त धर्मभू युधिष्ठिर नियमे अश्वमेधदीक्षाया परा आसक्ता धी मनो यस्य तथोक्त सन् । अतएव वेदे यज्ञीयाया पार्श्वे दक्षिणे । स्थित इति शेष । अन्यादृक्ष असदृशम् । अतएव अश्वमेध नाम क्रतु साहस्त्रीणा सहस्रसख्याकाना शतमखस्य दृशा इन्द्रनेत्राणा अभ्यसूया ईर्ष्याविशेष आदधान कुर्वाण सन् । आजहार सपादितवान् । 'परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्' इति न्यायादिति भाव । अत्र नियमासक्तेर्विशेषणगत्या अश्वमेधाहरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । मन्दाक्रान्ता ॥ ३१ ॥

राज्ञामिति । असौ धर्मतनूभव धर्मराज चरणयो राज्ञा नानादेश्याना मौलीना किरीटाना परम्परा पङ्क्तिं कुर्वन्सन् । इति सर्वत्र योज्यम् । पाणौ प्रकर्षेण दानस्य श्रिय लक्ष्मीम्, बुद्धौ राजनयस्य राजनीते उदय सार्वदिक (?) स्फुरणम्, हृदि कृपा मनसि भूतदयाम्, जिह्वाञ्चले रसनाग्रे । वाचीति यावत् । सत्यम्, बाहौ सागरमेखला चतु समुद्रवलयिता वसुमतीम्, भूमिं मस्ते शिरसि किरीट च कुर्वन्सन् । मुदा सतोषेण वात्सल्यातिशयेन वा । प्रजा चिरं

---

१ 'सदधानो' इति पाठ

बाहौ सागरमेखला वसुमती मस्ते किरीट मुदा
कुर्वन्धर्मतनूभवश्चिरमसौ गोपायति स्म प्रजा ॥ ३२ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वादश स्तबक ।

गोपायति स्म रक्षितवान् । अत्र 'प्रजा स्यात्सततौ जने' इति कोशात् प्रजाशब्दो राज्ञ पुत्रवात्सल्य जनेषु ध्वनयति । अत्रैकाधिकरणानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयभेद ॥ ३२ ॥

अथ काव्यनामस्वनामाख्यानपूर्वक काव्यस्य परिसमाप्ति कवि कथयति—

इतीति । इतिशब्द परिसमाप्तिवचन । अनन्तभट्ट इति कविनाम । चम्पूभारत इति काव्यनाम । अनन्तभट्टनामककविसबन्धिचम्पूभारतनामकप्रबन्धघटकद्वादशसख्यापूरकग्रन्थोच्छ्वासापरपर्यायस्तबक परिपूर्तिभासुर इति वाक्यार्थ ॥

दिगन्तरलुठत्कीर्तिरनन्तकविकुजर ।
प्राणैस्तुल्य सरस्वत्या प्राणैषीच्चम्पुभारतम् ॥ १ ॥

उन्मीलदम्बुजकदम्बकसौरभीणा-
मुन्नृत्यदीशमुकुटीतटिनीसखीनाम् ।
आचान्तवैरियशसाममृतोर्मिलाना
वाचामनन्तसुकवेर्वसुधैव मूल्यम् ॥ २ ॥

इति चम्पुभारतकाव्य समाप्तम् ॥

दिगन्तरेति । दिशा दशाना अन्तरे लुठन्ती लसन्ती कीर्ति साहित्यकवित्वनैयत्यविस्तृत्वरप्रख्यातिर्यस्य तथोक्त । अनन्तो नाम कविकुजर कविश्रेष्ठ । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुजरा । सिंहशार्दूलनागाद्या पुसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥' इत्यमर । सरस्वत्या वाग्देव्या प्राणैस्तुल्य निजवैभवसुभगभावुकत्वेन प्राणेभ्योऽपि प्रियतम चम्पुमय गद्यपद्यात्मक भारत भरतवश्यमहाराजचारित्रप्रख्यापकप्रबन्ध प्राणैषीत् रचितवान् । प्रपूर्वान्नयते कर्तरि लुङ् ॥ १ ॥

उन्मीलदिति । उन्मीलत् अम्बुजकदम्बकस्य पद्मवृन्दस्येव सौरभ यासा तासाम् । तद्वदत्यानन्दकराणामिति यावत् । उन्नृत्यत उच्चैस्ताण्डव कुर्वत ईशस्य शभो मुकुट्या किरीटे तटिन्या गङ्गाया सखीनाम् । जङ्घालतोद्वेलतानैर्मल्यादिना सदृशीनामित्यर्थ । आचान्तानि चुलुकितानि वैरिणा पण्डितमन्याना यशासि तत्तुल्यसामाजिकसभाजनजन्यप्रख्यातय याभिस्तासा अमृतस्येव ऊर्मय प्रवृद्धय आसु सन्तीति अमृतोर्मिलाना अनन्तस्य नाम सुकवे कविराजस्य वाचा चम्पूभारतमयीना मूल्य क्रयणार्ह द्रव्यम् । तुलारोपणार्हमिति यावत् । वसूनि धनानि असख्येयानि गर्भे दधातीति वसुधा तादृशी भूरेव भवति । नान्येत्यर्थ । अत्र उन्मीलदित्यादिविशेषणद्वये वृत्त्यनुप्रासोपमयो एकवाचकानुप्रवेशसकरौ आचान्तेत्यादिविशेषणे पाननिरसनयोरभेदातिशयोक्त्या वैरियशसा क्षीरत्वेन वाचा हसीत्वेन रूपणप्रतीत्या अलकारेणालकारध्वनि । अमृतेति विशेषणे उपमालकार इत्येषा तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदकत्वात्ससृष्टयलकार ॥ २ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने
द्वादशस्तबकविवरण समाप्तम् ।

---

१ 'वसुधाप्यमूल्यम्' इति पाठ